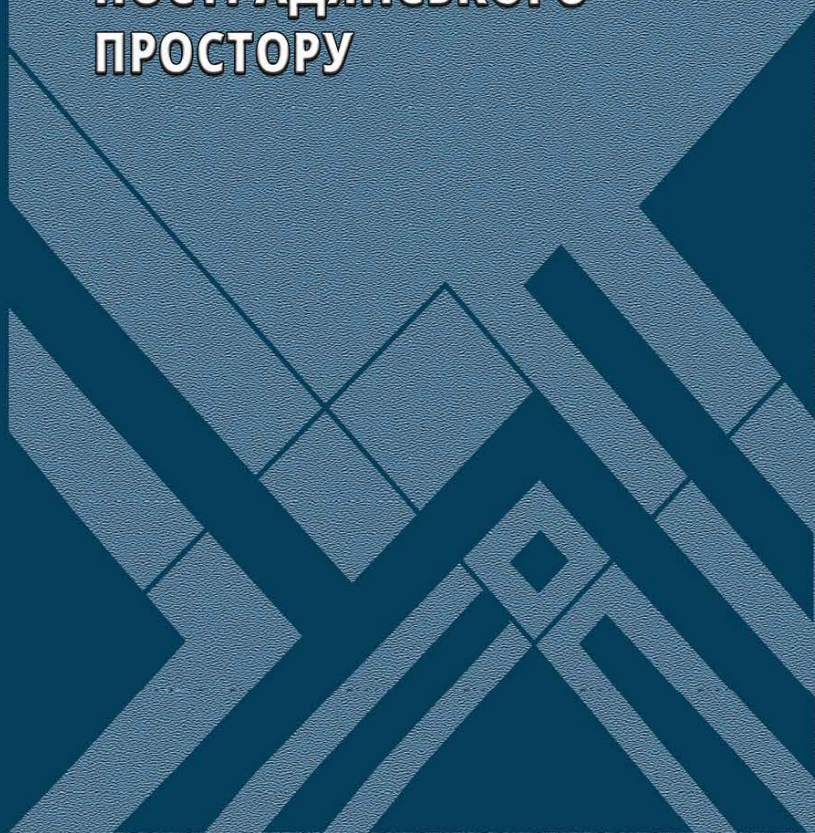

ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИМІРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИМІРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИМІРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Монографія

*За редакцією
кандидата історичних наук, доцента
Бульвінського А.Г.*

Київ
2020

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол №1 від 27 лютого 2020 року)*

Рецензенти:

Віднянський С.В. – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії
міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту
історії України НАН України

Воронін В.М. – доктор історичних наук, професор кафедри публічного
адміністрування Навчально-наукового інституту міжнародних
відносин і соціальних наук МАУП

Смолянук М.Ф. – доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних технологій ДВНЗ «Київський
національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»

Інтеграційні виміри трансформації пострадянського про-
І73 **стору:** монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента
А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора,
член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всес-
вітньої історії НАН України». – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2020. – 560 с.

ISBN 978-966-02-9226-0

У монографії комплексно проаналізовано розвиток європейської та євразійської парадигм інтеграції на пострадянському просторі. Показано зміст та спрямованість впливів Росії, ЄС, США, КНР на ці процеси. З'ясовано, що інтеграційний чинник був одним із ключових для трансформації пострадянського простору. У роботі доведено, що основною тенденцією цієї трансформації стала цивілізаційна дефрагментація та регіоналізація пострадянського простору, який перестав бути окремою єдністю.

УДК 94:339.924(47+57)

**За повного або часткового відтворення тексту монографії
посилання на автора і видання є обов'язковим**

ISBN 978-966-02-9226-0

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
PREFACE	22
РОЗДІЛ 1. ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЗМІН	
1.1. Теоретичні підходи до інтеграційних процесів у суспільних науках	35
1.2. Зовнішні чинники структуризації пострадянського простору в умовах глобальних трансформацій	50
1.3. Пострадянські протодемократії: європейські моделі та практики на просторі колишнього СРСР	62
РОЗДІЛ 2. ДИСКУРСИ ІНТЕГРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ	
2.1. Вплив європейських ціннісно-ідеологічних засад на позицію країн Європейського Союзу щодо територіальної цілісності пострадянських країн	79
2.2. Політико-правова позиція Європейського Союзу у зв'язку з проявами сепаратизму та збройними конфліктами на пострадянському просторі	96
2.3. Внутрішні проблеми Європейського Союзу як фактор відносин з пострадянськими країнами	118
2.4. Політика США щодо країн СНД: дискурс періоду постбіполярних часів	135
2.5. Поява та занепад СНД як пострадянського інтеграційного формату	171
2.6. Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції ...	201
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ КРАЇН ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЄВРОПИ	
3.1. Досвід впливу екзогенних факторів на модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи	222

3.2. Вплив європейської інтеграції країн Балтії на їх суспільно-політичну трансформацію	242
3.3. Становлення нової державності країн Західних Балкан у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції регіону	258

РОЗДІЛ 4. РОСІЯ, УКРАЇНА ТА БІЛОРУСЬ ЯК ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

4.1. Вплив російських ментальних особливостей на зовнішньополітичний курс Кремля	289
4.2. Доктринальні засади політики Росії щодо пострадянського простору	306
4.3. Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля	336
4.4. Союзна держава Республіки Білорусь і Російської Федерації в системі геостратегічних пріоритетів Білорусі	363
4.5. Український чинник трансформацій пострадянського простору	380

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

5.1. Субрегіональна міжнародна система в Центральній Азії в контексті стратегій країн G7	403
5.2. Місце провідних країн Азії у трансформаційних процесах на пострадянському просторі	429
5.3. Моделі економічних і політичних реформ в державах Центральної Азії в умовах сучасних глобальних викликів	455
5.4. Особливості інтеграційних процесів на Південному Кавказі	481

ВИСНОВКИ	497
-----------------------	-----

CONCLUSIONS	526
--------------------------	-----

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	554
--	-----

LIST OF AUTHORS	557
------------------------------	-----

THE STATE INSTITUTION
«INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

THE INTEGRATION DIMENSIONS OF TRANSFORMATIONS OF THE POST-SOVIET SPACE

Monograph

*Under the editorship of Bulvinskiy A.G,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor*

Kyiv
2020

UDK 94:339.924 (47+57)

*Recommended for publishing
by the Academic Council of the State Institution
«Institute of World History of the NAS of Ukraine»
(Protocol №1 of February 27, 2020)*

Reviewers:

Vidnyanskiy S.V. – Doctor of Historical Sciences, Professor,
Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relations and Foreign Policy
of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine

Voronin V.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Chair of Public
Administration, Educational-Scientific Institute of International Relations and Social
Sciences, Interregional Academy of Personnel Management

Smolanyuk M.F. – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Chair
of Political Technologies of the State Higher Education Institute «Kyiv National
Economic Vadim Hetman University»

The integration dimensions of transformations of the post-soviet space: monograph / Edit. by Bulvinskiy A.G., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; preface of Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine; The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine». – Kyiv : The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine», 2020. – 560 p.

ISBN 978-966-02-9226-0

The monograph comprehensively analyzes the development of European and Eurasian integration paradigms in the post-Soviet space. It is shown the content and orientation of the influence of Russia, EU, USA, PRC on the processes. It has been found that the integration factor was one of the key for the transformation of the post-Soviet space. It is proved that the main tendency of this transformation was civilization defragmentation and regionalization of the post-Soviet space, which ceased to be a separate unity.

UDK 94:339.924 (47+57)

In case of the full or partial reprinting of the monograph thereference to the author and the monograph text is obligatory

ISBN 978-966-02-9226-0

©The State Institution
«Institute of World History of the
NAS of Ukraine», 2020

CONTENTS

PREFACE	9
PREFACE (eng.)	22
PART 1. INTEGRATION AS A FACTOR OF CHANGES	
1.1. Theoretical approaches to integration processes in the social sciences ...	35
1.2. External factors driving the development of the post-Soviet space in global transformations	50
1.3. Post-Soviet protodemocracies: European models and in the former USSR	62
PART 2. DISCOURSES OF INTEGRATION ON THE POST-SOVIET SPACE	
2.1. The Effect of European values and ideological foundations on the po- sition of the European Union countries on the territorial integrity of the post-Soviet countries	79
2.2. Political and legal position of the European Union on the occurrence of separatism and armed conflicts in the post-Soviet space	96
2.3. Internal issues of the European Union as a factor in relations with post-Soviet countries	118
2.4. US – CIS Policy: the discourse of the post-bipolar period	135
2.5. The emergence and decline of the CIS as a post-Soviet integration format	171
2.6. The essence, features and main stages of Eurasian integration	201
PART 3. THE EFFECT OF EUROPEAN INTEGRATION ON THE TRANSFORMATION OF THE POST-SOCIALIST EUROPEAN COUNTRIES	
3.1. Experience of influence of exogenous factors on modernization pro- cesses in the countries of Central and Eastern Europe	222
3.2. Impact of European integration of the Baltic States on their socio-po- litical transformation	242

3.3. Formation of the new statehood of the Balkan countries in the context of European and Euro-Atlantic integration of the region	258
--	-----

PART 4. RUSSIA, UKRAINE AND BELARUS AS FACTORS OF THE TRANSFORMATION OF THE POST-SOVIET SPACE

4.1. Influence of Russian mental features on the Kremlin's foreign policy course	289
4.2. Doctrinal principles of Russia's policy on the post-Soviet space	306
4.3. Armed Conflicts in the post-Soviet space as a tool for keeping New Independent States in the Kremlin's Orbit	336
4.4. Union State of the Republic of Belarus and the Russian Federation in the system of geostrategic priorities of Belarus	363
4.5. The Ukrainian factor in the transformation of the post-Soviet space	380

PART 5. FEATURES OF TRANSFORMATION PROCESSES IN CENTRAL ASIA AND THE SOUTH CAUCASUS

5.1. Central Asia sub regional international system in the context of the G7 strategies	403
5.2. The Place of Asia's leading countries in Transformation Processes in the Post-Soviet Space	429
5.3. Models of economic and political reform in Central Asian countries in the face of today's global challenges	455
5.4. Features of integration processes in the South Caucasus	481

CONCLUSIONS	497
--------------------------	-----

CONCLUSIONS (eng.)	526
---------------------------------	-----

LIST OF AUTHORS	554
------------------------------	-----

LIST OF AUTHORS (eng.)	557
-------------------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Науковий колектив Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» останнім часом нарощує дослідження із актуальної міжнародної проблематики, глобальних і світосистемних змін, щодо ролі в них культурно-цивілізаційних чинників, інтеграційних процесів у різних регіонах та континентах, а також оптимальних шляхів входження України до світової спільноти у сучасну історичну добу. Про це свідчить серія наукових напрацювань та видання Інституту щодо доцільності практичного використання яких мені доводилося не раз наголошувати, зокрема, і на засіданні Президії НАН України¹. Актуальність та затребуваність наших досліджень не викликає жодних сумнівів.

Аналіз змін системи та впливу акторів міжнародних відносин свідчить про те, що для їх належної характеристики слід враховувати не лише геополітичні, регіональні чинники, але й культурно-цивілізаційні, світоглядні та ціннісні засади. Скажімо, зміни постбіполярного періоду міжнародних відносин надають чимало аргументів щодо аналізу еволюції та перспектив американської моделі глобалізації. Адже, якщо раніше вестернізація здебільшого сприймалася як неминучість, то нині вона змінюється піднесенням регіоналізму і традиціоналізму. Водночас незаперечним фактом стало посилення інтеграційних процесів у євроатлантичному ареалі. Воно є переконливим унаочненням розширення географічних меж ліберальної демократії, її ціннісних засад.

З формуванням Європейського Союзу інтеграційний чинник, вийшовши за межі відносно єдиного соціокультурного середовища Західної Європи, став вузловим і визначальним на всьому євразійському просторі у сенсі не лише сучасних реалій, а й перспектив еволюції та характеру континентального і світового порядку. Виходячи з цього, зростає вагомість наукового та практичного вимірів, зокрема і для Украй-

¹ Кудряченко А. І. Сучасні світосистемні трансформації та стратегічні засади розвитку України (Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 17 січня 2018 р.) // Вісник Національної академії наук України. – 2018. – № 3. – С.13–18.

ни, досліджень геополітичних процесів на євразійському континенті, їх складових та перспектив у відповідних межах.

Територія колишнього СРСР або, як її неофіційно йменують – «пострадянський простір», – й усе, що на ньому, навколо нього, у зв'язку з ним відбувається, зберігає майже тридцять років після розпаду Радянського Союзу підвищений ступінь трансформаційної та інтеграційної динаміки. Тому держави цього регіону перебувають у фокусі активної уваги науковців і експертів з усього світу. Адже країни, які свого часу належали до «Другого світу» або «Східного блоку» (на противагу світам «Першому» – розвиненим капіталістичним країнам Заходу – і «Третьюму» – країнам Азії й Африки) звільнилися з-під колоніальної залежності), після того, як їх «світ» відійшов у небуття, здобули політичну та державну незалежність. Відразу ж вони опинилися на геополітичному й інтеграційному роздоріжжі та з часом перетворилася на один з пріоритетних об'єктів для практичних спостережень, а також на багате джерело для різноманітних теоретичних узагальнень. Зокрема тих, що зосереджені на проблемі пострадянського транзиту, його природи, історичної зумовленості, магістрального напрямку та різного роду викликів і обставин, що його супроводжують.

Питання в якому напрямі і в якому складі рушив «Другий» – пострадянський – світ: до світу «Першого» чи до «Третього», чи залишиться він у напівпозиції поміж ними вийшли на одне з цільних місць у гуманітарних науках у всьому світі. Перед дослідниками постало актуальне завдання з'ясувати чи сформулюють ці країни власну, оригінальну модель існування, як і те, що із цим світом відбувається під час переходу з одного стану до іншого. Такій постановці питань сприяла актуалізація проблеми унікальності/універсальності Європи та євроатлантичного Заходу загалом. До цього додавалися питання щодо можливостей використання досвіду шляхом його некритичного копіювання як оптимальної матриці для інших країн, включаючи пострадянські. У рамках такого наукового дискурсу природно постало й завдання визначення рушійних сил пострадянського транзиту. Воно, своєю чергою, потягнуло за собою проблему чинників і впливів, релевантних для нього, зокрема й тих, що стосуються інтеграційних векторів та орієнтирів.

Цю колективну монографію відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», підготовлену із залученням наукових співробітників інших відділів установи та низки наукових установ України, присвячено проблемі інтеграційних практик та перспектив пострадянських країн як чинника їхнього внутрішнього реформування, переходу в іншу якість та повноцінного включення до регіональних і глобальної систем міжна-

родних відносин і неформальних зв'язків. У такий спосіб на перший план висунуто співвідношення внутрішніх – трансформаційних – і зовнішніх – інтеграційних – спонук і обставин державного будівництва та їх впливу один на одного.

Монографія є продовженням роботи над проблематикою в межах наукового напрямку, присвяченого осмисленню історичних засад, сучасного місця та перспектив пострадянських країн у нинішньому глобалізованому світі. У попередні роки за результатами відповідних напрацювань стали такі видання, як колективна монографія «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» (2017), збірники статей «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності» (2015), «Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи» (2016), «Країни пострадянського простору: виклики модернізації» (2016), «Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі» (2018), «Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів» (2019).

Базова гіпотеза, від якої відштовхувалися у своєму дослідженні автори монографії, ґрунтується на припущенні, згідно з яким інтеграційні процеси, до яких залучено пострадянські держави, здійснюють помітний вплив на перебіг трансформаційних зрушень, що тривають у цих країнах з часу здобуття ними суверенного статусу. Тобто, трансформація є залежною від інтеграції. Однак вірним є і зворотне припущення: інтеграція перебуває в залежності від історичного спадку та вже здійсненої трансформації. І не лише від неї. Перефразовуючи Р. Козеллека, який вважав, що «історія завжди має справу з простором»², можна стверджувати, що інтеграція також завжди має справу з простором і залежить від нього.

Простір є фундаментальною категорією, що утворює базис для інших. Географічно-природні просторові особливості в поєднанні з тим, що можна було б позначити як «дух простору», суттєвим чином обумовлюють усе, що відбувається в цьому просторі. Зокрема, він великою мірою визначає основні принципи й закономірності *modusvivendi* людських спільнот, які проживають на відповідній території. Просторовий вимір міждержавних відносин тісно пов'язаний з вибором оптимальної з огляду на національні інтереси інтеграційної моделі. Остання охоплює природне тяжіння до спільності, близької географічно, політично, економічно, геополітично, символічно й культурно-циві-

² Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.98.

лізаційно. Тобто умовна «інтеграційна ідентичність» дуже сильно залежна від умовної «просторової ідентичності».

Міркуючи про зв'язок категорій «простір» та «цивілізація», доречно було б згадати П. Шоню та його фундаментальну працю «Цивілізація класичної Європи»³. В ній кілька глав присвячено аналізу різних аспектів простору: «Простір. Чисельність населення», «Простір. Освоєння території», «Простір. Аграрний сектор». Цінність цього дослідження для нашої теми полягає в тому, що з його аналізу випливає висновок, згідно з яким простір важливий не лише сам по собі. Водночас не менш важливими є вербальне визначення простору та зміни, які відбуваються в ньому з перебігом часу. Те, що можна було б назвати образом простору.

Простір – категорія консервативна, статична, незмінна, натомість час – динамічний. Тому вийти за рамки свого часу, обігнавши його або відставши від нього, можливо й реально, а вийти за межі свого простору – ні. Навіть такий потужний трансформатор усього й уся, як глобалізація, виявляється безсилою у зіткненні зі статикою простору: розхитуючи його традиційні межі, вона не в змозі повністю зруйнувати сталу просторову модель світу й світобудови.

Усесвітній простір прийнято поділяти на природно (континенти, природно-кліматичні зони, географічні ландшафти) чи історично (частини світу, країни, регіони) оформлені складники. Взаємини між цілим та його частинами, співвідношення між таксонами різного рівня здавна хвилювало дослідників. Роль історико-географічних регіонів у сучасній системі міжнародних відносин зростає, і це зростання можна розглядати як одну з тенденцій розвитку сучасного світу в останні десятиліття. Її посилення стало одним з наслідків розпаду біполярного світу та віддзеркаленням різних рівнів і швидкості залучення регіонів і міжрегіональних об'єднань до процесів глобалізації.

У сучасному світі за умов підвищеної динаміки й турбулентності глобальної системи окремі регіони змінюють орієнтацію – з власних міркувань та уподобань, або потрапляючи під вплив чи контроль нових акторів. Поглиблюється й загострюється конкуренція глобальних та регіональних акторів у тих чи інших регіонах. Як «стара», освячена тривалою історичною традицією, так і «нова», та, що з'являється за нових історичних умов.

Збереження за більшістю новопосталих після розпаду СРСР держав транзитивного статусу потребує визначитись з їх цивілізаційною та регіональною належністю, що часто формалізується належністю до

³ Шоню П. Цивилизация классической Европы. – Екатеринбург; Москва, 2008. – 608 с.

тих чи інших міжнародних регіональних утворень. Адже транзитивний статус відповідної країни визначає характер та особливості її актуального позиціювання в системі міжнародних відносин, в інтеграційних проектах, у геополітичних орієнтирах і розкладах. У підсумку це вибір і остаточний транзит до європейського, азійського чи євразійського світу.

Змінившись порівняно з добою біполярності й продовжуючи змінюватися далі в напрямі багатополарності, світ, проте, не перевернувся з ніг на голову. Адже головний «полюс» в особі США, як і раніше, відіграє провідну роль, хоч і стикається тепер з опором не одного, а кількох інших «полюсів». Їхню роль і у виробленні нової глобальної світобудови, і у геополітичному переформатуванні різних регіонів світу, включно з регіоном Східної Європи, і в багатьох інших питаннях важко переоцінити.

На сьогодні США домінують у системі міжнародних відносин. Під час «холодної війни» та, особливо, по її завершенні їм вдалося встановити свій контроль над значними фрагментами глобального простору. Дехто з європейських дослідників вважає, що США не зможуть існувати у звичному для них режимі, якщо просторовий ареал, що нині перебуває під американським контролем, почне звужуватися внаслідок конкуренції з Китаєм, Європейським Союзом, Росією, іншими регіональними акторами. В американській «доктрині» геополітичної переваги важливим є не так простір сам по собі, як контроль над ключовими пунктами глобального економічного простору, включаючи транзитні маршрути. Це зумовлено тим, що все, що відбувається в геоekonomіці, так чи інакше пов'язано з моделями одержання різних типів ренти – енергетичної, ренти сировинних ресурсів, логістичної й ін., – її освоєнням, монетизацією з подальшим інвестуванням. Тому, коли під контролем домінуючого «полюса» перебуває не весь простір, рано чи пізно на «вільних територіях» виникають альтернативні механізми контролю економічних й інвестиційних процесів.

Для пострадянського простору принципова важливість просторового фактору має особливе значення. Аналізуючи раніше дане становище, я наголошував наступне: «пострадянський простір – специфічний продукт специфічного періоду історичного розвитку. Просторова характеристика у цьому випадку перебрала на себе функцію сутнісної»⁴. Інакше кажучи, пострадянський як характеристика об'єкта означає не лише його розташування на просторі колишнього СРСР, а й перебу-

⁴ Кудряченко А.І. Передмова // Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору / за редакцією канд. іст. наук, доц. А.Г. Бульвінського. – К., 2017. – С.9.

вання в певному перехідному стані. Іманентними складниками перехідного етапу неодмінно є поєднання елементів колишньої радянської системи, що існувала в Радянському Союзі, та елементів перехідних, які з'явилися під час трансформаційно-модернізаційних процесів останнього часу.

Продовженням ідей Р. Козеллека є не сформульована, але підготовлена ним категорія «просторова ідентичність», релевантна для етносу, нації, політичного класу, еліти, держави. Вона видається продуктивною в контексті осмислення впливу простору перебування й існування людини, людських спільнот, націй, держав, на основні принципи цього існування. Історія і простір «мають стосунки» одне з одним. Наслідком цих специфічних стосунків є «історична карта простору».

Дезінтеграція єдиного державного-політичного, соціально-економічного, а певною мірою й культурного та духовного простору, який існував у СРСР, з наступною його фрагментацією значною мірою затерла «історичну карту» пострадянського простору. Це створило як нові можливості, так і певні перешкоди для нових інтеграційних проєктів. Найкраще цими новими можливостями скористались країни Балтії, коли вирішили брати участь в інтеграційних проєктах дистанціюючись від досвіду перебування в складі СРСР, вивисшуючи практику свого дорадянського минулого. Складнощі ж для інших країн виникли через те, що пострадянський простір за нинішніх історичних умов і геополітичних обставин фактично дорівнює поняттю «простір навколо Росії» з усіма наслідками, що з такого позиціонування випливають. Беручи все це до уваги, логічним постає висновок, що інтеграція і простір також «мають стосунки».

Простір, у рамках якого розгортаються інтеграційні процеси, значною мірою визначає їхній характер та особливості. Інтеграція, своєю чергою, здійснює вплив на трансформаційні процеси, значною мірою визначаючи їхній перебіг і наслідки. Для пострадянських країн інтеграційний чинник має подвійну природу: він одночасно є однією з цілей трансформації й у той же час її важливим ресурсом, однією з основних рушійних сил.

Проблема інтеграції як чинника змін посідає в монографії ключове місце. Її висвітлено як у теоретичному, так і в прикладному ключі. Саме від неї перекидаються прямі й опосередковані «містки» до більш конкретних проблем. Зокрема, таких, як дискурси інтеграції на просторі колишнього СРСР, вплив європейської інтеграції на трансформацію країн постсоціалістичної Європи, особливості трансформаційних процесів у різних регіонах пострадянського простору – у Східній Європі, Центральній Азії, на Південному Кавказі. На окрему увагу заслуговує

одна з перших у вітчизняній науці спроба аналізу ролі України, значення окремого українського чинника у трансформаційних зрушеннях на пострадянському просторі.

Інтеграційні устремління як чинник трансформаційних зрушень і перетворень знаходять свої прояви у різних дискурсах. Одним з них є інтеграційна конкуренція: можливість вибору між кількома реальними та потенційними інтеграційними проектами, до яких за певних обставин могли б підключитися нові незалежні держави. За часів СРСР усі вони були позбавлені такої можливості, існуючи в ситуації повної й абсолютної безальтернативності. Адже Москва тоді була одним з найбільш потужних у світі центрів інтеграції, Радянський Союз – самостійним, самодостатнім, до того ж, цілком конкурентним на глобальному тлі інтеграційним об'єднанням. Після його розпаду колишні союзні республіки, набувши принципово нового – суверенного – статусу, опинились у стані ситуативного інтеграційного вакууму. Для них звичний центр інтеграції втратив свою силу й, частково, привабливість, нові центри тільки-но доводилося відкривати та налагоджувати з ними контакти.

Йшлося не про просту заміну одного центру тяжіння на інший. Йшлося про «заміну парадигми»⁵ (термін Т. Куна), про кардинальну зміну моделі інтеграції, що органічно включалася до процесу зміни моделі державного розвитку загалом.

Додаткову складність у пошуку та руху за обраною парадигмою змін привносили три обставини. По-перше, кардинальні зрушення в глобальній системі міжнародних відносин, в її континентальних, регіональних та навіть локальних фрагментах. По-друге, обвальне погіршення економічної й ускладнення політичної ситуації у пострадянських країнах. По-третє, наявність потужних зовнішніх впливів, дія частини з яких виявлялася сильнішою за внутрішні інтенції, й відповідно, поза якими й поза реакцією на які входження до нової реальності було неможливим. До того ж, незабаром з'ясувалося, що включення до нових інтеграційних моделей часто потребувало не лише внутрішніх змін і перетворень, а й коригування уподобань та відповідних вимірів національної ідентичності.

Для пострадянських країн відповідно до імперативу, визначеного простором, у межах якого вони перебувають, фактично існує дві інтеграційні альтернативи: інтеграція до Європи (європейська) або до Росії (євразійська) або ж стратегія відмови від участі в інтеграційних

⁵ Див.: Барнз В., Ледебур Л. Нові регіональні економіки: спільний ринок США і глобальна економіка. – Л., 2003. – С.15.

процесах. Частина нових незалежних держав свій вибір уже не лише зробила, але й реалізувала на практиці: Литва, Латвія та Естонія приєдналися до ЄС, Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизія – до очолюваного Росією ЄАЕС. Про кожну з цих країн можна вести мову як про приклад інтеграції як чинника трансформації. Решта пострадянських країн з Україною включно вибір так чи інакше зробили, проте ще його не реалізували. В силу цього вони перебувають у фазі інтеграційних очікувань, що поєднуються з інтеграційною підготовкою через співпрацю з обраним інтеграційним центром. Очікування теж є чинником, який має свій специфічний вплив на трансформаційні процеси.

Конкуренція альтернативних інтеграційних векторів – європейського й євразійського – на пострадянському просторі йде з різною інтенсивністю. Сильніше вона виявляється в шести країнах, включених у програму ЄС «Східне партнерство», слабше – в Центральній Азії. Власне, показником такого стану й служить формат «Східного партнерства», ініційований ЄС. Ця конкуренція, яка тривала у 2000-2008 рр. в умовах відносин стратегічного партнерства РФ та ЄС, після російської агресії проти Грузії у 2008 р. – у форматі «холодного миру», після 2014 р. посилюючись і загострюючись, перейшла у режим конфронтації. Перспективи налагоджування офіційних відносин між двома сусідніми інтеграційними угрупованнями – ЄС та ЄАЕС – виглядають не надто райдужними. Наслідком цього є підвищення рівня конкуренції інтеграційних проектів на пострадянському просторі.

На особливу увагу заслуговує те, що європейський і євразійський інтеграційні проекти не є ані рівнозначними з огляду на вагу й значущість інтеграційного центру, силу його лідерських позицій, ані однаковою мірою функціональними й привабливими з погляду їх дійсних і потенційних учасників з числа нових незалежних держав. Європейський Союз як центр інтеграційного тяжіння має незаперечну перевагу як об'єктивного плану – на рівні економічного потенціалу, соціальних стандартів та ін., – так і з огляду на кількість, якість, зрештою, модерністський інтеграційний «продукт», який він спроможний запропонувати країнам, що орієнтуються на інтеграцію до нього. Лідерство ЄС як інтеграційного об'єднання високорозвинених країн не піддається сумніву ніким у світі. Росію ж на пострадянському просторі сприймають як лідера більше за традицією, народженою за часів Російської імперії та закріпленою в часи СРСР. За нинішніх умов і обставин у неї немає достатньої кількості аргументів для мотивації інших країн до визнання її повноцінної лідерської ролі, тим більше у порівнянні з Євросоюзом. Пострадянські країни як учасниці – потенційні чи реальні – проектів за російського лідерства, не виявляють попит на російське лідерство,

хоча й визнають претензії Москви на нього. Істотну перевагу проєвропейській орієнтації над орієнтацією російською дає та обставина, що ЄС створювався навколо реалізації економічних проєктів, спільних цінностей та за принципом консенсусу, а євразійський проєкт спирається переважно на колишню спільну історію та ресурсні можливості і амбіції країни-домінанта.

На «вході» до нового наукового проєкту авторський колектив мав у своєму розпорядженні низку висновків і узагальнень або концептуальну платформу, утворену на підставі попередніх досліджень пострадянської проблематики⁶. У їх числі висновок про завершення пострадянського транзиту, положення про остаточне оформлення й часткове закріплення нових національних інтеграційних проєктів, визначення щодо характеру й особливостей пострадянської трансформації, збереження її внутрішньої суперечливості, відповідні тези щодо ролі радянської спадщини, що залишається вагомим фактором процесів і подій у нових незалежних державах, висновок про високий ступінь гетерогенності пострадянського простору, в межах якого представлені країни, належні до трьох світових цивілізацій: європейської, російської, мусульманської, – історичний досвід і шлях яких був дуже різним. На «виході» концептуальну платформу бачення проблематики пострадянського простору доповнено низкою нових наукових положень, доповнень, узагальнень.

Чи не найважливіше й, мабуть, найпринциповіше уточнення стосується висновку про завершення пострадянського транзиту. Щодо нього, як з'ясувалося в процесі аналізу інтеграційної складової трансформаційних процесів у нових незалежних державах, потрібний коментар. На користь такого висновку говорить як аргументація, зібрана авторським колективом у попередній час, так і той факт, що до нього останнім часом схиляється все більше фахівців на просторі колишнього СРСР. Для цього, слід визнати, є відповідні підстави. Утім, імператив внутрішнього реформування як передумови майбутньої інтеграції частини нових незалежних країн до Євросоюзу іншою, європейською стороною з порядку дня не знято. Відтак, виникає колізія: суб'єкти транзиту та їхні партнери оцінюють стан справ по-різному. Самі пострадянські країни вважають його завершеним. Європа бачить ситуацію по-іншому. Ця суперечність є об'єктивно зумовленою, і значною мірою пояснюється концептуальним дисонансом, який виник у відносинах між учасниками євроінтеграційних процесів на просторі колишнього

⁶ Див.: Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. – С.273–282.

СРСР. Пострадянські держави воліють бачити інтеграцію як результат – членство в ЄС, об'єднану Європу ж їхня інтеграція цікавить передусім як процес, який триватиме стільки, скільки це буде потрібно Євросоюзу і може завершитись лише на схвалених ним умовах.

Відтак, питання щодо завершеності чи незавершеності транзиту не має однозначної відповіді. Тому справедливим є твердження, яке значно більшою мірою відповідає реальному станові справ: і так, і ні. Транзит водночас і завершено, і не завершено. Внутрішні перетворення загалом здійснено практично в усіх пострадянських країнах, тож трансформаційний етап їх розвитку загалом вичерпано. Щодо інтеграційного виміру цього етапу, ситуація складніша. У тих пострадянських державах, які лишаються у напівінтегрованому стані, перетворення, зумовлені інтеграційними інтенціями, підпорядковані цілям і завданням зовнішнього плану, тривають. Увесь ланцюжок пострадянського транзиту, маючи на увазі його спрямованість на інтеграцію до Європи, мав би мати такий вигляд: радянський етап – пострадянський (ранній, пізній) – «протоєвропейський» (ранній, пізній) – європейський. Вододілом цих етапів покликані стати саме якісні зміни трансформаційних перетворень: утвердження демократії, результативність економічних реформ, подолання корупції тощо. Оскільки не всі країни, які обрали євроінтеграційний вектор розвитку, дійшли до європейського етапу свого транзиту, відтак, про завершення пострадянського транзиту в його як трансформаційному, так і інтеграційному вимірах, вести мову передчасно.

Важливою складовою частиною інтеграційних дискурсів на пострадянському просторі було те, що конкуренція між двома інтеграційними проектами – європейським та євразійським – розпочиналась і певний час тривала у вигляді конкуренції образів кожного з них. І Європа, і Росія прагнули створити привабливі для інтеграції нових незалежних держав образи. За понад чверть століття після розпаду СРСР можемо констатувати, що образ (чи ідея) Європи та євроінтеграції є більш привабливою для еліти й населення більшості пострадянських країн ніж образ Росії та євразійської інтеграції, хоча і в неї є свої прихильники.

Важливим складником цього образу є культура в широкому розумінні цього поняття. На пострадянському просторі культура Заходу посідає все більш пріоритетне місце, відіграючи принципово важливу роль у низці процесів і тенденцій, пов'язаних з кардинальним оновленням культурної ідентичності, успадкованої від СРСР. Конкуруючий дискурс представляє концепт «Русского мира», орієнтований на закріплення на пострадянському просторі пріоритету російської мови та культурних надбань спільної історії.

Альтернативними до використовуваної у цій праці для аналізу пострадянської дійсності парадигми транзитології є постколоніальна теорія⁷. Її слабка присутність у науковому дискурсі пострадянських студій має своє пояснення, передусім, через фундаментальну суперечність в оцінці радянського минулого. З одного боку, СРСР та Росія як його правонаступниця проголошувалися імперіями, а їхні дії – імперськими, з іншого, – до визнання колоніального й, тим більше, постколоніального статусу колишніх радянських республік справа серйозно не дійшла, хоча такі спроби й робились⁸. Радянський період спільної історії в деяких з пострадянських країн, насамперед балтійських, офіційно інтерпретувався не як «колонізація», а як «окупація», після звільнення з-під якої колишні республіки СРСР одержали змогу відмовитися від нав'язаного їм соціалізму й авторитаризму і «повернутися» до рідної для них Європи, частиною якої вони були раніше. У несприйнятті постколоніального дискурсу зіграла роль і присутня в ньому критика європоцентризму, яка йшла врозріз з ідеалізацією Європи в пострадянському світі.

Однак досвід, набутий у роботі над монографією, дає підстави припускати, що, коли не всю постколоніальну теорію загалом, то бодай окремі її концепти, доцільно буде використовувати і під час пошуків нових підходів до аналізу пострадянської дійсності. Це, приміром, стосується концептів «гібридність» і «внутрішній колоніалізм», які, на думку авторів монографії, покривають собою певні пласти пострадянської реальності.

Будь-яка інтеграція це – процес, який передбачає рух партнерів назустріч один одному. В історії просування вперед шляхом європейської інтеграції низки нових незалежних країн це твердження має специфіку. Їхні прагнення інтегруватися до ЄС є більш потужними та цілеспрямованими, ніж реакція Європи на них. Для більшості пострадянських країн національні стратегії європейської інтеграції передбачали набуття, коли не в коротко- або середньо-, то в довгостроковій перспективі, членства в ЄС. Натомість з боку Брюсселю ані чіткого визнання, ані формалізації перспективи членства для них не надходило. Співпраця у сфері політики, економіки, культури між пострадянськими країнами та ЄС прогресує, але реальна євроінтеграція поки що підміняється

⁷ Саїд Е. Орієнталізм. – К., 2001. – 511 с.; Саїд Е. Культура й імперіялізм. – К., 2007. – 608 с.

⁸ Грабович О. Колоніалізм і його спадщина в сучасній Україні // Арка. – 1994. – № 1; From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective / ed. J. Korek. – Huddinge, Sweden, 2007. – 272 p.; Троян С. Постколоніальні студії: Україна в постколоніальних дослідженнях // Postcolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia / pod redakcją A. Matusiak. – Wrocław, 2014. – S. 61–74.

образом або ідеєю євроінтеграції. Так, висунення з боку ЄС низки неформалізованих критеріїв, приміром, вимоги забезпечення перемоги над корупцією, в умовах буття всіх без винятку пострадянських країн фактично означає відкладення питання про вступ цих країн до ЄС на невизначений час.

У відносинах нових незалежних країн з Європою й на загальному рівні, й на рівні інтеграційних очікувань зберігається стереотип, згідно з яким цим країнам слід вибудовувати свій розвиток, виходячи з потреби «наздогнати Європу». Практичним інструментом забезпечення такої потреби виступає політика перенесення на власну країну західних моделей і зразків політичного, економічного, соціального, культурного життя. Тривалий час такого роду дії прийнято було розглядати як найбільш ефективний шлях до модернізації й до досягнення західних стандартів. Утім, реальні здобутки модернізаційних проєктів і трансформаційних змін за майже тридцять років незалежного існування поставили ефективність концепції «наздоганяючої» модернізації на пострадянському просторі під сумнів. Копіювання інонаціонального досвіду колишніми радянськими республіками, хоч і дало певні позитивні наслідки, не дозволило забезпечити вихід на траєкторію стійкого розвитку. З певними застереженнями виключенням є країни Балтії.

«Мало хто й на старті трансформації, й у її ході почув і сприйняв слова С. Гантінгтона про те, що Захід є унікальним, а аж ніяк не універсальним, що західний шлях розвитку й прогресу ніколи не був й не буде спільним шляхом для значної частини населення Землі»⁹. Цю тезу цілком можна застосувати і до інтеграції: мало хто в процесі вироблення державних стратегій європейської інтеграції й під час їхньої практичної реалізації враховував те, що Захід і західний шлях не є універсальним, що Європа має свою власну логіку просування по історичному шляху, свій власний алгоритм розвитку, зрештою, свої природно й історично визначені межі. Відтак, механічне перенесення західних зразків до незахідних середовищ, хоч і спроможне дати певні позитивні наслідки, але несе в собі серйозні загрози й ризики. Тому низка пострадянських країн, ідентифікація яких не є європейською, шукає моделі державного будівництва, які б враховували і прогресивний зарубіжний досвід, і спиралися на власні національні засади.

Інтеграційні проєкти під цим кутом зору набувають ще більш вагомого значення. Адже вибір між інтеграцією з Європою чи з Євразією

⁹ Глинка С.П. Постсоциалистические трансформации в свете дискуссий о многообразии моделей капитализма // Общественные науки и современность. – 2017. – № 2. – С.7

для пострадянських країн стає, з одного боку, дороговказом і стратегічним орієнтиром, з іншого, – фундаментальним критерієм оцінки внутрішніх змін і зрушень. Навіть беручи до уваги інтеграційний егоїзм Європейського Союзу та нав'язливу наполегливість Росії щодо залучення на свою сторону пострадянських країн, національні інтеграційні плани і проекти відповідних держав відіграють роль украй важливого й вагомого чинника оптимізації пострадянського транзиту. У підсумку, національні інтеграційні стратегії зміцнюють розуміння історично закріпленої належності до свого природного політичного та цивілізаційно-культурного ареалу.

Про всі ці складові та відповідні перспективи дізнається уважний читач, який ознайомиться з пропонованою колективною монографією. Сподіваюся, що дана праця, підготовлена фахівцями Інституту всесвітньої історії і науковцями із інших установ отримає високу оцінку і стане дієвою спонукою для подальших досліджень сутнісних змін у руслі цивілізаційних перетворень у державах пострадянського простору.

*Кудряченко А.І.,
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України*

PREFACE

The scientific staff of the State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine» is recently increasing its research on the current international issues, global and world system changes, on the role of cultural and civilizational factors in them, integration processes in different regions and continents, as well as the optimal ways of Ukraine's entry into the world community in the modern historical era. This is evidenced by the series of the scientific research works and publications of the Institute the importance and relevance of which I repeatedly emphasized, in particular, at the sessions of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine¹. The relevance and the demand for our research works is beyond any doubt.

The analysis of changes in the system and the influence of actors of the international relations shows that not only geopolitical, regional factors but also the cultural-civilizational, ideological and value principles should be taken into consideration for their proper characterization. For example, the changes in the post-bipolar period of international relations provide a lot of arguments for analyzing the evolution and prospects of the American model of globalization. After all, if in the earlier period the Westernization was largely seen as inevitability, now it is replaced by the rise of regionalism and traditionalism. At the same time, it has become an indisputable fact that the integration processes in the Euro-Atlantic area have intensified. It is a clear indication of the broadening of the geographical boundaries of liberal democracy and its values.

With the formation of the European Union, the integration factor, went beyond the relatively unified socio-cultural environment of Western Europe, has become a key and determining factor for the entire Eurasian space in terms of not only contemporary realities but also in terms of the

¹ Kudryachenko A.I. Contemporary world-system transformations and strategic foundations for the development of Ukraine (Transcript of the scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, January 17, 2018) // Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. – 2018. – №3. – P. 13–18.

prospects of evolution and the nature of the continental and world order. As a result, the importance of scientific and practical dimensions, for the research on processes on the Eurasian continent, its components and prospects within the corresponding limits is increasing, and in particular for Ukraine.

The territory of the former USSR, or as it is unofficially named as the «post-Soviet space», – and everything that happens on it, around it, in relation with it retains, for almost thirty years after the collapse of the Soviet Union, an increased degree of transformation and integration dynamics. The countries of this region are in the focus of the active attention of scientists and experts from all over the world. After all, the countries that once belonged to the «Second World» or «Eastern Bloc» (as opposed to the «First» world – developed capitalist countries of the West, and the «Third» world – countries of Asia and Africa that liberated from the colonial dependence) after their «world» went into oblivion, gained political and state independence. Immediately, they found themselves at a geopolitical and integration crossroads and eventually became one of the priority objects for practical observation, as well as a rich source for a variety of theoretical generalizations. In particular, those that are limelight on the problem of post-Soviet transition, its nature, historical predisposition, the main route and the various challenges and circumstances that accompany them.

The questions of in what direction and in what composition did the countries of the «Second» – post-Soviet – world goes: to the «First» world or to the «Third» world, whether it would remain in half position between them, came to one of the leading places in the humanities all over the world. Researchers had an urgent task to find out whether these countries form their own, original model of existence, as well as what would happen to these countries as they move from one position to another. This question was facilitated by the actualization of the problem of the uniqueness / universality of Europe and the Euro-Atlantic West as a whole. The questions about the possibility of using the experience by uncritically copying it as an optimal matrix for other countries, including the post-Soviet ones, were added to that. Within the framework of such a scientific discourse, the task of determining the driving forces of post-Soviet transition naturally emerged. It, in its turn, entailed the problem of factors and influences relevant to it, in particular, those concerning integration vectors and guiding lines.

This collective monograph of the Department of History of the New Independent States of the State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», prepared with the involvement of researchers from other departments of the Institute and a number of other

scientific institutions of Ukraine, is devoted to the problem of integration practices and prospects of the post-Soviet countries as a factor of their internal transformation, transition into another quality and full integration into the regional and global systems of international relations and informal ties. In this way, the relation between internal – transformational – and external – integrational – motives and circumstances of state construction and their influence on each other is brought to the fore.

The monograph is a continuation of work on the issues within the scientific direction, dedicated to the understanding of the historical foundations, contemporary place and perspectives of the post-Soviet countries in the current globalized world. In previous years, such publications as the collective monograph «Peculiarities of socio-political modernization of the countries of the post-Soviet space» (2017), collections of articles «The third wave” of democratization on the territory of Eurasia: the experience of modern history and the challenges of the present» (2015), «Countries of the former Soviet Union in the context of the formation of multipolar world: historical lessons and perspectives» (2016), «Countries of the former Soviet Union: challenges of modernization» (2016), «Civilizational foundations of transformation processes in the post-Soviet space» (2018), «Experience and prospects of transformation of the post-Soviet space in the context of integration and globalization processes» (2019) became the result of relevant developments.

The main hypothesis of the authors of the monograph is based on the assumption that the integration processes to which the post-Soviet states have been involved, have a significant effect on the progress of transformational shifts that have taken place in these countries since their sovereign status. That is, transformation is dependent on integration. However, the reverse is also true: integration depends on the historical inheritance and on the transformation, that has already taken place. In addition, not just from it. To paraphrase R. Koselleck, who believed that «history always deals with the space»², one can argue that integration also always deals with the space and depends on it.

Space is a fundamental category that forms the basis for other ones. Geo-natural spatial features, combined with what could be labeled as «the spirit of space», substantially determine everything that happens in this space. In particular, it largely defines the basic principles and patterns of *modus vivendi* of the human communities residing in the respective territory. The spatial dimension of the interstate relations is closely linked to the choice of the integration model that is optimal in the

² Koselleck R. Time layers. History theory research. – K., 2006. – P. 98.

view of the national interests. The latter encompasses a natural tendency for the community that is geographically, politically, economically, geopolitically, symbolically, and culturo-civilizationally closeness. That is, the conditional «integrational identity» is very much dependent on the conditional «spatial identity».

When considering the connection between the categories «space» and «civilization», it would be appropriate to mention P. Chaunu and his fundamental work «Civilization of Classical Europe»³. Several chapters in this work are dedicated to the analysis of the various aspects of space: «Space. Number of Population», «Space. Territory Development», «Space. Agricultural Sector». The value of this study for our topic is that its analysis leads to the conclusion that space is not only important in itself. At the same time, verbal definitions of space and its changes over time are equally important. This is what could be named the image of space.

Space is a conservative, static, invariable category, while time is a dynamic category. Therefore, to go beyond its time, overtaking it or leaving it behind, is possible and real, and to go beyond its space – no. Even such a powerful transformer of everything, like globalization, finds itself powerless in the face of the static space: by loosening its traditional boundaries, it is unable to completely destroy the sustainable spatial model of the world and its composition.

It is customary to divide the world space into naturally (continents, natural climatic zones, geographical landscapes) or historically (parts of the world, countries, regions) shaped components. The relationship between the whole and its parts, between taxa of different levels has worried researchers for a long time. The role of historical and geographical regions in the current system of international relations is increasing and this growth can be regarded as one of the trends of the modern world development in recent decades. Its intensification was one of the consequences of the collapse of the bipolar world and the reflection of the different levels and speed of involvement of the regions and interregional unions into the globalization processes.

In today's world, with the increased dynamism and turbulence of the global system, individual regions change their orientation – for their own reasons and preferences, or under the influence or control of the new actors. The competition of global and regional actors in certain regions has intensified and aggravated. Both «old» competition, consecrated by a long historical tradition, and «new» competition, emerged under new historical conditions.

³ Chaunu P. Civilization of classical Europe. – Ekaterinburg; Moscow, 2008. – 608 p

The preservation of transitional status by most of the newly independent states after the collapse of the USSR needs to be determined by their civilizational and regional affiliation, which is often formalized by their affiliation to certain international regional entities. After all, the transitive status of the respective country determines the nature and features of its current positioning in the system of international relations, in the integration projects, in the geopolitical orientations and configurations. As a result it could be a choice of final transition to the European, Asian or Eurasian world.

Having changed from the era of bipolarity and continuing to change in the direction of multipolarity, the world has not turned upside down. Indeed, the main «pole», personalized by the United States, still plays a leading role, though it now faces the resistance of not one, but several other «poles». Their role in both the creation of a new global composition and the geopolitical reformation of different regions of the world, including the region of Eastern Europe, and in many other issues is difficult to overestimate.

Today the United States dominates in the system of international relations. During the Cold War, and especially after it, they were able to establish their control over the large fragments of the global space. Some European researchers believe that the United States will not be able to exist in their usual mode if the spatial range, which is now under US control, begins to narrow because of competition with China, European Union, Russia and other regional actors. In the American «doctrine» of geopolitical advantage the space in itself is not so important as US control over the key points of the global economic space, including transit routes. This is due to the fact that everything that happens in the geoeconomics is in one way or another connected with the models of obtaining different types of rent – energy rent, raw materials rent, logistical rent etc. – its development, monetization with further investment. Therefore, when not all the space is under control of the dominant «pole», eventually the alternative mechanisms of controlling the economic and investment processes emerge in the «free territories».

For the post-Soviet space, the fundamental significance of the spatial factor is of particular importance. Analyzing this situation earlier, I emphasized the following: «the post-Soviet space is a specific product of a specific period of historical development. The spatial characteristic in this case assumed the function of essential characteristic»⁴. In other words, post-soviet as a characteristics of an object means not only its location on the territory of the former USSR, but also being in a certain transition state. The

⁴ Kudryachenko A.I. Preface // Features of the socio-political modernization of the post-Soviet countries / Edited by A.G. Bulvinsky, PhD, associate professor. – K., 2017. – P. 9.

inherent components of the transition phase is certainly the combination of elements of the former Soviet system that existed in the Soviet Union and the transitional elements that emerged during the recent transformation and modernization processes.

The continuation of the R. Koselleck's ideas is the category of «spatial identity», relevant to the ethnos, nation, political class, elite, state. This category was not formulated but prepared by him. It seems productive in the context of understanding the impact of the existence space of a man, human communities, nations, states on the basic principles of this existence. History and space «have relationships» with each other. The result of these specific relationships is a «historical map of space».

The disintegration of a unified state and political, social and economic and to some extent cultural and spiritual space that existed in the USSR with its subsequent fragmentation has largely erased the «historical map» of the post-Soviet space. This created both new opportunities and obstacles for the new integration projects. The Baltic countries made the most of these new opportunities when they decided to participate in the integration projects, distancing themselves from the experience of being the part of the USSR and eradicating the practice of their pre-Soviet past. The difficulties for other countries have emerged because of the fact that the post-Soviet space under the current historical conditions and geopolitical circumstances is in fact equal to the concept of «space around Russia» with all the consequences that follow such a position. Considering all this, it is logical to conclude that integration and space are also «interconnected».

The space, within which the integration processes unfold, largely determines their character and features. Integration, in turn, influences the transformation processes, largely determining their course and consequences. The integration factor for the post-Soviet countries has a dual nature: it is one of the transformation goals and, at the same time, it is the important resource for this transformation, one of the main driving forces.

The problem of integration as a factor of change is a key point of the monograph. It is covered both in theoretical and applied terms. It is from this problem that direct and indirect “bridges” are transferred to more specific problems. In particular, they relate to the discourses of integration in the space of the former USSR, the impact of European integration on the transformation of post-socialist European countries, the peculiarities of the transformation processes in different regions of the post-Soviet space – in Eastern Europe, Central Asia, in the South Caucasus. Particularly noteworthy is one of the first attempts in the national science to analyze the role of Ukraine, the importance of a separate Ukrainian factor for the transformational shifts in the post-Soviet space.

Integration aspirations as a factor of the transformational shifts are manifested in different discourses. The integration competition is one of them: the possibility of choosing between several real and potential integration projects could be joined by the newly independent states in certain circumstances. In the times of the USSR, all of these countries were deprived of this opportunity, existing in a situation completely and absolutely without any alternative. Indeed, Moscow was one of the most powerful centers of integration in the world at the time, and the Soviet Union was an independent, self-sufficient, moreover, quite competitive global integration alliance. After the collapse of the Soviet Union the former Soviet republics, having acquired a fundamentally new – sovereign – status, found themselves in the state of a situational integration vacuum. The usual center of integration for them lost its power and, in part, its attractiveness, and the new centers of integration just had to be opened and the contacts with them had to be established.

It was not a simple replacement of one center of gravity by another. It was about the «paradigm shift»⁵ (T. Kuhn's term), about a radical change in the model of integration which was organically included in the process of changing the model of the state development as a whole.

Three factors added to the complexity of finding and navigating the chosen paradigm of change. First, the fundamental changes in the global system of international relations, in its continental, regional and even local fragments. Second, the collapse of the economic situation and the complication of the political situation in the post-Soviet countries. Third, the presence of powerful external influences, the effects of which were stronger than the internal intentions, and accordingly, beyond which and beyond the reaction to which, the entry into the new reality was impossible. In addition, it soon became clear that inclusion into the new integration models often required not only internal changes and transformations, but also adjustments to the preferences and corresponding dimensions of national identity.

For the post-Soviet countries, according to the imperative defined by the space within which they are located, there are actually two integration alternatives: integration into Europe (European) or to Russia (Eurasian), or a strategy to refuse to participate in integration processes. Some of the new independent states have not only made their choice but also put it into practice: Lithuania, Latvia and Estonia have joined the European Union, instead Belarus, Kazakhstan, Armenia, Kyrgyzstan have joined the Russian-

⁵ Barnes W., Ledebur L. New regional economies: the common market of the USA and the global economy. – L., 2003. – P. 15.

led Eurasian Economic Union. We can talk about each of these countries as an example of integration being factor of transformation. The rest of the post-Soviet countries, including Ukraine, made their choice anyway, but have not yet realized it. As a result, they are in the phase of integration expectations, which are combined with integration training through cooperation with the selected integration center. Expectation is also a factor that has a specific impact on the transformation processes.

The competition of alternative integration vectors – European and Eurasian – has a varying intensity in the post-Soviet space. It is more pronounced in the six countries covered by the EU's Eastern Partnership program, and weaker – in the Central Asia. In fact, the EU-initiated format of the Eastern Partnership is an indicator of this situation. This competition, which continued in 2000-2008 under the terms of the strategic partnership between the Russian Federation and the European Union and after the Russian aggression against Georgia in 2008 – in the format of «cold peace», has intensified and aggravated after the year 2014 and went into the confrontation mode. The prospects for establishing official relations between the two neighboring integration groups – the European Union and the Eurasian Economic Union – do not seem too bright. The consequence is the increased level of competition for integration projects in the post-Soviet space.

Particularly noteworthy is the fact that European and Eurasian integration projects are neither equal in terms of the importance and authority of the integration center, the strength of its leadership positions, nor equally functional and attractive from the point of view of their real and potential participants from among the newly independent states. The European Union, as a center of integration aspiration, has objectively the undeniable advantage – as to the level of economic potential, social standards, etc. – and considering the quantity, quality and, ultimately, the modernity of the integration «product» it can offer to the countries that are geared towards integration. The leadership of the European Union as an integration union of highly developed countries is undeniable to anyone in the world. On the other hand, Russia is perceived as a leader in the post-Soviet space, following a tradition born during the Russian Empire and entrenched in the Soviet Union. Under the current circumstances and conditions, Russia does not have sufficient arguments to motivate other countries to recognize its full leadership role, especially in comparison with the European Union. The post-Soviet states, as participants – potential or real – of the projects under the Russian leadership, do not show demand for the Russian leadership, though they acknowledge Moscow's claims to it. A significant advantage of pro-European orientation over pro-Russian orientation is given by the

fact that the European Union was created around the implementation of economic projects, common values and consensus, and the Eurasian project relies mainly on the former common history and resources as well as the ambitions of the dominant state.

At the beginning to the new scientific project, the author's team had at its disposal a number of conclusions and generalizations or a conceptual platform formed on the basis of previous studies of the post-Soviet issues⁶. These include the conclusion of the post-Soviet transit, the provision of the final clearance and partial consolidation of new national integration projects, the definition of the nature and features of the post-Soviet transformation, the preservation of its internal contradictions, relevant theses on the role of the Soviet heritage which remains a significant factor in the processes and events for the new independent states, the conclusion about the high degree of heterogeneity of the post-Soviet space within which there are countries belonging to the three world civilizations: European, Russian, Muslim, therefore, the historical experience of these countries was very different. At the end of the research, a number of new scientific provisions, additions and generalizations, supplemented the conceptual platform for the vision of the problems of the post-Soviet space.

The most important, and perhaps, the most fundamental clarification regards the conclusion of the post-Soviet transit. A comment is needed for this conclusion as it was found out in the process of analyzing the integration component of transformation processes in the new independent states. In favor of such a conclusion speaks both the argument, collected by the author's team in the previous time, and the fact that recently more and more experts in the countries of former Soviet Union tend to it. Moreover, there are good reasons for this. However, the imperative of internal reform as a precondition for the future integration of some of the new independent states into the European Union has not been removed from the agenda by another, European part. Thus, a conflict arises: transit entities and their partners evaluate the situation differently. The post-Soviet states themselves consider the transit to be completed. Europe sees the situation differently. This contradiction is objectively predetermined and is largely explained by the conceptual dissonance that arose in relations between the participants in the European integration processes on the territory of the former USSR. The post-Soviet states prefer to see the integration as a result – EU membership, but the unified Europe regards their integration as a process that would last as long as the European Union will need and can only be completed on the terms approved by EU.

⁶ See: Features of the socio-political modernization of the post-Soviet countries. – P. 273–282.

So, the question of the completion or incompleteness of the transit does not have a definite answer. Therefore, a statement that is much more relevant to the real state of affairs is true: both yes and no. The transit is both completed and incomplete at the same time. Internal transformations have generally been implemented in almost all post-Soviet states, so the transformation phase of their development has been exhausted. With regard to the integration dimension of this stage, the situation is more complicated. In the post-Soviet countries that remain in a semi-integrated state, the transformations, caused by the integration intentions and subordinated to the goals and objectives of the external plan, would continue. The whole chain of the post-Soviet transition, bearing in mind its focus on the integration into Europe, should have looked like this: the Soviet stage – the post-Soviet stage (early, late) – the «proto-European» stage (early, late) – the European stage. These watersheds are intended to be the qualitative changes in the transformations: the consolidation of democracy, the effectiveness of the economic reforms, the elimination of corruption, etc. As not all the countries, that have chosen the European integration vector of development, have reached the European stage of their transition, therefore, to discuss the completion of the post-Soviet transition in its transformational and integration dimensions is untimely.

An important part of the integration discourses in the post-Soviet space was that the competition between the two integration projects – the European and the Eurasian – began and continued for some time in the form of their image competition. Both Europe and Russia sought to create the attractiveness of images for the integration of new independent states. More than quarter of a century after the collapse of the USSR, we can say that the image (or the idea) of Europe and European integration is more attractive to the elite and the population of majority of the post-Soviet states than the image of Russia and Eurasian integration, although it has its adherents.

Culture, in the broad sense of the term, is an important component of this image. In the post-Soviet space, the Western culture has become increasingly important, playing a crucial role in the number of processes and trends associated with the radical renewal of cultural identity that was inherited from the USSR. The concept of the «Russian World» represents a competing discourse that is focused on securing the priority of the Russian language and the cultural heritage of common history in the post-Soviet space.

An alternative to the transitology paradigm used in this work for the analysis of the post-Soviet reality is a postcolonial theory⁷. Its weak presence in the scientific discourse of the post-Soviet studies has its explanation, first of all, because of a fundamental contradiction in the assessment of the

⁷ Said E. Orientalism. – K., 2001. – 511 p.; E.Said. Culture and imperialism. – K., 2007. – 608 p.

Soviet past. On the one hand, the Soviet Union and Russia as its successor were proclaimed empires, and their actions – imperial, on the other hand – the case to recognize the colonial and, moreover, post-colonial status of the former Soviet republics was not taken seriously, although such attempts were made⁸.

The Soviet period of common history in some of the post-Soviet countries, especially the Baltic states, was officially interpreted not as «colonization» but as «occupation». After the liberation from the «occupation» the former Soviet republics were given the opportunity to abandon the socialism and authoritarianism imposed on them and to «return» to their native Europe, a part of which they used to be. The criticism of Eurocentrism played a role in the rejection of post-colonial discourse, which went against the idealization of Europe in the post-Soviet world.

However, the experience gained in the work on the monograph suggests that, if not all postcolonial theory in general, at least some of its concepts would be appropriate to use in the search for new approaches to the analysis of the post-Soviet reality. This applies, for example, to the concepts of «hybridity» and «internal colonialism» which, according to the authors of the monograph, cover certain layers of the post-Soviet reality.

Any kind of integration is a process that involves partners moving towards each other. In the history of moving forward towards the European integration for a number of new independent countries, this statement is specific. Their aspirations to integrate with the European Union are more powerful and purposeful than Europe's reaction to them. For the majority of the post-Soviet countries the national strategies for European integration envisaged the acquisition of EU membership in the long term, if not in the short or medium term. On the other hand, there was neither clear recognition nor formalization of the membership prospect for these countries from EU side. The cooperation in the sphere of politics, economy, culture between the post-Soviet countries and the European Union is progressing, but the real European integration is still being replaced by the image or the idea of European integration. Thus, the EU's proposal of a number of unformalized criteria, for example, the requirement of securing the victory over corruption under the current conditions in all the post-Soviet countries, actually means postponing the issue of joining the European Union for these countries for an indefinite period of time.

⁸ Grabovych O. Colonialism and its heritage in modern Ukraine // Arch. – 1994. – № 1; From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective / ed. J. Korek. – Huddinge, Sweden, 2007. – 272 p.; Troyan S. Postcolonial studies: Ukraine in Postcolonial studies // Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia / pod redakcją A. Matusiak. – Wrocław, 2014. – S. 61–74.

In the relations of the new independent states with Europe, both at the general level and at the level of integration expectations, the stereotype remains according to which these countries should build their development based on the need to «catch up with Europe». A practical tool to meet this need is the policy of transferring the Western models and patterns of political, economic, social and cultural life to its own country. For a long time, this kind of action has been seen as the most effective way to modernize and to reach the Western standards. However, the real gains of modernization projects and transformational changes for over nearly thirty years of independent existence have cast doubt on the effectiveness of the concept of «catching up» modernization in the post-Soviet space. The copying of the non-national experience by the former Soviet republics, although it had some positive effects, did not allow the access to the trajectory of sustainable development. The exceptions, with certain precautions, are the Baltic countries.

«At the start of the transformation and during its course, few people heard and perceived S.P. Huntington's words that the West is unique but not universal, that the Western path of development and progress had never been and will not be a common path for much of the Earth's population»⁹. This thesis can well be applied to the integration: few people, in the process of developing national strategies for European integration and during their practical implementation, have taken into account that the West and the Western path are not universal, that Europe has its own logic of moving along the historical path, its own algorithm of development, after all, its naturally and historically defined boundaries. Therefore, the mechanical transfer of Western samples to non-Western environments, although capable of producing some positive effects, poses serious threats and risks. Therefore, a number of post-Soviet states, whose identification is not European, seek the state-building models that take into account progressive foreign experience and rely on their own national foundations.

Integration projects are becoming even more important in this perspective. After all, the choice between the integration with Europe or with Eurasia for the post-Soviet countries becomes, on the one hand, a signpost and a strategic landmark, and on the other hand – a fundamental criterion for evaluating of the internal changes and shifts. Even given the integration selfishness of the European Union and Russia's persistent insistence on engaging the post-Soviet countries to its side, the national integration plans and projects of the respective countries play an extremely important and significant factor in optimizing the post-Soviet transition. As a result, national integration

⁹ Glinkina S.P. Post-Socialist transformations in the view of discussions on the diversity of the capitalism models // Social sciences and modernity. – 2017. – № 2. – P.7

strategies strengthen the understanding of historically established affiliation with their natural political, civilizational, and cultural realm.

An attentive reader who will become acquainted with the proposed collective monograph would learn all these components and relevant perspectives.

I hope that this work prepared by the specialists of the Institute of World History and by the scholars from other institutions will be highly appreciated and become an effective impetus for further studies of the essential changes in the countries of the post-Soviet space in the course of civilizational transformations.

*A.I.Kudriachenko,
Director of the State Institution «Institute of World History of the National
Academy of Sciences of Ukraine», Doctor of Historical Sciences, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Honored Specialist in the sphere of Science and Technology of Ukraine*

РОЗДІЛ 1

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ЗМІН

1.1. Теоретичні підходи до інтеграційних процесів у суспільних науках

На рубежі XX–XXI ст. зміна віх, векторів, парадигм розвитку в різних сферах життя набрала таких масштабів і такої інтенсивності, що на порядку денному постало питання про «нову архітектуру світу» (К. Ясперс). Світ вступив у нову епоху, одним з елементів якої виявилось просування до більш відкритого суспільства як на національному й регіональному, так і на глобальному рівні. Об'єктивний процес оновлення та модернізації знайшов виявлення в тенденції глобалізації та інтеграції. Обидві вони мають одні і ті ж самі витоки: якісне оновлення виробництва і ринку, супроводжуване зрушеннями в суспільних відносинах і суспільній свідомості. У новому глобальному світі інтеграція стає однією з домінуючих тенденцій суспільно-політичних процесів.

Інтеграційні процеси мають тривалу історію, рухаючись «від імперії до спільноти»¹. У сучасних суспільних науках це прийнято розглядати як найважливіший структуроутворюючий елемент міжнародних відносин. Імперія як специфічний інструмент перерозподілу надлишкового продукту на користь більш сильної держави виникла на основі нерівномірності розвитку. Відмінності соціального, економічного, політичного потенціалу держав породжували усвідомлення переваги власної системи над іншими, викликаючи прагнення утвердити своє панування через територіальну та ідеологічну експансію. Використання сировинних ресурсів підкорених територій дозволяло метрополії розвиватися прискореними темпами.

Основний зміст імперської «інтеграції» зводився до централізації влади в руках вищого суверена, що дозволяло поширювати його юрисдикцію на всю територію країни, встановлюючи на ній єдиний

¹ Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. – М., 2004. – 384 с.

порядок. Головною метою й основним наслідком такої інтеграції була концентрація ресурсного потенціалу, яка зміцнювала військово-політичну могутність, перетворюючись на вирішальну умову боротьби за процвітання, у тому числі, економічне.

Колоніалізм кінця XIX – початку XX ст. хоча і мав у своїй основі економічне підґрунтя, скоріше був проявом успадкованих від минулого силових методів вирішення спірних міжнародних проблем, ніж наслідком нових імперативів міжнародного поділу праці. Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія й інші індустріальні країни створювали колоніальні імперії керуючись наміром забезпечити гарантовані джерела продовольчих і сировинних ресурсів та нові ринки для готової продукції своїх виробників. Утім, головною рушійною силою «класичної» колонізації були стратегічні міркування, зокрема. прагнення отримати військово-політичну перевагу.

Певні риси формування національно-державних економічних організмів у XVI–XIX ст. є подібними до сучасних процесів міжнародної інтеграції. Однак це лише зовнішня схожість різних витків історичної спіралі. Ці явища з різних історичних епох є процесами, якісно різними за змістом. Між ними, зокрема, лежить доба революційних зсувів у технічному розвитку, в економічних механізмах, у соціально-політичній сфері та в характері міжнародних відносин.

Створені на основі військової сили імперії могли існувати доволі тривалий час, проте господарська і культурна роз'єднаність територій, що входили до їхнього складу, з часом призводила до розпаду цих утворень. Показовим у цьому сенсі є досвід Римської, Візантійської, Оттоманської, Британської, Французької, Голландської, Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій, а згодом і такої специфічної «імперії», якою був СРСР. З появою на постімперському просторі значної кількості нових держав з різним рівнем економічного розвитку і самобутності поступово складалися умови, що потребували пошуку нових форм інтеграційних зв'язків, адекватних часу й зміненим умовам.

На сучасному етапі розмаїття соціально-економічних, географічних, геополітичних, історичних і соціокультурних умов породжує розмаїття форм міжнародної інтеграції, кожна з яких є унікальною і по суті, і за алгоритмами реалізації конкретних економічних, соціальних, геополітичних та культурно-історичних цілей. Різноманітність проявів міжнародної інтеграції не скасовує наявності в їхньому формуванні та розвитку певних закономірностей.

На наших очах відбувається критичне посилення залежності практично кожної з національних економік від міжнародного ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили, технологій, яке унеможливорює

їхній розвиток без тісної співпраці зі світовим господарством. Потреба вирівнювання економіко-правових умов господарювання в різних країнах, здійснення координації фінансової та економічної політики держав стають нагальними. Такого роду вирівнювання і координація здійснюється через розвиток регіональної – європейської, азійсько-тихоокеанської, євразійської – інтеграції.

Найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, тож основні теорії і практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині XX ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу. З розвитку інтеграційних процесів на європейському континенті виникала потреба осмислення причин формування інтеграційних союзів, дослідження ролі владних структур та їх повноважень у цих процесах.

Традиційна теорія інтеграції виходить з економічних постулатів у рамках теорій міжнародного обміну, які досліджують механізми ліквідації торговельних бар'єрів. Класичну теорію інтеграції, яка застосовується до аналізу інтеграційних процесів у різних регіонах світу, складають концепції різних теоретичних шкіл: класичної теорії міжнародної торгівлі (Д. Рікардо, Дж.С. Мілль), неокласичної теорії міжнародного поділу праці (Е. Хекшер, Б. Олін), теорії стадіального розвитку (У. Ростоу), теорії великих просторів (К. Шмідт), функціоналізму (Д. Мітрані), неофункціоналізму (Е. Хаас), федералізму (А. Гамільтон, К. Уейр, Р. Уотс), неофедералізму (А. Етционі), реалізму (Г. Моргентгау, С. Хоффман), теорії комунікацій (К. Дойч) та ін.

Існує великий пласт наукової літератури з теорії інтеграції, проте значна його частина або стосується окремих інтеграційних проектів, або має вузько спеціалізований характер, що ускладнює можливість відображення повної картини інтеграційного розвитку в глобальному і регіональному масштабі. У спрощеному трактуванні процес інтеграції ототожнюється з лібералізацією світового ринкового простору без виявлення його змісту.

У виданнях ООН, Світового банку, МВФ, Світової організації торгівлі феномен міжнародної економічної інтеграції прийнято трактувати дещо звужено, зводячи його до юридичного встановлення зони вільної торгівлі або митного союзу й ототожнюючи з формуванням регіональних торговельних блоків. Країни, які уклали договір про вільну торгівлю або про митний союз, автоматично потрапляють у розряд інтегрованих або тих, що інтегруються.

У низці аналітичних публікацій Світового банку інтеграцією називають саме зростання економічної відкритості країн, безвідносно не тільки до його причин і наслідків, а й до того, чи входять ці країни

у той чи той регіональний економічний союз². По суті, йдеться про включення країн у світовий економічний простір та про ступінь тако-го включення.

За цих умов актуалізується потреба дослідження змістовної сторо-ни інтеграції, розкриття закономірностей внутрішньогалузевого та міжгалузевого поділу праці, зосередження уваги на процесах міжнарод-ного переплетіння капіталу і виробництва або ширше – на взаємопро-никненні і об'єднанні національних відтворювальних циклів загалом. Інтеграція є складним, багатоаспектним феноменом, який розвиваєть-ся, зароджуючись спочатку в найбільш розвинених з техніко-еконо-мічного та соціально-політичного погляду регіонах світу і поступово втягуючи в цей процес нові країни мірою їх дозрівання до необхідних економічних, політичних і правових рамок.

У сучасній науковій літературі до безпосередніх передумов інтегра-ції відносять наступні параметри:

- країни, які інтегруються, повинні мати близький рівень економіч-ного розвитку і зрілості ринкової економіки. Їх господарські механізми мають бути сумісними (як правило, інтеграція є найбільш міцною та ефективною, якщо інтегруються розвинені країни);

- наявність спільного кордону й історично сформованих економіч-них відносин (зазвичай об'єднуються країни, що знаходяться на одно-му континенті у безпосередній географічній близькості одна від одної, яким легше вирішувати транспортні, мовні та інші питання);

- присутність взаємодоповнюючих структур в економіках країн (їх-ня відсутність – одна з причин низької ефективності інтеграції в Афри-ці, в арабському світі);

- спорідненість господарських та інших проблем, що стоять перед країнами (їхньому вирішенню сприяє політичне волевиявлення дер-жав та наявність країн-ініціаторів інтеграції);

- історична, культурна, релігійна, цивілізаційна близькість країн;

- «демонстраційний ефект», який полягає в тому, що під впливом успіхів тих чи тих інтеграційних об'єднань в інших держав з'являється бажання використати позитивний досвід і включитися в інтеграцій-ний проект;

- «ефект доміно»: інтеграція призводить до переорієнтації еконо-мічних зв'язків країн-членів на внутрішньо регіональне співробіт-ництво, тож інші країни, що залишилися за межами об'єднання, від-чувають певні труднощі, а часом і скорочення торгівлі з країнами, які входять до угруповання (через що вони виявляються вимушені

² World Economic Outlook. – Washington D. C., May 1997. – P. 3, 45.

робити певні кроки в напрямі посилення взаємодії з інтеграційним об'єднанням).

В економічному сенсі міжнародна інтеграція визначається як процес зрощення економік сусідніх країн в єдиний господарський комплекс з наявністю стійких зв'язків. Це – процес зближення, взаємопроникнення, прилаштування національних господарських систем, в основі якого лежать економічний інтерес господарюючих суб'єктів і міжнародний поділ праці.

Широкого поширення зазнало визначення міжнародної інтеграції, запропоноване на початку 1960-х рр. американським економістом Б. Баласса, який у праці «Теорії економічної інтеграції» запропонував «визначати економічну інтеграцію як процес і як стан... Як процес, вона включає заходи, покликані усунути дискримінацію між господарськими одиницями, належними до різних національних держав; розглянута як стан, вона може бути представлена як відсутність форм дискримінації між національними господарствами»³.

Б. Баласса розробив класифікацію стадій міжнародної економічної інтеграції, виділивши п'ять форм, що виступають як послідовні кроки просування від нижчого до вищого рівня: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз, стадія «тотальної економічної інтеграції».

Продовжуючи вивчення інтеграційних тенденцій з погляду їхнього практичного втілення, Д. Гендерсон на початку 1990-х рр. дійшов висновку, що терміном «економічна інтеграція» позначають «процес, за допомогою якого економіки стають все тісніше інтегрованими, тенденцію до зменшення економічного значення політичних кордонів», а терміном «повна інтеграція» – «ситуацію, коли інтеграція завершена таким чином, що політичні кордони не мають більше економічного значення»⁴.

Б. Баласса і Д. Гендерсон акцентували увагу на зниженні ролі державних кордонів і пов'язаної з ними економічної нерівності суб'єктів господарського життя, тобто дискримінації нерезидентів у порівнянні з резидентами.

Розвиток машинного виробництва створював об'єктивні передумови для розмежування виробничого процесу на окремі операції і обміну між ланками єдиного технологічного циклу напівпродуктами кінцевого виробництва. Цей якісно новий щабель поділу праці виник у XVIII ст., коли розвиток мануфактурного виробництва призвів до поділу

³ Balassa B., Irwin R.D. The theory of Economic Integration. – Homewood, IL, 1961. – 308 p.

⁴ Henderson D. International Economic Integration: Progress, Prospects and Implications // International Affairs. – 1992. – Vol. 68. – № 4. – P.634.

виробничого процесу (productionsharing). У першій третині ХХ ст. на цьому ґрунті розвинулася міжнародна виробнича кооперація. Зазначена тенденція отримала подальший розвиток у фабричному виробництві, згодом вийшовши за межі державних кордонів і перейшовши на міжнародний рівень.

Першими дослідниками економічних явищ, що стали ототожнюватися з міжнародною інтеграцією, були фахівці у сфері зовнішньої торгівлі і торговельної політики. Економічні наслідки перших міжнародних преференційних торговельних угод почали осмислюватися ще у XVIII і XIX ст. на основі аналізу англо-португальського договору 1703 р., англо-французького договору 1860 р., і, особливо, німецького Митного союзу (Zollverein) 1834–1871 рр.

Основи класичної теорії міжнародної торгівлі заклали Д. Рікардо і Дж.С. Мілл, які на основі дослідження причин взаємної вигідності міжнародного міжгалузевого поділу праці створили теорію абсолютних і порівняльних переваг. Відповідно до цієї теорії вигода країн-партнерів тим масштабніше, а їхня зацікавленість у взаємній торгівлі є тим сильнішою, чим більшою є різниця в абсолютних або відносних витратах на отримання того чи того товару при виробництві його у межах країни і в разі його імпорту, тобто чим більшою є різниця в ціні⁵. Такий міжгалузевий поділ праці дозволяє країнам-партнерам отримувати великий зиск при збереженні автономії внутрішніх ринків, без їхнього об'єднання в більший ринковий простір.

Модифікацію економічних реалій відбила розроблена у 1930-х рр. шведським вченим Е. Хекшером неокласична теорія міжнародного поділу праці. Акцент тут перенесено на відмінності в наділенні країн основними факторами виробництва: землею, працею і капіталом⁶. Згідно з нею, будь-яка країна прагне спеціалізуватися на виробництві й експорті товарів, для створення яких потрібно більше факторів, наявних у неї у відносному достатку.

Таке розуміння причин міжнародної спеціалізації країн пояснювало характер розподілу праці між промислово розвиненими країнами, забезпеченими кваліфікованою, високопродуктивною, але дорогою робочою силою, які виробляють широкий асортимент готових виробів, з одного боку, і аграрно-сировинними країнами, з дешевою, але некваліфікованою робочою силою, які виробляють, головним чином, базові товари, з іншого.

⁵ Риккардо Д. Начала политической экономии и налоговогообложения // Избранное. – М., 2007. – 960 с.

⁶ Хекшер Э.Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода // Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. – М., 2006. – С. 154–173.

Неокласична теорія була мало придатна для пояснення механізму взаємної торгівлі між високорозвиненими країнами, здатними виробляти майже однаково широку номенклатуру готових виробів. На основі дослідження обміну цього типу виникла теорія стадіального розвитку національних господарств, розроблена американським економістом У. Ростоу. Узагальнюючи досвід економічної історії з початку XVIII ст., він дійшов висновку, що всі громадські організми з економічного погляду перебувають у стадіальному розвитку на основі переходів з одного якісного стану до іншого на базі технічного прогресу, супроводжуваного глибокими трансформаціями громадських і політичних структур⁷.

Послідовники розробленої У. Ростоу теорії припускали, що інтеграцію здатні забезпечити міжнародні корпорації, функціонування яких сприяє раціональному і збалансованому розвитку світогосподарських зв'язків (теорія корпоративізму). Як процес структурних перетворень в економіці країн з великими фірмами і галузями промисловості, економічна інтеграція розглядалася представниками структуралізму (Р. Мюрдаль)⁸. Результатом таких трансформацій, на їхню думку, є якісно новий інтегрований простір з більш досконалим господарським механізмом. Представники структуралізму критично ставляться до ідеї повної лібералізації руху товарів, капіталу і робочої сили в інтегрованому просторі, бо вільне функціонування ринкового механізму може призвести до певних диспропорцій у розвитку і розміщенні виробництва, а також стати причиною поглиблення нерівності у доходах.

Прихильники неоліберальних підходів (В. Репке, М. Алле) розглядали інтеграцію як єдиний ринковий простір у масштабі кількох країн, де діють стихійні економічні сили, незалежні від політики держав і законодавчих актів⁹. Неокейнсіанці (Р. Купер) навпаки наголошували на необхідності узгодження внутрішньої і зовнішньої політики сторін, що інтегруються¹⁰. Таке узгодження дозволяє використовувати вигоди інтеграції зі збереженням максимального для кожної країни ступеня свободи.

Дехто з фахівців поділяє інтеграцію на негативну і позитивну. Негативна пропонує усунення національних бар'єрів для формування ринку великих масштабів, не передбачаючи спільної моделі господар-

⁷ Rostow W.W. The Stages of Economic Growth // The Economic History Review, New Series. – 1959. – Vol.12. – №1. – P. 1–16.

⁸ Мюрдаль Г. Мировая экономика: проблемы и перспективы. – М., 1958. – С. 56.

⁹ Репке В. Коренные вопросы хозяйственного порядка // Теория хозяйственного порядка. Фрайбургская школа и немецкий либерализм. – М., 2002. – С. 120–121.

¹⁰ Cooper R. The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-first Century. – L., 2003. – 180 p.

ської поведінки. Голландський економіст Я. Тінберген визначає її як «усунення певних інструментів у міжнародній економічній політиці», натомість кваліфікуючи позитивну інтеграцію як «запровадження додаткових заходів з метою проведення реорганізації, тобто вирішення проблем перехідного періоду»¹¹. Негативна інтеграція виходить безпосередньо з постулатів неоліберальної ідеології, яка вимагає скорочення масштабів соціальних виплат і максимального відсторонення держави від втручання у функціонування ринку. Роль наднаціональних інститутів у процесі негативної інтеграції полягає в тому, щоб не дозволити державам втручатись у ринкові відносини задля забезпечення рівних для всіх економічних суб'єктів конкурентних умов.

У негативній інтеграції держави об'єднуються політично, однак до побудови спільної, багаторівневої регіональної політичної системи справа не доходить. У випадку позитивної інтеграції держави-учасники приводять внутрішні механізми у відповідність з моделлю, яка задається в наднаціональних політичних рішеннях.

Існування негативної та позитивної інтеграцій відображає «два обличчя» лібералізму. «Економічний», «чистий» лібералізм або «неолібералізм» ставить на перше місце ринок. Мається на увазі, що демократія і дотримання індивідуальних прав залежать від успішного функціонування ринкової економіки. Позитивна інтеграція є більшою мірою соціально орієнтованою. На відміну від постулатів «неолібералізму», соціальний лібералізм на перше місце висуває права людини. Соціальні ліберали допускають обмеження ринкових механізмів задля задоволення базових людських потреб, у тому числі, безпосередньо політичними способами, не покладаючись беззастережно на ринок. У практиці Європейського Союзу приклади позитивної інтеграції можна знайти, насамперед, у сфері захисту прав споживачів, охорони навколишнього середовища, а також у забезпеченні безпечних умов праці.

Після Другої світової війни осмислення міжнародних інтеграційних процесів зазнало істотних змін. Головною тенденцією розвитку теорії міжнародної інтеграції слід вважати повільне, але неухильне, просування від спрощеного неоліберального (точніше – зовнішньоторговельного) сприйняття цих процесів до спроб надати їм комплексний характер, розкривши не лише економічну, а й соціальну, геополітичну, структурну, соціокультурну складові.

Терміном інтеграція в системі міжнародних відносин стали позначати створення за допомогою усунення національних бар'єрів на шляху взаємної торговельної та інвестиційної взаємодії певної ціліс-

¹¹ Тінберген Я. Пересмотр международного порядка. – М., 1980. – 416 с.

ності системного характеру. Механізмами створення такої цілісності визнаються узгодження, уніфікація і гармонізація бюджетної, податкової, валютної політик. На цій основі створюється єдиний економічний простір з рівними умовами для господарюючих суб'єктів держав, що об'єдналися.

Внаслідок злиття національних економік, на думку теоретиків інтеграційних процесів, має сформуватися загальносвітова система, заснована на вільному переміщенні капіталу, зниженні тарифних бар'єрів, лібералізації руху товарів, капіталу, комунікаційному, інформаційному зближенні. Інструментом втілення цієї ідеї є відповідні міжнародні організації. Так, на основі укладеної 1948 р. Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ) було проведено значну роботу з поетапної лібералізації міжнародної торгівлі.

З часом прийшло усвідомлення того факту, що хоча торговельно-політична відкритість у сенсі лібералізації митного режиму обумовлена передусім рівнем техніко-економічного розвитку країн та ступенем конкурентоспроможності товарів, реалізація інтеграційного потенціалу лежить у сфері політичних рішень, виявляючи залежність не лише від об'єктивних економічних умов, а й від чинників суб'єктивних, таких, зокрема, як політичні пріоритети, міжнародні угоди, військові дії тощо.

Оскільки ініціаторами інтеграційних процесів виступали державні органи, виникла потреба дослідити роль владних структур та їх повноважень у процесах формування інтеграційних союзів. Так, на початку 50-х рр. XX ст. з'явилися теорії, які визнавали необхідність політичного чинника в процесі інтеграції. Визначальними серед них є функціоналізм і федералізм.

Представники функціоналізму, засновником якого був Д. Мітрані, вважали, що механізм створення ідеальної форми міжнародного співтовариства полягає в розкритті його функціональних особливостей. Виходячи з того, що інтеграція виявляє себе на різних рівнях: у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях, Д. Мітрані стверджував, що найважливішими її ознаками слід вважати дієвий контроль над легітимним використанням влади, а також наявність спільного органу ухвалення рішень і центру політичної освіти громадян¹².

На думку функціоналістів, сучасне технічне співтовариство створило проблеми, для вирішення яких необхідна тісна спільна робота експертів у тій чи тій сфері з обох боків державних кордонів. Саме тому

¹² Mitrany D. A working peace system. – Chicago, 1966. – 221 p.; Mitrany D. The prospect to integration: federal or functional // Journal of Common Market Studies. – 1965. – Vol. 4. – P.119–149.

виникає модель співробітництва, у межах якої інтеграція розглядається як поетапний процес, спрямований на створення нових владних структур, покликаних крок за кроком розширювати свої законодавчі повноваження.

З погляду засновника теорії неофункціоналізму Е. Гааса, політична інтеграція є поширенням впливу на конкретну територію. Учений пов'язував інтеграцію із суспільними процесами, з цілеспрямованою діяльністю політичних кіл, які не мають спільного плану, а лише спільні інтереси. Е. Гаас акцентував увагу на необхідності певних передумов інтеграції, без яких вона неможлива. Серед них він виділяв такі, як наявність спільних економічних інтересів, подібність економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, спорідненість пріоритетів елітних кіл¹³.

На думку неофункціоналістів, інтеграція змінює не лише форму, а й зміст державної діяльності, створюючи загрозу суверенітету окремих країн, бо передбачає делегування частини їхніх повноважень наднаціональному органу. Е. Гаас поділяв політику на «низьку», яка включає суто прагматичні цілі, пов'язані з підвищенням добробуту, економічним зростанням, та «високу», що має на меті зовнішньополітичну стратегію, захист національних інтересів, відстоювання міжнародного престижу держави.

У 50-х рр. XX ст. низка американських і європейських політологів запропонувала концепцію об'єднання різних держав у федерацію. Ця течія ґрунтувалася на ідеї спільності історичних, економічних і політичних інтересів держав. У політичній науці вона отримала назву федералізму. Прихильники класичного федералізму дотримувалися позицій, заснованих на ідеї розподілу повноважень. Американський політолог А. Гамільтон вважав, що ініціювати подібний розподіл можливо, скликавши широкий міжнародний форум, учасники якого з числа повноважних представників національних держав, дійшовши між собою згоди, добровільно передадуть частину повноважень сформованим на основі консенсусу наднаціональним органам¹⁴.

Послідовники цієї течії, визнаючи потребу й доцільність створення інституціоналізованого об'єднання, вважали, що федеральна система влади здатна забезпечити державам-членам об'єднання стійкий і безпечний розвиток, збереження специфічних особливостей кожної з них за умови чіткого розмежування сфери компетенцій

¹³ Haas E. The Obsolescence of Regional Integration Theory. – Berkeley, 1975. – 123 p.

¹⁴ Рождение теории федерализма (Т.Джефферсон, А.Гамильтон) // История политических и правовых учений / В.И. Власов, Г.Б. Власова, С.В. Денисенко, В.К.Щечоев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2015. – С.129–134.

політичних і адміністративних органів суб'єктів федерації і наднаціональних органів.

З погляду федералістів, ініціатива створення федерації мала виходити від правлячих еліт країн, які об'єднуються. На їхню думку, усвідомлення того факту, що федеральна система краще забезпечує захист інтересів громадян, ніж система автономних держав, є запорукою успішної інтеграції. За критерій інтегрованості бралася наявність центру ухвалення рішень. Основну увагу було зосереджено на інституційних перетвореннях, розмежуванні повноважень, відкритих конституційних та правових механізмах. Необхідність створення наднаціональних інститутів у межах інституційних перетворень обґрунтовували у своїх дослідженнях А. Спінеллі і С. Пістоне.

Щодо інтеграційних процесів у Західній Європі, теоретична школа федералізму відзначала, що вони можливі, по-перше, на основі свідомого політичного рішення урядів і народів, внаслідок чого сторони добровільно і свідомо відмовляться від політичного суверенітету та самостійності; по-друге, шляхом створення одного або кількох нових, наднаціональних органів, яким буде передано певні повноваження для ухвалення рішень й які будуть незалежні від прямого впливу окремих держав-членів співтовариства.

Американський політолог А. Етціоні розвинув ідеї федералізму до визнання того факту, що основною метою інтеграції є створення «політичної спільноти»¹⁵. Цим терміном він позначав феномен, в якому присутні три компоненти політичної влади: ефективний контроль над силовими структурами; наявність впливового центру ухвалення рішень; спільна самоідентифікація громадян які входять в об'єднання. Важливим елементом цієї моделі було визнання одним з чинників будь-яких інтеграційних ініціатив національної безпеки. На думку федералістів, злиття національних економік мало б покласти край добі конфронтації.

Функціоналізм і федералізм відображають протилежні погляди на європейську інтеграцію. Перший ґрунтується на так званій моделі співробітництва, тоді як другий пропонує жорстку наднаціональну модель інтегрування. Вийшло так, що на початку 1960-х рр. розгорнувся процес поступового зближення цих моделей. Було запропоновано практичні рекомендації для країн, готових включитися в інтеграційні процеси. На початку 1990-х рр. це стало актуальним і для країн пострадянського простору.

Економічна інтеграція нерідко здійснюється в поєднанні з військово-політичною. Це відбиває геополітичні інтереси країн-учасниць, бо

¹⁵ Етціони А. Указ. соч.

національна безпека є базовим чинником підвищення конкурентоспроможності як окремих країн-учасниць інтеграційного процесу, так і інтеграційного угруповання загалом. Ця тенденція відповідає аналізованому вище теоретичним розробкам. Військово-політична інтеграція відіграє вагомую роль у формуванні національної безпеки членів об'єднання, а у ряді випадків стає визначальною.

Особливу роль державних інституційних структур, які визначають механізми вирішення спільних проблем, зокрема, питань безпеки, досліджує теорія реалізму. Ідеї реалізму пов'язані з ім'ям Г. Моргентау, який виходив з того, що національні держави є «вічними» елементами системи міжнародних відносин і керуються своїми власними інтересами – «виживанням»¹⁶. Відтак, стрижнем зовнішньої політики кожної з них є проблема безпеки, а головним засобом її забезпечення виступає військовий потенціал держави.

Дослідження інтеграційних процесів німецьким істориком і правознавцем К. Шмідтом підштовхнуло до висновку, що наслідком зміни економічних умов є виникнення великих геополітичних просторів як нових, більш досконалих суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права¹⁷. Теорія великого простору розглядає процес розвитку держав з позиції прагнення досягти найбільшого територіального обсягу. Великий простір, на думку К. Шмідта, є новою формою наднаціонального об'єднання, заснованого на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах.

Результатом вивчення новітніх тенденцій технологічного розвитку суспільства стала теорія комунікацій, засновником якої вважається американський політолог К. Дойч. Він виходив з того, що крім реалізації національних інтересів, політична інтеграція може мати й іншу мету – формування політичної єдності, позбавленої територіальної прив'язки. У межах теорії комунікацій світова спільнота розглядається як сукупність різних політичних груп, які перебувають у відносинах взаємодії і взаємовпливу¹⁸. К. Дойч першим показав необхідність врахування відносин не лише між державами, а й між суспільствами і народами.

Виходячи з теорії комунікативної інтеграції, поділ світу на держави і державні кордони не має практичного значення. Учасники подібного

¹⁶ Моргентау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир // Теория международных отношений: Хрестоматия / под ред. П.А. Цыганкова. – М., 2002. – С. 83–84.

¹⁷ Шмидт К. Порядок больших пространств // Журнал «Золотой Лев». – № 101-102. – [Електронний ресурс]: http://www.zlev.ru/101/101_67.htm#_ftn1

¹⁸ Дойч К. Национальная интеграция: обзор некоторых концепций и исследовательских подходов // Этнос и политика: Хрестоматия / авт.-сост. А.А. Прусаускас. – М., 2000. – С. 190–200.

політичного співтовариства об'єднані, у першу чергу, не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями. Причетність до цих ознак утворює певну єдність, яка забезпечує підвищений рівень довіри і взаєморозуміння між усіма, хто відчуває і визнає свою належність до такого цілого. Якщо федералізм і функціоналізм були спрямовані на подолання або стримування національної держави, то засновники теорії комунікацій прагнули знайти спосіб стабілізації системи національних держав, не змінюючи її.

Характер участі країн у міжнародному поділі праці, ступінь їх зацікавленості у зовнішніх ринках, специфіку тих вигод, які вони отримують завдяки розвитку міжнародного обміну, опосередковує техніко-економічний прогрес. Чим вищий рівень технологічного розвитку національної економіки, тим більш диференційованим є її виробництво, міцнішим експортний потенціал, тим багатшим є асортимент товарів, які країна в змозі ввозити з-за кордону, не ризикуючи серйозним дефіцитом торгового балансу. Зрештою, тим більшим є обсяг товарів, якими вона обмінюється із зовнішнім світом, тим ширшими є можливості галузевої та географічної диверсифікації її зовнішньої торгівлі та нижчими обумовлені нею економічні і політичні ризики.

Чим більше країна розвинена технічно й економічно, тим більше у неї виробничих, фінансових, транспортних та інших можливостей для активного включення в міжнародний поділ праці, тим актуальніша потреба участі в ньому. Рівень техніко-економічного розвитку країн, ступінь та інтенсивність їх залучення до міжнародного обміну, можливість і необхідність інтегрування є взаємозалежними. Однак, як зауважує Ю. Шишков, можливість і навіть об'єктивна необхідність зрощування тих чи тих національних господарств не гарантує їхньої реальної інтеграції, бо остання опосередковується суб'єктивним фактором – політичною волею правлячих кіл, а в демократичних країнах – ще й певною мірою думкою широких кіл громадськості. «І керівництву, і населенню таких країн щоразу доводиться вирішувати досить непросте питання: якою мірою економічні та політичні вигоди від того чи того кроку в напрямі інтеграції переважають ризик зниження національної безпеки через обмеження свободи дій державних інститутів країни»¹⁹.

Інтеграція пов'язана з неминучим розчиненням національних державних і правових інститутів у ширшій міждержавній або навіть

¹⁹ Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М., 2001. – 480 с.

наддержавній структурі, що породжує застереження щодо втрати захисних функцій національної держави з реалізації економічних, політичних і культурних інтересів своєї країни. Може йтися як про злам вікових стереотипів історичної пам'яті народів, так і про перегляд традиційних політичних підвалин, що вимагає виваженості кожного кроку.

З часів Промислової революції, яка розпочалась у другій половині XVIII ст., світова спільнота рухається в напрямі більш відкритих національних господарств. Підвищення цієї відкритості, з одного боку, є об'єктивним процесом, зумовленим техніко-економічним прогресом, який іде зі сфери виробництва і обігу товарів, з іншого, – політичними рішеннями державних структур, що мають суб'єктивний характер. У другій половині XX ст., завдяки експорту капіталу у формі прямих, портфельних та інших зарубіжних інвестицій, ступінь відкритості національних економік багаторазово збільшилася. З досягненням певного рівня відтворювальної і торгово-політичної відкритості країн не так у кількісному, як в якісному сенсі, національна економіка вростає в систему зовнішніх господарських зв'язків, утворюючи зі світовим господарством органічне ціле, набуваючи здатності повноцінно розвиватися лише як його невід'ємна частина.

Окремі ланки технологічно й економічно цілісних виробничих ланцюжків часто дислоковано в різних країнах, але функціонують вони за єдиним планом, в єдиному ритмі. У минулому це були внутрішньозаводські потоки і за змістом, і за формою. Тепер все більша їх частина набуває міжнародного статусу, хоча і протікає по внутрішніх каналах тієї чи іншої транснаціональної корпорації (ТНК). Процес підтримується відповідною фінансово-банківською інфраструктурою, іншими системами комерційних і правових послуг.

Унаслідок цього високорозвинені національні господарства зрощуються між собою на мікроекономічному рівні. На цьому ґрунті виникає потреба в координації зовнішньоторговельної, податкової, кредитної макроекономічної політики, створюються ефективні платіжні, митні, валютні союзи, спільні ринки і т. п. Так, під тиском знизу, із самого економічного виробництва, складаються міждержавні інститути інтеграційного характеру. Саме такий процес уже впродовж кількох десятиліть протікає в Західній Європі і майже стільки ж – у Північній Америці, хоча там його організаційно-правове оформлення відбулося пізніше.

У 80-х рр. XX ст. у рамках теорії міжнародних відносин сформувалася теорія глобалізації, яка висуває на перший план завдання вивчення структури світу як цілого. Глобалізація принципово обмежує здатність держав самотійно впливати на економічні, фінансові та інші об'єк-

тивні процеси, від яких залежать держави та суспільства, незважаючи на територіальні кордони. Глобальний інтеграційний процес являє собою політичний процес, під час якого відбувається наднаціональне втручання в суспільну практику. Агентами реалізації цих процесів виступають уряди, міжнародні організації, неурядові об'єднання, транснаціональні корпорації, різні спільноти і навіть окремі особи, які володіють необхідними для цього ресурсами.

Процеси глобального розвитку, що охопили більшість регіонів і секторів світового господарства, змінили співвідношення між зовнішніми і внутрішніми чинниками розвитку національних господарств на користь перших. Якість розвитку, його темпи, галузева структура багато в чому задаються світовою економікою, новими умовами, що виникли завдяки глобалізації. Якщо на першому етапі міжнародної економічної інтеграції провідна роль у формуванні інтеграційних об'єднань належала державам, то на другому більш вагому роль відіграють капітал і міжнародні компанії.

Нині жодна країна не в змозі здійснювати економічну політику не враховуючи вимог глобалізованого світового господарства і норм поведінки основних учасників світогосподарської діяльності. Однією з відповідей на виклики глобалізації стає регіоналізація (Regionalism Versus Globalization), яка створює додаткові можливості, стимули, механізми для лібералізації торгівлі, руху капіталів, усіх факторів виробництва у сфері міжнародного обміну. Видозмінюючись, регіоналізм виявляється у двох формах: кількісній («потік» нових регіональних угод, переукладання раніше існуючих договорів на нових умовах тощо) і якісній (зростає глибина регіональної господарської взаємодії, використання комплексних, більш розвинених форм інтеграції).

Нині формується новий світовий лад, який виростає знизу, поступово посилюючись навколо наймогутніших держав: Сполучених Штатів Америки, країн Західної Європи, а також Японії, яка стоїть дещо осторонь. Нова цілісність, що виникла під впливом глобальної економіки, значно посилює регіоналізацію світу.

На базі геоекономічних інтересів та посилення конкуренції регіональна інтеграція набуває різних форм: від зони вільної торгівлі до об'єднань, які тяжіють до федерації: Європейський Союз з 1957/1993 р.; Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN) з 1967 р.; Карибська співдружність (CARICOM) з 1973 р.; Рада співробітництва арабських держав Перської затоки з 1981 р.; Південноамериканський спільний ринок (MERCOSUR) з 1991 р.; Спільний ринок Східної та Південної Африки з 1993 р.; Західноафриканський економічний і валютний союз з 1994 р.; Економічне співтовариство країн Центральної Африки з

1994 р.; Північноамериканська зона вільної торгівлі (NAFTA) з 1994 р.; Східно-африканське співтовариство з 2000 р., Союз південноамериканських націй з 2004 р.; Тихоокеанський альянс з 2012 р.; Євразійський економічний союз з 2015 р.

Наростаюча взаємозалежність світогосподарського середовища, завдяки якій найбільші переваги отримують країни-ядра, що глобалізується, а також ТНК, зумовлює зростаючу вразливість національних держав і національних економік. Змінюються такі параметри як суверенітет держави, моделі її взаємодії з ТНК та міжнародними організаціями. За цих умов перед кожною державою стоїть завдання осмислення і формулювання національних інтересів, що визначають її місце у цьому процесі, а перед світовою спільнотою – створення взаємовигідних механізмів управління глобалізацією.

1.2. Зовнішні чинники структуризації пострадянського простору в умовах глобальних трансформацій

Розпад біполярної структури світу не лише змінив долю Європи, а й сприяв трансформації геополітичної моделі світоустрою та посиленню міжцивілізаційних впливів. Пожвавлення руху капіталів, прискорення розвитку інформаційних технологій, поширення принципів ринкової економіки посилили взаємну залежність країн і регіонів сучасного світу.

З одного боку, почали посилюватися чинники, що сприяють формуванню цілісності всесвітнього господарського організму: лібералізація торгівлі, створення сучасних систем комунікації та інформації, впровадження світових технічних стандартів і норм, тобто все, що прийнято називати складниками процесу глобалізації, з іншого, – мали місце найбільш інтенсивні за історичними мірками економічне зближення та взаємодія країн на регіональному рівні.

За збереження загальної тенденції формування з дедалі більшою мірою взаємопов'язаних і взаємозалежних економік єдиного світового господарського механізму, яка набувала в окремих сферах і секторах глобальних масштабів, процеси міжнародної інтеграції виявилися об'єктивною реакцією на ослаблення національного суверенітету. Сформувалися масштабні регіональні інтеграційні структури, що розвиваються в напрямі створення відносно самостійних центрів світової економіки. Інтеграція стала інструментом прискореного розвитку національних економік, підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань і, відповідно, зміцнення їхніх позицій у міжнародному співтоваристві. Міжнародна практика підтвер-

джувала тезу про те, що значимість і вага окремого регіону зростає мірою поглиблення в ньому інтеграційних тенденцій.

Існує значний пласт літератури з теорії трансформації, яка стосується окремих інтеграційних проектів або має спеціалізований характер²⁰. Водночас визначення взаємозв'язку трансформації пострадянського простору з глобальними та регіональними процесами, а також з'ясування тенденцій і перспектив розвитку цього процесу потребують подальшого осмислення.

Дисбаланс сил на світовій арені, викликаний розпадом СРСР, активізував глобальні трансформаційні процеси. Становлення багатоплярного світу відбувається в умовах гострої політичної, економічної та військової конкуренції світових центрів сили за зони впливу. У новому світоустрої потужні держави виступають гарантами суверенітету і безпеки для малих і середніх країн, які є реципієнтами цієї безпеки. Відбувається перегрупування геополітичних суб'єктів навколо нових центрів сили, представлених державами, здатними поширювати вплив за межі власних кордонів.

Поява на пострадянському просторі нових незалежних держав, відкритих впливам глобальних і регіональних організацій і політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів в Євразії. Коли національні економіки країн пострадянського простору влилися до світової економічної і політичної систем, зростання взаємозв'язку і взаємозалежності та прагнення зберегти в цих умовах власну унікальність стали об'єктивними передумовами, що впливали на процеси їхньої геополітичної трансформації.

²⁰ Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1998. – 256 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003. – 603 с.; Этциони А. Указ. соч.; Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна. – К., 2008. – 352 с.; Бураковский И.В. Экономическая интеграция и безопасность на постсоветском пространстве // Мечи и орала: Экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легвольда, С. Уолландер. – М., 2004. – С. 193-224; Вардомский Л.Б. Вопросы регионализации постсоветского пространства // Регионализация внешнеэкономических связей в России и соседних странах: сборник / отв. ред. Л. Б. Вардомский, А.Г. Пылин. – М., 2014. – С.23-39; Ирхин А.А. Постсоветское пространство: геополитические параметры и методология моделирования интеграционных процессов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Том 22 (61). – 2009. – № 1. – С.77-85; Либман А.М., Хейфец Б.А. Модели экономической дезинтеграции. Интеграция и дезинтеграция // Евразийская экономическая интеграция. – 2011. – № 2. – С. 4-18; Васильева Н.А., Лагутина М.Л. К вопросу о формировании Евразийского союза: теоретический аспект // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2011. – №10. – С. 166-172; Россия в интеграционных процессах на постсоветском пространстве: уроки, перспективы, трудности (ситуационный анализ) // Интеграционные процессы в современном мире: экономика, политика, безопасность (Мировое развитие. Выпуск 2) / отв. ред. Ф.Г. Войтоволский и А.В. Кузнецов. – М., 2007. – С. 213-220; Стрежнева М.В. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления // Международные процессы. – 2005. – Т.3. – № 1. – С. 17-28; Шишков Ю.В. Указ. соч.

З набуттям колишніми радянськими республіками суверенітету зросла актуальність створення нових форм взаємодії й усередині пострадянського простору, і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками партнерів на Заході і Сході. Нові незалежні держави почали реалізацію власних національних соціально-економічних і політичних моделей розвитку.

Радянські республіки набули суверенітет у період, коли система міжнародних відносин загалом і її європейська частина все більшою мірою включалися в процеси інтеграції та регіоналізації. Країни пострадянського простору постали перед вибором: або почати формування нового міжнародно-політичного регіону в межах колишнього СРСР, або інтегруватися до існуючих за цивілізаційними або іншими ознаками.

Після розпаду СРСР нові незалежні держави зіткнулися з об'єктивною необхідністю пошуку нової ідентичності. Самоорганізацію внутрішніх територій і спільнот колишніх союзних республік супроводжувала переоцінка самоідентифікації, яка відбувалася і за регіональною ознакою, і за субрегіональним принципом, відбиваючи подальшу фрагментацію пострадянського простору.

До регіональних форматів співпраці, які ґрунтуються на цивілізаційній близькості або близькості геополітичних інтересів, можна віднести Балтійську асамблею (1991) у складі Латвії, Литви та Естонії; Центральнo-азійське економічне співтовариство (1994, у 2002–2005 – Центральнo-азійська співпраця) у складі Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану; Співтовариство Росії та Білорусі (1996, з 1999 – Союзна держава); ГУАМ (1997) у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови. За субрегіональним принципом було сформовано СНД (1991), ЄврАзЕС (2000–2015), ОДКБ (2002) та Євразійський економічний союз (САЕС, 2015).

Незважаючи на те, що з моменту формального набуття суверенітету колишніми радянськими республіками минуло вже понад чверть століття, низка зовнішніх і внутрішніх чинників уповільнює створення сталих фундаментів їхнього незалежного існування. Більшість пострадянських держав перебуває в пошуку власної ідентичності та місця в системі міжнародних відносин.

Утворення на пострадянському просторі нових незалежних держав істотним чином вплинуло на динаміку і спрямування трансформаційних процесів на євразійському континенті. На просторі Євразії виникла складна конфігурація різнорівневих геополітичних утворень, яка впливає на сучасну систему міжнародних відносин. Адже трансформаційні процеси в Європі та їх інституційне наповнення відбуваються за

незавершеного після закінчення «холодної війни» геополітичного поділу континенту між Росією та Заходом.

Європейську підсистему багато хто схильний вважати найбільш інституціоналізованою підсистемою в сучасній системі міжнародних відносин. Починаючи з 1980-1990-х рр., вона є співвідношенням трьох інституційно-політичних вимірів: загальноєвропейського (представленого ОБСЄ), західноєвропейського (Європейський Союз) і євроатлантичного (НАТО)²¹.

Перед новими незалежними державами постала об'єктивна необхідність формування власного курсу щодо трьох основних рушійних сил європейської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США), відносин з Росією, а також балансу відносин між Росією і Заходом. З погляду системи міжнародних відносин, «серединні держави» зіткнулися з проблемами, зумовленими кінцем біполярності, що мала місце в добу «холодної війни», вони постали перед вибором між НАТО/ЄС, з одного боку, і Росією – з іншого²².

Позиції європейських країн пострадянського простору, з погляду вихідних геополітичних і гео економічних чинників, схожі. Теоретично вони повинні були б мати схожу зовнішньополітичну орієнтацію щодо євроатлантичного вектору розвитку. Однак, геополітики розходяться в оцінках їхніх інтеграційних перспектив. Відповідно до теорії З. Бжезінського, ці країни є частиною євразійської «периферії», потенційним кордоном «атлантистської Європи»²³. На думку С. Гантінгтона, лінія розколу між католицько-протестантською і православною цивілізаціями проходить по території Білорусі та України. Гантінгтон вважає, що переважно православні традиції цих країн заважають їх успішній інтеграції до західних інститутів²⁴. Теоретик російської школи геополітики О. Дугін зазначає, що землі, до яких відносяться Білорусь, центральна частина України, Молдова, мають суперечливий геополітичний характер: географічно вони належать до південної частини Центральної Європи, культурно і конфесійно – до Росії, Євразії²⁵.

Проте хід історії поступово все розставляє по своїх місцях. Європейські пострадянські держави, які мають власну неарадянську державну традицію, зокрема, Україна та Молдова, визначилися з європейським характером своєї цивілізаційної та геополітичної самоідентифікації,

²¹ Мальгин А.В. Политика ЕС в отношении европейских стран СНГ // Европейский союз и европейские страны СНГ / под ред. В. Грабовски, М. Наринского, А. Мальгина. – М., 2002. – 511 с.

²² Уилсон Э., Ронтоянни К. Безопасность или процветание? Пути, которые выбирают Беларусь и Украина // Мечи и орала: экономика национальной безопасности Беларуси и Украины. – С. 28.

²³ Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади. – Львів, 2012. – 168 с.

²⁴ Хантингтон С. Указ. соч.

²⁵ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997. – 608 с.

підписавши 2014 р. угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Естонія, Латвія та Литва зробили свій вибір ще раніше, на початку 1990-х рр., набувши членство в ЄС та НАТО 2004 р. Натомість, Білорусь, яка фактично не мала державності в дорадянський період, обрала для себе цивілізаційну та геополітичну належність до «Русского мира», виявившись найближчим союзником Росії на пострадянському просторі та створивши з нею Союзу державу.

Та обставина, що регіональна інтеграція є одним з найважливіших інструментів управління глобальними процесами, для країн колишнього СРСР, які визначають свою стратегічну ідентичність і місце в сучасній Європі, стає вагомим чинником розвитку. Інтеграційні об'єднання все більше впливають на розвиток трансформаційних процесів на пострадянському просторі, сприяючи знаходженню нового балансу сил у регіоні на основі врахування інтересів широкого кола країн і недержавних суб'єктів світової політики²⁶.

Історичні передумови трансформаційних процесів на більшій частині пострадянського простору склалися під впливом двох великих, іманентно пов'язаних один з одним інтеграційних проектів – Російської імперії і Радянського Союзу. Ці імперські проекти мали фундаментальні наслідки для сучасності: на величезній території було створено єдину соціально-економічну систему, яка забезпечувала функціонування спільного господарського механізму.

Після розпаду СРСР окремі елементи взаємної привабливості для низки нових незалежних держав пострадянського простору зберегли свою актуальність. Матеріальну основу такої привабливості створювали складові єдиного господарського комплексу Радянського Союзу: технологічна спільність виробництва; приблизно однаковий (невисокий за світовими стандартами) технічний рівень; можливості впровадження загальних техніко-технологічних стандартів, створення спільної інфраструктури транспорту та комунікаційних мереж, єдиної енергетичної системи. Не менш актуальним був вплив низки гуманітарних чинників, породжених існуванням радянських республік у межах єдиної держави. Це – спільна мова міжнаціонального спілкування, функцію якої виконувала російська, численні родинні зв'язки, загальний культурний простір і багато іншого, що створювало сприятливі умови для більш тісного об'єднання союзних республік.

²⁶ Добровольська А.Б. Трансформація пострадянського простору як чинник регіоналізації Євразії в умовах формування багатопольярного світу // Стратегії зовнішньої та безпекової політики провідних міжнародних акторів: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова. – К., 2017. – С. 114–123.

Однак за останню чверть століття чинники взаємної привабливості нових незалежних держав, якщо не зникли, то значно ослабли. Значення і вплив пострадянського інтеграційного потенціалу поступово, але безупинно, згасає. Пройдений країнами пострадянського простору шлях міжнародної інтеграції свідчить про недосконалість сформованих ними інтеграційних інститутів і механізмів, вимагаючи більш точного визначення мети і місії інтеграційних об'єднань, а також ролі окремих держав у процесах відтворення в межах сформованих інтеграційними об'єднаннями господарських систем. Вирішення цього завдання актуалізує важливість чіткого визначення специфіки стратегічного рівня інтеграційного процесу, що має охоплювати не тільки економічну складову, а й геополітичні та цивілізаційні чинники.

Сучасний стан пострадянського простору демонструє складну сукупність чинників, що зумовлюють багатовекторний характер інтеграції. Це викликано, з одного боку, розмаїттям національних інтересів держав, з іншого, – зовнішніми орієнтирами і пов'язаними з ними зовнішніми обставинами. Вагомими обставинами такого роду для країн пострадянського простору є привабливий образ Євросоюзу на заході та Китаю на сході як центрів політичного впливу, військової та економічної сили в безпосередній близькості від їхніх територій.

Ослаблення взаємного тяжіння між новими незалежними державами супроводжується посиленням ролі міжрегіональних центрів світової політики. Оскільки через пострадянський простір проходять важливі транспортні шляхи, які дозволяють найкоротшим чином з'єднати промислово розвинений Захід з багатими корисними копалинами віддаленими районами Євразії на сході, а також такими важливими геополітичними гравцями, як Китай і Японія, у посиленні свого впливу тут зацікавлені світові лідери й впливові регіональні актори: Євросоюз, США, Туреччина, Іран, Китай, Японія.

З ослабленням позицій Росії, континентальні та позаконтинентальні центри світової політики активно включились у змагання за вплив на пострадянському просторі. Неминучим стало посилення в регіоні позицій давніх геополітичних суперників Росії: Туреччини й Ірану, а також посилення присутності в Центральній Азії суміжних ісламських держав.

Стратегії реалізації власних геополітичних інтересів світових центрів сили значною мірою впливають на процес регіоналізації євразійського простору. З. Бжезінський вважає, що інтерес США полягає в тому, щоб створити таку ситуацію, за якої жодна країна не контролювала б даний геополітичний простір, а провідні світові держави мали

прямий доступ до його фінансово-економічних ресурсів²⁷. Для Росії це означає зменшення міжнародного впливу, втрату статусу великої держави, перекреслення багатовікової історії російської експансії та обмеження доступу до природних та геополітичних ресурсів на територіях, які в Москві вважають своїм історичним спадком.

Як відзначають деякі російські дослідники, після падіння комуністичного ладу в країнах Центральної та Східної Європи важливо було створити умови, за яких найбільш впливові країни Заходу могли отримати доступ до інтелектуальних, людських, сировинних, просторових та інших ресурсів колишніх «закритих» країн. Для цього слід було подолати їхню ізольованість за допомогою включення до загальних світових господарських та політичних процесів²⁸.

Освоєння «східноєвропейського ресурсу» інтеграційними структурами Заходу мало на меті зміцнити конкурентоспроможність Європейського Союзу і НАТО щодо інших центрів сили. Обмежена територією та сировиною Європа для збереження своєї конкурентоспроможності на глобальному рівні потребує об'єднання зусиль різних європейських країн. На даному етапі розвитку ЄС перебуває в складному процесі вироблення інституційних рамок, найбільш придатних для вирішення цих завдань.

На фактичній відсутності скоординованих зусиль основних західних суб'єктів ухвалення та реалізації рішень щодо пострадянського простору наголошує американський політолог Р. Легволд, який підкреслює, що «Європейський Союз займається економічними проблемами, але загалом ігнорує їхнє значення для безпеки пострадянських країн. НАТО займається проблемами безпеки, але, не заперечуючи економічний фактор, приділяє йому мало уваги. Уряди окремих країн – США, Німеччини, Великої Британії і Франції, які теоретично цілком могли б об'єднати обидва аспекти, цього не роблять або принаймні не робили протягом більшої частини першого десятиліття після розпаду Радянського Союзу»²⁹.

Від самого початку свого існування нові незалежні держави пострадянського простору постали перед необхідністю вирішення інтеграційної дилеми. З одного боку, кожна з них перебуває під дедалі сильнішим і результативнішим впливом нових трендів, що виникають у межах

²⁷ Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. – М., 2005. – 288 с.

²⁸ Богатуров А.Д., Аверков В.В. История международных отношений (1945–2008 гг.). – М., 2009. – 71 с.

²⁹ Легволд Р. Соединенные Штаты, Европейский союз, НАТО и экономические аспекты безопасности Украины и Беларуси // Мечи и орала: экономика национальной безопасности Беларуси и Украины. – С. 225.

Європейського Співтовариства: Східне партнерство (з 2009), Стратегія нового партнерства між ЄС і Центральною Азією (2007–2013), з іншого – є об'єктом інтеграційної політики Росії, основним адресатом її інтеграційних ініціатив.

Росія, підтримуючи традиційні зв'язки, що склалися на просторі колишнього СРСР, ініціює формування на цій основі нових економічних і політичних об'єднань: СНД (з 1991), ЄврАзЕС (2000–2015), Організація договору про колективну безпеку (з 2002), Євразійський економічний союз (з 2015), – конкуруючи за сфери інтеграційних інтересів з іншими центрами сили. Особливо актуальною для Росії, на думку Д. Треніна, «є проблема виведення з орбіти впливу західних країн і Туреччини, України, Азербайджану та Грузії, у центральноазійському регіоні – Киргизії й Узбекистану»³⁰.

Пошуки власної цивілізаційної ідентичності посилили інституційну диференціацію нових незалежних держав, що знайшло своє вираження у використанні різних моделей реформування економіки, різних темпах перетворень, різному ступені державного інтервенціонізму тощо³¹.

Найбільш схильною до поглибленої інтеграції у межах пострадянського простору виявилася Білорусь, що пояснюється жорсткою економічною ситуацією на конкурентному європейському ринку, недостатністю власних ресурсів, усвідомленням глибокої залежності від кооперації з Росією, відсутністю власних традицій незалежної державності, низьким рівнем національної самосвідомості білорусів, значним рівнем русифікації у радянський час. Усе це спонукало Білорусь до найвищого типу інтеграції на пострадянському просторі, що знайшло своє втілення в створенні Союзу держав Росії та Білорусі.

За часів СРСР досить високий рівень кооперації з іншими союзними республіками характеризував промислове виробництво України. Попри це, позицію незалежної України характеризує негативне ставлення до розширення і прискорення інтеграції як з Росією, так і в рамках СНД на основі багатосторонніх угод. Україна схильна усвідомлювати себе великою європейською державою з власними державницькими традиціями, тривалим досвідом боротьби за самостійність, значним економічним потенціалом, тому вимагає паритетного ставлення з боку Росії. Інтеграційні ініціативи України на пострадянському просторі виявили себе створенням окремого регіонального блоку пострадян-

³⁰ Тренин Д.В. Россия пересматривает свою роль в мире и свои отношения с Западом // Оди-
ночное плавание / под ред. Д.В. Тренина. – М., 2009. – С. 73.

³¹ Вардомский Л.Б. Проблемы и перспективы регионального сотрудничества на постсоветском
пространстве // Европейский союз и европейские страны СНГ. – С. 88.

ських країн – ГУАМ. До налагодження субрегіонального співробітництва без участі Росії ці країни спонукала незадоволеність позицією Москви щодо практичної складової економічної інтеграції, зокрема, небажання миритися з посиленням економічного домінування Росії на пострадянському просторі.

Узбекистан і Туркменістан послідовно демонструють стримане ставлення до інтеграції з державами пострадянського простору. Зважаючи на свій сировинний потенціал, ці країни прагнуть до зміни балансу інтересів у регіоні шляхом пошуку економічних партнерів за межами СНД. І якщо Узбекистан брав участь в окремих інтеграційних пострадянських проектах, зокрема у 1992–1999 рр. був членом Договору про колективну безпеку (ДКБ), у 1999–2005 рр. – ГУУАМ, у 2006–2008 рр. – ЄврАзЕС, проте залишив усі об'єднання, то Туркменістан відгородився від участі у будь-яких міждержавних інтеграційних форматах, окрім СНД, асоційоване членство в якому він набув 2005 р., офіційним проголошенням статусу постійного нейтралітету, підтвердженого спеціальною резолюцією ООН від 12 грудня 1995 р. № 50/80³².

На економічну інтеграцію за межами пострадянського простору покладають надії держави Південного Кавказу. Головним фактором, який визначає зовнішню політику Азербайджану і Грузії, є каспійські нафта й газ та шляхи їх транспортування. Зокрема, у 2018 р. під Баку було відкрито «Південний газовий коридор», призначений для транспортування газу з Каспійського регіону через Грузію і Туреччину до європейських країн. Його складовими є запущений у 2007 р. Південно-Кавказький газогін (Баку-Тбілісі-Ерзурум), яким передбачається прокачування газу з родовища Шах-Деніз (Азербайджан) до кордону Туреччини, та відкритий 2018 р. Транс-анатолійський газогін. У 1999 р. було запущено нафтопровід Баку-Супса, а 2006 р. – нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан. У своїй сукупності ці трубопроводи створили незалежну від Росії систему постачання каспійських нафти і газу на світові ринки.

Вірменія, яка у військово-політичному і оборонному плані є залежною від Росії, у торгово-економічному і фінансовому відношенні намагається втримати баланс російських впливів, розгортаючись у бік Ірану, де існує сильна вірменська діаспора. Так, у 2007 р. було запущено газогін Іран-Вірменія, який з 2009 р. постачає іранський газ до Вірменії за програмою «Газ в обмін на електроенергію»³³.

³² Постоянный нейтралитет Туркменистана. – [Електронний ресурс]: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/50/80&referer=/english/&Lang=R

³³ Армения и Иран расширят программу газ в обмен на электроэнергию. 10.12.2018. – [Електронний ресурс]: <https://neftegaz.ru/news/view/177621-Armeniya-i-Iran-rasshiryat-programmu-gaz-v-obmen-na-elektroenergiyu>

У той же час нерегульованість великомасштабних конфліктів на Південному Кавказі (Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія) і в суміжній Чечні, обмеживши повноцінний транспортно-комунікаційний обмін, ускладнила соціально-економічну ситуацію, стимулювавши зміну зовнішньоекономічних пріоритетів і зовнішньополітичної орієнтації країн цього регіону³⁴.

Азербайджан і Грузія, шукаючи шляхи інтеграції в систему світових господарських зв'язків, прагнуть брати участь й у формуванні нової структури безпеки на основі НАТО. Найбільш далеко у співпраці з НАТО з південно-кавказьких країн пішла Грузія, яка 2002 р. офіційно оголосила про бажання вступити до Альянсу³⁵ й розраховувала отримати План дій щодо членства разом з Україною 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО. Азербайджанські та грузинські військові беруть участь у миротворчих операціях НАТО в Косово та Афганістані. Індивідуальні плани партнерства з НАТО мають усі держави Південного Кавказу: Грузія з 2004 р., Азербайджан та Вірменія з 2005 р. Загалом Азербайджан і Грузія зацікавлені в посиленні позицій Туреччини й європейських країн, а також вітають присутність економічних інтересів США в регіоні.

Розглядаючи ставлення нових незалежних держав до перспектив трансформації пострадянського простору, слід зазначити, що нерідко регіональні і субрегіональні ініціативи висуваються національними політичними лідерами як засіб зміцнення їхніх позицій усередині країни. Так, наприклад, ідея створення Співтовариства Росії і Білорусі й підписання 2 квітня 1996 р. відповідного договору про його утворення були напряму пов'язані з президентськими виборами в Росії 16 червня 1996 р. Чинний на той час президент Б. Єльцин критично втрачав популярність, шанси на перемогу на виборах його конкурента – кандидата від компартії Г. Зюганова зростали, тож Єльцин потребував наочного підтвердження успішності своїх інтеграційних зусиль на пострадянському просторі. Таким підтвердженням відновлення регіонального впливу Росії стало створення Співтовариства Росії і Білорусі.

У своїх інтеграційних стратегіях еліти нових незалежних держав, як правило, орієнтуються на поточну кон'юнктуру. Прихильність

³⁴ Маликова Н.Р. Национальные интересы России и стран Евразии в контексте обеспечения региональной безопасности СНГ // Международная научно-практическая конференция «Евразийский диалог: исторические связи и перспективы» (Москва, 30 сентября – 1 октября 2005 г.). – [Електронний ресурс]: <http://www.hist.msu.ru/Departments/CIS/Conf/Malikova.htm>

³⁵ Шевчук О.В., Вовк О.О. Співробітництво Грузії з НАТО: 2004-2008 рр. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. – 2012. – Вип. 195. – Т. 207. – С. 58.

цих еліт до принципів «багатовекторної дипломатії», їхня готовність змінювати політичні уподобання й орієнтацію залежно від поточної політичної кон'юнктури вкрай ускладнила процес консолідації пострадянського євразійського простору. Показовим є згаданий приклад інтеграційних коливань Узбекистану між протилежними пострадянськими проектами: від проросійського ДКБ у 1990-х рр., до проєвропейського ГУУАМ у першій половині 2000-х рр., потім до євразійського ЄвразЕС у другій половині 2000-х рр. і, врешті, відсторонення від участі у будь-яких пострадянських проектах у 2010-х рр.

Пошук наднаціональних інституційних рамок трансформації пострадянського простору триває на тлі яскраво вираженої геополітичної конкуренції. Різновекторні моделі інтеграції, пропонувані провідними центрами сили (Росія, США, ЄС, КНР та ін.), не тільки конкурують між собою, а й породжують серйозні суперечності, що відбивається на розвитку інтеграційних процесів і трансформації регіональних систем міжнародних відносин на всьому євразійському просторі.

Євросоюз виступає за європоцентричну модель Великої Європи й Євразії. У рамках такої конструкції усі європейські країни, за винятком Росії, у тій чи тій мірі асоціюються з ЄС, приймають (повністю, або частково) його нормативну і регулятивну базу і стають, по суті, частиною багатонаціональної спільноти Євросоюзу. Однак в умовах формування багатополярного світу (перетворення АТР на центр світового економічного і політичного тяжіння, появи ШОС та переходу Росії до політики збройного утримання контролю над сусідніми пострадянськими країнами) така модель євразійського простору стає все менш реалістичною для практичної реалізації.

Водночас Росія наполягає на необхідності вибудовування рівноправного партнерства двох полюсів Великої Європи – ЄС і ЄАЕС. Інтеграційні проекти, пропонувані ЄС і Росією сусіднім країнам (Україні, Білорусі, Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджану) носять конкурентний характер і ставлять ці держави перед жорсткою альтернативою однозначного вибору свого інтеграційного курсу. Територіальне накладання єєсівського та російського інтеграційних проєктів, відсутність загальноприйнятих (формальних чи неформальних) правил у цій сфері посилюють тертя та геополітичну конкуренцію між Москвою та Брюсселем на пострадянському просторі.

На думку деяких російських експертів, «ідея спільного економічного і людського простору, простору безпеки від Лісабону до Владивостока, проголошена Росією і ЄС наприкінці 1980-х рр., втрачає політичну релевантність і з кожним днем стає все менше здатною до

практичної реалізації»³⁶. Вироблення спільного бачення Великої Європи й Євразії та побудова на цій основі нових відносин сьогодні ускладнені, у тому числі, й через неясність подальших перспектив розвитку самого Євросоюзу та порушення Росією принципу непорушності кордонів в Європі.

Як вважає польський політолог Я. Корейба, «з погляду створення структурної бази для зміцнення позиції Європи у світовій політиці в перспективі ХХІ ст., 1990-і і 2000-і рр. можна вважати періодом грандіозного упущення, яке все більшою мірою стає каталізатором релятивної деградації Європи загалом і окремих європейських країн у міжнародних справах»³⁷. У процесі трансформації європейської політики в той період було втрачено шанс створення єдиного інтеграційного центру для всіх країн сучасної Європи.

Наприкінці другого десятиліття ХХІ ст. існує кілька альтернативних об'єднань (насамперед, ЄС і ЄАЕС та НАТО й ОДКБ), які претендують на одні й ті самі географічні простори, на одні й ті самі сфери наднаціональної взаємодії. Насамперед, ідеться про європейські пострадянські країни, які незважаючи на внутрішній геополітичний вибір кожної з них, залишаються особливою зоною, затиснутою між Євросоюзом і Росією.

Спроби національних лідерів нових незалежних держав маневрувати між центрами сили в умовах, коли простір для маневру під впливом глобалізації економіки і зовнішньополітичної конкуренції звужується (наприклад, політика багатовекторності Л. Кучми, 1990-і – 2003 рр.) мали наслідком лише консервацію на певний час геополітичної невизначеності, відтягуючи в часі необхідність чіткої геополітичної орієнтації та цивілізаційної самоідентифікації нових суб'єктів міжнародних відносин.

Інтеграційні процеси на євразійському просторі відбуваються під впливом конкуренції, передусім, Євросоюзу та Росії. Суперництво Росії і ЄС за лідерство на пострадянському просторі підсилює позиції інших міжнародних гравців, веде до погіршення відносин між двома полюсами інтеграції та до дестабілізації системи міжнародних відносин в Європі. За динамічного росту значення і впливу неєвропейських центрів сили, поглиблення й загострення кризових явищ усередині пострадян-

³⁶ Суслов Д. В разных пространствах: новая повестка для отношений Россия-ЕС. 01.07.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/valday/V-raznykh-prostranstvakh-novaya-povestka-dlya-otnoshenii-RossiyaES-18256>

³⁷ Корейба Я.В. Международные организации как катализатор интеграционного выбора государств постсоветского пространства в Европе // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. – 2012. – № 2. – С.122.

ських держав, зміцнення позицій кожної з держав ЦСЄ окремо і континенту загалом безпосередньо залежить від втілення ефективної і вигідної для всіх кооперації та інтеграції.

1.3. Пострадянські протодемократії: європейські моделі та практики на просторі колишнього СРСР

Одним з магістральних напрямів трансформації пострадянських країн після здобуття незалежності разом із впровадженням ліберальних ринкових відносин в економіці був перехід від однопартійного державно-політичного ладу часів СРСР до демократичного ладу за західними зразками. Формування демократичних інститутів, процедур, практик, впровадження їх до реального життя стали провідним дискурсом політичного процесу в пострадянських державах, а ступінь їх укорінення в кожній з країн є принципово важливим критерієм оцінки стану справ, насамперед, успіху/неуспіху трансформаційних перетворень³⁸.

Стосовно новопосталих на просторі колишнього СРСР країн склалася дещо парадоксальна ситуація: нові західні партнери і патрони ладні були швидше пробачити їхнім урядам зниження економічної активності, рівня й якості життя населення, ніж зволікання у здійсненні демократизації, огріхи й прорахунки в організації цього процесу або спроби консервації статус-кво, коріння якого тягнуться з тоталітарного минулого.

Такий «демоцентричний» підхід набув характеру незаперечного імперативу для національних державно-політичних еліт у нових незалежних державах, і в цьому немає нічого дивного. З одного боку, демократія і як дискурс-явище, і як реальна практика перетворилася на ключовий важіль впливу на трансформацію простору колишнього СРСР з боку США та Європи. З іншого, на цей простір було перенесено притаманне Європейському Союзові сприйняття демократії як домінантного образу-символу, свого роду «священної корови» нової, повоєнної Європи, включеної до масштабного інтеграційного проекту. У «Декларації європейської ідентичності», підписаній у грудні 1973 р. кількома членами організації, яка тоді ще називалася не Євросоюз, а Європейське економічне співтовариство, йдеться про те, що, «незважаючи на ворожнечу і конфлікти в минулому, європейські країни мають спільні цілі й інтереси. Це має сприяти об'єднанню Європи, створенню

³⁸ Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. – 288 с.; Колодко Г.В. Глобалізація, трансформація, кризис – что дальше? – М., 2015. – 176 с.; Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.; Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К., 2009. – 320 с.

загальноєвропейських інститутів. Основними принципами інститутів мають бути верховенство прав людини, дотримання законів і демократія»³⁹.

Розглядаючи особливості пострадянського демократичного транзиту і співвідношення пострадянської демократії з демократією класичною, тією, що має місце у «старій» Європі, слід зробити принципове зауваження. Європа йшла до демократії природним шляхом, формування і становлення відповідних інститутів, впровадження і зміцнення відповідних практик відбувалося разом з розвитком відповідних економічних відносин. На теренах колишнього СРСР ситуація зовсім інша: нові незалежні держави змушені були торувати шлях до демократії, на ходу кардинально змінюючи економічну систему. Входження до кола демократичних країн відбувалося в процесі «прилучення» до капіталістичного економічного ладу, до глобальної економіки, до усталених моделей розподілу компетенцій і функцій різних національних, транснаціональних суб'єктів господарювання, наявних у ній.

Історично сучасна західна демократія виросла на основі певних економічних відносин і є залежною від них. Роль економіки є визначальною. Показово, що більшість відомих нині західних теорій модернізації і модерну («модерності») вибудовується переважно на підґрунті відносин економічного характеру, притаманних для капіталістичного ладу в його сучасному варіанті, тоді як на проблему демократії як складової модернізації звертається менше уваги. На цю особливість осмислення теми звернув увагу Й. Амазон⁴⁰. «Не є випадковим, що в численних дефініціях модернізації демократія або не згадується експліцитно, або згадуються лише окремі її елементи, – зауважує з цього приводу З. Відоевич. – Це означає, що для капіталістичної модернізації демократія не має субстанційного значення, тоді як для «соціалістичної модернізації» вона практично була взагалі неважливою»⁴¹. У розвиток наведеної тези дослідник посилається на погляд Р. Аронсона і його наголос на амбівалентності модернізації, яку він розумів так само⁴².

Зменшення економічного потенціалу, втрата позитивної динаміки розвитку національної економіки і соціальної віддачі від нього, звуження можливостей для відновлення як першого, так і другої істотно обмежують діапазон демократичних перетворень, спотворюючи суть

³⁹ Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973). – [Електронний ресурс]: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf

⁴⁰ Amason J.P. The Theory of Modernity and The Problematic of Democracy // Thesis Eleven. – 1990. – № 26. – P.20.

⁴¹ Vidojevic Z. Tranzicija, restauracija i neototalitarizam. – Beograd, 1997. – S.37.

⁴² Aronson R. After Marxism. – New York, London, 1995. – P. 205, 222–223.

демократії. Коли стимульовані ззовні нові еліти стикаються з необхідністю просування вперед одразу двох національних трансформаційно-модернізаційних проєктів: до ліберального ринку і до демократії, – вони, як правило, воліють зосередитися на першому з них, бо тут їхні власні інтереси є пріоритетними.

Демократизація пострадянських країн, з перших її кроків відбуваючись з орієнтацією на Захід як культурно-політичний простір, заснований на розподілі влади, парламентській демократії, верховенстві права й закону, дотриманні прав і свобод людини, ринкових відносинах, до того ж, «під наглядом» Заходу, значною мірою була залежною від зовнішніх, переважно західних, впливів і оцінок. Оцінки завжди зумовлені чи то їхньою суб'єктивністю (хто оцінює?), чи то функціоналом (з якою метою оцінюють?), чи то політичною (геополітичною) кон'юнктурою. Зміна бодай одного з факторів тягне за собою зміну оцінки, нерідко кардинальну.

Показовий приклад – різниця в поглядах фахівців на демократичний транзит Грузії, яку прийнято вважати однією з тих нових незалежних держав, котрим у пострадянський період вдалося добитися найбільших успіхів. Аналізуючи підсумки чергових виборів до парламенту в жовтні 2016 р. і оцінюючи їх як максимально вільні, чесні, конкурентні, Ю. Блезіус назвала Грузію з огляду на прогрес у демократичному розвитку «маяком на пострадянському просторі». Заявивши, що країна, вдало провівши вибори, «пройшла тест на демократію», вона, тим не менше, вказала і на ризики, пов'язані, передусім, з усе ще недостатньою зрілістю демократичних інститутів, аморфністю електоральних та інших процедур⁴³.

Т. Хундадзе, подивившись на проблему демократії з погляду її матеріального забезпечення, теж побачив виклики і загрози. Проте, якщо для Ю. Блезіус грузинська «демократична склянка» є наполовину повною, для цього експерта ця «склянка» напівпорожня. Він звертає увагу на контраст між оцінками грузинської «історії успіху» збоку і дійсним станом речей в країні. «З моменту здобуття незалежності 1991 р. грузинський народ пережив масові соціально-економічні зміни... З допомогою неоліберальних експериментів держава запровадила основи ринкового фундаменталізму: масову приватизацію державних активів, дерегуляцію, зниження податків для багатих і лібералізацію торгівлі та фінансів. Ці зміни зробили досвід Грузії історією успіху в міжнародній спільноті. У 2018 р. Грузія

⁴³ Блезіус Ю. Маяк в постсоветском пространстве. 21.10.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.ipg-journal.io/regiony/evropa/statja/show/majak-v-postsovetskom-prostranstve-239/>

посіла 7-е місце за індексом економічної свободи Інституту Фрейзера, йдучи одразу після США... обігнала всіх своїх сусідів за індексом економічної свободи Фонду «Спадщини», де країна посіла 9-е місце в Європі та 16-е у світі»⁴⁴.

Утім, висновок, якого доходить експерт, не корелюється з міфом про «історію успіху», ставлячи його під сумнів. «Економіка Грузії зазнала краху», – констатує Хундадзе, посилаючись на низку цифрових показників. Населення Грузії з 1991 р. зменшилося на третину, основна причина – міграція, головним мотивом якої є втеча від бідності. За даними Національного статистичного управління Грузії, у бідності живе кожен п'ятий грузин, за даними ЮНІСЕФ, за межею бідності росте 6,8% грузинських дітей. Щомісячний дохід майже 80% працюючих сімей становить менш ніж 370 дол. США. Серед найбідніших верств – учителі, лікарі, значна частина державних і місцевих службовців, чого раніше не було. Однією з ключових причин негативних явищ у соціально-економічній сфері стала деіндустріалізація, яка розпочалася в обвальному режимі одразу після 1991 р. Якщо у 1987 р. у промисловому секторі Грузинської РСР було зайнято біля 640 тис. осіб, то 2015 р. у сфері виробництва працювало 116 тисяч. Грузія перетворилася на країну з аграрною економікою, дохід від якої здатний забезпечити мінімальний рівень життя. В аграрному секторі, який забезпечує лише 8% ВВП, зайнята половина населення. Деіндустріалізація спричинила системне безробіття, докорінно змінила структуру зайнятості, підштовхнула людей до переїзду в столицю: у Тбілісі нині проживає третина населення⁴⁵.

Хід процесу демократизації у пострадянських країнах і його наслідки, попри національну та (суб)регіональну своєрідність, слід, на нашу думку, вважати однотипними. Вони визначаються спільними закономірностями, які, з одного боку, значною мірою впливають зі спільного минулого у складі СРСР, з іншого, – зумовлені загальною орієнтацією на західні зразки. Це – спільність стартових позицій демократичного транзиту, налаштованість на розрив з радянським минулим, ідеалізація західних економічної та політичної моделей, поєднання кардинальних внутрішніх перетворень з радикальною зміною геополітичного вектору та інтеграційних орієнтирів та ін.

Пострадянським країнам притаманна ситуація, в якій держава має відповідати соціальним вимогам і потребам громадян, зберігаючи

⁴⁴ Хундадзе Т. Время строить заводы! 07.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.ipg-journal.io/mnenie/statja/show/vremja-stroit-zavody-723/>

⁴⁵ Там же.

дедалі менший контроль над економікою, втрачаючи засоби й інструменти впливу на процес входження національної економіки до економіки глобальної на тлі розчинення першої в другий. К. Кроуч назвав це «парадоксом неоліберальної демократії»⁴⁶.

Екстраполюючи цю характеристику на суспільно-політичні практики пострадянських країн, зокрема, на царину демократії, можна помітити «парадокс пострадянської демократії». Це явище можна ще назвати «демократією зверху». Йдеться про стан, у рамках якого і громадяни цих країн, і міжнародні інституції чекають від урядів і політичних сил слідування демократичним нормам, по-справжньому демократичного функціонування створених і запущених в дію демократичних інститутів тоді, коли підстав для дійсного, а не уявного, втілення в життя таких практик обмаль. Ознаками цього «парадоксу» є вузька соціальна база демократії, зумовлена критичним рівнем бідності значної частини населення; недостатньою мірою сформовані, активні, функціональні інститути громадянського суспільства, чимало з яких створено або владою («зверху»), або зарубіжними донорами («збоку»); незрілість, обмежена дієздатність партійної системи; недостатність часу для реального вкорінення нових демократичних інституцій у суспільстві.

Важливу роль у перебігу процесів демократизації відіграють інтереси національних еліт, а також їхні орієнтації, настрої, уподобання. Відколи демократичний транзит у нових незалежних державах перетворився з гасла на операційну реальність, національні еліти в масовому порядку змінили свої політичні «шати», проте їх істинна сутність часто лишалася при цьому незмінною. Поєднання демократичної риторики, яка є правильною з погляду ідеологічних домінант історичного моменту, з діями, продиктованими меркантильними інтересами, що часто спостерігається в колах нових еліт пострадянських країн, негативно позначаються на перебігу та практичних наслідках демократичних перетворень у них.

Початковий етап переведення державного розвитку на якісно нову траєкторію для пострадянських країн співпав з глибокою, системною економічною кризою, яка розпочалась у пізньому СРСР і продовжилася після його форсованої дезінтеграції. Після розпаду СРСР у 1991 р. кризові явища й тенденції, успадковані від нього, у багатьох випадках поглибилися й посилювалися новими «незалежними» елементами, які виявили себе на етапі формування та становлення незалежної державності.

⁴⁶ Цит. за: Глинкіна С.Н. Экономический патриотизм: понятие, предпосылки появления в Центральной и Восточной Европе (практика Венгрии) // Общественные науки и современность. – 2018. – №6. – С.45–58.

Трансформаційні процеси на пострадянському просторі, у межах яких розгорталась і демократизація, по-перше, надто затягнулися в часі, по-друге, дали наслідки, далекі від тих, які очікувалися з огляду на декларовані на початку цілі й завдання. Дехто схильний пояснювати такий перебіг подій тим, що процеси трансформації та демократизації тривають, відтак їхні актуальні наслідки є проміжними. Системні виклики й загрози виявилися чи не найяскравіше й найгостріше в царині демократії. Станом на сьогодні загальну модель демократичних устоїв на пострадянському просторі доцільно кваліфікувати як «протодемократичну», тобто частково демократичну, а демократії у нових незалежних державах визначати як «протодемократії».

Цей термін щодо пострадянських країн використовувався Д. Нельсоном, який на початку 1990 рр. писав про «пост-комуністичні протодемократії», звертаючи, зокрема, увагу на той факт, що вони «не схожі на інші приклади транзиту з авторитарних систем, бо мають одночасно тяжіти до досягнення одразу трьох цілей: демократії, ринку та соціальної безпеки, а також до регулювання взаємин між цими цілями»⁴⁷.

Якщо розуміти поняття «демократизація» як просування демократії з наступним її утвердженням як сталої системи суспільно-політичних практик, то в пострадянських країнах просування демократії має місце, а становлення демократичних систем поступово, нехай і не без проблем, відбувається, проте ще не відбулося. Політичні системи пострадянських держав містять у собі елементи демократії, але не є демократичними в тому сенсі, в якому це визначення прийнято вживати до країн Західної Європи, США та Канади.

Республіки СРСР за часів його існування були дуже різними. Відмінності між ними та їхніми неформальними групами виділялися переважно за регіонально-цивілізаційною ознакою. І ці відмінності лише зросли після того, як колишні суб'єкти радянської федерації здобули статус незалежних держав. Транзит від демократії радянської до західного зразку – це одна зі сфер, де ця тенденція виявилася чітко й рельєфно. У міжнародних рейтингах, які оцінюють стан демократії та свободи у різних країнах світу, країни Балтії традиційно перебувають у верхній частині серед «вільних» держав, а Узбекистан та Туркменістан розміщуються внизу як «не вільні» (див. таб. 1).

⁴⁷ Nelson D. The Comparative Politics of Eastern Europe // PS: Political Science and Politics. – 1994. – Vol. 27. – № 1. – P. 45–52

Таблиця 1. Міжнародні рейтинги стану демократії та свободи у пострадянських країнах, 2018 р.

Democracy Index (2018, місце)	Freedom in the World 2018 (місце)	Economic Freedom of the World 2018 (місце)	Index of Economic Freedom 2018 (місце)
Недосконала демократія	Вільні	Найбільш вільні	В основному вільні
Естонія (24)	Естонія (23)	Грузія (7)	Естонія (7)
Литва (37)	Литва (39)	Естонія (13)	Грузія (16)
Латвія (38)	Латвія (51)	Литва (14)	Литва (19)
Перехідний режим	Частково вільні	Латвія (23)	Латвія (28)
Молдова (79)	Грузія (97)	Вірменія (29)	Помірно вільні
Україна (84)	Україна (106)	Друга чверть	Казахстан (41)
Грузія (89)	Молдова (108)	Казахстан (69)	Вірменія (44)
Киргизстан (99)	Вірменія (133)	Киргизстан (77)	Азербайджан (67)
Вірменія (103)	Киргизстан (148)	Третя чверть	Киргизстан (78)
Авторитарний режим	Не вільні	Росія (87)	Не вільні
Білорусь (137)	Казахстан (175)	Таджикистан (92)	Молдова (105)
Казахстан (144)	Білорусь (176)	Молдова (94)	Таджикистан (106)
Росія (145)	Росія (178)	Азербайджан (105)	Росія (107)
Азербайджан (149)	Азербайджан (189)	Найменш вільні	Білорусь (108)
Узбекистан (156)	Таджикистан (194)	Білорусь (123)	Україна (150)
Таджикистан (160)	Узбекистан (203)	Україна (134)	Узбекистан (152)
Туркменістан (162)	Туркменістан (204)	Узбекистан/ Туркменістан (дані відсутні)	Туркменістан (169)

Такий стан речей до певної міри впливає з глобальних тенденцій та явищ. Демократичні правила, норми, навіть цінності в освяченому традицією розумінні й вигляді піддаються нині ревізії. Показово в цьому сенсі, що вступ президента міжнародної організації «Freedom House» М. Абрамовича до звіту про стан демократії у світі за 2017 р. має назву «Свобода у світі: криза демократії»⁴⁸. У контексті нашої теми чи не найбільшу увагу привертає факт фіксації «загрози контрдемократичних поворотів», пов'язаних з можливістю переходу низки країн Європи до «неліберальної демократії». Поміж держав, де ознаки такого переходу вже наявні, названо Польщу та Угорщину. До тих, де це є вірогідним, віднесено Словаччину, Чехію, Сербію.

Глобальне зниження рівнів політичних і громадянських свобод, за найновішими оцінками «Freedom House» зі щорічного звіту за 2018 р., слід вважати стійкою загальносвітовою тенденцією. Цю тенденцію, на думку експертів «Freedom House», можна спостерігати, починаючи із середини 2000-х рр. Одним з її проявів стало збільшення впродовж 2005–2018 рр. кількості «невільних» країн на 26%, тоді як доля «вільних» зменшилася на 44%⁴⁹. Нові держави з теренів колишнього СРСР, всупереч демократичному транзиту, який триває у них вже майже тридцять років, процентне співвідношення на користь «вільних» країн не поліпшили.

На особливу увагу з погляду збільшення кількості потенційних загроз для поступу демократії на глобальному рівні заслуговує факт «повернення авторитарних супердержав», до яких прийнято відносити Китай, Росію, КНДР та деякі інші. На думку авторів доповіді про основні тенденції світового розвитку до Мюнхенської конференції з безпеки 2019 р. «Великий пазл: хто підбере частини?», це повернення на тлі перетасовки фундаментальних елементів системи міжнародних відносин стало головним викликом для ліберального світового ладу, випередивши тероризм, який домінував протягом двох останніх десятиліть⁵⁰. У новій ері, яка вже є реальністю й яку, як вважає голова Мюнхенської конференції В. Ішінгер, визначатиме суперництво США, Китаю та Росії, супроводжуване «вакуумом лідерства», демократія у світі навряд чи перебуватиме в центрі уваги. Відтак, тенденція до зниження рівня прав і свобод, до гальмування демократичного поступу, зокрема, й там, де триває демократичний транзит, зберігатиметься.

⁴⁸ Abramowitz M. Freedom in the World 2018. Democracy in Crisis. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>

⁴⁹ Democracy in Retreat. Freedom in the World 2019. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>

⁵⁰ Мюнхенский доклад: Нестабильность в мире на фоне соперничества РФ, США и КНР. 11.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/3D7Gj>

На сьогодні демократія є не ідеальним, але оптимальним устроєм для більшості країн сучасного світу. Ідеалізацію демократії, з якою нерідко доводиться стикатися як у сфері теоретичного знання, так і у практичній діяльності, слід розглядати не більше, ніж рекламно-пропагандистський трюк. У його підґрунті лежить ототожнення демократичного устрою з високим рівнем життя в усіх його проявах. Однак у практичному житті таке бачення далеко не завжди знаходить підтвердження. Про це однозначно свідчить досвід, з одного боку, таких країн, як колыска демократії – Греція, яка з часу проголошення незалежності пережила дефолтів більше, ніж будь-яка інша європейська країна – у 1826, 1843, 1860, 1894, 1932, 2012, 2015 рр., та країн так званої «другої» та «третьої» хвиль демократизації, з іншого, – країн, які досягли високого ступеню економічного розвитку та добробуту за умов авторитарних політичних режимів. Так, до сорока найбагатших країн світу за ВВП на душу населення (2018, МВФ) належать Катар (6 місце), Сінгапур (7 місце), ОАЕ (23 місце), Південна Корея (28 місце), Кувейт (30 місце), Тайвань (34/35 місце) та Саудівська Аравія (35 місце).

Сучасний стан демократії викликає чимало різноманітних рефлексій, спільною для яких є констатація еволюції первісного демократичного устрою в негативному або ж не зовсім позитивному напрямі. За аналогією з відомим висновком Ф. Фукуями про «кінець історії»⁵¹, нині доречно виносити на обговорення тезу про «кінець демократії», маючи на увазі, що демократичний лад у традиційному для Європи і США вигляді на рубежі ХХ–ХХІ ст. зазнав докорінних змін такого масштабу, що в певному сенсі перетворився ледь не на власну протилежність. Якщо не втраченою, то значною мірою спотвореною виявилася фундаментальна риса демократії – народовладдя як інструменту реалізації суспільних інтересів на основі демократичних ідеалів, цінностей, правил, норм. Коли, за А. Ейнштейном, вважати ідеалом демократії повагу до кожного члена суспільства і відмову від створення кумирів та ідолів, є підстави стверджувати не лише відхід від цього в практиках демократичних країн, а й відсутність такого явища, як демократичний ідеал у політичному процесі кожної з них. Демократія нині, висловлюючись словами М. Дюверже, стала «демократією без народу»⁵², коли ані воля більшості населення, ані інтереси більшості не втілюються в практичній діяльності державних діячів і політиків, не враховуються у виробленні й здійсненні державної політики.

⁵¹ Fukuyama F. The End of History and the Last Men. – N.Y., 1992. – 432 p.

⁵² Duverger M. Le democratie sans le people. – Paris, 1967. – 370 p.

Демократія в пострадянських країнах має свою специфіку, насамперед тому, що це «нова» демократія. Вона відрізняється від тих національних зразків демократичного устрою, котрі мають місце у країнах «старої» демократії, до кола яких прийнято зараховувати насамперед країни Західної Європи, США, Канаду. Одна з її фундаментальних особливостей полягає в тому, що вона знаходить своє виявлення переважно не напряму, а через протиставлення авторитаризму, який мав місце в радянський час. Без такого протиставлення пострадянська демократія набуває аморфного вигляду. Спроби ж порівнювати «нову» демократію зі «старою» мають незначну практичну цінність. Окрім усього іншого, тому, що пострадянська демократія є демократією «бідною» і її параметри помітно інші, ніж ті, що мають місце в демократіях «багатих».

Відмінності в цьому плані починаються вже з такого параметру, як соціальна база демократії: у країнах «старої» Європи та США вона є на порядок ширшою, ніж у нових незалежних державах, де значна частина громадян або бере участь у громадсько-політичних процесах формально, або не бере взагалі, не маючи, по суті справи, дієвих інструментів впливу на ці процеси, крім участі в голосуванні під час виборів. Окрім недостатньої розвиненості власної національної демократичної традиції, дається взнаки якісно нижчий рівень життєвого стандарту основної маси населення, який помітно звужує коло політичних інтересів. Політичні партії мають тимчасовий характер, як правило, не охоплюють широкі кола членів, конкуренція між ними в ряді випадків є більшою мірою формальною. Якщо, користуючись методикою Т. Ванханена⁵³, оцінювати ступінь демократичності за рівнем політичної конкуренції та участі в політичному процесі, то нові незалежні країни навряд чи зможуть конкурувати з країнами «старої» Європи та США. Інституціональний вигляд демократії, на перший погляд, і там, і там однаковий, проте режим функціонування демократичних інституцій різний.

Коли метою оновлення на руїнах Союзу РСР національних еліт і частини населення був відхід від авторитаризму і забезпечення руху до демократії, то з нею, як концептуальним спільним вибором й ідеалом не виникало особливих проблем, принаймні, на символічному рівні. Демократією вважалося те добре, яке мало замінити погане, й яке чекає пострадянські держави і суспільства у ближчому майбутньому. Коли ж початкові суспільно-політичні трансформації було формально завершено проголошенням встановлення демократичного ладу, а

⁵³ Лекція Тату Ванханена «Демократизация в сравнении». 29.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.inop.ru/files/vanhanen.doc>

також його формальним закріпленням у відповідних державних актах, справа ускладнилася. Трактуювання й розуміння демократії у пострадянських країнах почали суттєво розходитися. Однією з ключових причин цього явища була різна культурно-цивілізаційна традиція новопосталих держав.

Однією з характерних рис демократизації у нових державах на пострадянських теренах є стадіальний характер процесу, в якому кожна наступна стадія не обов'язково посилює й поглиблює демократичні елементи в суспільно-політичному житті. Реальний пострадянський демократичний транзит має інший вигляд: у його рамках спостерігаються періоди, з одного боку, активізації процесу, з іншого, його гальмування або й призупинення, свого роду «припливи» та «відпливи». Під час останніх справа іноді доходить до ревізії демократичних здобутків, щоправда, не відвертої, тим більше – не демонстративної, а здебільшого прихованої, «повзучої». Ці паузи пояснюються просто: частини національних еліт, яким вдалося прийти до влади, намагаються штучно забезпечити себе від її втрати шляхом обмеження демократичних практик. Незважаючи на міру інтенсивності, яка може бути значною, антидемократичні новації, як правило, мають не всеохопний, а локальний характер і практично не зачіпають формальних демократичних інститутів, хоча, ясна річ, і позначаються на їхній діяльності.

Хоч би як там було, фактом є те, що більшості пострадянських країн (окрім країн Балтії) до цього часу не вдалося побудувати в себе ані «зручну державу» (термін Г. Вільза), ані державу демократичну, яку можна було б без особливих застережень вивести за межі протодемократії.

На тлі загальної кризи європейської демократії в її традиційному форматі, жодній з пострадянських країн не вдалося вийти на траєкторію сталого поступального руху до встановлення власного демократичного ладу. Підписання 2014 р. Грузією, Молдовою, Україною угод про асоціацію з ЄС, створивши, безумовно, якісно новий пакет передумов для зміцнення в них демократії, станом на даний момент не дає підстав вести мову про стійке переведення теоретичних можливостей до площини практичних дій. Демократичні практики в цих країнах продовжують залишатися, по-перше, якщо скористатися термінологією «Freedom House», «крихкими», по-друге, паліативними. Результати цих практик не завжди відповідають цілям і завданням, що їх переслідує зазвичай демократія в її традиційному варіанті.

Негативний вплив на розвиток демократії за нових умов здійснює глобалізація. «Економіст Дені Родрик представив дискусію про стан справ у світовій економіці у вигляді трилеми, де гіперглобалізація,

демократичні процедури та національний суверенітет є взаємно не-сумісними речами, – пише К. Петтерсон. – Як він стверджує, ми здатні комбінувати будь-які дві з трьох згаданих речей, проте у нас ніколи не вийде одержати всі три одночасно й у повному обсязі»⁵⁴. Не додає позитиву й процес переформатування світового порядку, встановленого за підсумками Другої світової війни. Йдеться про скочування системи міжнародних відносин до розбалансованого стану по завершенні «холодної війни», хаотичний транзит від двополюсного світу до однополюсного, а потім – до зачатків багатопольного, накопичення проблемних і кризових явищ і тенденцій у діяльності міжнародних інституцій на кшталт ООН тощо.

Станом на сьогодні вже є цілком очевидним, що погляд на пострадянські країни як на внутрішню цілісну сукупність держав, які еволюціонують у межах однієї моделі розвитку, не відповідає реальному стану справ. На пострадянському просторі існують досить очевидні субрегіональні відмінності (Кавказ, Центральна Азія, Східна Європа), зумовлені, насамперед, культурно-цивілізаційними чинниками. Разом з тим, певні спільні для всіх нових незалежних держав дискурси також є наявними, особливо, у сфері символічної політики. Одним з них є заперечення радянського минулого, його цінності й значущості для національної історії. Іншим елементом спільності можна вважати компенсаційну функцію демократичних прав і свобод: під час пострадянського транзиту, особливо у 1990 рр., демократія та політична свобода для більшості населення пострадянських країн частково компенсувала зниження рівня життя й низку інших негативних змін.

Спільним для більшості пострадянських держав лишається проблемний характер пострадянської демократії, зокрема, збереження низки негативних тенденцій, що визначають її подальший розвиток: низький рівень матеріальної бази демократії; недостатній контроль суспільства над владою; недостатній розвиток середнього класу, його мала чисельність, а також надто низька соціальна активність та суспільний авторитет (окрім випадків успішних кольорових революцій в Грузії, Україні та Киргизстані); неготовність державно-політичної еліти діяти в межах демократичного дискурсу; не належний рівень забезпечення свобод і прав людини; не реалізований повною мірою в практичному житті принцип верховенства права.

Перенесення на пострадянський простір демократичних інститутів і практик (виборності влади та її поділу між різними гілками, незалеж-

⁵⁴ Петтерссон К. Асоциальная трилемма. Интернет-гиганты делают ставку на дезинформацию и недовольство. Они доминируют на рынке. Демократии здесь не место. 20.05.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.ipg-journal.io/regiony/mir/statja/show/asocialnaja-trilemma-797/>

ності гілок влади одна від одної; багатопартійної системи; верховенства права; дотримання прав і свобод та ін.), запозичених з європейського досвіду, у багатьох випадках носило механічний характер, не зачіпаючи сутності явища. Унаслідок цього під європейськими демократичними «вивісками» виявилися законсервованими недемократичні або перехідні, гібридні форми організації суспільно-політичного життя, такі, приміром, як неповна прозорість виборних процедур, критична залежність політичних партій та рухів від олігархічного капіталу, втручання однієї з гілок влади до діяльності інших та ін.

Фундаментальна проблема пострадянської демократії полягає в тому, що демократичну ідею новопосталих державах було обмежено і зведено до рівня політичної функції. Перетворити її на повноцінній усталені демократичні практики в більшості пострадянських країн поки не вдалося. Однією з ключових причин неуспішності демократичного дискурсу на пострадянському просторі є те, що тут демократія виявилася майже повністю відірваною від ліберальної ідеї й традиції, з яких вона виросла в Європі.

Негативний вплив на перебіг процесу демократизації зіграла наявність суперечності між консервативною (недемократичною) більшістю та ліберальною (демократичною) меншістю, між відносно нечисленими активними групами (молодь, креативний клас) та чисельними інертними групами та групами, які тяжіють до контрпродуктивності й архаїки. Через це демократія в нових незалежних державах виявилася «розколотою» (М. Михальченко) або, інакше, фрагментарною: демократичні правила, норми, процедури поширилися на окремі сегменти державно-політичного, суспільного, індивідуального життя, у той час як інші сегменти (участь в ухваленні рішень широких верств населення, рівноправність доступу до політичної діяльності різних соціальних груп, політична конкуренція, зв'язок політичних партій та рухів з громадянами та ін.) лишилися поза їхнім впливом.

На сьогоднішній день не існує однозначної відповіді на питання, чи є демократія в пострадянських країнах метою, чи засобом для досягнення іншої мети? Пострадянська демократія є, з одного боку, метою, тобто концептуальним форматом побудови якісно нового порівняно з радянським суспільства, з іншого, – засобом, який дозволить збудувати соціально орієнтований лад на основі ринкової економіки, вільної конкуренції. Інакше кажучи, для виведення на новий якісний рівень трансформаційних та модернізаційних процесів, розпочатих після здобуття незалежності.

Така амбівалентність пострадянської демократії та демократизації як елемента загального процесу трансформації обумовлені, крім

усього іншого, неоднозначним ставленням до минулого. Явний, навіть дещо демонстративний розрив з недавнім минулим при прихованому збереженні безперервності щодо нього виявилися двома факторами, що визначили взаємодію теперішнього стану нових держав та їхніх суспільств зі станом, який йому передував. Закладена в цьому поєднанні суперечність призвела до виникнення ефекту когнітивного дисонансу на кшталт поміченого З. Бауманом дисонансу між феноменами «постсучасності» і більш ранньої сучасності. «Термін постсучасність влучно вказує на визначальні риси соціальних ситуацій, які виникли в багатьох країнах Європи і європейського континенту впродовж ХХ ст. та набули свої теперішні обриси в другій половині цього століття, – пише він у відомій книзі «Ознаки постсучасності». – Термін є влучним, бо вказує на безперервність і розрив як на дві грані незрозумілого зв'язку між нинішнім соціальним станом та формацією, яка передувала йому і сформувала його. Він допомагає зрозуміти тісний генетичний зв'язок нового, постсучасного, соціального стану із сучасністю – соціальною формацією, яка виникла в тій же частині світу у XVIII ст.»⁵⁵.

Екстраполюючи думки З. Баумана на проблему демократичного транзиту нових незалежних країн, слід взяти до уваги, що визначення «пострадянська демократія» є не лише формально хронологічним, таким, що вказує на часові рамки явища, а й змістовним, тобто таким, яке містить у собі характеристику сутності явища. Для трансформаційних змін на пострадянському просторі, включаючи демократизацію, консервація концептуальної і практичної невизначеності щодо радянського минулого, його традицій і досвіду перетворилася на вагомий стримуючий фактор багатьох процесів та явищ.

Типологічно подібний процес появи контрверсійності та певної невизначеності в оцінках «нового минулого» сьогодні проявився й у колишніх соціалістичних країнах ЦСЄ. Йдеться про певну зміну ставлення до Заходу й Європи, відмову від їх ідеалізації.

І. Кристев схильний вважати, що магістральним напрямом такої зміни був зсув суспільної свідомості «нових» європейців з країн Центральної Європи й Балтії від некритичної ідеалізації Заходу, захопленого наслідування західних зразків до стану, який він, використовуючи визначення, запропоноване свого часу Ф. Ніцше, називає «національним ресентиментом». «Щоб зрозуміти метаморфозу Центральної Європи, – пояснює він свою позицію, – треба врахувати, що політичним імперативом регіону протягом майже трьох десятиліть було: «Наслі-

⁵⁵ Цит. за: Павлов А.В. Социальная теория: постмодернистский поворот – модернистский разворот // Общественные науки и современность. – 2018. – № 5. – С. 164.

дувати Захід!». Цей процес відбувався під різними назвами – демократизація, лібералізація, конвергенція, інтеграція, європеїзація – але, по суті, це була спроба посткомуністичних реформаторів імпортувати ліберально-демократичні інститути, прийняти західні політичні й економічні структури і публічне визнання західних цінностей. На практиці це означало, що посткомуністичні країни змушені були прийняти 20 тис. нових законів і положень – жодне з яких не обговорювалося в їх парламентах – щоб відповідати вимогам для вступу до ЄС»⁵⁶.

Не завжди критичне наслідування, зведене у ранг державної політики й інтеграційної стратегії, супроводжуване спробами виходу у сфери ідеології й ідентичності з часом під впливом несприятливих обставин економічної та соціальної природи, інших факторів призвело до формування ситуації зсуву домінанти суспільних настроїв в бік «національного ресентименту». Почуття власної неповноцінності у значної кількості громадян і навіть у частини національних еліт, яке стало не зовсім сподіваним супроводом реалізації європейських прагнень постсоціалістичних країн, сублімуючись, обернулося проти тих, хто вчора вважався кращим приятелем і партнером. «Прийняття іноземної моделі політичної економії виявилось несподіваним моральним і психологічним недоліком, – констатує І. Кристев. – У житті імітатора почали переважати почуття неадекватності, неповноцінності, залежності й втрати ідентичності»⁵⁷.

Не слід забувати й про те, що наслідувати Європу, брати її як приклад, переймати й впроваджувати у себе її досвід останнім часом стало об'єктивно складніше, ніж у 1990–2000 рр. Причини цього криються аж ніяк не в зміненому в негативному напрямі сприйнятті «новими» європейцями європейців «старих» та Європи як такої. Це, певно, також дається взнаки, але проблема є глибшою, більш фундаментальною. Справа в тім, що змінюється не лише ставлення до Європи, змінюється сама Європа. Причому, далеко не в кращий бік. Окрім того, змінюється і світ, в якому перебуває та «колишня» Європа, побачена колись з постсоціалістичної та пострадянської «дзвіниць» як суцільна історія успіху та Земля обітована.

Уявлення про Західну Європу та про інтеграційне об'єднання її країн, яке нині існує у форматі Європейського Союзу, як про щось, безумовно, позитивне в усіх відношеннях, мало не ідеальне, на якому ґрунтувалися очікування нових незалежних держав у Центральній та Східній

⁵⁶ Кристев І. «Превращение» Центральной Европы. Почему подражание Западу неизбежно ведет к национальному ресентименту. 30.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.ipg-journal.io/rubriki/evropeiskaja-integracija/statja/show/prevrashchenie-centralnoi-evropy-715/>

⁵⁷ Там же.

Європі, Балтії та на Кавказі у 1990 рр., на сьогодні дещо втратило свій блиск, набуло більше реалізму і прагматизму. Показовим прикладом таких зрушень може служити Польща. Ця країна за двадцять п'ять років пройшла шлях від «молодшого» брата, який з позиції слабшого партнера мав наслідувати західну, точніше – німецьку, модель, до майже рівноправного учасника спільного європейського проекту. Рівноправного партнера, який, до того ж, виявився в дечому більш вправним і успішним за колишні зразки, бо зумів уникнути пастки абсолютизації мультикультуралізму, до якої втрапила «зразкова» Німеччина.

Висновок, згідно з яким демократична Європа нині це – або міф, або ілюзія, з кожним роком набуває дедалі більшої популярності. Економічна інтеграція, на основі якої відбувалося поетапне розширення Євросоюзу, мала як позитивні, так і негативні наслідки. Зокрема, й для демократії. Причому, не лише для нових, а й для старих членів ЄС. У якийсь момент європейський інтеграційний проект спочатку втратив значну частину позитивної динаміки, а згодом і зовсім загальмував. З кожною новою хвилею розширення Євросоюз ставав дедалі більш строкатим утворенням, у рамках якого почали вимальовуватися відносно самостійні й самодостатні підгрупи.

Загальна криза не обійшла стороною й царину демократії. Ця тенденція знайшла своє виявлення, зокрема, у зниженні довіри європейців до традиційних політичних партій і рухів. Натомість різко зросла питома вага в політичному процесі різноманітних популістських сил.

Додаткові й дуже серйозні загрози і виклики для пострадянських країн і для дальшого просування вперед процесу демократизації у кожній з них створює підвищення динаміки загальносвітового розвитку в умовах, коли звичний ліберальний устрій піддається ревізії й відступає, а устрій, який іде йому на зміну, ще тільки починає вимальовуватися.

У німецькому науковому й експертному середовищі останнім часом все більш активно й впевнено лунають констатації, згідно з якими Німеччина нині живе в ситуації, коли вона неспроможна повністю забезпечити собі сприятливі умови існування самотужки. Зрозуміло, що для нових незалежних держав на пострадянському просторі, чий сукупний економічний потенціал не дотягує до німецького, ситуація є ще більш складною. Адже вони, тим більше, не можуть забезпечити собі сприятливі умови існування самотужки, через що вимушені шукати підтримку й допомогу поза власними межами. Для сфери демократії така залежність від умов і обставин та від зовнішніх впливів виявляється надто вагомою, адже глобальні й регіональні зміни, які відбуваються чи бодай намічаються останнім часом, не сприяють

поступальному руху демократизації ані на пострадянському просторі, ані навколо нього.

Дія зовнішнього фактору, яка спонукала пострадянські еліти до виходу на траєкторію демократизації, виявилася нині помітно ослабленою. У світлі так званої «третьої хвилі демократії» демократія є цікавою для глобальних і регіональних центрів сили й впливу виключно з прагматичного погляду: як необхідний у контексті пропонованих правил гри «додаток» до ринку, лібералізації торгівлі, фінансової сфери, приватизації. Інтерес цих центрів до простору колишнього СРСР і до характеру процесів, що там відбуваються, зокрема, до демократичних перетворень, функціональний. Він діє лише в тих рамках, в яких це потрібно для здійснення поставлених цілей і завдань.

Після впровадження демократичних інститутів європейського типу інтерес до забезпечення системного функціонування демократичних практик і процедур помітно впав, цій проблемі перестали приділяти належну увагу, вона відійшла на другий план. Для тих, хто готує й ухвалює рішення в самих пострадянських країнах і за їхніми межами, мінімально достатнім вважається тепер інституційна відповідність національних демократичних систем правилам і нормам в їхньому декларативному вираженні без належної уваги до того, як декларації та риторика співвідносяться з реальними практиками. Як не на словах, а на ділі працюють нові демократичні інститути, наскільки вони є, дійсно, демократичними та ефективними, мало кого хвилює.

Загальний тренд розвитку пострадянських протодемократій полягає в тому, що чим далі від кордонів ЄС на схід, тим слабшає зовнішній вплив та приклад країн Заходу, гірше приживаються демократичні моделі та практики, зменшується вплив формально існуючих демократичних інститутів на реальний перебіг політичних й економічних процесів та посилюється вплив неєвропейських цивілізаційних чинників.

РОЗДІЛ 2

ДИСКУРСИ ІНТЕГРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

2.1. Вплив європейських ціннісно-ідеологічних засад на позицію країн Європейського Союзу щодо територіальної цілісності пострадянських країн

Руйнація імперії, якою по суті був СРСР, та ствердження на пострадянському просторі нових незалежних держав, хоч і очікувалися багатьма західними політиками з великими побоюваннями, однак були сприйняті як доконаний факт: незалежність кожної з них країнами Європи та світу дуже швидко було визнано офіційно.

Однією з причин такого розгортання подій було те, що перманентний конфлікт між двома визнаними у світі й закріпленими 1975 р. у заключному акті Гельсінських угод принципами – територіальної цілісності й непорушності суверенітету держав та правом націй на самовизначення – у випадку зникнення імперії (а, відповідно, й метрополії, від визнання якою певною мірою залежав би повноправний статус нової держави) й збереження внутрішніх адміністративних ліній розмежування між її частинами як зовнішніх кордонів новопосталих держав не існував.

Однак те, що слугувало підставою для такої безпроблемності водночас становило й основу для конфліктів, які супроводжували ці процеси. Адже, як справедливо з цього приводу зазначає У. Альтематт, «внутрішні адміністративні кордони були оголошені зовнішніми державними, незалежно від того, чи були таким чином роз'єднані народності чи ні. ...Міжнародне співтовариство держав при розпаді Радянського Союзу дало згоду на ті принципи, якими воно користувалося за три десятиліття до цього при деколонізації Азії і Африки»¹. І наслідки такого «проведення» кордонів були схожими й таїли в собі майбутні етно-територіальні конфлікти.

¹ Альтематт У. Етнонаціоналізм в Європі. – М., 2000. – С. 104

Слід зазначити, що зі зростанням соціально-політичної активності населення, стимульованої наприкінці радянської доби горбачовською перебудовою та демократизацією суспільного життя, практично в кожній з нових держав розпочалися тектонічні зсуви у співіснуванні їхніх етнокультурних та релігійних складників, рівновага яких забезпечувалася раніше імперськими силовими засобами. Здійснюване цілеспрямовано впродовж всієї радянської історії «мікшування» населення (як через депортації, так і шляхом заохочення керованої й патрованої державою трудової міграції) призводило до розмивання природної локалізації та територіальної визначеності таких груп. А штучні, волюнтарні зміни адміністративних кордонів республік, що перебували в складі СРСР, передавання окремих їхніх частин у підпорядкування іншим на тлі загальної й тривалої русифікаторської політики формували ґрунт для майбутнього загострення питання міжетнічних взаємин та територіальних претензій в умовах, коли тиск «метрополії» (центру) зник².

Відтак останні роки існування СРСР та перші роки незалежності багатьох новопосталих держав (Росія, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан) позначилися зростанням міжетнічної, міжрелігійної (міжконфесійної) та інших форм соціальної напруги, що подеколи переростала у внутрішні (регіональні) й навіть міждержавні конфлікти, у подальшому небезплідно використані Російською Федерацією, яка свідомо взяла на себе роль спадкоємця імперії й метрополії, для встановлення власного контролю над частинами їхніх територій та використання цього контролю як засобу дієвого тиску на них. Своєю чергою внутрішні конфлікти в окремих регіонах пострадянських країн, особливо в тому випадку, коли під сумнів ставилась історична належність певних територій, підсилювали можливість розвитку подій у сепаратистському напрямі й закладали основи для подальшої дилеми для світового співтовариства у виборі застосування згаданих контраверсійних принципів – територіальної цілісності і права на самовизначення.

Конфлікти та сепаратистські інтенції у пострадянських країнах, окремі з яких з часом набули вигляду тривалих «заморожених» чи «тліючих» (грузинсько-південно-осетинський, грузинсько-абхазський,

² З цього приводу У. Альтематт констатує: «З руйнацією Радянського Союзу зникла остання багатонаціональна імперія на європейській землі, імперія, яка утримувала разом різні раси і релігії, етнічні й мовні спільноти. Росіяни були в ній панівною групою і нав'язували іншим народностям не тільки політичне панування, а й більшою чи меншою мірою також і свою мову і спосіб життя» (Там само. – С. 116).

молдовсько-придністровський, вірмено-азербайджанський (карабаський), до яких з 2014 р. додався інспірований і активно військово підтримуваний Росією конфлікт на сході України) викликали широкий світовий резонанс і залучення до спроб їх розв'язання низки європейських і міжнародних структур – ООН, ОБСЄ, Ради Європи та їхніх органів.

Під час загострення конфліктів свою позицію з їх засудженням і закликами до припинення конфронтації та знаходження компромісів висловлювали й лідери та провідні політичні діячі європейських держав. Однак декларовані загальна, велика чи надзвичайна стурбованість, як і постійно прокламована підтримка територіальної цілісності й суверенітету держав, які безліч напрацьованих за участі міжнародних структур компромісних пропозицій з урегулювання не справляли визначального впливу на перебіг сепараційних процесів. Не в останню чергу й тому, що суперечність двох основоположних міжнародних принципів (територіальної цілісності й непорушності кордонів держав та права націй на самовизначення) у такому випадку набувала особливої практичної гостроти. Залучення ж європейських і міжнародних структур до кризових ситуацій у новопоствалих країнах здійснювалося, зрозуміло, не у випадку внутрішніх міжетнічних чи релігійних конфліктів (яких на пострадянському просторі було й залишається чимало, згадаймо, лишень, локальні спалахи міжетнічного насильства у російській Кондопозі 2006 р. або в Бірюлево в Москві у жовтні 2013 р.), а лише тоді, коли вони переростали в регіональні сепаратистські і загрожували сецесією, тобто, коли в суперечність вступали згадані принципи міжнародного співжиття.

Тому науковці приділяють окрему увагу Європейському Союзу як окремому чиннику впливу на безпекову сферу, його можливостям, конкретним формам дій та їх результатам. Зокрема, проблематиці ролі ЄС у системі євроатлантичної та європейської безпеки присвячено роботи Дж. Андерссона, С. Біскопа, А. Вівеля, Дж.С. Мікджієла, Дж. Розенталя, С. Серфети³.

Певну увагу також приділено розгляду нормативного та аксіологічного складників діяльності ЄС (Е. де Зуттер, З. Лойді, Н. Маккормик,

³ Biscop S., Andersson J. J. The EU and the European Security Strategy: Forging a Global Europe. – New York, 2008. – 204 p.; Micgiel J. S., Rosenthal G. G. The changing face of transatlantic relations. – New York, 2004. – 156 p.; Serfaty S., Biscop S. A Shared Security Strategy for a Euro-Atlantic Partnership of Equals. A Report of the Global Dialogue between the European Union and the United States. – Washington, 2009. – 18 p.; Wivel A. Balancing against threats or bandwagoning with power? Europe and the transatlantic relationship after the Cold War // Cambridge Review of International Affairs. – 2008. – Vol. 21. – №. 3. – P. 289–305

І. Маннерс, М. Мерлінген, С. Романюк, К. Сіккінк, Р. Фолкнер, Б. Ферре-ро-Валднер, М. Феннімор, Г. Хоккала⁴).

В останні роки дослідники звертають особливу увагу не лише на вплив геополітичних та економічних чинників на позицію міжнародних безпекових структур, у тому числі Євросоюзу в цілому і його окремих країн, щодо кризових ситуацій в країнах Європи і на пострадянському просторі, а й на зростання впливу чинників корупційного та «гібридного» характеру. Зокрема, відзначається негативна роль Російської Федерації в процесах урегулювання заморожених конфліктів у пострадянських країнах та її гібридний і корупційний вплив на позицію щодо них окремих країн Європи⁵, а також використання міжнародних безпекових структур у збройних конфліктах в інтересах Росії. Так, наприклад, впродовж військового конфлікту на сході України мало місце системне використання російськими військовими експертами, які входили до складу місії ОБСЄ, цієї організації для збору та «передачі інформації представникам російського військового командування та незаконним збройним формуванням на тимчасово окупованих територіях»⁶.

⁴ Falkner R. The political economy of «normative power» Europe: EU environmental leadership in international bio-technology regulation // Journal of European Public Policy. – 2007. – Vol. 14. – № 4. – P. 507-526; Ferrero-Waldner B. Opening address / The 2006 Brussels Conference «Towards an EU External Energy Policy». 20-21.11.2006. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/library/publications/28_towards_energy_policy.pdf; Finnemore M., Sikkink K. International Norm Dynamics and Political Change // International Organization. – 1998. – Vol. 52. – № 4. – P. 887-917; Haukkala H. The European Union as a Regional Normative Hegemon: The Case of European Neighborhood Policy // Europe-Asia Studies. – 2008. – Vol. 60. – № 9. – P. 601-622; Lai Z. The Normative Empire: The Unintended Consequences of European Power // Garnet Policy Brief. – 2008. – № 6. – February 6. – VIII p.; McCormick N. Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth. – Oxford, 1999. – 222 p.; Manners I. The European Union as a Normative Power: A Response to Thomas Diez // Millennium. – 2006. – Vol. 35. – № 1. – P. 167-180; Merlingen M. Everything Is Dangerous: A Critique of «Normative Power Europe» // Security Dialogue. – 2007. – Vol. 38. – № 4. – P. 435-453; Romaniuk S. N. Not So Wide, Europe: Reconsidering the Normative Power of the EU in European Foreign Policy // Romanian Journal of International Affairs. – 2010. – Vol. 10. – № 2. – P. 52-68; Zutter E. De. Normative power spotting: an onto-logical and methodological appraisal // Journal of European Public Policy. – 2010. – Vol. 17. – № 8. – P. 1106-1127.

⁵ Вітман К.М. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 101-106; Геукджан О. Рамки міжнародного участя на Южном Кавказе: посредничество ОБСЕ в Нагорно-Карабахском конфликте (1992-1996) // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – № 1. – С. 72-86; Гончаренко І.О. Діяльність ООН та ОБСЄ у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі (90-ті роки ХХ століття): автореф. дис ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 24 с.; Снігир О.В. Компаративний аналіз експансіоністської політики Росії у Придністров'ї, на Донбасі і в Криму та в Абхазії і Південній Осетії: паралелі та відмінності. Аналітична записка, квітень 2018 / Центр міжнародних досліджень ДАНУ Дипакадемія. – [Електронний ресурс]: <http://da.mfa.gov.ua/news/analitichna-zapyska-providnogo-fahivtysa-tsentru-mizhnarodnyh-doslidzhen-oleny-sniygr-komparatyvnyj-analiz-ekspansionistskoyi-polityky-rosiyi-u-prydnistrov-yi-na-donbasi-i-v-krymu-ta-v-abkhaziyi-i-pivd/>

⁶ Кучик О. Регіональне співробітництво України в рамках ОБСЄ в умовах зміни безпекового середовища у Центрально-Східноєвропейському регіоні // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2016. – Вип. 38. – С. 83.

Однак певна непослідовність, млявість, декларативність позицій ЄС в цілому і окремих його країн-членів у ставленні до деструктивних процесів у зонах «заморожених» і «палаючих» конфліктів на пострадянських теренах пояснюється не лише нормативно-правовими обмеженнями, присутніми в документах, що регламентують діяльність безпекових структур та російськими впливами.

Для розуміння позицій ЄС у цій сфері важливим є аналіз впливу аксіологічних, ідеологічних і правових засад існування ЄС на його (та його органів) ставлення до пострадянських країн та їх проблем.

Систематизуючи наявні підходи в оцінці ролі ЄС у глобальній силовій політиці, С. Толстов та О. Дікарев виділяють два основних – так звані реалістичний та конструктивістський. Представники реалістичного вважають вплив Євросоюзу на безпекові процеси надто слабким через його ухил у бік нормативізму та «м'якої сили». Однак їх опоненти-конструктивісти вбачають у таких властивостях ЄС запоруку «посилення моделюючого впливу» й можливості «працювати більш ефективно, ніж традиційні інструменти силової політики»⁷. Серед засобів «м'якої сили» науковці згадують різні стимули: допомогу в розвитку, обіцянки перспективи членства, а також застосування нормативного залучення та поширення основоположних цінностей, норм та інших продуктів європейської політичної культури зокрема й соціокультурного життя в цілому⁸.

Не вдаючись до дискусії щодо більшої чи меншої ефективності «м'якої сили» як кращого чи гіршого способу впливу ЄС у безпековій сфері, відзначимо, однак, що європейські норми і цінності відіграють роль не лише засобу просування політичних інтересів ЄС і «знаряддя» «м'якої сили», а й своєрідного тригера амбівалентності в позиціях і діях Євросоюзу в безпековій царині.

І справа не лише в тому, що, як відзначають ті ж С. Толстов й О. Дікарев, попри фактичну необмеженість повноважень органів ЄС у питаннях зовнішньої політики, держави-члени ЄС «зберегли можливості для реалізації самостійної зовнішньої політики, що зумовлює ефект уповільненості при узгодженні спільних рішень та розхитує їх монолітність», вони «можуть зберігати значний ступінь автономії та діяти паралельно з керівними структурами Союзу»⁹, що забезпечено відповід-

⁷ Толстов С.В., Дікарев О.І. Європейський Союз як суб'єкт міжнародних відносин // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 3. – С. 67.

⁸ Leonard M. Why Europe will run the 21st century. – London, 2005. – 176 p.; Manners I. Op. cit. – P. 167-180; Zielonka J. Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union. – Oxford, 2006. – 293 p.

⁹ Толстов С.В., Дікарев О.І. Там само. – С. 70.

ними пунктами Лісабонського договору, зокрема в питаннях спільної безпекової політики, участі у військових операціях та правил їх проведення, операцій з роззброєння, гуманітарних місій та місій щодо запобігання конфліктів і підтримання миру тощо (ст. 41–44 Лісабонського договору)¹⁰. Не меншою мірою нерішуча, розмита позиція окремих країн-членів або ж органів ЄС з питань конфліктних ситуацій, коли в силу вступає парадокс суперечливості принципів територіальної цілісності і права націй на самовизначення, пов'язана з самими ціннісними засадами європейського світу, його ідеологічними постулатами та їх нормативним втіленням в основоположних документах Євросоюзу.

У преамбулі до Договору про Європейський союз у його лісабонській редакції, підписаній 12 грудня 2007 р., що набрала чинності після ратифікації всіма державами-членами ЄС 01 грудня 2009 р., зазначено, що створення Союзу завдячує натхненню культурною, релігійною та гуманістичною спадщиною Європи, «з якої розвинулися універсальні цінності непорушних та невід'ємних прав людської особистості, свободи, демократії, рівності та верховенства права». Ст. 2 Договору ці цінності окреслює та конкретизує: «Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є загальними для держав-членів у суспільстві, в якому панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливність, солідарність та рівність між жінками та чоловіками». Метою ж самого Союзу, як закріплено у ст. 3, є сприяння миру, його цінностям та добробуту своїх народів. Союз пропонує своїм громадянам сферу свободи, безпеки та справедливості, вільне переміщення осіб, висококонкурентну соціальну ринкову економіку, повагу до європейського культурного та мовного розмаїття. Метою ж діяльності інституцій Союзу є не лише втілення прокламованих цілей, а й просування цінностей (ст. 13). Ст. 7 передбачає, що держава, дії якої суперечать визначеним цінностям, може бути визнана порушником. Натомість справедливе й зворотнє: повага та просування європейських цінностей уможливають для інших країн отримання статусу претендента на членство в ЄС і становлять обов'язкову умову для того: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, і бере на себе зобов'язання їх просувати, – зазначені у статті 2, – може подати Заявку на членство в Союзі» (ст. 49).

Не меншу роль відіграють спільні європейські цінності й у зовнішніх відносинах: Союз пропагуватиме їх та переслідуватиме свої цілі

¹⁰ Договір про Європейський Союз. Консолідована версія в редакції Лісабонського договору // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / за заг. ред. Г. Друзенка. – К., 2010. – С. 31–71.

відповідними засобами. Ціннісний критерій закладено і в основу обрання пріоритетів у зовнішніх відносинах (ст. 8). Ст. 21 констатує, крім іншого, що «Союз проводить спільну політику та дії, а також буде працювати на високому рівні співпраці у всіх сферах міжнародних відносин з метою захищати свої цінності, основні інтереси, безпеку, незалежність та цілісність; консолідувати та підтримувати демократію, верховенство права, права людини та принципи міжнародного права; зберігати мир, запобігати конфліктам та зміцнювати міжнародну безпеку відповідно до цілей та принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, принципів Гельсінського заключного акта та цілей Паризької хартії, включно з тими, що стосуються зовнішніх кордонів...». Водночас ст. 32 визначає обов'язки країн-членів щодо ЄС у цілому, зобов'язуючи їх консультиватися між собою «з будь-якого питання зовнішньої політики та політики безпеки, що представляють загальний інтерес, з метою визначення спільного підходу. ...Шляхом зближення своїх дій Держави-члени забезпечують Союзу можливість відстоювати свої інтереси та цінності на міжнародній арені».

З набранням чинності Лісабонської угоди набула юридичної сили й Хартія основних прав Європейського Союзу – документ, підготовлений Європейською Конвенцією на 10 років раніше, протягом грудня 1999 р. – жовтня 2000 р., і проголошений на засіданні Європейської Ради 07 грудня 2000 р. Саме в цьому документі чітко, лапідарно й структуровано визначено коло спільних фундаментальних європейських цінностей: гідність людини, свобода, рівність і солідарність, а також визначено основоположні принципи існування ЄС: демократія та правова держава. Як зазначено в преамбулі, Євросоюз «ставить людину в основу своєї діяльності, ...створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя, ...сприяє збереженню і розвитку цих спільних цінностей при повазі різноманіття культур і традицій народів Європи, а так само національної самобутності держав-членів і організації їх публічних влад на національному, регіональному та місцевому рівнях»¹¹. Подальші статті розкривають правовий зміст цінностей, визначених у преамбулі.

Власне, донині провідна для Європи в цілому й офіційно підтримувана на державному й наддержавному рівні ідеологія лібералізму іманентно включає в себе й цінності – свободу особистості, її недоторканність як засадничий фундамент інших свобод і прав. «Свобода і відповідальність є основними цінностями лібералізму. І вони невіддільні одне від одного. Свобода є, власне, необхідною умовою для відповідаль-

¹¹ Charter of fundamental rights of the European Union / European Parliament. – [Електронний ресурс]: <http://www.europarl.europa.eu/portal/en>

ності. Тобто, тільки той, хто є вільним, може діяти відповідально. Свобода дає людям можливість діяти на власний розсуд... Індивідуальна свобода людей може мати тільки одну межу. І проходить вона саме там, де починається свобода інших»¹². Один з засновників ліберальної ідеології Дж. Мілль сформулював це засадниче положення так: «Коли дія особи у власних інтересах не наносить шкоди жодній іншій особі, окрім неї самої, ...у таких випадках має бути абсолютна свобода, правова і соціальна, щоб діяти і зазнавати [відповідних – авт.] наслідків»¹³.

Отже, наріжним каменем, серцевиною й фундаментальною основою не лише ліберальної ідеології, а й європейської системи цінностей є легітимність, належність самоцінного існування особи, одиничного. Решта цінностей випливають з неї.

Тут доцільним є невеликий філософсько-історичний відступ.

На початках історичного часу, з появою перших цивілізацій, давньосхідних – шумерської, єгипетської, китайської, індійської тощо, – в їхніх міфологічних, релігійних системах фіксується відображений у письмових пам'ятках (і значною мірою вкарбований у мистецькі артефакти) і відповідний «світоглядний ландшафт» стародавнього світу, для якого, за всієї різчужості його локальних культурних відмінностей, характерним є спільність базової ціннісної системи. У ній головною та панівною цінністю є дещо протилежне нинішньому європейському – спільнота, яка понад усе. Спільнота – вихідне, решта, з людиною включно, – похідне. Лише вона – джерело дії й воління, джерело всіляких сенсів і змістів; а її складники (люди та соціальні групи) – лише виконавці й ретранслятори такої дії й волі. Цінність особи, людини вимірювалася тим, наскільки вона відповідала потребам спільноти, наскільки могла підпорядкувати себе загалу. Відтак будь-яка відмінність від спільноти, будь-яке різноманіття, було нелегітимним, мало засуджуватись і викорінюватись. Представник іншої спільноти – заздалегідь ворог і не-людь. З відповідним до нього ставленням. Усе, що своєю відмінністю, новизною, незвичністю загрожувало усталеному, а отже – спільноті як такій, мало бути або інкорпорованим (зазнати істотних змін, аби відповідати спільноті), або знищеним. Жодного компромісу між надцінною спільнотою та Інакшим, який її не уособлював, бути в принципі не могло; компроміс як спосіб побудови стосунків і шлях до порозуміння теж був нелегітимним і підлягав жорсткому засудженню. Так само будь-яка новація – чи то в науці, чи в техніці, чи у світогляді – не могла бути сприйнятою без її опертя на канон і авторитет уже існу-

¹² Шрьодер П. Лібералізм. Принципи і цінності лібералізму та їхній вплив на політичні цілі. – К., 2014. – С. 9.

¹³ Mill J.S. On liberty. – [Електронний ресурс]: <https://www.utilitarianism.com/ol/four.html>

ючого і обов'язково – минулого. А мета збереження надцінності-спільноти, саме тому, що вона – НАД-цінність – мала досягатися за будь-яку ціну і будь-якими засобами: мета виправдовувала засоби.

Такий «ціннісний набір», народжений на початках людської історії, не зник з її поступом і репродукувався відповідно до особливостей соціальних систем (так званих «замкнених», за термінологією К. Поппера¹⁴) у різні історичні епохи. До сьогодні він зберігся майже в недоторканому архаїчному вигляді в тоталітарних і значною мірою – в автократичних суспільствах, а у своїх принципових, хоч і значно осучаснених рисах притаманний також суспільствам східного типу. У середині минулого століття така система цінностей з подачі засновника математичної психології В. Лефевра¹⁵ отримала назву «Другої морально-етичної системи». З огляду на те, що визначальну роль у ній відіграють базові цінності, коректнішою, на наш погляд, була б назва «Друга ціннісна система», і цю назву, поруч з майже синонімічним визначенням її як «Східної», ми вживатимемо в подальшому викладі.

Протилежністю східній стала, зрозуміло, західна система цінностей, основи якої формуються в Античному світі. Якщо гаслом східної були «рівновага й одноманітність», то гасло західного світу може відобразити вислів «рівновага й розмаїття». Формування історично першої відкритої соціальної системи в маленькій Давній Греції актуалізувало там зовсім іншу, ніж її попередниця, систему цінностей. Якщо найвищою цінністю є особа, то суспільство є сукупністю осіб, є похідним. Кожна особа є джерелом дії й волі і вже тому – цінністю. Кожна особа – одиничне – легітимна. Вона в усій своїй особливості, відмінності від інших має право на існування. Тому легітимним є Інакший як такий, інакшість як така. Легітимним, належним є різноманіття. За такої ситуації відносини рівно значущих, рівно-цінних «Інакших» між собою потребують взаємних поступок, пошуку порозуміння й компромісу. За такої ситуації все, що заперечує цінність розмаїття й особи, будь-які засоби, що завдають утисків іншим, не можуть бути застосовувані, вони теж мають спиратись на засадничі цінності, бути моральними. Не можна жертвувати іншою людиною, її гідністю хоч би заради будь-якої мети. Мета не виправдовує аморальних засобів, хоч би якою піднесеною вона була.

Така система цінностей репродукується й актуалізується в умовах, які цьому сприяють – в умовах відкритого суспільства, а її панування

¹⁴ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т. 1. – 444 с.

¹⁵ Лефевр В.А. Формула человека. – Москва, 1991. – 108 с.; Лефевр В.А. Стратегические решения и мораль // Рефлексивные процессы и управление. – 2002. – Т.2. – № 1. – С. 24–26.; Лефевр В.А. Алгебра совести. – М., 2002. – 426 с.

є маркером та мірилом його відкритості. Наведені вище положення Лісабонської угоди і Хартії основоположних прав Євросоюзу, пов'язані з ціннісними засадами існування ЄС, повною мірою відображають свідоме прийняття Європейським співтовариством Першої ціннісної системи та відданість їй.

Однак у такому щирому й цілеспрямованому прийнятті й заचाївся «парадокс середньої ланки». Розмаїття є цінністю. Те, що йому сприяє, є належним і оцінюється позитивно. Однак будь-яка субспільнота у собі також містить розмаїття, у випадку держави – це розмаїття культур, етносів, релігій, регіонів тощо. І воно – в координатах Першої ціннісної системи – має бути підтриманим.

Задля такої підтримки інституціями ЄС напрацьовано та ухвалено й значною кількістю країн ратифіковано й визнано як керівництво для дії низку нормативних актів. Чимала кількість з них передувала підписанню Маастрихтського договору й послугувала в подальшому основою для його розробки. Це й Європейська Хартія місцевого самоврядування (1985), Хартія Співтовариства з регіоналізації (1988), Європейська Хартія регіональних або міноритарних мов¹⁶ (1992) і Декларація щодо регіоналізму в Європі (1996) тощо. А крім того є ще й чимала кількість різноманітних резолюцій Європарламенту, рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи, що торкаються питань мовних і культурних прав меншин, прав та можливостей місцевого самоврядування, регіональної політики (Резолюція Європарламенту «Про роль регіонів у будівництві демократичної Європи» від 13 квітня 1984 р.¹⁷, Резолюція «Про регіональну політику Спільноти та роль регіонів, додана до Хартії Співтовариства з регіоналізації» від 18 листопада 1988 р.¹⁸, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R(95)19 про застосування принципу субсидіарності від 02 жовтня 1995 р., Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R(98)12 про нагляд за діяльністю місцевих органів влади від 18 вересня 1998 р. та інші численні документи, прийняті в подальшому).

У нашому контексті особливо показовими є ті, що стосуються піднесення ролі й значення «середньої ланки» – середньої між державою та особою й створеними особами об'єднаннями, які становлять складники громадянського суспільства, тобто документи, що сприяють ствердженню суб'єктності регіонів та децентралізації влади. Адже

¹⁶ Масенко Л.Т. Європейська хартія як інструмент розколу країни // День. – 2012. – 6 вересня.

¹⁷ European parliament resolution on the role of the regions in the construction of a democratic Europe and the outcome of the Conference of the Regions. – [Електронний ресурс]: www.cvce.eu

¹⁸ European parliament resolution on Community regional policy and the role of the regions and Annexed Community Charter for Regionalization. – [Електронний ресурс]: <http://aei.pitt.edu/1758/>

децентралізація влади не лише забезпечує більш ефективне в сучасних умовах управління і відповідає духу демократії, а й впливає з базових європейських цінностей, в системі яких вихідною суб'єктністю володіє одиничне, суб'єктність же загального йому делегована.

На початках формування ЄС, з моменту укладання Римського договору про заснування Європейського економічного співтовариства¹⁹ 1957 р. (ДЄЕС), європейська регіональна політика була пов'язана, головним чином, з необхідністю вирівнювання економічного розвитку регіонів країн-підписантів (у преамбулі ДЄЕС, а також ст. 2, 3, 39, 123-125 йшлося про необхідність зміцнення єдності економіки країн-членів і забезпечення її гармонійного розвитку шляхом зменшення розриву між різними регіонами та подолання відсталості тих, що перебувають у менш сприятливих умовах). Для того було створено й інституційний та фінансовий інструменти забезпечення реалізації такої мети – Європейський фонд регіонального розвитку (розпочав діяльність у 1975 р.), а Паризький саміт 1972 р. офіційно конституював поняття регіональної політики Євросоюзу. У 1980 р. держави-члени Ради Європи підписали Європейську рамкову конвенцію про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або владами²⁰, що теж сприяло підсиленню ролі регіонів та розширенню їх повноважень в організації внутрішнього життя ЄС. Однак у цей період ані підписання в 1986 р. Єдиного європейського акта, ст. 23 якого доповнила ДЄЕС розділом V «Економічне і соціальне з'єднання», ані створення ЄС, закріпленого Маастрихтським договором в 1992 р., ще не змінило ставлення до регіонів як до передусім економічних суб'єктів.

Ознаки переосмислення ролі регіонів у ширшому, ніж суто економічний, контексті демонструє квітнева Резолюція Європарламенту 1984 р., п. 1 якої зазначає, «що посилення автономії регіонів у Співтоваристві та створення політично більш об'єднаного Європейського співтовариства, заснованого на інституціях з реальними повноваженнями, є двома взаємодоповнюючими та конвергентними аспектами політичного розвитку, що мають важливе значення для ефективного впорядкування майбутніх завдань спільноти»²¹. А отже, у згоді з визначальним ціннісним принципом, запорукою єдності визнано не досягнення економічної «одноманітності» (для ціннісної системи Європи це

¹⁹ Договори об учреждении Европейских Сообществ: Документы Европейского Союза / отв. ред. Ю. Борко. – М., 1994. – Т. I.

²⁰ Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. – [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106

²¹ European parliament resolution on the role of the regions in the construction of a democratic Europe and the outcome of the Conference of the Regions. – [Електронний ресурс]: https://www.cvce.eu/content/publication/2002/7/12/f52d25d4-f729-4067-a2ff-2f410d569481/publishable_en.pdf

– засіб, а не мета), а забезпечення при тому соціокультурного й навіть владно-політичного різноманіття, підвищення суб'єктності кожного зі складників спільноти. Регіони «повинні мати слово у формулюванні та реалізації політики Співтовариства», а для цього повинні мати й належні фінансові та інституційні інструменти (п.п. 3–5) та «підтримувати прямі відносини з інституціями Спільноти у майбутньому» (п. 7). Задля реалізації того Резолюцією було передбачено створення органу, «який може говорити від імені місцевих та регіональних органів влади, постійно консультуватися у сфері регіональної політики Співтовариства» (п. 13). Положення про потребу у створенні такого органу – Комітету регіонів як консультативного органу Союзу у подальшому перейшло і в текст Маастрихтського договору (Розділ IV), а сам він розпочав свою роботу з 1994 р.

Така зміна акцентів вплинула на посилення регіонального руху в Європі: 15 червня 1985 р. 47 регіонів з 8 країн і 9 міжрегіональних організацій заснували Раду регіонів Європи (CRE), яка на другій зустрічі в листопаді 1987 р. перетворилася на Асамблею європейських регіонів (AER), а з 1990 р. стала двигуном найширшого запровадження принципу субсидіарності в житті ЄС і провідним речником втілення в життя доволі популярної ще з 1960-х рр. ідеї «Європи регіонів». Того ж року офіційний орган цієї організації – *Taba Regionum Europae AER* опублікував першу карту, де Європа представлена поділеною не на країни, а на регіони.

Обстоюваний AER принцип субсидіарності, який полягає в тому, що «публічна влада повинна втручатися у вирішення громадських справ лише в тій мірі та в тих межах, за якими суспільство та його групи, починаючи від індивідумів до сім'ї, територіальних громад та інших більш значних соціальних груп, не в стані задовольнити свої різнобічні потреби»²², було закріплено і в Маастрихтському договорі. До слова, вперше цей принцип було сформульовано та висунуто як вимогу до належної організації суспільного життя в п. 79 соціально орієнтованої енцикліки Папи Римського Пія XI «*Quadragesimo Anno*» у 1931 р., де перебирання державою на себе розв'язання тих питань громадського життя, які цілком спроможні розв'язувати самі громади, засуджено й визнано джерелом порушення громадського порядку²³.

²² Кравченко В.В. Становлення та розвиток законодавства України про місцеве самоврядування // Актуальні проблеми виконання законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації». – К., 2003. – С. 90.

²³ Encyclical of Pope Pius XI on reconstruction of the social order to our venerable brethren, the patriarchs, primates, archbishops, bishops, and other ordinaries in peace and communion with the apostolic see, and likewise to all the faithful of the catholic world. – [Електронний ресурс]: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html

У 1986 р. Рада Європи визнала статус АЕР як фундаментальної європейської організації, що представляє регіони. На сьогодні АЕР об'єднує регіони з 35 країн і 15 міжрегіональних організацій.

З ухваленням Хартії регіоналізації Співтовариства 1988 р. відхід від ставлення до регіонів як передусім суб'єктів економічного життя було остаточно подолано. Хартія дає офіційне визначення регіону як гомогенного простору, що має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну спільність, а також спільність господарських структур і спільність історичної долі. З посиланням на принцип субсидіарності визначено й місце регіонів як серединної ланки між центральним і муніципальним урядами (ст. 14)²⁴.

На сьогодні окремими європейськими регіонами відкрито велику кількість інформаційних офісів у Брюсселі та створено низку впливових європейських регіональних інституцій, що справляють відчутний вплив на регіональну політику як у загальноєвропейському, так і в національному масштабі²⁵.

Сприяє піднесенню регіонального руху й функціонування відповідних органів ЄС: сформованої в 1994 р. Палати регіонів у рамках Конгресу місцевих і регіональних влад (КМРВЄ) та передбаченого Маастрихтським договором і створеного в 1994 р. Комітету регіонів (що замінив сформовану Єврокомісією в 1988 р. консультативну раду регіональних і місцевих рад держав-членів ЄС), який на сьогодні є основною інституцією, що стоїть на варті неухильного дотримання принципу субсидіарності. У 2007 р. відповідно до Лісабонського договору Комітет регіонів (КоР) отримав додаткове повноваження, що наближає його статус до статусу інститутів ЄС – право оскаржувати в Суді ЄС його законодавчі акти, які, з погляду КоР, порушують принцип субсидіарності. Крім того, процедура консультацій з КоР з широкого кола питань перетворилася на обов'язкову для Ради Європи, Єврокомісії та Європарламенту²⁶.

Просування ідеї «Європи регіонів» дедалі більше набирає потужності: задля поширення ідей регіоналізації і від імені інших регіональних асоціацій (крім уже згаданої АЕР, це й Рада європейських муніципалітетів та регіонів²⁷ (CEMR) та різні галузеві асоціації, Конгрес місцевих

²⁴ Бусыгина И.М. Концептуальные основы европейского регионализма // Регионы и регионализм в странах Запада и России / отв. ред. Р.Ф. Иванов. – М., 2001. – С. 13.

²⁵ Яковлюк І.В. Європейський регіоналізм у контексті розбудови Європейського Союзу // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2004. – Вип. 8. – С. 63.

²⁶ Троицкий Е.Ф. Комитет регионов ЕС: создание и эволюция (1993–2009 гг.) // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 415. – С. 126–129.

²⁷ Створена 1951 р. і нині об'єднує національні асоціації місцевих і регіональних органів влади з 41 європейської країни і представляє через них всі рівні територій – місцевих, проміжних

та регіональних влад Європи та європейських органів та ін.) AER, яка на той час представляла вже майже 300 європейських регіонів, відмінних за розміром та адміністративним і політичним устроєм, з сукупним населенням близько 400 мільйонів, у 1996 р. ухвалила Декларацію регіоналізму в Європі²⁸. У п. 6 преамбули Декларації історичне, мовне, культурне, соціальне, економічне та географічне різноманіття саме регіонів оголошено «невичерпним багатством». Проте, Декларація через її очевидний радикалізм (ст. 1 відкрито проголосила претензії регіонів не лише на етнокультурну, мовну самотність, а й на політичну самостійність²⁹, п. 4 ст. 12 взагалі ставив регіон вище держави й забороняв їй у справах, «що стосуються виключної відповідальності регіону або його безпосередніх інтересів» ...«займати позицію, що відрізняється від регіональної, за виключенням тих випадків, коли внутрішнє законодавство вимагає цього в інтересах єдності Держави») не була офіційно підтримана і вважається довідковим документом внутрішнього (для Євросоюзу) та зовнішнього (для всього світу) вжитку. Саме на положення цієї Декларації активно спираються у своїй діяльності різноманітні сепаратистські рухи в країнах Європи.

Також слід зазначити, що документи ЄС, спрямовані на підтримку місцевого, а не регіонального самоврядування, ухвалені в 1980-і – 1990-і рр., і в подальшому (Стратегія щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні (2007), Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи про розвиток потенціалу на місцевому та регіональному рівні (2007), Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних влад Європи про проект Європейської хартії регіональної демократії (2008), Утрехтська декларація про добре місцеве та регіональне врядування у неспокійний час: проблеми змін (2009), Хартія конгресу місцевих і регіональних влад Європи (2011), Київська декларація від 3–4 листопада 2011 р. тощо) значно менше політизовані та значно більше орієнтовані на ствердження цінності (гідності й суб'єктності) саме особи, людини, а не «серединної ланки».

Цікаво відзначити й те, що в питаннях дотримання мовних (теж, як і регіональні, групових) прав деякі цілком європейські й демократичні країни все ж спромоглися відступити від демонстрованого стосовно

і регіональних. CEMR також є європейською секцією всесвітньої організації United Cities and Local Government (UCLG), через яку представляє європейські місцеві та регіональні органи влади на міжнародній арені.

²⁸ Декларація про регіоналізм в Європі від 4 грудня 1996 року // Досвід децентралізації у країнах Європи: зб. док. – К., 2015. – С. 21–30.

²⁹ Дослівно: «Регіон є виразом певної політичної самотності, яка може набувати різних політичних форм, що відображають демократичну волю кожного регіону набувати таку форму політичної організації, якій він віддає перевагу» (Там само. – С. 23).

прав регіонів «ціннісного пуританства» й надали перевагу підтримці мовних прав базового, державоутворюючого (титульного) етносу. Так, Європейська хартія регіональних і міноритарних мов, завданням якої хоч і була підтримка виключно зникаючих та унікальних мов, а не будь-яких мовних менших у державах, саме через потенційну загрозу державному культурному суверенітету не була ратифікована у Франції (у рішенні Конституційної ради Франції від 15 червня 1999 р. зазначалося, що «надання мовам національних меншин особливих прав на офіційне використання порушить конституційні принципи цілісності Республіки, рівності перед законом та єдності французького народу»³⁰), Бельгії, Греції, Італії, Португалії, Ірландії, Болгарії, Литві, Латвії, Естонії, хоча офіційна вимога такої ратифікації була поставлена в 1993 р. Радою Європи перед усіма членами Європейського Союзу. Станом на 2019 р. Хартію ратифікували лише 25 країн³¹. Не ратифікована вона й Російською Федерацією з її величезним мовно-культурним розмаїттям та великою кількістю зникаючих мов.

Зростання наголосу в регіональній політиці ЄС на підтримці розвитку регіонів країн-членів, набуття їхніми інституціональними органами широких повноважень та наявність системної нормативної бази для посилення ролі і значущості регіонів у житті країн Євросоюзу, що, між іншого, мало на меті зниження конфліктогенного потенціалу в країнах шляхом вирівнювання регіонального розвитку, мали зворотній ефект, дозволяючи використовувати і документи, і інституції ЄС для посилення регіоналізму і орієнтацій на федералізацію країн.

Поширення сепаратистських настроїв, якому така регіональна політика мала б слугувати запобіжником, в останні десятиліття аж ніяк не поменшало, якщо не сказати – набуло додаткової сили: Італія, Іспанія, Бельгія – тому приклад. Так, якщо на початку 1990-х рр. кількість мешканців північних регіонів Італії, які виступали за сецесію цієї частини країни в разі відсутності федеративної реформи, коливалася біля позначки у 20%, то «згідно проведеного у 2010 р. опитування... у разі, якщо перехід до федеративної форми державного устрою не буде здійснено..., 61% жителів північних регіонів висловилися за вихід зі складу Італії»³². Дедалі частіше в Італії проводяться нелегітимні референдуми, переважна частка учасників яких висловлюються за відділення від

³⁰ Масенко Л.Т. Зазнач. твір.

³¹ Signatures and ratifications of the European Charter for Regional or Minority Languages Regions. – [Електронний ресурс]: <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/signatures-and-ratifications>

³² Сардарян Г.Т. Политические проблемы взаимоотношений регионов с центральной властью в Италии: дис. ...канд. полит. наук. – М., 2015. – С. 120–121.

країни. При тому, що Італійська Республіка з 1990-х рр. у внутрішньому житті послідовно провадить політику максимального розширення прав і можливостей своїх регіонів, одна з правлячих нині партій – «Ліга Півночі» (наприкінці 2017 р. з метою розширення електорального поля змінила назву, вилучивши з неї регіональну прив'язку, і перетворилася на просто «Лігу») у своїх закликах до відділення від країни та створення з її північних і окремих центральних регіонів незалежної Паданської держави потужно використовує можливості євроінтеграційних механізмів – нормативних документів і діючих органів – як інструмент досягнення сепаратистської мети.

Щоправда досі регіони країн Євросоюзу не мають права на самостійне, без узгодження з державою, укладання міжнародних договорів, вони беруть участь у прийнятті регламентів, директив, рішень та інших актів Ради, Європарламенту і Комісій ЄС лише через свого представника, яким є Комітет регіонів, і то лише консультативно. Однак активно і небезуспішно виборюють ці права. Хоч би як дивно, однак на сьогодні, як відзначають дослідники, навіть «регіоналістський рух за надання регіонам статусу суб'єкта міжнародного права активно підтримується брюссельськими наднаціональними структурами, які бачать у них своїх прихильників у відносинах з державами»³³.

Відтак, закладені в осердя європейської цивілізації цінності, зокрема, цінність розмаїття і суб'єктності будь-яких складників цілого, обертаються для самої Європи своїм іншим боком, як і у випадку з політикою мультикультуралізму³⁴, яка теж привела до результатів, протилежних, ніж очікувалося. А наслідки їх буквального дотримання в тих царинах, де йдеться не лише про невід'ємні права людини, а й про «корпоративні права» (права груп, якими, зрештою, є й регіони) тягнуть за собою і зростання конфліктогенного потенціалу в країнах Євросоюзу, і загрозу докорінного переформатування ЄС та, що найважливіше в нашому контексті, вступають у суперечність з іншими засадничими цінностями. Зрозуміло, що вплив цього парадоксу відчувається і на зовнішньополітичному полі.

Як уже зазначалося, визнання нових незалежних держав, щойно декларації про суверенітет були підтверджені всенародними референдумами чи отримали статус закону, не становило проблеми для країн ЄС і НАТО. Тим більше можливостей для такого визнання відкривала

³³ Фоміна С.В. Регіон як об'єкт міжнародно-правових досліджень // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 979–984.

³⁴ Метельова Т.О. Конфліктогенний потенціал політики мультикультуралізму: ідеологеми і реальність // Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин: збірник наукових праць. – К, 2014. – С. 18–34.

Біловезька угода як акт, що засвідчив правове й остаточне припинення існування Радянського Союзу. Однак наявність конфліктів з ознаками сепаратистських інтенцій в окремих частинах новопосталих держав накладала свій негативний відбиток і на швидкість процесу їх визнання, і на оцінку ситуації, ставлення до неї з боку ЄС у цілому та її країн-членів. Таке ставлення виявлялося у вигляді заяв, пропозицій, дій окремих політиків та інституцій ЄС, однак ще більшою мірою – у мовчанні, коли потрібно говорити та у відсутності дій там, де вони могли б бути здійснені згідно з чинною нормативною базою ЄС.

Як констатує У. Альтематт, «право народів на самовизначення ні в якому разі не є обґрунтуванням принципового права на відділення від держави. Сепаратизм конкурує з міжнародно-правовими основами територіального суверенітету держави»³⁵, а отже, коли цілісність міжнародно визнаних уже держав ставиться під питання, мала би спрацювати перевага саме принципу територіальної цілісності й суверенітету. Однак наслідки вже нормативно визначеної, усталеної практики регіоналізації, спричиненої тими самими засадничими європейськими цінностями, призвели до посилення «парадоксу середньої ланки» – неможливості для як окремих політичних лідерів, так і для органів Євросоюзу переступити через «права регіонів», «зневажити» тими «правами».

Відтак у сепаратистських конфліктах на територіях країн пострадянського простору, хоч би наскільки очевидним був факт їх інспірації й активного роздмухування з боку РФ, Євросоюз (як, утім, і ОБСЄ – структура, провідним завданням якої є забезпечення безпеки в Європі, частиною якої, згідно Будапештської декларації «На шляху до справжнього партнерства у нову добу» (1994) та Лісабонської Декларації «Про модель загальної та всеосяжної безпеки для Європи ХХІ ст.» (1996) розглядається і євразійський простір), обстоюючи збереження територіальної цілісності постраждалих від сепаратистських конфліктів країн, прагне не зважати на очевидну участь у них іншої (весь час однієї й тієї самої) держави й шукати їх причини у внутрішніх – етнічних (грузинсько-абхазський, грузинсько-південно-осетинський), етнорелігійних (нагірно-карабаський) чи економічних (придністровський, конфлікт на Донбасі) чинниках³⁶. А відтак звичне вже для Європи надання регіонам більшої самостійності вбачається найкращим способом досягнення компромісу – цілком у згоді зі сповідуваною системою цінностей, у межах якої компроміс є єдино належним способом знаходження порозуміння й ствердження суб'єктності обох сторін взаємодії.

³⁵ Альтематт У. Указ. соч. – С. 105

³⁶ Вітман К.М. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 101–106.

Досягнення міжнародних структур у питаннях запобігання та розв'язання конфліктів, що «не завжди знаходили подальший розвиток для їх реалізації через брак політичної волі, політику подвійних стандартів, чи ігнорування специфічних обставин конкретних ситуацій»³⁷, позір-на нерішучість в обстоюванні територіальної цілісності й суверенітету держав пострадянського простору й, відтак, відсутність якісних змін у розгортанні конфліктів після втручання цих структур, у своїй основі мають певну «поляризацию» погляду на конфлікти як такі, що є меншою мірою результатом зовнішнього втручання (з боку РФ), а більшою – наслідком правомірного прагнення регіонів до більшої суб'єктності.

А отже пошук компромісу й залагодження конфліктів весь час, на переконання представників міжнародних безпекових структур, місій і політичних лідерів, пролягає в напрямі надання «бунтівним регіонам» особливого статусу. А ось межа цієї особливості – це питання політичного торгу й впливів, і прямих, і прихованих – гібридних і корупційних. І в цьому сенсі пропозиції, які надають міжнародні структури (ОБСЄ, Рада Європи), а також лідери Німеччини, Франції, інших європейських держав Україні практично не відрізняються від тих, що надавались і продовжують надаватися Молдові чи Грузії.

Відтак розраховувати на рішучішу підтримку з боку Євросоюзу країнам, постраждалим від інспірованого сепаратизму, ніж та, в основі якої лежить декларативне визнання суверенітету й територіальної цілісності останніх, поєднане з вимогою знаходження компромісу зі сепаратистськи орієнтованими регіонами, не доводиться. Зумовлене основоположними європейськими цінностями суб'єктності й розмаїття, позитивне ставлення до прав регіонів, їх посилення та автономізацію, переноситься й на регіони, «заражені» штучним сепаратизмом, і стає перешкодою для такого способу розв'язання конфліктів у пострадянських країнах, яке не становило б загрози для суверенітету цих держав.

2.2. Політико-правова позиція Європейського Союзу у зв'язку з проявами сепаратизму та збройними конфліктами на пострадянському просторі

Подивімося на ставлення міжнародних безпекових структур до найболючіших конфліктів у пострадянських країнах через призму пропонованих схем та алгоритмів дій, здійснення яких, на їх погляд, є відшукуваним компромісом, здатним забезпечити суверенітет і територіальну цілісність постраждалих від сепаратизму країн.

³⁷ Гончаренко І.О. Зазнач. твір. – С. 20.

Молдова. Незалежність Придністров'я, що є частиною Молдови з 1940 р., було проголошено Декларацією, ухваленою 25 серпня 1991 р. Верховною Радою Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки на підставі рішення про створення ПМРСР у складі СРСР ухваленого на II Надзвичайному З'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я 02 вересня 1990 р. Це, зрештою, призвело до збройного конфлікту між Молдовою та сепаратистами, який тривав з березня по липень 1992 р. і завершився фактичною перемогою сепаратистів, підтриманих російською армією. За сприяння ОБСЄ 21 липня 1992 р. було укладено угоду «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» і підписано меморандум між Молдовою, ПМР, Україною та Росією, в яких визначалися статус Придністров'я, розподіл повноважень між державою й цим регіоном та було зафіксовано рішення про початок миротворчої операції на лінії розмежування між правим і лівим берегом Дністра.

Місія ОБСЄ з урегулювання конфлікту розпочала свою діяльність у Молдові 25 квітня 1993 р., меморандум про порозуміння з урядом РМ підписано 07 травня 1993 р. У листопаді 1993 р. було підготовлено доповідь місії № 13 з пропозиціями щодо врегулювання конфлікту: створення Особливого регіону Придністров'я з власною регіональною владою, виборчою асамблеєю та судом; цей статус мав бути визначений законодавчо та гарантуватись положеннями нової конституції Молдови; Особливий регіон як невід'ємна частина РМ має користуватись значним самоврядуванням, а також бути пропорційно представленим у парламенті Молдови. За пропозиціями місії повноваження мають розподілятися таким чином: виняткові повноваження Молдови – громадянство, зовнішня політика, оборона, служба безпеки, грошовий обіг; виняткові повноваження Придністров'я – адміністративні структури, регіональні органи влади, регіональне законодавство, регіональний бюджет, освіта, культура; змішані повноваження – мова, фінанси, економіка, поліція, суди. При тому, якщо Молдова вирішить об'єднатися з іншою державою, Особливий регіон матиме гарантоване право «зовнішнього самоуправління»³⁸, тобто має право не підкорюватися такому рішення.

З 2002 р. придністровський конфлікт без особливих успіхів та новацій обговорюється у форматі «5+2», де «сторонами» є Молдова та ПМР, посередниками – Росія, Україна та ОБСЄ і спостерігачами – ЄС та США. Крім місії ОБСЄ, на території Молдови з 2005 р. у рамках врегулювання конфлікту працює й місія ЄС з прикордонної допомоги Молдові та

³⁸ Report № 13 by the OSCE Mission to Moldova. – [Електронний ресурс]: <https://www.osce.org/moldova/42307>.

Україні. А отже, практичне надання автономії регіону й гарантування його потужного впливу на внутрішню й зовнішню політику держави – таким є бачення відновлення територіальної цілісності Молдови з боку не лише ОБСЄ як окремої безпекової структури, а й Євросоюзу та «колективного Заходу» в цілому. І воно фактично не відрізняється від нинішніх пропозицій Україні щодо окупованих територій Донбасу, що підтримуються європейським політикумом.

Ще один варіант врегулювання конфлікту був запропонований і ледь не підписаний 2003 р. – так званий Меморандум Козака (за іменем його розробника, на той момент заступника керівника Адміністрації президента РФ). Він передбачав федералізацію Молдови. І цей варіант також був цілком прийнятний для колективного заходу. «ЄС обстоює збереження територіальної цілісності Молдови. Однак питання федералізації Молдови є для нього неістотним у контексті розв'язання конфлікту. Першочерговим питанням є обсяг повноважень, який уряд Молдови делегує Тирасполю. ЄС щиро зацікавлений у тому, щоб надати стільки владних функцій Придністров'ю, скільки раціонально можливо» – робить висновок один з фахівців з цієї проблеми К. Вітман³⁹.

З іншого боку, вимога Молдови щодо виведення російських військ з її придністровської території знайшла однозначну підтримку. Це питання обговорювалось на спеціальній зустрічі країн-членів ОБСЄ у Відні в серпні 1999 р. Відповідно до нового адаптованого Договору про Звичайні Збройні Сили в Європі (ДЗЗСЄ), підписаного на Стамбульському саміті 1999 р., який унеможливив перебування іноземних військ на території іншої держави без відповідної угоди, Росія зобов'язалася вивести свої війська та військове оснащення з Молдови. На засіданні постійного комітету ОБСЄ у липні 2000 р. графік виводу російських військ та озброєнь продовжено до 2002 р. У подальшому остаточний термін виводу військ та озброєнь з регіону неодноразово продовжувався, останньою затвердженою датою був 2006 рік. Однак через 13 років після того, як сплив останній термін, ситуація залишається незмінною.

Чергова Резолюція Генасамблеї ООН від 22 червня 2018 р. «Про повне і беззастережне виведення зарубіжних збройних сил із території Республіки Молдова» знову закликала РФ виконати свої зобов'язання 1999 р. і вивести війська. Міністр закордонних справ Молдови Т. Уляновський знову констатував, що перебування російського контингенту в Придністров'ї без згоди Кишиніва суперечить міжнародному праву і Статуту ООН. «Через майже 27 років після того, як країна

³⁹ Вітман К.М. Зазнач. твір. – С. 105.

здобула незалежність, і через 26 років після того, як вона стала країною – членом ООН, група російських військ та їхнє озброєння все ще розташовані на території Республіки Молдова без дозволу влади країни»⁴⁰, – підкреслив дипломат. Однак 24 червня 2018 р. придністровське керівництво оприлюднило заяву, в якій наголошувалося, що виведення військ не відбудеться до остаточного врегулювання взаємовідносин між Придністров'ям і Молдовою. І ситуація знову «зависла», адже воля регіону – закон... З регіоном треба домовлятися...

Грузія. Грузинсько-осетинський конфлікт, спровокований рішенням Південно-осетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії, розпочався ще наприкінці радянської доби – в листопаді 1989 р. Грузинський парламент скасував це рішення. У січні 1992 р. у Південній Осетії відбувся нелегітимний референдум, що проводився всупереч норм міжнародного права й зі значними фальсифікаціями. За його результатами більшість населення висловилося за незалежність. Конфлікт, що виник між Грузією й Південною Осетією, переріс у збройне протистояння. Фактичне заморожування конфлікту відбулося після підписання 14 червня 1992 р. Дагомиських угод, що передбачали припинення бойових дій, виведення з Південної Осетії підрозділів російської армії, створення Змішаної контрольної комісії з представників Грузії, Росії, Південної Осетії та Північної Осетії та введення в зону конфлікту змішаних російсько-грузинсько-осетинських миротворчих сил.

У липні 1992 р. автономна республіка Абхазія в складі Грузії проголосила суверенітет, після чого між Грузією і Абхазією почалися військові дії, які переросли в справжню війну із застосуванням авіації, артилерії та інших видів зброї. Активна фаза війни тривала впродовж 1992–1993 рр. Сочинські домовленості про перемир'я та відвід сепаратистських і урядових військ на рівну дистанцію були підписані Грузією та Абхазією при посередництві Росії в липні 1993 р. На їх виконання Грузія відвела свою артилерію і бронетехніку і дозволили російським «гуманітарним» конвоям пересуватися безперешкодно⁴¹. «Москва взяла на себе роль гаранта по виконанню умов угоди, але, коли Абхазія їх порушила, російський військовий контингент не став забезпечувати дотримання перемир'я»⁴².

⁴⁰ Генасамблея ООН закликала вивести російські війська з Придністров'я. 22.06.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/22/7083522/>

⁴¹ М.Саакашвілі: Грузія чотири рази підписувала з Росією домовленості подібні Мінським. 26.09.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1389758-m-saakashvili-gruziya-chotiri-razi-pidpisovala-z-rosiyeyu-domovlenosti-podobni-minskim>

⁴² Снігір О.В. Зазнач. твір.

Переговори щодо Абхазії в 1993–1994 рр. відбувались у Женеві під егідою ООН за посередництва Росії та за участі спостерігачів ОБСЄ. У «Доповіді Генерального секретаря ООН про ситуацію в Абхазії» від 03 травня 1994 р. і додатку II до нього стверджувалося, що Абхазія буде суб'єктом, володітиме суверенними правами в складі союзної держави, яка буде створена в результаті переговорів після врегулювання спірних питань. Пригасити гостроту військового протистояння вдалося лише в травні 1994 р. коли між сторонами було підписано Угоду про припинення вогню і роз'єднання сил. На основі цього документа з червня 1994 р. у зоні конфлікту було розміщено Колективні сили СНД з підтримки миру. Конфлікт перейшов у заморожену фазу. Водночас прийнята парламентом Абхазії 26 листопада 1994 р. конституція проголосила республіку суверенною державою і суб'єктом міжнародного права.

У 1997 р. у рамках Женевського переговорного процесу було створено Координаційну Раду грузинської і абхазької сторін за участі спостерігачів від Росії та ООН. Однак «міжнародні місії не стали запобіжниками ескалації воєнно-політичної ситуації в зоні конфлікту та не захистили Грузію від російського вторгнення у 2008 р.»⁴³.

І хоча ще Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 р. зобов'язав Російську Федерацію вивести свої війська не лише з Придністров'я, а й з Грузії, з 1992–1994 рр. і в Південній Осетії, і в Абхазі – де-юре частинах Грузії, вони залишаються досі – спочатку у вигляді залишених на території окупаційних військових частин, далі – в складі «миротворчих сил», а згодом (з 2009) й у вигляді військових баз, присутність яких погоджена з керівництвом самопроголошених держав, однак не з Грузією.

Європейський Союз залучився до процесів на південно-кавказькому напрямку з 2003 р. Тоді в підготовленому проєкті стратегії «Безпека Європи у благополучнішому світі» (A Secure Europe in a Better World) до європейських сусідів було віднесено Вірменію, Азербайджан та Грузію та запропоновано створення поруч з ЄС зони безпеки та стабільності⁴⁴. У липні того ж року Рада міністрів Євросоюзу призначила свого спеціального представника на Кавказі. Одним із завдань якого було сприяння відновлення миру в Азербайджані, Вірменії, Грузії та повернення біженців. Тим самим Європейський Союз безпосередньо долучився до процесу врегулювання конфліктів у цих країнах. А проте мандат

⁴³ Там само.

⁴⁴ European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World (Brussels, 12 December 2003). – [Електронний пєсцп]: <https://www.europeansources.info/record/a-secure-europe-in-a-better-world-european-security-strategy-brussels-12-december-2003/>

спецпредставника поширювався лише на підтримку дій ООН та ОБСЄ у регіоні⁴⁵.

Після заявленого напередодні РФ рішення встановити двосторонні юридичні зв'язки з Абхазією й Південною Осетією, 17 квітня 2008 р. частина парламентарів ПАРЄ (25 осіб) поширила декларацію з пропозицією вивести російських миротворців з зон грузино-абхазького і грузинсько-осетинського конфліктів, оскільки російські миротворці «не нейтральні, але є стороною конфлікту», розширити мандат і можливості Місії ООН зі спостереження в Грузії та поступово замінити сили СНД з підтримки миру в Абхазії. Однак декларація не була підтримана ПАРЄ та залишилася такою, що виражає думки лише її підписантів⁴⁶.

7-8 серпня 2008 р. інспіроване Росією загострення конфлікту між Грузією і Південною Осетією призвело до російсько-грузинської війни, внаслідок якої частину Грузії було окуповано регулярними російськими військами. 10 серпня військові дії поширилися й на Абхазію, де сепаратисти за підтримки російської авіації розгорнули широкомасштабний наступ на грузинські сили.

12 серпня 2008 р. на зустрічі тодішніх президентів Росії і Франції – Д. Медведєва і Н. Саркозі було погоджено план врегулювання військового конфлікту в Грузії (у літературі відомий також як план Євросоюзу), який включав шість пунктів: не вдаватися до використання сили; остаточно припинити всі військові дії; забезпечити вільний доступ до гуманітарної допомоги; збройні сили Грузії повертаються в місця їх постійної дислокації; збройні сили РФ виводяться на лінію, що передувала початку бойових дій; створення міжнародних гарантій з забезпечення стабільності та безпеки в Абхазії і Південній Осетії. Згідно з домовленостями, вивід російських військ з грузинської території мав бути здійснений до 01 жовтня 2008 р. а в так званих буферних зонах, що прилягають до Південної Осетії та Абхазії, введено моніторингову місію Євросоюзу. Однак російські війська і після того продовжували просуватися вглиб грузинської території, де перебувають донині. У вересні на вимогу Росії план було модифіковано та доповнено, однак у новому вигляді тодішній генеральний секретар НАТО Я. Схеффер в інтерв'ю газеті «Financial Times» назвав його «неприйнятним», таким, що надає Росії надмірні поступки. 13 лютого 2009 р. вимоги, що містилися

⁴⁵ Шелест Г. Перспективи і можливі варіанти співробітництва Європейського Союзу та регіональних організацій щодо врегулювання конфліктів у Чорноморському регіоні // Перспективи співробітництва між ЄС та регіональними організаціями Чорноморського регіону: матер. міжнар. конф. (Київ, 27 квітня 2007 р.) / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. – К., 2007. – С. 134–135.

⁴⁶ ПАРЄ прибере росіян з Абхазії і Південної Осетії. 17.04.2008. – [Електронний ресурс]: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/80165-pare-pribere-rosiyan-z-abkhazii-i-pivdennoi-osetii.htm>

в першому варіанті плану, було схвалено резолюцією Радбезу ООН. З усього плану на сьогодні виконано лише пункт про припинення військових дій.

У червні 2009 р. свою роботу в Грузії припинили спостережні міжнародні місії через відмову Росії продовжувати їхній мандат – Спостережна місія ОБСЄ, що працювала з 1992 р. і Місія ООН зі спостереження в Грузії (МООНСГ), що працювала з 1993 р. Мандат МООНСГ передбачав спостереження за дотриманням угод між Грузією та абхазькою стороною. Мандат ОБСЄ передбачав допомогу у врегулюванні конфлікту, допомогу у демократизації та захисту прав людини. Результати діяльності обох здебільшого обмежувалися ситуативною гуманітарною допомогою населенню.

Після російсько-грузинської війни 2008 р. женевський формат урегулювання конфлікту трансформувався в переговори зі стабільності та безпеки на Кавказі за участю Грузії, Росії, Абхазії, Південної Осетії, ООН, ЄС, ОБСЄ та США. На сьогодні проведено близько 40 зустрічей. Жодних результатів вони не принесли⁴⁷. «Розподіл повноважень міжнародних структур у Грузії, де ООН зосередила зусилля для врегулювання взаємин з Абхазією, а ОБСЄ виступила посередником в розв'язанні південно-осетинського протистояння, засвідчила амбівалентний характер їхньої діяльності й недостатнє використання превентивних заходів»⁴⁸. Використання всіх ресурсів (проведення політичних консультацій, спеціальних зустрічей Ради міністрів ОБСЄ і його голови, направлення в зони конфліктів місій спостерігачів, створення тимчасових груп для управління кризами тощо) за винятком такого інструменту, як операції з підтримки миру, як і у випадку придністровського конфлікту, не привело до його розв'язання.

Ще у 2006 р. Абхазія і Південна Осетія визнали незалежність одне одного; їх незалежність також була визнана такими ж невизнаними Придністровською Молдавською Республікою і Нагірно-Карабаською Республікою (Арцах). Після російсько-грузинської війни 2008 р. незалежність обох самопроголошених республік була визнана Росією. Крім того, Абхазію з того часу визнали Нікарагуа, Венесуела, Науру та Сирія, Південну Осетію – Сирія.

На сьогодні в Грузії залишається місія спостерігачів ЄС (з 2008), що патрулює прилеглі території до адміністративних кордонів з Абхазією та Південною Осетією. Її мандат поширюється на всю територію Грузії, однак доступу на непідконтрольні Тбілісі території її представники не

⁴⁷ Снігир О.В. Зазнач. твір.

⁴⁸ Гончаренко І.О. Зазнач. твір. – С. 6.

мають, а «їхня присутність не перешкоджає провокаційним діям сепаратистів з пересування адміністративної межі вглиб Грузії, викраданню та вбивствам громадян Грузії»⁴⁹.

А отже, і щире висловлення підтримки, і резолютивні та договірні документи з цього приводу не мають практичних наслідків на тлі визнання головної «вимоги регіонів» – повної незалежності або, принаймні, особливого статусу, цілком прийнятного для Європи і практично не прийнятного для країни, постраждалої від інспірованого сепаратизму. Не прийнятного не через заперечення нею європейських цінностей, а через те, що його прийняття означатиме не відновлення суверенітету, а його істотне обмеження й підконтрольність зовнішнім аж ніяк не дружнім, аж ніяк не європейським силам.

Усі висловлення занепокоєння, усі визнання суверенітету та територіальної цілісності, усі численні вимоги про виведення військ тощо, попри їхню очевидну безрезультатність, не спонукали міжнародні структури з Європейським Союзом включно до застосування операцій з підтримки миру. І не лише тому, що Росія є економічно привабливим партнером і небезпечним ворогом, а й тому, що задоволення вимог регіонів є систематичною практикою Євросоюзу в цілому і його країн-членів, зокрема, практикою, заснованою на європейських цінностях і підкріпленою численними документами ЄС.

Хоча згідно з тими ж нормативними документами ЄС здійснення миротворчих місій із запобігання конфліктів і відновлення миру, в тому числі й військових місій з урегулювання криз за межами ЄС, передбачені Маастрихтським договором (у Лісабонській редакції). Зокрема, п. 1 ст. 42 Договору проголошує: «Загальна політика безпеки і оборони є складовою частиною загальної зовнішньої політики і політики безпеки. Вона забезпечує Союзу здатність до оперативних дій, що спирається на цивільні і військові засоби. Союз може вдаватися до даних засобів при здійсненні місій за його межами з метою забезпечити підтримання миру, запобігання конфліктів і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй». Своєю чергою ст. 43 Договору прямо вказує: «...місії, в рамках яких Союз може вдаватися до цивільних і військових засобів, включають: спільні операції з роззброєння; гуманітарні місії та місії з евакуації; місії, пов'язані зі сприянням у військовій сфері; місії з запобігання конфліктів і підтримання миру; місії бойових підрозділів з урегулювання криз, в тому числі місії з відновлення миру і стабілізаційні операції після закінчення конфліктів. Усі ці місії можуть сприяти боротьбі з тероризмом, в тому

⁴⁹ Снігир О.В. Зазнач. твір.

числі шляхом надання підтримки третім країнам у боротьбі з тероризмом на їх території»⁵⁰.

Та, однак, і прийняття та виконання країною вимог «досягнутого компромісу» в ситуації інспірованого сепаратизму та його зовнішньої збройної підтримки логіку подій не змінює і конфлікт не розв'язує.

Конституцією Молдови 1994 р. Гарантовано можливість надання населеним пунктам Придніпров'я «особливих форм та умов автономії у відповідності до особливого статусу»⁵¹. У квітні того ж року президент Молдови та керівник так званої ПМР в аналогічному статусі підписали спільну Заяву про визначення державно-правового статусу Придністров'я. Коли після провалу «Плану Козака» 2003 р. переговори з урегулювання конфлікту припинилися й 2005 р. знову відновилися у форматі «5+2», Молдова запропонувала Придністров'ю широку автономію і єдиною вимогою з її боку була демілітаризація та демократизація регіону. Однак регіон за диригування з Москви і тоді, і сьогодні вимагає протилежного: спочатку врегулювання відносин, а потім – демілітаризація. Така ж «схема врегулювання» пропонується в Мінських угодах і для українського Донбасу: спочатку – автономія й вибори, а потім – відновлення зовнішніх кордонів України.

З того часу у відносинах між Молдовою та невизнаною республікою сталися численні зміни: відновлено телефонний зв'язок і залізничне сполучення між Кишинівом і Тирасполем, Кишинів почав визнавати дипломи Придністровського державного університету, молдовські фермери знову працюють на спірних землях під Дубоссарами, на Придністров'я поширилася зона вільної торгівлі з ЄС, тому що ПМР стала частиною молдовської угоди про асоціацію та вільну торгівлю з Євросоюзом.

Однак суверенітет держави не відновлено. Російські війська перебувають на її території без її дозволу і є щомиттєвою загрозою самому існуванню суверенної Молдови. У серпні 2018 р. у Придністров'ї пройшли несанкціоновані масштабні військові навчання дислокованої там російської 14-ї армії. ОБСЄ не допустили до виконання своїх моніторингових функцій. ОБСЄ висловила стурбованість⁵². Європа промовчала. Адже «регіон не проти присутності армії РФ»... Оскільки цей факт практично залишився без уваги безпекових структур, навчання поволи

⁵⁰ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. – [Електронний ресурс]: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:41f89a28-1fc6-4c92-b1c8-03327d1b1ecc.0007.02/DOC_1&format=PDF

⁵¹ Бабилунга Н.В. Феномен Придністров'я / Н.В. Бабилунга, С.И. Берия, Б.Г. Бомешко. – 2-е изд., перер. и дополи. – Тирасполь, 2003. – С. 166.

⁵² Придністров'я: війська РФ форсували Дністер під час «навчань». 16.08.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/08/16/7085673/>

перетворюються на регулярні – наступні було показово проведено і в березні, і в серпні 2019 р.⁵³

Водночас активізувалася на міжнародній арені й сама невизнана ПМР: у січні 2019 р. у Москві відкрито її представництво; у той самий період під час обговорення питання придністровського врегулювання на майданчику ПАРЕ (обговорення проводилося вперше за останні 15 років) туди вперше з моменту виникнення конфлікту запрошено представників Тирасполя. Більше того: на тому ж заході невизнана ПМР запропонувала надати їй статус спостерігача в ПАРЕ, щоб безпосередньо висловлювати там свою позицію з питань, пов'язаних з врегулюванням конфлікту, а спікер її Верховної Ради О. Щерба назвав Придністров'я «новітньою державою Європи». Негативної реакції Європи не послідувало. 11 лютого 2019 р. «Міністерство закордонних справ ПМР» оголосило про намір відкрити два офіційні представництва – у Києві та Брюсселі. Київ відмовив. Брюссель промовчав⁵⁴.

На тлі таких подій не дивними видаються оцінки фахівцями позицій ОБСЄ в придністровському конфлікті, мовчазно підтримуваних Європою. На думку старшого аналітика Центру «Нова Європа» Л. Літру, ОБСЄ «впродовж трьох останніх років наполегливо просуває рішення, що підривають як незалежність, так і суверенітет Молдови. Такі дії є прямим порушенням мандату ОБСЄ в Молдові», а призначений на початку 2018 р. спецпредставник ОБСЄ в Придністров'ї Ф. Фраттіні «більше переймається «несправедливими» санкціями ЄС проти Росії, ніж врегулюванням конфлікту в регіоні. Саме тому представник ОБСЄ в Придністров'ї прагне досягти прогресу у вирішенні конфлікту. Фраттіні прагнутиме «продати» очевидний прогрес у придністровського конфлікту країнам-членам ЄС як жест Росії на користь дипломатії та конструктивну позицію Москви щодо вирішення проблем у Молдові, але, звісно, не згадуючи про те, що саме Росія спровокувала конфлікт і спонсорувала його до сьогодні»⁵⁵.

Аналогічною є ситуація зі згодою на автономію регіонів та виведенням з них російських військ і в Грузії. Резолюцією ПАРЕ № 1633 від 02 жовтня 2008 р. Росію закликано вивести свої війська з Грузії, а також дозволити ЄС і спостерігачам ОБСЄ доступ у Південну Осетію та Абхазію, «які зараз перебувають під фактичним контролем Російської

⁵³ У Придністров'ї знову пройшли російські військові навчання. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2661626-u-pridnistrovi-znovu-projsli-rosijski-vijskovi-navcanna.html>

⁵⁴ Придністров'я хоче отримати статус спостерігача у ПАРЕ. 17.01.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/01/17/7076193/>

⁵⁵ Пастки придністровського врегулювання – дискусія Центру «Нова Європа». 19.04.2018. – [Електронний ресурс]: <https://defence-ua.com/index.php/statti/4529-pastky-prydnistrovskoho-vrehulyuvannya-dyskusiya-tsentru-nova-yevropa>

Федерації»⁵⁶. Водночас відповідальність за виникнення військового конфлікту покладено на обидві сторони.

28 січня 2009 р. ПАРЕ створила комітет для подолання наслідків російсько-грузинської війни і забезпечення стабільності в регіоні та наступного дня ухвалила Резолюцію № 1647 під назвою «Імплементация резолюції № 1633 (2008) про наслідки російсько-грузинської війни». Асамблея привітала створення Європейським Союзом групи для розслідування причин і перебігу війни та закликала обидві сторони конфлікту співробітничати з нею. Підтверджуючи свою відданість територіальній цілісності і суверенітету Грузії, ПАРЕ ще раз закликала Росію відкликати своє рішення про визнання незалежності цих двох регіонів. Водночас Асамблея висловилася за те, аби в переговорах між Росією та Грузією брали участь представники «фактичної влади» сепаратистських регіонів. Висловлено також думку про те, що Грузія зі свого боку виконала багато положень резолюції 2008 р., водночас закликало Грузію забезпечити виконання вимог, що залишилися, та утримуватися від будь-яких дій, що можуть спровокувати зростання напруженості на адміністративних кордонах Південної Осетії та Абхазії⁵⁷.

20 січня 2011 р. Європарламент затвердив стратегію щодо країн Чорноморського басейну. У документі Абхазія і Південна Осетія нарешті визнані окупованими територіями, на яких систематично порушуються права людини⁵⁸. У подальшому і ПАРЕ, і Європарламент ухвалювали ще низку документів, які не вирізнялися істотними новаціями від своїх попередниць. Серед них: резолюція ПАРЕ «Про гуманітарні наслідки війни Грузії та Росії 2008 року», ухвалена в січні 2013 р. на підставі доповіді представниці Швеції Т. Акетофт, яка перебувала в зоні конфлікту та не була допущена російською стороною на територію Південної Осетії. Резолюція «закликає втягнуті в конфлікт сторони сконцентруватися на гуманітарних питаннях, які є поза політикою, і «енергійно займатися вирішенням проблем безпеки»⁵⁹. У ній також уміщено вимогу виконання Росією взятих на себе зобов'язань згідно з умовами плану Медведева-Саркозі. Як приклад документу, виконання

⁵⁶ Резолюция ПАСЕ №1633 от 2 октября 2008 г. – [Електронний ресурс]: <https://aillarionov.livejournal.com/29593.html>

⁵⁷ Резолюция 1647 (2009). Выполнение резолюции 1633 (2008) о последствиях войны между Грузией и Россией / Совет Европы. – [Електронний ресурс]: [https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/\[Russian_documents\]/\[2009\]/\[Jan2009\]/Res1647_rus.asp](https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]/[2009]/[Jan2009]/Res1647_rus.asp)

⁵⁸ Європарламент визнав Абхазію і Південну Осетію окупованими територіями. 21.01.2011. – [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/svit/evroparlament-viznav-abhaziyu-i-pivdenno-osetiyu-okupovanimi-teritoriyami.html>

⁵⁹ Консевич О. ПАРЕ прийняла резолюцію щодо ситуації в Абхазії і Південній Осетії. 24.01.2013. – [Електронний ресурс]: <https://www.eastbook.eu/ua/2013/01/24/pare-rezolutsia-abhazia-pivdenno-osetia/>

якого заздалегідь сумнівне, слід також згадати резолюцію Генасамблеї ООН під назвою «Статус внутрішньо переміщених осіб і біженців з Абхазії (Грузія) і регіону Цхінвали/Південна Осетія (Грузія)», ухвалену в червні 2018 р. Нею визнається право на повернення всіх вимушено переміщених осіб та їхніх нащадків, незалежно від етнічної належності, у свої будинки на всій території Грузії, в тому числі в Абхазії і Південній Осетії, і йдеться про необхідність розробки відповідного графіка повернення. ООН також наголосила на неприпустимості насильницької зміни демографічної ситуації у відторгнутих від Грузії регіонах⁶⁰.

Щоправда після 10 років окупації грузинських територій і лише у світлі російської агресії проти України у червні 2018 р. Європарламент нарешті прийняв резолюцію, якою закликав Росію покинути окуповані території та наголосив, що, продовжуючи окупацію, Російська Федерація порушує міжнародне право і принципи. ЄС не визнає так званих виборів і референдуму, проведених підтримуваними Росією сепаратистами в цих регіонах у 2016–2017 рр. У документі відзначено, що одним з головних чинників, які зупинили російський наступ на Тбілісі і сприяли припиненню вогню був спільний приїзд до Грузії східно- і центральноєвропейських лідерів – президентів Польщі Л. Качинського, Естонії Т. Ільвеса, Литви В. Адамкуса, України В. Ющенка та прем'єр-міністра Латвії І. Годманіса 12 вересня 2018 р. Європарламент також визнав, що «російський наступ 2008 року був першою серйозною відкритою атакою на європейський лад», враховуючи, що пізніше відбулися наступні, в тому числі анексія Криму та військові дії на сході України⁶¹. За рік по тому, 07 липня 2019 р. чергову резолюцію із засудженням дій Росії та закликом звільнити окуповані території Грузії ухвалив і Комітет з політичних питань та безпеки ПА ОБСЄ⁶². З тим самим результатом.

Розглядаючи Південну Осетію та Абхазію як частини країни, Тбілісі, як і Молдова Придністров'ю, пропонує їм широку автономію в складі Грузії. За цей час задля розв'язання конфлікту міжнародними структурами та конкретними політичними особами було запропоновано кілька можливих варіантів: щодо Абхазії: 2001 р. – план спецпредставника Генсека ООН Д. Бодена, базований на принципах повернення всіх біженців та створення спільної держави з Грузією на правах федера-

⁶⁰ Генасамблея ООН прийняла резолюцію по окупованих Росією областях Грузії. 13.06.2013. – [Електронний ресурс]: https://dt.ua/WORLD/genasambleya-oon-priynala-rezolyuciyu-po-okupovanih-rosiyeu-oblastyah-gruziyi-280492_.html

⁶¹ Європарламент закликав Росію покинути окуповані території Грузії. 14.06.2018. – [Електронний ресурс]: <http://archiwum.polradio.pl/5/38/Artykul/368398>

⁶² Комітет ПА ОБСЄ підтримав резолюцію про окупацію Росією частини Грузії. 07.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/world/10609140-komitet-pa-obsye-pidtrimav-rezolyuciyu-pro-okupaciyu-rosiyeu-chastini-gruziji.html>

тивного складника єдиної держави в кордонах 1991 р.; план міністра закордонних справ ФРН Ф. Штайнмаєра, розроблений за дорученням канцлера А. Меркель і представлений напередодні війни – в липні 2008 р., що передбачав три етапи: на першому планувалося підписання угоди про незастосування сили і повернення в регіон грузинських біженців та відновлення довіри між сторонами конфлікту, на другому – проведення економічної реабілітації регіону за допомогою ЄС, на третьому – визначення статусу Абхазії. План не передбачав заміни російських миротворців міжнародним контингентом, у ньому також не згадувався й принцип територіальної цілісності Грузії – Абхазія розглядалася як окрема сторона конфлікту⁶³. Обидва плани, в цілому, хоч і з застереженнями все ж визнані Грузією прийнятними. Щодо Південної Осетії, план урегулювання 2005 р. був запропонований Європарламенту М. Саакашвілі та підтриманий США Він передбачав широку автономію регіону та припинення бойових дій⁶⁴. Жоден з планів не був хоча б частково прийнятий сепаратистськими регіонами. А думку регіонів Європа звикла поважати. Не зважаючи на те, що ця думка не в останню чергу забезпечена присутністю в них військ іншої держави – РФ, що на сьогодні навіть на рівні ухвалених документів уже визнається європейською спільнотою.

Нарешті необхідно згадати ще один конфлікт – нагірно-карабаський, що виник у 1988 р. між Вірменією та Азербайджаном через територіальні претензії і відразу набув активної збройної форми. Активна фаза тривала до 1994 р. У результаті цього конфлікту близько 25 тис. осіб були вбиті і більше 1 млн стали біженцями. Нагірний Карабах і сім прилеглих до нього районів (що становить 20% території Азербайджану) донині перебувають під окупацією збройних сил Вірменії.

ОБСЄ та країни ЄС долучилися до врегулювання нагірно-карабаського конфлікту в березні 1992 р., коли Рада міністрів закордонних справ ОБСЄ прийняла рішення зібратися у Мінську з метою проведення форуму для обговорення питання щодо мирного врегулювання конфлікту між Вірменією та Азербайджаном. Свою готовність взяти участь у роботі конференції підтвердили Вірменія, Азербайджан, низка інших членів ОБСЄ: Білорусь, Італія, Німеччина, Росія, Словаччина, США, Туреччина, Франція, Чехія, Швеція. Однак через ескалацію конфлікту 1992 р. захід не відбувся. У зв'язку з цим Мінська конференція автоматично трансформувалась у Мінську групу (МГ ОБСЄ). Перша зустріч

⁶³ Georgia: Peace plan for Abkhazia. 09.07.2008. – [Електронний ресурс]: <https://reliefweb.int/report/georgia/georgia-peace-plan-abkhazia>

⁶⁴ Мирный план для Южной Осетии. 03.11.2005. – [Електронний ресурс]: <https://www.golos-ameriki.ru/a/a-33-2005-11-03-voa8/619237.html>

групи 14 лютого 1992 р., на порядку денному якої було досягнення домовленості про повне припинення вогню була безрезультатною – її не прийняв Азербайджан.

З 1992 р. за основу вирішення вірменсько-азербайджанського протистояння ОБСЄ обрала два базових принципи: захист територіальної цілісності Азербайджану і прийняття Нагірним Карабахом статусу автономії у складі Республіки Азербайджан⁶⁵. З таким же результатом закінчувались і наступні зустрічі – у червні 1992 р. у Римі та у листопаді 1993 р. у Відні, пропозиції яких відхилялись обома сторонами конфлікту. Аналітики відзначають, що серед причин такого неуспіху, крім розбіжності учасників ОБСЄ щодо створення й функціонування миротворчих сил в зоні конфлікту та негативного впливу російської сторони, є й «дистанціювання основних учасників МГ (США, Італія) від прийняття конкретних вольових рішень щодо припинення вогню»⁶⁶. За такої ситуації Росії вдалося перехопити ініціативу й 12 травня 1994 р. у м. Бішкек РФ в односторонньому порядку досягнула домовленості про припинення вогню між сторонами конфлікту та керівництвом Нагірного Карабаху. Домовленість відома під назвою «Бішкекський протокол». У грудні 1994 р. на Будапештському саміті ОБСЄ було започатковано формування багатонаціональних миротворчих сил для відправки їх у регіон Нагірного Карабаху.

З січня 1997 р. співголовами МГ ОБСЄ стали Швеція та Росія. Тоді ж голова ОБСЄ призначив до неї свого персонального представника, завданням якого було представляти керівництво ОБСЄ в питаннях виконання угоди про припинення вогню, постійний контроль лінії розмежування сторін конфлікту та створення умов для розгортання миротворчих операцій ОБСЄ⁶⁷. У лютому 1997 р. третім співголовою групи стають США. І у вересні 1997 р. група пропонує новий план з мирного врегулювання, згідно з яким «Нагірний Карабах є державним і територіальним утворенням у складі Азербайджану». Пропозиція не приймається Вірменією. У листопаді наступного року пропозиції МГ ОБСЄ полягають у створенні спільної держави – по суті у наданні Нагірному Карабаху статусу частини федеральної держави Азербайджанська Республіка. Вірменія пропозицію приймає, Азербайджан – ні. 2006 р. нова пропозиція МГ ОБСЄ полягає в проведенні референдуму для визначення

⁶⁵ Миротворчі місії у процесі врегулювання конфліктів на Південному Кавказі: досвід для України. 27.02.2015. – [Електронний ресурс]: <https://politcom.org.ua/mirotvorchi-misii-u-procesi-vreguljuva/>

⁶⁶ Геукджан О. Указ. соч. – С. 72–86

⁶⁷ Шіллер Ф. Роль ОБСЄ в урегулюванні конфліктів на терені СНД // Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. – К., 2002. – С. 88–96.

статусу Нагірного Карабаху і виведенні вірменських військ із суміжних з Нагірним Карабахом територій. Азербайджан погоджується за умови, що референдум буде проведено через 15 або 20 років. А отже діяльність МГ ОБСЄ та всі її пропозиції жодних практичних наслідків у врегулюванні конфлікту не мали.

Останній за часом документ, де йдеться про Нагірно-Карабаський конфлікт, було ухвалено ПАРЄ у січні 2017 р. за підсумками доповіді голови комітету ПАРЄ з питань культури, науки, освіти і ЗМІ В. Ар'єва «Нападки на журналістів і свободу преси в Європі». Попри жорсткі протести представників Вірменії, п. 9 доповіді, де йдеться про неможливість моніторингу стану ЗМІ на територіях Азербайджану, Грузії та Молдови, які перебувають під контролем сепаратистських сил, було ухвалено без змін⁶⁸ і, таким чином, вчергове підтверджено підтримку територіальної цілісності Азербайджану.

«Досі під егідою Мінської групи ОБСЄ і за співголозування Росії, Франції і США ведуться поки ще безуспішні мирні переговори»⁶⁹. Ухвалені Радою безпеки ООН чотири резолюції щодо звільнення окупованого Нагірного Карабаху і прилеглих до нього територій Вірменією не виконуються. Нагірно-Карабаський конфлікт є єдиним випадком на пострадянському просторі, коли організація дозволила направити до зони конфлікту багатонаціональні сили (країн-членів ОБСЄ та СНД) з підтримки миру. Їх діяльність також відчутних успіхів у просуванні і в розв'язанні конфлікту не принесла. Жодного разу ЄС навіть не поставив на обговорення питання про можливість застосування ст. 43 Маастрихтського договору і створення місії бойових підрозділів з урегулювання криз та відновлення миру – а також прав людини як головної європейської цінності – в «третьій країні». Водночас варто акцентувати й те, що жодного разу для врегулювання конфліктів у країнах пострадянського простору не застосовувалися процедури направлення й миротворчої місії ООН, чому на заваді безперечно стоїть право вето РФ у цій організації.

За висновком І. Гончаренка, «безпосередньої і активної участі найвпливовіших західних держав у врегулюванні конфліктів на Кавказі, не спостерігалось. Через міркування політичного та економічного характеру повноваження делегувалися міжнародним організаціям, які через брак достатніх ресурсів, політичної волі та обставин правового порядку не мали значних успіхів у питанні стабілізації Кавказького

⁶⁸ ПАРЄ: Нагірний Карабах – територія Азербайджану. – [Електронний ресурс]: <https://islam.in.ua/ua/novyny-u-sviti/parye-nagirnyy-karabah-terytoriya-azerbaydzhanu>

⁶⁹ Снігир О.В. Зазнач. твір.

регіону»⁷⁰. Слід додати також, що ці слова справедливі не лише для конфліктів на Кавказі, а й для всіх конфліктів у країнах пострадянського простору (окрім країн Балтії), а також те, що серед зазначених причин варто враховувати й особливе ставлення Євросоюзу до регіонів та їх суб'єктності.

Нарешті останнє. **Україна.** Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ в Україні почала свою роботу 21 березня 2014 р. на підставі запиту від уряду України до ОБСЄ і консенсусного рішення всіх 57 країн-учасниць організації. З того часу мандат СММ постійно продовжується. Упродовж усього часу тривання військового конфлікту на окупованій території – частині Донецької та Луганської областей України – діяльність СММ ОБСЄ істотно обмежена. 17 квітня 2014 р. в Женеві представниками США, Росії, Євросоюзу і України було підписано першу угоду щодо врегулювання конфлікту в Україні, яка передбачала роззброєння незаконних озброєних формувань, звільнення захоплених адміністративних будівель і амністію всіх учасників протестних акцій. 06 червня 2014 р. в Нормандії (Франція) відбулася низка зустрічей за участю лідерів Росії, Франції, Німеччини та України, після чого за цим міжнародним форматом закріпилося назва «нормандський». 08 червня 2014 р. в Києві відбулося перше засідання Тристоронньої контактної групи (ТКГ) ОБСЄ за участю президента України П. Порошенка, П. Клімкіна – на той час посла України в Німеччині, посла Росії в Україні М. Зурабова та призначено в той день спецпредставника голови ОБСЄ в контактній групі по Україні Х. Тальявіні, яка раніше очолювала комісію з розслідування причин збройного конфлікту в Південній Осетії.

Введення регулярних російських військ на територію України в серпні 2014 р. примусило Україну до підписання Мінських домовленостей 05 вересня 2014 р. та комплексу заходів щодо виконання Мінських угод 12 лютого 2015 р., які передбачали сценарій, раніше апробований в інших конфліктах – надання особливого статусу сепаратистським регіонам до того, як буде відновлено контроль України над державним кордоном, а отже – до відновлення її суверенітету на всій території держави. Такий сценарій, підтриманий європейськими членами норманської четвірки – Німеччиною та Францією, а також іншими лідерами країн-членів ЄС, як засвідчив досвід інших конфліктів, веде до їх заморожування і збереження контролю Росії над окупованими територіями. Резолюцією Ради Безпеки ООН 2202 (2015) від 17 лютого 2015 р.⁷¹ були схвалені комплекс заходів та «Декларація Президента Російської

⁷⁰ Гончаренко І.О. Знач. твір. – С.19.

⁷¹ Resolution 2202 (2015) adopted by the Security Council at its 7384th meeting, on 17 February 2015 / United Nation Security Council. – [Електронний ресурс]: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf>

Федерації, Президента України, Президента Французької Республіки та Канцлера Федеративної Республіки Німеччина на підтримку Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод, прийнятого 12 лютого 2015 р.».

Російська агресія на Сході України та анексія нею Криму стали для всієї світової спільноти випробуванням відданості принципам міжнародного права, задекларованим у багатьох міжнародних документах. Позиції міжнародних організацій з цих питань відображено у цілій низці документів – рішеннях, резолюціях, деклараціях та конкретних кроках, здійснюваних з метою розв'язання проблем, виниклих внаслідок агресії Росії щодо нашої держави. Зокрема, з цього приводу було прийнято низку резолюцій Ради Європи, її інституційних органів (Комітет міністрів, консультативна асамблея – Парламентська асамблея Ради Європи та дорадчі органи – Венеціанська комісія, Конгрес місцевих та регіональної влади Європи) та ООН.

Найбільш плідним на різноманітні документи з висловлення підтримки був перший рік війни. У березні 2014 р. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) ухвалила висновок, яким визначено неконституційність рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим про проведення 16 березня 2014 р. так званого референдуму в АР Крим. Нею також було визнано не сумісним із чинними нормами міжнародного права проект Федерального конституційного Закону РФ «Про внесення змін до Федерального конституційного закону про порядок прийому в Російську Федерацію та формування нового суб'єкта Російської Федерації в її складі». У рішеннях Комітету міністрів Ради Європи (КМРЄ) від 26 лютого, 14 березня, 20 березня, 03 квітня, 16 квітня, 17 вересня, 24 жовтня 2014 р., 15 квітня 2015 р. підтримано територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України, проведення референдуму в АР Крим і Севастополі визнано незаконним та засуджено рішення президента РФ підписати угоди про прийняття АР Крим і Севастополя до складу РФ. КМРЄ підтримав Мінський протокол і досягнуті домовленості від 19 вересня 2014 р. та закликав Росію вивести війська з території України й припинити будь-яке військове втручання, в тому числі незаконне ввезення вантажів військового призначення.

Підтримав Україну й Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи (КМРВ РЕ), 25 березня 2014 р. ухваливши Декларацію про невизнання референдуму в Криму, засудження використання РФ військової сили для зміни кордонів і підтримку територіальної цілісності та суверенітету України. У жовтні 2014 р. під час 27-ї сесії КМРВ РЕ пройшли дебати на тему «Сепаратистська напруга в Україні й прилеглих

держав», за підсумками яких було схвалено однойменну Декларацію. У Декларації, окрім засудження незаконного військового втручання з боку РФ на Сході нашої держави (і, таким чином, визнання його як факту), засуджено всі форми тиску зі сторони країни-агресора на прилеглі держави; констатовано, що спокійне життя на континенті опинилося під великою небезпекою через постійне порушення Росією норм та принципів міжнародного права, законодавчих актів Ради Європи.

Вагомі документи було ухвалено ПАРЄ, яка ще в заявах її Моніторингового комітету від 28 лютого 2014 р., Постійного комітету від 07 березня 2014 р., голови ПАРЄ А. Брассер та співдоповідачів Моніторингового комітету по Україні від 25 березня 2014 р. висловила підтримку територіальній цілісності та суверенітету України. 09 квітня 2014 р. Рада Європи ухвалила Резолюцію № 1988 «Останні події в Україні: виклики функціонуванню демократичних інституцій», якою визнано легітимність нової української влади та законність її рішень, засуджено дії РФ з порушення суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Дії Росії названі «агресією» проти України. Поправкою до цієї ж резолюції ПАРЄ закликала до негайного виведення російських військ з Криму у зв'язку з денонсацією Росією договорів, укладених 1997 р. щодо розміщеного в Криму Чорноморського флоту. 10 квітня 2014 р. було прийнято Резолюцію ПАРЄ «Перегляд по суті попередньо затверджених повноважень російської делегації», якою делегація РФ була тимчасово позбавлена права голосу в Асамблеї, права бути представленою в її керівних органах і брати участь у спостережних місіях. Основою для того було названо анексію Кримського півострову, наступну погрозу силою, втручання у внутрішні справи України.

02 жовтня 2014 р. Резолюцією ПАРЄ № 2018 визнано безпосереднє військове втручання Росії в Україні. Як і рішенням КМРЄ «Про ситуацію в Україні» від 17 вересня 2014 р., цією резолюцією визнано наявність російських військ в Україні і російський вплив на ескалацію ситуації на Сході України. 27 січня 2015 р. Резолюцією ПАРЄ № 2028 «Гуманітарне становище українських біженців і переміщених осіб» наголошено, що виправити гуманітарну ситуацію може тільки політичне рішення на основі дотримання територіальної цілісності, незалежності і суверенітету України. ПАРЄ закликала Росію припинити дестабілізацію ситуації в нашій державі, надавати військову допомогу незаконним збройним формуванням та негайно звільнити полонених громадян України. Тобто, резолюція зафіксувала факт допомоги незаконним збройним формуванням з боку Росії, що створює ґрунт до визнання Росії в подальшому країною, яка підтримує тероризм.

Усі документи європейських інституцій, ухвалені з приводу російської агресії, на відміну від документів, ухвалюваних щодо інших конфліктів на пострадянському просторі, вирізняються термінологічною однозначністю (агресія названа агресією без застосування дипломатичних евфемізмів тощо). Крім того, ситуація в Україні призвела й до перегляду оцінок інших, уже заморожених конфліктів.

Дію санкцій, накладених у квітні 2014 р. на державу-агресора до 2015 р., продовжила Резолюція ПАРЄ № 2034 «Оскарження незатверджених повноважень делегації Російської Федерації у Парламентській асамблеї Ради Європи по суті» від 28 січня 2015 р., яка містила також визнання ключової деструктивної ролі РФ на Донбасі та вимоги щодо розв'язання заморожених конфліктних ситуацій у інших сусідніх з Росією країнах – Грузії та Молдові. 24 червня 2015 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію «Розгляд скасування раніше затверджених повноважень делегації Російської Федерації».

Окрім уже багаторазово констатованого факту порушення Росією норм та принципів міжнародного права незаконної анексії АР Крим та незаконного російського вторгнення на територію чужої держави, резолюція приділяє велику увагу погіршенню стану забезпечення прав людини на Кримському півострові і на Сході України через дії РФ, а також звертає увагу на такі ж порушення в самій Росії – переслідування політичних активістів, неурядових організацій і ЗМІ, які критикують роль РФ у подіях на Сході України. Документ містить пряме визнання факту присутності російських військ на території незалежної держави – України, продовження поставок зброї й «добровольців», порушення режиму припинення вогню. Було висунуто й нові вимоги до РФ: через окупаційні органи влади сприяти відвіданню Криму співдоповідачами ПАРЄ по Україні і по РФ з метою оцінки стану додержання прав людини як у РФ, так і на окупованих нею територіях; звільнити усіх заручників, цивільних осіб, які незаконно утримуються на території Російської Федерації; зупинити утиски активістів, неурядових організацій та засобів масової інформації, які критикують політику Росії щодо України; забезпечити дотримання свободи зібрань та вільних висловлювань; поновити конструктивний парламентський діалог з ПАРЄ.

25 червня 2015 р. було ухвалено резолюцію № 2067 «Особи, зниклі під час конфліктної ситуації в Україні». Її вагомим політичним компонентом є констатація факту російської агресії проти нашої країни як передумови виникнення проблеми зниклих осіб. Документом запропоновано низку конкретних заходів з виявлення, розшуку та повернення таких осіб та висунуто вимогу до Росії надати доступ до території окупованого Криму міжнародним моніторинговим місіям з прав

людини. А отже, цим документом речі названо своїми іменами: стан в АР Крим після його анексії кваліфіковано як окупацію.

Далі 21 квітня 2016 р. майже одноголосно було ухвалено резолюцію ПАРЄ «Занепокоєння гуманітарного характеру щодо людей, яких утримували під час війни в Україні». Асамблея, висловивши традиційне занепокоєння ситуацією в Криму, разом з тим визначила способи, якими порушуються там права людини після анексії: російська влада, де-факто, використовуючи російське законодавство, спрямоване проти екстремізму, сепаратизму і тероризму, затримує кримськотатарських та українських активістів. ПАРЄ закликала РФ звільнити всіх українських ув'язнених, провести розслідування та притягнути до відповідальності злочинців, винних у захопленні, а також використати свій вплив на сепаратистські групи і примусити їх звільнити всіх затриманих українців. 27 квітня 2016 р. КМРЕ ухвалив близький за змістом документ, у якому, вкотре традиційно засуджуючи незаконну анексію Криму, акцентував увагу на погіршенні ситуації з правами людини в Криму, засудив рішення так званого верховного суду в окупованій АР Крим щодо визнання Меджлісу кримськотатарського народу екстремістською організацією й заборону його діяльності, та закликав до проведення належного розслідування всіх справ стосовно порушень прав людини у сфері прав людини.

12 жовтня 2016 р. було ухвалено резолюцію ПАРЄ «Політичні наслідки російської агресії в Україні». ПАРЄ ще раз підтвердила «свою підтримку принципу мирного врегулювання конфліктів та незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, водночас засудила й незаконні вибори до Думи, що відбулися 18 вересня 2016 р. в окупованому Криму, та визнала їхні результати не чинними. Значну увагу приділено в резолюції порушенню прав кримськотатарського народу.

Проблема прав кримських татар окремо розглянута і в наступній резолюції ПАРЄ, ухваленій у той же день, «Засоби правового захисту у випадках порушень прав людини на окупованих українських територіях, не підконтрольних українській владі». У резолюції окреслено форми порушення прав жителів Криму з боку РФ: примус до отримання російських паспортів і відмови від громадянства України, втрата кримськотатарським народом свого традиційного демократичного представництва тощо. Крім того, резолюцією визнано нелегітимність «ДНР» і «ЛНР», створених за підтримки та під контролем Російської Федерації, та всіх їх органів. Визнано також і фактичний контроль Росії над цими територіями та її відповідальність за захист населення. ПАРЄ визнала неможливість проведення виборів на окупованих територіях

допоки ситуація там характеризується відсутністю безпеки, залякуванням і безкарністю, відсутністю свободи слова та інформації.

23 січня 2018 р. ПАРЄ проголосувала за резолюцію «Гуманітарні наслідки війни в Україні». Документ закликає російську владу припинити фінансову й військову підтримку незаконним збройним угрупованням в Донецькій та Луганській областях, припинити визнавати їхні паспорти та інші документи, включно з рішеннями суду й документами, що підтверджують право на нерухомість, видані на території, підконтрольній незаконним збройним угрупованням. 26 червня 2018 р. було підтримано резолюцію під назвою «Загрози для життя і здоров'я українських в'язнів у Російській Федерації та окупованому Криму», якою знову закликало РФ негайно звільнити всіх українців, затриманих у Росії та в Криму на підставі сфабрикованих та політично мотивованих обвинувачень та до їх звільнення поважати їх права.

На засіданні КМРЄ 27 листопада 2018 р. було обговорено російську агресію щодо українських військових у Керченській протоці. Участь в обговоренні взяла безпрецедентно велика кількість делегацій. Жодна держава не підтримала позицію Росії. Абсолютна більшість виступів містила відкриту підтримку позиції України. Країни – члени комітету засудили порушення Росією міжнародного права та застосування нею сили, закликали до негайного і безумовного звільнення українських моряків і повернення кораблів України.

Та вже за сім місяців ситуація змінилася. 25 червня 2019 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію про принципову зміну санкційного механізму, за яким Росія безперешкодно повернулася до роботи в ПАРЄ без обмежень права голосу.

Такі зміни виглядають симптоматично, тим більше, якщо взяти до уваги загальну активізацію невизнаних республік на зовнішньополітичному напрямі. Окрім уже згаданої присутності ПМР в ПАРЄ при обговоренні придністровського конфлікту, її намагання відкрити своє представництва в Україні та ЄС, прикметними є й активізація закордонних візитів («міністра зовнішніх справ» Абхазії в Нікарагуа в 2019 р., в Італію, Сирію – у 2017 р.⁷²), низки зустрічей керівників та міністрів зовнішньополітичних відомств невизнаних держав з представниками ЄС та ООН, делегаціями та послами європейських країн упродовж 2019 р. (Швеції, Великої Британії, Чехії, Нідерландів, Австрії, Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Румунії, Литви, Ірландії, Польщі, США та ін.), взаємне визнання та укладання договорів про співробітництво між неви-

⁷² Министерство иностранных дел Республики Абхазия. – [Электронный ресурс]: http://mfaapsny.org/ru/allnews/news/visits_info/

знаними утвореннями (між Арцахом (Нагірним Карабахом) та Країною Басків від 12 вересня 2014 р., Південною Осетією та ЛНР від 19 грудня 2018 р., нею ж і ДНР від 30 травня 2017 р.), з окремими іншими країнами (договір про співробітництво між Південною Осетією та Сербією від 05 лютого 2018 р), відкриття представництв та консульств, щоправда, в статусі громадських організацій, які, проте, позиціонуються на сайтах «урядів» як власне представництва (Арцах має свої офіційні представництва у Вірменії та РФ, «громадські» – у США, Канаді, Франції, Німеччині, Австралії⁷³; Абхазія – в Росії (офіційне), Венесуелі, Китаї, Великій Британії, Болгарії, Німеччині, Туреччині, Сирії, Греції, Австрії, Йорданії, Ізраїлі; ПМР – у Росії, Південній Осетії, Абхазії – всі громадські; ДНР – у РФ (у Москві, Санкт-Петербурзі і Ростові на Дону), Італії (в Турині та Вероні), Греції, Чехії, Франції, Фінляндії. Цікаво, що незаконні утворення на території України – ЛНР та ДНР не мають власних представництв одна в одній і не укладали між собою договорів про визнання.

Така активність свідчить, що, по-перше, незаконні квазідержавні утворення на територіях держав пострадянського простору, виниклі за участі Росії й підтримувані нею в різний спосіб, на сьогодні створили особливий «паралельний світ», що існує і певним чином розвивається поруч з реальним. Цей світ – своєрідна «буферна зона» його творця й натхненника, Російської Федерації, і водночас – її знаряддя розхитування сучасного світового устрою, привчання європейської спільноти до системної дискредитації загальновизнаних принципів міжнародного співжиття.

По-друге, цей світ спільно та окремі його складники одноосібно останніми роками почали реалізовувати стратегію поступової легалізації нелегітимного «явочним порядком». Така стратегія, хоч і приносить свої плоди, однак не матиме успіху в сенсі досягнення мети, яку переслідують штучні квазі-держави: ані Євросоюз у цілому, ані його країни-члени, ані міжнародні безпекові структури де-юре не можуть визнати і не визнаватимуть їх як «нових суверенних держав». Хоча б тому, що їх не суверенність, їх сателітний характер очевидні навіть для найзатятіших їхніх прибічників. Однак у згоді із засадничими європейськими цінностями та спираючись на стійку тенденцію регіоналізації Європи, забезпечену потужною низкою відповідних нормативних актів, вбачатимуть і надалі найефективнішим і найприйнятнішим способом розв'язання проблем «пошук компромісу» – надання квазідержавам автономного чи федеративного статусу в складі постраждалих держав. Як

⁷³ Министерство иностранных дел Республики Арцах. – [Електронний ресурс]: <http://www.nkr.am/ru/karabakh-permanent-representations>

доводить досвід, такий пропонований шлях на практиці невідворотно веде до заморожування конфліктів на невизначений час. Своєю чергою, існування незаконних утворень навіть у замороженому стані з правового погляду становить певну перешкоду для вступу постраждалих від сепаратизму країн в Євросоюз та НАТО, проблематизуючи його.

2.3. Внутрішні проблеми Європейського Союзу як фактор відносин з пострадянськими країнами

Важливим чинником сучасних інтеграційних процесів на євразійському континенті є внутрішні проблеми Європейського Союзу, які останнім часом неухильно накопичуються й загострюються, перетворюючись на все більш відчутний стримуючий фактор його розвитку. Серед найбільш серйозних проблем слід виділити кризові явища в економіці низки країн-членів, труднощі, пов'язані з масовою нерегульованою міграцією з країн «третього світу», зростання суперечностей між «старими» і новими членами ЄС, поширення ідей «євроскептицизму». Особливе місце в цьому переліку посідає підготовка до виходу зі складу ЄС Великої Британії. Наслідки цього кроку, якщо він, зрештою, перетвориться на реальність, навряд чи внесуть до європейського проекту додатковий позитив. Усі ці чинники впливають на зовнішню політику ЄС, зокрема політику розширення, сусідства, а також стосунки з пострадянськими країнами.

Найбільш серйозні проблеми в Євросоюзі – це проблеми економічні. Економіка країн-членів Євросоюзу тісно інтегрована в глобальну економіку, і тому погіршення глобальної торгово-економічної кон'юнктури безпосередньо впливає на стан справ в Євросоюзі. Зокрема, слід вказати на погіршення для Євросоюзу умов торгівлі з його головним торговим партнером – США, що є наслідком протекціоністської політики уряду США, який запровадив у 2018 р. (раніше – у 2002–2003 рр.) високі мита на цілу низку товарів, котрі країни-члени ЄС експортують до США. Це своєю чергою призвело до відповідного підвищення Євросоюзом мит на деякі товари американського імпорту. Можливо, торгові переговори між США й Євросоюзом зможуть певною мірою виправити ситуацію, але курс уряду США на реіндустріалізацію країни зможе бути успішно реалізований лише при більш високому ступені закритості внутрішнього ринку США шляхом відповідних протекціоністських заходів.

Серйозні розходження існують між США і провідними європейськими країнами і з інших питань. Так, наприклад, США виступають проти будівництва газогону «Північний потік 2», який Росія будує через Балтійське море в ФРН Водночас Німеччина підтримує будівництво цього

газогону, оскільки вона зацікавлена в збільшенні поставок російського газу.

Особливо гострі розбіжності між США – з одного боку – і Великою Британією, Францією та ФРН – з іншого – виникли щодо санкцій США проти Ірану. Як відомо, у 2015 р. Іран і група країн (США, Велика Британія, Франція, ФРН, Китай і Росія) підписали Спільний всеохопний план дій (СВПД), відповідно до якого Іран погодився ввести обмеження на свою ядерну програму в обмін на припинення санкцій, що були запроваджені за цю програму. Проте 8 травня 2018 р. США вийшли із СВПД і ввели торгово-економічні санкції проти Ірану, звинувативши його в порушенні положень СВПД і підтримці тероризму. 29 квітня 2019 р. США продовжили дію ембарго на поставки нафти і нафтопродуктів з Ірану, а 2 травня 2019 р. поширили дію цього ембарго на закупки іранської нафти іншими країнами. Своєю чергою Іран заявив, що він припиняє виконання деяких зобов'язань у межах СВПД і в разі збереження американських санкцій продовжить процес виходу із СВПД. Європейські країни-учасники СВПД не погоджуються з позицією США і заявляють, що СВПД є найважливішим елементом для забезпечення миру і безпеки на Близькому Сході. Усі ці політичні події негативно впливають як на світові ціни на нафту і газ, так і взагалі – на економічну ситуацію в Євросоюзі і світі.

До інших причин погіршення економічного стану країн-членів Євросоюзу слід віднести також ембарго, запроваджене Росією на продовольчий імпорт з країн Євросоюзу та низки інших країн у відповідь на ті санкції, які ці країни запровадили щодо Росії з 2014 р. До введення цього ембарго Росія була найважливішим ринком збуту для сільськогосподарської і продовольчої продукції багатьох країн ЄС, і тому втрата цього ринку призвела до багатомільярдних збитків, і відповідно сприяла погіршенню економічного становища в низці країн-членів Євросоюзу.

Крім того, як свідчить історичний досвід, періодичні економічні кризи є невід'ємною рисою капіталізму, і капіталістична економіка країн-членів Євросоюзу не є винятком з цієї закономірності. До того ж, в умовах глобалізації характер економічних криз радикально змінився, вони стали більш тривалими і руйнівними. Так, економічним кризам першої половини ХХ ст. передували періоди високих темпів зростання промислового виробництва, які закінчувалися кризою надвиробництва і депресією. Заходи для подолання таких явищ були спрямовані передусім на державне стимулювання споживчого попиту та на залучення інвестицій до національної промисловості.

Що ж до криз доби глобалізації, то вони починались у фінансовій сфері в умовах низьких темпів зростання у виробничому секторі або

навіть в умовах стагнації виробництва в розвинених західних країнах. Однією з головних причин такої стагнації є міграція приватного капіталу із західних країн до країн з дешевшою робочою силою. Відносно високі розміри зарплат і соціальної допомоги в країнах Заходу, а також високі податки, якими обкладені корпорації і багаті верстви населення (необхідні для фінансування соціальних програм) призвели до невикористання для приватного капіталу зберігати, а тим більше розвивати там виробництво.

Транснаціональні корпорації почали згортати виробничі потужності в західних країнах (в основному, трудомісткі й екологічно небезпечні), переміщуючи їх до країн з дешевшою робочою силою. У західних країнах це зумовило часткову деіндустріалізацію, зростання безробіття та бідності. Ще одним наслідком стало формування значного прошарку безробітних, змушених жити на соціальну допомогу, позбавлених можливості знайти якусь роботу через те, що високотехнологічні галузі, що лишилися в їхніх країнах, не потребують великої кількості працівників. Більша частина цих безробітних не може працювати у високотехнологічних галузях, бо має низький рівень кваліфікації і освіти. Значна їх частина це – іммігранти або діти і нащадки іммігрантів з країн «третього світу».

У той же час фінансовий сектор не відчуває браку інвестицій, внаслідок чого його питома вага у ВВП західних країн значно перевищує питому вагу виробничого, реального сектору. Для цього сегменту економіки головним напрямом функціонування є спекулятивні операції та створення фінансових пірамід. Саме такі операції є однією з ключових причин періодичних кризових явищ в економіці США та інших західних країн, включно з країнами ЄС, що, своєю чергою призводить до поширення кризових явищ у глобальному вимірі. Зростання ВВП у тих країнах Заходу, де воно має місце, відбувається головним чином за рахунок зростання прибутків фінансового сектору та інших послуг. Отже, виникає парадоксальна ситуація: статистика свідчить про економічне зростання в країні, хоча реальне, матеріальне виробництво в ній може зменшуватися, а безробіття зростати⁷⁴.

Перехід більшості країн ЄС на спільну валюту – євро – тобто відмова від національних валют і національного суверенітету в монетарній галузі призвела до неможливості використання валютно-фінансових заходів запобігання кризам та мінімізації їхніх наслідків на національному рівні, зокрема, заходів, спрямованих на зниження курсу націо-

⁷⁴ Magdoff F., Foster B. J. Stagnation and Financialization // Monthly Review. New York. – 2014. – Vol. 66. – № 1. – P. 2–10.

нальних валют з метою підвищення експорту та зниження дефіциту торговельного і платіжного балансів, тобто, саме тих кроків, які зараз активно використовують Китай, США, інші країни, котрі експортують свої товари до країн Євросоюзу. Періодично той чи інший член Єврозони порушує умови перебування в ній, допускаючи більш високий дефіцит платіжного балансу, ніж це передбачено відповідними нормативами. Це негативно впливає як на функціонування всієї Єврозони, так і на курс євро.

Нині низка країн ЄС або не відповідають критеріям, необхідним для вступу до Єврозони (Румунія, Болгарія, Хорватія), або не бажають туди вступати, як Велика Британія, яка, до того ж, з 2016 р. розпочала процес виходу з ЄС, Данія (за підсумками референдуму 2000 р.), Швеція (за підсумками референдуму 2003 р.), Польща, Чехія, Угорщина. Після валютно-фінансової кризи в Єврозоні, зокрема, у Греції (2009–2018), Португалії (2008–2013), Іспанії (2008–2014), Ірландії (2008–2013), на Кіпрі (2010–2013) до неї приєдналися лише країни Балтії: Естонія – 2011 р., Латвія – 2014-го, Литва – 2015-го.

Переміщення значної частини виробництва до країн з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн до різних офшорів призвели до скорочення податків, які сплачує бізнес, що, своєю чергою, зменшило ресурсну базу для проведення соціально-орієнтованої політики. Скорочення фінансування соціальних програм, зниження розмірів соціальної допомоги і допомоги з безробіття спостерігається в більшості західних країн, включно з країнами Євросоюзу. Неухильно зростає різниця в доходах між багатими та бідними⁷⁵.

Кризові явища в Євросоюзі зумовлені не лише системними вадами, притаманними капіталістичній економіці, а й вадами самого ЄС як організації. Дехто із західних економістів вважає, що саме членство в Євросоюзі не дозволяє менш розвиненим країнам з числа його нових членів створити самостійну високотехнологічну, справді інноваційну економіку.

Як відомо, розвинені країни Заходу, Китай, нові індустріальні країни створили високотехнологічні економіки, передусім, завдяки активному державному регулюванню економічних процесів, державній підтримці національних товаровиробників, політиці торгового протекціонізму. Вони, до того ж, використовували заходи валютного і фінансового контролю, зокрема, спрямовані на регулювання курсів національних валют з метою підвищення експорту та зниження дефі-

⁷⁵ Foster B. J., Yates M.D. Piketty and the Crisis of Neoclassical Economics // Monthly Review. New York. – 2014. – Vol. 66. – № 6. – P. 9–11.

циту торговельного і платіжного балансів, а також на запобігання відтоку капіталів за кордон. Нові, менш розвинені члени ЄС вже не мають права вдаватися до таких кроків, бо в Євросоюзі діє принцип повної свободи для пересування товарів, капіталів і робочої сили, а також багато правових актів, спрямованих на підпорядкування національного економічного і валютно-фінансового законодавства наднаціональному законодавству ЄС, на уніфікацію економічних, технічних, екологічних, санітарних і фітосанітарних стандартів, що не завжди враховують специфічні, місцеві особливості різних країн. Це нерідко призводить до того, що правила ЄС перетворюються на перешкоду соціально-економічному розвитку окремих країн-членів.

На цю обставину, зокрема, вказують польські дослідники, стверджуючи, «що сучасна модель європейської інтеграції (наприклад, обмежувальні правила щодо захисту навколишнього середовища, енергетична політика, правила конкуренції, які заважають появі великих національних підприємств) блокує прогрес і не дає можливості створити нову, власну модель економіки в Польщі»⁷⁶. Експерти польського дослідницького Інституту ім. Собеського стверджують, що сучасна модель розвитку, на якій базується включення Польщі до процесу європейської інтеграції, це – екзогенна економіка, тобто економіка, залежна від зовнішніх суб'єктів, від іноземних інвестицій та кон'юнктури в більш розвинених країнах (передусім у Німеччині). Євросоюз створює рамки для розвитку, бо стимулює його через свої структурні фонди. Проте ЄС нав'язує Польщі правила, що парадоксальним чином заважають обрати шлях такої модернізації, яка б базувалася на інноваціях, а не на імітації західної моделі. Польські експерти роблять висновок, що «європеїзація може навіть закріпити нашу залежність та периферійне місце на карті Європи»⁷⁷.

Член Європейського парламенту від правлячої у Польщі партії «Право і справедливість», радник Я. Качинського, З. Краснодербський зазначає, що «після 1989 р. головною метою була не декомунізація, а зміна традиційної культури, секуляризація, «деромантизація». Для цього було потрібне селективне перенесення західних культурних зразків... Ця європеїзація в її екстремальних проявах була нічим іншим, як новим, менш брутальним, варіантом модернізації крізь деполонізацію...»⁷⁸.

Деякі західні економісти розглядають нових членів Європейського Союзу як країни «периферійного капіталізму», які «в міжнародному

⁷⁶ Buras P. Voreinerhistorischen Probe // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S.190.

⁷⁷ Ibid. – S.189.

⁷⁸ Buras P., Vegh Z. Stop, Brussel! Polen und Ungarn in der Europäischen Union // Osteuropa. – 2018. – №3-5. – S.99–114.

поділі праці передусім є ринками збуту для продукції з країн-«старих» членів Євросоюзу, а також резервуаром дешевої робочої сили» і країнами, де процес накопичення капіталу не може відбуватися самостійно, й економічне зростання яких майже повністю залежить від іноземних інвестицій⁷⁹. Основні, найбільш рентабельні підприємства нових членів ЄС незабаром після набуття ними членства в ньому перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (при цьому тисячі інших підприємств було закрито), мільйони спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували до країн Західної Європи. Економіки таких країн мають слабку власну інноваційну базу, усі важливі технології і технічні досягнення надходять до них з більш розвинених країн.

Польський економіст С. Плученнік вважає, що, хоч модель залежності від прямих інвестицій транснаціональних корпорацій має певні переваги (хоча б тому, що саме ТНК забезпечують збут продукції, яка виробляється в їхніх філіях у залежних країнах), проте, при цьому, завжди існує загроза конкуренції з боку азійських країн з більш вигідними умовами для бізнесу, з дешевшою робочою силою, куди транснаціональні корпорації можуть переорієнтувати свої інвестиції. Країни «Вишеградської четвірки» – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина – перебувають у так званій «пастці середнього доходу». Завдяки прямим іноземним інвестиціям та фінансовій допомозі з бюджету ЄС вони досягли суттєвого підвищення рівня життя, сягнули «середнього доходу», забезпечили зростання ВВП, проте водночас потрапили до економічної пастки, виявившись не в змозі рухатися далі, до економічного, науково-технічного, технологічного рівня розвитку й доходу, притаманних найбільш розвиненим країнам ЄС. Причиною цього, відмічає С. Плученнік, є те, що «їх інноваційна система слабо розвинена, і вони не мають достатнього фізичного і людського капіталу, щоб конкурувати з більш багатими і розвиненими країнами в галузі виробництва високотехнологічної продукції. Коротше кажучи, вони неспроможні генерувати інновації в достатньому обсязі»⁸⁰.

На думку С. Плученніка, членство в ЄС виключає використання в Польщі такої моделі капіталізму, яка передбачає більш активне державне регулювання економіки, відмову від неолібералізму, тобто моделі державного капіталізму, що забезпечила економічний і технологічний прогрес у нових індустріальних країнах. Таке використання

⁷⁹ Schulz J. Peripherer Kapitalismus // Osteuropa. – 2010. – № 6. – S. 47.

⁸⁰ Plociennik S. Auswege aus Polens Entwicklungsfalle // Osteuropa. – 2016. – Heft 6-7. – S. 69–70.

призвело б до конфлікту з Єврокомісією, яка звинуватила би Польщу в порушенні законодавства Євросоюзу⁸¹.

«Внаслідок цього, – відмічає польський політолог Я. Куїш, – маємо парадоксальну ситуацію: з одного боку, Польща не має наміру виходити з ЄС. З іншого боку, Польща не бажає приймати всі ідеї, які надходять з Брюсселю. Про це свідчать результати опитувань, з яких випливає, що більшість поляків хоче залишатися в Євросоюзі, але в той же час не бажає введення євро» та розміщення на території Польщі біженців з конфліктних регіонів⁸². Аналогічну картину можна спостерігати і в Угорщині⁸³.

Проблеми, пов'язані з масовою міграцією «економічних мігрантів» та біженців з країн «третього світу», є зараз одними з найбільш актуальних для ЄС. Крім величезних фінансових витрат, які західноєвропейські члени ЄС змушені нести на утримання мігрантів та біженців, мають значення етнічні і культурно-цивілізаційні зміни, що відбуваються в країнах Заходу внаслідок міграції. Слід сказати, що феномен потужної трудової міграції з менш розвинених країн Південної Європи, Азії та Африки, в країни Західної Європи почався ще в середині минулого століття. На певному етапі розвитку західноєвропейських країн така міграція давала позитивні економічні результати, особливо трудова міграція висококваліфікованої робочої сили. Західноєвропейські країни заощаджували в такий спосіб кошти на підготовку фахівців і отримували від трудових мігрантів величезну економічну віддачу. Крім кваліфікованих робітників, до розвинених країн іммігрували менш кваліфіковані працівники, зокрема, для «брудних» робіт, які відмовлялися виконувати місцеві громадяни. Здебільшого такі іммігранти походили з країн «третього світу».

Нині в умовах кризових явищ в економіці західних країн, їхньої значної деіндустріалізації, трудовим мігрантам, навіть висококваліфікованим, все складніше знайти роботу за фахом. Так, наприклад, трудові мігранти з числа громадян країн-нових членів ЄС з високим рівнем освіти і кваліфікації, які виїхали в пошуках роботи на Захід, нерідко використовуються для виконання робіт, для яких не потрібна ані висока кваліфікація, ані високий рівень освіти. У західноєвропейських країнах немає достатньої кількості робочих місць для того, щоб дати кожному висококваліфікованому мігранту зі Сходу роботу за фахом. Інколи трудові мігранти використовуються на тимчасових

⁸¹ Ibid. – S.80–81.

⁸² Kuisz J. Ende eines Mythos // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S. 205.

⁸³ Волотов О.Г., Волотов С.О. Венгрия в условиях кризисных явлений на Западе // Новая и новейшая история. – 2017. – № 5. – С.108–109.

роботах, які у випадку звільнення не передбачають права на допомогу з безробіття⁸⁴.

Зростання кількості іммігрантів у країнах Західної Європи відбувається внаслідок як міграційного процесу, так і більш високої народжуваності в родинах іммігрантів з країн «третього світу», які вже мають громадянство західноєвропейських країн або живуть там на постійній основі. На тлі вкрай низької народжуваності серед корінного європейського населення в багатьох країнах Західної Європи спостерігається неухильне зростання частки іноземців, і, зокрема, особливо швидке зростання частки африканців і азіатів у загальній чисельності населення цих країн.

Міграція з країн «третього світу», не обмежуючись легальним переміщенням робочої сили, включає значну кількість нелегальних мігрантів. Такий стан справ є прямим наслідком не лише постійних війн, революцій і внутрішніх конфліктів, а й високої народжуваності серед африканських, азійських, латиноамериканських народів, що призводить до непомірного тиску на природні ресурси їхніх країн, до перенаселення, до розширення прірви в рівні життя між країнами «третього світу» і розвиненими країнами.

За прогнозами секретаріату ООН, населення світу 2050 р. зросте з 7,550 млрд (2017) до 9,772 млрд осіб. При цьому населення Африки завдяки високій народжуваності збільшиться з 1,256 млрд у 2017 р. до 2,528 млрд у 2050 р., населення Азії – з 4,504 млрд до 5,257 млрд, Латинської Америки – з 646 млн до 780 млн, Північної Америки – з 361 млн до 435 млн. У той же час населення Європи (включаючи Російську Федерацію) зменшиться з 742 млн у 2017 р. до 716 млн у 2050 р., що пов'язано з низькою народжуваністю корінних європейських народів. Так, наприклад, показник фертильності (кількість народжуваних дітей у розрахунку на одну жінку фертильного віку) становить у середньому в Європі 1,6 (2010-2015), в Африці – 4,7, в Азії – 2,2, у Латинській Америці – 2,1, в Північній Америці – 1,85⁸⁵.

Швидке зростання населення в бідних країнах «третього світу» призводить до того, що кількість мігрантів із цих країн, які намагаються проникнути до більш розвинених країн, постійно зростатиме. Конвенція ООН про біженців зобов'язує країни-учасниці приймати і матеріально утримувати політичних біженців з інших країн. Як правило, мігранти з країн «третього світу» оголошують себе саме політичними

⁸⁴ Galgoczi B., Leschke J. Post-Enlargement Intra-EU Labour Mobility under Stress Test // *Intereconomics. Review of European Economic Policy*. – 2014. – № 3. – P.155–156.

⁸⁵ World Population Prospects. The 2017 Revision. United Nations. – [Електронний ресурс]: https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf

біженцями, хоч переважна більшість з них – це «економічні мігранти», які прагнуть поліпшити матеріальне становище шляхом переселення до заможніших країн.

За даними Міжнародної організації з питань міграції, 2015 р. у країнах Євросоюзу (плюс Норвегія і Швейцарія) проживало понад 35 млн іммігрантів походженням з неєвропейських країн⁸⁶. За оцінками американського Дослідницького центру ім. Пью, станом на середину 2016 р. загальна кількість мусульман у країнах Євросоюзу (плюс Норвегія і Швейцарія) дорівнювала 25,8 млн (2010 – 19,5 млн). Дослідницький центр ім. Пью зробив кілька варіантів прогнозу щодо можливої чисельності мусульманського населення в Євросоюзі (плюс Норвегія і Швейцарія). Так, якщо міграцію до країн ЄС буде повністю припинено, то лише за рахунок народжуваності мусульманського населення, яке постійно проживає в ЄС, кількість мусульман 2050 р. зросте з нинішніх 25,8 до 35,8 млн. Якщо міграційний приріст буде на «звичайному» рівні (який мав місце до «міграційного вибуху» 2014–2017 рр.), кількість мусульман в ЄС у 2050 р. може скласти 57,9 млн, якщо зберуться міграційні тенденції 2014–2017 рр., цей показник може зрости до 75,6 млн, зокрема, у Німеччині – до 17,5 млн, Франції – до 12,6 млн, Великій Британії – до 13 млн⁸⁷. Це означає, що західноєвропейські країни ЄС поступово втрачатимуть суто європейський цивілізаційний характер, перетворюючись на конгломерат різних цивілізацій, релігій, культур, етносів і рас.

У багатьох країнах Західної Європи вже виникли замкнені анклавні, де проживають іммігранти з країн «третього світу», і де місцева влада фактично не контролює ситуацію. Населення цих анклавів практично не змішується з місцевим населенням, не сприймає ані європейські цивілізаційні норми, ані правила поведінки⁸⁸. Історичний досвід європейських країн показує, що асиміляція іммігрантів відносно легко відбувається лише тоді, коли вони є представниками європейських народів, мають спільні релігійні, культурні цінності, поведінкові практики з місцевим населенням. Представники інших цивілізацій, рас, нехристиянських релігій, опиняючись в Європі, воліють жити своїми, досити замкнутими громадами. У рамках однієї держави наявність таких громад є чинником, який сприяє процесам дестабілізації, породжуючи

⁸⁶ World Migration Report 2018 / International Organization for Migration. – [Електронний ресурс]: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf

⁸⁷ Europe's Growing Muslim Population. 29.11.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>

⁸⁸ Семененко І.С. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 10. – С. 59–61.

міжнаціональні, міжрасові, міжрелігійні конфлікти, створюючи благодатні умови для розвитку злочинності та актуалізації терористичної загрози.

Економічні і демографічні проблеми в Євросоюзі призвели до зростання впливу «евроскептичних» партій у країнах-членах, причому, як «лівих», так і «правих»⁸⁹. Критику на адресу ЄС з боку «лівих» партій і рухів, в основному, сконцентровано на економічних аспектах його діяльності. «Ліві» бачать ЄС як організацію, утворену для захисту інтересів глобальної капіталістичної системи. На їхню думку, лише ліквідація несправедливої, експлуататорської капіталістичної системи в європейських країнах, заміна її на систему соціалістичну спроможна привести до створення дійсно рівноправного союзу європейських країн.

«Праві» євроскептики вимагають відмови від ліберальної міграційної політики Західної Європи, закриття кордонів для мігрантів, передусім, з країн «третього світу», і, особливо, – з ісламських країн, які, на їхню думку, несуть із собою загрозу «ісламізації Європи». «Праві» вказують на те, що імміграція з «третього світу» до ЄС зумовлює значні додаткові соціальні витрати, що можуть бути покриті лише за рахунок збільшення податків. Від такої міграції страждають, передусім, малозабезпечені верстви власного населення країн ЄС, бо додаткові соціальні кошти, а також соціальне житло, призначені для них, віддаються біженцям.

Представники «правого» радикального євроскептицизму, звинувачуючи керівні органи й інститути ЄС у тому, що ті діють всупереч національним інтересам корінних європейських народів, виступають за повернення європейським країнам повного національного суверенітету в зовнішній і внутрішній політиці, за вихід їхніх країн з Євросоюзу шляхом проведення загальнонаціональних референдумів за зразком референдуму, що відбувся у Великій Британії (Brexit, 2016), внаслідок якого ця країна почала процедуру виходу з ЄС. Майбутні стосунки між європейськими країнами в разі ліквідації Євросоюзу «праві» радикальні євроскептики розглядають як союз дружніх, суверенних країн. На відміну від них, представники поміркованого «правого» євроскептицизму, не ставлячи під сумнів необхідність збереження ЄС, виступають за його глибоке реформування з метою повернення країнам-членам національного суверенітету з низки питань економічної, валютно-фінансової і міграційної політики.

Посилення євроскептичних поглядів серед населення країн-членів ЄС сприяло тому, що євроскептичні партії почали отримувати суттєву

⁸⁹ Brak N., Startin N. Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream // International Political Science Review. – 2015. – Vol. 36. – № 3. – P. 239–245.

електоральну підтримку. Так, 2017 р. за підсумками виборів до Бундестагу і ландтагів низки земель ФРН «права» радикальна партія «Альтернатива для Німеччини» («АдН») вперше пройшла до Бундестагу, отримавши найкращий для себе результат (13% голосів). «АдН» нині представлена в усіх без винятку ландтагах. У Франції лідер Національного фронту М. Ле Пен у другому турі президентських виборів отримала майже 34% голосів. В Австрії за підсумками виборів 2017 р. до влади прийшла консервативна «Народна партія», яка сформувала коаліційний уряд з радикальною націоналістичною «Партією свободи». В Італії вибори 2018 р. привели до влади коаліцію партій євроскептичної спрямованості, яка проводить політику обмеження міграції. У Швеції впродовж 2010 рр. неухильно зростає підтримка Шведської націоналістичної партії, що прагне обмежити переселення до Швеції неєвропейського населення (на парламентських виборах 2010 р. за неї проголосувало 5,7% виборців, 2014 р. – 12,9%, а 2018 р. – 17,5%). У Польщі до влади 2015 р. прийшла «право»-консервативна «Право і справедливість» під керівництвом Я. Качинського. В Угорщині на виборах 2018 р. втретє перемогла партія «Угорський громадський союз (Фідеш)», лідер якої В. Орбан обіймає посаду голови національного уряду з 2010 р.

Усі згадані політичні сили й сформовані на їх основі уряди виступають за реформування Європейського Союзу з метою повернення країнам-членам низки повноважень, зокрема, в галузі економічної і міграційної політики, які були раніше передано наднаціональним установам ЄС⁹⁰.

Як відзначають польські дослідники П. Бурас і З. Вег: «Погляди Орбана і Качинського на майбутнє Євросоюзу торкаються питання національного суверенітету. Вони вважають, що дискусії щодо того, чи має бути «більше» чи «менше» Європи, тобто, чи потрібно поглиблювати європейську інтеграцію, безпредметні. Замість цього дискусії повинні вестися з питання, як зробити Європу сильнішою. Для досягнення цієї мети Орбан і Качинський хочуть відмовитися від ідеї «Сполучених Штатів Європи» і замість цього будувати Європу національних держав, в якій суверенітет країн поважатиметься Єврокомісією та іншими державами-членами. При цьому мається на увазі свобода національних урядів будувати політичну систему своїх країн на власний розсуд, без побоювань «втручання» з боку Брюсселя»⁹¹.

Як відомо, у вересні 2015 р. країни ЄС склали угоду про розподіл 120 тис. біженців між країнами-членами за фіксованими квотами.

⁹⁰ Lang K.-O. Zwischen Ruckbesinnung und Erneuerung // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S.75–78.

⁹¹ Buras P., Vegh Z. Op.cit.

Польща, Угорщина, Словаччина і Чехія прийняли мінімальну кількість мігрантів. Зараз уряди цих країн, всупереч тиску з боку Єврокомісії, яка погрожує ввести санкції проти них, позбавивши фінансової допомоги, категорично відмовляються приймати нових мігрантів, розглядаючи їх як загрозу для культурної ідентичності і безпеки своїх країн.

Польща та Чехія, відмовляючись приймати мігрантів з країн Африки та Азії, заохочують трудову міграцію з України. Таку політику можна пояснити тим, що значна частина власного працездатного населення цих країн працює в більш розвинених та заможних країнах Західної Європи. Так, за польськими даними, у Польщі вже працюють 2 млн трудових мігрантів з України⁹², за чеськими даними, у Чехії перебуває понад 120 тис. українських мігрантів⁹³. Українські трудові мігранти користуються попитом у країнах ЄС, де їх використовують переважно на малокваліфікованих роботах більш охоче, ніж африканців чи азіатів. Утім, відтік працездатного населення з України має негативні наслідки для неї самої.

Закиди Брюсселю на адресу Польщі стосуються не тільки польської позиції з проблеми мігрантів, а й прийняття законів, які обмежують права конституційного і верховного судів. Йдеться про пакет законів, що посилюють повноваження парламенту й уряду у формуванні, функціонуванні й управлінні судовою системою. Їх було ухвалено голосами депутатів від партії «Право і справедливість» упродовж 2016–2017 рр. і підписано президентом А. Дудою. Після протестів опозиції до законів про Верховний суд і Національну судову раду було внесено поправки, після чого їх було ухвалено в Сенаті й підписано президентом у липні 2018 р.⁹⁴ В Єврокомісії побачили у нових законах порушення принципу незалежності судів, через що проти Польщі було розпочато процедуру запровадження санкцій⁹⁵. Якщо рішення ЄК підтримують всі країни-члени ЄС, Польщу можуть позбавити права голосу в структурах Євросоюзу. Угорщина вже заявила, що голосуватиме проти такого рішення, а уряд Польщі має намір відстоювати свої інтереси в суді ЄС.

Але й проти самої Угорщини Євросоюз розпочав процедуру введення санкцій. 12 вересня 2018 р. Європарламент схвалив доповідь

⁹² У Польщі пояснили, чому українські мігранти кращі за інших. 24.07.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/07/24/7084741/>

⁹³ Чехія: українські «біженці» чи «люди з України»? 19.09.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2541355-kehia-ukrainski-bizenci-ci-ludi-z-ukraini.html>

⁹⁴ Сенат Польщі ночью в спешке изменил систему судопроизводства в стране. 25.07.2018. – [Електронний ресурс]: <http://www.dsnews.ua/world/senat-polshi-nochyu-v-spushke-izmenil-sistemu-sudoproizvodstva-25072018083000>

⁹⁵ Єврокомісія схвалила санкції проти Польщі. 20.12.2017. – [Електронний ресурс]: https://espreso.tv/news/2017/12/20/yevrokomisiya_skhvalyla_sankciyi_protiv_polschi_zmi; ЄС почав санкційну процедуру проти Польщі. 02.07.2018. – [Електронний ресурс]: <https://ukr.segodnya.ua/world/europe/es-nachal-sankcionnuyu-proceduru-protiv-polshi-1151376.html>

Єврокомісії, яка пропонує розпочати таку процедуру проти Угорщини відповідно до статті 7 Лісабонського договору. Під час голосування 448 євродепутатів проголосували «за», 197 були проти, 48 утримались. У цій доповіді уряд Угорщини був звинувачений у тиску на незалежні ЗМІ, звільненнях з посад незалежних суддів, створенні перешкод для діяльності неурядових організацій, які надають допомогу мігрантам та біженцям, збагаченні членів уряду за рахунок європейських фондів. Однак уряди Польщі і Чехії заявили, що будуть блокувати будь-які намагання ввести санкції проти Угорщини⁹⁶.

У січні 2019 р. Європейський парламент підтримав пропозицію Єврокомісії позбавляти фінансових дотацій з бюджету ЄС ті країни-члени ЄС, що порушують фундаментальні цінності і закони Євросоюзу (за термінологією Євросоюзу «Rule of law»), які включають, серед іншого, необхідність легалізації одностатевих шлюбів. За цю пропозицію проголосувало 397 євродепутатів, проти – 158, 69 утримались. Для практичної реалізації цього рішення необхідно, щоб його схвалила також Рада ЄС. Якщо це станеться, то Польща і Угорщина будуть першими, кого позбавлять фінансової допомоги з боку Євросоюзу⁹⁷.

Єврокомісія пропонує, щоб питання про введення санкцій уряди країн-членів ЄС приймали кваліфікованою більшістю (мінімум 55% країн і 65% населення Євросоюзу)⁹⁸. Проте, практична реалізація пропозицій Єврокомісії потребує радикальної зміни процедури прийняття рішень в Євросоюзі, оскільки зараз введення санкцій проти країн-членів ЄС, а також прийняття бюджету ЄС потребують згоди урядів всіх країн-членів. Це робить неможливим застосування будь-яких санкцій, якщо хоч одна країна-член ЄС проголосує проти (а такі завжди знайдуться), не кажучи вже про вкрай негативні політичні наслідки таких санкцій для єдності Євросоюзу.

Основними донорами до бюджету ЄС є Німеччина, Франція, Велика Британія й деякі інші західноєвропейські країни. У межах поточного бюджетного періоду Євросоюзу (2014–2020) Польща отримувала й продовжує отримувати безвідплатну фінансову допомогу в межах від 9 до 12 млрд євро на рік (це – різниця між внеском Польщі до бюджету ЄС і

⁹⁶ EU Parliament votes to trigger Article 7 sanctions procedure against Hungary. 12.09.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.dw.com/en/eu-parliament-votes-to-trigger-article-7-sanctions-procedure-against-hungary/a-45459720>

⁹⁷ Bayer L. European Parliament backs plan to link EU funds to rule of law. – [Електронний ресурс]: <https://www.politico.eu/article/budget-hungary-poland-rule-of-law-european-parliament-backs-plan-link-eu-funds>

⁹⁸ Bershidsky L. How the EU Plans to Punish Hungary and Poland. 18.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-01-18/how-the-eu-plans-to-punish-hungary-and-poland>

тими коштами, які вона отримує з бюджету). Залежно від кількості населення аналогічні цифри допомоги з боку ЄС коливаються для інших нових членів ЄС від 5 до 3 млрд євро⁹⁹. Отже, фінансова допомога від ЄС і прямі інвестиції західних корпорацій є найважливішими чинниками «польського економічного дива», а також економічних успіхів інших нових членів ЄС.

Зараз важко прогнозувати, як розвиватимуться їхні економіки в новому бюджетному періоді ЄС протягом 2021–2027 рр., коли фінансову допомогу з бюджету ЄС буде скорочено, а то й повністю припинено, проте в тому, що негативних моментів у таких змінах виявиться помітно більше, ніж позитивних, немає жодних сумнівів.

Нині в певних політичних колах провідних країн Західної Європи набуває популярності концепція європейської інтеграції «двох швидкостей» або, інакше кажучи, двох моделей: одна швидкість інтеграції для розвинених членів ЄС, інша – для решти. Проти такого підходу виступили уряди Польщі, Угорщини, Словаччини і Чехії (країни Вишеградської групи), цілком логічно запідозривши, що він спричинив би зменшення фінансової допомоги для менш розвинених членів ЄС порівняно з тим, що вони отримують нині. Дискусії із цього питання всередині ЄС тривають на різних рівнях і «майданчиках», проте, швидше за все, розшарування за рівнем економічного розвитку і добробуту населення поглиблюватиметься й, можливо, загострюватиметься. Зокрема, й у зв'язку з небажанням розвинених країн ЄС за умов економічної стагнації нести великі фінансові витрати, необхідні для підтримки нових членів Євросоюзу.

Внутрішні проблеми Євросоюзу відчутно впливають на його зовнішню політику, роблячи проблематичним подальше розширення. Зараз Македонія, Албанія, Чорногорія і Сербія мають офіційний статус «кандидатів у члени Євросоюзу», Боснія і Герцеговина та Косово – статус «потенційних кандидатів». У відповідності до стратегії «Надійна перспектива розширення ЄС та його посиленої взаємодії із Західними Балканами», прийнятої Єврокомісією 6 лютого 2018 р., Сербія та Чорногорія могли б стати членами ЄС вже у 2025 р., якщо вони відповідатимуть критеріям, необхідним для членства, а Македонія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово – пізніше, відповідно до успіхів кожної із цих країн у досягненні критеріїв для вступу.

Німецький політолог Г. Аппенцеллер пише з цього приводу: «У більшості балканських держав процвітають корупція та злочинність,

⁹⁹ Доноры и иждивенцы ЕС: как формируется и распределяется бюджет. – [Електронний ресурс]: <https://golos.io/ru--yekonomika/@romapush/donory-i-izhdivency-es-kak-formiruetsya-i-raspredelyaetsya-byudzheth>

політичні структури не відповідають демократичним, правовим критеріям, свобода преси та слова існує здебільшого на папері. Внаслідок балканських війн 1991–2001рр. відносини між деякими з них характеризуються взаємною ненавистю. Цілком імовірно, що в разі вступу цих країн до Євросоюзу регіональні проблеми негативно вплинуть на стан справ у центральній і південній частині ЄС». Г. Аппенцеллер при цьому посилається на негативні наслідки для Євросоюзу, пов'язані з прийомом до нього Болгарії та Румунії. У цих країнах, відмічає він, «не було воєнних конфліктів, але вступ Болгарії і Румунії до ЄС призвів до соціальних потрясінь. Країнам Західної Європи не вдалося повністю інтегрувати малокваліфікованих трудових мігрантів із цих країн. Це можна бачити по ситуації в німецьких містах»¹⁰⁰.

Виходячи з наявності серйозних внутрішніх проблем у самому Євросоюзі, ідея його подальшого розширення (принаймні, у найближчі роки) не знаходить підтримки з боку низки членів ЄС, зокрема, з боку Німеччини та Франції, президент якої Е. Макрон заявив, що спочатку слід провести глибоку реформу самого ЄС задля зміцнення й поглиблення інтеграції між його членами¹⁰¹. Під час прес-конференції 25 квітня 2019 р. Е. Макрон заявив, що Шенгенська зона «більше не працює». Він запропонував виключити з неї країни, які відмовляються розміщувати на своїх територіях мігрантів за квотами Євросоюзу, а також не можуть ефективно контролювати свої кордони¹⁰².

Досвід балканських країн (з яких лише Словенія 2004 та Хорватія 2013 р. були прийняті до ЄС), а також Туреччини, яка перебуває в асоціації з ЄС з 1964 р. та в митному союзі з ним з 1995 р. і отримала статус кандидата в члени ЄС 1999 р., свідчить, що ані асоціація, ані навіть статус кандидата в члени ЄС не дають повної гарантії на отримання повноправного членства.

Небажання лідерів провідних країн Євросоюзу форсувати вступ до ЄС балканських країн, навіть таких, що вже мають статус кандидатів у члени ЄС, невизначеність Євросоюзу по відношенню до України, Молдови та Грузії, які з 2014 р. мають угоди про асоціацію і зони вільної торгівлі (ЗВТ) з Євросоюзом (в яких, щоправда, відсутні зобов'язання з боку ЄС щодо надання цим країнам повноправного членства навіть

¹⁰⁰ Gerd Appenzeller. Alshatte man aus der letzten Osterweiterung nichts gelernt. 06.02.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.tagesspiegel.de/politik/eu-beitritt-von-serbien-und-montenegro-als-haette-man-aus-der-letzten-osterweiterung-nichts-gelernt>

¹⁰¹ Macron bestimmt den Gang der Diskussion. 18.04.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.tagesspiegel.de/politik/casdorffs-agenda-macron-bestimmt-den-gang-der-diskussion/21186418.html>

¹⁰² Шенгенская зона «больше не работает» – Эмманюэль Макрон. 25.04.2019. – [Електронний ресурс]: easaily.com/ru/news/2019/04/25/shengenskaya-zona-bolshe-ne-rabotaet-emmanuel-makron

у довгостроковій перспективі) можна пояснити не тільки тим, що ці країни не відповідають критеріям ЄС, а й тим, що внутрішні проблеми Євросоюзу є головною перешкодою для його подальшого розширення, принаймні, у найближчі роки.

Частина західноєвропейських політиків побоюється, що подальше розширення ЄС може призвести до ще більшого зниження його ефективності як організації, до зростання міграційних потоків з нових членів ЄС у Західну Європу. Крім того, у разі прийняття в члени Євросоюзу нових, менш розвинених країн, вони отримають право на отримання фінансової допомоги з бюджету ЄС. Основні платники в бюджет ЄС, переживаючи фінансові труднощі, не готові нести додатковий фінансовий тягар. До того ж, такий важливий платник, як Велика Британія, перебуває у процесі виходу з ЄС і припинить сплачувати внески в бюджет ЄС, що неминуче призведе до зменшення можливостей ЄС надавати допомогу як менш розвиненим членам ЄС, так і потенційним членам, зокрема, пострадянським країнам.

Таким чином, Євросоюз внаслідок своїх внутрішніх проблем, зокрема, фінансово-економічних, не може зараз виступати дуже активним гравцем на пострадянському просторі. Для таких країн як Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан і Вірменія, ЄС 2009 р. запропонував співробітництво у рамках програми «Східне партнерство». Україні, Грузії та Молдові цього формату виявилось замало, і вони 2014 р. підписали угоди про асоціацію з ЄС. Натомість Білорусь і Вірменія з 2015 р. стали членами Євразійського економічного союзу, що не завадило ані їм, ані іншим країнам-членам ЄАЕС розвивати активні економічні зв'язки з ЄС. Після відмови Вірменії та Азербайджану 2013 р. під тиском Росії від підписання угоди про асоціацію, Брюссель запропонував їм розширення діючих з 1996 р. стандартних угод про партнерство та співробітництво. На саміті «Східного партнерства» у листопаді 2017 р. між Вірменією й ЄС було підписано угоду про всеосяжне і розширене партнерство. Переговори про таку угоду з Азербайджаном ведуться з 2016 р.

З усіх країн «Східного партнерства» Білорусь має найнижчий рівень відносин з ЄС, тут ще навіть не ратифіковано стандартну угоду про партнерство та співробітництво 1995 р. Причиною цього став референдум 24 листопада 1996 р. на якому, за пропозицією президента Білорусі О. Лукашенка, було схвалено внесення змін і доповнень до Конституції Білорусі, що передбачали розширення повноважень президента і перетворення Білорусі з парламентсько-президентської напівпрезидентську республіку. Євросоюз, Рада Європи та більшість членів ОБСЄ не визнали результатів референдуму. ЄС тоді звинуватив білоруську

владу в порушенні демократичних принципів і заморозив відносини з Мінськом.

Під час переговорів, які Білорусь веде з ЄС щодо нової угоди про співробітництво, між сторонами виявилися суперечності, які досить важко узгодити. Головною метою для Білорусі є поліпшення торгово-економічних зв'язків з ЄС, забезпечення вільного доступу білоруських товарів на ринки країн Євросоюзу, отримання від них фінансової допомоги, збільшення обсягу європейських інвестицій у білоруську економіку. При цьому білоруська сторона відкидає будь-який зв'язок між економічними і політичними питаннями. Євросоюз дотримується протилежного погляду: він готовий давати будь-які суттєві економічні преференції Білорусі тільки з умовою, що білоруська влада здійснить демократичні перетворення в політичній і соціально-економічній системі країни. На це авторитарний режим О. Лукашенка піти не може, оскільки це б означало фактично самоліквідацію цього режиму.

За межами країн «Східного партнерства» на пострадянському просторі в ЄС найвищий рівень відносин встановився з Казахстаном, з яким 2015 р. було підписано нову, посилену угоду про партнерство та співробітництво (на початок 2019 р. її ратифіковано вже 25-ма країнами ЄС). З 2017 р. переговори про укладення нової посиленої угоди з ЄС веде Киргизстан. Фактично ж Казахстан і Киргизстан віддали перевагу членству в ЄАЕС (з 2015).

Варто наголосити, що членство в Євразійському економічному союзі не дає можливості цим країнам укладати з ЄС договори, які б містили положення про створення зон вільної торгівлі з Євросоюзом. Саме тому нові угоди Казахстану й Вірменії з ЄС та обговорювана угода з Киргизстаном не містять у собі угод про вільну торгівлю, бо це б означало фактично вихід з ЄАЕС (який містить в собі митний союз). Неможливо перебувати в митному союзі з однією групою держав, одночасно перебуваючи в зоні вільної торгівлі з третіми країнами. Росія залишається для країн-членів ЄАЕС найважливішим партнером: кредитором, основним ринком збуту для їх товарів, імпортером, зокрема, енергоносіїв за пільговими цінами, а також ринком праці для трудових мігрантів з них.

Підсумовуючи сказане, слід виділити внутрішні проблеми Європейського Союзу, які, на наш погляд, є найбільш актуальними з погляду впливу на політику ЄС щодо країн пострадянського простору. Це, насамперед, фінансово-економічні проблеми, кризові явища в економіці багатьох членів Євросоюзу, а також проблеми, пов'язані з міграцією з країн «третього світу» до країн Західної Європи, що призвели до загострення суперечностей з міграційного питання між членами Євросоюзу. Уже зараз можна зробити висновок, що, якщо корінне населення

низки західноєвропейських країн, де вже оселились і отримали місце громадянство мільйони іммігрантів з країн «третього світу», не збільшить народжуваність і водночас не буде вжито більш суворих заходів контролю і регулювання імміграції, то вже в недалекому майбутньому більшість населення в цих країнах складатимуть нащадки іммігрантів з країн «третього світу», бо народжуваність серед них набагато перевищує народжуваність корінного європейського населення. Враховуючи той факт, що більшість іммігрантів не бажає інтегруватися в європейське життя, можна зробити висновок про реальну перспективу «деєвропеїзації» західноєвропейських країн, тобто, про якісну зміну їх цивілізаційної сутності. Перспектива поступової ісламізації західноєвропейських країн може призвести до того, що ЄС стане менш привабливим для громадян пострадянських країн.

Іншим важливим чинником є проблеми, пов'язані зі зростанням впливу «правих» націоналістичних партій у країнах ЄС. Вони можуть призвести до послаблення повноважень наднаціональних органів Євросоюзу, сприяти зростанню ролі національних держав, та, водночас, посиленню суперечностей серед країн-членів ЄС. У разі посилення таких тенденцій політика ЄС може стати менш консолідованою, менш скоординованою, менш ефективною, що, своєю чергою, послабить активність політики ЄС відносно пострадянських країн. Відповіддю на це може стати прагнення деяких з них до повернення до політики багатовекторності, зокрема, у торгово-економічному співробітництві.

2.4. Політика США щодо країн СНД: дискурс періоду постбіполярних часів

Політичний курс США щодо країн СНД у 1990-х – 2010-х рр. характеризувався комплексом підходів, що визначалися трьома ключовими чинниками: національними інтересами Сполучених Штатів на пострадянському просторі зі специфікою цих інтересів в окремих країнах чи регіонах; особливостями підходів пострадянських країн до розвитку відносин зі США; включенням у процес формування політики Сполучених Штатів щодо країн СНД впливів іншого актора міжнародних відносин – Росії – зі змінюваністю позицій останньої – від невизначеності орієнтирів початку 1990-х рр. до імперських та відверто агресивних тенденцій наступних періодів. Усе це зумовило неоднозначність політики США до пострадянського регіону з багатовимірністю змісту, який вкладався в тлумачення американських національних інтересів.

Об'єктивно, формування з розпадом Радянського Союзу низки країн, зорієнтованих на кардинальні зміни суспільно-політичних та

економічних відносин в напрямі ринкових реформ, не могло не викликати інтересу до них представників американського політикуму. У найбільш узагальнених підходах це пояснювалось утвердженою в американській політичній думці позицією про підтримку демократії за кордоном як важливої безпекової і політичної передумови стабільного розвитку Америки. «Симпатія, а часом і підтримка демократичних форм правління за кордоном базується, принаймні частково, на переконанні, що такі уряди менше, ніж їхні авторитарні супротивники, здатні до руйнації балансу влади. Американські зусилля ґрунтуються не просто на пошуку прибутків, але також на переконанні, що зростання капіталізму запобігатиме війнам і революціям. Навіть принцип Вільсона щодо колективної безпеки виступає з цього погляду як менш впливовий чинник у порівнянні з рівновагою сили решти світу проти небагатьох тих, які можуть розв'язати агресію», – зазначав з цього приводу американський дослідник Дж. Гаддіс¹⁰³.

Окреслене не вичерпує передумов уваги США до нових демократій: поряд з міжнародною безпекою до таких передумов можна віднести чинники економічного, фінансового, технологічного, домінування США на глобальному рівні – тенденції, що почала набувати практичного виміру в умовах однополюсного світу початку 1990-х рр. із визначенням вищим американським керівництвом місії на підтримку демократії за кордоном.

Серед головних проблем, що розглядались у межах американського політикуму – взаємозв'язок підтримки нових демократій і національних інтересів США, шляхи та напрями зовнішньої допомоги демократичним режимам, ступінь їх залучення до внутрішніх проблем інших держав. Акцент у лінії на сприяння появі нових демократій і забезпечення американських інтересів на теренах СНД робився на низці обставин політичного й економічного характеру: прагненні посилити позиції США як геополітичного центру світу; зацікавленості в стабільному розвитку посткомуністичних країн як передумови національної безпеки США; традиційності політики на поширення американських цінностей за кордоном; прямому залученні Америки до інтеграційних процесів на гегемоністських засадах; утвердженні американських економічних впливів у посткомуністичних країнах і т. ін. Політичне домінування Америки на пострадянському просторі розглядалось у критеріальних межах демократизації та ринкових реформ.

¹⁰³ Gaddis J.L. The United States and the End of the Cold War. Implications, Reconsiderations, Provocations. – New York, Oxford, 1992. – P. 195–196.

Початковою історичною подією, що окреслила в загальних підходах орієнтири політики США щодо пострадянських республік після офіційного припинення існування СРСР та утворення на його теренах СНД, можна вважати промову держсекретаря США Дж. Бейкера в Принстонському університеті 12 грудня 1991 р. Серед головних елементів цієї політики назвались: а) взаємодія з владою новоутворених держав та їх включення до євроатлантичної співдружності; б) скликання міжнародної координаційної конференції з питань допомоги державам, що постали на теренах колишнього СРСР, за участю донорів із Західної Європи, Східної Азії та Перської затоки; в) направлення до нових незалежних держав (ННД) експертів США з питань нерозповсюдження ядерної зброї, безпеки та роззброєння; г) розширення зв'язків новоутворених держав з МВФ та Світовим банком; д) підтвердження незалежності пострадянських країн на принципах конференції НБСЕ від 4 вересня 1991 р.

Принципи НБСЕ включали такі положення: майбутнє СРСР має бут визначено мирним шляхом безпосередньо народами кожної з республік відповідно до Заключного Акту, прийнятого в Гельсінкі; зміни повинні відбуватися з повагою до сучасних кордонів та згідно з принципами НБСЕ; зміни в межах СРСР та республік здійснюватимуться через демократичні вибори; у республіках мають підтримуватися базові права людини, особливо відносно національних меншин; усі республіки повинні дотримуватися міжнародного права, особливо Гельсінського Заключного Акту та Паризької Хартії.

Серед пріоритетних напрямів залучення США до процесів становлення незалежних пострадянських республік, визначених Дж. Бейкером, чільне місце мали посісти: а) впорядкування військової ситуації в межах республік, особливо щодо ядерної зброї; б) підтримка демократії; в) заохочення та допомога в утвердженні ринково орієнтованої економіки¹⁰⁴.

Такі підходи, визначаючи офіційні позиції республіканської адміністрації Дж. Буша-старшого (1989–1993) щодо країн СНД, знаходили розуміння в постбіполярні часи і наступними президентами Сполучених Штатів. Характерно, що підтримка демократії за кордоном була проголошена демократичною адміністрацією Б. Клінтона (1993–2001) як один з головних напрямів зовнішньої політики США. Найбільш розгорнуто цю лінію висловлено в промові Клінтона в ООН 1993 р., коли, проголосивши курс «на розширення та посилення світової спільноти,

¹⁰⁴ Newmann W.W. History Accelerates: The Diplomacy of Cooperation and Fragmentation // The Limited Partnership. Building a Russian-US Security Community. – Oxford, 1993. – P. 28–54.

що спирається на засади ринкової економіки», президент надав йому роль «першочергової мети зовнішньої політики США»¹⁰⁵.

Майже одночасно з цим Е. Лейк як радник Б. Клінтона з питань національної безпеки обґрунтував стратегію розширення вільної світової спільноти з ринковою економікою як необхідний крок, що має прийти на зміну доктрині стримування, та пов'язав її з проблемою безпеки як одним з фундаментальних інтересів американської нації¹⁰⁶.

Це було підтверджено згодом і в такому основоположному для адміністрації Б. Клінтона документі, як «Стратегія національної безпеки на нове століття» (1998), де посилення національної безпеки, підтримка економічного процвітання, забезпечення демократії за кордоном визнавалися пріоритетним орієнтирами зовнішньої політики країни¹⁰⁷.

Лінія на підтримку нових демократій на теренах СНД, і передусім через сприяння поступу в економічних і політичних реформах, інвестиційній політиці, забезпеченні прав людини знайшли, своєю чергою, відображення і в політичній платформі представників республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого (2001–2009), включно із самим президентом та його найближчими радниками¹⁰⁸.

Однак аналіз ситуації першого десятиліття постбіполярних часів, включаючи значною мірою початковий період президентства Дж. Буша-молодшого, не виявив адекватного політичним заявам підходу американського керівництва до країн пострадянського регіону. Так, активна взаємодія США з кожною окремою країною пострадянського простору, як і включення їх до євроатлантичної спільноти – ідеї, висловленої Дж. Бейкером одразу після розпаду СРСР – принаймні протягом першої половини 1990-х рр. залишалися на рівні політичної риторики.

Особливістю початкового періоду формування політичного курсу США щодо країн СНД залишалася, зокрема, відчутна недооцінка проблематики окремих пострадянських республік з боку американського політикуму та аналітиків, спроби аналізувати особливості політичного та соціально-економічного стану пострадянського регіону крізь призму розвитку Російської Федерації як центру чи провідної країни СНД.

Показово, що від початку 1990-х рр. і самі трансформаційні процеси на теренах СНД сприймалися західними, насамперед американськими,

¹⁰⁵ Kegley Ch.W. American Foreign Policy Pattern and Process. Fifth Edition. – New York, 1996. – P. 72.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ A National Security Strategy for a New Century. – The White House, October 1998. – [Електронний ресурс]: [file:///C:/Users/user/Downloads/2959%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/2959%20(1).pdf)

¹⁰⁸ The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. – [Електронний ресурс]: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/63562.pdf>.

політичними колами вельми суперечливо: від активної (принаймні політичної) підтримки рухів на демократизацію режимів та лібералізацію пострадянських економік до стриманого схвалення тенденцій до реальної незалежності держав – членів Співдружності. Так, якщо перший з двох зазначених підходів піднімав країни пострадянського простору до статусу нових демократій Центральної і Східної Європи в сенсі надання їм всебічної підтримки і допомоги, то другий зумовлював певну вичікувальну позицію з боку Заходу, що стримувало справжнє визнання і виокремлене включення незалежних держав до системи міжнародних відносин.

Певним винятком із зазначеного були лише країни Балтії й Україна (почасти, через ядерне роззброєння, – Білорусь та Казахстан). Проте, якщо незалежність балтійських країн сприймалась західними політками й аналітиками як закономірне явище через нелегітимність приєднання цих республік до СРСР напередодні Другої світової війни, а також наближеності їхньої політичної культури до політичної культур Заходу, то незалежність України – здебільшого крізь призму «тимчасовості», де домінуючою лишалась теза про неминучість підпорядкування Києва Москві.

Переважання російського вектору над іншими в політиці США до країн СНД пояснювалось до того ж низкою об'єктивних чинників.

Йдеться, по-перше, про те, що, попри традиційно позитивне сприйняття у західній політичній літературі ідей та діяльності національних рухів неросійських народів СРСР як опозиційних комуністичному режимові, ані наукові, ані політичні кола США не були готові до розпаду СРСР та пов'язаних з цим міжнародних змін. Адміністрація Буша-старшого відверто розраховувала на цілісність цієї наддержави на засадах демократизації, побоюючись, що її розпад спричинить небезпечний хаос і руйнацію міжнародної системи. Незнання реальної ситуації послаблювало позиції США на пострадянському просторі і, як наслідок, звужувало можливості реалізації декларованих цілей¹⁰⁹. Це стосується і ринкових, і демократичних реформ.

По-друге, зміна ситуації після краху біполярності стимулювала прагнення США відігравати вирішальну роль у глобальних процесах. Однак утвердження незалежності пострадянських держав передбачало окремішій вплив на кожен з них, що за тогочасним світосприйняттям пересічного американського політика ускладнювало політичні та економічні позиції США. Ця проблема загострилася у зв'язку з перспективою появи поряд з Росією ще трьох ядерних держав – України, Білорусі

¹⁰⁹ Lynch A. The Cold War is Over-Again. (Boulder, San Francisco). – Oxford, 1992. – P. 159–166.

та Казахстану. Розповсюдження ядерної зброї стало реальною загрозою національній безпеці й інтересам США¹¹⁰.

По-третє, ситуація на теренах СНД демонструвала готовність політикуму нових неросійських незалежних держав підпорядкуватися Росії. Сприяння цим тенденціям відповідало бажанням нової російської еліти. Америка ж і далі керувалася ідеєю демократизації Росії як базовим чинником своєї стратегії на перспективу. Це мало забезпечити демократизацію країн Співдружності, приборкати можливу російську агресію щодо них та унеможливити, як здавалося, громадянську війну, насильство, небажану міграцію і т. ін.¹¹¹.

По-четверте, орієнтація західних країн на Росію пов'язана з її ядерним статусом і традицією її присутності в глобальних справах. Механічно забезпечувалася підтримка рішень Москви щодо легітимізації її дій на теренах СНД, захисту російських меншин, приборкання сепаратизму. У США та ЄС до того ж мотивували свою позицію пацифістськими міркуваннями¹¹².

Розвиток історичних подій на теренах СНД в середині 1990-х рр. виявив водночас необхідність коригування обраної лінії поведінки, насамперед через збільшення уваги США до окремих пострадянських країн. Це зумовлювалося низкою важливих чинників, серед яких, зокрема, неефективність СНД як структури, покликаної початково налагодити дієві економічні зв'язки, і, таким чином, сприяти трансформаційним процесам та стабільному розвитку пострадянських республік; зростання неоімперських геополітичних претензій Росії щодо пострадянського простору, пов'язаних з політичною нестабільністю та активізацією націоналістичних сил у межах самого російського суспільства; виявлення потенціалу стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами окремих держав-членів СНД.

Останнє стосувалося передусім України, яка, відмовившись під тиском РФ і США (поряд з Білоруссю та Казахстаном) від ядерної зброї, виявила схильність до активного співробітництва з євроатлантичними економічними та військово-політичними структурами. До цього слід додати й асоційоване членство України в СНД – статус, що мав забезпе-

¹¹⁰ Hoffman D. «Soviet Union as we've known it» is gone, Baker says // Washington Post. – 1991. – December, 9; Meyer S.M. Hyping the Soviet Nuclear Peril // New York Times. – 1991. – December, 12; Luers W.H. Harmonizing U.S. and European Interests // Western Approaches to Eastern Europe. – New York, 1992. – P. 16–44.

¹¹¹ Motyl A.J. Totalitarian Collapse, Imperial Desintegration, and the Rise of the Soviet West: Implications for the West // The Rise of Nations in the Soviet Union. American Foreign Policy and the Desintegration of the USSR. – New York, 1991. – P. 59–60; Newmann W.W. Op. cit. – P. 50–51.

¹¹² Kull S. Co-operation or Competition: The Battle of Ideas in Russia and the USA // The Limited Partnership. Building a Russian-US Security Community. – Oxford, 1993. – P. 209–223.

чити її суверенітет, як і незалежність у системі міжнародних відносин. Усе це в сукупності було однією з підстав для переосмислення американськими політичними колами української незалежності. Усупереч очікуваному підпорядкуванню України політичному курсу Москви, вона проявила самостійність позицій у реалізації державної політики. 1994 рік (проголошений Б. Клінтоном роком України) можна вважати переломним у спрямуваннях політики США щодо української держави: від нейтралітету чи навіть політичного тиску до помітної політичної підтримки.

Беручи для прикладу 1997-1999 рр., коли з метою трансформації країн колишнього Радянського Союзу США надавали їм допомогу відповідно у розмірі близько 621,770 та 925 млн дол. США, Україна і Росія отримали від 223 до 225 та від 94 до 225 млн дол. відповідно, тоді як, скажімо, Вірменія – від 80 до 95, Грузія – від 26 до 92, Молдова – від 25 до 35, Азербайджан – від 16 до 31, Казахстан – від 20 до 29, Узбекистан – від 19 до 21, Білорусь – від 6 до 11, Таджикистан – від 4 до 18, Туркменістан – від 4 до 15¹¹³.

Усе це свідчить про особливі позиції України та Росії в системі диференційованих інтересів США на теренах СНД у другій половині 1990-х рр. із зростанням уваги американської адміністрації до інших пострадянських країн. Водночас вказані показники відображають фінансові надходження до країн СНД лише за Законом про підтримку свободи (1992), тоді як за всіма сукупними формами економічної і фінансової допомоги США новим демократіям на пострадянському просторі безсумнівним лідером постійно лишалася Росія.

Так, згідно з офіційними американськими даними, загальний обсяг фінансової допомоги Росії за період 1992–1997 рр. становив близько 4,7 млрд дол. Ця сума включала 2 млрд дол. економічної й технічної допомоги за Законом про підтримку свободи, 1,7 млрд дол. гуманітарної допомоги, 1 млрд дол. допомоги на посилення безпеки і, зокрема, на демонтаж озброєння за Програмою спільного зменшення загрози. Додатково до цього Росії було надано допомогу в розмірі 6 млрд дол. у вигляді експорту товарів та фінансування проектів. Згідно із запитом президента США до бюджету країни на 1998 р. усім країнам СНД за Законом про підтримку свободи планувалося надати 900 млн дол. (реально ця сума становила 770 млн дол.). Росія за всіма формами отримала

¹¹³ Довідка пропозиції Адміністрації Президента США щодо фінансування міжнародної діяльності та закордонної допомоги в рамках формування федерального бюджету на 1999 фінансовий рік / МЗС України. – К., 1998.

600 млн дол.¹¹⁴. Її пріоритет очевидний і зумовлений безпековими міркуваннями: Білий дім виходив з того, що американська допомога стане стимулом для демократизації РФ.

Відтак, саме диференційовані підходи визначили зміст політики американської адміністрації до пострадянського простору за президентства Б. Клінтона. Визначаючи її суть, український дослідник Б. Канцелярук писав про 1994–1995 рр.: «Військово-стратегічні та економічні інтереси США, пріоритети американського бізнесу стимулюють траєкторію головного пострадянського атрактора, котрий розгалужується поступово за певними напрямками – балтійські держави, Росія, Україна, Казахстан і решта країн СНД». Поглиблюючи свій концепт, він зазначав, «що в нинішній політиці Вашингтону щодо постсоціалістичних країн Європи простежується схильність до «диференційованого підходу», котрий визначав його східноєвропейську політику починаючи з 60-х років. Як і тоді, держави субрегіону поділяються на «кращі» і «гірші», тільки критерієм є вже не ступінь розбіжностей їхнього керівництва, а реальне просування шляхом реформ. В американському тлумаченні це означає – суттєва політична та економічна лібералізація суспільства»¹¹⁵.

Сприймаючи в той же час реалізацію політичних і економічних реформ як головну стратегічну передумову співробітництва з новими демократіями, представники американського політикуму звертали увагу й на інші параметри, а саме – геополітичні, військові, економічні інтереси як чинники, що часто-густо й є визначальними для окреслення поточної політики США за кордоном.

Специфічний прагматизм зовнішньої політики США або «realpolitik» щодо країн СНД почав активно обговорюватись американськими політиками з другої половини 1990-х рр. і набув суперечливого характеру. Головна суперечність полягала у відносному відставанні ринкових реформ від демократизації суспільних відносин, що, згідно з розробками американських політологів, ставило під сумнів спроможність глибокої лібералізації ННД, а за цим – доцільність надання їм допомоги з боку США.

Інша сторона проблеми полягала у співвідношенні завдання на підтримку демократії з іншими цілями за умов, коли не всі країни були однаково здатними до підтримки стабільної демократії і не всі були рівно важливими для США. Так, ліберально орієнтована зовнішньополітична стратегія на сприяння демократії набувала в діяльності американського керівництва вибіркового характеру при увазі до одних

¹¹⁴ Там само; US Relations with Russia and the Newly Independent States: Hearing before the Committee on International Relations // House of Representatives, 105-th. Congress, 1-st session, March 12, 1997. – Washington, 1997. – Р. 47–48.

¹¹⁵ Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. – К., 1995. – С. 96, 113.

країн, включаючи деякі авторитарні режими, та ігноруванні інших. «...Існують приклади..., – зазначали з цього приводу дослідники Ч. Кеглі та Ю. Вітткоф, – коли Сполучені Штати не мають вибору, як перекласти проблему відсутності демократії. Тут занепокоєння щодо стабільності та безпеки доступу до нафти набуває важливішого значення, ніж сприяння демократичним процесам...»¹¹⁶.

Такі підходи, сфокусовані на окремих країнах Співдружності, виявили не тільки конкретні інтереси, а й ступінь прагматизму політики США. Росія викликала найбільшу зацікавленість, як і найбільше занепокоєння Сполучених Штатів після розпаду СРСР у сенсі реалізації американських міжнародно-політичних інтересів на пострадянському просторі. Серед головних напрямів політики США щодо Росії, реалізація яких мала слугувати американським національним інтересам, є: підтримка стабільності в Росії як країні, що отримала в спадщину та продовжувала утримувати значний арсенал зброї масового знищення, перебуваючи при цьому на вельми важливому етапі трансформаційних змін; залучення Росії до реалізації американських безпекових пріоритетів, включаючи запобігання поширенню небезпечних технологій і зброї та стримування небезпечних режимів повсюдно у світі; забезпечення поваги з боку Росії до суверенітету її сусідів.

Окреслення конкретизованого вектору зовнішньої політики Сполучених Штатів до РФ знайшло відображення, зокрема, в матеріалах слухань з проблем ННД у Комісії з міжнародних відносин конгресу США в березні 1997 р. і було поєднано з визначенням орієнтирів США щодо інших пострадянських держав, включаючи Україну та Грузію, або – в узагальненому вимірі – Україну та держави Центральної Азії і Кавказу.

Вагомість України в системі національних інтересів США подавалася в матеріалах слухань переважно з погляду геополітичних міркувань як процвітаючої і безпечної в перспективі країни, що «стане наріжним каменем стабільності в її частині світу»¹¹⁷. Країни Центральної Азії та Кавказу розглядались у контексті енергетичних можливостей ННД: «Ми сподіваємося, що визначення шляхів розробки та виведення на ринки величезних енергетичних ресурсів Каспійського басейну матиме особливе значення для ННД, і зокрема південних регіонів Росії..., – відзначалось у матеріалах слухань, – Головні орієнтири для цього багатого на енергетичні ресурси регіону – прискорити розробку регіональних ресурсів, диверсифікувати запаси світової енергії, зміцнити енергетичну безпеку Заходу, забезпечити американські комерційні інтереси»¹¹⁸.

¹¹⁶ Kegley Ch.W. Op. cit. – P. 73.

¹¹⁷ US Relations with Russia and the Newly Independent States... – P. 47–48, 56–57.

¹¹⁸ Ibid.

Така логіка американських підходів, зрозуміло, не відображала всієї сукупності зовнішньополітичних орієнтирів США щодо країн СНД. Але водночас вона ставала базовою з погляду американських національних інтересів 1990-х – початку 2000-х рр. для збереження сталих на той час пріоритетів зовнішньої політики країни. Йдеться насамперед про пріоритет російського вектору, зумовленого – попри виклики з боку Росії – безпековою складовою зовнішньої політики США. Так, безпекова домінанта робила Росію і пріоритетом, і «викликом». Пріоритет визначався «атрибутами великої держави: значне населення, величезна територія, військовий потенціал». Виклики подавалися через нестабільність економічних реформ, олігархізм, порушення прав людини, у тому числі через активізацію повномасштабних воєнних дій Росії у Чечні, протидії політиці США в регіоні Перської затоки та на Балканах. Головна ж незмінна величина на цей час залишалася на ниві пріоритету: «Сполучені Штати мають визнати, що Росія як велика держава завжди перебуватиме в колі їхніх інтересів, які конфліктують, так само як і поєднуються», – зазначала К. Райз¹¹⁹.

Порівняльний аналіз дозволяє стверджувати про відсутність серйозних змін у цій позиції з приходом до Кремля спочатку В. Путіна (2000), а потім Д. Медведева (2008). На підтвердження – заяви щодо зацікавленості у стратегічному партнерстві з Росією новообраного президента США від республіканців Дж. Буша-молодшого напередодні першої міжнародної подорожі в червні 2001 р.¹²⁰. Зазначене знайшло підтвердження й на всіх трьох російсько-американських самітах, що відбулись у Словенії (червень 2001 р.), Вашингтоні (листопад 2002 р.), Москві (травень 2002 р.), причому висловлені позиції обох сторін були ідентичні. «Ми виходимо на рівень нових стратегічних відносин... Ми є партнерами і будемо співробітничати заради просування стабільності, безпеки, економічної інтеграції, спільної протидії глобальним викликам і сприяння в залагодженні регіональних конфліктів», – зазначалося у спільній декларації В. Путіна і Дж. Буша про нові стратегічні відносини від 26 травня 2002 р.¹²¹.

¹¹⁹ Rice C. Life After the Cold War. Campaign 2000: Promoting the National Interest // Foreign Affairs. – 2000. – Vol. 79. – №1. – P. 45–62.

¹²⁰ Буш: «Россия не является врагом США». Интервью Дж.Буша группе журналистов в Белом доме 14 июня 2001 г. – [Електронний ресурс]: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news sid - 1388000/1388695.stm>.

¹²¹ Совместная декларация Президента В.В.Путина и Президента Дж.Буша о новых стратегических отношениях между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки. Российско-американская встреча на высшем уровне. – Москва – Санкт-Петербург, 24–26 мая 2002 года. – [Електронний ресурс]: <http://www.president.kremlin.ru/summit 8/s8 - doc.2ru.html>.

Узагалі, аж до 2006 р. – етапу відвертого позиціонування Росії як світового центру сили – стратегічні позиції двох держав, принаймні декларативно, виглядали як стратегічне партнерство. Початково такі підходи мали геополітичний і геоекономічний інтерес, однак на початку XXI ст. починає домінувати енергетична складова. «Росія багата на енергоресурси, – зазначав у 2002 р. Дж. Буш-молодший. – Світу потрібні ці ресурси. Вам, напевно, відомо, що у нас немалий інтерес до багатого на нафту Каспійського регіону, і ми маємо намір працювати зі своїми російськими друзями, з іншими дружніми нам державами, щоб видобувати ці настільки необхідні для світу ресурси»¹²².

Енергопроблема доволі суттєво стримувала Америку від гострого офіційного реагування на окремі аспекти внутрішньої і зовнішньої політики Росії від початку 2000-х рр. З іншого боку, її очевидна політизація Кремлем наприкінці 2005 р. – на прикладі України – спричинила гостру реакцію Білого дому. Базовий ще від 1990 р. інтерес Америки до Росії та інших країн СНД, задіяних у видобутку та транспортуванні на Захід енергоносіїв, врешті, став підґрунтям фундаментального конфлікту інтересів щодо країн каспійського і кавказького регіонів та України.

Американська сторона вочевидь розраховувала на спільні з Росією проекти у Каспії і навколо нього, що проявилось, зокрема, на енергетичному саміті Буш – Путін у Х'юстоні восени 2003 р. Подальша політизація проблеми, викликана явними розходженнями сторін у ставленні до процесів демократизації в Україні і Грузії, призводила до наростання суперечностей і конфліктності. У колі уваги, насамперед, перебували Революція троянд у Грузії (2003) і Помаранчева революція в Україні (2004), що привели до влади в обох країнах євроатлантично орієнтовані політичні сили, забезпечивши їм, тим самим, дипломатичну підтримку з боку США. У 2005 р. керівництво обох країн проголосило своїм головним зовнішньополітичним пріоритетом інтеграцію з НАТО і ЄС, зорієнтованими на приєднання до ПДЧ на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. Дж. Буш-молодший до кінця президентського строку залишався прихильником інтеграції України і Грузії з НАТО як безпекової компоненти національних інтересів США на пострадянському просторі.

Кольорові революції в Грузії та Україні (поряд з Тюльпановою революцією в Киргизстані і спробою революції в Узбекистані у 2005 р.) стали суттєвим етапом зростаючого протистояння США і РФ щодо впливів на ННД, визначивши, своєю чергою, активні спроби Росії зберегти усіма можливими засобами пріоритет відносин з пострадянськими

¹²² Буш: «Россия не является врагом США»...

країнами. Утім, сутність проблеми на початку і в першій половині 2000-х рр. полягала не тільки в процесах демократизації, а й у тенденціях неконтрольованого Росією економічного і навіть військового співробітництва США і країн СНД, де, поряд з Росією і Україною, особливе значення посіли країни Центральної Азії і Південного Кавказу. Це проявилось найбільш показово в умовах антитерористичної війни США, коли всебічна підтримка Білого дому з боку світової спільноти уможливила, принаймні на початковому етапі кампанії, не тільки тісніші зв'язки Сполучених Штатів з Росією (до війни США в Іраку 2003 р.) та, своєю чергою, з Україною, а й формування на території Киргизстану й Узбекистану американських військових баз та створення підвалин для стратегічного партнерства США з Таджикистаном, Грузією, Вірменією та Азербайджаном¹²³.

Антитерористична операція, розпочата Вашингтоном після подій 11 вересня 2001 р., визначила особливий безпековий інтерес американської адміністрації до розвитку відносин з країнами Центральної Азії і Південного Кавказу, поєднуючи питання боротьби з тероризмом з іншими, не менш важливими для США, інтересами.

Інша підстава для зацікавленості США зумовлювалась енергетичним потенціалом країн Прикаспію, де особливу увагу американської адміністрації отримали Азербайджан і Казахстан, які перетворилися на найбільших в регіоні отримувачів американських інвестицій. Зі свого боку ряд країни євразійського простору – Азербайджан, Грузія та Узбекистан виявили інтерес до співробітництва зі США, вбачаючи в цьому «найкращий шлях для захисту суверенітету та незалежності, також як і сприяння їхньому економічному розвитку»¹²⁴.

Зазначене передбачало можливість плідного співробітництва Сполучених Штатів з країнами євразійського простору за багатьма напрямками їх взаємного інтересу, хоча реально це співробітництво впродовж 1990-х рр. набуло вельми проблематичного характеру через такі негаразди розвитку останніх, як стагнація або навіть регрес економічних перетворень, порушення прав людини, авторитаризм.

Особливо показовим може вважатись приклад Узбекистану, що прагнув поєднати свою зовнішню політику та політику безпеки з середини 1990-х рр. виключно з США. Так, «Узбекистан, – пише з цього приводу С. Корнелл, – був єдиною країною, окрім Ізраїлю, яка підтримувала практично всі прояви зовнішньої політики Сполучених Штатів

¹²³ Cornell S.F. America in Eurasia: One Year After. Current History // A Journal of Contemporary World Affairs. – 2002. – Vol. 101. – № 657. – P. 330-336; Maynes Ch.W. America Discovers Central Asia // Foreign Affairs. – 2003. – Vol. 82. – № 2. – P. 120-132.

¹²⁴ Cornell S.F. Op. cit.

у Східній Європі та на Близькому Сході. У подальшому така зовнішня політика привела до зіткнень з Москвою та Піднебесною. Ташкент відверто прагнув до того, щоб стати регіональним стратегічним партнером США, але останні не виявляли відповідних орієнтацій. Це привело до кризи зовнішньої політики Узбекистану 1999 р., коли невдалий замах на життя президента І. Карімова та військове вторгнення (сформованих у Таджикистані та Афганістані) загонів бойовиків ісламістського руху до Узбекистану похитнули нестійку стабільність у Центральній Азії. Ташкент потребував допомоги щодо безпеки, але Сполучені Штати не мали бажання її надавати, що примусило Карімова звернутися до Китаю та Росії»¹²⁵.

Йдеться про так звану «шанхайську п'ятірку» як неформальне угруповання, куди, окрім Росії і Китаю, увійшли Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. Маючи на меті розв'язання прикордонних суперечок вздовж колишнього радянсько-китайського кордону, це угруповання було трансформовано згодом у механізм підпорядкування малих центральноазійських країн впливам російсько-китайського «кондомініуму» проти можливого поширення впливів Туреччини або Сполучених Штатів.

Керівництво Узбекистану, опинившись від початку 2000-х рр. перед загрозою повторного вторгненнями ісламістських радикальних формувань при проблематичності на той час перспектив поглиблення співробітництва зі США у сфері безпеки, не мало іншої альтернативи, як приєднатися влітку 2001 р. до «шанхайської п'ятірки», перетворивши її на «шанхайську шістку», яка формально зареєструвала себе як Шанхайську організацію співробітництва (ШОС).

Розвиток подій, однак, набув кардинальних змін після трагічних подій 11 вересня 2001 р., коли пріоритетом у формуванні зовнішньополітичного курсу США до центральноазійських країн СНД стала перспектива використання їхнього територіального та повітряного потенціалу для організації та проведення антитерористичних кампаній США на Близькому Сході й утворення відповідної економічної та матеріальної інфраструктури¹²⁶.

Така тенденція знайшла підтримку в трьох найбільш вразливих щодо тероризму країнах Центральної Азії – Узбекистані, Киргизстані, Таджикистані, уряди яких, за словами С. Корнелла, «опинились у незвичній для себе ситуації пошуку альтернативи у формуванні зовнішньої політики»¹²⁷. Таджикистан, наприклад, вперше за десятиліття

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid; Starr S.F. A Partnership for Central Asia // Foreign Affairs. – 2005. – Vol. 84. – № 4. – P. 164–178.

¹²⁷ Cornell S.F. Op.cit. – P. 330.

після розпаду СРСР пішов усупереч позиції Москви та висловив вітання американським військам, а Киргизстан став місцем розташування великої американської військової бази. Узбекистан же одразу скористався ситуацією для встановлення стратегічного партнерства з Америкою, якого він шукав у середині 1990-х рр.

Військове співробітництво по лінії США – країни Центральної Азії набуло обопільної вигоди коли використання географічних можливостей центральноазійських країн з боку Сполучених Штатів супроводжувалося підвищеними фінансовими внесками. Так, у 2002 фінансовому році США забезпечили регіон допомогою майже у 580 млн дол., що майже вдвічі перевищило рівень внесків за попередній рік. Протягом 2004–2005 фінансових років ця допомога усім країнам центральноазійського регіону становила вже близько 2,67 млрд дол. при спрямуванні внесків переважно на соціальні витрати¹²⁸. Додатково до цього США показово виявили свою зовнішньополітичну увагу до регіону через призначення туди вищого дипломатичного персоналу та реалізації візитів урядового рівня задля більшого рівня довіри та спонукання керівництва республік до проведення реформ.

Фактична неефективність планів і дій щодо активізації реформ та зміцнення існуючих авторитарних режимів породжували проблеми. Хоча, з іншого боку, до безперечних здобутків залучення США до центральноазійських справ слід віднести стримування загрози тероризму, зокрема в Узбекистані та Киргизстані¹²⁹. Характерно, що дії на цьому напрямі ШОС не були ефективними попри те, що боротьба з тероризмом і сепаратизмом проголошувалася провідною метою діяльності організації і, насамперед, таких її провідних членів, як Росія і Китай¹³⁰.

Однак, якщо країни Центральної Азії, за вдалим висловом аналітика С. Корнелла, стали центральним плацдармом боротьби США з тероризмом, їхнім тилковим плацдармом був Південний Кавказ. Підтримка після 11 вересня 2001 р. США з боку Грузії, Вірменії, Азербайджану відкрила можливості використання транзитних шляхів в обох інтересах. Показовим можна вважати те, що через ускладненість використання США повітряного простору Росії та Ірану практично всі польоти авіації Сполучених Штатів та їхніх союзників в Афганістан здійснювалися через повітряний простір Грузії й Азербайджану.

¹²⁸ Maynes Ch.W. Op.cit. – P. 122-123; Starr S.F. Op.cit. – P. 170.

¹²⁹ Starr S.F. Op.cit. – P. 168.

¹³⁰ Концепция сотрудничества государств-членов Шанхайской организации сотрудничества в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. – Астана, 5 июля 2005 г. – [Електронний ресурс]: http://president.kremlin.ru/interdocs/2005/07/05/1307_type_72067_90911.shtml?type=72067.

До цього слід додати й взаємну зацікавленість країн Південного Кавказу у військовому співробітництві зі США як тенденції, зумовленої від початку 1990-х рр. не тільки загрозою тероризму, а й політичним та економічним тиском на них з боку Росії. Характерним є приклад Грузії, поглиблення співробітництва якої зі США по лінії боротьби з тероризмом, зокрема підготовки за допомогою американських спеціалістів грузинських антитерористичних спецпідрозділів¹³¹, відбувалося від самого початку на тлі загострення російсько-грузинських відносин. Це було обумовлено: конфліктністю підходів російських та грузинських політичних кіл до боротьби з чеченськими бойовиками на північно-грузинських прикордонних територіях; намаганням грузинського керівництва ефективніше діяти проти сепаратистських рухів в Абхазії та Південній Осетії, фактично підтримуваних російськими військовиками; орієнтацією Грузії на здобуття більшої незалежності від Росії в захисті своїх національних інтересів; запереченням грузинським керівництвом російської політичної системи. Йдеться й про негативне сприйняття російським керівництвом факту розгортання в Грузії американських підрозділів спецназу попри офіційні заяви російської сторони про можливе посилення напруженості в регіоні, здійснення нових терактів і т. ін.

Так, у загальному контексті, саме «інакомислення Грузії», як це окреслено в сучасній політичній літературі¹³², за умов чітких прозахідних орієнтирів країни зумовило нагнітання напруженості в російсько-грузинських відносинах, що мало своїм наслідком насамкінець відкриту агресію Росії проти Грузії як суверенної держави в серпні 2008 р. Війна призвела до втрати Грузією 20% своєї території з утворенням визнаних Росією псевдо-незалежних Абхазії і Південної Осетії (Цхінвальського району) з наступною гуманітарною кризою на їх території; значних втрат з боку грузинського суспільства матеріального, людського і морального характеру.

Аналізуючи причини російської агресії, американські дослідники Інституту стратегічних досліджень США А. Коген і Р. Гамільтон говорять наступне: «Росія розв'язала війну проти Грузії 2008 р. заради вагомих стратегічних і геополітичних цілей, які включали де-факто анексію Абхазії, послаблення або повалення режиму М. Саакашвілі та запобігання поширенню Північно-Атлантичної організації (НАТО)». І далі, знову ж таки з погляду геополітичних міркувань: «Російське керів-

¹³¹ Loeb V., Slevin P. US Begins Anti-Terror Assistance in Georgia // Washington Post. – 2002. – February, 27.

¹³² Sirbiladze I. Ten years after the Russian-Georgian War: Georgia's dissent to Russian hegemony. 06.08.2018. – [Електронний ресурс]: <http://neweasterneurope.eu/2018/08/06/ten-years-russian-georgian-war-georgia-dissent-russian-hegemony>.

ництво сфокусувалося на Грузії як на ключовому елементі стратегії підтвердження її влади в Євразії. Роками до вторгнення 2008 р. Москва шукала привід для війни як помсти за операцію НАТО, що зміцнила незалежність Косово; заради відновлення домінування Росії в Абхазії і Південній Осетії; з метою демонстрації наслідків прагнень НАТО щодо пострадянської країни. Разом ішлося про «привілейовану сферу інтересів» у дії в стилі 21-го століття. В Євразії Москва використовує весь набір засобів для зрушення балансу влади в регіоні. Ці засоби включають дипломатію (тобто визнання самопроголошених республік), стратегічно орієнтовані інформаційні операції, продаж зброї, домовленості про статус сил і базове конструювання – навіть через зміну режиму – задля забезпечення її (Росії, – авт.) контролю над «сферою привілейованих інтересів». Війна 2008 р. в Грузії стала важливим кроком щодо реалізації цієї мети»¹³³.

В аспекті геополітичних імперських інтересів Росії на противагу Заходу розглядав російсько-грузинську війну й інший американський автор – Р. Асмус, який зазначав: «У 2008 р. Росія прагнула і, можливо, буде прагнути знову в майбутньому змінити силовим шляхом кордони Європи, вважаючи застарілими домовленості, досягнуті в Гельсінки 1975 р. Москва виправдовує цю політику, посиляючись на Косово та інші приклади Югославії. Війна нерозривно пов'язана з вимогами Росії ревізувати Європейську архітектуру безпеки, відмовитись від НАТО, послабити безпекову присутність та зв'язки США з Європою. 20-річний період ери пост-холодної війни зі спільними спробами НАТО і Росії побудувати спільну Європейську архітектуру безпеки закінчився»¹³⁴.

За думкою деяких аналітиків, російсько-грузинська війна поклала початок новій холодній війні з такими головними акторами, як США і Росія¹³⁵. Утім, такий висновок можна вважати передчасним (до подій 2014 р.) з урахуванням того, що агресія Росії проти Грузії не стала червоною лінією, яка відмежувала стадію накопичення суперечностей двох сторін до відвертої конфронтаційності між ними. Реакція Сполучених Штатів Америки (як і низки інших провідних європейських країн) на події в Грузії була асиметричною відповідно на попередній розвиток подій, оскільки обмежилась дипломатичним осудом дій Росії з наступним посередництвом щодо припинення гострої фази війни.

¹³³ Cohen A., Hamilton R. E. The Russian Military and the Georgia war: Lessons and implications. – Carlisle, Pennsylvania, 2011. – P. VII, 91–92.

¹³⁴ Asmus R.D. A Little War That Shook the World. – New York, 2010. – P. 165.

¹³⁵ Linn J. F. War in Georgia – end of an Era, beginning a new Cold war. – [Електронний ресурс]: <https://www.brookings.edu/opinions/war-in-georgia-end-of-an-era-beginning-a-new-cold-war/>.

Так, окрім дипломатичних зусиль, світове співтовариство мало що зробило, щоб зупинити конфлікт, – відверто зазначається в одному з політологічних джерел. «Ніхто не хотів воювати за Грузію. Це був час, коли ніхто не хотів провокувати Росію... значною мірою Грузія залишилась одна»¹³⁶.

Позиція США щодо Грузії зумовлювалась як їх активним залученням до інших регіонів – Афганістану, Іраку, Лівії, так і тим, що стабільні відносини з Росією продовжували сприйматись у Вашингтоні як пріоритетні задля розв'язання глобальних проблем, зокрема, у сфері контролю над озброєннями, а також задля підтримки інтересів США на Близькому Сході та в Перській затоці з урахуванням зростаючої ролі Росії у цих регіонах¹³⁷. Серед інших чинників млявої реакції на агресію проти Грузії – розкол серед західної спільноти щодо оцінок російсько-грузинського конфлікту, коли ряд провідних країн Європи (Німеччина, Франція, Італія) були більше зацікавлені (через енергетичну залежність) підтримувати відносини з Росією, ніж протистояти їй¹³⁸.

Реакцію США на російсько-грузинську війну не можна сприймати без урахування загальних змін зовнішньополітичної стратегії США – від наступальної однобічності задля глобального домінування у світі за республіканської адміністрації Дж. Буша-молодшого до багатосторонності і підтримки глобального лідерства США з опорою на союзників та міжнародні організації за демократичної адміністрації Б. Обама (2009–2017). Саме такі підходи були стверджені в «Стратегії національної безпеки США» 2010 р., де поряд із традиційним визнанням пріоритету підтримки «універсальних ліберальних цінностей повсюдно у світі» водночас було особливо акцентовано на союзницьких відносинах з партнерами, у тому числі з Росією як одному з «центрів впливу». І хоча в документі говорилося про підтримку «суверенітету і територіальної цілісності сусідів Росії» (без спеціального згадування Грузії), «пошук стабільних, сутнісних, багатовимірних відносин з Росією на взаємовигідних інтересах» розглядався як основний зовнішньополітичний орієнтир США на пострадянському просторі¹³⁹.

¹³⁶ Pruitt S. How a five-day war with Georgia allowed Russia to reassert its military might. – [Електронний ресурс]: <https://www.history.com/news/russia-georgia-war-military-nato>.

¹³⁷ Cohen A., Hamilton R. E. Op. cit. – P. 74, 75–77.

¹³⁸ Експертна дискусія «Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки». 14.08.2008 / Національний інститут стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс]: <http://old.niss.gov.ua/Table/1408008/stenograma.htm>.

¹³⁹ National Security Strategy. May 2010. – [Електронний ресурс]: <http://nssarchive.us/national-security-strategy-2010/>.

Ставка на «перезавантаження відносин з Росією» стала одним з вагомих проявів ліберально орієнтованої зовнішньої політики адміністрації Б. Обама на початковому етапі президентства останнього. Ця політика може пояснюватись, з одного боку, об'єктивною потребою в пошуку партнерів для подолання наслідків світової економічної кризи 2008–2009 рр., а з іншого – пошуком оновлених підходів у реалізації зовнішньополітичного курсу за умов провальності одностороннього гегемонізму США часів Дж. Буша-молодшого.

Утім, навіть ліберальні тенденції зовнішньої політики США не виключали наявності представників жорсткої лінії в американському політикумі – як теоретиків, так і реальних політиків (Дж. Маккейн, Зб. Бжезинський, Р. Голбрук), що вимагали політичного курсу на «стримування» Росії у відповідь на її агресію на пострадянському просторі. «Росію, на їх думку, слід було розглядати як потенційного супротивника, що не заслуговує на довіру. І якщо США не задумуються над тим, як «адекватно» відповісти Москві, активно підтримавши своїх східноєвропейських союзників, то вони можуть зіштовхнутися зі значно більш серйозними викликами»¹⁴⁰.

Саме це сталося 2014 р., коли в часи Революції гідності Москва, скориставшись послабленням державного управління, здійснила акт відкритої агресії проти України з анексією частини її території (Криму, Донбасу) та наступним фактичним визнанням, за грузинським сценарієм, створених псевдо-республік на окупованих територіях. Російсько-український конфлікт, як можлива передумова дестабілізації ситуації в східноєвропейському регіоні, становив реальну загрозу національним інтересам США з огляду на реальність перерозподілу на користь Москви геополітичних впливів в Європі.

Подія 2014 р. передувала історичний період, який можна охарактеризувати, якщо не «холодною війною», то, принаймні, «холодним миром» з накопиченням критичної маси суперечностей в американсько-російських відносинах за всіма основними їх напрямками. Йдеться, зокрема, про глобальну війну з тероризмом: від початкової взаємної участі обох держав у міжнародній антитерористичній коаліції (під егідою США) після 11 вересня 2001 р., коли Росія вважалася рівноправним членом коаліції (а контртерористична операція РФ в Чечні – складовою війни проти міжнародного тероризму¹⁴¹), до виходу Росії з коаліції після вторгнення США в Ірак (2003) з окресленням відверто

¹⁴⁰ Ялі М.Х. Російсько-американські взаємовідносини напередодні президентських виборів в РФ: підсумки «перезавантаження» // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – № 107. – С. 48.

¹⁴¹ Совместная декларация Президента В.В.Путина и Президента Дж.Буша...

антиамериканської позиції та подальшого загострення суперечностей сторін щодо цілей, методів та правових засад боротьби з міжнародними терористичними мережами¹⁴².

Хоча адміністрація Б. Обама виступила з позицій оновленого бачення проблеми протидії тероризму через обмеження сфери боротьби з Аль-Каїдою регіоном Афганістану та спробою більш активного залучення до міжнародної діяльності в цій сфері РФ – підходу, що на певний час інтенсифікував співробітництво сторін (надання Росією наземного і повітряного транзитних коридорів, підготовка поліцейських та антинаркотичних кадрів для Афганістану, поставки озброєнь), однак тривалого відновлення коаліції, як і перспективного співробітництва РФ і США у зазначеному напрямі, досягти не вдалося. Вагомими причинами цього були, зокрема, суперечності між Вашингтоном та Москвою через поєднання боротьби з тероризмом з боку США зі встановленням американських сфер впливу в Центральній Азії та на Близькому Сході, стриманість американської адміністрації щодо антивладних рухів під час Арабської весни 2010 р. і водночас підтримка дружніх до США і пов'язаних з видобутком нафти авторитарних режимів в Саудівській Аравії, Тунісі, Бахреїні, Ємені¹⁴³. Логіка геополітичного курсу Росії у цьому зв'язку виявилась у підтримці низки антиамериканських держав, таких як Іран, Венесуела, Сирія. У подальшому РФ і США перебували на протилежних позиціях щодо визначення сторін підтримки в подіях громадянської війни в Лівії (2011), боротьбі із сформованим терористичним утворенням ІДІЛ від 2015 р. в Іраку та Сирії.

Іншим, не менш важливим напрямом, що визначив серйозні суперечності в позиціях американської і російської сторін, був контроль над зброєю масового знищення. Так, проголосивши курс на «перезавантаження», представники демократичної адміністрації Обама ініціювали, тим самим, переговорний процес з Росією з досягнення нової угоди про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Піковою точкою і одночасно найбільшим досягненням цього процесу вважається підписання в Празі у квітні 2010 р. нової угоди між США та РФ про стратегічні наступальні озброєння (СНО-3) та скорочення ракетно-ядерних арсеналів. На думку багатьох експертів, воно мало означати черговий етап перебудови світової архітектури безпеки¹⁴⁴.

¹⁴² Слободян Н.В. Антитерористична діяльність Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації: порівняльний аналіз // Науковий вісник Дипломатичної Академії України при МЗС України. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Серія «Історичні науки». – 2014. – Вип 21. – С.45–52.

¹⁴³ Telata G. Barack Obama, the War on Terrorism and the US Hegemony Alternatives // Turkish Journal of International relations. – 2014. – Vol.13. – № 4. – P. 50, 53–55.

¹⁴⁴ Ялі М.Х. Зазнач. твір. – С. 47–54.

Однак уже всередині 2010 р. в політиці «перезавантаження» в частині контролю над озброєннями намітилися проблеми, серед яких – відсутність компромісу щодо розміщення елементів американської ПРО в Європі, іранської програми збагачення урану, ядерних об'єктів Північної Кореї. Принципово відмінні позиції щодо цього не тільки були підґрунтям загострення відносин сторін, а й поставили під сумнів можливість реалізації вже досягнутих результатів у зазначеній сфері.

Вагомого значення в накопиченні суперечностей США і РФ у межах політики «перезавантаження» набув курс Росії на перерозподіл на свою користь сфер впливу на пострадянському просторі після російсько-грузинського конфлікту 2008 р. «Війна підірвала тісні взаємовідносини, яких Сполучені Штати досягли з пострадянськими країнами з моменту розвалу Радянського Союзу..., – зазначали А. Коген і Р. Гамільтон. – Уже протягом двох років після російсько-грузинської війни стало зрозумілим, що конфлікт змінив баланс влади в пострадянській Євразії»¹⁴⁵.

Росія, як вважають американські аналітики, продовжила зміцнювати своє домінування в регіоні, зокрема через сприяння поваленню чинної влади в Киргизстані у квітні 2010 р., активізацію тиску на Білорусь, розпочату у серпні 2010 р. торговельну війну проти Грузії і Молдови, до якої примушувались і партнери РФ по Митному союзу – Казахстан і Білорусь. Паралельно Росія активізувала зусилля з нарощення своєї військової потуги в регіоні. За два роки після війни з Грузією вона побудувала п'ять військових баз в Абхазії і Південній Осетії. Також, надавши військові гарантії Вірменії щодо спільної відповідальності з захисту її кордонів проти Азербайджану і Туреччини, Москва отримала право на розташування до 2044 р. військової бази й на вірменській території (м. Гюмрі). Це, своєю чергою, поставило в ситуацію неспроможності Азербайджан, який – за умов невдалих спроб відмежуватись від Росії у питаннях продажу газу та отримання сучасної зброї – «навіть чи міг наважитися на повернення сепаратистського Нагорного Карабаху, а також семи захоплених Вірменією районів без того, щоб не постати перед потужністю Москви... Підтекст ставав зрозумілим: Азербайджан має згорнути співробітництво з Заходом – або стикнеться з наслідками»¹⁴⁶.

Така ж ситуація постала й перед центральноазійськими країнами через спроби Росії витиснути американську присутність з регіону; втягнути економіку зазначених країн у проекти економічної інтеграції під егідою Росії. Відчутною протидією останньому став чинник економічного співробітництва країн регіону з КНР, який почав активно виявляти себе від початку XXI ст. Так, військове співробітництво по лінії США –

¹⁴⁵ Cohen A., Hamilton R. E. Op. cit.

¹⁴⁶ Ibid.

посткомуністичні країни Центральної Азії почало набувати обмеженого характеру порівняно зі зростанням військових впливів на регіон Росії по лінії ОДКБ і ШОС.

Окрім цього, після російсько-грузинського конфлікту 2008 р. відбулись й певні зміни геополітичних орієнтирів таких традиційно орієнтованих на євроатлантичний простір країн, як Грузія і Україна. Так, політика Грузії за умов вельми обмеженої підтримки з боку США і водночас політичного, економічного, військового тиску з боку Росії, набуває ознак багатовекторності. Через рік після військових дій 2008 р. Грузія і США підписали Хартію про стратегічне партнерство, що передбачала поглиблення співробітництва в галузі оборони і безпеки, а також розвиток економічних, торговельних, енергетичних відносин сторін. З іншого боку, Грузія з 2012 р. прагне відновити відносини з Росією, призначивши з цією метою спеціального представника. Ці зусилля не були ефективними через політику Росії щодо прикордонних грузинських територій, яка руйнувала територіальну цілісність Грузії¹⁴⁷, а також з огляду на стійкі прозахідні настрої грузинського суспільства¹⁴⁸. Однак спроби Тбілісі відновити відносини з РФ стали показником визнання грузинським керівництвом замороженості конфлікту 2008 р., як і впливів Росії, що набула превалюючого становища в регіоні.

Неоднозначність перспектив визначала й політику України, яка від 2010 р. – зі зміною керівництва країни (попри навіть декларативні заяви щодо незмінності євроінтеграційних орієнтирів) – почала поступово дрейфувати в бік Росії. Серед показників – Харківські угоди від 21 квітня 2010 р. між підписаними президентами України В. Януковичем та РФ Д. Медведевим, які, поряд із 30% знижкою ціни на газ, передбачали подовження до 2042 р. (від 2017 р. на 25 років) терміну перебування російського Чорноморського флоту в Криму¹⁴⁹, що зміцнило російську військову присутність РФ на території України; суттєва корекція євроатлантичного курсу – відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01 липня 2010 р. – від здобуття членства до співробітництва з НАТО¹⁵⁰, що знизило пріоритетність останнього в зовнішній політиці країни; посилення економічної інтеграції по лінії РФ – Україна в оборонній, космічній, енергетичній, літако-

¹⁴⁷ Sirbiladze I. Op.cit.

¹⁴⁸ Chkhikvadze A. No Political force in Georgia can be pro-Russian and win elections. – [Електронний ресурс]: <https://foreignpolicy.com/2019/07/28/no-political-force-in-georgia-can-be-pro-russian-and-win-elections-tbilisi-protests-moscow-view-from-there/>.

¹⁴⁹ Договір Януковича і Медведева про базування флоту до 2042 року. Текст документу. – [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/22/4956018/>.

¹⁵⁰ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. – [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

будівній, суднобудівній... галузях, що ускладнювало процес реальних інтеграційних процесів по лінії Україна – ЄС.

Хоча здобутком української влади у 2011–2013 рр. вважається підготовка разом з європейською стороною Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, однак відмова уряду М. Азарова від її підписання на Вільнюському саміті східного партнерства в листопаді 2013 р. стала підтвердженням проросійських переваг у формуванні державної політики для владної команди В. Януковича.

Зазначене було поштовхом і для Революції гідності як масштабного народного протестного руху в Україні, що, будучи орієнтованим на євроінтеграційні орієнтири, демократизацію країни, протидію корупції, олігархічному правлінню, порушенню прав людини, яка стала не тільки причиною і приводом для російської агресії з метою реалізації імперських планів, а й жорсткої (на протигагу подіям у Грузії 2008 р.) реакції США на політику Москви. Збройна агресія Росії проти України 2014 р. стала останньою ланкою критичної маси суперечностей, що повернули американську адміністрацію від стану «холодного миру» до стану «холодної війни» в російсько-американських відносинах та значно посилили увагу США до пострадянського простору (у більш широкому розумінні – східноєвропейського регіону) порівняно з попереднім періодом з іншими геополітичними пріоритетами (Близький Схід, АТР) адміністрації Б. Обами.

Показово, що Україна відігравала в цьому відношенні не випадкову роль. Так, ще в другій половині 1990-х рр. в американській політичній думці сформувалася позиція про Україну як можливого провідника демократичних тенденцій та стабільності на пострадянському просторі та, відповідно, необхідність підтримки її цілісності. «Для західних політиків цілісність України має особливе значення, – зазначав свого часу американський дослідник В. Зіммерман. – Якщо Україна стане залежною, можливості громадянської війни на кшталт тих, що призвели до розбрату на Кавказі та на теренах колишньої Югославії, стануть реальними. Більше того, якщо окремі значні частини України об'єднаються з Росією, стратегічна ситуація в центрі Європи фундаментально зміниться. Радянський Союз був немислимим без України. Росія, що поглине Україну або значні її частини, сприйматиметься багатьма елітами посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи такою, що становитиме загрозу безпеці на тому ж рівні, як і її радянський попередник...»¹⁵¹.

¹⁵¹ Zimmerman W. Is Ukraine a Political Community? // Communist and Post-Communist Studies. – 1998. – Vol. 31. – № 1. – P. 44.

Зазначене повторювало стверджений ще раніше концептуальний підхід З. Бжезінського про українську незалежність як ціннісний орієнтир зовнішньої політики Сполучених Штатів на противагу імперським зазіханням Росії. «Найкритичніший момент – майбутнє стабільності та незалежності України, бо Росія в разі підкорення собі України автоматично стає імперією... Америка повинна дати політичні гарантії українській незалежності та територіальній цілісності», – відзначав дослідник¹⁵².

Аналізуючи роль України в системі російсько-американських відносин у зв'язку з подіями подій 2014 р. ряд аналітиків розглядають цей конфлікт як частину більш широкого геополітичного протистояння Росії і Заходу. Відповідно до цієї точки зору агресія РФ проти України не обмежується виключно відновленням російських імперських впливів на пострадянському просторі, а є орієнтованою на глобальні процеси з відновленням статусу Росії як світового геополітичного («цивілізаційного») центру, здатного впливати і змінювати сталий світоустрій. Україна в межах такого підходу розглядається як сфера зіткнення геополітики та геоekonomіки (за С. Чарапом та Т. Колтоном¹⁵³) або «критичної геополітики» (за Дж. Тоулем¹⁵⁴) двох полюсів, що базуються на протилежних цивілізаційних орієнтирах. «Останній підхід розглядає конфлікт як спробу російського уряду відновити певне поняття російської національної ідентичності, яке розглядає Росію не як національну державу, а як «цивілізацію», яка виходить поза межі Російської федерації і є несумісною з незалежною Україною», – пише Т. Кузьо¹⁵⁵.

Після подій 2014 р. підтримка з боку США ліберальних цінностей та демократії в Україні вийшла за межі парадигми виключно поглиблення американських впливів на пострадянському просторі, а допомога Вашингтону українському уряду на стримування агресора почала набувати об'єктивного характеру. Уже протягом першого року російсько-українського конфлікту ця допомога, окрім дипломатії, охопила фінансову, військово-технічну, санкційну сфери. У грудні 2014 р. президент США Б. Обама підписав ухвалений конгресом США «Акт підтримки свободи України» (Ukraine Freedom Support Act of 2014), згідно якого Україна протягом 2015–2017 рр. мала отримати військову

¹⁵² Brzezinski Z. *Premature Partnership* // *Foreign Affairs*. – 1994. – Vol. 73. – №2. – P. 67–82.

¹⁵³ Charap S., Colton T. J. *Everyone Loses: The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia*. – Routledge, 2017. – 212 p.

¹⁵⁴ Toal G. *Near Abroad: Putin, the West, and the Contest Over Ukraine and the Caucasus*. – Oxford, 2017. – 408 p.

¹⁵⁵ Kuzio T., D'anieri P. *The causes and consequences of Russia's actions towards Ukraine*. – [Електронний ресурс]: <https://www.e-ir.info/2018/06/16/the-causes-and-consequences-of-russias-actions-towards-ukraine/>.

допомогу в розмірі 350 млн дол., включно з перспективою летальної зброї на 50 млн дол.¹⁵⁶ Реально за п'ять років, від 2014 р., Сполучені Штати виділили для зміцнення обороноздатності українських збройних сил понад 1,3 млрд дол.¹⁵⁷. Загалом 92% усієї військово-технічної допомоги, яку Україна отримала з-за кордону за цей період, надійшло від США¹⁵⁸.

Російська агресія проти України вочевидь змінила підходи США до РФ як провідного гравця пострадянського і загалом європейського простору. Якщо в Стратегії національної безпеки 2010 р. часів Б. Обами Росія сприймалась як партнер, то відповідний документ 2015 р. кваліфікував Росію вже як агресора. «Сполучені Штати як світова держава приймають на себе зобов'язання зміцнити європейську безпеку, у тому числі, шляхом утихомирення російського агресора, посилення оборонного компоненту, енергобезпеки та підтримки розвитку країн Східної Європи». І в продовження, окремим пунктом: «Ми будемо стримувати агресію Росії, зберігати пильність відносно її стратегічних можливостей, а також допомагати нашим союзникам і партнерам протистояти російському примусу протягом тривалого часу, якщо в цьому буде потреба», – йдеться в документі.

Специфікою СНБ США від 2015 р. стала й спеціальна увага до України в системі зовнішньополітичних орієнтирів Сполучених Штатів, що знайшло своє відображення у таких розділах, як безпека, процвітання, цінності, міжнародний порядок. Українська тематика не обмежувалася водночас інтересами виключно України, підтверджуючи курс США на підтримку демократично орієнтованих країн пострадянського простору. «Ми будемо підтримувати партнерів, таких як Грузія, Молдова, Україна, які зможуть працювати пліч о пліч зі США і НАТО, а також забезпечувати власний захист», – зазначають упорядники СНБ¹⁵⁹.

Слід зазначити, що політична лінія щодо Росії, окреслена в СНБ 2015 р. за президентства Б. Обами, знайшла подальше підтвердження в документах стратегічного рівня республіканської адміністрації президента Д. Трампа (з 2017) попри суперечливі заяви Трампа як кандидата

¹⁵⁶ S.2828 – Ukraine Freedom Support Act of 2014. 113th Congress (2013-2014). – [Електронний ресурс]: <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2828/text>; Medynskyi I. U.S. military assistance to Ukraine under Obama and beyond // Аропа. – 2016. – Вип. 16. – С. 14.

¹⁵⁷ США витратили \$ 1,3 млрд на військову допомогу Україні. 30.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://dt.ua/UKRAINE/ssha-vitratili-1-3-mlrd-na-viyskovu-dopomogu-ukrayini-307081.html>

¹⁵⁸ Посольство: 92% всей военно-технической помощи для Украины поступило из США. 14.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://nv.ua/ukraine/politics/voennaya-pomoshch-ukraine-bolshe-vsego-predostavili-ssha-50037391.html>

¹⁵⁹ National Security Strategy. February 2015. – [Електронний ресурс]: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf.

в президенти щодо можливості «домовитися» з РФ. За Трампа почало простежуватись відверте протистояння по лінії РФ – США, коли чинник агресії РФ на пострадянському просторі (на прикладі Грузії й України) почав сприйматись американською стороною як загроза європейській стабільності та впливам Сполучених Штатів на Європейському континенті. У СНБ 2017 р. з цього приводу стверджується: «Хоча загроза радянського комунізму зникла, нові небезпеки випробовують нашу волю. Росія використовує підривні заходи для послаблення довіри до американської відданості Європі, підриву трансатлантичної єдності та послаблення європейських інститутів і урядів. Від вторгнення в Грузію і Україну Росія демонструє її спрямованість на порушення суверенітету держав регіону. Росія продовжує залякувати її сусідів, погрожуючи ядерним потенціалом та наступальними можливостями»¹⁶⁰.

Водночас у СНБ 2017 р. ідеться й про інтерес США до співробітництва з Росією на міжнародному рівні, особливо у сфері контролю над озброєннями. Однак провідною тезою документу є визнання Росії (додатково до Китаю) як виклику міжнародному статусу США: «Китай і Росія прагнуть сформувати світ, що суперечить цінностям й інтересам США. Китай прагне витиснути Сполучені Штати з Індо-Тихоокеанського регіону, поширити кордони його керованої державою економічної моделі, переупорядкувати регіон на свою користь. Росія прагне відновити статус великої держави та встановити сфери впливу біля її кордонів...». І далі, конкретизовано що «Росія націлена на послаблення впливів США у світі та їх відмежування від союзників і партнерів. Росія розглядає Північноатлантичний альянс та ЄС як загрозу. Росія інвестує в нові військові можливості (включно з ядерними системами, які представляють найбільш суттєву екзистенційну загрозу Сполученим Штатам) та дестабілізує кіберможливості. Шляхом модернізованих форм підривної тактики Росія втручається у внутрішні політичні справи країн повсюдно у світі. Поеднання російської амбіції та зростаючих військових можливостей утворює нестабільний кордон в Євразії, де, відповідно до прорахунків Росії, зростає ризик конфлікту»¹⁶¹.

Конфліктогенність зовнішньої політики Росії щодо ближнього і віддаленого зарубіжжя знайшла критичні оцінки і в такому стратегічному документі міністерства оборони США, як «Огляд ядерного потенціалу» від 2018 р., зорієнтованого на модернізацію американського ядерного арсеналу задля стримуючих РФ дій. «Сьогодні Росія модернізує ядерну зброю, також як й інші стратегічні системи». Ще

¹⁶⁰ National Security Strategy of the United States of America. December 2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.

¹⁶¹ Ibid.

більш тривожним вважаються прийняті Росією військові стратегії та ресурси, які заради успіху покладаються на ядерну ескалацію. Ці розробки, поєднані із захопленням Криму та ядерними погрозами американським союзникам, відзначають повернення Москви до суперництва великих держав¹⁶².

Зазначене вкупі з фактичною ініціацією Росією гонки озброєнь та порушенням Договору про ліквідацію ракет середньої і малої дальності – ДРСМД (а, насамкінець, і заяви США та РФ про вихід з Договору в серпні 2019 р.¹⁶³) окреслило додатковий, надзвичайно серйозний напрям суперечностей із загрозою конфронтації сторін. Зворотним, позитивним, боком цього можна вважати посилену увагу США до країн, що зазнали агресії з боку Росії та готові протистояти РФ. Так, адміністрація Трампа, попри надзвичайно суперечливі висловлювання щодо Росії і навіть України, фактично виявилася серед найбільш проукраїнських у сучасній історії США. Д. Трамп не тільки продовжив політику дипломатичної, військово-технічної допомоги Україні, а й схвалив рішення про надання Києву оборонного озброєння, чого не спромігся зробити Б. Обама. У лютому 2019 р. Д. Трамп підтримав ухвалений Конгресом пакет законодавчих актів, якими передбачається збільшення всіх видів допомоги Україні в поточному році майже до 700 млн дол. (з них 250 млн – на безпековий сектор)¹⁶⁴.

У колі країн, що традиційно отримують американську підтримку на противагу Росії, окрім України, – Грузія і Молдова. Бюджет США на 2019 р. на потреби національної оборони (NDAA) передбачає, зокрема, розвиток і впровадження комплексної стратегії співробітництва в галузі безпеки, що визначає пріоритети підтримки союзників та партнерів у Європі, включаючи Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Румунію, Болгарію, Україну, Молдову та Грузію¹⁶⁵. У серпні 2019 р. Грузія підписала зі своїм стратегічним партнером США домовленість про трирічне військово-співробітництво, орієнтоване на посилення оборонних можливостей Грузії, підвищення військової і бойової готовності до

¹⁶² Nuclear Posture Review. February 2018. – [Електронний ресурс]: <https://media.defense.gov/2018/Feb/02/2001872877/-1/-1/1/EXECUTIVE-SUMMARY.PDF>.

¹⁶³ Ядерный договор между США и Россией официально прекращает действие. 02.08.2019. – [Електронний ресурс]: https://censor.net.ua/news/3140891/yadernyyi_dogovor_mejdu_ssha_i_rossiyi_ofitsialno_prekraschaet_deystvie

¹⁶⁴ Трамп підписав бюджет США, що збільшує допомогу Україні. 16.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-us-trump-signs-budget/29773658.html>

¹⁶⁵ Трамп підписав оборонний бюджет, що передбачає \$250 млн Україні. 14.08.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/08/14/7085577/>

процесів, які мають прискорити інтеграцію Грузії в НАТО¹⁶⁶. На думку аналітиків, поглиблення співробітництва Грузії і США у військовій сфері є частиною американської стратегії щодо Росії¹⁶⁷.

Своєю чергою, продовжується фінансова підтримка Грузії з боку США, обсяг якої в 2019 р. збільшився на 22 млн дол. За даними грузинського МЗС, окрім збільшення фінансової допомоги, в бюджеті США на 2019 фінансовий рік є «важливі приписи», які враховують необхідність деокупації регіонів Грузії та посилення політики невизнання двох грузинських сепаратистських регіонів. Зокрема, вже третій рік поспіль у тексті бюджету є пункти, що забороняють фінансову допомогу країнам, які визнають незалежність окупованих Росією Абхазії і Цхінвальського регіону¹⁶⁸.

Відповідно до проекту бюджету США на 2020 р. в Європі і країнах Євроазії на програми міжнародної військової освіти і навчань планується виділити 26,4 млн дол., на «Програми зовнішнього військового фінансування» – 75 млн дол., на безпеку країн, що знаходяться на східних і південних кордонах Європи та подолання шкідливого впливу Росії – 308 млн дол. Варто додати, що програма зміцнення безпеки країн, що знаходяться на східних і південних кордонах Європи, передбачає сприяння інтеграції цих держав у західні структури, підтримку демократії в регіоні та верховенства закону¹⁶⁹.

Ступінь розвитку відносин США з іншими країнами СНД, як і обсяг наданої їм американської допомоги слід розглядати з урахуванням рівня досягнення цими країнами демократії, зорієнтованості на співробітництво із Заходом, а також ступеня збігу внутрішньої політики країн з безпековими та економічними інтересами США. Показовою є Білорусь, яка продовжує перебувати у сфері обмежувальних дій (санкцій) до президента Білорусі О. Лукашенка та низки чиновників і членів їхніх сімей. Ці заходи були введені в червні 2006 р. внаслідок президентських виборів у Білорусі, що були визнані недемократичними з боку США та ЄС. У червні 2019 р. президент Д. Трамп продовжив санкції до 16 червня 2020 р. У відповідному документі йдеться, що дії і політика

¹⁶⁶ Грузія підписує з «головним стратегічним партнером» США угоду про військове співробітництво. 17.08.2019. – [Електронний ресурс]: https://censor.net.ua/news/3143430/gruziya_podpisuyaet_s_glavnym_strategicheskim_partnerom_ssha_soglasenie_o_voennom_sotrudnichestve

¹⁶⁷ Латышев А. «Закрепление лояльности»: зачем Грузия и США собираются заключить новый военный договор. 17.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://russian.rt.com/ussr/article/659824-gruziya-ssha-dogovor>

¹⁶⁸ США увеличат поддержку Грузии. 20.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.golos-ameriki.ru/a/4796127.html>

¹⁶⁹ Какую помощь Грузии оказывают США – разоблачение дезинформации. 27.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.apsny.ge/2019/pol/1553738930.php>

певних членів уряду Білорусі мають ознаки корупції, підривають демократію, політичні репресії, як і раніше, порушують права людини, а тому усе це представляє загрозу для національної безпеки і зовнішньої політики США¹⁷⁰.

Інші підходи виявляють США до країн Південного Кавказу, які, при проблеми з демократією (окрім, можливо, Грузії), продовжують перебувати в колі безпекових і економічних (енергетичних) інтересів Сполучених Штатів. Так, для адміністрації Д. Трампа стратегічного значення в регіоні набули зусилля на підтримку країнами Південного Кавказу – Вірменією, Грузією та Азербайджаном санкцій проти нафтової та фінансової сфер Ірану (за умов активізації ядерної програми останнього). Саме така позиція стала передумовою візиту в країни Південного Кавказу в жовтні 2018 р. радника з питань національної безпеки США Дж. Болтона. Утім, якщо в Тбілісі та Баку наполягання представника американської адміністрації були зустрінуті з певним розумінням, то реакція Єревану була близькою до роздратування – як через союзницькі відносини з Москвою (що є найбільшим торговельним партнером і стратегічним союзником Єревану), так і внаслідок підтримки Вірменією відносин з Іраном, коли (за умов відсутності дипломатичних відносин з Азербайджаном і Туреччиною і, таким чином, закриття східного і західного кордонів країни) південний кордон з Іраном залишався для неї одним із ключових виходів у світ¹⁷¹.

Оцінюючи відносини зі США, вірменські дипломати робили наголос на їх позитивному складнику – підтримці в липні 2019 р. палатою представників конгресу США ініціативи конгресмена Б. Шермана про заборону продажу Азербайджану військової техніки¹⁷², а також прийнятті тоді ж конгресом поправки на підтримку пропозиції «Ройса-Енгеля» по Карабаху (про відведення снайперів з лінії зіткнення військ і збільшення числа спостерігачів ОБСЄ), що віталосся насамперед урядом Вірменії¹⁷³. Показово, що від 1998 р. конгрес США не розглядав і не ухвалював прокарабаських заходів, не враховуючи іноземну допомогу

¹⁷⁰ US prolong sanctions against Belarus president. June 18, 2019. – [Електронний ресурс]: <https://emerging-europe.com/news/us-prolongs-sanctions-against-belarus-president/>

¹⁷¹ Вірменія налаштована розвивати відносини з Росією. 28.12.2018. – [Електронний ресурс]: <https://podrobnosti.ua/2276479-vrmenja-nalashtovana-rozvivati-vidnosini-z-rosju.html>; Джон Болтон наговорив зайвого в Вірменії. 31.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://ua.112.ua/mnenie/dzhon-bolton-nahovoryv-zaivoho-u-virmenii-467978.html>

¹⁷² Конгрес США схвалив ініціативу Бреда Шермана про заборону продажу зброї Азербайджану. 12.07.2019. – [Електронний ресурс]: <http://aspekty.net/2019/kongres-ssha-shvaliv-inicizativu-breda-shermana-pro-zaboronu-prodazhu-zbroi-azerbajdzhanu/>

¹⁷³ Поправка Джуді Чу – перша Карабаська міра, прийнята Конгресом США з 1998 року – ANCA. 11.07.2019. – [Електронний ресурс]: <http://aspekty.net/2019/popravka-dzhudi-chu-persha-prokarabaska-mira-prijnyata-kongresom-ssha-z-1998-roku-anca/>

цьому регіону. Важливим для ситуації на Південному Кавказі стали й перші за останні 10 років переговори голів МЗС Вірменії та Азербайджану по Карабаху в червні 2019 р. у Вашингтоні, які наочно засвідчили зацікавленість США в розвитку відносин з країнами в регіоні, зокрема і з Вірменією¹⁷⁴.

Фактом, на який також звертають увагу аналітики, є зменшення фінансової допомоги Вірменії з боку США на відміну від нарощування підтримки, яку почав отримувати за часів адміністрації Д. Трампа Азербайджан. Так, якщо у 2018 фінскальному році Азербайджану було надано 59,6 млн дол., а в 2019 р. заплановано надати 42,9 млн дол., то Вірменія у 2018 р. отримала допомоги лише на 4,1 млн доларів, а на 2019 і 2020 фінскальні роки їй передбачено допомоги на усього на 2,8 і 2,1 млн дол. відповідно¹⁷⁵.

Динаміка надання допомоги обом країнам з боку США корелюється як із погіршенням американсько-іранських відносин (коли Азербайджан виступає союзником Вашингтону, а Вірменія, скоріше, Тегерану), так і з чинником енергетичної спроможності Азербайджану як видобувача і транзитера нафти й газу (у тому числі в Європу) та увагою до країни в цьому відношенні великих європейських і американських кампаній. Ці мотиви було фактично визнані й Д. Трампом, який у вітальному посланні президенту Азербайджану І. Алієву на честь державного свята – Дня Республіки 28 травня 2019 р. зазначав: «Між нашими державами існує потужне партнерство, побудоване на багатьох спільних інтересах. Я ціную внесок Азербайджану в міжнародну безпеку і ваше лідерство у зміцненні енергетичної безпеки Європи завдяки висуненню ініціативи Південного газового коридору». У посланні також підкреслювалось, що США вітають усі кроки, спрямовані на реформи в Азербайджані, зокрема, в галузі верховенства закону, які «служуватимуть інтересам азербайджанського народу та утворюватимуть можливість для поглиблення співробітництва» двох країн¹⁷⁶.

Переплетення безпекових та енергетичних інтересів могло б стати платформою для активізації політики адміністрації Д. Трампа й щодо центральноазійських країн пострадянського простору, однак реалії засвідчують значне звуження процесу залучення США до регіону – тенденції, що почала окреслюватись ще за часів другого президентства

¹⁷⁴ Переговори Азербайджана и Армении в Вашингтоне. Зачем это нужно США? 21.06.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/features-48704252>

¹⁷⁵ Павел Фельгенгауэр: Азербайджан становится для США все более важным партнером. 24.07.2019. – [Електронний ресурс]: https://moscow-baku.ru/news/politics/pavel_felgengauer_azerbaydzhan_stanovitsya_dlya_ssha_vse_bolee_vazhnym_partnerom/

¹⁷⁶ Donald Trump: US, Azerbaijan share strong partnership built on shared interests. 2019 May 24. – [Електронний ресурс]: <https://www.turan.az/ext/news/2019/5/free/politics%20news/en/81236.htm>

Б. Обама, набувши надалі, за Трампа, особливо виразних форм. Своєрідним індикатором цього процесу стало значне скорочення фінансових надходжень з боку США – і до всього регіону, і до кожної окремої країни. Так, якщо в цілому військова допомога, а також допомога в економічній і гуманітарній сферах країнам Центральної Азії з боку США за період від 2000 до 2017 рр. становила 4,09 млрд дол. (1,92 і 2,17 млрд відповідно), а пік допомоги прийшовся на 2008–2012 рр. (період першого президентства Б. Обама), то від початку другої каденції Обама фінансові надходження в регіон різкого скоротилися. Другий етап скорочень розпочався у 2018 фінансовому році, коли рівень військової допомоги регіону по каналу Держдепартаменту становив лише 9,1 млн дол., зменшившись майже на третину (15,6 млн у 2017 р.). Ця допомога передбачала виділення Казахстану 2,6 млн дол. (2017) та 1,7 млн (2018); Киргизстану – 4,06 млн (2017) та 1,5 млн (2018); Таджикистану – 6,5 млн (2017) та 4,7 млн (2018); Туркменістану – 715 тис. (2017) та 430 тис (2018); Узбекистану – 1,8 млн (2017) та 840 тис (2018).

Відчутного скорочення зазнали й надходження із США центральнопівденноазійським країнам в економічній і гуманітарній сфері, склавши у 2018 р. 45,1 млн дол., що майже вдвічі менше за 102,8 млн у 2017 р. Уся американська допомога, як і раніше, здійснювалась по каналу Фонду економічної підтримки і розвитку (ESDF) Держдепартаменту і Програмі глобального здоров'я (Global Health Programs). При цьому Казахстан і Туркменістан були зовсім позбавлені економічної і гуманітарної допомоги за цими напрямками, для Киргизстану скорочення було у понад три рази – 18 проти 47,7 млн дол. для Таджикистану – в два рази (17,3 проти 35 млн), лише для Узбекистану рівень вельми обмеженої економічної і гуманітарної допомоги залишився сталим – 9,8 млн¹⁷⁷.

Причини зменшення фінансових виплат країнам Центральної Азії з боку США у другій половині 2010-х рр. пов'язані із завершенням активної фази війни в Афганістані, з одного боку, а з іншого – курсом Д. Трампа на загальне скорочення обсягів зовнішньої американської допомоги іншим країнам й зосередження уваги на внутрішніх проблемах і виключно американських безпекових інтересах¹⁷⁸.

До інших чинників звуження фінансової допомоги країнам Центральної Азії також відносяться: обмеження американської військової

¹⁷⁷ Средняя Азия лишилась приоритетного статуса в политике США. 21.07.2017. – [Електронний ресурс]: <https://eadaaily.com/ru/news/2017/06/21/srednyaya-aziya-lishilas-prioritetnogo-statusa-v-politike-ssha>

¹⁷⁸ Full text: 2017 Donald Trump inauguration speech transcript. 01.02.2017 – [Електронний ресурс]: <https://www.politico.com/story/2017/01/full-text-donald-trump-inauguration-speech-transcript-233907>

присутності в регіоні; складності проектів, що пропонувались американцями для інтеграції центральноазійських країн у межах військового співробітництва зі США. Йдеться, зокрема, про запропонований американською адміністрацією 2005 р. геополітичний проект «Великої Центральної Азії», згідно з яким передбачалось об'єднання в єдине військово-стратегічне і геополітичне ціле країн ЦА й Афганістану¹⁷⁹.

Концептуальна проблематичність даного проекту полягала у тому, що він базувався на ідеї гомогенності країн (які мали сформувати єдиний геополітичний центр), однак центральноазійський регіон у порівнянні з Афганістаном включає держави з відчутними відмінностями у розумінні власних інтересів; зовнішньополітичним налаштуванням діючих політичних сил; ступені розвитку, традицій і відносин з іншими впливовими акторами світу¹⁸⁰.

Значною перешкодою в реалізації проекту була й консервація авторитарних форм правління у країнах регіону та, відповідно, гальмування демократичних процесів у них, розвиток яких становив передумову їх інтеграції та вимогу до них американських адміністрацій. Складність ситуації полягала в тому, що країни регіону мали прийняти запропоновану США парадигму, незалежно від того, наскільки їх суспільства були готовими до пропонованих реформ. Результати американської політики насамкінець звелись до того, що країни регіону почали відторгати насильницьке просування модернізаційних змін, трактуючи позицію американців як втручання у внутрішні справи центральноазійських суспільств. На практиці це виявилось у витискуванні американської військової присутності із регіону.

Найбільш показовим у цьому відношенні стало закриття двох американських авіабаз – на території Узбекистану (Карши-Ханабад) та Киргизстану (Манас). Так, закриття американської авіабази Ханабад 2005 р. стало наслідком реакції уряду Узбекистану на вимоги американської адміністрації розслідувати порушення прав людини у зв'язку з придушенням виступів в Андіжані¹⁸¹. Питання згортання авіабази Манас неодноразово піднімалось як урядом Киргизстану, так і РФ після завершення гострої фази війни США в Афганістані¹⁸². Остаточну базу

¹⁷⁹ Даниленко С., Гальона О. Геополітичні акценти зовнішньої політики США у Центральній Азії // Вісник Київського національного університету. Міжнародні відносини. – 2017. – № 46. – С. 22.

¹⁸⁰ Ініціатива C5+1: США осознали свои ошибки в Центральной Азии? – [Електронний ресурс]: <http://press-unity.com/analitika-stati/11605.html>

¹⁸¹ Юлдашева Г. США и Узбекистан – обзор пройденного пути и вопросы будущего. 06.02.2017. – [Електронний ресурс]: <https://caa-network.org/archives/8342>

¹⁸² Дорошенко М.С. Вплив «перезавантаження» американсько-російських відносин на зовнішню політику держав пострадянського простору // Актуальні проблеми міжнародних відносин.

було закрито 2014 р. внаслідок денонсації Бішкеком угоди щодо Центру транзитних перевезень в аеропорту «Манас» від 2009 р. та виходу Киргизстану (без пролонгації) з двостороннього договору про співпрацю зі США 1993 р. Цим крокам передувало підписання урядом Киргизстану договору про приєднання країни до Євразійського економічного союзу в грудні 2014 р.¹⁸³

Усі ці обставини, навіть за умов реалізації певного рівня військового співробітництва між країнами Центральної Азії і США (у 2016–2017 рр. на програму партнерства з боротьби з тероризмом країнам регіону було виділено 50 млн дол.¹⁸⁴), почали розглядатись у політичних колах як послаблення впливів США (у більш широкому вимірі – Заходу) на пострадянському просторі. Підтвердженням таких узагальнень називаються входження до Євразійського економічного союзу під егідою Росії Казахстану й Киргизстану; посилення військового впливу РФ на країни регіону (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) через ОДКБ; активізацію Москвою політики досягнення особливого міжнародного статусу Росії в Азії через створення двосторонніх альянсів з окремими країнами, головним чином, у безпековій сфері. Показові приклади останнього – масштабна фінансова і військова допомога Узбекистану після закриття бази в Ханабаді¹⁸⁵; інвестиційна і військово-технічна підтримка Киргизстану в обмін на згоду про розміщення на території країни Об'єднаної військової бази РФ¹⁸⁶; перебування відповідно угод до 2042 р. російської військової бази на території Таджикистану¹⁸⁷; активна взаємодія Росії з Казахстаном в рамках ОДКБ і ШОС¹⁸⁸.

Реалії останнього двадцятиліття виявили також вагомі успіхи Китаю в просуванні власних інтересів у центральноазійському регіоні – тенденції, що може пояснюватися прагматизмом підходів КНР до відносин з ННД. Так, якщо Сполучені Штати висували за передумову співробітництва в усіх сферах модернізаційні процеси в країнах Азії, а

– 2012. – Вип. 107. – С. 97–102.

¹⁸³ Токаєва А. «Манас» как символ крушения планов США в Центральной Азии. 07.11.2013. – [Електронний ресурс]: <https://rus.azattyq.org/a/manas-amerika-rossia-v-centralnoi-azii/25160225.html>; Киргизстан анулював договір про співпрацю зі США. 22.07.2015. – [Електронний ресурс]: https://dt.ua/WORLD/kirgizstan-anulyuvav-dogovir-pro-spivpracyu-zi-ssha-179511_.html

¹⁸⁴ Юлдашева Г. Указ. соч.

¹⁸⁵ Там же.

¹⁸⁶ Игрокам ЦА подан четкий сигнал – эксперты о визите Путина в Кыргызстан. 01.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://ru.sputnik.kg/analytics/20190401/1043829878/itogi-vizit-putin-kyrgyzstan.html>

¹⁸⁷ Доля військової бази РФ на території Таджикистану – вирішена. 05.10.2012. – [Електронний ресурс]: <https://ukrainian.voanews.com/a/tajikistan-russia/1521008.html>

¹⁸⁸ Микитчук Н.М. Взаємовплив українсько-казахстанських та російсько-казахстанських відносин в умовах трансформації міжнародної системи // Вісник Дніпропетровського університету. Політологія. – 2015. – № 4. – С. 16–23.

Росія ставила за пріоритет реалізацію під її егідою інтеграційних процесів, то китайський вектор співробітництва базувався переважно на двосторонніх відносинах у політико-правовій, торговельній та інвестиційних сферах.

Враховуючи дані реалії США шукають нові формати збереження важелів впливу на країни Центральної Азії. Перспективного значення, наприклад, набуває формат відносин C5+1 (країни Центральної Азії і США), ініційований Вашингтоном для налагодження діалогу з країнами регіону під час візиту держсекретаря США Дж. Керрі до Центральної Азії у 2015 р. Показово, що вже перша зустріч в Узбекистані виявила спільність інтересів сторін в економічній сфері попри питання політичного характеру, які завжди мали пріоритет для Сполучених Штатів. Особливу зацікавленість викликали запропоновані США перспективи обміну технологіями для модернізації економіки, сприяння реформуванню систем корпоративного управління в країнах регіону¹⁸⁹.

Адміністрація Трампа надала формату відносин C5+1 новий імпульс, виявивши при цьому специфіку орієнтирів США щодо окремих центральноазійських країн. Саме такого характеру набула зустріч у рамках C5+1 заступника держсекретаря США з політичних питань Д. Гейла з головами МЗС Казахстану й Узбекистану в серпні 2019 р. У колі питань, що обговорювалися з представниками казахської сторони, – сприяння процесу відновлення Афганістану, реалізація економічних проектів, зокрема, у транспортній сфері. З представниками Узбекистану обговорювались питання співробітництва у сфері інвестицій, заохочення технологій і американського досвіду для модернізації країни¹⁹⁰.

Обмеження зустрічей на теренах Центральної Азії саме цими двома країнами не було випадковим. Адже, Казахстан як найбільш розвинута країна регіону традиційно розглядається американцями як опорний центр Центрально-Азійського регіону. Крім того, Казахстан залишається в колі енергетичних інтересів США та виявляє модернізаційні тенденції, що спираються на інтереси сучасної казахстанської еліти, орієнтованої на західні економічні і фінансові потоки. Своєю чергою відносини з Узбекистаном не виключають розширення військового та військово-технічного співробітництва зі США. Імовірним є й залучення Узбекистану до переговорного процесу щодо Афганістану через зацікавленість узбецького керівництва бачити в цій країні надійного партнера, а не витоків загроз. Підтвердженням цього стало проведення в Ташкенті у лютому 2019 р. конференції начальників генштабів

¹⁸⁹ Инициатива C5+1: США осознали свои ошибки в Центральной Азии?

¹⁹⁰ Панфилова В. США проявляют интерес к Казахстану и Узбекистану. 22.08.2019. – [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/cis/2019-08-22/5_7657_uzbekistan.html

збройних сил країн Центральної і Південної Азії за участі глави Центрального командування ЗС США (CENTCOM) Дж. Вотела. У центрі уваги конференції, окрім іншого, перебувало питання врегулювання конфлікту в Афганістані¹⁹¹.

Серед країн Центральної Азії, які об'єктивно можуть викликати зацікавленість адміністрації Д. Трампа, насамперед з погляду енергетичних інтересів США, – Туркменістан, що володіє величезними запасами природного газу і нафти, є офіційно нейтральною державою, а тому не є обмеженим економічними і військово-політичними зобов'язаннями перед іншими акторами регіону. Традиційно Туркменістан мав відчутні проблеми з власним транспортуванням і розвідкою енергоресурсів без участі Росії. Однак підписання в серпні 2018 р. на саміті прикаспійських держав (Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії, Туркменістану) Конвенції про правовий статус Каспійського моря, а також можливості приєднатися до Південного газового коридору (ПГК) та Транскаспійського газопроводу (відповідно до запрошення ЄС і Азербайджану на Консультативній нараді в лютому 2019 р.¹⁹²) відкрили перед ним значні перспективи перетворення на вагомого постачальника енергоносіїв до Європи та зв'язків із західними (американськими) інвесторами.

Саме такі ідеї були висловлені президентом США Д. Трампом у посланні лідеру Туркменістану Г. Бердимухамедову в травні 2019 р. у зв'язку з мусульманським святом Новруз: «Народ США та його бізнес-кола продовжують шукати нові напрями для зміцнення нашого економічного співробітництва з Туркменістаном... Сподіваюсь, що Туркменістан зможе скористатися новими можливостями експорту газу на Захід»¹⁹³.

Перспективи поглиблення співробітництва по лінії США – Туркменістан пов'язані водночас із новими можливостями і водночас викликами для американської сторони. Окрім авторитарної системи правління (як перешкоди реалізації бізнес-інтересів), йдеться й про тенденцію ісламізації туркменського суспільства через поширення з Афганістану ідейних і організаційних впливів руху «Талібан». Така ж небезпека з весни 2019 р. вочевидь постала і перед Таджикистаном, Узбекистаном, Киргизстаном. Причому Таджикистан розглядається

¹⁹¹ США и Узбекистан расширяют военное сотрудничество. 21.02.2019. – [Електронний ресурс]: <http://armiya.az/ru/news/143055/>

¹⁹² Туркмении предложили присоединиться к «Южному газовому коридору». 20.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://easaily.com/ru/news/2019/02/20/turkmenii-predlozhili-prisoedinitiya-k-yuzhnomu-gazovomu-koridoru>

¹⁹³ Trump hopes Turkmenistan to be able to export gas to West through Azerbaijan. 25 March 2019. – [Електронний ресурс]: <https://menafn.com/1098299108/Trump-hopes-Turkmenistan-to-be-able-to-export-gas-to-West-through-Azerbaijan>

аналітиками як найбільш слабка ланка Центральної Азії, враховуючи, що бойовики і талібів, і «Ісламської держави» фактично отримали «коридор» виходу на таджицьку територію¹⁹⁴.

Надзвичайно суперечливу позицію виявляє в цьому відношенні саме Туркменістан, який останніми роками і офіційно, і неофіційно співробітничав з талібами у прикордонних районах Афганістану (гуманітарна допомога, постачання енергоресурсів тощо), намагаючись стримати їх просування у туркменському напрямку. Інша вагома причина співпраці – забезпечити реалізацію проекту газопроводу ТАПІ (Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія) з урахуванням того, що частина газопроводу має пройти по афганській провінції Бадгіс, яка повністю контролюється «Талібаном»¹⁹⁵. Водночас США протистойть «Талібану» в Іраку, Афганістані, Сирії, і це протистояння може поширитись й на Середню Азію.

Загалом можна сказати, що американські впливи в регіоні не мають стабільного характеру і залежать від ціннісних орієнтирів кожної окремої центральноазійської країни; їх зацікавленості у врахуванні безпекових або економічних (енергетичних) інтересів Сполучених Штатів; взаємодії або контрдії США з іншими акторами, що претендують на глобальний рівень – Росії та КНР.

За президентства Д. Трампа відбулись зрушення у відносинах США з країнами європейської частини пострадянського простору. Тенденції до налагодження або поглиблення відносин зі Сполученими Штатами почали виявляти країни, які традиційно перебували під впливом Росії (Білорусь), або мали невизначену позицію (Молдова). Так, новообраний прем'єр-міністр Молдови (з червня 2019 р.) М. Санду як представник проєвропейських сил відверто виступила за стратегічне партнерство зі США, принаймні з погляду перспектив розвитку демократії в країні. «Сьогодні Молдова більше ніж будь-коли потребує підтримки США в боротьбі з корупцією, відмиванням грошей та контрабандою на регіональному рівні. У молдавського уряду є політична воля, щоб покласти край всім беззаконням і нелегальним схемам», – зазначила вона на зустрічі з заступником держсекретаря США Д. Гейлом у Кишиніві в липні 2019 р.¹⁹⁶

Водночас керівництво Білорусі активізувало зусилля щодо встановлення контакти з адміністрацією Д. Трампа з метою зняття санкцій та придбання американської нафти (диверсифікації її поставок) задля

¹⁹⁴ Волохов В. Таліби: загроза регіону Середньої Азії. 05.04.2019. – [Електронний ресурс]: http://bintel.com.ua/uk/article/taliby_zahroza_rehionu_serednoyi_aziyi/

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ Молдова розраховує на допомогу США у боротьбі з корупцією. 14.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2739915-moldova-rozrahovue-na-dopomogu-ssa-u-borotbi-z-korupcieu.html>

зменшення залежності від РФ, особливо після того, як Москва почала активніше наполягати на зміцненні союзу між країнами¹⁹⁷. З цією метою керівництва Білорусі, включно з О. Лукашенком, зустрічалось з радником з питань національної безпеки США Дж. Болтоном у Мінську в серпні 2019 р., що засвідчує взаємний інтерес до проблеми¹⁹⁸.

Серйозні негативні наслідки для державності країн пострадянського простору можуть мати пропозиції чинного президента США про можливість відновлення членства Росії в організації найбільш розвинених країн (у форматі G-8), висловлені ним на саміті великої сімки у французькому Біарріці в серпні 2019 р. Доцільність повернення РФ до організації Д. Трамп обґрунтував тим, що вона є визначним гравцем при обговоренні світових проблем, зокрема, з питань Ірану, Сирії, Північної Кореї¹⁹⁹.

Однак налагодження відносин з Росією без жодних попередніх умов, за позицією Трампа, а саме – припинення агресії проти України (як причини виключення РФ з G-8), стане, по суті, кроком у напрямі формування принципово нових підходів до взаємовідносин провідних міжнародних акторів, базованих на нівелюванні міжнародного права та ігноруванні інтересів середніх і малих держав.

Саме це, як можна припустити, сформувало опозицію Д. Трампа з боку більшості представників G-7 в Біарріці, та, своєю чергою, з боку сенаторів-демократів у конгресі США²⁰⁰. Наміри представників американської адміністрації працювати над поверненням Росії в G-7, як про це заявив держсекретар США М. Помпео²⁰¹, можуть мати, насамкінець, неочікувані негативні реалії з посиленням міжнародного статусу Росії, а за цим – перерозподілу геополітичних впливів на користь останньої як на регіональному, так і на світовому рівні.

Сутність таких новацій можна розуміти як спробу Сполучених Штатів Америки сприйняття Росії як рівноправного партнера. Зворотною

¹⁹⁷ Беларусь наняла лоббистов в США для решения вопроса покупки американской нефти вместо российской. 27.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://ugorod.crimea.ua/article-belarus-nanala-lobbistov-v-ssha-dla-reshenija-voprosa-pokupki-amerikanskoj-nefti-vmesto-rossijskoj>

¹⁹⁸ Лукашенко зустрівся з Болтоном: обговорювали ситуацію в Україні. 30.08.2019. – [Електронний ресурс]: https://censor.net.ua/ua/news/3145510/lukashenko_zustrivsy_a_z_boltonom_obgovoryuvaly_sytuatsiyu_v_ukrayini_makeyi

¹⁹⁹ У ЄС розповіли про труднощі обговорення ідеї Трампа повернути Росію до «Групи семи». 25.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tramp-rosija-g7-g8-samit/30128266.html>

²⁰⁰ В листі до Трампа сенатори США виступили проти повернення Росії до Великої сімки. 27.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://ukrainian.voanews.com/a/velyka-simka-senatory/5058945.html>

²⁰¹ Помпео заявив про намір працювати над поверненням Росії в G7. 28.08.2019. – [Електронний ресурс]: https://censor.net.ua/ua/news/3144965/pompeo_zayavyv_pro_namir_pratsyuvaty_nad_povernennyyam_rosiyi_v_g7

стороною такого підходу, – як на пострадянському просторі, так і у світі загалом – може стати не тільки звуження курсу на підтримку з боку США країн і міжнародних організацій, що прагнуть протистояти російській агресії, а й можливостей впливати на процеси, що відповідають зовнішньополітичним інтересам США, на противагу Росії.

Оцінюючи перспективи поглиблення впливів США на пострадянському просторі на сучасному етапі, можемо стверджувати, що вони, принаймні на європейській частині колишньої радянської імперії, залежатимуть від послідовного дотримання американською адміністрацією норм міжнародного права та ліберальних цінностей, що від початку 1990-х рр. формували курс США на підтримку нових демократій та, своєю чергою, визначили євроінтеграційні орієнтири низки країн, зокрема, Грузії і України. Подальша послідовна підтримка цих країн на противагу агресії з боку Росії слугуватиме не тільки послабленню міжнародно-політичних й економічних позицій агресора, а й сприянню посилення стратегічних орієнтирів в системі безпекових й економічних інтересів самих США. З іншого боку, розвиток стратегічного партнерства країн пострадянського простору із США потребує поглиблення ринкових реформ, подолання корупції й авторитарних методів керівництва в країнах, які визначили курс на демократію.

2.5. Поява та занепад СНД як пострадянського інтеграційного формату

Тривалий період існування пострадянських країн в умовах інтегрованого тоталітаризму наклав свій відбиток та породив атмосферу недовіри до Росії, яка позиціонує себе як центр сили на пострадянському просторі. Тому СНД створювалась як інституція, яка мала замінити собою геополітичний вакуум, який склався після розпаду СРСР.

Слід зауважити, що СНД не варто ототожнювати з об'єднанням, що постало на всьому пострадянському просторі, оскільки з моменту утворення СНД країни Балтії не увійшли до неї, а Україна, Туркменістан і Молдова не підписали статут новоствореної організації. Як зазначала згодом відома американська історик М. Олкотт, СНД так і не перетворилася на ефективний інструмент російського панування, оскільки очільники України, Грузії, Азербайджану, Туркменістану й Узбекистану чітко дотримуються позиції недопущення передачі частини суверенітету багатосторонній організації, у якій би домінувала Росія²⁰².

²⁰² Олкотт М. Второй шанс Центральной Азии. – Москва; Вашингтон, 2005. – С. 72.

Питання трансформації пострадянського простору стало об'єктом уваги низки російських та зарубіжних науковців. Так, на думку В. Хачатурова, весь пострадянський простір з його інтеграційними/дезінтеграційними процесами, має виконувати роль своєрідної стабілізаційної глобальної геополітичної осі. Автор стверджує, що саме від ситуації в РФ та на пострадянському просторі багато в чому буде залежати стабільність в усьому світі²⁰³.

Розглядаючи СНД через призму методологічної центр-периферійної моделі «Фрідмана-Валлерстайна-Барнетта», створеної у 1992 р., дотримуємося позиції, що в зазначеному утворенні роль ядра виконує саме Росія, а іншим його суб'єктам відводиться роль периферії. Загалом Російська Федерація була визнана світовою спільнотою ключовою державою СНД, адже її було визнано у якості правонаступниці СРСР у міжнародних інституціях, на яку до того ж припадає понад 2/3 усього економічного потенціалу країн – учасниць СНД. Останнє дає можливість РФ бачити себе основним центром політичного й економічного притягання держав у пострадянському регіоні.

Американський політолог О. Мотиль також характеризував пострадянський простір крізь призму підходу центр-периферійності. Зокрема, культурний, економічний і політичний розвиток центру для нього означав водночас і розвиток периферії²⁰⁴.

Розвиток інтеграційної парадигми в СНД на початку 1990-х рр. бачився так, як це викладено у статті російського вченого Є. Кутового, а саме через «формування у Співдружності ядра держав, що об'єднані почуттям спільності долі і зацікавлених в активнішому використанні переваг багатосторонньої співпраці. Навколо цього ядра, відкритого для будь-якого іншого учасника, могли б згодом складатися «концентричні кола» з інших держав СНД, що поки не готові піти на тіснішу співпрацю в межах СНД і надають перевагу менш зобов'язуючим формам і рівням взаємодії»²⁰⁵. Російські експерти у 1990-х рр. вважали, що таким ядром у перспективі мала б стати східнослов'янська трійка – Росія, Україна та Білорусь.

Як відомо, Біловезька угода 8 грудня й Алма-Атинська декларація 21 грудня 1991 р. ліквідували союзний центр, що стояв над республікан-

²⁰³ Хачатуров В.Р. Россия и геополитическая стабильность мира // Независимая газета. – 1997. – №10. – 11 сентября.

²⁰⁴ Motyl A. What the Bolsheviks and Nazis can teach us about Russia today // The Washington Post. – 2015. – 14 March. – [Електронний ресурс]: https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/03/14/to-understand-russia-and-the-ukrainian-conflict-look-to-studies-of-empires/?utm_term=.38ea1fe46f16.

²⁰⁵ Кутовой Е.Г. СНГ – не остановиться на полпути // Международная жизнь. – 1992. – № 7. – С. 98–106.

ською периферією. Відповідно до цих документів формування СНД мало відбуватися на основі визнання рівноправ'я та поваги до державного суверенітету пострадянських країн. Зокрема Біловезькою угодою передбачалося здійснення координації зовнішньополітичної діяльності членів Співдружності, формування спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, декларувалася участь у спільній боротьбі з організованою злочинністю²⁰⁶. В Алма-Атинській декларації, зокрема, наголошувалося на взаємному визнанні територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів²⁰⁷, що власне було порушено Росією під час агресії проти Грузії та України у 2008 та в 2014 рр. відповідно, а також ніколи фактично не дотримувалось Вірменією, яка на межі 1980-х і 1990-х рр. підтримала відторгнення від Азербайджану Нагірного Карабаху.

Юридично СНД як новий міжнародний суб'єкт було закріплено з прийняттям Статуту організації у 1993 р. Слід наголосити, що вже невдовзі після підписання зазначених документів Росія як правонаступниця СРСР розпочала використовувати СНД у якості інструменту для розбудови неімперських структур на пострадянському просторі. Хоча деяким західним експертам і здавалось, що Росія відмовилась від своїх імперських претензій. Так, наприклад, французький історик Е. Тодд, писав, що Росія «...не вдаючись до насильства, погодилася на те, що стануть незалежними спочатку її сателіти у Східній Європі, а потім і країни Балтії, а також республіки Кавказу та Центральної Азії. Вона змирилася із розщепленням суто російського ядра СРСР – з відокремленням Білорусі й України»²⁰⁸.

30 грудня 1991 р. під час проведення третього саміту СНД було ухвалено Угоду про стратегічні сили, Угоду щодо власності колишнього СРСР за кордоном, Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору, Угоду про збройні сили і прикордонні війська, тимчасові угоди про Раду глав держав СНД і Раду глав урядів СНД. Україна на цих переговорах відстояла право на власні збройні сили та прикордонні війська і відмовила від командування українськими прикордонними військами головнокомандувачем спільних збройних сил СНД. Також Україна не підписала Заяву країн-членів СНД з військових питань, Угоду про військову присягу у стратегічних силах, Угоду про Сили спільного призначення, рішення про раду міністрів оборони

²⁰⁶ Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. – [Електронний ресурс]: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102013791&backlink=1&nd=102013523>

²⁰⁷ Алма-Атинська декларація. 21.12.1991. – [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_189.

²⁰⁸ Тодд Э. После империи. Рах Americana – начало конца. – М., 2004. – С. 209.

СНД, а також протокол про військово-морську символіку. Не підписала Україна і Договору про колективну безпеку, який був укладений в Ташкенті 15 травня 1992 р. та передбачав створення Ради колективної безпеки у складі керівників держав-учасниць, а також головнокомандувача Об'єднаними Збройними силами СНД. Адже Україна в той час вже активно формувала власні Збройні сили.

Україна систематично виступала проти спільної військової організації у рамках СНД, об'єднання прикордонних військ, а також проти ідеї формування парламентської асамблеї країн-учасниць СНД. Назагал Україна виступила проти підписання Статуту СНД у якому ст. 11 та 12 суперечать суверенному праву будь-якої держави²⁰⁹.

У рамках СНД Україна брала до уваги та юридично ратифікувала лише ті документи, які відповідали її національним інтересам та не несли загрози нацбезпеці. Фактично Київ послідовно протидіяв перетворенню СНД в наддержавну структуру. У 1998 р. коли РФ вдалася до чергових кроків з реформування СНД в контексті більш тісної інтеграції, Україна зайняла досить чітку позицію щодо захисту своїх інтересів як незалежної держави у вигляді накреслення своєрідних червоних ліній щодо посягання на її міжнародну суб'єктність. Позиція України передбачала перетворення СНД на консультативно-переговорний механізм економічної взаємодії за межами якого мали б залишатися питання політичного, військового, прикордонного, гуманітарного, правового, інформаційного, екологічного співробітництва, проблеми взаємодії у контексті колективної безпеки, а також врегулювання конфліктів. Зрештою органи СНД не повинні були перешкоджати інтегруватися її членам до інших інституцій, зокрема європейських²¹⁰.

Досить нестандартну позицію щодо СНД зайняла Грузія, що під тиском Москви була змушена приєднатись до СНД у 1993 р., однак не підписала більшості спільних документів Співдружності²¹¹. Так само Туркменістан займав досить відокремлену позицію щодо СНД, не поспішаючи приєднуватися до її структур, а у 2005 р. заявив про те, що братиме участь в СНД лише у якості асоційованого члена з огляду на свій міжнародно визнаний з 1995 р. статус постійного нейтралітету.

Усталена думка щодо феномену СНД полягає в тому, що створення даної організації на пострадянському просторі було необхідно для так

²⁰⁹ Чекаленко Л.Д. Нестійке сьогодення – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД) // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополярного світу: історичні уроки та перспективи: зб. наук. праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. – К., 2016. – С. 51, 53.

²¹⁰ Банах В.М. Російська суспільно-політична думка 1990-хрр. Про участь України в інтеграційних процесах СНД. – [Електронний ресурс]: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/2867/1/29.pdf>.

²¹¹ Чекаленко Л.Д. Зазнач. твір. – С. 51.

званого цивілізованого «розлучення» республік після розпаду СРСР. Росія ж вбачала в СНД як перспективу майбутньої конфедерації так і механізм уникнення громадянської війни. Однак чи не однією з головних причин створення СНД можна вважати реалізацію імперативу збереження впливу Росії на пострадянському просторі у форматі за якого Росії належала б ключова роль у новій організації, а решта країн СНД залишалися при цьому її сателітами на кшталт тих, що в недалекому минулому належали до Організації Варшавського договору (ОВД). Примітно, що вже у 1993 р. керівництвом РФ була сформована стратегія «близького зарубіжжя», згідно якої весь пострадянський простір було визначено як сферу особливих життєвих/геостратегічних інтересів та виняткового впливу Росії²¹².

СНД також був покликаний виконувати своєрідну амортизаційну функцію у процесі дезінтеграції Радянського Союзу, адже на думку низки західних експертів, існували досить високі ризики того, що розпад СРСР супроводжуватиметься масштабними збройними конфліктами на кшталт тих, що виникли на теренах колишньої Югославії. Тим паче, що першими їх провісниками стали збройні протистояння кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: зіткнення у Ферганській долині в Узбекистані та розгортання протистояння у Нагірному Карабасі (Азербайджан, Вірменія), Придністров'ї (Молдова), Таджикистані, конфлікти в Абхазії та Південній Осетії (Грузія), протистояння власне в самій Грузії між пропрезидентськими силами та опозицією тощо.

Іншим важливим аспектом у створенні СНД стало те, що Співдружність покликана була заповнити пострадянський геополітичний «вакуум», забезпечити збереження попередніх зв'язків у межах колишнього СРСР, а також зберегти економічну співпрацю та політичні контакти на різних рівнях. Поряд з цим РФ необхідно було вирішувати проблему усунення «інерції» холодної війни – тобто завершувати діалог зі згортання протистояння із США та ядерного роззброєння, розпочатого ще у другій половині 1980-х рр.

Цілком ймовірно, що на момент розпаду СРСР та створення СНД між США та РФ існували неофіційні домовленості щодо формування зон відповідальності за вплив в Європі (через НАТО та новостворений ЄС) і на пострадянському просторі – через становлення Співдружності незалежних держав. Принаймні у Москві були впевнені, що отримали у 1989–1990 рр. усні гарантії від США щодо обмеження сфери діяльності

²¹² Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002: хрестоматия в 4 т. / Ред.-сост. Т.А. Шаклеина. – М., 2002. – Т 4: Документы. – С. 19.

НАТО Західною та Центральною Європою. Йдеться про бесіду у Кремлі радянського лідера М. Горбачова й американського держсекретаря Дж. Бейкера, який підтвердив позицію США стосовно неприйнятності розширення НАТО на схід, хоча відповідних юридичних договорів із цього приводу між сторонами укладено не було²¹³.

Однак вже невдовзі після того, як радянські війська залишили країни Центрально-Східної Європи, Захід фактично розпочав реалізацію стратегії одностороннього заповнення цієї «сірої зони» європейської безпеки, що утворилася між об'єднаною Німеччиною та СР-СР/РФ. Виступаючи проти розширення НАТО, Росії пізніше фактично нічого не залишалося, як апелювати до усних гарантій, зроблених США наприкінці 1980-х рр. щодо обмеження безпекової сфери діяльності Альянсу Західною та Центральною Європою. Однак, на нашу думку, керівництво Російської Федерації у питанні формування можливих зон відповідальності після краху СРСР в Європі швидше видавало бажане за дійсне, аніж спиралось на реальний стан речей у світовій політиці.

В Російській Федерації тривалий час вважали, що «м'яка сила» Сполучених Штатів Америки (вона передусім базується на поширенні свого впливу через завоювання високого авторитету та створення позитивного іміджу в світі, що є альтернативою силовому примусу) є нібито «вичерпаною» й незатребуваною. Виходячи з цього, Росія від самого початку становлення постбіполярності ніби пропонувала Заходу свої «добрі» послуги балансира світового порядку шляхом зайняття власної ніші на світовій безпековій арені поряд зі США, як це було за часів СРСР²¹⁴.

Однак на початку 1990-х рр., з огляду на слабкість свого міжнародного становища, зумовленого насамперед критичним станом власної економіки, Росія не могла тоді висувати скільки-небудь серйозні пропозиції США щодо майбутнього світоустрою, а тим паче диктувати умови стосовно формування нових сфер впливу та появи нових розділових ліній в Європі і світі. Також не знаходимо прямого підтвердження існування таких домовленостей про розподіл сфер впливу між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією на початку 1990-х рр. у дослідженнях таких авторитетних американських нау-

²¹³ Орлик И.И. Россия и Восточная Европа: проблемы и перспективы // Международная жизнь. – 1992. – № 7. – С. 33.

²¹⁴ Шаклеина Т.А. Россия и США в мире «жесткой силы» // Россия и мир: вчера, сегодня, завтра. Закономерности развития и национальные особенности политики, экономики и права / отв. ред. З.В. Ивановский. – М., 2007. – С. 12–13.

ковців як З. Бжезинський²¹⁵, Дж. Гудбі²¹⁶, Дж. Міршаймер²¹⁷, А. Стент²¹⁸, А. Страус²¹⁹, О. Фортен²²⁰ та ін.

Більше того, вже з 1992 р. – тобто від часу створення СНД, США активізують політику поширення «м'якого» впливу на пострадянський простір. Свідченням цьому, за словами російського політолога О. Самохіна, є підготовка у квітні 1992 р. законопроекту «Про підтримку свободи», який передбачав надання новим незалежним державам урядової допомоги, зокрема й через МВФ²²¹. З приходом у Білий дім Б. Клінтона у 1993 р. розпочався новий етап у політиці США щодо СНД, спрямований на послаблення впливу Росії на пострадянському просторі²²². Саме американська стратегія «залучення» дала старт програмі НАТО «Партнерство заради миру» у 1994 р. Все це заперечує гіпотезу про існування негласних домовленостей між США та РФ про розподіл сфер впливу після розпаду СРСР та краху біполярної системи світопорядку.

Наявність стратегічної зброї масового знищення, яку, окрім Росії, успадкували Україна, Білорусь і Казахстан, стала ще однією ключовою причиною створення цієї організації. З ухваленням відповідних угод у Біловезькій Пуці й Алмати, новостворені держави ініціювали створення об'єднаного командування, покликаного забезпечити контроль над військово-стратегічним простором до повного врегулювання «ядерного питання» та створення національних армій нових незалежних держав²²³. Зокрема, в Угоді про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. йшлося про те, що до 1 липня 1992 р. Республіка Білорусь, Республіка Казахстан й Україна забезпечать вивезення тактичної ядерної зброї на центральні передзаводські бази для їх розукомплекту-

²¹⁵ Бжезинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. – М., 1998. – 256 с.

²¹⁶ Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американско-российских отношениях. – М., 2000. – 336 с.

²¹⁷ Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin // *Foreign Affairs*. – 2014. – Vol. 93. – № 5. – 12 p.

²¹⁸ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений. – М., 2015. – 464 с.

²¹⁹ Страус А. НАТО. С Россией или без нее? // *Международная жизнь*. – 1998. – № 4. – С. 51-61.

²²⁰ Фортен О. Россия и Запад: без драки не обойтись. – [Електронний ресурс]: <http://inosmi.ru/politic/20170209/238697827.html>.

²²¹ Самохин А. Военное и экономическое присутствие США в приграничных странах как фактор безопасности юга России // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология*. – 2007. – Вып. 11. – С. 106.

²²² Лейк Э. Новая стратегия США: от «сдерживания» к «расширению» // *США: экономика, политика, культура*. – 1994. – № 3. – С. 29-38.

²²³ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. – [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

вання під спільним контролем»²²⁴. Разом з тим, 30 грудня 1991 р. було підписано Угоду між державами-учасницями СНД щодо Стратегічних сил. У документі, зокрема, йшлося саме про єдиний контроль над ядерною зброєю й іншими видами ЗМЗ з боку «об'єднаного командування стратегічними силами збройних сил колишнього Союзу РСР»²²⁵.

В цілому на пострадянському просторі Росія паралельно скеровує два паралельних процеси – реінтеграції передусім лояльних країн через євразійські об'єднання та дестабілізації тих країн, які обрали західний вектор своєї зовнішньої політики у якості пріоритетного та намагаються вийти з-під геополітичного впливу РФ. Здатність РФ домогтися успіху як регіонального гегемона залежала насамперед від її можливостей вийти за рамки цивілізаційного дискурсу з тим, щоб представити активну економічну модель, яка може стати привабливою інтеграційною альтернативою ЄС.

Як відзначає російський економіст Д. Ушкалова, РФ прагнула бачити СНД як прообраз майбутнього міжнародно-політичного суб'єкта через набуття ним наднаціональних характеристик. Тому співпраця у межах СНД тривалий час була ключовим вектором російської геополітики та геостратегії²²⁶, а сам процес становлення СНД ставився у залежність від російської політики, для якої Співдружність перетворилася на своєрідну вотчину реалізації геополітичних амбіцій. Досить вірно відзначає Ф. Лавальє, що стратегічним пріоритетом Росії як стрижневої держави православної цивілізації стало формування інтеграційних об'єднань, які в перспективі можуть «...сприяти залученню в російську орбіту низки суміжних держав, близьких за своєю культурною ідентичністю»²²⁷.

Російська Федерація намагалася позиціонувати себе в ролі провідної держави, яка бере відповідальність за статус зовнішніх кордонів СНД та їх безпосередній захист, насамперед у Центральній Азії. Водночас, зважаючи на багатонаціональний склад свого населення та «турботу» про своїх співвітчизників, які утворили значну частку нацменшин пострадянських республік, РФ виступала за політичну, економічну і культурну транспарентність кордонів між державами СНД²²⁸.

²²⁴ Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 24 грудня.

²²⁵ Угода між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. – [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_082.

²²⁶ Ушкалова Д.И. Процессы регионализации на постсоветском пространстве: вызовы российско-белорусской интеграции. – М., 2010. – С. 23–25, 32–39.

²²⁷ Лавальє Ф. Геополитические стратегии современной России. – [Електронний ресурс]: <http://www.proza.ru/2010/06/01/440>.

²²⁸ Кутовой Е.Г. СНГ – не остановиться на полпути // Международная жизнь. – 1992. – № 7. – С.105.

Попри заяви про неприпустимість реставрації СРСР, Росія намагалася формувати СНД як проект відновленої пом'якшеної імперії, а її інтереси в СНД передбачали створення єдиної армії, інтегрованої економіки, підтримки унікального культурного простору та російської мови як спільної для пострадянських країн²²⁹. Вже на початку 1992 р. інтереси РФ в СНД міністр закордонних справ РФ А. Козирев описав так: «Наші інтереси – це і єдина армія, і спільна економіка, й унікальний культурний простір, і єдина російська мова»²³⁰. Водночас одіозний російський голова (1993-2008) комітету Держдуми РФ у справах СНД К. Затулін висловився ще більш радикально стосовно виключних інтересів Росії на пострадянському просторі, відзначаючи, що «...багато з нових держав приречені стати новими сателітами чи померти»²³¹.

Варто зауважити, що саме 6-а стаття Угоди про створення СНД, підписаної 8 грудня 1991 р. лідерами РФ, України та Білорусі стосувалася збереження державами-членами Співдружності під об'єднаним командуванням спільного військово-політичного простору²³². Однак, окрім Росії, лише шість пострадянських республік погодилися підтримати об'єднане командування збройних сил СНД: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Таджикистан, Киргизстан та Узбекистан, підписавши в Києві 20 березня 1992 р. Угоду про Об'єднані збройні сили на перехідний період²³³.

Україна не лише не приєдналася до даної угоди остерігаючись посилення російського впливу через використання механізму об'єднаного командування. Постановою Верховної Ради України від 8 квітня 1992 р. вона ухвалила, що: «виходячи з можливих негативних наслідків передбачених дій з боку командування Об'єднаних збройних сил СНД, всі військові формування, розташовані на території України, підпорядковувалися Президентові України»²³⁴.

Продовжуючи цю зовнішньополітичну лінію, президент України Л. Кравчук не прибув на підписання Договору про колективну безпеку

²²⁹ Преображенная Россия в новом мире. Научно-практическая конференция (26-27 февраля 1992 года) // Международная жизнь. – 1992. – № 3/4. – С. 95.

²³⁰ Интервью Министра иностранных дел Российской Федерации А. Козырева // Труд. – 1992. – 28 февраля.

²³¹ Курас И. Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы круглого стола НАН Украины, Институт национальных отношений и политологии. – К., 1995. – С. 46.

²³² Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. – [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

²³³ Соглашение об Объединенных вооруженных силах на переходной период. – [Електронний ресурс]: <http://docs.cntd.ru/document/1900061>.

²³⁴ Постанова Верховної Ради України «Про стан проведення воєнної політики України та реалізації законодавчих актів з питань військової сфери» від 8 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – С. 975–976.

в Ташкенті 15 травня 1992 р., який заклав основи для нової військово-політичної інституції всередині СНД²³⁵. Зрештою Ташкентський договір, відомий більше як Договір про колективну безпеку, окрім Росії підписали лише Вірменія, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан та Киргизстан²³⁶. Білорусь, Грузія та Азербайджан приєдналися до ДКБ лише впродовж двох наступних років, однак у 1999 р. Азербайджан, Грузія та Узбекистан вийшли з Ташкентського договору²³⁷. Як бачимо, договір у Ташкенті не підписали Україна, Туркменістан і Молдова, заявивши тим самим про свій військовий нейтралітет.

Також СНД необхідна Росії для утвердження статусу гаранта міжнародної енергетичної безпеки, насамперед через зміцнення власної ресурсної бази за рахунок отримання доступу до дефіцитних корисних копалин інших пострадянських країн. Не менш важливим для Росії є забезпечення доступу до ресурсів надлишкової робочої сили, а також інтелектуальної, насамперед російськомовної еліти, в умовах наростання демографічних проблем та прискорення «відтоку мозків». Ще одним пунктом реалізації Росією геостратегії на пострадянському просторі є забезпечення гарантій співпраці у стратегічних галузях, таких як оборонна, атомна, авіаційна та ракетно-космічна²³⁸.

В цілому на пострадянському просторі Росія скеровує два паралельних процеси – реінтеграції передусім лояльних країн та дестабілізації тих країн, які обрали західний вектор своєї зовнішньої політики у якості пріоритетного та намагаються вийти з-під геополітичного впливу РФ.

Крах Радянського Союзу і соціалістичної світ-системи загалом призвів до кардинальної реструктуризації міжнародного порядку, скорочення та колапсу східного інтеграційного виміру, який уособлював СРСР/ОВД, та розширення західного – ЄС/НАТО. У лютому 1995 р. у своєму посланні президент РФ Б. Єльцин розглядав держави СНД у ролі західного інструменту наступу на «історичні рубежі» Росії, який нібито намагається стримати природне прагнення країн СНД до інтеграції на новій основі, перешкодити відновленню взаємовигідних економічних та інших зв'язків»²³⁹.

²³⁵ Kordan B. A year of Decision: Commentaries on the Soviet/post-Soviet crisis. August 4, 1991 – June 18, 1992. – Canadian Scholars Press Inc., 1994. – P. 68.

²³⁶ Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года. – [Электронный ресурс]: https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/.

²³⁷ Воробьев В. Никто не хлопнул дверью. Москва и Ташкент неотказываются от партнерства. 19.12.2012. – [Электронный ресурс]: <http://www.rg.ru/2012/12/18/uzbekistan-site.html>

²³⁸ Кулик С.А., Спартак А.Н., Юргенс Ю.И. Экономические интересы и задачи России в СНГ. – М., 2010. – С. 8–9.

²³⁹ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действенности государственной власти в России». – [Электронный ресурс]: <http://www.intelros.org/lib/elzin/1995.htm>.

Указом президента РФ від 14 вересня 1995 р. було затверджено Стратегічний курс Росії стосовно держав-учасниць СНД. В цьому документі простежується ідея цілковитого домінування Росії в СНД у всіх сферах і галузях, передусім у безпековій, економічній, культурній, гуманітарній, адже головною метою політики РФ щодо СНД було проголошено «створення інтегрованого економічного та політичного об'єднання держав, здатного претендувати на достойне місце у світовому господарстві»²⁴⁰. Також у цьому документі наголошувалось на зосередженні на теренах СНД життєвих інтересів Росії у сфері економіки, безпеки, оборони, а також щодо «захисту прав росіян». Таким чином можемо стверджувати, що Росія з першої половини 1990-х рр. будь-що намагалась залишатися стрижнем пострадянської геополітичної і гео економічної конструкції, публічно артикулюючи власні гегемоністичні інтереси.

Міністр закордонних справ Росії С. Лавров свого часу заявив, що «... Росія має свої законні інтереси на пострадянському просторі і не намагається їх приховувати... ми маємо намір реалізовувати взаємозалежну і взаємовигідну співпрацю з усіма країнами Співдружності»²⁴¹. Відомий фахівець із політичної поведінки Росії та професор Стенфордського університету М. Макфол не мав сумнівів, що Росія прагне будувати економічну, політичну та військову інтеграцію як винятково російську сферу впливу²⁴².

Зауважимо, що власне асиметричність потенціалу всіх учасників СНД порівняно з Росією та позиціонування останньої у ролі беззаперечного лідера євразійських ініціатив інтеграції не дають змоги вибудовувати відносини з колишніми союзними республіками на принципах рівності, що тим самим породжує недовіру їхніх еліт до російських інтеграційних проєктів.

Однак, як підкреслює Р. Грінберг, російський потенціал щодо проєктування геополітичного впливу скоротився порівняно з радянським, а тому нинішні реалії дають підстави вважати Росію суто регіональною державою. Попри доволі потужні гуманітарні фактори в активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі основним усе ж залишається компонент народногосподарських зв'язків, що досі діють²⁴³.

²⁴⁰ Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества Независимых Государств. Утвержден Указом Президента Российской Федерации от 14 сентября 1995 года. № 940 // Собрания законодательства Российской Федерации. – 1995. – № 38. – 18 сентября. – С. 6844-6849.

²⁴¹ Лавров С. Россия имеет свои национальные интересы в СНГ. – [Электронный ресурс]: http://www.toptj.com/News/2008/01/23/sergey_lavrov_rossiya_imeet_svoi_nacional_nye_interesy_v_sng

²⁴² Russia's Foreign Policy Objectives: What are They? // Hearing before the Committee on International Relations House of Representatives. 106 th Congress, 1 st Session. – Washington, 2000. – P. 37.

²⁴³ Гринберг Р.С. Весна Евразийского Союза: хрупкие надежды // Мир перемен. – 2012. – № 1. – С. 5-7.

В умовах формування нового світопорядку на пострадянському просторі розгорнулася досить жорстка інтеграційна конкуренція європейської (демократичної, ринкової, громадянської) та євразійської (авторитарної, корупційної, адміністративно-силової) парадигм розвитку²⁴⁴. За таких обставин СНД стала початком пошуку нових формул реінтеграції в межах геополітичного й гео економічного простору, який заповнював СРСР. Саме через це на пострадянському просторі у другій половині 1990-х рр. активізувались інтеграційні процеси поза контролем Москви. Відбулось це через посилення західного стратегічного вектора Грузії, України, Азербайджану і Молдови та заснування ними в 1997 р. власного інтеграційного об'єднання – ОДЕР-ГУАМ.

ОДЕР-ГУАМ фактично виступала альтернативою євразійських інтеграційних проектів, зокрема й СНД. Планувалось, що організація сприятиме створенню транспортного коридору між Європою та Азією та врегулюванню спровокованих Росією конфліктів, які торкнулися держав-членів цієї організації. Росія зі свого боку вважала ОДЕР-ГУАМ проектом США та організацією, спрямованою виключно проти російської інтеграційної політики на пострадянському просторі.

До кінця 1990-х рр. країни СНД розділилися на дві групи – тих хто обрав шлях більш тісного зближення із сусідами й колишніми партнерами по СРСР, і тих хто бажав обмежитися створенням зони вільної торгівлі. До першої групи відносяться Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. До других – решта радянських республік, включаючи й Україну. Причому навколо Росії в межах СНД кооперувались держави, які характеризувались високим рівнем корупції, фактичною відсутністю вільної преси, самостійності судової влади, ефективних механізмів правової держави, важкою фрустрацією громадянського суспільства. Попри формально наявні демократичні інститути та процедури, реальна влада у цих країнах у вигляді монопольного контролю за процесами ухвалення рішень та розподілу суспільних ресурсів належить вузькому колу номенклатурно-бізнесових еліт²⁴⁵.

Цілком очевидно, що ряд країн вже на початку 1990-х рр. розглядали СНД як перехідний варіант до тіснішого інтеграційного утворення, оскільки згідно зі ст. 2 Статуту Співдружності, серед широкого діапазону цілей (починаючи питаннями безпеки, і закінчуючи проблемами

²⁴⁴ Сушко О., Лісничук О. ЄврАзЕС: економічний сир у політичній мишоловці. Вступ до ЄврАзЕС означатиме політичну капітуляцію України як європейської держави // Дзеркало тижня. – 2002. – 11–18 жовтня.

²⁴⁵ Там само.

екології) було виокремлено розширення міждержавної співпраці в межах єдиного економічного простору²⁴⁶.

Інституціоналізація СНД відбувалась із запровадженням органів, покликаних забезпечувати її функціонування. Так впродовж 1992–1993 рр. були створені: Рада глав держав СНД, Рада глав урядів, Міжпарламентська асамблея в Алма-Аті та штаб-квартира СНД в Мінську. Також були створені координаційні інститути з окремих сфер діяльності Співдружності: Рада міністрів іноземних держав, Рада міністрів оборони, Електроенергетична рада тощо. Таким чином організаційна структура СНД була надто бюрократизована, що тим самим ускладнювало прийняття ключових рішень як в рамках організації, так і щодо третіх сторін. З 1993 р. розпочалося інтенсивне формування правової основи взаємодії країн СНД, підписано сотні двосторонніх документів, які визначали принципи й напрями співробітництва держав Співдружності в економічній, оборонній та іншій сферах. Так, упродовж 1992–1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема тих, що надавали СНД наддержавні функції. З них Україна підписала близько 200 документів, насамперед тих, які не загрожували її суверенітету. Також Україна підписала лише 60% угод у рамках діяльності 27 координаційних органів СНД²⁴⁷.

Для Москви створення СНД означало не ліквідацію центру колишнього СРСР, а його зміщення до Росії. Завдяки перевазі свого економічного і географічного статусу, РФ зайняла ключову позицію в СНД. Ще в 1992 р. очільники урядів країн СНД підписали Угоду про принципи митної політики як передумови створення Митного союзу (МС). 24 вересня 1993 р. дев'ять країн-учасниць (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан) підписали рамковий Договір про створення Економічного союзу²⁴⁸ терміном на 10 років, який передбачав поетапне створення у межах СНД МС, зони вільної торгівлі, спільного ринку товарів, капіталів, робочої сили і, зрештою, єдиного валютного простору. Невдовзі до договору приєдналася Туркменістан та Грузія, а Україна, не підписавши договір, заявила про наміри співпрацювати з економічним співтовариством на правах асоційованого члена. Договір був покликаний компенсувати

²⁴⁶ Устав Содружества Независимых Государств // Россия и СНГ: сборник документов. 1991–2004. – СПб., 2006. – Ч.1. – С. 45.

²⁴⁷ Банах В.М. Російська суспільно-політична думка 1990-х рр. Про участь України в інтеграційних процесах СНД. – [Електронний ресурс]: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/2867/1/29.pdf>.

²⁴⁸ Договор от 24 сентября 1993 г. о создании Экономического союза. – [Электронный ресурс]: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=5465>.

крах рублевої зони, після якого розпочалися некеровані дезінтеграційні процеси в економіці.

Найбільше країни СНД проявили зацікавленість у формуванні ЗВТ. Однак, перша половина 1990-х рр. відзначилася економічною кризою фактично всіх пострадянських країн, до якої додався розпад рублевої зони, неготовність нових незалежних держав передавати частину свого суверенітету на рівень будь-яких наднаціональних органів, передусім через нещодавнє здобуття ними незалежності. Утім, 15 квітні 1994 р. було укладено Угоду про створення зони вільної торгівлі у межах СНД²⁴⁹. Зазначений документ підписали усі 12 держав-учасниць СНД, зокрема й Україна. Проте угода фактично не діяла з огляду на її не ратифікацію Росією та Туркменістаном (Молдова, Казахстан та Узбекистан ратифікували у 1994 р., Киргизстан – у 1995 р., Азербайджан – у 1996 р., Таджикистан – у 1997 р., Білорусь та Україна – у 1999 р., Вірменія – у 2000 р., Грузія – у 2003 р.). Москва не ратифікувала цієї угоди тому що вважала, що режим вільної торгівлі з пострадянськими державами без політичної їх прив'язки для неї є не вигідним форматом відносин.

Також 21 жовтня 1994 р. в рамках СНД було укладено Угоду про створення Платіжного союзу держав-учасниць СНД²⁵⁰ (підписали усі держави-учасниці СНД крім України). Однак ця угода також не запрацювала, оскільки не була ратифікована Азербайджаном, Грузією та Туркменістаном. Не ратифікація підписних у межах СНД інтеграційних документів підкреслювала глибокі розбіжності навіть між тими країнами СНД, які мали намір створення спільного торговельно-економічного простору.

Слід додати, що 1994 р. було підписано меморандум «Основні напрями інтеграційного розвитку СНД», 20 січня 1995 р. – Угоду про МС між РФ та Білоруссю, з одного боку, та Казахстаном, з другого (29 березня 1996 р. до Угоди про МС приєднався Киргизстан, а 26 лютого 1999 р. – Таджикистан)²⁵¹, а в 1996 р. – Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сфері та водночас запроваджено «Перспективний план інтеграційного розвитку СНД» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану²⁵². Вказаний договір мав на меті створення Співдружності інтегрованих держав та сформувати

²⁴⁹ Угода про створення зони вільної торгівлі. 15.04.1994. – [Електронний ресурс]: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_051

²⁵⁰ Соглашение о создании зоны свободной торговли. – [Электронный ресурс]: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=3635&fld=134&dst=1000000001,0&nd=0.6113004425690772#0>.

²⁵¹ Соглашение стран СНГ от 20 января 1995 года «О Таможенном союзе». – [Электронный ресурс]: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6257/.

²⁵² Шумилов М.М. К истории процесса экономической интеграции в СНГ (Основные решения и проблемы) // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2007. – № 2. – С. 30.

спільні органи управління інтеграційними процесами²⁵³. Однак, жодна з країн-учасниць поглиблення інтеграційних процесів намагалася захистити власні геоекономічні інтереси шляхом запровадження механізму вилучень щодо особливо важливих для них товарів. Часто до такого механізму вдавалася Росія²⁵⁴. У 1999 р. п'ять вищевказаних країн уклали Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір, який визначив цілі та етапи формування даного об'єднання. Проте через страх втрати власного суверенітету та наростання суперечностей політико-економічного характеру реальні інтеграційні процеси заштопорилися і лише у 2011 р. Митний союз розпочав функціонувати у повному обсязі²⁵⁵.

Із середини 1990-х рр. розпочався період серйозних суперечностей між Росією та країнами Заходу, зумовлений оформленням сфер геополітичного впливу на пострадянському просторі. Російське керівництво демонструвало впевненість у тому, що в обмін на входження країн ЦСЄ до НАТО, США не буде заважати Москві формувати власний пояс особливої відповідальності за рахунок країн пострадянського простору. Інтересам Росії суперечила поведінка США в її «особливих відносинах» із країнами Балтії, у яких ігнорувались інтереси досить потужної російської діаспори. У 1996 р., коли МЗС РФ очолив Є. Примаков, кардинально змінився тон дискусій щодо пострадянського простору в контексті трансформації доктринальних основ зовнішньої політики РФ. Пріоритетним завданням російської зовнішньої політики проголосили «зміцнення доцентрових тенденцій на території колишнього СРСР». Водночас було визнано, що американська концепція розширення НАТО на схід несе загрозу інтересам РФ на пострадянському просторі²⁵⁶.

Загалом весь період 1990-х рр. відзначався дезінтеграційними тенденціями на пострадянському просторі. Інтеграційний потенціал країн колишнього СРСР був ускладнений у зв'язку із сировинною та низькотехнологічною структурою їхніх економік.

Співдружність так і не стала альтернативою заміщення інтеграційного вакууму на 1/6 території земної суші, оскільки еліти нових неза-

²⁵³ Деменко О.Ф. Основні етапи євразійської інтеграції: від зони вільної торгівлі до Митного та економічного союзу // Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів: зб. наук. праць / за ред. А.Г. Бульвінського. – К., 2019. – С. 90.

²⁵⁴ Гольцов А.Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі. – К., 2018. – С. 170.

²⁵⁵ Деменко О.Ф. Зазнач. праця. – С. 91.

²⁵⁶ Ляхович А.Г. Геополитическая структура постсоветского пространства: основные факторы и этапы развития. – [Электронный ресурс]: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2006/2006razd4/Lyakhovich.htm>.

лежних держав практично одразу взялися формувати свої національні ідеології, що звісно не сприяло їх входженню в СНД «єдиним фронтом». Частково причиною саме такого розгортання подій стало і те, що для Росії найбільш виправданим був такий підхід, відповідно до якого вона вибудовує різні взаємні зовнішньоекономічні зв'язки, з огляду на тактичні, зазвичай, прагматичні інтереси²⁵⁷.

Більш тісна економічна кооперація на пострадянському просторі була вигідна насамперед Росії, оскільки вона тривалий час відчувала на собі наслідки розриву колись єдиного виробничого циклу. Розрив особливо негативно позначається на оборонній промисловості РФ. Приміром, в Україні залишився значний відсоток підприємств із виробництва ракетних та авіадвигунів, технологій кораблебудування, високоточного військового обладнання²⁵⁸.

Про важливість України для РФ уже в 1990-х рр. говорив З. Бжезинський, визначивши її як новий важливий простір на євразійській шахівниці та геополітичний центр. Учений зокрема акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Росія на тлі скорочення слов'янського етносу та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу. Також без України, як він доводить, неможливою є будь-яка інтеграція в межах слов'янського союзу чи «слов'янського геополітичного трикутника» у складі Росії, України та Білорусі²⁵⁹. Подібну думку поділяє й Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій, але й у контексті державотворчого процесу: «Україна в розумінні Кремля є системоутворюючим фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший розпад російської «галактики», що є опорою нинішньої системи»²⁶⁰.

Поряд із розвитком патронованої Росією інтеграції пострадянських країн, упродовж 1990-х рр. активізуються паралельні формати розширеної міждержавної співпраці. Про це, зокрема, свідчить Договір про

²⁵⁷ Вардомский Л.Б., Шурубович А.В. Факторы и модели модернизации экономик стран СНГ // Мир перемен. – 2011. – № 3. – С. 47–52; Быков А.Н. Геополитические аспекты евразийской интеграции. – М., 2012. – 48 с.

²⁵⁸ Цветков В.А. Основные направления посткризисного развития ЕвразЭС // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2010. – № 8. – С. 47.

²⁵⁹ Бжезинский З. Указ. соч. – С. 62, 126–127.

²⁶⁰ Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. – [Электронный ресурс]: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm>.

поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сфері, підписаний 29 березня 1996 р. лідерами Росії, Білорусі, Казахстану і Киргизстану. Документ засвідчив перспективу створення об'єднання держав шляхом поступового поглиблення співпраці в економіці, науці, освіті, культурі, соціальній сфері тощо²⁶¹. Загалом, Казахстан для Росії, враховуючи його центральноєвразійське географічне положення, був покликаний стати своєрідною об'єднавчою й стабілізуючою євразійською ланкою політико-економічного оформлення пострадянського простору в форматі СНД.

З розпадом СРСР, а разом з ним і колись єдиного господарського комплексу, новопосталі держави розпочали побудову національних економік. Хоча численні народногосподарські зв'язки між республіками колишнього СРСР й залишались тривалий час необхідними, однак вигода від них з часом ставала все меншою й визначалася переважно низькими цінами на енергоресурси та сировину. Введення національних валют було апоріорі прив'язане не до нововведеного російського рубля, а до долара США, що призвело у підсумку до доларизації країн СНД та посилення впливу міжнародних фінансових організацій, таких як МВФ та МБРР які почали кредитувати економіки країн Співдружності через надання траншів для стабілізації національних валют, що зрештою й визначило прозахідну орієнтацію окремих країн СНД. Крім того, збільшення експорту товарів і послуг до третіх країн підірвало взаємну торгівлю країн СНД. Це засвідчило ослаблення політичного й економічного впливу Росії в СНД, зокрема неспроможність запропонувати прийнятні для всіх пострадянських країн механізми єдиного валютного простору²⁶². Хоча з 1995 р. здійснювалися конкретні кроки зі створення єдиного торговельного простору через заснування МС у складі Росії, Білорусі, Казахстану як основи ринку збуту в СНД.

Попри очікування, Україна відмовилася від цієї участі керуючись винятково безпековими мотивами, й далі діалог з Україною було продовжено у форматі «3+1» у рамках митного об'єднання по лінії ЄЄП – МС – ЄАЕС. Зрештою формула «3+1» була відповіддю України на тиск з боку РФ у 2012–2013 рр. щодо обов'язкового входження України до МС²⁶³.

²⁶¹ Договор между Республикой Белоруссия, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Российской Федерацией об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях от 29 марта 1996 г. – [Электронный ресурс]: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3990.

²⁶² Тиммерман Х. Процессы дезинтеграции и реорганизации СНГ // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 12. – С. 41–46.

²⁶³ Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету // Pro et Contra. – 2001. – Т. 6. – № 1/2. – С. 94–95.

Вплив РФ на пострадянському просторі безсумнівно переважає всіх інших геополітичних гравців, які намагаються розширити та закріпити свою присутність в даному регіоні. У щорічних посланнях до Федеральних зборів, зокрема у 2003 та у 2004 рр. російський президент зауважував, що Росія розглядає простір СНД як виняткову сферу своїх стратегічних інтересів.

У колективній експертній доповіді «Економічні інтереси і завдання Росії в СНД» від 3 квітня 2010 р. було зазначено про високу важливість пострадянського простору для Росії та чітко окреслено, що ареал СНД є для Росії по суті життєвим простором для збереження статусу євразійської наддержави. Тому проект ЄЄП як і СНД був одним із багатьох інструментів відродження так званої Великої Росії, передусім за рахунок десуверенізації України через втягнення її в євразійський інтеграційний процес²⁶⁴.

Періодично, окрім України, у Росії виникали суперечності й з іншими учасниками СНД щодо економічної та політичної складових діяльності організації. У зв'язку з цим на початку 2000-х рр. було запропоновано концепцію «різношвидкісного» підходу до формування Співдружності, що передбачала різний рівень та обсяг участі країн в укладанні домовленостей та практичній діяльності СНД, про що, зокрема, йшлося в Концепції зовнішньої політики РФ на 2000 р.²⁶⁵ Такий підхід був покликаний сприяти політичному оформленню організаційного центру Співдружності, до якого повинні були увійти країни – зацікавлені в більш активному використанні переваг багатостороннього співробітництва.

Попри підтримку концепції «різношвидкісної» інтеграції пострадянського простору, президент Казахстану Н. Назарбаєв виступав із критикою намірів РФ використовувати СНД, МС та ЄЄП як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей на пострадянському просторі²⁶⁶. Це відбувалось на фоні зниження рівня взаємної торгівлі між найбільшими країнами Співдружності – Росією, Білоруссю та Казахстаном²⁶⁷. Зокрема, обсяг торгівлі РФ з Казахстаном та Білоруссю у 2009 р. зменшився на 42 %²⁶⁸.

²⁶⁴ Вітман К.М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 606.

²⁶⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г. // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002: хрестомат. в 4 т. / ред.-сост. Т.А. Шаклеина. – М., 2002. – Т. 4: Документы. – С. 109–122.

²⁶⁶ Назарбаев предлагает распустить ЕврАзЭС и расширить Таможенный союз. 24.10.2013. – [Электронный ресурс]: <https://ria.ru/economy/20131024/972390055.html>

²⁶⁷ Финогенов И.В. Взаимная торговля, инвестиции и тренды интеграции в ЕврАзЭС // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2009. – № 6. – С. 30.

²⁶⁸ Язев В.А. Страны ЕврАзЭС на пороге нового этапа сотрудничества // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2009. – № 6. – С. 21–22.

У 2007 р. під час підписання в Душанбе Договору про створення єдиної митної території та формування МС у рамках СНД, Росія заявила про свої наміри отримати 57 % голосів у майбутньому наднаціональному органі, тоді як Білорусі і Казахстану діставалося по 21,5 % голосів, що стало повним розчаруванням для Мінська й Астани. У зв'язку із цим казахський лідер Н. Назарбаєв як під час офіційної зустрічі, так і після неї вкотре наголошував на дотриманні принципу рівності в реалізації євразійських інтеграційних проектів та актуалізував питання створення центрально-азійського економічного союзу з тим, щоб дозволити 50-мільйонному регіону створити власний самостійний ринок²⁶⁹.

Згодом, під час одного з виступів, Н. Назарбаєв наголосив, що Казахстан залишає за собою право виходу з будь-якої організації, у разі загрози його суверенітету. Водночас Казахстан домагався від Росії дозволу на експорт власного газу до Європи через російські трубопроводи без сплати відповідних мит. Значні розбіжності простежуються також між Росією та її найближчим союзником – Білоруссю як в економічній, енергетичній, так і безпековій сферах²⁷⁰.

Можемо стверджувати, що Білорусь зайняла досить вигідну для себе позицію в рамках СНД, оскільки як учасниці практично всіх євразійських структур, яка, окрім того, має переваги на дешеві російські енергоносії, цій державі вдалося побудувати доволі стійку модель економіки, яку можна умовно віднести до соціалізму білоруського зразка. Фактично ж від дня заснування Білорусь виступала проти формування будь-якого військово-політичного формування чи союзу у рамках СНД. Для О. Лукашенка зближення із Росією в рамках СНД було необхідним для отримання дешевих енергоресурсів та забезпечення тривалого й відносно динамічного економічного зростання. РФ вимушена дотувати білоруську промисловість знижками на природний газ на знак «вдячності» за лояльність до Москви.

Фактично Білорусь є радше додатковим тягарем для російської економіки, аніж партнером по економічній інтеграції пострадянського простору. Знижуючи ціни на природний газ, Росія тим самим дотує машинобудування Білорусі, яке по суті є локомотивом її економіки²⁷¹. Водночас Білорусь, як і Казахстан, виступає проти надмірного політичного та економічного тиску Росії через інститути СНД та МС. Досить

²⁶⁹ Гетьманчук А. Прощальні подарунки імениннику Путіну // Дзеркало тижня. – 2007. – 12-19 жовтня.

²⁷⁰ Кінець Митного союзу? 21.05.2013. – [Електронний ресурс]: <http://bintel.com.ua/uk/article/konec-tamozhennogo-sojuza>

²⁷¹ Суздальцев А. Сменит ли Евразийский экономический союз Союзное государство Белоруссии и России // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 8. – С. 73–74.

чітко тодішню ситуацію передавала одна з опозиційних білоруських інтернет-газет, що характеризувала приєднання Білорусі до МС як «... злочин, який зробив цілу націю заручником імперської Москви, і та почала шантажувати Білорусь, цинічно вимагаючи нашу територію й економіку – без війни, – маніпулюючи залежністю від російських енергоресурсів»²⁷².

РФ, окрім усього іншого, була зацікавлена у посиленні своєї економічної присутності на пострадянському просторі ще й через неконкурентоспроможність своєї продукції на світових ринках. З тих же причин країни СНД загалом намагаються захистити свої ринки від вільної міжнародної конкуренції низкою тарифних і нетарифних обмежень. РФ передусім розглядала СНД як ринок для вигідного збуту власної продукції, зокрема енергоресурсів та продуктів машинобудування, й постійно намагалась розширити ринки збуту своїх товарів на пострадянському просторі.

Однак, на думку експертів, для самодостатнього функціонування єдиного економічного простору необхідне проживання в його межах не менше 300 млн осіб. А тому навіть інтеграція всієї пострадянської Євразії не дозволить забезпечити повноцінне функціонування зазначеного простору²⁷³.

Росія, виробляючи майже всі товари спеціалізації країн-партнерів, є при цьому серйозним конкурентом, що також не сприяє зближенню пострадянських республік довкола такого інтеграційного ядра. Саме тому РФ не може відігравати роль повноцінного локомотива інтеграції, якими є, наприклад, Німеччина та Франція в ЄС²⁷⁴.

Фактично з самого початку створення СНД зв'язки між її учасниками дедалі більше послаблювалися, оскільки кооперація між підприємствами цих держав ставала не вигідною, неконкурентні товари втрачали внутрішнього споживача і швидко витіснялися імпортом із країн далекого зарубіжжя. Аналізуючи економічну сутність та торговельний вимір СНД зауважимо, що на 1997 р. взаємний товарообіг країн СНД дещо зріс порівняно з 1994 р., проте вже в 1999 р. він скоротився на 19 млрд дол. або на 38 % порівняно з 1997 р. у зв'язку з негативною фінансовою ситуацією як у Росії, так і в СНД²⁷⁵. Частка Росії в торговельних

²⁷² Таможенный союз – могильная яма. 07.07.2010. – [Електронний ресурс]: <http://inosmi.ru/belorussia/20100707/161114249.html>

²⁷³ Гринберг Р.С. Россия должна быть частью цивилизованного мира // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2007. – № 2. – С. 94.

²⁷⁴ Филькевич И.А. Перспективы развития экономического потенциала Содружества Независимых Государств. – М., 2011. – С. 44–45.

²⁷⁵ Адрианов В. Проблемы и перспективы формирования единого экономического пространства СНГ. – [Електронний ресурс]: <http://economic.narod.ru/nbene/econom/feconom20.htm>

зв'язках СНД у 1997 р. становила близько 40 %, а частка СНД у товарообігу РФ знизилася із 54,6 до 24 %²⁷⁶.

За даними російського економіста Ю. Шишкова товарообіг між державами СНД упродовж 1991–2000 рр. знизився більш ніж удвічі. Частка взаємного експорту країн СНД у загальному його обсязі скоротилася у 3,5 рази. Загалом торгівля РФ із країнами СНД вже в 1990-х рр. значно поступалася рівню торгівлі із країнами так званого дальнього зарубіжжя²⁷⁷. Докладніше: упродовж 1991–2000 рр. частка взаємних торговельних зв'язків СНД у їхньому загальному обсязі скоротилася із 60 до 28,5 %. Зокрема, по експорту – із 71,8 до 20,2 %, по імпорту – із 50,6 до 45,4 %. За цей же період частка країн СНД в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії знизилася із 54,6 до 18,6 %, а обсяг торгівлі Росії із країнами СНД скоротився зі 138,1 млрд дол. до 25,5 млрд дол.²⁷⁸.

Новою тенденцією економічної співпраці країн СНД стало різке зростання російського експорту, тоді як імпорт інших членів СНД до Росії дещо знизився. Так товарообіг Росії з країнами СНД у 2004 р. становив 46,1 млрд дол. (експорт – 29,4 млрд дол., імпорт – 17,7 млрд дол.). У 2009 р. її товарообіг з країнами Співдружності був уже на рівні 68,5 млрд дол., що фактично дорівнювало товарообігу Росії в цей час із Китаєм.

Створення Росією, Казахстаном та Білоруссю у 2010 р. Митного союзу та підписання 18 жовтня 2011 р. Договору про зону вільної торгівлі в СНД²⁷⁹ (ратифікували Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, РФ, Таджикистан, Україна; Узбекистан приєднався) не справили суттєвого впливу на обсяги торгівлі між країнам, оскільки ця угода передбачала певні вилучення щодо експорту чи імпорту тих чи інших товарів. Особливо симптоматично, що РФ залишила собі право на експортне мито в 30% на природний газ²⁸⁰.

Упродовж останніх півтора десятка років частка внутрішньорганізаційної торгівлі в СНД скоротилася майже удвічі і при цьому 63 % експорту між країнами СНД припадає на мінеральні ресурси²⁸¹. Попри заяви В. Путіна про перетворення МС на локомотив Євразійського

²⁷⁶ Ляхович А.Г. Геополитическая структура постсоветского пространства: основные факторы и этапы развития. – [Електронний ресурс]: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2006/2006razd4/Lyakhovich.htm>

²⁷⁷ Шишков Ю. Указ. соч. – С. 97.

²⁷⁸ Содружество Независимых Государств в 1991–2010 гг.: Статистический сборник. – М., 2011. – С. 289, 310–314.

²⁷⁹ Договір про зону вільної торгівлі від 18 жовтня 2011 р. – [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25.

²⁸⁰ Гольцов А.Г. Зазнач. праця. – С. 171.

²⁸¹ Гайдучкий П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції // Дзеркало тижня. – 2013. – 22–29 березня.

співтовариства, частка Митного союзу в загальному обсязі товарного експорту Росії становила у 2010 р. лише 7,4 %, а в імпорті – 5,7 %. Для порівняння, частка ЄС у загальному обсязі російської торгівлі досягла на 2010 р. близько 50 %, частка країн СОТ склала 88%, тоді як частка країн СНД була на рівні лише 14%²⁸². Росія, як відомо, не в змозі обійтися без імпорту західних новітніх наукоємних технологій через надто виражений сировинний сектор своєї економіки. Як стверджує український експерт П. Гайдуцький, Росія імпортувала у 2012 р. із країн СНД у середньому 3 % високотехнологічної продукції, тоді як із Європи – 35 %, а з решти країн світу – 62 %²⁸³.

Тому, навіть не зважаючи на створення у 2000 р. ЄврАзЕС, стало зрозумілим, що відбувається активна переорієнтація експортних товаропотоків із пострадянського простору в бік таких геоекономічних центрів, як США, ЄС, Китай, країни Південно-Східної Азії тощо. Загалом можемо стверджувати, що торгівля між країнами СНД значно поступається торгівлі із країнами далекого зарубіжжя.

Якщо у 1992 р. на експорт між країнами СНД припадало 67 % сукупного експорту Співдружності, то у 2010 р. цей показник становив лише 18,5 %. Аналогічна картина спостерігалася з імпортом, частка якого, що припадала на СНД, скоротилася із 77,4 до 26,7 %²⁸⁴. Ці тенденції дають підстави говорити про низьку рентабельність торговельно-економічних зв'язків між країнами пострадянського простору. Відчутний удар по товарообігу на пострадянському просторі завдала фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. Тоді товарообіг в СНД скоротився до рівня близько 40 % та навіть на 2012 р. порівняно з попереднім роком він зріс не більше ніж на 1 %²⁸⁵.

Загалом же, згідно звіту ЮНКТАД, у 2005–2014 рр. на країни ЄС в цілому припадало близько 50 % загального обсягу російської торгівлі, тоді як на країни СНД прийшлося у середньому лише 17 % її обсягу²⁸⁶. Якщо в 2005 р. частка ЄС (як головного торговельного партнера) у загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії складала 55,7%²⁸⁷ то на 2018р. вона, на фоні введення санкцій, знизилася до 42,7%²⁸⁸. Однак і частка

²⁸² Гринберг Р.С., Ушкалова Д.И. 10 лет ЕврАзЭС: все только начинается // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2010. – № 7. – С. 65.

²⁸³ Гайдуцький П. Зазнач. парця.

²⁸⁴ Филькевич И.А. Указ. соч. – С. 32.

²⁸⁵ Бельянинов А.Ю. Интеграционная политика России в Евразии. – М., 2013. – С. 141.

²⁸⁶ UNCTAD Handbook of Statistics. – New York; Geneva, 2015. – P. 42, 60.

²⁸⁷ Доля Евросоюза в товарообороте РФ. – [Электронный ресурс]: <http://www.kauppatie.fi/2006/04-2006/8.htm>

²⁸⁸ В 2018 году товарооборот между Россией и ЕС вырос на 19,3%. 07.02.2019. – [Электронный ресурс]: <https://russian.rt.com/business/news/600178-oborot-torgovlya-es-rossiya-rost>

СНД у загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії, яка на 2005 р. складала 15,2%²⁸⁹, на 2018 р. також знизилась до 12%²⁹⁰.

Також, узагальнюючи статистичний аналіз торгівлі в рамках євразійських інтеграційних структур, можна дійти висновку, що за період 2005–2014 рр. доля країн СНД в імпорті Росії скоротилась з 20,9 до 11,9 %, а в експорті відповідно з 17,8 до 9,3 %²⁹¹.

Наведені дані свідчать про безперспективність економічної інтеграції між країнами колишнього СРСР через низький рівень економічного розвитку країн-учасників СНД, а також про те, що пострадянський простір можна вважати інтеграційним симулякром. Зазначені показники є також свідченням відсутності єдиної зовнішньоторговельної політики як у межах МС, так і поза ними. Як зазначає казахська дослідниця Г. Ібрагімова, справдилися песимістичні прогнози щодо торговельно-економічних втрат Казахстану і Білорусі після їх вступу до євразійських інтеграційних структур, тоді як оптимістичний сценарій про додатковий приріст ВВП від участі цих країн у МС на 15 % не підтвердився²⁹².

Особливістю зовнішньоекономічної політики країн-учасників СНД є їх активна конкуренція між собою, основною причиною чого є схожість структури (в своїй основі – сировинної) господарств країн-учасників СНД. Загалом лише енергоносії та продукція металургії до певної міри витримують конкуренцію на світових ринках. Як зазначав російський економіст Ю. Шишков: «Країни однакового виробничого профілю у видобувній галузі і сільському господарстві не так взаємоповнюють одна одну, як є конкурентами і тому взаємовідштовхуються. Який сенс обмінювати, скажімо, азербайджанську нафту на російську чи російський природний газ на туркменський?». При цьому готова продукція країн СНД відзначається низьким рівнем взаємообміну, оскільки через свою низьку якість витісняється зарубіжним аналогом²⁹³.

В цілому Росія ті інші члени СНД не мали якоїсь помітної економічної вигоди від інтеграції, а повноцінне створення спільного ринку товарів, капіталів та послуг так і не відбулося. Боротьба за ринки в СНД сприяла введенню антидемпінгових заходів з їх захисту, що перетво-

²⁸⁹ Андреев А.В. Особенности взаимной торговли России со странами Содружества Независимых Государств // Российский внешнеэкономический вестник. – 2010. – № 7. – С. 52.

²⁹⁰ ФТС: объем внешней торговли России в 2018 году вырос на 17,6% до 692,6 млрд долларов. 06.02.2019. – [Электронный ресурс]: <https://www.banki.ru/news/lenta/?id=10846975>

²⁹¹ UNCTAD Handbook of Statistics. – Р. 42, 60; Андреев А.В. Указ. соч. – С. 52.

²⁹² Ибрагимова Г.Е. Содружество независимых государств в 2005–2010 гг.: актуальные проблемы и перспективы (по материалам периодической прессы). – [Электронный ресурс]: <http://repository.enu.kz/xmlui/bitstream/handle/123456789/2895/Sodrujestvo.pdf?sequence=1>

²⁹³ Шишков Ю. Указ. соч. – С. 97–98.

рило пострадянський простір на арену торговельних конфліктів. Наростання торговельно-економічної кризи у Співдружності, за словами Л. Косикової, збіглося в часі із прагненням суб'єктів СНД дистанціюватися від Росії задля зміцнення своєї національної безпеки, що розумілося як незалежність від РФ у стратегічних галузях – енергетиці та транзитній сфері²⁹⁴.

На думку українського політолога А. Гольцова, інтеграція під егідою Росії лише посилюватиме консервацію економічних систем з переважанням сировинних та традиційних галузей. За таких умов слід очікувати посилення подальшої китайської товарної експансії на пострадянському просторі, оскільки КНР володіє достатнім потенціалом для масового виробництва недорогої промислової продукції середнього технологічного рівня²⁹⁵.

Таким чином можемо стверджувати, що попри намагання відновити геоekonomічний вплив на пострадянському просторі, Росія дедалі більше втрачає лідируючі позиції в СНД на тлі загострення економічних і соціальних суперечностей в організації. Для усіх країн СНД, окрім Білорусі, РФ втратила роль ключового торгового партнера. Росія, як і інші учасниці СНД, намагається вийти на позарегіональні та світові ринки зі своїми базовими ресурсами, що різко позначається на торговельній структурі в самій Співдружності.

Власне з початку 2000-х рр. попри намагання Росії хоч якось оптимізувати діяльність Співдружності, в ній поглибилися явні ознаки відцентровості. Свідченням поглиблення реінтеграційних процесів на пострадянському просторі є, зокрема, перманентна деструктивність відносин із країнами ЦА²⁹⁶. Оцінюючи розвиток СНД з точки зору сучасності можемо констатувати, що СНД за своєю сутністю була аморфною організацією, що з самого початку не мала якихось серйозних інтеграційних перспектив передусім через її геополітичну та геоekonomічну асиметричність. Більшість договорів в рамках СНД підтримувалася та підписувалася у середньому лише шістьма – сімома країнами. В рамках Співдружності весь час посилювалося розшарування та диференціація, що не дозволило Росії перетворити СНД на самостійний суб'єкт регіональної та глобальної політики, а тим паче центр економічного тяжіння.

У дискурсі політичних кіл було вироблено кілька шляхів оптимізації політики РФ щодо СНД. Росія тривалий час намагалася розробити

²⁹⁴ Косикова Л.С. Трансформации в СНГ и их последствия для отношений с Россией // Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI в.: монография в 2 т. / ред. С.П. Глинкина, И.И. Орлик. – М., 2005. – Т. 1: Преобразования. – С. 34.

²⁹⁵ Гольцов А.Г. Значач. праця. – С. 170.

²⁹⁶ Иванов И.С. Россия в мировой политике // Международная жизнь. – 2001. – № 5. – С. 9.

свою модель симетричних відносин із сусідніми державами через механізми преференцій для лояльніших та санкцій проти негативно налаштованих суб'єктів Співдружності, а також пошуку розумного – «різношвидкісного» балансу між двома концепціями – Єдиний економічний простір (ЄЕП) – із країнами СНД та Об'єднаний єдиний економічний простір – із країнами Євросоюзу. Вважалося, що такий підхід дозволить Росії здійснювати диференційовану політику між країнами проросійської і прозахідної орієнтації. Однак Москва виявилася неготовою надати самостійність СНД у процесі ухвалення рішень, убачаючи небезпеку вироблення її суб'єктами політичного курсу, який суперечитиме російським інтересам у регіоні.

СНД від самого початку також розглядалося більшістю його учасників як засіб перетворення пострадянського простору на своєрідний пояс безпеки/добросусідства, сформований із колишніх радянських республік, які є для Росії країнами-лімітрофами. Співдружність, як зауважує С. Шергін, «...розглядається російськими розробникам цієї стратегії як «плітний полігон» для опрацювання проекту, який може бути запропонований міжнародній спільноті у ситуаціях, що вигідні Росії і країнам СНД»²⁹⁷.

На посилення дезінтеграційних процесів і відцентрових тенденцій на пострадянському просторі у середині 2000-х рр. неодноразово наголошував і власне російський президент В. Путін, стверджуючи, що СНД фактично вичерпала свій інтеграційний ресурс, а тому потребує перегляду своєї діяльності в бік зміцнення, в іншому разі вона припинить своє існування, що означатиме для РФ початок геополітичного розмивання євразійської регіональної системи²⁹⁸. Зважаючи на ситуацію щодо завищених очікувань СНД, В. Путін констатував: «...усі розчарування від надлишкових очікувань... Якщо хтось очікував від СНД якихось особливих досягнень у сфері економіки, політики чи у військовій сфері, то, природно, цього і не було б, бо й бути не могло...»²⁹⁹.

Німецький експерт по Росії О. Пар, у 2009 р. писав: «СНД розвалюється на очах, і це треба визнати Москві, яка не помічає, скільки негативу останнім часом нагромадилося в її стосунках із партнерами по Співдружності»³⁰⁰. СНД відзначається масштабною договірно-правовою

²⁹⁷ Шергін С.О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип. 18. – С. 288.

²⁹⁸ Путин В.В. Выступление на заседании Совета Безопасности РФ. 2004. Июнь. – [Электронный ресурс]: <http://news.isvestia.ru/politic/news/86737>.

²⁹⁹ Зарождение и развитие партнерских отношений в рамках СНГ. – [Электронный ресурс]: http://studbooks.net/1007911/pravo/organizatsionno_pravovoy_mehanizm_sotrudnichestva_protivodeystvii_transgranichnoy_prestupnosti_ramkah_sodruzhestva.

³⁰⁰ Пар А. СНГ разваливается на глазах // Независимая газета. – 2009. – 8 октября.

базою, утім порівняно незначний відсоток угод і договорів було ратифіковано всіма державами-членами Співдружності. Зокрема із 900 рішень, документів і угод, прийнятих за перше десятиріччя існування СНД, реально застосовувалося на практиці не більше 130³⁰¹. Таким чином, 80% рішень, що приймалися в рамках СНД, не виконувалися, а всі члени організації прагнули провадити самостійну політику, що лише підтверджувало формальність СНД як пострадянської організації «клубного» формату.

Справді серйозним дезінтеграційним фактором пострадянського простору став вихід зі складу СНД Грузії (2009), а також призупинення співпраці з СНД України у 2014 р. та припинення її участі в роботі установчих органів СНД у 2018 р. після відповідного указу Президента України³⁰². Доволі неоднозначну позицію в СНД займає Молдова, що має досить активне і проросійське і прорумунське інтеграційне лобі.

Вже починаючи із 2005 р., після того, як стало зрозуміло, що Україна не прагне брати участь в інтеграційних процесах в рамках СНД за виключенням формату ЗВТ, постало питання щодо подальшого існування Співдружності. У ході дискусій висловлювалася думка про розпуск організації як такої, що виконала свою місію, проте в підсумку зійшлися на її реформуванні.

Після невдачі з інтеграцією у форматі СНД, усі подальші інтеграційні процеси на пострадянському просторі Росія спрямовувала на відновлення свого беззаперечного домінування за рахунок тих країн, які свого часу входили до складу СРСР аж до реставрації нової євразійської імперії. Останнє, на нашу думку, є однією з необхідних умов для трансформації Росії у велику державу та перетворення її на «архітектора» побудови нового світового порядку.

Однак парадокс ситуації полягав у тому, що така експансіоністська геополітична поведінка не сприяла поглибленню інтеграції в межах СНД. Так процес створення повноцінної ЗВТ у СНД гальмувався власне самою Росією унаслідок культивування непомірних великодержавних амбіцій, що не сприяло як лібералізації майбутнього спільного ринку, так і відлякувало інші пострадянські держави через посилення загрози суверенітету з боку РФ.

³⁰¹ Глобализация экономики и внешнеэкономические связи России / под ред. И.П. Фаминского. – М., 2004. – С. 421.

³⁰² Указ Президента України №139/2018 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 травня 2018 року «Про припинення дії для України окремих міжнародних договорів, укладених у рамках Співдружності Незалежних Держав». – [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/documents/1392018-24202>.

5 жовтня 2007 р. на саміті СНД в Душанбе була ухвалена Концепція подальшого розвитку Співдружності, яка фактично формувала нові механізми російської наднаціональної ідентичності на пострадянському просторі, а також розширення торговельної та військово-економічної співпраці. Йшлося передусім про заходи щодо забезпечення функцій російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в СНД; про формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору; створення спільного гуманітарного та науково-освітнього простору; відновлення єдиного культурно-історичного простору; розвиток співпраці в сфері видобування, транспортування й транзиту вуглеводнів; розвиток військово-економічної співпраці зацікавлених держав через розширення взаємодії оборонно-промислових комплексів; підвищення взаємодії міграційних органів держав-учасниць СНД³⁰³.

Одним словом, Росія намагалася здійснити чергову спробу трансформувати СНД в наднаціональну інституцію. Проте із дванадцяти пострадянських держав-учасниць саміту Концепцію не підписали Грузія й Туркменістан, водночас Азербайджан, Молдова, Грузія й Туркменістан відмовилися підписувати документ про міграцію в рамках цієї Концепції, чим лише вкотре підтвердили існуючі суперечності в рамках СНД та неприйнятність будь-яких кроків до перетворення Співдружності на інструмент регіонального впливу. Утім, уже 6 жовтня 2007 р. Росією, Білоруссю і Казахстаном було підписано «Договір про створення єдиної митної території і формування Митного союзу»³⁰⁴, який започаткував новий, євразійський формат інтеграції.

Однією з причин наростання песимізму щодо майбутнього СНД є криза її безпеки. Перманентні міжетнічні суперечності, закладені на зорі створення СРСР, дали про себе знати одразу після його розпаду, вилившись у збройні протистояння на території Нагірного Карабаху, Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, Таджикистані тощо.

Іншою важливою підставою, яка дозволяє говорити про невиразність майбутнього СНД, є наявність суперечностей у її учасниць як політичного, так й економічного характеру. Адже Росія дедалі активніше відмовляється дотувати членів Співдружності, прагнучи позбавитися цього тягаря шляхом переходу до встановлення ринкових цін на свою продукцію. Такі дотації, насамперед на енергоносії, були тривалий час платою Росії за збереження свого політичного домінування на пострадянському просторі та лояльність її геополітичного оточення, що

³⁰³ Решение о Концепции дальнейшего развития Содружества Независимых Государств и Плана основных мероприятий по ее реализации от 5 октября 2007 г. – [Електронний ресурс]: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_e82.

³⁰⁴ Три саммита в Душанбе. – [Електронний ресурс]: <http://www.infoshos.ru/ru/?idn=699>.

мало слугувати зміцненню безпеки в регіоні. На початку 2000-х рр. Росія, за деякими оцінками, забезпечувала на 80 % потреби сусідніх держав в енергоносіях і сировині³⁰⁵. Не сприяє інтеграції й те, що за пострадянським регіоном уже давно закріпилася репутація зони соціальної нестабільності, де у середньому 35–40 % населення мають доходи нижчі від прожиткового мінімуму, на високому рівні залишається частка безробітних, відчутною є проблема нестачі кваліфікованих й управлінських кадрів, необхідних для проведення модернізаційних заходів³⁰⁶.

Додає скептицизму щодо майбутнього СНД як і всіх решти євразійських об'єднань стрімке розмивання політико-економічних зв'язків між їх учасниками. Ще у 1992 р. П. Гобл прогнозував, що СНД є «найбільшим у світі «фіговим листком», який покликаний прикрити втрати імперії, а тому СНД зрештою зазнає розпаду»³⁰⁷.

Зрештою, задля оптимізації Співдружності у листопаді 2008 р. було узгоджено Стратегію економічного розвитку СНД на період до 2020 р.³⁰⁸, а 22 травня 2009 р. – План реалізації її заходів³⁰⁹. Цими документами було визначено стратегію СНД щодо розвитку торгівлі, паливно-енергетичного й агропромислового комплексу, транспорту та сфери інновацій. Проте зазначені алгоритми дій так і не були підтверджені реальними кроками з їх реалізації, оскільки передбачали створення регіонального міждержавного економічного об'єднання як одного із провідних центрів економічного та науково-технічного розвитку.

При цьому РФ виявилася не готовою надати самостійність СНД у процесі ухвалення рішень, убачаючи небезпеку вироблення її суб'єктами політичного курсу, який суперечитиме російським інтересам у регіоні. Як наголошує О. Волошин, російська еліта не прагнула щоб Співдружність справді перетворилася на повноцінну інтеграційну інституцію, оскільки за таких умов РФ з локомотива інтеграції перетворилася б на одну з країн-членів, вимушену виконувати волю наднаціональних структур організації³¹⁰.

³⁰⁵ Соколова Т.В. Модернизация на постсоветском пространстве: социальный ракурс // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2011. – № 11. – С. 157.

³⁰⁶ Там же. – С. 158.

³⁰⁷ Goble P. Forget the Soviet Union // Foreign Policy. – 1992. – № 86. – Р. 56.

³⁰⁸ Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года Утверждена Решением Совета глав правительств СНД от 14 ноября 2008 года. – [Электронный ресурс]: <http://cis.minsk.by/page.php?id=18764>.

³⁰⁹ Решение о Плате мероприятий по реализации первого этапа (2009-2011 годы) Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. – [Электронный ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/997_k96.

³¹⁰ Волошин О.А. Политика Росії щодо Співдружності Незалежних Держав: автореф. дис. ...канд. політ. наук. – К., 2012. – С. 10.

Натомість РФ намагається втілювати концепцію «різношвидкісної» інтеграції на теренах СНД. Прикладом паралельної більш тісної інтеграції в межах СНД стало ЄврАзЕС, яке офіційно було створено відповідним Договором у жовтні 2000 р. у складі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану³¹¹. Передбачалося, що нове інтеграційне об'єднання покликане вивести євразійську «п'ятірку» на якісно новий рівень співпраці та перетворитися на справжнє ядро пострадянських інтеграційних процесів із товарообігом понад 1 трлн дол. У перші роки функціонування співтовариства було підписано Угоду про заходи доступу на ринки держав-учасниць МС товарів і послуг із третіх країн від 6 жовтня 2000 р.³¹², Протокол про порядок введення і застосування вивізних мит держав – учасниць МС від 22 травня 2001 р.³¹³, Угоду про єдиний порядок експортного контролю держав-членів ЄврАзЕС від 28 жовтня 2003 р.³¹⁴.

Водночас Росія не полишає надій хоч якось «реанімувати» СНД. Так, згідно Концепції зовнішньої політики РФ від 2013 р. Росія мала працювати над «подальшою реалізацією потенціалу СНД, її зміцнення в якості впливової регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу та механізму багатопланового співробітництва у сферах економіки, гуманітарної боротьби із традиційними й новими викликами та загрозами»³¹⁵. Зокрема передбачалась співпраця в сфері підтримки спільної безпеки (спільна протидія таким загрозам як міжнародний тероризм, екстремізм, наркоторгівля, транснаціональна злочинність та нелегальна міграція). Як бачимо, РФ окрім політико-економічного виміру продовжує намагатись надати СНД ще й безпечового змісту.

Загалом, трансформацію пострадянського простору з моменту розпаду СРСР можна описати як патронований Росією процес реінтеграції якому протистояли відцентровій дезінтеграційні тенденції. Тому російські економічні експерти й політики, на кшталт В. Язева, пропо-

³¹¹ Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года. – [Електронний ресурс]: <http://www.evrazes.com/docs/view/3>.

³¹² Соглашение от 6 октября 2000 года о мерах по регулированию доступа на рынки государств-участников Таможенного Союза товаров и услуг из третьих стран. – [Електронний ресурс]: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33610.

³¹³ Протокол о порядке введения и применения вывозных таможенных пошлин государствами-участниками Таможенного Союза. – [Електронний ресурс]: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?act_id=1323124.

³¹⁴ Соглашение о едином порядке экспортного контроля государств – членов Евразийского экономического сообщества. – [Електронний ресурс]: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/39747>.

³¹⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г. – [Електронний ресурс]: http://archive.mid.ru/bpr_4.nsf/0/6D84DDEDEB7DA644257B160051BF7F.

нують використовувати таке поняття як «ідеальний шторм», що постійно переслідує євразійські об'єднавчі проекти і який може стати каталізатором як дезінтеграційних, так й інтеграційних процесів³¹⁶. Під «ідеальним штормом» розуміється криза євразійських структур в ході збігу несприятливих факторів, що зумовлюють підвищення ймовірності негативних наслідків від дезінтеграційних процесів для всіх акторів пострадянського простору. Водночас це бачення не відкидає того, що саме такі фактори сприятимуть у майбутньому відкриттю нових можливостей для реінтеграції пострадянської Євразії.

Все ці чинники є показником того, що політична складова інтеграційних процесів у регіоні Євразії завжди превалювала над економічною, оскільки Росія розглядала всі інтеграційні проекти не інакше як засоби досягнення своїх геополітичних цілей. Також РФ не приховує планів використання євразійської інтеграції як інструменту підвищення свого геополітичного статусу та забезпечення вищого рівня політико-економічного впливу в регіоні.

В цілому як показав чвертьстолітній досвід, уже на початковому етапі існування СНД зіштовхнулося із критичною різномірністю країн-членів, розмаїтістю структур національних економік і схем реформування, суперечностями економічних стратегій і моделей розвитку, а головне – економічним домінуванням Росії. До того ж, жодна із держав-членів не збиралася узгоджувати свою зовнішньоекономічну політику з іншими членами співтовариства, що особливо стало помітним при обговоренні митних тарифів і перспектив вступу до СОТ держав-членів СНД³¹⁷.

Симптоматично, що Міжнародний валютний фонд ввів у 2019 р. нову класифікацію країн у якій група держав – Україна, Росія, Білорусь та Молдова – включені тепер в регіональну групу «Нова Європа, що розвивається», а інші країни пострадянського простору – Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан, що донедавна входили в регіональну підгрупу «Кавказ і Центральна Азія» об'єднуються відтепер з Близьким Сходом, Північною Африкою, Афганістаном та Пакистаном і формують таким чином нову регіональну групу Близького Сходу і Центральної Азії³¹⁸. Це означає, що СНД остаточно перестало сприйматись у світі як щось цілісне, як окремий

³¹⁶ Язев В.А. «Идеальный шторм» должен стать катализатором интеграционных процессов // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2009. – № 5. – С. 19.

³¹⁷ Гринберг Р.С., Ушкалова Д.И. 10 лет ЕврАзЭС: все только начинается // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2010. – № 7. – С. 63.

³¹⁸ МВФ включил Украину в группу развивающихся стран Европы. 17.10.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.facenews.ua/news/2019/461905/>

суб'єкт міжнародних відносин і як організація де-факто зникла з геополітичної та гео економічної карти світу.

Таким чином можемо стверджувати, що СНД була створена насамперед задля пом'якшення наслідків розпаду СРСР (так званого цивілізованого «розлучення») і збереження єдиного економічного, культурного та гуманітарного простору. Утім, відчутних економічних вигід учасники об'єднання так і не отримали, а Грузія та Україна припинили своє членство в СНД як неперспективній для них організації. Тож СНД так і не перетворилася на ефективний простір інтеграції, а радше стала віртуальним об'єднанням зі складною і забюрократизованою системою управління, будучи передусім одним з інструментів збереження геополітичного та гео економічного впливу Росії на пострадянському просторі.

Оцінюючи інтеграційний потенціал СНД та причини того, що вона так і не стала ефективним механізмом реінтеграції пострадянського простору, загалом можемо зазначити наступне. По-перше, СНД слугувала транзитивним інструментом трансформації пострадянського простору з метою збереження впливу РФ під виглядом економічної інтеграції. По-друге, пострадянські країни, інтегруючись до СНД, паралельно намагаються дедалі активніше вести самостійну зовнішню та економічну політику, надаючи перевагу торговельним відносинам із ЄС, Китаєм та іншими гео економічними центрами. По-третє, переважна більшість держав-членів СНД була невдоволена асиметричністю можливостей щодо захисту своїх політико-економічних інтересів в організації. По-п'яте, інтеграційний проект СНД не був вдалим, передусім через однотипний характер пострадянських економік. По-шосте, важливою причиною низького інтеграційного потенціалу пострадянських об'єднань стали імперські амбіції Росії в регіоні, у зв'язку з чим відбулося різке посилення відцентрових тенденцій в СНД через превалювання в ній геополітичної складової над економічною й безпековою. Саме ці чинники зумовили те, що СНД за чверть століття перетворилася на клуб держав, переважно з різними політико-економічними інтересами.

2.6. Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції

Переважна більшість науковців називає однією із закономірностей міжнародних відносин другої половини ХХ – початку ХХІ ст. динамічний розвиток міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Загалом інтеграція є наслідком і формою прояву інтернаціоналізації всього суспільного життя, однією з провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється науково-технічним прогресом, поліпшенням інформаційного обміну, усвідомленням необхідності спільного

вирішення глобальних проблем сучасності³¹⁹. Відповідно існує думка, що інтеграційні процеси формують один з головних напрямів сучасного глобального розвитку³²⁰.

Змістом будь-якої інтеграції є формування нової спільності, певного цілісного утворення з упорядкованими, органічними відносинами між його елементами. Станом на сьогодні інтеграційні процеси досягли найбільшої глибини і найвищого рівня розвитку на європейському континенті: Європейський Союз перетворився на взірць для інших регіональних організацій світу. Сучасний ЄС характеризується ознаками, притаманними і федеративній державі, і конфедерації, і міжнародній організації, але разом з тим його зміст не вичерпує жодна з цих категорій у чистому вигляді.

За словами голови представництва Європейського Союзу в Україні Х. Мінгареллі, більш ніж шість десятиліть поспіль, від заснування Європейських співтовариств у 1957 р. і до сьогоднішнього дня, громадяни ЄС жили в безпрецедентному мирі, процвітанні та безпеці. Не можна не помітити контраст цього періоду з першою половиною ХХ ст., коли після двох світових воєн континент залишався спустошеним, розділеним і виснаженим. Для країн, які постійно воювали між собою, європейська інтеграція стала найуспішнішим мирним проектом в історії³²¹.

Водночас сьогодні ЄС переживає не найкращий період свого існування. На зміну одномірному зіткненню двох ворогуючих ідеологій у роки «холодної» війни прийшла багатовимірна взаємодія політичних, національних, релігійних, культурних та соціально-економічних факторів, яка потребує абсолютно нових підходів для позитивного вирішення наявних проблем і суперечностей.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають свої особливості, найважливішою з яких слід, мабуть, вважати різновекторність. Курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО визначили ключовим пріоритетом зовнішньої політики країни Балтії, Грузія, Молдова та Україна. Йдучи цим шляхом, Естонія, Латвія, Литва 2002 р. вступили до Організації Північноатлантичного договору та 2004 р. до Європейського Союзу, Грузія, Молдова та Україна уклали 2014 р. угоди про асоціацію з ЄС включно з угодами про зони вільної торгівлі. Туркменістан послідовно сповідує політику нейтралітету. Решта пострадянських країн тією чи тією мірою задіяні в процесах євразійської інте-

³¹⁹ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 144–145.

³²⁰ Павлова Е.Б. Португалия и интеграционные процессы в современном мире: политические аспекты. – СПб., 2001. – С.4.

³²¹ Мінгареллі Х. Євросоюзу – 60 років. Яке майбутнє чекає на об'єднану Європу? 24.03.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/24/7063557/>

грації, головним ідеологом і провідною рушійною силою якої виступає Російська Федерація.

Просування вперед проекту євразійської інтеграції багато в чому залежить від Росії, від її політичного та соціально-економічного розвитку. Будь-яка інтеграція зазвичай відбувається за двома алгоритмами: або за згодою всіх потенційних учасників об'єднання, як у випадку з ЄС, або ж шляхом насаджування інтеграційної моделі з боку сильнішого суб'єкта, який є потенційним ядром інтеграційних процесів, як у випадку з РФ. Росія послідовно намагається реінтегрувати пострадянський простір, ініціюючи різноманітні інтеграційні проекти й позиціонуючи себе в ролі безальтернативного центру євразійської інтеграції³²².

Дехто схильний вважати початком євразійської інтеграції створення 1991 р. на уламках СРСР Співдружності Незалежних Держав, проте чимало фахівців вважає, що така постановка проблеми є не зовсім коректною, бо СНД не ставила перед собою завдань інтеграційного спрямування³²³.

З перших кроків існування цієї організації в її рамках здійснювалися спроби запуску й активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які здебільшого ініціювалися РФ. У вересні 1993 р. у Москві глави дев'яти країн (Росії, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану, Узбекистану) підписали договір про утворення Економічного союзу, який ставив за мету створення умов для стабільного розвитку економік країн-членів, поетапне формування єдиного економічного простору, спільну реалізацію економічних проектів, вирішення економічних проблем³²⁴. Україна і Туркменістан, хоч і були на той момент учасниками СНД, від підписання документу ухилилися.

Низку документів інтеграційного характеру було прийнято в 1994 р.: Договір про створення єдиного економічного простору, Угоду про створення зони вільної торгівлі, Угоду про створення платіжного союзу країн-членів СНД³²⁵. Однак наприкінці 1994 р. стало зрозуміло,

³²² Кондратенко О. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. – К., 2017. – 607 с.

³²³ Винникова Р. В. Этапы евразийской интеграции // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право. – 2016. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 34–39

³²⁴ Договір про створення Економічного союзу, 24.09.1993. – [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_035

³²⁵ Киевич А.В., Король О.В. Евразийская интеграция: этапы становления и перспективы развития // Экономические науки. – 2016. – №1 (134). – С.123-129; Иванова Е.М. Евразийская интеграция: путь от СНГ к ЕАЭС // Российский внешнеэкономический вестник. – 2015. – № 6. – С.112–119.

що про реальне створення Економічного союзу в рамках СНД годі й думати, а підписані «інтеграційні» угоди залишаються «деклараціями про наміри». Головними причинами такого перебігу подій виявилися, з одного боку, слабкість Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, з іншого, – системна економічна криза, що охопила всі країни СНД, розпад рубльової зони. Стримуючу антиінтеграційну роль зіграли неготовність більшості нових незалежних країн втрачати бодай частину щойно здобутого суверенітету, різне спрямування їх геополітичних намірів, а також вплив колективного Заходу в особі США та ЄС. Після розпаду СРСР його територія опинилась у фокусі уваги і конкурентної боротьби практично всіх основних акторів системи міжнародних відносин, включно з Китаєм.

Причини невдач інтеграційних починань у рамках СНД містилися й у різному баченні учасниками суті та принципів функціонування нового утворення. Росія вбачала в СНД перехідний етап на шляху до реінтеграції пострадянського простору, натомість для решти країн-членів СНД слугувала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності³²⁶.

Відтак, ідея євразійської інтеграції продовжила існування поза рамками СНД. Одним з її послідовних прихильників був президент Казахстану Н. Назарбаєв. 1994 р., виступаючи в Московському державному університеті, він висунув ініціативу більш тісної економічної співпраці на пострадянському просторі³²⁷. У тому ж році було розроблено перший інтеграційний проект «Про формування Євразійського Союзу Держав». Йшлося про інтеграцію країн пострадянського простору на взаємовигідній економічній основі поза рамками СНД.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції було підписання 1995 р. «Угоди про Митний союз» між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, до якої приєдналася Республіка Казахстан. У 1996 р. було підписано «Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. Договір ставив за мету створення Співдружності інтегрованих держав, формування спільних органів управління інтеграційними процесами. 1999 р. ці ж п'ять країн уклали «Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір», який визначив цілі, принципи, механізм функціонування Митного союзу,

³²⁶ Дорошко М.С. Митний союз і Єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2011. – Вип. 17. – С. 66–69.

³²⁷ О Союзе. Хронология развития. 1994 / Сайт Евразийского экономического союза. – [Электронный ресурс]: <http://eaeunion.org/#about-history>

етапи його формування³²⁸. Утім, через неготовність країн, які підписали згадані документи, втрачати власний суверенітет, а також в силу суперечностей політичного та економічного характеру між учасниками, реальні інтеграційні процеси у цих форматах у 1990-х рр. так і не розпочалися.

2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р., трансформувався в Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали ті ж п'ять країн: Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. У 2006 р. до них приєднався шостий учасник – Узбекистан.

Утворення ЄврАзЕС обґрунтовувалося близькістю культур, спільністю історичних доль, тривалими добросусідськими відносинами, єдиним географічним простором та схожістю геополітичних інтересів його учасників³²⁹. Проте цього виявилось замало: значних успіхів та здобутків новостворений союз не продемонстрував.

Тим часом Москва, виходячи з власних інтересів, не полишала намірів стимулювати інтеграцію на пострадянському просторі. Процес прискорився після обрання 2000 р. президентом РФ В. Путіна, виявившись, зокрема, у намірі створити Єдиний економічний простір. Одним з його учасників, за задумом ініціаторів, мала стати Україна. Новий інтеграційний проект було започатковано 23 лютого 2003 р. у Москві, коли президенти України, Білорусі, Росії, Казахстану домовилися підготувати до вересня 2003 р. угоду про формування ЄЄП, підписавши спільну заяву.

Проте від самого початку процесу сторони мали різне стратегічне бачення майбутнього об'єднання. Якщо для України, яка на той момент проголосила пріоритетом зовнішньої політики європейську інтеграцію, найважливішим елементом ЄЄП було запровадження зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень, то Російська Федерація ставила за мету досягнення повної економічної інтеграції аж до запровадження єдиної валюти.

В Україні розгорнулися дискусії між прихильниками формування ЄЄП та його противниками, які в проекті Єдиного економічного простору побачили загрозу для європейського курсу країни та підпорядкування національних інтересів імперським прагненням Кремля. Незважаючи на активне несприйняття проекту ЄЄП значною частиною політичної еліти та громадянського суспільства, президент Л. Кучма разом з президентами Росії, Казахстану та Білорусі 19 вересня 2003 р. в Ялті

³²⁸ Винникова Р. В. Указ. соч. – С. 35.

³²⁹ Кондратенко О. Зазнач. твір. – С. 330.

на саміті СНД підписав Угоду про формування Єдиного економічного простору. 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України 266 голосами ратифікувала цей документ, щоправда із застереженням: «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні ЄЄП у межах, що відповідають Конституції України». Проти ратифікації голосували депутати від опозиційних фракцій. Того ж дня угоду ратифікувала Державна Дума РФ³³⁰.

Після обрання президентом України в грудні 2004 р. В. Ющенко офіційна позиція Києва щодо ЄЄП змінилася. Київ продовжував наполягати на тому, що його участь в ЄЄП має бути обмежена лише зоною вільної торгівлі та не повинна суперечити курсу на євроінтеграцію. Впродовж 2005–2006 рр. відбулося декілька раундів безрезультатних переговорів та дискусій щодо участі України в ЄЄП, паралельно Росія намагалася чинити тиск через антидемпінгові розслідування, торговельні обмеження, газові війни, підтримку проросійських політичних сил. Зрештою, після вступу України до Світової організації торгівлі в травні 2008 р., тема Єдиного економічного простору в публічному просторі України втратила актуальність.

Після фактичної відмови Києва брати участь в інтеграційних проєктах під орудою Москви ці процеси на пострадянському просторі продовжувалися без України. 6 жовтня 2007 р. було підписано Договір про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном й Договір про Комісію Митного союзу. Порядок формування Комісії та її повноваження вже носили наднаціональний характер. Згодом було підписано ще кілька міжнародних договорів, що сформували міжнародно-правові підвалини Митного союзу: 25 січня 2008 р. – Угоду про Єдине митне тарифне регулювання, 27 листопада 2009 р. – Договір «Про Митний кодекс Митного союзу». 31 липня 2011 р. Митний союз почав функціонувати в повному обсязі.

Митний союз став першим реально функціонуючим інтеграційним об'єднанням на пострадянському просторі з єдиною системою товарно-цінового і нетарифного регулювання, єдиною митною територією та єдиним митним законодавством. У межах Союзу було скасовано митний контроль, встановлено єдиний митний тарифний збір на зовнішніх кордонах країн-членів, тобто запроваджено єдину зовнішньоторговельну політику щодо третіх країн³³¹.

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена

³³⁰ Бульвінський А. Проект Єдиного економічного простору: російське та українське бачення // Віче. – 2009. – №18. – С.14–17.

³³¹ Кондратенко О. Зазнач. твір. – С. 336.

макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. було підписано одразу сімнадцять базових міжнародних договорів, що створили основу для початку функціонування Єдиного економічного простору. Пакет документів набув чинності з 1 січня 2012 р. У правовому сенсі це означало початок переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонального об'єднання, якому держави-члени передають частину свого суверенітету³³².

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та Єдиного економічного простору підписали Договір про Євразійську економічну комісію, створену як єдиний постійно діючий регулювальний орган. Комісія наділялася наднаціональними повноваженнями у сферах митно-тарифного та технічного регулювання, встановлення торгівельних режимів щодо третіх країн, конкурентної, макроекономічної, енергетичної політики. Того ж дня було підписано Декларацію про євразійську економічну інтеграцію, що ставила за мету завершення до 1 січня 2015 р. кодифікації міжнародних договорів, які утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та Єдиного економічного простору. На цій основі планувалось утворити Євразійський економічний союз (ЄАЕС).

Шлях до Євразійського економічного союзу виявився непростим. Загалом концепція економічної інтеграції, заснована на ідеї об'єднання економік країн колишнього СРСР через відновлення втрачених зв'язків та вирішення проблем технологічної та виробничої відсталості, мала підтримку як політичних еліт, так і більшості населення Російської Федерації, Казахстану та Білорусі. Фактично інтеграція базувалася на ідеї певного «промислового реваншу», на прагненні спільними зусиллями підвищити економічне значення пострадянських країн у світовій економіці³³³. Утім, практична реалізація інтеграційних прагнень зіштовхнулась із серйозними проблемами та суперечностями між учасниками процесу. Казахстан та Білорусь у поглибленні інтеграційних процесів та в їхньому виведенні на якісно вищий рівень керувалися суто економічною логікою й мотивами, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції. Казахстан, окрім усього іншого, розраховував транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми росій-

³³² Нешатаева Т.Н. К вопросу о создании Евразийского союза: интеграция и наднационализм. 07.05.2015. – [Электронный ресурс]: <http://отрасли-права.рф/article/2747>

³³³ Акимбеков С. Евразийский большой вопрос // Центр Азии. – 2014. – № 1 (89). – [Электронный ресурс]: <https://www.asiakz.com/evraziyskiy-bolshoy-vopros>

ськими тарифами, а Білорусь прагнула отримувати російські енергоносії без сплати мит.

Для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мали геополітичні й гео економічні інтереси, зокрема, прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських країнах та залучення до об'єднання слабких та неготових до інтеграції країн: Вірменії, Киргизстану, Таджикистану і навіть аж ніяк не пострадянської Сирії. Москва нав'язувала вигідні лише їй рішення та повною мірою контролювала наднаціональні структури. Митний кодекс у межах Митного союзу на 92% копіював російський митний кодекс, 84% працівників Євразійської економічної комісії були громадянами Російської Федерації³³⁴.

Негативний вплив на інтеграційні процеси здійснювали структурні відмінності національних економік, їхній асиметричний характер, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. Як наслідок, між учасниками постійно виникали серйозні суперечності, а економічна співпраця демонструвала значні дисбаланси між сторонами на користь РФ. Так, російський експорт до Казахстану зріс з 11 млрд дол. у 2010 р. до 18 млрд дол. у 2013 р., натомість експорт Казахстану за цей час практично не змінився, залишившись на рівні близько 6 млрд дол. на рік. Казахстан став імпортувати майже 40% обсягу всього російського невісьскового машинобудівного експорту³³⁵.

Незважаючи на труднощі й проблеми, після тривалих переговорів Росія, Казахстан та Білорусь 29 травня 2014 р. підписали Договір про Євразійський економічний союз. Це – складний за структурою і доволі об'ємний міжнародний документ, що складається з 4 частин, 28 розділів, 118 статей та 33 додатків³³⁶.

Договір декларує формування союзу, у рамках якого забезпечується вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили, проведення скоординованої, узгодженої або єдиної економічної політики у визначених сферах та засновує органи ЄАЕС: Вищу Євразійську економічну раду, Євразійську міжурядову раду, Євразійську економічну комісію, Суд ЄАЕС. Крім того, документ визначає принципи діяльності об'єднання, серед яких: повага до загальноновизнаних норм міжнародного права, включно з принципами суверенної рівності держав та

³³⁴ Иконников А. Таможенное добро // Центр Азии. – 2014. – № 1 (89). – [Электронный ресурс]: <https://www.asiakz.com/tamozhennoe-dobro>

³³⁵ Акимбеков С. Указ. соч.

³³⁶ Договор о Евразийском экономическом союзе. – [Электронный ресурс]: <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>

їхньої територіальної цілісності, повага до особливостей політичного устрою країн-членів, взаємовигідне співробітництво та рівноправність, дотримання принципів ринкової економіки та добросовісної конкуренції тощо.

Юридично ЄАЕС за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації розпочав своє функціонування з 1 січня 2015 р. З 2 січня 2015 р. до союзу приєдналася Вірменія, з 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

ЄАЕС стратегічно запланований як перший етап формування Євразійського союзу (ЄАС). Саме ЄАС має стати багатофункціональною (в ідеалі – універсальною) організацією – наднаціональним, побудованим на формально рівноправних засадах об'єднанням пострадянських країн. За стратегічним задумом Кремля, Євразійський союз має, по суті, стати Російською неоімперією з відповідними геопросторовими структурами для забезпечення політичного, економічного та культурно-інформаційного латентного домінування «центру» (РФ) над «периферією» (рештою країн-членів). Як вважають у Росії, проект ЄАС у разі його реалізації надасть змогу РФ досягнути реального статусу одного з «полюсів» сучасного світу, забезпечити її імперську могутність, спроможність повноцінної конкуренції на світових ринках товарів і послуг, отримати вигоди від ролі «мосту» між Євросоюзом і Азійсько-Тихоокеанським регіоном³³⁷.

Відповідно до планів Кремля, ЄАС мав би бути створений до 2025 р. До його складу, крім наявних учасників, мали б бути залучені інші країни пострадянського простору, зокрема Таджикистан, Узбекистан, Молдова, Україна. Враховуючи небажання більшості пострадянських країн повертатися під контроль РФ на шкоду власним національним інтересам, російське керівництво реалізує комплексну програму примусового залучення вказаних країн до процесів євразійської інтеграції. Ця програма включає такі напрями: збереження економічної залежності пострадянських країн від Росії; руйнування базових принципів державності та національної самоідентифікації; посилення політичного впливу РФ на пострадянському просторі через підтримку політичних партій та рухів проросійського спрямування; нав'язування ідей щодо наявності спільних загроз для країн регіону з метою втягування їх до власних військово-політичних союзів та розміщення на їхній території російських військових баз³³⁸.

³³⁷ Гольцов А. Г. Геополітика Російської Федерації в пострадянському просторі // Наукові праці МАУП. Політичні науки. – 2015. – Вип. 44. – С. 17–24.

³³⁸ Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость. 22.12.2012. – [Електронний ресурс]: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>

Оцінюючи чотирирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку в розвитку об'єднання. Фахівці Російської ради з міжнародних справ у доповіді «Зовнішня політика Росії: погляд у 2018 рік» скромно зазначають, що пріоритетом головування Росії в ЄАЕС у 2018 р. є скасування вилучень та обмежень у торгівлі, підтримка експорту та інновацій, розвиток агропромислового комплексу. При цьому, вказуючи на наявність багатьох суперечностей всередині ЄАЕС, російські експерти роблять висновок, що швидкі результати інтеграції вже вичерпано, а кожне нове досягнення буде вимагати значних зусиль у міждержавній кооперації³³⁹. Підсумовуючи доповідь, вони зазначають, що найважливішим невирішеним завданням Росії щодо пострадянського простору залишається створення моделі соціально-економічного та політичного розвитку, привабливої для сусідів РФ і спроможної стримувати їхні прагнення інтегруватися в інші геоекономічні або геополітичні конструкції. Особливо складно реалізовувати на практиці цей підхід стало після запровадження з 2014 р. країнами Заходу низки економічних санкцій проти Росії³⁴⁰.

Видаючи бажане за дійсне, Росія намагається штучно підвищувати популярність та міжнародний авторитет ЄАЕС. З цією метою в травні 2015 р. було підписано Угоду про вільну торгівлю між ЄАЕС та В'єтнамом. В інформаційний простір постійно вкидаються ідеї про райдужні перспективи співпраці ЄАЕС з Туреччиною, Сербією, Сінгапуром, Індонезією, Таїландом, Камбоджею, охопленою війною Сирією, країнами АСЕАН тощо. Водночас нинішні учасники об'єднання, зокрема Білорусь та Казахстан, періодично висловлюють невдоволення економічною політикою РФ через те, що білоруським та казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевою російською продукцією³⁴¹.

Євразійська економічна комісія ледве встигає вирішувати конфліктні ситуації, що виникають одна за одною. Білорусь не влаштовують численні вилучення з начебто єдиних для всіх членів Союзу митних правил. У Мінську впевнені, що створити спільний ринок товарів і послуг через наявність численних нетарифних бар'єрів не вдалося. Казахстан активно співпрацює як із Заходом, так і з Китаєм. У Казахстані почалося поетапне переведення казахського алфавіту з кирилиці на латиницю, яке планується завершити до 2025 р. Стримують євра-

³³⁹ Кортунів А.В. Внешняя политика России: взгляд в 2018 год : прогнозный доклад Российского совета по международным делам: доклад № 36/2017 / А.В. Кортунів, И.Н. Тимофеев. – М., 2017. – 28 с. – [Электронный ресурс]: <http://russiancouncil.ru/papers/Russia2018Report.pdf>

³⁴⁰ Там же.

³⁴¹ Кондратенко О. Зазнач. твір. – С.357.

зійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські економічні контрзаходи у відповідь, які Москва вводить, не порадившись з країнами-партнерами по ЄАЕС.

Координація монетарної політики здійснюється на низькому рівні. Тільки у двосторонній торгівлі з Росією переважає використання російського рубля, у решті випадків країни торгують з використанням американської валюти. І найголовніша проблема – відсутність спільних цінностей, які могли б служити основою для об'єднання. ЄАЕС тримається або на військовому факторі, або на російських грошах чи енергоресурсах³⁴².

Наприкінці 2018 р. розгорілася чергова суперечка між Російською Федерацією та Республікою Білорусь з приводу умов постачання та цінової політики на російські енергоносії. Москва поставила Мінськ перед вибором: або припинення фінансової допомоги в розмірі 10 млрд дол. на рік, або поглиблення інтеграції економічних і політичних систем Росії та Білорусі в рамках Союзної держави. Причина конфлікту полягає в намірі РФ здійснити «податковий маневр», який призведе до запровадження 30% мита на нафту, яку Росія постачає до Білорусі. Кремль заявляє про готовність компенсувати втрати білоруської сторони за умови реальної побудови Союзної держави, включаючи запровадження єдиної валюти, формування єдиної митної служби, судової системи, рахункової палати, узгодження законодавства, проведення єдиної податкової і цінової політики та політики в галузі тарифоутворення. Президент Білорусі О. Лукашенко розцінив дії керівництва РФ як шантаж і загрозу незалежності для своєї країни³⁴³.

Складність, суперечливість, заплутаність, присутні в євразійській інтеграції, нагромадження великої кількості різноманітних угод та інших правових документів, існування багатьох міжнародних організацій, які мають уособлювати інтеграційні процеси, зумовили різні підходи до періодизації інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

На думку Т. Ісаченко, доцільно виділити інституційний етап, який характеризується утворенням ЄврАзЕС, підписанням угод про Єдиний економічний простір і Митний Союз, і етап реальної інтеграції, коли власне розпочалася діяльність Євразійського економічного союзу³⁴⁴.

³⁴² Фаляхов Р. Развал империи: Евразийский союз идет по пути СССР. 04.01.2018. – [Электронный ресурс]: <https://www.gazeta.ru/business/2017/12/25/11535446.shtml>

³⁴³ Паливода А. Примус до інтеграції // Дзеркало тижня. – 2018. – № 49. – 21–27 грудня.

³⁴⁴ Ісаченко Т. Эволюция евразийской интеграции: перспективы и риски. 12.03.2015. – [Электронный ресурс]: <https://www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news/эволюция-евразийской-интеграции-перспективы-и-риски>

Є. Іванова вважає за доцільне розпочинати періодизацію євразійської інтеграції з моменту створення СНД, виділяючи такі етапи: 1) зародження економічної інтеграції у рамках СНД; 2) створення Митного союзу та Єдиного економічного простору; 3) формування Євразійського економічного союзу³⁴⁵.

На нашу думку, в історії євразійської інтеграції доцільно, взявши за основу підхід Р. Вінникової³⁴⁶, виділити наступні етапи:

1. *1995–2006 рр.* Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, здебільшого рамкового характеру, а також створення ЄврАзЕС – міжнародної організації, що ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.

2. *2007–2009 рр.* Передінтеграційний період, під час якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначені терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу і створено Комісію Митного союзу – першого органу з наднаціональними повноваженнями.

3. *2010–2011 рр.* Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної території, початок практичної діяльності органу з наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного союзу.

4. *2012–2014 рр.* Період, коли учасники Митного союзу (Білорусь, Казахстан та Російська Федерація) сформуливали Єдиний економічний простір, і розпочала свою діяльність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.

5. *З 1 січня 2015 рр. до цього часу.* Початок функціонування Євразійського економічного союзу як повноцінної міжнародної наднаціональної організації.

Євразійська інтеграція в процесі свого розвитку виявляє деякі особливості, які, на наш погляд, є притаманними не всім інтеграційним проектам, а саме їй. Перша з них полягає в тому, що створення ЄАЕС є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне Росії для подальшого закріплення впливу на пострадянському просторі за умов жорсткої геополітичної, гео економічної, безпекової й навіть цивілізаційної конкуренції зі США, ЄС, Китаєм, яку Росія фактично не має реальних шансів витримати.

ЄАЕС, за задумом правлячої еліти РФ, покликаний реанімувати інтеграцію Євразії після двох попередніх проектів, що виявилися невда-

³⁴⁵ Іванова Е. М. Указ. соч. – С.114–117.

³⁴⁶ Вінникова Р. В. Указ. соч. – С. 36.

лими: Російської імперії та СРСР. «Збирання земель» у межах новоствореного ЄАЕС необхідно РФ передусім для реалізації стратегії повернення її могутності на міжнародній арені, хоча б частково наближеної до тої, якою володів СРСР. Кремль розраховує, створивши окремий центр сили та впливу майбутньої багатопольярної системи, вести діалог у міжнародних структурах не лише від свого власного імені, а від імені Євразійського союзу³⁴⁷. В умовах розвитку інтеграційних процесів у багатьох регіонах світу створення власної інтеграційної організації дає можливість Росії продемонструвати світові відновлення могутності та здатності трансформувати як євразійський простір, так і світовий порядок загалом.

При цьому, однак, необхідно враховувати, що, демонструючи амбіції стати окремим центром сили в системі міжнародних відносин, Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції, має відсталу економіку сировинного спрямування, не здатну до інновацій, цурається елементів правової держави, а свою економічну відсталість та ідеологічну слабкість намагається компенсувати ядерним шантажем та тотальним ігноруванням норм міжнародного права. Деякі експерти вказують, що серйозною перешкодою для розвитку російських інтеграційних проєктів стала маргіналізація Росії після приєднання Криму, вторгнення до України та погіршення відносин із Заходом³⁴⁸.

В. Іноземцевев зазначає³⁴⁹, що сучасна Росія повністю втратила стратегічне бачення економічного розвитку. Найважливішим завданням В. Путіна є підтримка status quo, який дозволяє експлуатувати наявну ресурсну базу, спрямовуючи отримані кошти на зміцнення бюрократичної структури та на збагачення самого себе і свого найближчого оточення. Більшість обіцянок, даних на найвищому рівні, не виконуються і не будуть виконані (так, наприклад, президент РФ уже шість разів переносив терміни «входження Росії до п'ятірки найбільших економік світу»; давно забуті наміри перетворити рубль на одну з вільно конвертованих валют; мало надій на технологічні прориви; зростання економіки практично зупинилося).

Політика російського правлячого класу після анексії Криму вказує на те, що амбітні економічні цілі забуті: влада зосереджена на збере-

³⁴⁷ Кондратенко О.Ю. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проєкт Російської Федерації // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – № 127. – С. 44.

³⁴⁸ Іноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией. 12.02.2019. – [Электронный ресурс]: <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlya-illyuziyami-chto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej/>

³⁴⁹ Іноземцев В. Російська економічна стратегія: необхідні та вірогідні кроки. 20.05.2018. – [Электронный ресурс]: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=66507&lang=ukr

женні досягнутого. З огляду на те, що системні виклики для російської економіка, починаючи від технологічного відставання від Заходу і закінчуючи наростанням інфраструктурних проблем та скороченням обсягів видобутку нафти, лежать за межами традиційного для Кремля «горизонту планування», розрахованого на 5–6 років, можна не сумніватися, що «економічний дрейф», в який лягла Росія, це «серйозно і надовго»³⁵⁰.

Тому й недивно, що, хоч за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки «холодної війни» об'єднувала країни соціалістичного табору.

Слід відзначити відсталість, слабкість, сировинний характер економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність економічного потенціалу та масштабу країн, які входять до ЄАЕС. За деякими оцінками на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – економіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС³⁵¹.

ЄАЕС є забюрократизованою інституцією, яка вимагає від учасників довготермінового погодження позицій з будь-якого питання. Його конкурентоспроможність обмежено низьким ступенем диверсифікації економік членів, а також незначною часткою внутрішнього товарообігу³⁵². Так, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання внутрішній товарообіг фактично не зріс. 2015 р. він складав 13,5%, за 2016–2017 рр. зріс до 14,6%, а 2018 р. знову знизився до 13,5%³⁵³.

Рівень взаємної торгівлі в ЄАЕС є нерівномірним. Для головного рушії євразійської інтеграції – Російської Федерації, – доля країн ЄАЕС у структурі товарообігу за 2018 р. становить 8,3%; для Казахстану – 20,4%; для Вірменії – 28,8%; для Киргизстану – 35,1%. Найбільшою мірою економічними зв'язками з країнами ЄАЕС пов'язана Білорусь: у структурі зовнішньої торгівлі цієї країни вони становлять 50,8%³⁵⁴. Частка Російської Федерації у взаємному експорті країн ЄАЕС за 2018 р. становить

³⁵⁰ Іноземцев В. Зазнач. твір.

³⁵¹ Кондратенко О.Ю. Зазнач. твір. – С. 47.

³⁵² Гончарук А. Євразійські інтеграційні проекти Росії та Китаю: порівняльний аналіз. 11.02.2018. – [Електронний ресурс]: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=59890&lang=ukr

³⁵³ Аналитические материалы / Сайт Евразийской экономической комиссии. – [Електронний ресурс]: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Pages/default.aspx

³⁵⁴ Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза. Январь – декабрь 2018 года. – [Електронний ресурс]: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2018/Analytics_I_201812.pdf

близько 65%, Білорусі – 23%, Казахстану – 10%, Вірменії і Киргизстану – по 1%. У взаємному імпорті питома вага країн є наступною: Російська Федерація – 33%, Білорусь – 39%, Казахстан – 23%, Вірменія і Киргизстан – по 3%³⁵⁵. Ці цифри не йдуть ні в яке порівняння з Європейським Союзом, де частка внутрішнього товарообігу між країнами-членами складає близько 2/3. При цьому для всіх країн Євросоюзу цей показник перевищує 50%, тоді як доля внутрішньої торгівлі для невеликих країн-членів ЄС складає до 70%³⁵⁶.

За умов, коли політична складова ЄАЕС превалює над економічною, Росія має достатньо як економічних, так і політичних важелів впливу для тотального контролю над організацією. Кремль мало зважає на інтереси інших учасників. Підтвердженням цього є той факт, що Росія не враховувала інтереси членів ЄАЕС, коли з 2014 р. неодноразово в односторонньому порядку запроваджувала санкції проти України, ЄС, США та інших країн, зупинила з 1 січня 2016 р. транзит українських товарів до країн Центральної Азії, не кажучи вже про анексію Криму та інші зовнішньополітичні авантюри Кремля. Для інших учасників ЄАЕС участь в об'єднанні є радше питанням виживання через критичну залежність від РФ у багатьох сферах.

Так, умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації, адже найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є:

- переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів. У загальному обсязі експорту товарів з Росії в Білорусь поставки нафти й нафтопродуктів становлять близько 30% (у першому півріччі 2018 р. цей показник зріс до 37%). При цьому вражають обсяги такого експорту: щороку Білорусь одержує від Росії 24 млн т. нафти, хоча для власних потреб їй необхідно лише 6 млн т. Решта нафти переробляється та експортується, зокрема й до України³⁵⁷;

- пряме і опосередковане російське субсидування білоруської економіки, що триває вже чверть століття. За даними журналу «Forbes», щороку обсяги підтримки білоруської економіки з боку Москви є співвідносними із загальним обсягом дотацій усіх регіонів РФ з федерального бюджету. МВФ оцінює загальну підтримку білоруської економіки з боку РФ у 106 млрд дол. лише за період 2005–2015 рр., тобто по 10,6 млрд дол. на рік³⁵⁸.

³⁵⁵ Там же.

³⁵⁶ Лунин Э.А. Особенности торговых взаимоотношений стран ЕС // Мировая экономика и международные экономические отношения. – 2009. – №6 (55). – С.382–386.

³⁵⁷ Паливода А. Українські наслідки капітуляції Лукашенка // Дзеркало тижня. – 2018. – 6–12 жовтня.

³⁵⁸ Там само.

Казахстан зацікавлений у забезпеченні надійного транзиту через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. Крім цього, Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого у Середньоазійському регіоні дедалі посилюється. Водночас під впливом російської агресії проти України політична еліта Казахстану почала чітко усвідомлювати, що значна кількість етнічних росіян, які проживають у цій країні, становлячи більшість населення в її північних областях, у будь-який момент може слугувати приводом для Кремля виступити на «захист російськомовних громадян».

Для Вірменії Росія є гарантом суверенітету та фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном. Ключові сектори вірменської економіки перебувають під контролем або у власності російського бізнесу: залізниця, електричні та комунікаційні мережі, низка енергетичних та промислових об'єктів, «Газпром» забезпечує постачання та розподіл газу. На Росію припадає 96,5% торгівлі Вірменії з країнами ЄАЕС. Багато в чому саме монополізм і свавілля російських компаній призвели до протестного руху проти підвищення тарифів на електроенергію влітку 2015 р. Намагання Вірменії диверсифікувати постачання газу шляхом будівництва газопроводу з Ірану чи розширити транспортну інфраструктуру через будівництво залізниці з Ірану до Грузії, фактично блокується російською стороною³⁵⁹.

Залежність від Москви змусила Єреван восени 2013 р. відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та вступити до ЄАЕС. Під час підготовки до цього кроку керівництво Вірменії акцентувало увагу не так на вигодах від членства в євразійському проекті, як на негативних наслідках (зокрема, й військово-політичних), які могла б зазнати держава у разі відмови від приєднання до цього об'єднання³⁶⁰.

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Росія щорічно спрямовує на підтримку державного бюджету Республіки Киргизстан 30 млн дол. Москва списала Бішкеку борг у розмірі 240 млн дол. за раніше наданими кредитами. Це дозволило Киргизстану, значно знизивши суму зовнішнього боргу, вирішити ряд

³⁵⁹ Иноземцев В. Экономика Армении: вызовы и перспективы. 03.07.2017. – [Электронный ресурс]: <http://golosarmenii.am/article/55384/ekonomika-armenii-vyzovy-i-perspektivy#>

³⁶⁰ Аналіз стану та перспектив розвитку євразійського економічного об'єднання. 26.08.2014 / Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел. – [Електронний ресурс]: <http://bintel.com.ua/uk/article/eazs/>

соціальних проблем. Також у рамках двосторонньої співпраці 2017 р. російською стороною було виділено 200 млн дол. на адаптацію республіки до умов ЄАЕС. Ще 500 млн дол. Росія виділила в рамках Киргизько-російського фонду розвитку. Позитивно на розвиток економіки Киргизстану впливають безмитні поставки нафти з РФ. Відповідний указ президент Росії підписав на початку 2017 р. Близько 100 млрд рублів було вкладено Росією в газову галузь Киргизстану. Це дозволило на 38% збільшити забезпечення республіки блакитним паливом. Суттєвий внесок Росія робить у військово-технічне співробітництво, поставляючи на безоплатній основі бойову техніку і озброєння та готуючи військових фахівців для киргизької армії³⁶¹.

Слід зазначити, що на сучасному етапі процеси євразійської інтеграції вступають у пряму суперечність з ініціативою Китайської Народної Республіки «Один пояс, один шлях», зокрема щодо впливу на регіон Центральної Азії. При цьому можна впевнено констатувати, що можливості РФ виглядають досить обмеженими порівняно з тим, що вже пропонує й готовий запропонувати Пекін.

Для прикладу, статутний капітал Євразійського банку розвитку (головного фінансового інституту ЄАЕС) складає 7 млрд дол. А статутний капітал створеного Пекіном Азійського банку інфраструктурних інвестицій – 100 млрд дол. Крім цього, існує Фонд «Шовкового шляху» КНР у розмірі 40 млрд дол. Таким чином фінансові можливості Пекіну на цьому конкретному напрямі перевищують можливості Москви у двадцять разів³⁶². На відміну від Росії, яка намагається залучити країни Центральної Азії до власних інтеграційних процесів в економічній та військово-політичній сферах, Китай робить ставку на двосторонню економічну співпрацю за широким спектром напрямів. Це сприяє підвищенню суб'єктності країн регіону та слугує для них серйозним захистом від російської експансії. Китай є найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії, а також головним імпортером енергоносіїв з регіону.

За повідомленнями китайського агентства новин «Сінхуа», експорт нафти з Казахстану до Китаю у 2017 р. виріс до 10 млн т. (загалом 2017 р. Казахстан видобув близько 86 млн т. нафти), а кількість компаній-експортерів нафти з Казахстану до Китаю за останні роки збільшилася більш ніж у чотири рази. Також на Казахстан припадає понад 60% китайського імпорту урану. Туркменістан щорічно постачає до Китаю понад 30 млрд м³ газу, його частка в імпорті до Китаю трубопровідного природного газу 2016 р. склала 77%. Киргизстан не має значних запасів

³⁶¹ Обзор: Кыргызстан, Россия, ЕАЭС. 18.11.2017. – [Электронный ресурс]: <http://www.ca-portal.ru/article:39933>

³⁶² Гончарук А. Зазнач. твір.

енергоресурсів, але є важливою транзитною країною для постачання вуглеводнів з Казахстану і Туркменістану до Китаю³⁶³.

Щедрі китайські кредити під низькі відсотки значною мірою допомагають розбудовувати транспортну та енергетичну інфраструктуру між країнами Центральної Азії та КНР, що сприяє збільшенню товарообігу, зменшує залежність вказаних країн від російського впливу. Як слушно зауважує А. Гончарук, виходячи «з сучасного довгострокового тренду, Росія у Центральній Азії є «державою, що йде». На заміну їй іде Китай, чий економічний, а відтак і політичний вплив у регіоні постійно зростає». КНР є значно більш привабливим економічним партнером для країн Центральної Азії, ніж Росія: на відміну від Москви, Пекін не тільки пропонує більш вигідні умови для співпраці, а й не вимагає безумовної політичної інтеграції для закріплення економічних відносин³⁶⁴.

Відмова України від євразійської інтеграції та остаточна переорієнтація на європейську та євроатлантичну спільноту стали причиною анексії Росією Криму 2014 р. та розгортання війни на сході України. Агресія проти України наочно продемонструвала країнам-членам ЄАЕС, як Російська Федерація реагуватиме на будь-які спроби захисту ними своїх національних інтересів.

Європейський досвід доводить, що лише після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єднання зусиль у реалізації наступних, більш складних етапів. Натомість, в ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції. При цьому навіть перший етап економічної інтеграції у вигляді зони вільної торгівлі так і не реалізовано повною мірою. Вільний ринок нафти й газу, приміром, планується створити тільки 2025 р.³⁶⁵.

Білоруський економіст Я. Романчук, оцінюючи ЄАЕС, зазначає, що де-факто зони вільної торгівлі з РФ Білорусь немає, кількість різних обмежень є гігантською, все постійно змінюється, з'являються нові й нові нетарифні обмеження. Саме це є перепорою для потенційних інвесторів, які могли б використовувати Білорусь як хаб або місце оптимізації товарних потоків. «А поки що бачимо взагалі незрозумілі речі: для польських та литовських перевізників, попри нашу з Росією Союзну державу, там кращі умови отримання ліцензії, ніж для білорусів»³⁶⁶.

³⁶³ Русак Н. Роль стран Центральной Азии в обеспечении энергетической безопасности КНР. – [Электронный ресурс]: <http://mirec.ru/upload/ckeditor/files/rol-stran-centralnoj-azii-v-obespechenii-energeticheskoy-bezopasnosti-kr.pdf>

³⁶⁴ Гончарук А. Знач. твір.

³⁶⁵ Хоменко С. ЄАЕС: новий Союз на пострадянському просторі. 01.01.2015. – [Електронний ресурс]: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/01/141231_eaeu_sx

³⁶⁶ Пульша С. Транзит годує Білорусь. 08.05.2018. – [Електронний ресурс]: <http://m.tyzhden.ua/publication/213345>

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція в розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з погляду забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, з іншого, – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу.

Як зазначає Т. Ісаченко, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торгівельної політики і забезпечення конкурентних позицій як всього євразійського блоку, так і його окремих учасників. Майже в усіх правових документах головну увагу зосереджено на поверховому бюрократичному оформленні, а не на реальному поглибленні співробітництва. На відміну від ЄС, де ініціатива в розвитку інтеграційних процесів йшла від підприємницького середовища та бізнесу, угоди в рамках євразійської інтеграції відображали здебільшого інтереси авторитарної політичної еліти без урахування потреб ринкового середовища³⁶⁷.

Якщо інтеграційні процеси в інших регіонах світу здебільшого розвиваються на основі положень ГАТТ/СОТ, то розвиток євразійської інтеграції відбувається на підставі досвіду і підходів, які нав'язуються Російською Федерацією.

Ще однією особливістю євразійської інтеграції є специфіка політичного контексту: у ній беруть участь країни з авторитарними політичними режимами, які характеризуються високим рівнем корупції, відсутністю вільних засобів масової інформації та верховенства права. Рішення щодо розвитку інтеграційних проектів ухвалюються здебільшого кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться в закритому для громадськості режимі. Користуючись значною залежністю країн ЄАЕС від Росії, остання намагається «проштовхувати» рішення вигідні саме їй, національні інтереси інших держав не враховуються. Відсутність реальних демократичних перетворень, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства лише посилюють ці перекося.

Аналіз політики Російської Федерації на пострадянському просторі, як у рамках ЄАЕС, так і щодо інших країн, зокрема, й України, дозволяє

³⁶⁷ Ісаченко Т. Указ. соч.

зробити висновок про те, що під прикриттям інтеграційної риторики Москва намагається реалізувати послідовну і комплексну стратегію колонізації пострадянського простору.

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень чітко визначили складові цієї стратегії:

- збереження залежності економік пострадянських республік від сировини, виробничих зав'язків та ринків РФ;
- посилення корупційної залежності місцевих еліт від тіньових схем та розподілу надприбутків від діяльності російських компаній;
- проникнення російського фінансового капіталу та бізнесу в національні економіки;
- підтримка лояльних до Москви політичних сил та лідерів, надання їм ресурсної допомоги та формування сприятливих обставин для приходу або збереження при владі;
- використання російської мови, спільних елементів культури та історичної пам'яті для збереження єдиного гуманітарного простору;
- дискредитація альтернативних до проросійських сил і орієнтацій, навішування ярликів «націоналізму», «фашизму» тощо;
- намагання утвердити сприйняття зовнішніх партнерів, особливо Заходу, як ворожих сил;
- масштабна присутність російських культурних індустрій, медіа, церковних організацій у публічному просторі відповідних країн;
- використання концепцій захисту «співвітчизників» та «російськомовного населення» для втручання у внутрішні справи сусідніх країн;
- створення кризових ситуацій, інспірування конфліктів, сепаратизму, а згодом «посередництва», «гарантування», розміщення збройних контингентів та іншої військової присутності з метою посилення залежності від РФ;
- намагання контролювати національні силові структури, спецслужби, військове середовище через формування горизонтальних зв'язків з російськими аналогами, різноманітні спільні програми, «обмін досвідом», а також активна агентурна робота на територіях «братніх» країн;
- інституційне оформлення зони власного домінування (СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС, ЄАЕС тощо)³⁶⁸.

Щодо загальних тенденцій розвитку євразійської інтеграції, то слід зазначити, що на сьогоднішній день потенціал РФ дозволяє втримувати існуючі формати об'єднання під контролем. Незважаючи на міжна-

³⁶⁸ Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / НІСД / за заг ред. М. М. Розумного. – К., 2017. – 84 с.

родну ізоляцію та санкційний тиск, Росія володіє необхідною військовою силою та економічними спроможностями для того, щоб змушувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері її інтеграційної політики.

Але проблема інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішою мірою загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС, Китаєм та Росією. Формування нового світового порядку впливатиме на долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. З одного боку, маємо брутальну агресію проти України та Грузії, намагання за будь-яку ціну втримати під власним контролем решту країн пострадянського простору, з іншого, – прагнення загорнути в красиву обкладинку власний інтеграційний проект, яким є ЄАЕС. Через це, на нашу думку, перспективи до кінця так ще і не створеного Євразійського союзу виглядають не дуже оптимістично, а фінал євразійської інтеграції ризикує виявитися таким самим, як і в її попередниці – соціалістичної інтеграції у вигляді Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ефективність становлення і розвитку інтеграційних процесів між народами і країнами залежить від багатьох факторів. Найголовнішими серед них є наявність демократичного суспільного устрою, ефективно функціонуюча ринкова економіка, високий рівень соціально-економічного розвитку, поетапність, зваженість, відповідальність під час реалізації тактики і стратегії об'єднання. Добровільність і рівноправність, взаємна вигода і взаємоповага між учасниками об'єднання є запорукою успішного розвитку інтеграційних процесів у сучасному світі. Найбільш динамічно інтеграція розвивається на регіональній основі, бо цьому сприяють спільні історичні, політичні, економічні, соціальні та культурно-цивілізаційні традиції. Намагання передчасно прискорювати інтеграційні процеси в політичній сфері як правило закінчуються провалом.

Євразійська інтеграція під егідою Російської Федерації мало відповідає вищезазначеним критеріям, адже справжня ціль Росії полягає не у побудові потужного інтеграційного союзу, а в намаганні взяти під повний одноосібний контроль країни пострадянського простору.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ КРАЇН ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Досвід впливу екзогенних факторів на модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи

Сучасна політична історія країн Центрально-Східної Європи, які донедавна належали до так званого «соціалістичного табору», демонструє принципово різні траєкторії розвитку і формування різних типів політичних режимів – від консолідованих демократій у країнах Центрально-Східної Європи та Балтії, свідченням чого є їх вступ до ЄС та НАТО, до відверто автократичних політичних режимів в центрально-азійських республіках, Білорусі та Росії. Цей факт спонукає до вивчення факторів, що вплинули на траєкторії розвитку посткомуністичних країн, зокрема виявлення того, яку роль відіграли екзогенні фактори в модернізаційних процесах країн Центрально-Східної Європи.

Особливо цікавим у цьому контексті є досвід демократичного транзиту найуспішніших країн ЦСЄ – країн Вишеградської групи – Польщі, Словаччини, Чехії та Угорщини.

На нашу думку логічно виділити три етапи цього процесу, для яких характерні певні форми взаємодії ЄС та країн ЦСЄ. Перший етап – до 2004 р., коли реалізовувалася передвступна стратегія ЄС щодо країн-неофітів. Другий етап з 2004 до 2014 рр. – період адаптації країн-нових членів в ЄС, і третій період – від 2014 р. – криза ЄС, що поклато початок дезінтеграційним процесам в ЄС і призвело до нової якості політики країн Вишеградської групи.

Для наочного підтвердження успішності демократичного транзиту в країнах ЦСЄ наведемо таблицю (див. таб. 2), що відображає стан розвитку демократії в деяких посткомуністичних країнах – тих, які демонструють найкращі і найгірші результати.

Як видно з таблиці, найкращі результати процеси демократизації мають у країнах, що потрапили у сферу впливу «колективного Заходу».

Натомість країни пострадянського геополітичного простору трансформувались у різні форми гібридних політичних режимів. Це дає підстави ставити запитання, якою була роль екзогенних факторів у політичному транзиті колишніх комуністичних країн.

Таблиця 2. Розвиток демократії в окремих посткомуністичних країнах, 2018 р.¹

Країна	ЕП	ГС	НМ	НДУ	МДУ	ПЗНС	К	Інтегральний індекс демократії
Казахстан	6,75	6,50	6,75	6,75	6,50	6,50	6,75	6,64
Росія	6,75	6,50	6,50	6,75	6,26	6,50	6,75	6,57
Україна	3,50	2,25	4,00	5,75	5,25	6,00	6,00	4,61
Грузія	4,50	3,75	4,00	5,50	5,50	4,75	4,50	4,61
Угорщина	2,75	2,50	3,75	4,00	3,00	3,00	4,00	3,29
Словаччина	1,50	1,75	3,00	3,00	2,50	2,75	3,75	2,61
Польща	1,50	1,50	2,75	2,75	1,50	2,75	3,50	2,32
Чехія	1,25	1,75	2,75	2,75	1,75	1,75	3,50	2,21

ЕП – електоральний процес, ГС – громадянське суспільство, НМ – незалежні медіа, НДУ – національне демократичне управління, МДУ – місцеве демократичне управління, ПЗНС – правові засади та незалежність судочинства, К – корупція. Показники вимірюються за 7-бальною шкалою, де 1 – найвищий показник, а 7 – найнижчий.

Нагадаємо, що демократичні переходи донедавна розглядалися як внутрішньо зумовлені процеси. Однак третя хвиля демократизації, що почалася з країн Південної Європи в 1970-х рр., суттєво доповнила процеси конвергенції новими проявами. Зокрема, саме в 1990-х рр. більш розвинені країни «колективного Заходу» розробили стратегії з просування демократії та формування глобального громадянського суспільства. А процеси конвергенції з часом стали розглядатися як фактор демократизації.

¹ Таблиця складена автором. Джерело: Freedom in the world 2017: democratic break throughs in the balance. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>

Так, впливу зовнішніх факторів у процесах демократизації приділяв увагу Р. Патнем («Дипломатія і внутрішня політика»), на думку якого «внутрішня політика і міжнародні відносини часто переплетені, але наявні теорії поки не розплутали цей загадковий клубок». Аналогічного погляду притримувалися Е. Моравчик² і Т. Сміт³, Дж. Прідхем та Е. Ванханен, аналізуючи демократизацію країн Південної Європи⁴. Д. Чалмерс вважав, що дослідники часто розглядають міжнародні чинники тільки як контекстуальний фон – тобто як зовнішнє втручання, залежність, підривно діяльність або іноземну допомогу. Дослідник запропонував поняття «інтернаціоналізація внутрішньої політики», досліджуючи країни Латинської Америки⁵, а С. Гантінгтон порівнював вплив усталених демократій на країни, що демократизуються, з ефектом «сніжного кому»⁶.

Цікаво, що в суспільстві часто побутує думка, що найбільшим агентом впливу в посткомуністичних країнах на початку 1990-х рр. були США. Хоча дослідники демократичних транзитів під керівництвом Р. Інглгарта у своїй книжці «Демократизація» відзначали, що «левова частка всіх програм з просування демократії у 1990-х рр. була спрямована не на країни ЦСЄ, а на Близький Схід. Навіть на початку 2000-х рр. щодо широко розрекламованих «кольорових революцій» у Грузії, Україні та Киргизстані, незважаючи на звинувачення в тому, що уряд США й американські організації виступали як основні призвідники цих революційних рухів, роль США була, щонайбільше, скромною»⁷.

Основними агентами просування демократії у світі є, що цілком зрозуміло, більш розвинені країни – зазвичай їх називають «усталені демократії», тобто Сполучені Штати Америки і країни Європейського Союзу. Інші країни, які вважаються демократичними з різних причин, мають значно менший вплив на процеси демократизації у світі – насамперед через віддаленість і менші ресурси. Тому доцільно розглянути форми впливу США та ЄС на ці процеси.

² Moravcsik A. Introduction: Integration International and Domestic Theories of International Bargaining // *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R.D. Putnam. – Barkeley (CA), 1993. – P. 5–9.

³ Smith T. *America's Mission. The United States and the World Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century.* – Princeton (NJ), 1994. – 442 p.

⁴ Pridham G., Vanhanen T. (eds.). *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives.* – L., 1994. – 274 p.

⁵ Chalmers D.A. *Intarnalisionalized Domestic Politics in Latin America. The Institutional Role of International Based Actors* / Unpublished Paper. Department of Political Science. – Columbia University, 1993.

⁶ Hantington S.P. *After Twenty Years: The Future of the Third Wave* // *Journal of Democracy.* – 1997. – Vol. 8. – № 4. – P. 3–12.

⁷ *Демократизация* / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р. Инглхарт, К. Вацель / под научн. ред. М.Г.Миронюка. – М., 2015. – 708 с.

На думку авторів «Демократизації», «більшість теорій демократизації описує міжнародний контекст як «структуру», в якій немає загальної логіки, загального дизайну, кінцевої мети і лідера. Як правило, функція діючих агентів (агентств) у конкретній країні полягає у військовому впливі, взаємодії політичних партій, політичного класу та інших соціальних груп, які реагують на сигнали і вплив, що йдуть від міжнародного оточення. Саме завдяки цьому ще наприкінці 1980-х рр. набули поширення теорії «просування демократії», яку здійснюють міжнародні або глобальні «агенти» – США, Європейський Союз, міжнародні організації – ООН, транснаціональні правозахисні мережі, як Amnesty International, глобальні фінансові установи – МВФ, Світовий банк тощо. Причому на стратегії «просування демократії» у світі витрачаються колосальні кошти. Так, П. Бернелл стверджує, що «індустрія просування демократії стала транснаціональною і досягла небувалих розмірів. Поточні витрати складають від 5 до 10 млрд дол. щорічно»⁸.

У середовищі політиків і політичних експертів є різні погляди на зміст процесів «просування демократії» – від дуже позитивних до вкрай негативних. Проте відомі дослідники процесів «просування демократії», «захисту демократії» та «сприяння демократії» Ф. Шміттер та І. Брауер дали таке визначення цих понять: «просування демократії» спрямоване на політичну лібералізацію авторитарних режимів і їх подальшу демократизацію в конкретних країнах-реципієнтах; «захист демократії» здійснюється для консолідації молодих демократій; поняття «сприяння демократії» відноситься до спеціально розроблених програм і діяльності, таким як навчання парламентаріїв, освіта громадян, допомога місцевим організаціям у моніторингу виборів, спрямованим на підвищення ефективності дій (в інтересах демократії) індивідів та інститутів у демократичному режимі. Для просування демократії, захисту демократії і сприяння демократії, безвідносно до їх різних цілей, застосовуються такі дії, як введення санкцій, висловлення протестів по дипломатичних каналах, загрози військового втручання, дії, що сприяють дотриманню прав людини, прийняття цивільних норм і трансферт інституційних моделей, таких як виборчі системи. Визначення Шміттера і Брауера не включає дії секретних служб і таємні операції, так само як і ті дії, які здатні тільки побічно сприяти демократизації конкретної країни (наприклад, кампанії боротьби з неписьменністю або фінансова допомога)⁹.

⁸ Burnell P.J. International Democracy Promotion: A Role for Public Goods Theory? // *Contemporary Politics*. – 2008. – Vol. 14. – №. 1. – P. 37–52.

⁹ Shmitter P., Brouwer I. Conceptualizing, Researching and Evaluation Democracy Promotion and Protection / European University Institute. Working Paper SPS. – № 99/9. – 1999.

Щодо країн ЦСЄ, то найбільш прогресивною виявилася роль «колективного Заходу». Зауважимо, що під «колективним Заходом» розуміються ЄС, НАТО, США, МВФ та Світовий банк, співпраця з якими була постійною, найбільш системною і масштабною.

Іншим т.з. «фактором екзогенного впливу» був Європейський Союз. Загалом світові інтеграційні процеси справляють безпосередній вплив на суспільно-політичні процеси в країнах-членах інтеграційного утворення. Одним з найбільш успішних інтеграційних проєктів у світі тривалий час був Європейський Союз. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині ХХ ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася на політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС автоматично передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства.

Розширення ЄС, безумовно, безпрецедентне з погляду набуття в ньому членства країн ЦСЄ, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення цими країнами критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західно-європейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали можливість стимулювати модернізаційні процеси, не тільки в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах.

Зауважимо, що в науковій літературі є різні погляди на цей процес, однак нині (з огляду на розвиток пострадянських країн) більшість дослідників погоджуються, що фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів. «У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття низки зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» і є фактором, під впливом якого змінюються інституційні умови в різних сферах держави, стверджує М. Розов¹⁰. В. Гельман так само стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з

¹⁰ Розов Н.С. Неопатримональные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации // Полис. Политические исследования. – 2016. – № 1. – С. 139–151.

боку ЄС виявилися своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не скотитись у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи¹¹. Країни Центральної та Східної Європи, які отримали після розпаду СРСР повну самостійність, побачили в можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву противагу тиску давнього радянського / російського гегемона, стверджують американці Т. Колтон і С. Чарап¹².

Раптовий розвал т.з. «соціалістичного табору» і самого СРСР дав їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть у число країн, що претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши в силі руху останнім часом, у цілому розширення НАТО та ЄС усе ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій. У науковій літературі модель руху країн ЦСЄ в ЄС характеризується як модульна. «Модульна» модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління і ввести західні норми в країнах, які побажали «повернутися до Європи», і стала одним з ключових чинників трансформації величезної території посткомуністичної Європи. Розширення НАТО і трохи пізніше ЄС стало реальним фактом, країни Центральної та Східної Європи, включно з прибалтійським тріо, були повністю абсорбовані західної системою¹³.

Проте розширення ЄС не слід розглядати як процес одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам. Саме такий погляд часто висловлювали противники розширення. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні і соціокультурні зміни всередині країн, що представляють інтеграційне ядро, є членами інтеграційного утворення, яке розширятиметься. Без подібних змін відбувається тільки зовнішній вплив на країни-апліканти з боку країн-членів інтеграційного утворення. У цьому сенсі не варто спрощувати проблему, розглядаючи цей процес лише як односторонній вплив на країни-апліканти.

На цій обставині наголошує Г. Перепелиця, який стверджував, що розширення ЄС не було можливим без фундаментальної реформи ЄС.

¹¹ Гельман В. Патрональная политика: динамика режимов Евразии в сравнительной перспективе (Рецензия на книгу Г.Хейла «Patronical policy») // Ponars Eurasia. – 16 августа 2017. – [Электронный ресурс]: http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20170816_Gelman

¹² Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. – 2017. – Декабрь. – С. 46–47.

¹³ Там же.

Постійний процес реформ, який розпочався з підписанням Договору про Європейський Союз у 1992 р. і завершився в Німці у 2001 р., підготував ЄС до розширення на Схід. Договір про реформу був, звичайно, не тільки про розширення, а й передбачав перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи¹⁴.

Як відомо, внутрішньополітичні процеси в країнах ЦСЄ, які розпочалися з «оксамитових революцій» у 1989–1990 рр., розпаду Організації Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги та СРСР у 1991 р. створили передумови для переорієнтації зовнішньої політики цих країн зі Сходу на Захід.

У випадку країн ЦСЄ маємо модель «скоординованого руху» в Європейський Союз та НАТО – згадувану вище «модульну модель». Зокрема задля цього в 1991 р. було утворено Вишеградський трикутник у складі Польщі, Чехо-Словаччини та Угорщини (після розпаду Чехо-Словаччини в 1993 р. існує у форматі четвірки), основною метою діяльності якого було: «координація дій в області зовнішньої політики і поглиблення відносин з європейськими інститутами та міжнародними організаціями; взаємодія у сфері безпеки; поглиблення економічних зв'язків, взаємовигідних торговельних відносин та подальша співпраця у сфері захисту прав людини і національних меншин, екології, енергетики, інфраструктури та інформації»¹⁵. Слід звернути увагу й на те, що перші кроки в напрямі ЄС були зроблені самими країнами Вишеградської групи. Щоправда подібні рішення євроскептики називають рішеннями еліт, а не всього суспільства. Тому в цьому випадку подібний крок урядів слід розцінювати як гру на випередження. Власне в тому й проявилася стратегічне мислення В. Гавела, Л. Валенси та інших лідерів країн Вишеградської групи. Водночас, як свідчать дані соціологічних опитувань, найвищий рівень єврооптимістів у країнах ЦСЄ спостерігався у першій половині 1990-х рр. і сягав 80-90%. І це підтверджує, що еліти таки виражали волю суспільств¹⁶.

Позитивний вплив ЄС для країн Вишеградської групи полягав у сприянні оформлення інституційної системи, яка, повторимося, була основним запобіжником, що не дав скотитися цим країнам ні в попередній, авторитарний стан, ні сформуватися так званім «гібридним

¹⁴ Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К., 2013. – С. 132.

¹⁵ Golembski F. The Visegrad Group // The Polish Quarterly of International Affairs. – 1994. – Spring. – № 2. – P.57.

¹⁶ Див.: Candidate countries Eurobarometer. 1993-2003. – [Електронний ресурс]: <http://europa.eu.int/comm/>

політичним режимам». Завдяки ЄС була сформована цілісна програма реформ та надана необхідна ресурсна підтримка при їх проведенні – стратегії інтеграції нових членів, спрямовані насамперед на створення нормативно-правової інфраструктури інтеграційного процесу. При цьому виокремлюють низку етапів, кожен з яких відображає певний етап еволюції відносин ЄС з країнами-кандидатами, а також розробку й реалізацію основних положень узгоджених інтеграційних стратегій урядів цих країн.

На першому етапі (1989–1991) країнами ЦСЄ було декларовано намір розпочати масштабний геополітичний проект «повернення до Європи», а ЄС – готовність пошуку форм інтеграції. Це період економічного проникнення на ринки ЄС і створення інститутів економічної співпраці. Широка економічна підтримка реформ у країнах ЦСЄ з боку ЄС здійснювалась у межах програми PHARE, що мала на меті саме надання фінансової підтримки, здійснення економічних експертиз й залучення інвестицій для проведення економічних реформ, а пізніше стала головним фінансовим інструментом реалізації стратегії розширення ЄС на Схід. Бюджет програми на початку 1990-х рр. складав близько 1 млрд єку на рік. Так уже в 1992 р. майже половина експорту країн ЦСЄ припадала на країни ЄС, у той час як частка експорту, що припадала на країни колишньої РЕ, впала до однієї п'ятої. Крім того, динамічно зростає рівень західноєвропейських інвестицій у країни ЦСЄ¹⁷. Завдяки цьому в економічному секторі громадянського суспільства були сформовані умови для розвитку недержавних фінансово-економічних структур банків, підприємств з іноземним капіталом, приватних підприємств, фондів, бірж.

Другий етап (1992–1993) характеризується початком політичного діалогу ЄС і країн-потенційних кандидатів. Основою для інтенсифікації політичної співпраці стали Європейські асоційовані угоди. У цей же період були визначені критерії членства в ЄС. Цьому не останньою чергою сприяв факт перебування при владі в країнах ЦСЄ сил ліберал-демократичного спрямування, традиційно налаштованих на Європу. Завдяки цьому політичні партії, що масово з'являлись у країнах ЦСЄ саме на початку 1990-х рр., у своїх програмах змушені були орієнтуватися на майбутнє, залишаючи на другому плані положення і дискусії щодо колишнього суспільно-економічного ладу. Також у цей період спостерігається масове проникнення міжнародних громадських організацій у країни ЦСЄ через створення регіональних підрозділів «Amnesty International», «Лікарів без кордонів», екологічних рухів тощо.

¹⁷ Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. – М., 2002. – Т.3. – Ч.1. – С. 96.

Третій етап (1994–1997) розпочався з подання заяв держав-кандидатів на вступ до ЄС. Тоді ж було проведено комплексну оцінку суспільно-політичних перетворень у країнах-претендентах, і на основі контролю відповідності стану внутрішніх інституційних реформ критеріям членства було прийнято рішення щодо їх спроможності прийняти на себе зобов'язання членства. Відомо, що критерії членства в ЄС від країн ЦСЄ вимагали поряд з досягненням певних економічних стандартів відповідного рівня консолідації демократії (гарантії відкритості і прозорості політичного процесу).

Для країн-неофітів – вихідців із соціалістичного блоку Європейська комісія (ЄК) у 1993 р. розробила спеціальні політичні вимоги до членства, відомі як Копенгагенські критерії. Вони зводилися до необхідності стабільного функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежних ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізмів захисту національних меншин – тобто інститутів, що забезпечують функціональність демократії, а також дієздатної ринкової економіки. Поряд з визначенням критеріїв членства ЄК створила критерії оцінки відповідності країн-неофітів, а також деталізувала етапи їх досягнення. Крім того, країни ЦСЄ підлягали періодичному моніторингу ЄК. Паралельно, у 1995 р. Єврокомісія розробила «Білу книгу» – програму адаптації законодавства країн-кандидатів до європейських нормативно-правових актів. Також з початком переговорів про вступ і прийняття програм Партнерства держави-кандидати розробили Національні програми підготовки до членства в ЄС з метою імплементації програм Партнерства при приєднанні¹⁸.

Паралельно розвивалася дво- і багатостороння співпраця в культурній сфері. Зокрема, при реалізації культурних програм перевага надавалася фінансуванню за програмою PHARE співробітництва недержавних організацій та індивідуальних учасників, що спричинило своєрідне запозичення західноєвропейських підходів при формуванні громадських організацій. За відсутності досвіду артикуляції власних інтересів представниками громадських організацій це позитивно позначилося на загальному розвитку громадянського суспільства.

Особливе місце в політико-правовому забезпеченні модернізаційного процесу відіграли вимоги Копенгагенського саміту про створення державою-кандидатом необхідних умов для інтеграції шляхом інституційних реформ з метою імплементації правових норм ЄС до націо-

¹⁸ Кравчук І.В., Парапан М.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. – К., 2004. – С.146–157.

нальних законодавств та їх ефективної дії через застосування адміністративними та судовими органами. Завдяки чіткій інституційній політиці в країнах ЦСЄ було створено запобіжники для формування монополій в економіці з наступним зрощенням політики і бізнесу, завдяки чому ці держави змогли уникнути істотних деформацій демократичних інститутів і утвердження кланово-олігархічних політичних режимів, як це сталося у більшості пострадянських республік.

Для модернізації системи державного управління в країнах ЦСЄ важливе значення мала політика в галузі державного управління, спрямована на створення органів державного управління, здатних ефективно виконувати свої функції вже в межах ЄС. Процес входження в «Європейський адміністративний простір» передбачав: розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших актів, що закладають основу діяльності органів державного управління); адміністративну реструктуризацію, яка веде до формування і вирівнювання інституційних структур держав; розвиток людських ресурсів за рахунок проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на економічне вирівнювання регіонів; створення ефективної системи підзвітності з акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю; крім того, країни-аплікати мали би провести регіоналізацію, оскільки інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають оновлення регіонального поділу і системи територіального поділу з тим, щоб здійснювати оптимально регіональну політику, без чого неможливий розвиток людських ресурсів¹⁹.

Наступним «кроком назустріч» з боку ЄС був Ессенський саміт Європейської Ради (1994), на якому було прийнято «стратегію вступу», і заплановано заснувати структуровані відносини з асоційованими членами з метою прискорення їх вступу до ЄС. Стратегія передбачала забезпечення інституційних умов належного функціонування розширеного ЄС, а її основним елементом була визначена імплементація внутрішньосоюзних норм і регулюючих правил асоційованими державами-кандидатами²⁰. Цю функцію мали виконувати вже існуючі згідно з Європейськими угодами політичні інститути – асоційовані ради, асоційовані комітети, спільні парламентські комітети.

Своєю чергою, імплементація союзних правових норм проводилася паралельно з адміністративною реформою, що створювало аналогічний західноєвропейському механізм їх застосування. Децентралізація як основна ідея реформи державного управління в країнах ЦСЄ вклю-

¹⁹ Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти – К., 2003. – С. 56.

²⁰ Там само.

чала передання влади з центрального на місцевий рівень, відмову держави від надання певних видів суспільних послуг і передання їх бізнесу або громадським інституціям. Тим самим було змінено систему поділу влади і розширено форми участі громадян у суспільному житті на місцевому рівні через використання механізмів безпосередньої демократії. У поєднанні з пропорційною або змішаною виборчою системою, контролем над представницькими й урядовими інститутами місцева влада поступово стала утверджуватися як ключовий елемент політичної системи. Так, створення місцевих рад призвело до зміни в структурі й процедурах державного управління. Новації запроваджувалися й у відносинах між центральною і місцевою владою за допомогою розподілу між ними функцій, розробки механізмів контролю й аудиту, збільшення впливовості обраних рад і мерів у здійсненні місцевої політики.

Критеріями відповідності політичним умовам членства в ЄС було визнано методіку ЄБРР. Згідно з якою стан демократії характеризувався такими індикаторами, як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і електорату, обов'язок уряду й публічної влади діяти згідно з конституціями і законами, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, свобода асоціацій, мирних зборів, свобода релігії, пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках.

Тим самим Європейські угоди 1990-х рр. виявилися основними правовими інструментами реалізації інтеграційних стратегій країн ЦЄС. Прагнення виконання Копенгагенських критеріїв зумовило послідовність внутрішньої та зовнішньої політики – демократичність суспільних перетворень, зміцнення громадянського суспільства, глибокі ринкові трансформації та поглиблення політичного співробітництва з державами ЄС.

Після Люксембурзького саміту ЄС у грудні 1997 р. політику розширення було названо офіційною політикою Союзу, яка спрямовувалася на проведення широкого переговорного процесу як на двосторонньому рівні між державами-кандидатами, так і на загальноєвропейському рівні, що означало початок – *четвертого* – етапу розширення ЄС. У процесі проведених заходів відбувся багатосторонній обмін думками й обговорення проблем розширення та поглиблення євроінтеграції «державами-однодумцями». Показово, що це була публічна дискусія з широким залученням громадських організацій.

Таким чином, до 2000 р. підготовка політичних інституцій і держав-членів ЄС і держав-кандидатів здійснювалася у двох напрямках:

реалізації підсиленої додатковими політичними та фінансовими інструментами передвступної стратегії та проведення переговорів про вступ. При реалізації цієї стратегії у державах-кандидатах були реформовані, у першу чергу, політичні інститути, державне управління, врегульовано економічні відносини, внутрішній ринок, сільське господарство, транспорт, соціальну сферу, охорону навколишнього середовища, регіональну політику. Доступ до освітніх програм, програм професійної підготовки, наукових досліджень надавав можливість представникам країн ЦСЄ формувати професійні навички на зразок західноєвропейських, сприяв впровадженню союзних правил фінансування проектів у зазначених галузях тощо.

Необхідність імплементації єєсівського законодавства спонукала держави-кандидати до створення ефективного політико-правового її механізму. Започаткована в травні 1998 р. програма Твінінг мала на меті створення системи управління, підготовку і перекваліфікацію широкого кола державних службовців і працівників недержавного сектора економіки, впровадження сучасних методів державного управління. Результатом застосування цієї програми стало те, що в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині стан зі впровадження європейських стандартів був визнаний задовільним. Проте, за висновками багатьох дослідників, нова стратегія розширення ЄС відтепер базувалася на визнанні геополітичної ролі в сучасній Європі всіх без винятку країн регіону, оскільки, якщо брати до уваги економічні показники, лише Польща, Угорщина і Чехія мали розглядатися як такі, що суттєво наблизилися до стандартів Євросоюзу, припускаючи перспективу безумовного збереження ними темпів економічного зростання²¹.

Наступний – *п'ятий* – етап процесу євроінтеграції розпочався з прийняття розробленої Єврокомісією комунікативної стратегії, реалізацію якої було заплановано на 2000–2006 рр. Метою цієї стратегії було забезпечення населення держав-членів ЄС інформацією про цілі, завдання та наслідки вступу до ЄС нових країн, а також сприяння усвідомленню політичними лідерами й громадянами держав ЦСЄ прямого зв'язку суспільних перетворень з перспективою вступу останніх до ЄС. Щодо останніх, то передбачалося наступне: покращити розуміння громадянами держав ЦСЄ принципів, цілей і перспектив ЄС, методів функціонування його інститутів; пояснити політичний зміст і економічні переваги членства в Союзі кожної з держав-кандидатів; довести як урядовцям держав-кандидатів, так і їх «пересічним громадянам», що існує

²¹ Essen European Council: Presidency Conclusion, 8-9 December 1994 / Press Release. 9.12.1994. № 300/94. – [Електронний ресурс]: http://www.europarl.europa.eu/summits/ess1_en.htm

прямий зв'язок між динамічною підготовкою до вступу і прогресом на переговорах²².

Для культивування ідеї членства залучались у тому числі й громадські організації, за сприяння яких передбачалося прискорити процес імплементації союзних правових норм до законодавства держав-кандидатів, завершити адміністративну реформу, виконати решту зобов'язань щодо підготовки до майбутнього членства в ЄС. Для цього у державах кандидатів створювалися спеціальні групи, до яких входили «лідери громадської думки», зацікавлені представники бізнес-еліти і члени неурядових організацій. Саме за рахунок залучення ГО, фондів, ЗМІ проводилася робота з культивування переваг членства в ЄС.

Саме громадські організації відіграли провідну роль у завершенні референдумного процесу. Серед напрямів їх роботи: інформаційно-просвітницька, що здійснювалася в умовах, коли рівень довіри суспільства до владних інститутів – особливо це стосується Польщі – суттєво знизився; агітаційна кампанія у мас-медіа, акції різноманітних бізнес-структур, чий бізнес орієнтований на структури ЄС і багато іншого. Тобто комунікативна стратегія розширення ЄС мала характер широкого публічного обговорення. Під час її реалізації було проведено численні дослідницькі роботи, громадські слухання, конференції, медіа-проекти та тренінги для журналістів, проекти для молоді, інших неурядових організацій, співпраця з органами державної влади, проекти у сфері транскордонного співробітництва.

Наслідком комунікативної стратегії стало скорочення числа громадян в країнах Вишеградської групи, які негативно ставилися до процесу розширення ЄС та докорінні зміни в структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Зокрема, виборчі процеси набули рис конкуренції програм політичних партій, а не зовнішньополітичних пріоритетів. З початком демократичних трансформацій країни ЦСЄ відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши «Європейську конвенцію з прав людини», приєдналися до «Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Європейської хартії місцевого самоврядування», «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», «Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права», «Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації», «Конвенції про права дитини» тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

²² Communication Strategy for Enlargement, 20 May 2000 / The Commission of the European Communities. – Brussels, 2000. – P.1

Як відомо, у рамках євроінтеграційного процесу було передбачено масштабну адаптацію законодавства країн ЦСЄ до європейських норм, зокрема прийняття нових цивільних та цивільно-процесуальних, кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів як заходів, необхідних для забезпечення прав людини. Згодом проблема забезпечення прав людини в країнах ЦСЄ стала предметом численних моніторингів відповідних інституцій ЄС, що стимулювало консолідацію демократії.

Поряд з цим очевидно, що у випадку країн Вишеградської групи євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн. Саме завдяки цьому прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства в ЄС, що стало своєрідним каталізатором для формування інфраструктури демократичного політичного режиму – демократичної політичної системи, ринкової економіки, відповідного законодавства тощо.

Слід звернути увагу й на те, що стратегія євроінтеграції була поступовим процесом культивування переваг членства, а не механічним нав'язуванням вимог ЄС. За рахунок комунікативної стратегії в середовищі центрально-східноєвропейських суспільств вдалося подолати скепсис і страх перед невідомістю. Водночас, хоча процес розширення ЄС ретельно готувався владними органами обох сторін, досягти критеріїв відповідності країнами-неофітами неможливо без участі суспільств. Завдяки широкому залученню ГО до реалізації комунікативної стратегії на рівні суспільства якісно змінилося власне сприйняття політичних партій та громадських організацій.

Країни-кандидати до ЄС мають відповідати критеріям членства, «погодженим Європейською Радою». Одна з основних умов – європейська ідентичність на основі відданості європейським цінностям – була єдиним критерієм на початку формування європейської спільноти. У ст. 327 Римської угоди проголошувалося, що «будь-яка європейська держава може подати заявку на членство в Співтоваристві»²³. Лісабонська угода додала до цього відданість певній системі цінностей²⁴.

Критерії членства, що постали в процесі розширення ЄС, створили не лише систему політичних і економічних перетворень для третіх країн, а й сприяли формуванню міжнародної ролі ЄС як зовнішнього арбітра. Зокрема, критеріями, відповідності яким вимагає ЄС, є:

²³ Treaty establishing the European Economic Community // EUR-Lex. Treaties. – [Електронний ресурс]: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11957E/tif/TRAITES_1957_CEE_1_EN_0001.tif.

²⁴ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. – 2010. – Vol. 53. – P. 83.

– «повага до представницької демократії та її підтримка, права людини»²⁵;

– «Копенгагенські критерії» – держави-кандидати повинні досягти стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист інтересів меншин (політичні критерії); функціонування механізмів ринкової економіки та здатність витримати конкуренцію на внутрішньому ринку Європейського Союзу (економічні критерії); спроможність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, з визнанням цілей політичного, економічного та валютного союзу (інші критерії);

– на додаток до трьох базових Копенгагенських критеріїв було встановлено і інші умови членства, зокрема, «добросусідство». Добросусідство включає бажання співпрацювати із сусідніми країнами, а саме: вирішення суперечок мирними засобами або, в разі необхідності, звернення до Міжнародного суду справедливості. Відповідність цьому критерію покликана захищати ЄС від «імпорту» зовнішньополітичних проблем у процесі розширення²⁶.

Основна проблема в тому, що у випадку наявності подібного зовнішнього дороговказу, яким став ЄС для країн ЦСЄ, країни стикаються з дилемою – делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом. Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету, – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн – це радше плюс, ніж мінус. Адже тут важливо враховувати можливу альтернативу. І, у разі відсутності фактору «колективного Заходу», альтернативою могло б бути формування неопатримоніальних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому. Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді колективного Заходу не гарантують швидкої демократизації і тільки від країни залежить, у що вплив «колективного Заходу» буде конвертована, однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

Економічна привабливість та принципи його внутрішньої побудови формують потенціал «м'якої» сили ЄС, а відтак його спроможність застосовувати її для реалізації зовнішньополітичних завдань. У разі вступу чи доступу до внутрішнього ринку ЄС для третіх країни відкри-

²⁵ Declaration on Democracy. Copenhagen European Council, 7-8 Apr 1978 // Bulletin of the European Communities. – 1978. – № 3. – P. 5–6.

²⁶ European Commission. Agenda 2000 – For a stronger and wider Union // Supplement 5/97 to the Bulletin of the European Union. – Luxembourg, 1997. – P. 51.

ється великий ринок і привабливі економічні можливості. «М'яка» сила ЄС втілюється в програмах сприяння реформуванню економіки суспільства. Прагнучи полегшити вирішення їх соціально-економічних проблем, ЄС одночасно підлаштовує їх під свої економічні та торговельні пріоритети²⁷. Завдяки позитивному іміджу, приєднання до ЄС означає для багатьох автоматичне покращання життя, економічне зростання, соціальний захист тощо. Такі настрої змушують треті країни проводити зовнішню політику, враховуючи інтереси ЄС, та подеколи беззаперечно погоджуватися з ним.

Економічна допомога має різні форми, переслідує низку цілей і є досить контрверсійним інструментом політики, оскільки може слугувати для реалізації як абсолютних, так і відносних цілей. Як зазначалось, допомога країнам, що розвиваються, була найпершим і найбільш вживаним інструментом зовнішньої політики ЄС. На сьогодні Європейський Союз разом з державами-членами надає більше половини світової офіційної допомоги для розвитку²⁸, а його діяльність у цій сфері стала глобальною.

Ресурс, який використовує Європейський Союз для допомоги третім країнам, збільшився із 0,2% його бюджету в 1966 р. до 6% у 2013 р.²⁹, а з урахуванням видатків Європейського фонду розвитку – до 9 %³⁰. Різні форми допомоги третім країнам із сукупного бюджету ЄС в 150 млрд євро становлять 9 млрд євро або близько 90% всіх видатків, передбачених за статтею «ЄС як глобальний гравець» (таб. 3).

Окрім видатків, передбачених бюджетом ЄС, цей напрям фінансується також за допомогою внесків держав-членів до Європейського фонду розвитку. Так, наприклад, за даними, оприлюдненими генеральним директором з розвитку та співробітництва ЄК (Europe Aid), загальний бюджет зовнішньої допомоги дорівнював 12,3 млрд євро, з них кошти Європейського фонду розвитку становили на 2012 р. 27 %³¹.

²⁷ Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі): дис... д-ра. політ. наук. – К., 2016. – 403 с.

²⁸ Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012). – [Електронний ресурс]: https://ec.europa.eu/europeaid/2012-annual-report-european-union%E2%80%99sdevelopment-and-externalassistance-policies-and_en

²⁹ Draft General budget of the European Union for the financial year 2013. – [Електронний ресурс]: https://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/2013/DB2013/DB2013_WD_I_%20Activity_Statements.pdf

³⁰ Annual Report 2012 on the European Union's Development... – P. 158.

³¹ Ibid. – P. 170–171.

**Таблиця 3. Видатки проекту бюджету ЄС на 2013 р.
у частині «ЄС як глобальний гравець»**

ЄС як глобальний гравець	EUR	%
Інструмент передвступної допомоги (IPA)	1 863 517 789	19,7
Інструмент європейського сусідства і партнерства (ENPI)	2 367 782 527	25,0
Інструмент співробітництва з питань розвитку (DCI)	2 618 879 755	27,7
Інструмент індустріалізованих країн (ICI, ICI+)	73 000 000	0,8
Демократія та права людини (EIDHR)	175 567 000	1,9
Інструмент стабільності	330 417 000	3,5
Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки (INSC)	78 876 000	0,8
Гуманітарна допомога	865 257 000	9,1
Макро-фінансова допомога	100 000 000	1,0
Спільна зовнішня і безпекова політика (CFSP)	396 332 000	4,2
Резерв для надзвичайної допомоги	264 115 000	2,8
Інші дії та програми	333 424 640	3,5
Загалом	9 467 168 711	100

Джерело: «Проект загального бюджету ЄС на 2013 фінансовий рік».

У період 2014–2020 рр. фінансування зовнішніх витрат ЄС збільшено зі 56,8 до 70 млрд євро та Європейського фонду розвитку з 23 до 30,3 млрд євро (таб. 4).

Для надання підтримки країнам-партнерам Європейський Союз використовує широкий спектр засобів. Проект загального бюджету ЄС на 2013 фінансовий рік демонструє, що основними механізмами надання допомоги є: Інструмент співробітництва з питань розвитку (ІСПР), Інструмент передвступної допомоги (ІПД) та Європейський інструмент сусідства та партнерства (ЄІСП)³².

³² ІСПР передбачає надання допомоги країнам, що розвиваються, та реалізацію тематичних програм, таких як інвестування в людські ресурси, захист навколишнього середовища, недержавні структури та органи місцевого самоврядування, продовольча безпека, міграція і надання притулку та ін. ІПД пропонує допомогу країнам, що мають намір приєднатися до ЄС. Його основною метою є підтримка розбудови інституцій, верховенства права, прав людини, адміністративних та економічних реформ, економічного та соціального розвитку, регіональної та трансдондонної співпраці. ЄІСП є новим єдиним механізмом співпраці для 17 східних та південних сусідів ЄС, головною метою якого є створення території спільних цінностей,

Таблиця 4. Напрями витрат на збільшення глобальної ролі ЄС на фінансову перспективу 2014–2020 рр. (млрд євро)

Проект бюджету на 2014–2020 рр.	70.00
Інструмент співробітництва з питань розвитку	20.60
Передвступний інструмент	12.50
Інструмент європейського сусідства	16.10
Інструмент партнерства	1.00
Інструмент стабільності	2.50
Європейський інструмент підтримки демократії і прав людини	1.40
Спільна зовнішня і безпекова політика	2.50
Інструмент гуманітарної допомоги	6.40
Цивільний захист та надзвичайні ситуації	0.20
Європейський добровільний корпус гуманітарної Допомоги	0.20
Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки	0.56
Макрофінансова допомога	0.60
Гарантійний фонд для зовнішніх дій	1.26
Резерв для надзвичайної допомоги	2.45
Європейський фонд розвитку	30.30

Джерело: «Бюджет для Європи 2020»³³.

Розподіл допомоги ЄС також створює певну систему преференцій у відносинах ЄС з рештою країн світу. Якщо раніше африканські країни були найбільшими реципієнтами, то в 1990–2010 рр. найбільше допомоги отримували країни ЦСЄ, що пов'язано з розширенням ЄС та стабілізаційними заходами в сусідніх регіонах³⁴. Крім цих напрямів, варто виокремити Європейський інструмент з демократії та прав людини, Інструмент стабільності та Інструмент співпраці у галузі ядерної безпеки.

стабільності та добробуту, більш тісної співпраці та поглибленої економічної та регіональної інтеграції.

³³ A Budget For Europe 2020. Part II. Policy Fiches. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2011) 500 / II final. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fw1420/MFF_COM-2011-500_Part_II_en.pdf.

³⁴ Гнатюк М. Зазнач. твір. – С. 304.

Переосмислюючи нині значення процесу євроінтеграції в країнах ЦСЄ, маємо констатувати: очевидно, що євроінтеграційний чинник виявився інструментом, який дав можливість «підтягнути» країни ЦСЄ до консолідованої демократії. Прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС. І саме завдяки детальним інституційним механізмам, які імplementувалися, «фактор ЄС» став своєрідним каталізатором для вкорінення демократичних інститутів – демократичної політичної системи, ринкової економіки, впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища. Без створення належної інфраструктури, здатної реалізувати стратегію євроінтеграції, неможливо досягти реальних результатів.

Отже, ЄС відіграв позитивну роль у процесах інституціоналізації демократії в країнах ЦСЄ. Водночас Центрально-Східна Європа не лишилася осторонь процесів, що відбуваються у всьому Європейському Союзі протягом останніх років. Радикалізація політичної сцени внаслідок сплеску націоналістичних настроїв у країнах ЄС, події навколо Brexit Великої Британії 2016 р., політичні настрої у країнах ЦСЄ свідчить про кризу євроінтеграційного проекту. Передумовою кризи всього ЄС, як вважається, є міграційна криза, коли було виділено квоти кожній з країн на приймання біженців із Сирії, де продовжується громадянська війна. За даними Євробарометра, у 2018 р. саме проблему мігрантів 40% громадян вважають першочерговою загрозою для ЄС, тероризм найбільшою загрозою вважає 20%, економічну ситуацію як найбільшу проблему називають 19% громадян³⁵.

«Міграційна криза не тільки порушила баланс правих і лівих сил в європейській політиці і розхитала ліберальний консенсус, який десятиліттями задавав тон на континенті, а й спровокувала кризу ідентичності по всьому політичному спектру і перевернула з ніг на голову ті самі переконання, якими ЄС виправдовував власне існування ...толерантність і цивілізованість тривалий час залишалися визначальними характеристиками ЄС. Сьогодні ж їх частіше визнають ахіллесовою п'ятою», – пише у своїй роботі «Після Європи» І. Крастев³⁶.

Наслідком міграційної кризи стало руйнування т.з. «європейської ідентичності» і системи європейських цінностей. Післявоєнний консенсус, який лежав у основі створення ЄС і базувався на цінностях толерантності і взаємоповаги, великою мірою сформований внаслідок

³⁵ Autumn 2018 Standard Eurobarometer: Positive image of the EU prevails ahead of the European elections. – [Електронний ресурс]: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6896_en.htm

³⁶ Крастев И. После Европы. – М., 2018. – С. 52–54.

Другої світової війни, нині послабився, адже вже виросло не одне покоління, яке не знає жахів війни, але яке має інші страхи. Спроба ж сформувати консенсус навколо інших проблем – проблеми тероризму, міграції з Близького Сходу, а тепер ще й протистояння російській експансії не є надто успішною.

Криза ЄС наразі супроводжується сплеском популізму та волюнтаризму, зокрема й у країнах Вишеградської групи. Повертається більш персоніфікована політика, величезну роль в якій відіграють політичні лідери, а до інститутів часто ставляться з недовірою. Однак ключова риса популізму насамперед не у ворожості до еліт, а в несприйнятті плюралізму. Успіх популістів на виборах перетворює демократію з інструмента включення на інструмент виключення. Нова популістська більшість сприймає вибори не як можливість віддати перевагу певній політиці порівняно з іншими, але як акт повстання проти привілейованих меншин, у випадку Європи – проти еліт і колективних «інших», мігрантів.

Популістський поворот в ЄС І. Крастев розглядає як реванш вузьких і локальних, але культурно глибших ідентичностей всередині окремих країн-членів. Як наслідок, європейська політика дрейфує в бік більш закритого і, можливо, менш ліберального розуміння політичного співтовариства. Головна загроза виживання європейського проекту йде не з боку популістських партій, а від того, що вони борються проти принципів та інститутів конституційного лібералізму, фундаменту, на якому базується ЄС, зазначає І. Крастев³⁷. Причому, незважаючи на те, що членство в ЄС не ставиться під сумнів, ревізіоністські настрої в країнах ЦСЄ посилюються.

Водночас соціологічні опитування, проведені в листопаді 2018 р., свідчать про стабільно високий рівень довіри до ЄС як інституції, який становить 42% і є найвищим від осені 2010 р. Довіра до ЄС залишається вищою, ніж довіра до національних урядів і парламентів. Так, 42% європейців довіряють ЄС, тоді як своїм національним урядам і парламентам тільки 35%³⁸. Також більшість громадян країн-членів ЄС (49%) вважають, що ситуація в європейській економіці «хороша», 38%, що погана. Показово, що аж 48% громадян негативно оцінюють стан справ у своїх економіках³⁹.

³⁷ Крастев І. Новые деспоты Восточной Европы: долгий путь к упадку демократии // Журнальный зал. – 2018. – №4. – [Электронный ресурс]: http://magazines.russ.ru/nz/2018/4/novye-despoty-vostochnoj-evropy-dolgij-put-k-upadku-demokratii.html?fbclid=IwAR1UT1bhI0kWGaKKeiiQX1NCeTyVYN0xhzlIHCKR6eLf6j8CEK3iY_O_Yo4

³⁸ Autumn 2018 Standard Eurobarometer...

³⁹ Ibid.

Отже наразі складно прогнозувати розвиток подій у країнах Центрально-Східної Європи, як і в Європейському Союзі в цілому. Вони залежать від позиції щодо російської експансії на сході Європи, вирішення проблеми Brexit, наслідків виборів до Європарламенту, системи економічних зав'язків в ЄС та інших чинників. Однак очевидним є те, що процеси, які відбуваються, спонукають ЄС до трансформації, що очевидно змінить систему політичних інститутів ЄС і механізми ухвалення політичних рішень.

3.2. Вплив інтеграції країн Балтії на їх суспільно-політичну трансформацію

Геополітичне становище країн Балтії визначене перетином на їх території найважливіших торговельних маршрутів, а наявність розвинутої системи транспортної інфраструктури визначає інтерес до Латвії, Литви та Естонії з боку провідних світових держав та центрів сили. Послаблення значення фактору централізованого управління після закінчення «холодної війни» і одночасне підвищення ролі гео економічних чинників у зв'язку з прискоренням процесів інтернаціоналізації господарських зв'язків зробили країни Балтії значущими учасниками як субрегіональних інтеграційних проектів у Балтійському регіоні, так і європейських та євроазійських трансконтинентальних економічних проектів.

Ключову роль при визначенні зовнішньополітичних пріоритетів країн Балтії відіграла «політична міфологія» – образ «давнього ворога – Росії», яка проводить імперську політику щодо сусідніх менших народів та держав, та ідея «повернення до Європи» як відновлення історичної справедливості.

Безальтернативна прозахідна орієнтація Латвії, Литви та Естонії дала їм підстави після набуття незалежності чітко і швидко визначитись у своїх головних стратегічних пріоритетах та векторах зовнішньої політики. Взявши на озброєння західноєвропейську соціально-економічну модель розвитку, країни Балтії розглядали інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури як єдиний шлях зміцнення національної незалежності, що гарантуватиме національну безпеку і збереження суверенітету, а також забезпечить вирішення складних економічних та соціальних проблем.

Проблема впливу інтеграції країн Балтії в Європейський Союз на їх суспільно-політичну та економічну трансформацію не залишилася поза увагою світової наукової спільноти. Однак, з огляду на історичні та політичні реалії, європейські та російські погляди на цю проблему

різняться. Якщо західні науковці переважно вважають, що країни Балтії виграли від обрання прозахідного вектору партнерства і відмови від стосунків з Росією як стратегічним партнером, то російські вчені розцінюють відмову від всеохоплюючої співпраці зазначених країн з Росією як таку, що поклала економічні інтереси країн Балтії «на вістар» «політичного міфу».

Українські науковці також є зацікавленими у вивченні балтійського досвіду. Зокрема, вагомим доробком у питанні вивчення євроінтеграційного досвіду країн Балтії є дисертаційні дослідження В. Завацького «Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.)»⁴⁰ та Д. Аракеляна «Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО»⁴¹. Окремо слід відзначити роботу М. Замікули «Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції», який розглянув можливі варіанти розвитку національного зовнішньополітичного курсу, політичні та соціальні передумови, що спричинили обрання саме європейського/євроатлантичного вектора як основного шляху розвитку відносин із сусідами та діяльності балтійських держав на міжнародній арені⁴².

С. Білоножко⁴³, Є. Ковтун⁴⁴, М. Сидорук⁴⁵ та Г. Щедрова⁴⁶ зробили спроби визначити етапи приєднання Латвії, Литви та Естонії до ЄС. А. Мазіна⁴⁷ та С. Скриль⁴⁸ розглянули проблеми трансформації їх політичних систем в умовах інтеграції в Європейське співтовариство. У дослідженні С. Скриля також висвітлено особливості «єдиного політичного простору» країн Балтії, що сформувався після розпаду СРСР. Висвітленню

⁴⁰ Завацький В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.): дис....канд. іст. наук. – Донецьк, 2008. – 225 с.

⁴¹ Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: автореф. дис... канд. політ. наук. – К., 2008. – 20 с.

⁴² Замікула М.О. Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. – 2010. – Т. 129. – Вип. 116. – С. 91–94.

⁴³ Білоножко С. В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 44. – Т. 2. – С. 130–135.

⁴⁴ Ковтун Є. Досвід інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського союзу, як приклад для України // Емінак. – 2008. – № 1-4. – С. 105–109.

⁴⁵ Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 2. – С. 97–104.

⁴⁶ Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії // Politicus. – 2017. – Вип. 1. – С. 156–161.

⁴⁷ Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 16. – С. 387–393.

⁴⁸ Скриль С. А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 54. – С. 146–152.

досвіду окремих країн регіону присвячені публікації В. Ціватого⁴⁹, Д. Денисенка⁵⁰.

У процесі приєднання Латвії, Литви та Естонії до ЄС, дослідники виділяють три етапи:

– *перший* – 1991–1995 рр. – з моменту встановлення дипломатичних відносин країн Балтії з Європейським Співтовариством, і до підписання угод про асоціацію, що стали підґрунтям політичного діалогу та економічної співпраці на наступні роки. На цьому етапі розпочався діалог та включення країн Балтії в орбіту економічної політики ЄС;

– *на другому етапі*, починаючи з другої половини 1995 р., відбувся перехід до нового рівня відносин, коли сторони вже чітко визначили цілі та завдання на шляху до інтеграції. У цей період були закладені підвалини процесу набуття державами Балтії повноправного членства в ЄС;

– *третій етап* передвступних переговорів, який тривав до 2004 р., почався для Естонії на два роки раніше, у 1997 р., оскільки ця країна серед решти країн регіону, першою наблизилася до вимог Євросоюзу за рахунок ефективної економічної політики держави та пом'якшення національного законодавства передусім щодо захисту прав національних меншин⁵¹.

Незважаючи на те, що визнання незалежності держав Балтії було складним процесом, однак уже у перші тижні незалежності трьом країнам вдалося знайти майбутніх партнерів для співпраці. Однією з перших, хто визнав місце балтійських держав у міжнародній системі, була Європейська спільнота, яка зробила це 27 серпня 1991 р. Це означувало початок бурхливого розвитку відносин між ЄС та країнами Балтії: 11 травня 1992 р. було укладено Угоду про торгівлю і співробітництво, що набула чинності в 1993 р.; також у 1992 р. під егідою програми PHARE балтійським країнам була надана фінансова допомога. Надалі вже 18 липня 1994 р. було підписано Угоду про вільну торгівлю, що набула чинності в січні наступного року. 12 червня 1995 р. було укладено Європейську угоду про асоціацію з кожною країною. Розвиток відносин між ЄС та Балтикою було продовжено поданням заявок

⁴⁹ Ціватий В. Вступ Естонії до Європейського Союзу – досвід для України. 30.06.2015. – [Електронний ресурс]: http://uaforeignaffairs.com/index.php?id=73&tx_ttnews%5Btt_news%5D=1136&cHash=2d83bba369d507b056c54fdee5738f45; Ціватий В. Інституціональний і політико-дипломатичний досвід європейської інтеграції Естонії (1991-2015 рр.) // Європейські історичні студії. – 2015. – № 2. – С. 137–160.

⁵⁰ Денисенко В. Почти 10 лет в ЕС – опыт Литвы. 15.19.2013. – [Електронний ресурс]: <https://day.kyiv.ua/ru/article/mirovye-diskussii/pochti-10-let-v-es-opyt-litvy>

⁵¹ Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 2. – С. 97-104.

на членство в ЄС Латвією, Естонією та Литвою – 27 жовтня, 24 листопада та 8 грудня 1995 р. відповідно. Процес переговорів про вступ балтійських держав до ЄС розпочався у 2000 р. і завершився у 2004 р. набуттям членства у НАТО та ЄС.

Вступ до ЄС і НАТО був політичним пріоритетом, сформованим у країнах Балтії задовго до інтеграції у загальноєвропейські механізми економічної взаємодії. Цьому напряму надавалось особливе політичне і навіть символічне значення. Втілення в життя проекту «Return to the West» взяли на себе владні групи, які прагнули вийти з-під російського впливу. Процес вступу до НАТО був прикладом рідкісної одностайності політичної еліти країн⁵².

Конкретні форми, темпи і методи проведених у країнах Балтії перетворень частково різнилися, але загальний вектор руху був однозначно спрямований на досягнення стандартів, передбачених Маастрихтським договором. Відповідно до цього були збудовані нова законодавча база та економічна система. Водночас найбільш радикальними ринкові перетворення виявилися в Естонії, у той час як у Литві зберігалось багато елементів радянської соціалістичної системи. Назагал позиції всіх трьох балтійських держав мало відрізнялися одна від одної, хоча Естонія в плані успішності реформ явно лідирувала.

Реформування державних систем Латвії, Литви та Естонії після набуття (або відновлення у 1990–1991 рр.) незалежності відбувалося одразу в кількох напрямках. З одного боку, необхідно було змінити внутрішні наративи, трансформувати внутрішньополітичні та соціально-економічні системи, а з іншого – визначити зовнішньополітичні орієнтації та способи включення до глобалізаційного дискурсу. І попри те, що ці процеси не є спільно направленими і не завжди відбуваються одночасно, у випадку країн Балтії вони виявилися взаємообумовленими. Реформи відбувалися одразу в усіх важливих сферах життя суспільства – політико-правовій, економіко-соціальній, інтеграційній. Вступ до ЄС та НАТО став ключовим пріоритетом, який підпорядковував собі дії Латвії, Литви та Естонії на міжнародній арені, але також багато в чому визначав внутрішній політичний процес. І найголовнішим виявився сформований до моменту відновлення незалежності Литви, Латвії та Естонії консенсус серед політичних еліт щодо пріоритетів у зовнішній політиці цих країн – незалежно від того, які політичні сили приходили до влади під час чергових (а іноді й позачергових) виборів, курс на євроатлантичну інтеграцію залишався незмінним.

⁵² Urbelis V. Lithuanian Strategic Culture // Lithuanian Annual Strategic Review 2006. – Vilnius, 2007. – P. 193-208.

Реформування політичної системи насамперед передбачало вибір форми правління та оптимальної моделі виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії.

Першочергово країни визначилися з формою правління: Латвія та Естонія стали парламентськими республіками, Литва – президентсько-парламентською республікою. Надалі визначилися зі складом парламентів: латвійський парламент – Сейм (100 членів), естонський парламент – Рійгікогу (101 член) і литовський парламент – Сейм (141 член). Усі однопалатні. Наступним кроком став перехід до пропорційної (Латвія, Естонія) або змішаної виборчої системи (Литва) з дотриманням міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму.

Однак у кожній країні були свої особливості.

Аналізуючи трансформаційні зміни в Латвії, підкреслимо, що тут використовується пропорційна система виборів з багатомандатними округами. Вибори, що відбулися 5–6 червня 1993 р. привели до скликання 5-го Сейму (а не 1-го), продовживши таким чином історичний зв'язок з парламентськими органами довоєнної Латвії. Особливі вимоги латвійське законодавство висуває до пасивного виборчого права. Кандидати в депутати повинні відмежуватися від радянського минулого і, якщо вони раніше співпрацювали зі службами безпеки, розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР або іноземної країни або після 13 січня 1991 р. були активними членами КПРС (КП Латвії), міжнародного фронту робітників Латвійської РСР, Об'єднаної ради робочих організацій, Організацій ветеранів війни та праці, Вселатвійського комітету порятунку або його регіональних організацій, то відповідно до ст. 5 Закону про вибори до Сейму вони не можуть бути внесені до списків кандидатів. Окрім цього, до них висуваються підвищені вимоги щодо психічного здоров'я. Особливо відзначимо вимогу володіння національною мовою на III (найвищому) рівні. Окрема спеціальна глава Закону найдетальніше регламентує участь у виборах громадян Латвії, які проживають в іншій країні на час виборів.

Обравши парламентську форму правління, Естонія також надала перевагу пропорційній системі виборів до парламенту з багатомандатними округами. Кандидати в депутати висуваються виключно партіями або виборцями, а компенсаційні мандати розподіляються між партіями. Однак з часом відбулися певні зміни у виборчому законодавстві Естонії. Спочатку це були кроки в бік розширення обсягів виборчих прав (до 1999 р. в Естонії можна було агітувати навіть

у день виборів, нині це заборонено), а потім – у зворотному напрямі: з 1998 р. були позбавлені права голосу засуджені, 2001 р. підвищено віковий ценз для активного виборчого права до 21 року.

Створення в Естонії національного реєстру виборців та запровадження карток виборців зменшила ймовірність порушень під час виборів. Вирішивши до кінця 90-х рр. XX ст. проблему громадянства, Естонія не ставить володіння мовою перепорою для набуття активного виборчого права. І, безумовно, слід вказати на вирішальну новацію естонського виборчого законодавства – віддалене Інтернет-голосування на виборах до Рійгікогу у 2007 р. стало першим у світі випадком використання мережі Інтернет у загальнодержавному масштабі як способу голосування на парламентських виборах. Однак слід додати, що Інтернет-голосування є додатковим, а не обов'язковим способом голосування, але ним скористалася значна кількість виборців.

Парламентські вибори в Литві проводяться за змішаною виборчою системою: 71 член парламенту обирається за мажоритарною системою абсолютної більшості в одномандатних виборчих округах; 70 членів парламенту обирається в єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за пропорційною системою з голосуванням за закриті списки. Однак у 2000 р. були внесені зміни до Закону про вибори до Сейму – запроваджено норми щодо забезпечення прозорості фінансування виборчих кампаній, встановлено перепони використанню адміністративного ресурсу шляхом заборони передвиборної агітації з використанням службового становища, підвищено статус спостерігачів, заборонено використовувати компромат на учасників виборчих перегонів. Запроваджено проведення агітації по литовському радію та на телебаченні виключно у формі дискусії, що примусило партії вести дебати або із суперниками по виборчих перегонах, або з ведучими. Закон забороняв Національному радію та телебаченню проводити передвиборчу агітацію окрім передач, спеціально визначених спільно з Головною виборчою комісією, протягом однієї години на радіо і однієї години на телебаченні. Зміни також стосувались осіб, які проходять дійсну військову або альтернативну службу в органах національної безпеки, оборони, поліції й внутрішніх служб та ін. – вони не мають права ставати парламентарями⁵³.

Загалом, можна стверджувати що модернізація виборчих систем держав Балтії відбулася успішно, про що свідчать їх високі результати в рейтингу Freedom in the World (таб. 5).

⁵³ Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 387–393.

Таблиця 5. Оцінка рівня свободи за останні 10 років⁵⁴

Країна/рік	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Оцінка/статус										
Латвія	2,1/F	2,1/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	1,2/F	1,1/F	1,1/F
Литва	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F
Естонія	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F

Рейтинг формується на основі шкали від 1 до 7, де 1-найвищий рівень свободи на основі сукупної оцінки політичних прав і громадянської свободи громадян; F – free.

Розвиток політичних систем держав Балтії в першу чергу пов'язаний з оформленням їх конституційних засад. Прийняття в цих країнах новітніх, європейських за змістом конституцій (окрім Латвії, в якій поетапно модернізувались положення Конституції 1922 р.) стало передумовою швидкої та ефективної перебудови політичних систем.

Після проголошення незалежності республіки в 1990 р., у Латвії було поновлено дію норм Конституції 1922 р., яка нормативно формалізувала принципи парламентського республіканського правління, визначила соціальну спрямованість державної внутрішньої політики та встановила орієнтири розвитку політичної системи незалежної Латвійської республіки.

Конституція Естонської республіки прийнята на референдумі 28 червня 1992 р. Частиною конституції є закон про особливості її застосування, прийнятий одночасно з самою Конституцією, а також Закон про доповнення до Конституції Естонської республіки, прийнятий на референдумі у 2003 р. Згідно з положеннями останнього, у разі, якщо будь-які окремі приписи Основного Закону суперечать імперативним нормам Європейського Союзу, застосовується право Союзу. Тобто ще до вступу в ЄС Естонія задекларувала домінування європейських цінностей та принципів європейського права відносно основних засад національної правової системи. Конституція закріпила парламентську республіку як форму державного правління.

⁵⁴ Freedom in the World 2017. – [Електронний ресурс]: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Freedom_in_the_World_2017_complete_book.pdf; Freedom in the World Data and Resources 1973–2018. – [Електронний ресурс]: <https://freedomhouse.org/content/freedom-world-data-and-resources>

У Литві Конституція була прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 р. За формою Конституція є некодифікованою, оскільки Основний закон містить також Конституційний закон про Литовську державу від 11 лютого 1991 р. та Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» від 8 липня 1992 р. У преамбулі Конституції зазначено, що правовий фундамент Литовської держави базується на Литовських Статутах (1529, 1566, 1588), кодексах феодального права Великого князівства Литовського, що зіграли особливу роль в історії європейського права.

Литва, Естонія, Латвія (частково) здійснили значні перетворення у сфері місцевого самоврядування, орієнтуючись на досвід муніципальних реформ скандинавських країн та Німеччини. Успішне вирішення задач, що впливали з Європейської Хартії, дозволило країнам Балтії вже до середини 1990-х рр. створити демократичні системи місцевого самоврядування, що мали певні відмінності.

В Естонії та Литві статус місцевого самоврядування був одразу закріплений на конституційному рівні. Починаючи з 2002 р. в Естонії та Литві правом голосувати на муніципальних виборах володіють всі особи, які постійно проживають на території муніципального утворення. У Латвії таким правом наділені лише громадяни республіки, що призводить до дискримінації національних меншин.

Вагомим чинником для перебудови місцевого самоврядування в усіх трьох країнах були адміністративно-територіальні реформи, викликані неефективністю колишньої системи адміністративно-територіального поділу. Особливо гостро така неефективність відчувалася в Естонії і Латвії. З кінця 1990-х рр. уряди цих країн почали розробляти плани територіальних реформ, багато в чому ґрунтуючись на досвіді Литви, що здійснила подібну реформу в період з 1991 по 1993 рр., однак при цьому враховувалися недоліки останньої: слабкий зворотний зв'язок з населенням, дуже короткі терміни реалізації (менше трьох років), невиправдано великі розміри нових муніципалітетів. Не в останню чергу завдяки реформі децентралізації уже в 1995 р. Литва, а слідом за нею Латвія та Естонія підвищили рівень демократизації за версією Freedom House, перетнувши рубіж у 3.00, який використовується для позначення «консолідованих демократій».

Економічна складова європейської інтеграції країн Балтії полягала у ліквідації односторонньої залежності економік Латвії, Литви та Естонії від Росії та переорієнтацію їх експорту на Європу, обмеження російського капіталу в національних економіках і продаж членам ЄС стратегічних об'єктів.

За десятиліття, яке передувало власне європейській інтеграції, державам Балтії вдалося втілити в життя складні перетворення, які торкнулися економічної та соціальної сфер. За ці швидкі й ефективні зміни, що привели до значних темпів зростання макроекономічних показників, балтійські країни інколи називали «балтійськими тиграми». Це стало можливим завдяки вагомим дотаціям та інвестиціям від ЄС безпосередньо, а також окремих його членів – Німеччини, Швеції, Фінляндії. За деякими даними, загальний обсяг прямих інвестицій в економіку трьох балтійських республік за період 1992–2004 рр. склав понад 9,5 млрд євро, що не могло не позначитися на їхньому економічному злеті. Однак не останню роль у цьому процесі відіграли й переорієнтації експортного ринку зі Сходу на Захід і розвиток внутрішніх сфер економічної діяльності – послуг, будівництва, промисловості та сільського господарства.

Після вступу в ЄС і НАТО Латвія, Литва та Естонія постали перед потребою визначення нових стратегічних цілей. Той шлях, який обрали країни, можна назвати «інфраструктурною інтеграцією» в межах самого ЄС внаслідок розширення і поглиблення взаємодії з державами Північної Європи, а також просування демократії на пострадянському просторі, у тому числі через активну участь у Європейській політиці сусідства та Східному партнерстві.

Попри занепокоєння багатьох євроскептиків, Балтійські країни на сьогоднішній день зберігають розпочатий на початку 1990 рр. курс на максимальну євроінтеграцію як головний вектор своєї політики. І тут можна виділити кілька рівнів. По-перше, Латвія, Литва та Естонія розпочали з найпростішого – вузькорегіонального співробітництва. З моменту набуття суверенітету вони створили низку форматів регіонального співробітництва. Першим була Балтійська рада, потім – Балтійська асамблея, а з 1994 р. працює Балтійська рада міністрів. У 1993 р. країни домовилися про створення Балтійської зони вільної торгівлі (втратила чинність у 2004 році з дня вступу країн-учасниць у ЄС).

У регіональному співробітництві балтійські держави вбачають перспективи й алгоритм якомога повнішої інтеграції в європейський, а через нього – у глобальний економічний, політичний, інфраструктурний, інформаційний та соціальний простір. Поява в процесі інфраструктурної інтеграції низки неформальних регіональних об'єднань за участі балтійських країн (Балтійські держави і Північні країни – формат NB-6; той же, але за участі Польщі та Німеччини – NB-6+2; країни Балтії і Німеччина – «3+1» і ін.) дозволяє їм систематично проводити консультації з партнерами, узгоджувати свої інтереси на рівні регіональної політики ЄС, забезпечує вільний обмін

думками. Тому одним із зовнішньополітичних завдань, що стояли перед країнами Балтії, було забезпечення своєї участі в цих консультаціях як на рівні керівників урядів і міністрів закордонних справ, так і на рівні експертів.

Ще в 1992 р. було досягнуто згоди про співпрацю Північної ради (в тому числі Північної ради міністрів) і Балтійської асамблеї. Це дозволило вийти на формат проведення періодичних спільних нарад обох організацій і зустрічей президій за участю керівників об'єднаних профільних комітетів, активізувати співробітництво між парламентами та їх постійними комісіями. Практичним результатом такої співпраці стало рішення «північних» країн запросити балтійські держави приєднатися до Північного інвестиційного банку з 1 січня 2005 р. На той час республіки Балтії уже приєдналися до реалізації програми «Північний вимір» (активні учасники з 1999 р.), у якій поряд з країнами регіону Балтійського моря – членами ЄС, беруть участь Норвегія та Ісландія. Ця програма є однією з найбільш помітних серед регіональних програм співпраці Євросоюзу. Вона націлена на вирішення питань спрощення процедур перетину кордонів між державами та митного оформлення, охорони навколишнього середовища та співробітництва в гуманітарній сфері, у тому числі в галузі освіти, науки і туризму. Усі ці напрями є для балтійських країн пріоритетними.

Водночас балтійські країни все частіше стають конкурентами при вирішенні фінансових питань в Єврокомісії і міжнародних кредитних організаціях.

Варто відзначити, що після швидкого зростання економік Латвії, Литви та Естонії, країни зазнали удару від світової фінансової кризи 2008 р., оскільки залежність від зарубіжних інвестицій і домінування іноземного капіталу зберігались у цей період на високому рівні. У результаті кризи скорочення реального ВВП за 2008–2009 рр. в 4–4,5 рази перевищило середньоевропейський показник. Відповідно знизився і ВВП на душу населення. За 2009 р. гірші результати в промисловому виробництві показала Естонія, в будівництві та сільському господарстві – Литва, у сфері послуг – Латвія (див. таб. 6).

Оскільки державні запозичення в той період були спрямовані виключно на підтримання макроекономічної стабільності, а не на пом'якшення наслідків кризи для населення, це призвело до зростання невдоволення в суспільстві політикою, що проводилася урядами.

На початку 2009 р., коли наслідки світової фінансової кризи тільки почали проявлятися (у вигляді різкого зростання безробіття, скорочення заробітної плати, закриття фірм та підприємств), у Ризі та

Вільнюсі відбулись акції протесту громадян з вимогами переобрання парламенту і відставки уряду, що переростали в масові заворушення.

Таблиця 6. Показники економічного розвитку країн Балтії у 2008–2009 рр.

Латвія		Литва		Естонія		ЄС-27	
Річне зростання ВВП (у % відношенні до попереднього року)							
2008	2009	2008	2009	2008	2009	2008	2009
-3,3	-17,7	2,9	-14,8	-4,2	-14,1	0,4	-4,5
ВВП на душу населення (тис. євро)							
10,5	8,6	10,1	8,4	12,1	10,4	25,1	23,6м
Промисловість (темп розвитку у %)							
-3,2	-18,0	4,7	-13,8	-23,9	-23,9	-1,8	-14,0
Будівництво (темп розвитку у %)							
-3,1 -	-34,9	4,2	-48,3	-13,38	-29,8	-2,9	-7,5
Сільське господарство (темп розвитку у %)							
-23,3	-18,8	-1,2	-20,4	-50,8	-6,4	3,0	-29,8
Сфера послуг (загалом)							
-0,5	-31,4	9,8	-28,9	-5,4	-21,2	4,7	-10,2

Джерело: Eurostat [<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>]

За таких умов економічна політика, яку проводили уряди, зазнавала критики з боку опозиційних партій. Потрібно відзначити, що криза призвела до певного «оновлення» політичних систем балтійських країн та їх дрейфу «вліво». У Латвії під час повторних (позачергових) виборів 2011 р. перемогу здобула соціал-демократична партія «Центр згоди» (однак їй не вдалось увійти до складу уряду з огляду на необхідність визнання факту «окупації»), Соціал-демократична партія Естонії збільшили свою присутність у парламенті (попри третій результат їх представник посів крісло спікера парламенту), а на парламентських

виборах у Литві 2012 р. перемогу здобули лівоцентристські сили, що дозволило їм сформувати новий уряд. І це попри те, що у 2010 р. зростання ВВП Литви склало 1,3%, Естонії – 2,4%, лише в Латвії обсяг ВВП скоротився на 1,8%.

Найбільш стабільною ситуація під час кризи була в Естонії, де традиційний поділ на «лівих» і «правих» не такий радикальний. Хоч у 2007 р. і у 2011 р. на парламентських виборах перемогу здобула ліберальна Партія реформ, політику жорсткої економії уряд не скасував, а зосередився на подальшій лібералізації ринку, намагаючись підвищити конкурентоспроможність економіки Естонії. Заробітну плату в державному секторі було скорочено, пенсійний вік – підвищено, скоротилася соціальні виплати, особливо в галузі медицини. Однак Естонію вирізняє вища довіра населення до уряду та державних установ і низький рівень корупції⁵⁵.

Окреме питання, яке гостро стояло на порядку денному, – енергетична безпека. Це було складне і комплексне завдання, адже значна енергетична і сировинна залежність країн Балтії від поставок з Росії дозволяла уряду РФ проводити ефективну політику економічного тиску. Радянська індустріалізація і створений нею виробничий комплекс включили країни Балтії до єдиної замкненої енергосистеми. Питання відмови від російських енергоносіїв не було вирішене до вступу країн до ЄС. Нова стратегія енергетичної безпеки ЄС, опублікована 28 травня 2014 р., пропонувала план створення європейського енергетичного союзу, у який входили і країни Балтії. Значним проривом у питанні енергобезпеки наприкінці 2014 р. став перший етап реалізації проекту зі встановлення в порту м. Клайпеди (Литва) плавучого сховища газу – терміналу «Незалежність» (Independence) (перша партія скрапленого газу зі США до ЛПГ-терміналу надійшла в серпні 2017 р.). І лише на початку 2019 р. почалася технічна фаза програми об'єднання електроенергетичних систем Литви, Латвії та Естонії з європейською системою через Польщу.

Ще одним інструментом тиску РФ на країни Балтії була кампанія за права «співвітчизників», тобто російськомовних громадян, а у випадку з Латвією та Естонією – «негромадян», оскільки частка трудових мігрантів радянського періоду в цих країнах за різними даними становили від 30 до 45 %. У наданні російськомовним мешканцям прав громадянства вбачалася потенційна загроза втрати національного

⁵⁵ Dudzińska K. The Baltic States' Success Story in Combating the Economic Crisis: Consequences for Regional Cooperation within the EU and with Russia // Policy Paper. – 2013. – № 6(54). – [Електронний ресурс]: [https://www.files.ethz.ch/isn/161431/PISM%20Policy%20Paper%20no%206%20\(54\).pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/161431/PISM%20Policy%20Paper%20no%206%20(54).pdf)

суверенітету. Однак після набуття незалежності країнами Балтії тільки невелика частина російськомовних жителів зажадала отримати російське громадянство і офіційно стати іноземцями в новостворених державах. Більшість з них у Латвії та Естонії прийняли статус «негромадян». Такий статус передбачав, окрім ненадання виборчих прав і позбавлення можливості перебувати на державній службі, ще певні обмеження на роботу в галузях, що передбачали знання державної мови (освіта, охорона здоров'я). Надання ж громадянства тим, хто його спочатку не отримав, було обмежено певними квотами та низкою умов, що висувалися до претендентів. Незважаючи на обмеження в правах і інтересах, російськомовне населення Естонії та Латвії, висловлюючи протест проти дій влади, здебільшого не поспішало залишати ці республіки.

Протягом 1990-х рр. Росія неодноразово намагалася вплинути на уряди Латвії та Естонії з метою поліпшити становище російськомовного населення в цих державах. Однак більш ефективним виявилось тиск країн Заходу, особливо у зв'язку з перспективами вступу балтійських республік в НАТО та ЄС, що й змусило владу Латвії та Естонії пом'якшити свою позицію в питанні надання громадянства, використання державної мови. Задля забезпечення вимог, пов'язаних з підготовкою до вступу в ЄС, Естонія значно пом'якшила національне законодавство – передусім закон «Про громадянство» та закон «Про мову». Вона також підписала й ратифікувала міжнародну рамочну конвенцію Ради Європи щодо захисту національних меншин незважаючи на те, що третину населення становлять росіяни чи російськомовне населення. У латвійському Сеймі Закон про громадянство був прийнятий під тиском комісара ОБСЄ, він скасував низку обмежень на використання російської мови. Як наслідок, частка негромадян в Естонії (з урахуванням природного скорочення) скоротилася з 30 до 10 %, у Латвії – більш ніж у два рази. Однак права російськомовного населення продовжують залишатися предметом гострого конфлікту як у внутрішньополітичному житті балтійських республік, так і в їхніх взаєминах із зовнішнім світом.

Водночас Литва відрізнялася значною етнічною однорідністю складу її населення (приблизно 85 % населення – литовців). Завдяки цьому особливих суперечок між різними етнічними групами не було, і країна пішла шляхом надання громадянства всім, хто подав запит, не змушуючи жителів республіки здавати іспит з литовської мови⁵⁶.

⁵⁶ Кокорев О.В. Позитивні і негативні наслідки трансформації в країнах Балтії та вступу до ЄС // Вісник Донецького національного університету. Серія: Політичні науки. – 2016. – № 1. – С. 68–71.

Питання національної безпеки й оборони було вирішено країнами регіону ще в середині 1990-х рр. Змусивши Росію під міжнародним тиском вивести її війська з території своїх держав, вони почали співпрацю і у військовій царині. Створення Baltbat, трінаціонального миротворчого підрозділу, розпочалося наприкінці 1994 р. Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) було створено в 1997 р. для розширення можливостей Балтійських військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена в 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) заснований у 1998 р. для підготовки кадрів штатних офіцерів та цивільних осіб. Коледж знаходиться в Тарту, Естонія. Усі ці підрозділи від самого початку формувалися за відповідними стандартами НАТО і повсякчас підкреслювали прагнення членства, що й відбулося 2004 р.

Критики євроінтеграційних процесів країн Балтії на свою користь часто використовують той аргумент, що в країнах після відкриття кордонів відбулася демографічна криза внаслідок відтоку молоді у віці 25–35 років, через що триває старіння націй. Справді, за даними перепису в період з 1989 по 2011 рр. населення Латвії та Литви зменшилося на 22 (21) та 17 (15) % відповідно (за різними джерелами), потік емігрантів після вступу країн до ЄС склав до 13% для Латвії та 15 % для Литви⁵⁷. Переважна більшість їхали через високий рівень безробіття, спричинений «шоковими» економічними реформами. Друга «хвиля» міграції була пов'язана з появою у молоді можливості здобувати освіту.

В Естонії ситуація з демографією не викликає великого занепокоєння. По-перше, ця країна завжди вирізнялася кращими економічними показниками, хоча кількість її населення з 1989 р. неухильно зменшувалася в середньому на 3 тис. осіб щороку (через від'ємний природній приріст населення і переваги еміграції над міграцією), що для країни з населенням у 1,3 млн осіб є досить суттєвим. Після вступу до ЄС Естонію залишило лише 4% населення.

А у 2015 р. уряд Естонії заявив про перше за останні 25 років зростання чисельності населення. Частково таке зростання було пов'язане з

⁵⁷ Овдін О. Переписи населення у нових державах – членах ЄС та їх роль у моніторингу демографічних процесів: досвід для України // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 2; Евроскептики ошибались: евроинтеграция стала причиной экономического подъема Прибалтики. 20.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://businessviews.com.ua/ru/business/id/ekonomika-pribaltiki-1529/>

методологічними змінами в розрахунках, але найбільш важливим фактором є те, що вперше за чверть століття число іммігрантів перевищило кількість емігрантів. В основному в Естонію прибувають естонці, які колись виїхали на заробітки, а також росіяни та українці. Цікаво, що серед іммігрантів зростає частка споріднених з естонцями фінів (зараз близько 4%). Однак ті, хто повертається до Естонії, більш старшого віку, ніж ті, які виїждять. Вирішальною причиною того, чому Естонії вдається повертати своїх громадян додому, є постійне поліпшення стану національної економіки та фінансова й економічна криза в Фінляндії (основного партнера Естонії), а також у Росії та в Україні. Не слід забувати також що естонський уряд почав шукати шляхи вирішення проблеми «радянських» мігрантів ще у 2000 р., коли було затверджено першу програму інтеграції для так званих негромадян, яка успішно діє дотепер. Однією з інноваційних ініціатив Таллінна є система електронних резидентів (е-резидентів). Це електронний пакет, який надає доступ до великої кількості послуг у країні навіть без фізичного перебування в Естонії.

Розробляючи програми із заохочення імміграції, уряд Естонії пам'ятає про наслідки радянських переселень і стежить за тим, щоб іммігрантів з колишнього ССРС не було дуже багато. Щороку уряд встановлює імміграційні квоти для громадян, які не є членами ЄС. На 2016 р. максимальний ліміт становить 1,317 осіб, тобто 0,1% усіх постійних жителів країни. Дотепер вищевказаний ліміт не було досягнуто, але інтерес до Естонії зростає, і вже лунають голоси про те, що уряду в майбутньому доведеться зосередитися не на заохоченні імміграції, а на її обмеженні⁵⁸.

Серед вагомих здобутків трансформації країн Балтії під впливом приєднання до ЄС можна назвати такі моменти:

У Литві знайшли власне рішення щодо питання енергетичної безпеки. З метою диверсифікації енергоносіїв у другій половині 2014 р. на березі Балтійського моря в місті Клайпеді було розміщено власний термінал-танкер для прийому партій зрідженого природного газу. Безперечно будівництво плаваючого терміналу для прийому зрідженого природного газу (замовлення виконали норвежці), який символічно назвали «Незалежність», і його обслуговування є доволі витратним, але ще за кілька місяців до вводу терміналу в експлуатацію Газпром знизив ціну на газ для Литви⁵⁹. Наразі Литва набагато менше енерге-

⁵⁸ Рахманний О. Вперше за 25 років в Естонії збільшилося населення. 09.12.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.global-analitik.com/аналітика/вперше-за-25-років-в-естонії-збільшилося/>

⁵⁹ Что дал Литве терминал сжиженного природного газа. 17.03.2017. – [Електронний ресурс]: <https://ru.sputniknews.lt/columnists/20170317/2486614/chto-dal-litve-terminal-szhizhennogo->

тично залежна від Росії і може імпортувати газ від інших постачальників, зокрема США та ОАЕ.

Якщо Литва є своєрідним лідером регіону з вирішення проблем енергетичної політики, то Латвія стала випробувальним майданчиком для обговорення стратегій з регулювання внутрішньоєвропейської економічної кризи. Країна найбільше в регіоні постраждала від кризи 2008 р. Латвію навіть порівнювали з Грецією через значні обсяги європозик в обох країнах та проблеми з можливістю погашення заборгованості. У 2008 р. Латвія зіткнулася з дефіцитом поточного рахунку у 23% ВВП та інфляцією 18%. Тим не менше, коли Греція обрала дефолт та шукала позики від інших європейських країн та МВФ, Латвія збільшила податки та значно скоротила державний бюджет. У результаті країна настільки швидко скоригувала свою економіку, що змогла приєднатися до зони євро у 2014 р. – саме тоді, коли Греція мала намір залишити зону єдиної європейської валюти. Досвід Латвії в боротьбі з економічною кризою викликає також і багато питань, зокрема щодо високої соціальної ціни, оскільки рівень безробіття в країні піднявся до 21% (2014), хоча з часом від поступово знижувався. У Європі наразі розглядають Латвію як приклад того, як протистояти економічній кризі в середині ЄС.

Естонія має найбільш наочні здобутки державної політики в цифровій галузі. Розпочавши з програми інтернетизації всієї країни, оголосивши доступ до Інтернету громадянським правом людини, тут зуміли ефективно впровадити систему електронного уряду. Систему Е-голосування вперше було успішно впроваджено на місцевих виборах 2005 р. і парламентських 2007 р., вона супроводжувалася оформленням цифрових посвідчень особи. Успішними є результати впровадження Е-уряду для боротьби з корупцією – за версією міжнародної неурядової організації Transparency International Естонія у 2014 р. посіла 26 місце зі 175 у рейтингу найменш корумпованих країн. Технологічні інструменти, які Естонія застосовує у сфері урядування, а також досвід їх використання, вивчаються сьогодні в багатьох країнах світу. Естонія має намір побудувати так звану «фінську модель інформаційного суспільства», що передбачає створення конкурентоспроможної економіки на основі передових технологій, що дозволяє успішно конкурувати за продуктивністю праці з провідними економіками світу, і одночасно звести до мінімуму зростання соціальної нерівності⁶⁰.

prirodnogo-gaza-ehkspert.html

⁶⁰ Пилип Л. Естонія – країна, де перемогла електронна демократія. 15.04.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/26955015.html>

Європейська інтеграція для країн Балтії стала головним фактором, який у значній мірі вплинув на розвиток цих країн і виступив головним каталізатором проведення суспільно-політичних реформ та економічного зростання. Ідучи окресленим шляхом, країни Балтії трансформували законодавчу базу відповідно до Копенгагенських критеріїв, наблизивши країну до рівня консолідованої демократії. Швидка, але продумана приватизація, переорієнтація на європейський ринок значно покращила економічні показники Латвії, Литви та Естонії, починаючи з другої половини 1990-х рр.

З набуттям повноправного членства в ЕС збільшилася політична вага цих держав, зріс їхній міжнародний імідж. Участь у регіональних об'єднаннях сприяє зміцненню співробітництва з питань енергетичної, економічної, екологічної та інформаційної безпеки.

3.3. Становлення нової державності країн Західних Балкан у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції регіону

Залучення західнобалканських країн до процесів європейської та євроатлантичної інтеграції має тривалу і багату на події історію, зумовлену передусім їхнім географічним розташуванням у регіоні Південно-Східної Європи, що безпосередньо межує з провідними державами континенту і є сферою їхніх пріоритетних інтересів.

З розпадом СФРЮ та демократизацією сусідньої авторитарної Албанії розпочався якісно новий історичний період у відносинах ЄС та НАТО з країнами Балканського півострова. Вплив європейської та євроатлантичної спільноти відбувався не лише шляхом посилення торговельно-економічних і безпекових зв'язків з регіоном, а й через поширення на Південний Схід політики інтеграції. Зазначений зовнішньополітичний напрям поступально розвивався та зміцнювався, що дозволило країнам колишньої Югославії та Албанії у відносно короткі терміни здійснити докорінні перетворення, тобто перехід до ринкової економіки та демократизацію суспільно-політичної системи.

Станом на сьогодні всі країни Західних Балкан спрямовані на участь в Європейському Союзі: Словенія (2004) та Хорватія (2013) вже стали його офіційними членами; Північна Македонія (2004), Чорногорія (2008) Албанія (2009) та Сербія (2009) подали заявки на вступ і мають офіційний статус кандидатів (перебувають на етапі переговорного процесу), Боснія і Герцеговина подала заявку на вступ у 2016 р.; частково визнане Косово також вважається потенційними кандидатами, адже з ним

у 2015 р. було підписано Угоду про стабілізацію та асоціацію (набула чинності 01 квітня 2016).

Разом з тим, Словенія (2004), Хорватія (2009), Албанія (2009), Чорногорія (2017) та Північна Македонія (2020) вже вступили в НАТО, БіГ у 2010 р. отримала План дій щодо членства в Альянсі, ставши офіційним кандидатом, а Сербія, наголошуючи на своєму нейтральному статусі, взаємодіє з державами Північноатлантичного договору на основі Індивідуального плану співпраці (з 2015) та в межах програми Альянсу «Партнерство заради миру» (з 2006).

Отже, попри те, що офіційний Брюссель, впроваджуючи паралельно курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію з усіма державами Балканського регіону, вживав здебільшого однакових заходів, наслідки цих процесів виявилися неоднорідними для різних країн. Причина цієї нерівномірності зумовлена тим, що кожна з країн Західних Балкан перебуває на своєму рівні розвитку політичної та соціально-економічної системи, стикається з окремою сукупністю внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на сприйняття й активність інтеграційних перетворень і діють поряд з фінансовими і ресурсними можливостями держав для вступу в Європейський Союз та Організацію Північноатлантичного договору.

Відносини між західнобалканськими країнами та Євросоюзом активно розвивалися впродовж усієї другої половини ХХ ст. Тому не можна стверджувати, що вплив ЄС на країни колишньої Югославії розпочався тільки в 1991 р. після здобуття ними державної незалежності. У соціалістичну добу взаємодія між Югославією та ЄС здійснювалася на засадах досягнутих двосторонніх домовленостей. СФРЮ, яка обрала «третій шлях» в економіці та очолила Рух неприєднання, ще задовго до 1990 рр. вела активну зовнішню торгівлю з Європейським Співтовариством, що приносило їй значні матеріальні прибутки⁶¹. У 1960-х рр. між Югославією та Співтовариством були укладені перші зовнішньоторговельні угоди, а певною стриманою спробою зближення із західними державами у сфері політичних відносин стала підписана СФРЮ з ЄС у 1980 р. Угода про співробітництво, що включала соціально-економічні питання, однак мала і політичний вимір.

Югославські війни 1990-х рр. стали тяжким завершенням ХХ ст. для країн Балкан і нелегким випробуванням для Європи, яка об'єднувалася. Однак трагічні події того часу надали можливість Євросоюзу продемонструвати свою майстерність залагодження зовнішньополітичних

⁶¹ Montanari M. EU Trade with the Balkans: Large Room for Growth? // *Eastern European Economics*. – 2005. – Vol. 43. – №1. – P.59–81.

проблем, а по закінченню військових дій ЄС і НАТО почали відігравати головну роль у відновленні держав Західних Балкан. Приєднання держав регіону від початку вважалося винятково важливим з огляду на необхідність належного дотримання безпекової ситуації та стабільності в стратегічно значущому регіоні Південно-Східної Європи. Європейське співтовариство прагнуло розширити свій вплив на суб'єкти СФРЮ як економічним шляхом, так і за допомогою впровадження політики умовності.

Для розв'язання югославської кризи ЄС вирішив скористатися інструментом привабливості своєї потужної економіки для країн регіону: у грудні 1990 р. була схвалена Декларація про відносини з Югославією, в якій обумовлювалося, що збереження цілісності СФРЮ є необхідною умовою для започаткування переговорів про надання вказаній країні статусу асоційованого члена Євросоюзу та відповідної фінансової допомоги. Утім, політичний тиск з висуненням жорсткої умови виявився недовірливим – Югославія почала розпадатися, а Європейський Союз впродовж 1990-х рр. відігравав роль посередника на Балканах.

Вплив Євросоюзу на Словенію завжди був вагомим. Свідченням цього може слугувати підписання двостороннього договору між ними про взаємну співпрацю в 1970 р. Водночас югославська комуністична ідеологія стала серйозною перешкодою для поглиблення відносин з Європою цього найбільш розвинутого суб'єкта СФРЮ. Справжнє зближення з ЄС стало можливим тільки після виходу Словенії зі складу федерації, коли Союз комуністів Словенії реформувався в Партію демократичного оновлення під гаслом «За європейську якість життя», що й стало визначальним чинником для формування однієї зі стратегічних цілей словенської зовнішньої політики на подальші роки.

Варто зауважити, що наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у Словенії були сильними націоналістичні настрої, проте її влада усвідомлювала, що невелика молода держава змогла б посісти конкурентне й стабільне місце на світовій арені тільки приєднавшись до великого співтовариства заможних країн. Разом з тим, попри європейський курс правлячої партії Союз комуністів Словенії протягом досить тривалого часу словенська еліта не вповні усвідомлювала доцільність взяття на себе зобов'язань, які обмежують суверенітет країни.

Посередництво та спроби запобігти виходу Словенії зі складу СФРЮ під час збройного конфлікту були одним з важливих напрямів впливу ЄС на цю країну. Проголошення 25 червня 1991 р. словенської державної незалежності послугувало приводом для початку десятиденного

збройного конфлікту з федеральним центром, під час якого влада країни звернулася за допомогою і підтримкою до Європи як всесильного посередника. Для країн, орієнтованих на євроінтеграцію, це була одна з перших можливостей продемонструвати світу свою здатність вирішувати регіональні конфлікти, що в даному випадку увінчалось успіхом. За посередництва ЄС було розроблено й 7 липня 1991 р. підписано Бріонську мирну угоду, яка ознаменувала закінчення війни за незалежність Словенії. Документ передбачав створення Спостережної місії Євросоюзу, що гарантувала його подальшу участь у врегулюванні ситуації в Югославії⁶².

Поряд з розв'язанням політичних проблем, ЄС поквапився вплинути й на економічний розвиток постсоціалістичних країни, започаткувавши програму допомоги PHARE, спрямовану на структурну перебудову економік держав ЦСЄ на ринкових засадах. Словенія також отримала кошти на розвиток сільського господарства за програмою SAPARD в межах Інструменту структурної політики в процесі підготовки до розширення ISPA, спрямованого на сприяння запровадженню реформ для *acquis communautaire* – коректування норм національного законодавства відповідно до стандартів ЄС⁶³.

Додатковим економічним важелем залучення Словенії в об'єднану Європу була участь країни з грудня 1992 р. у програмах Європейського банку реконструкції та розвитку, заснованого 1991 р. спеціально з метою співробітництва новостворених країн ЦСЄ і ПСЄ. ЄБРР і сьогодні співпрацює зі Словенією, його головні завдання полягають у реконструкції корпоративного сектору, розширенні ролі приватного капіталу, стабілізації фінансової системи, підтримці стабільності енергетичної сфери⁶⁴.

З 1993 р. на Словенію з урахуванням її величезної зацікавленості в процесі євроінтеграції було поширено відповідні рамкові (Копенгагенські) критерії зобов'язального характеру.

Словенські реформи відбувалися під контролем розгалуженої системи національних інституцій, що забезпечували координацію перетворень. У 1997 р. головним відповідальним за євроінтеграцію органом державної влади було визначено Державне управління в європейських справах, створене на базі Управління інтеграції в ЄС МЗС Словенії. Для

⁶² Schneider M.K. Brioni Agreement // War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia / editor Hall R.C. – Santa Barbara, CA; Denver, Colorado; Oxford, England, 2014. – P.47.

⁶³ Conditions for membership. European Commission. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/enlargement/policy/conditions-membership/index_en.htm

⁶⁴ Slovenia overview. European Bank for reconstruction and development. – [Електронний ресурс]: <http://www.ebrd.com/where-we-are/slovenia/overview.html>

вступу в ЄС також було сформовано переговорну команду Республіки Словенія у складі десяти експертів⁶⁵. Зближення Словенії з Євросоюзом та імплементація його вимог на національному рівні характеризувалися загалом прискореною активністю. Так, дипломатичні відносини Республіки Словенія з ЄС були встановлені в 1992 р., а вже роком пізніше сторони підписали Угоду про асоціацію. У 1996 р. Любляна подала заявку на вступ в ЄС з одночасним підписанням відповідного двостороннього документу, який надав можливість подальшої інтеграції до Євросоюзу. Невідкладні дії словенського керівництва дозволили країні ввійти спочатку до списку кандидатів, з якими у 2000 р. був започаткований переговорний процес, а за чотири роки й бути включеною до складу групи країн ЦСЄ (Вишеградської групи та Балтії), що вступили в ЄС.

Як відзначають окремі експерти, серед головних причин досягнутого успіху було схвальне сприйняття процесів європейської інтеграції та практичних вигод від неї переважною більшістю словенського суспільства та істеблішментом, завдяки «заміні старої ідеології на європеїзацію»⁶⁶.

Протягом підготовчого етапу Словенія сумлінно виконувала висунуті ЄС вимоги, що дозволило країні скористатися низкою переваг, таких як збільшення обсягів іноземних інвестицій, залучення зовнішнього фінансування на реалізацію різноманітних програм європейської допомоги, впровадження необхідних реформ після виходу зі складу Югославії. До досягнутих позитивних результатів реформування під час перехідного періоду слід віднести відчутні зміни в структурі національного виробництва, зокрема, помітне зростання сфери послуг, лібералізацію і приватизацію енергетичної галузі тощо. Режим роботи уряду Словенії зазнав суттєвих змін через пріоритетне місце в порядку денному питань приєднання до ЄС.

Докорінні реформи здійснювались і на місцевому рівні, де за сприяння ЄС створювались окремі регіони економічного розвитку, що сприяло поглибленню співпраці між сусідніми муніципалітетами Словенії. Це, своєю чергою, призвело до впровадження у 2008 р. нових адміністративно-територіальних одиниць – словенських статистичних регіонів, тобто введення нової європейської системи розподілу бюджетного фінансування задля оптимізації територіальної організації влади. Ще раніше, готуючись до вступу в ЄС, у 2003 р. були внесені конституційні

⁶⁵ Fink-Hafner D., Lajh D. Managing Europe from Home: The Europeanisation of the Slovenian Core Executive. – Ljubljana, 2003. – 186 p.

⁶⁶ Krasovec A., Lajh D. The Slovenian EU Accession Referendum: A Cat-and-Mouse Game // West European Politics. – 2007. – Vol.27. – №4. – P.603–623.

поправки, які дозволили парламенту делегувати міжнародним організаціям, які засновані на повазі до прав людини, основних демократичних прав та верховенстві права здійснення частини суверенних прав держави Словенія.

Після вступу Словенії в ЄС розпочався період адаптації країни до його умов – пристосування до високої конкуренції на європейських ринках, узгодження міжнародної діяльності. Цей етап характеризувався закріпленням реформ, запроваджених до вступу в Євросоюз, входженням в європейську інституціональну систему.

Протягом зазначеного часу також діяли різноманітні програми європейської фінансової допомоги (наприклад, Перехідна програма для нових країн ЄС), покликані вбудувати словенську економіку в об'єднану Європу. Проте подальше просування інтегрування Словенії в Євросоюз помітно загальмувалося через відчутне зменшення інтересу до нього з боку владної еліти у зв'язку із завершенням виконання країною вступних умов. Також перешкодою в згаданому процесі після вступу став прихід у 2004 р. до влади правоцентристського уряду на чолі з лідером Ліберально-демократичної партії Я. Яншою.

Поглиблення європейської інтеграції Словенії впродовж останнього десятиліття здійснювалося на кількох конкретних пріоритетних напрямках, зусилля на яких завершилися вступом країни у зону євро та приєднанням до Шенгенської угоди зі взаємним скасуванням прикордонного контролю з сусідами по ЄС у 2007 р.

Є підстави стверджувати про успішне завершення періоду адаптації словенської сторони до Євросоюзу, підкріплене її активною участю в європейському політичному житті, свідченням чого стали, зокрема, плідні головування Любляни в Раді ЄС у 2008 і 2018 рр.

Разом з тим, зазначений період ознаменувався не лише позитивними наслідками, а й спричинив низку проблем внаслідок суттєвої залежності економіки Словенії від фінансових ресурсів ЄС, необхідності повторного реформування низки державних галузей, зокрема системи судочинства, неспроможності словенських фермерів витримувати конкуренцію після відкриття сільськогосподарського ринку країни, зростання вірогідності виникнення національної боргової кризи через зниження рівня довіри іноземних інвесторів до словенської економіки.

Після здобуття незалежності у 1991 р. Словенія, спираючись на свої давні історичні зв'язки з державами Західної Європи, започаткувала планування свого вступу, окрім Європейського Союзу, ще і в НАТО. Уже в травні 1994 р. Словенія з-поміж перших приєднується до програми Альянсу «Партнерство заради миру» і того ж року стає асоційованим

партнером Північноатлантичної Асамблеї. У 1995 р. Любляна підготувала свою першу Індивідуальну програму партнерства з НАТО.

У 1996 р. Словенія започатковує свою участь у роботі Ради Північноатлантичного співробітництва, яка згодом реорганізується в Раду Північноатлантичного партнерства. Цього ж року Любляна серед перших країн-партнерів Альянсу прийняла його пропозицію про початок індивідуального діалогу, в межах якого представила свої ідеї стосовно перебудови національних політичної, економічної та військової систем відповідно до натівських стандартів.

У квітні 1997 р. парламент країни схвалив декларацію про членство в НАТО, а вже в серпні глава словенської держави підписав указ про відкриття місії Словенії при Альянсі. Впродовж 1999–2002 рр. Любляна успішно реалізує чотири Національні річні програми, передбачені Планом дій з підготовки до членства в НАТО.

Ще на підготовчому етапі приєднання до Північноатлантичного договору Словенія у серпні 1995 р. відправила своїх військових у США для участі в натівських маневрах Cooperative Nugget. Своєю чергою на словенських теренах восени 1998 р. відбулися масштабні військові навчання Cooperative Adventure Exchange 98 за участю військ Альянсу та держав-партнерів.

Попри викладене, перша спроба Словенії набути членства в НАТО в 1999 р. виявилася невдалою. Активна підтримка словенської сторони з боку Парижа в цьому питанні не допомогла подолати спротив США. Останні дійшли висновку, що країна ще не вповні відповідає висунутим до членів Альянсу вимогам, і зрештою кандидатуру Словенії було відхилено.

Лише 2002 р. на саміті держав Північноатлантичного договору в Празі Словенія разом з низкою інших європейських країн отримала запрошення започаткувати переговори про свій вступ до Альянсу. По закінченню перемовин, що відбувались у два етапи, словенський уряд у 2003 р. схвалив ініціативу приєднання країни до НАТО. З метою легітимізації зазначеного рішення Любляна в березні того ж року організувала загальнонаціональний референдум, за підсумками якого 66% словенців підтримали вступ країни у військовий блок. Через кілька днів після цього в Брюсселі 19 держав-постійних членів НАТО підписали Протокол про прийняття Словенії в Альянс. У лютому 2004 р. словенський парламент ратифікував Вашингтонський договір, і вже наступного місяця країна стала повноправним членом організації.

Станом на сьогодні армія Словенії, сформована з частин територіальної оборони і поліції, є сучасною та досить добре оснащеною, проте

процес її реформування продовжується. У подальших планах – зміцнення обороноздатності країни та поглиблення модернізації збройних сил з метою їх остаточного приведення до найвищих натовських стандартів. При цьому пріоритетну увагу приділяють підвищенню плати словенським військовим, які ще в липні 2004 р. перейшли на контрактний принцип служби.

Військовослужбовці країни залучались Альянсом до Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані ISAF, операції Joint enterprise в Боснії і Герцеговині, Македонії та Сербії, а також Міжнародних сил у Косово KFOR. Від часу вступу в НАТО армія Словенії стала брати ще більш активну участь у миротворчих операціях, здійснюваних під егідою Альянсу. Представники словенських збройних сил увійшли до командних структур військового блоку та представлені в механізмі опрацювання спільних рішень держав Північноатлантичного договору.

Хорватія оголосила про свій вихід зі складу Югославії 25 червня 1991 р. На початку, як і у випадку зі Словенією, Європейський Союз скептично поставився до такого кроку, пояснюючи свою позицію прагненням зберегти територіальну цілісність Югославії. Проте згодом ЄС змінив політику та визнав 15 січня 1992 р. Республіку Хорватія незалежною державою.

Уже одразу в межах європеїзації Хорватії необхідно було здійснити економічні перетворення, включно з лібералізацією і приватизацією та переходом до мирної ринкової економіки⁶⁷, а також політичні трансформації – суспільну демократизацію, вирішення питання національних меншин та запровадження багатопартійної системи.

Упродовж перехідного періоду лібералізація економіки втілювалась у появі величезної кількості нових приватних підприємств та фірм, приватизації у 1993 р. багатьох нафтопереробних і транспортувальних компаній (наприклад, INA та JANAFA), суднобудування (підприємство Uljanik) тощо. Утім, економічні реформи стартували не надто успішно. Попри початок певної економічної стабілізації рівень хорватського ВВП у 1993 р. впав до рівня 1990 р., одного з найнижчих, з яким зіткнулися країни Балкан у процесі свого реформування⁶⁸. Разом з тим, на внутрішньополітичній арені країни у 1990–2000 рр. панувала правляча партія правого спрямування – Хорватська демократична співдружність, яка не надто прагнула розвивати в країні демократичні норми та інституції.

⁶⁷ Sanader I. Croatia's Course of Action to Achieve EU Membership. – Bonn, 1999. – P.4. – [Електронний ресурс]: http://aei.pitt.edu/285/1/dp_c59_sanader.pdf

⁶⁸ Vojnić D. Croatian economy in transition, 1993. – [Електронний ресурс]: <http://hrcak.srce.hr/file/9697>

Зрештою до переліку необхідних перетворень додалися Копенгагенські критерії, а вже під час переговорного процесу Хорватія повинна була привести своє законодавство у відповідність до всіх 35-ти вимог *acquis communautaire*. Проте, на відміну від Словенії, поширення чинників європейської інтеграції в 1990 р. на хорватські терени зіткнулось із серйозними перешкодами: по-перше, руйнівними наслідками для національної економіки Війни за незалежність Хорватії 1991–1995 рр.; по друге, тим, що внутрішньополітичні процеси до початку XXI ст. формувалися радикально-націоналістичними силами на чолі з навпівавторитарним президентом Ф. Туджманом – антагоністом демократичних перетворень Європейського Союзу. Тому встановлений у Хорватії режим певний час «супроводжувався міжнародною ізоляцією та підозрою з боку будь-якої наднаціональної організації на кшталт ЄС»⁶⁹.

Не зважаючи на зазначені складнощі, вплив процесу євроінтеграції впродовж 1990-х рр. набрав оберти. Одним із найбільш потужних інструментів впливу ЄС на Хорватію стала фінансова допомога на відновлення зруйнованого війною народного господарства та перехід до ринкової економіки. Країна у 1990-х рр. була залучена до реалізації низки економічних проектів ЄС, зокрема, Програми реконструкції⁷⁰ (у 1995 р. Хорватія була виключена з цієї програми через збройний конфлікт у Сербській Країні, і Євросоюз відхилив повторну хорватську заяву).

Водночас, об'єднана Європа намагалася поглиблювати торговельно-економічні відносини з хорватською стороною, умови яких спочатку були асиметричними на користь ЄС. У 1993 р. Хорватія долучилася до реалізації спільних програм з ЄБРР, що сприяло поступовій інтеграції економіки країни в загальноєвропейський ринок. Разом з тим, початок XXI ст. ознаменувався поступальним нарощуванням обсягів європейської допомоги задля просування хорватських реформ. Лише протягом 2007–2013 рр. Хорватія отримала 1 млрд євро на соціально-економічний та політичний розвиток за програмою Адріатична транскордонна кооперація в межах Механізму допомоги при вступі⁷¹.

⁶⁹ Dallara C. Smoother Judicial Reforms in Slovenia and Croatia: Does the Legacy of the Past Matter? // *Democracy and Judicial reforms in South-East Europe*. – 2014. – P. 31–55.

⁷⁰ The enlargement process and three pre-accession instruments: Phare, ISPA, Sapard / European Commission Enlargement directorate General, 2002. – [Електронний ресурс]: http://www.esiweb.org/pdf/bulgaria_phare_ispa_sapard_en.pdf

⁷¹ Adriatic IPA Cross-border Cooperation Programme 2007-2013. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2007-2013/crossborder/adriatic-ipa-cross-border-co-operation-programme-2007-2013

Від початку розвитку взаємин з незалежною Хорватією ЄС прагнув сприяти розв'язанню гострої югославської кризи. Протягом тривалого часу головною зовнішньополітичною стратегією ЄС у балканському регіоні було залагодження міжетнічного конфлікту та запобігання його виходу за кордони колишньої Югославії. Як і у випадку з десятиденною війною в Словенії, Євросоюз намагався виступити посередником. Підписані у 1995 р. за португальського головування в ЄС і безпосередньої участі Німеччини та Франції мирні Дейтонські угоди завершили війну за незалежність Хорватії 1991–1995 рр. Низка європейських експертів вважає, що офіційний Брюссель опосередковано здійснив вирішальний вплив на завершення воєнних дій, бо для Хорватії та Сербії збереження європейської перспективи стало важливішим, ніж потенційний поділ між собою сусідньої БіГ⁷².

Євросоюз намагався посилити контроль за перебігом демократичних перетворень у незалежній Хорватії й шляхом формування в країні спеціалізованих європейських інституцій. Так, 1996 р. було засновано окрему місію, покликану надавати місцевій владі консультативну підтримку та здійснювати моніторинг демократизації і розвитку громадянського суспільства. Цього ж року Хорватію разом з Союзною Республікою Югославією (Сербією і Чорногорією) та Боснією і Герцеговиною було включено в програму «Регіональний підхід для Балкан» (передбачала політичну та економічну стабілізацію в регіоні, а також допомогу причетним країнам в імплементації Дейтонських угод перш, ніж отримати дозвіл на започаткування договірних відносин з ЄС)⁷³. До переліку балканських критеріїв Євросоюзом було віднесено зміцнення стабільності, економічне відновлення, добросовісну політику стосовно нацменшин тощо.

У випадку Хорватії Євросоюз активно використовував принцип умовності, в межах якого було висунуто обов'язкову для вступу в ЄС вимогу до офіційного Загреба налагодити плідну взаємодію з Міжнародним трибуналом по колишній Югославії, заснованим у 1993 р. в Гаазі відповідною Резолюцією РБ ООН. Метою Гаазького трибуналу стало притягти до судової відповідальності осіб, ймовірно винних у порушенні міжнародного гуманітарного права, та сприяти відновленню миру шляхом допомоги замиренню в колишній Югославії.

Іншими прикладами реалізації принципу умовності були запровадження в Хорватії у 2009–2011 рр. адміністративно-судової реформи,

⁷² Belloni R. European integration and the Western Balkans: lessons, prospects and obstacles // *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. – 2009. – Vol.11. – P. 313–331.

⁷³ Papadimitriou D. The EU's strategy in the post-communist Balkans // *Southeast European and Black Sea Studies*. – 2001. – Vol.1. – No3. – P. 69–94.

результатом якої стало внесення поправки до Конституції країни про неупередженість судочинства та реалізація хорватською стороною концепції інтегрованого управління кордонами для країн Західних Балкан, спрямованої на спрощення переміщення через них людей та товарів і зміцнення прикордонної безпеки шляхом поглиблення взаємодії між сусідніми державами регіону.

Започаткований Євросоюзом у 1999 р. Процес стабілізації та асоціації для країн Східної Європи (Хорватія приєдналася у 2001 р.) став черговим важливим кроком для подальшого просування євроінтеграційних процесів у регіоні Західних Балкан⁷⁴, що передбачав загальне зміцнення регіонального співробітництва, демократизацію і лібералізацію національних ринків, побудову громадянського суспільства. Того ж року в тексті «плану Фішера» було запропоновано зміст Пакту стабільності для Південно-Східної Європи⁷⁵, покликаного сприяти країнам Балканського регіону інтегруватись у загальноєвропейські структури, учасницею якого стала Хорватія.

У 2003 р. хорватська сторона подала офіційну заявку на членство в Європейському Союзі. Започаткований у 2005 р. переговорний процес з офіційним Брюсселем тривав до середини 2011 р. і завершився успішним вступом Республіки Хорватія в ЄС з підписанням відповідного документу⁷⁶.

Шлях Хорватії в НАТО також був тривалим. Навесні 1994 р. делегація хорватських високопосадовців вперше після здобуття незалежності здійснила візит у штаб-квартиру Альянсу в Брюсселі та оголосила про прагнення офіційного Загреба долучитися до процесу євроатлантичної інтеграції. Проте трагічні події на Балканах та їхні тяжкі наслідки дозволили Хорватії приєднатися до натовської програми «Партнерство заради миру» і увійти до складу Ради Євроатлантичного партнерства лише в травні 2000 р.

Попри це, в межах своїх зусиль, спрямованих на наближення до НАТО, Хорватія в той чи інший спосіб брала участь у миротворчих операціях на Балканах під егідою Альянсу. Від часу формування у 1996 р. Стабілізаційних сил SFOR у сусідній Боснії і Герцеговині хорватська сторона надавала дієву допомогу в тиловому забезпеченні військ натовської місії. А після початку в березні 1999 р. серйозної кризи в краї

⁷⁴ Stabilization and Association Process. European Commission Enlargement Policy. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/enlargement/policy/glossary/terms/sap_en.htm

⁷⁵ Sändig A., Baumgartner I. Der Stabilitätspakt für Südosteuropa // Menschen Rechts Magazin Heft. – 2003. – №2. – P. 107.

⁷⁶ Detailed country information. Croatia // European Neighborhood policy and enlargement negotiations. European Commission. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/enlargement/countries/detailed-country-information/croatia/index_en.htm

Косово Загреб дозволив натівським військовим літакам місії KFOR використання хорватського повітряного простору.

У лютому 2001 р. у бельгійській столиці було засновано хорватське представництво при НАТО, а трохи більше ніж за рік країна отримала запрошення долучитися до Плану дій з членства в Альянсі. У 2003 р. Хорватія разом з Македонією й Албанією під проводом США створили ініціативне міждержавне утворення – Групу Адріатичної хартії з метою спільного просування євроатлантичним інтеграційним шляхом. Від лютого того ж року хорватські миротворці безперервно залучаються до натівських Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані ISAF. На початку 2005 р. країна вперше взяла участь у щорічних натовських навчаннях SMX05 і від того часу на постійній основі залучається до різноманітних маневрів Альянсу.

У декларації Ризького саміту НАТО від листопада 2006 р. було відзначено значний прогрес, досягнутий хорватською стороною, та окреслено часові межі прийняття країни в Альянс. З 1 січня 2008 р. комплектування Збройних Сил Хорватії переведено на контрактну основу. А вже 2 квітня того ж року на Бухарестському саміті держав Північноатлантичного договору Загреб отримав формальне запрошення вступити в цю організацію. Уже в березні 2009 р. хорватський парламент ратифікував вказаний Договір. Ухвалені рішення на той час підтримували близько 60% хорватів.

Побоювання Хорватії щодо можливого гальмування свого приєднання до НАТО через невирішену територіальну суперечку зі Словенією на спільному морському кордоні в Адріатиці зрештою не виправдалися. Словенський парламент у лютому 2008 р. ратифікував договір про вступ сусідньої країни в Альянс. І 1 квітня 2009 р. Хорватія разом з Албанією постали новими повноправними членами НАТО. У липні того ж року хорватське армійське командування відрядило на участь в операції KFOR до Косово свій перший військовий контингент.

Сприйняття Сербії міжнародним співтовариством після розпаду Югославії як країни-агресора зумовило складність її відносин з Європейським Союзом. Крім того, у 1990-х рр. значний негативний вплив на європейську перспективу сербської сторони справляли внутрішньополітичні обставини, пов'язані з авторитарним режимом, який нав'язала країні правляча Соціалістична партія Сербії на чолі з Президентом С. Мілошевичем. Ситуація дещо нагадувала процеси на внутрішньополітичній арені Хорватії.

Євросоюз не припиняв застосовувати щодо офіційного Белграда різноманітні євроінтеграційні інструменти свого впливу. Насамперед, використовувались важелі матеріальної і технічної допомоги для

структурної перебудови національної економіки країни. Як й у випадку з Хорватією, Союзна Республіка Югославія (СРЮ) певний час брала участь у програмі PHARE, з якої була виключена у 1999 р. через між-етнічну кризу в Косово. Утім, країна все ж таки отримала спеціальні торговельні преференції, покликані сприяти її залученню в ринкову систему ЄС.

До вжитих Євросоюзом заходів слід віднести й заснування в Сербії європейських інституцій задля контролю за просуванням найважливіших реформ у сфері європейської інтеграції. Відкрита, зокрема, в Белграді 2004 р. Канцелярія з приєднання до ЄС координувала найважливішу діяльність на цьому напрямі. У 2007 р. Сербія була залучена до Адриатичної транскордонної коопераційної програми, спрямованої на взаємне зближення країн Балканського регіону.

По закінченню Боснійської війни офіційний Брюссель залучив СРЮ до реалізації двох програм – Регіонального підходу (1996) та Процесу стабілізації і асоціації (1999). Під час ювілейного Стамбульського саміту НАТО 2004 р. особливо наголошувалося, що процес об'єднання Європи завершиться лише тоді, коли всі країни Західних Балкан стануть членами ЄС. При цьому, Сербія називалася невід'ємною частиною Балканського півострова.

Уперше про те, що СРЮ розглядається як потенційний кандидат на вступ в ЄС, було оголошено у 2000 р. на саміті Євросоюзу в Португалії⁷⁷. Отже, перебування до 2006 р. Сербії разом з Чорногорією в складі спільної держави не перешкоджало офіційному Белграду поступово зближуватися з ЄС. Водночас, збереження до кінця 1990-х рр. сербського авторитарного режиму, що провокував міжнародне співтовариство, змушувало офіційний Брюссель з пересторогою ставитися до Сербії.

Так, у 1999 р. унаслідок масштабного збройного конфлікту сербського уряду з албанською етнічною більшістю краю Косово, що спричинив численні жертви та появу біженців серед цивільного населення, НАТО провело військово-повітряну операцію з примушення Белграду до миру. Операція здійснювалася без санкції РБ ООН і тривала 78 днів. Мішенями для натівських бомбардувальників і крилатих ракет були об'єкти, розташовані по всій території Сербії і Чорногорії. Під час авіанальотів знищувалися не лише оборонні бази ВПС, ППО та військово-промислові підприємства, а й цивільна інфраструктура – мости, заводи, транспортні вузли, електростанції та ЛЕП.

⁷⁷ Sela Y., Shabani L. The European Union Politics in the Western Balkans // The Western Balkans Policy Review. – 2011. – Vol.1. – Issue 2. – [Електронний ресурс]: <http://www.kppcenter.org/WBPRReview2011-1-2-Sela-Shabani.pdf>

Операція завершилася підписанням югославським і натівським командуванням військово-технічної Кумановської угоди про вивід сербських військ з Косово та ухваленням Резолюції РБ ООН № 1244, згідно з якою проблемна провінція, юридично залишаючись автономією в складі Сербії, перейшла під контроль ООН, а фактично НАТО – сил KFOR. Опосередкованим наслідком цих подій стала Бульдозерна революція в Белграді 2000 р. та падіння режиму С. Мілошевича.

Подальші численні міжетнічні зіткнення місцевих сербів з косовськими албанцями спонукали політичних лідерів останніх у 2008 р. до одностороннього проголошення незалежної Республіки Косово, чим фактично завершився черговий етап розпаду колишньої Югославії. І хоча незабаром такий крок косоварів був фактично підтверджений Міжнародним судом ООН у 2010 р., не всі країн світу підтримали косовську державність. Зокрема, такі впливові країни світу як Китай, Росія, Іспанія, Ізраїль тощо продовжують вважати відокремлення Косово незаконним, таким, що порушує чинні норми міжнародного права та створює небезпечний міжнародний прецедент.

Зі свого боку, офіційний Белград постійно наголошує, що розглядає цей район як невід'ємну частину території Сербії. Проте саме остаточне замирення з Приштиною та підписання з нею кінцевої двосторонньої угоди про повне врегулювання взаємин є однією з принципових умов для вступу Сербії в Євросоюз разом із зобов'язанням забезпечити цілковите співробітництво з Гаазьким трибуналом. Брюссель запропонував Белграду дати згоду на участь Косово в ключових міжнародних структурах, а Приштина в обмін повинна створити Спільноту сербських муніципалітетів. Відповідна домовленість про це була досягнута 2013 р., проте заблокована косовським керівництвом. Причому офіційно визнавати незалежність Косово від Сербії на сьогодні не вимагається. Неофіційно Белград і Приштина зондують можливість обміну дотичними ділянками територій, на яких в етнічному складі населення переважає національна громада іншої сторони.

Рухаючись шляхом євроінтеграції, уряд Сербії 2008 р. схвалив Національну програму з інтеграції, продемонструвавши своє прагнення приєднатися до ЄС⁷⁸. У 2012 р. Європейська Комісія надала Сербії офіційний статус країни-кандидата на вступ в ЄС, а у 2013 р. започаткувала з нею відповідний переговорний процес.

⁷⁸ National Program for Integration of the Republic of Serbia into the European Union // Government of the Republic of Serbia. European Integration Office. – [Електронний ресурс]: <http://www.mei.gov.rs/eng/information/questions-and-answers/national-program-for-integration-of-the-republic-of-serbia-into-the-european-union-npi/>

У свою чергу, Республіка Косово у 2016 р. також уклала Угоду про асоціацію з Євросоюзом. Крім того, у грудні 2018 р. косовський місцевий парламент оголосив про започаткування процесу формування власної армії з близько 5 тис. військовослужбовців. Це спричинило серйозну стурбованість з боку офіційного Белграда та посилило загальну напругу в регіоні через відсутність жодних гарантій незастосування майбутніх збройних сил краю проти сербської етнічної громади, яка компактно проживає на півночі Косово.

Останні звіти ЄК свідчать про досягнутий сербською стороною певний прогрес, зокрема, спостерігаються успіхи в реформуванні судової системи, сфери державного управління, в питаннях боротьби з корупцією, захисту прав і свобод людини. Сербія поступово починає долати негативні наслідки соціально-економічної кризи, відновлюються темпи економічного зростання, але зберігається високий рівень безробіття, бюджетного дефіциту, продовжується накопичення державної заборгованості, знижується рівень залучення прямих іноземних інвестицій. Ситуація ускладнюється наявністю низки інституціональних проблем – недосконалістю правової системи, збереженням високого рівня корупції, гальмуванням процесів приватизації. Країна перебуває на початковому етапі перетворень з питань фінансового контролю, сільського господарства, соціальної політики та зайнятості. При цьому відзначаються значні досягнення Сербії в питаннях регіональної політики, законодавства у сфері підприємництва та інтелектуальної власності.

Також варто відзначити, що ще у липні 2011 р. офіційний Брюссель заявив про свою готовність надати Республіці Сербія фінансову допомогу в обсязі 1 млрд євро на реалізацію програми вступу країни до ЄС, яка нині триває.

Згідно з новою Стратегією розширення ЄС на регіон Західних Балкан від лютого 2016 р., Сербія разом з Чорногорією до 2025 р. стануть новими членами цього міждержавного об'єднання.

Проіснувавши понад десятиліття після розпаду єдиної СФРЮ, Союзна Республіка Югославія 4 лютого 2003 р. була трансформована в конфедеративний Державний союз Сербії і Чорногорії. Ще в складі СРЮ з 1996 р. фактично основною валютою Чорногорії була німецька марка, яку чорногорський уряд з 1999 р. зробив офіційною валютою, поряд з югославським динаром. 2001 р. югославський динар як законний платіжний засіб на всій чорногорській території припинив свою функцію, а 2002 р. німецька марка у Чорногорії була офіційна замінена на євро.

З червня 2006 р. Чорногорія за результатами проведеного напередодні загальнонаціонального референдуму, на якому 55,5% громадян

висловились за відокремлення від Сербії, проголосила повну державну незалежність. 12 червня 2006 р. Євросоюз визнав суверенітет нової країни, що зняло всі перешкоди для налагодження з нею прямих відносин. Одразу ж після цього Європейська комісія розпочала розробку спеціальної програми для інтеграції Чорногорії. 15 жовтня 2007 р. чорногорці підписали з Європейським Союзом Угоду про стабілізацію та асоціацію, а 15 грудня 2008 р. офіційна Подгориця подала заявку на вступ в Євросоюз.

22 липня 2009 р. європейський комісар з питань розширення О. Рен передав чорногорський владі спеціальний Запитальник з метою допомогти підготувати доповідь щодо готовності країни виконати зобов'язання, що покладаються на членів ЄС. Документ складався з понад двох тисяч запитань стосовно всіх сфер європейського законодавства і Копенгагенських критеріїв. Відповіді повинні були стати основою для рішення ЄК про перспективи членства Чорногорії. Вже 9 грудня 2009 р. прем'єр-міністр Чорногорії М. Джуканович передав Єврокомісії відповіді на поставлені запитання. Того ж місяця черговим важливим кроком на євроінтеграційному шляху Чорногорії стало скасування віз для чорногорців державами Шенгенської угоди.

9 листопада 2010 р. ЄК рекомендувала надати Чорногорії статус країни-кандидата на вступ до ЄС, відзначивши її досягнення, необхідні для ухвалення такого рішення⁷⁹. 17 грудня того ж року такий статус був офіційно наданий, і 29 червня 2012 р. сторони започаткували відповідний переговорний процес.

У звітах ЄК кінця 2010-х рр. щодо побудови усталених політичних інституцій у Чорногорії підкреслюються відчутні успіхи, включно з реформуванням судової системи та органів державного управління. В економічному вимірі позитивно оцінено залучення значних обсягів прямих іноземних інвестицій та динаміки їх подальшого нарощування, відзначено успішну приватизацію, полегшення режиму доступу на чорногорський ринок нових учасників, низький рівень втручання держави в економіку. При цьому показник безробіття у 20% залишається досить високим. Негативним є також зростання бюджетного дефіциту та державного боргу. Деякий успіх на переговорах спостерігається з питань фінансової, бюджетної, продовольчої та соціальної політики. В усіх решта галузях станом на 2019 р. було досягнуто помірного прогресу.

⁷⁹ Communication from the commission to the european parliament and the council Commission Opinion on Montenegro's application for membership of the European Union. – [Електронний ресурс]: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2010/package/mn_opinion_2010_en.pdf

Від початку здобуття незалежності Чорногорія одразу активно долучилася до процесу євроатлантичної інтеграції. Так, у грудні 2006 р. Подгориця приєдналася до натівської програми «Партнерство заради миру», ключовими напрямками співпраці в межах якої були демократичні та оборонні реформи. У квітні 2007 р. чорногорська сторона презентувала документ, що містив деталізацію цілей та пропозиції країни з виконання згаданої програми.

У січні 2008 р. країною було підписано Програму індивідуального партнерства з Альянсом, а вже у квітні чорногорська сторона була запрошена розпочати Інтенсифікований діалог з НАТО. Взаємна співпраця значно розширилася, коли в липні того ж року був узгоджений План індивідуального партнерства, а в грудні 2009 р. Чорногорія отримала План дій з членства в НАТО.

16 вересня 2015 р. чорногорський парламент ухвалив резолюцію про підтримку євроатлантичної інтеграції країни, а 2 грудня 2015 р. глави МЗС держав-членів НАТО на своїй черговій зустрічі в Брюсселі офіційно запросили Чорногорію до переговорів про вступ. Від самого початку проведення переговорного процесу було розраховано здійснити його в стислі терміни – до двох років, тому Брюссель одразу звернув особливу увагу чорногорської сторони, що до завершення процедури приєднання необхідно виконати великий обсяг роботи.

Впродовж 2015 р. натовське керівництво неодноразово відвідувало Чорногорію, наголошуючи, що від майбутнього членства в НАТО виграють всі громадяни країни, а її представники запевняли про зростання підтримки процесу євроатлантичної інтеграції в чорногорському суспільстві.

Водночас активісти низки чорногорських опозиційних партій, включно з окремими депутатами парламенту, вимагали винести питання НАТО на всенародний референдум. З цією метою 18 жовтня 2015 р. опозиція організувала в Подгориці багатотисячні акції протесту, що переросли в масові заворушення і зіткнення з поліцією та були придушені. У жовтні 2016 р. з метою перешкодити євроатлантичній інтеграції Чорногорії у Подгориці було здійснено спробу державного заколоту за активної участі громадян Сербії та Росії.

Зрештою, 19 травня 2016 р. в Брюсселі міністри закордонних справ держав-членів НАТО підписали Протокол про вступ Чорногорії в Альянс. Офіційна церемонія прийняття країни в НАТО відбулася у Вашингтоні 5 червня 2017 р.

Історія Боснії і Герцеговини останніх десятиліть після здобуття нею державної незалежності демонструє доволі суперечливі передумови для повноцінного залучення цієї країни в процеси європейської

та євроатлантичної інтеграції. ЄС та НАТО відігравали найважливішу роль у перебігу подій в БіГ з часу розпаду колишньої Югославії і до закінчення громадянської війни, визначивши значною мірою її підсумки. Після підписання Дейтонських мирних угод 1995 р., захід відтворив цю державу у формі аморфної тричленної конфедерації, що перебуває під міжнародним протекторатом, натівські миротворчі сили були його збройним гарантом до 2004 р.

ЄС виявився найбільшим економічним донором спустошеної військової країни, а з часом – її першим торговельним партнером та інвестором. Зокрема, надання фінансової підтримки БіГ з фонду «Інструмент допомоги у підготовці до вступу в Європейський Союз», починаючи з 2009 р., щорічно становить 150 млн євро. Європейські політики, перебуваючи з 1995 р. на посту Верховного представника міжнародного співтовариства в БіГ, наділеного широкими повноваженнями, в найактивніший спосіб впливали на перебіг внутрішньополітичних подій країни та її державне будівництво.

Разом з тим, неоднозначність позицій, які держави ЄС і НАТО обіймали під час громадянської війни, операції з «примусу до миру» та післявоєнного розвитку, спричинили неоднозначне ставлення до європейської і євроатлантичної інтеграції з боку населення БіГ. Для боснійських мусульман і хорватів прагнення в об'єднану Європу, яка виступала їх захисником, виглядало природним, у той час як боснійські серби сприймали інтеграційні процеси з певною пересторогою. Проте з початком 2000-х рр. європейський курс був підтриманий владою не лише боснійсько-хорватської Федерації, а й Республіки Сербської. При цьому етнічні серби країни по-різному ставляться до кінцевої мети співпраці з Євросоюзом і Альянсом.

Ще в 1998 р. на загальнодержавному рівні було схвалено Декларацію про особливі відносини БіГ з ЄС, а наступного року – резолюцію Скупщини БіГ і заяву лідерів провідних політичних сил з підтримкою євроінтеграційних прагнень країни. У 2003 р. боснійський парламент ухвалив нову резолюцію, якою констатувалася повна політична згода, що найвищим зовнішньополітичним пріоритетом є вступ країни в Європейський Союз⁸⁰.

Того ж року Президія БіГ – колективний глава держави – оприлюднила документ «Загальні напрями і пріоритети зовнішньої політики Боснії і Герцеговини», в якому одним із пріоритетів проголошено залучення БіГ до євроінтеграційних процесів, а кінцевою метою розвитку

⁸⁰ BiH EU. Ministarstvo spoljnih poslova BiH – [Електронний пецып]: http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/multilateralni_odnosi/evropska_unija/bih_i_eu/?id=32084

співпраці з євроатлантичними структурами безпеки визначено інституалізацію відносин з НАТО⁸¹. У 2005 р. вже й Народна скупщина Республіки Сербської в Декларації про стратегічні цілі РС у системі оборони БіГ визначає такими демілітаризацію країни і одночасний найскоріший вступ до політичної організації Північноатлантичного альянсу⁸².

Перебіг відносин БіГ та Євросоюзу демонструє настійливі зусилля офіційного Брюсселя щодо посилення свого впливу в цій державі. Ще в 1997 р. ЄС надав боснійсько-герцеговинській стороні переваги у взаємній торгівлі щодо безмитного ввозу її товарів на європейський ринок, а наступного року створено двосторонню Консультативну робочу групу. У липні 1999 р. на конференції в Сараєво було ухвалено Пакт стабільності Південно-Східної Європи, а в березні 2000 р. Євросоюз оприлюднює «дорожню карту» для БіГ, в якій перелічені 18 умов, виконання яких дозволило б проаналізувати готовність країни до початку переговорів щодо Угоди про стабілізацію і асоціацію.

У березні 2002 р. Брюссель засновує пост Спеціального представника ЄС у Боснії і Герцеговині (його функції виконує Верховний представник у БіГ) та спрямовує до країни свою поліцейську місію на заміну поліції ООН. У червні 2004 р. Євросоюз схвалює Європейське партнерство для БіГ, а в грудні того ж року переймає від НАТО командування миротворчими силами в країні – EUFOR замінює SFOR.

У жовтні 2005 р. ЄК констатує значне просування БіГ у виконанні раніше поставлених завдань і 25 грудня рекомендує започаткувати переговорний процес. Після технічних переговорів 4 грудня 2007 р. Тимчасову Угоду про стабілізацію і асоціацію між БіГ та ЄС було парафоровано, а 16 червня 2008 р. й підписано. На період 2007–2013 рр. Брюссель запровадив новий фінансовий Інструмент з передвступної допомоги обсягом близько 11,5 млрд євро на заміну всіх попередніх допоміжних програм для країн-кандидатів і потенційних кандидатів на вступ в Євросоюз, із вказаної суми БіГ перепало понад 400 млн євро.

1 червня 2015 р. набула чинності Угода про стабілізацію і асоціацію, замінивши собою Тимчасову Угоду. Офіційну заявку на вступ в ЄС офіційний Сараєво подав 15 лютого 2016 р. Згідно з останніми доповідями ЄК, у країні як у політичній, так і в економічній сфері спостерігається незначний прогрес. З більшості економічних умов БіГ

⁸¹ Opšti pravci I prioriteti za provodjenje vanjske politike Bosne i Hercegovine. Ministarstvo spoljnih poslova BiH. – [Електронний ресурс]: http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/osnovni_pravci_vanjske_politike_bih/?id=2

⁸² Декларација о стратешким опредељенима Републике Српској у систему одбране БиГ. – [Електронний ресурс]: http://www.narodnaskupstinars.net/cir/ostalaakta/ostaliakt.php?id_akta=7

перебуває на початковому етапі передвступного процесу. Негативними факторами, що гальмують подальше просування, є високий рівень безробіття, зростання зовнішньої заборгованості, наявність проблем з розвитком інфраструктури, збереження застарілої структури виробництва. До позитивних чинників належать певне покращення бізнес-середовища, помірна інфляція та зниження рівня бюджетного дефіциту, здебільшого завдяки підвищенню податкових ставок у Республіці Сербській.

Розвиваючи свої відносини з НАТО, БіГ 14 грудня 2006 р. приєдналася до програми Альянсу «Партнерство заради миру» й стала членом Ради євроатлантичного партнерства. Утім, безпосередньо до питання можливого вступу БіГ в Альянс серед провідних політичних сил Республіки Сербської консенсус поки що відсутній. Водночас, чинний президент РС М. Додік неодноразово заявляв, що він особисто виступає за приєднання країни до військово-політичного блоку. Така ситуація дозволила міністрам закордонних справ держав-членів НАТО 4 грудня 2009 р. ухвалити рішення про надання БіГ Плану дій з підготовки до членства в Альянсі за умови досягнення необхідного прогресу в процесі реформ.

На натівській міністерській зустрічі в Таллінні 22 квітня 2010 р. було визнано досягнення БіГ значного прогресу в реформуванні сфери оборони. Проте подальше ухвалення для БіГ щорічних національних програм співпраці з Альянсом відкладено до вирішення питання про реєстрацію нерухомого майна оборонного значення як загальнодержавної власності, а не територіальних утворень країни. Оскільки майновий розподіл є предметом суперечки між Федерацією БіГ і РС, процес просування в НАТО призупинився.

Політичні партії боснійських хорватів вели власну гру, прагнучи створення хорватського державного утворення. У 2001 р. вони навіть намагались проголосити таку автономію – тимчасове хорватське самоуправління. Реакцією на це самоуправство стало скасування автономії рішенням Верховного представника та тривале усунення з посад хорватських представників в центральних органах БіГ. Натомість наприкінці вересня 2007 р. більшість провідних хорватських партій країни підписали Крешевську декларацію, в якій виступили за федералізацію країни шляхом створення трьох окремих національно-етнічних федеральних одиниць з наданням особливого статусу столиці Сараєво. Загалом лідери етнічних хорватів країни дотримуються подвійної тактики в питанні про державний устрій БіГ: або територіальні утворення за національною ознакою слід взагалі скасувати, або хорвати, як і серби, повинні отримати свою автономію.

У Республіці Сербській централізаторські тенденції сприймалися як повзуча ерозія її державного статусу та спричиняли жорсткий спротив. Вперше заяви про можливість виходу РС зі складу БіГ пролунали у 2006 р. на тлі проголошення незалежності Чорногорії та підготовки до відокремлення краю Косово. Тогочасний прем'єр-міністр РС М. Додік наголосив, що, згідно з опитуваннями, близько 90% жителів республіки виступають за референдум про від'єднання від БіГ в разі надання незалежності Косово, бо «сербі мають твердий намір заявити, що володіють тими ж правами, як і інші народи», а РС «спроможна існувати як у складі БіГ, так і поза нею».

Після проголошення косовської незалежності сербські опозиційні партії радикально-націоналістичного спрямування закликали керівництво РС наслідувати приклад Косово. Проте, зрештою, М. Додік та очолювана ним правляча коаліція, входячи в явну суперечність зі своєю рішучою попередньою риторикою, повели себе помірковано. Прем'єр-міністр заявив, що від'єднання Косово – не привід для відокремлення, а його партія вимагатиме референдуму про незалежність, якщо буде поставлений під сумнів статус Республіки Сербської⁸³.

Ситуація знову загострилася після виступу члена Президії БіГ від боснійських мусульман Х. Сілайджича на сесії ГА ООН, який назвав РС «продуктом геноциду» та закликав «виправити помилки, зроблені під час війни». У відповідь Народна скупщина РС 15 жовтня 2008 р. на своїй надзвичайній сесії ухвалила різку резолюцію, в якій, серед іншого, ще раз підтвердила попередню позицію про право на відокремлення. Після цього керівництво ЄС і НАТО висловило свою занепокоєність розвитком ситуації. Проте вже 8 листопада 2008 р., по закінченню в РС локальних виборів, М. Додік неочікувано для всіх підписав з керівниками двох провідних політичних сил місцевих боснійських мусульман і хорватів угоду про врегулювання більшості спірних питань у республіці, на чому наполягали представники ЄС⁸⁴.

Важливою і принциповою особливістю європейської та євроатлантичної інтеграції Боснії і Герцеговини було те, що в цій країні йшлося не лише і не стільки про зовнішньополітичний вибір або пошук оптимальних форм зовнішньої безпеки. Як для самої БіГ, так і для міжнародних структур, до яких вона прагне, ці процеси безпосередньо пов'язувалися з характером державного устрою країни і її внутрішньою стабільністю. Поза цим контекстом БіГ як така

⁸³ Dodik kaže da nezavisnost Kosova nije razlog za secesiju RS. – [Електронний ресурс]: http://www.balkantimes.com/cocoon/setimes/print/sr_Latn/features/setimes/features/2008/02/21/feature-01

⁸⁴ Кендель П.Е. Босния и Герцеговина, ЕС и НАТО // Весник МГИМО-университета. – 2001. – № 1. – С. 77–87.

виглядає перед Північноатлантичним альянсом суто «споживачем безпеки», являючи собою сумнівну цінність. Так само й Євросоюз, приймаючи цю країну до своїх лав, лише збільшує число членів, що потребують допомоги.

Ключовим мотивом допуску БіГ в ЄС і НАТО виступає стабілізація ситуації всередині країни і на Балканах в цілому. Для досягнення цієї мети, за уявленнями європейських і американських стратегів, необхідно перетворити Боснію і Герцеговину як побічний продукт змушеного зовнішніми обставинами «шлюбу за розрахунком» у нормальну функціональну державу. Тому кожний крок зі зближення з Євросоюзом і Альянсом примушував до таких змін у внутрішньому устрої БіГ, які б розширювали структуру та владні повноваження загальнодержавних органів, звужуючи відповідно функції територіальних утворень країни. Федерація БіГ вітала такі кроки, оскільки вони відповідали головним цілям усіх політичних сил боснійських мусульман – створення централізованої держави, де б вони, як відносна і найбільш зростаюча більшість, посіли домінуючі позиції.

Після розпаду колишньої Югославії та змушеного виходу Республіки Македонія з її складу, позиція ЄС щодо офіційного статусу нової країни виявилася неоднозначною. Для визначення переліку югославських правонаступників Співтовариство створило спеціальний орган – Арбітражну комісію конференції з Югославії, яка в січні 1992 р. схвалила рішення, що Македонія, серед інших, відповідає всім умовам визнання своєї державної незалежності. 15 січня того ж року Європейська Рада затвердила рішення Комісії.

Проте вже в липні 1992 р., за ініціативою Греції, в Лісабонській декларації ЄС зазначалося, що македонська державність буде визнана тільки в тому випадку, якщо офіційна назва країни не міститиме терміну «Македонія» (однойменної прикордонної грецької провінції)⁸⁵.

Варто відзначити, що труднощі виникли не тільки у відносинах Македонії і Греції. Так, сусідня Болгарія визнала незалежну македонську державу, проте досі не визнає існування окремої етнічної нації македонців та окремої македонської мови. Сербія хоча й визнає македонську державність та національність, відкидає самопроголошену автокефалію Македонської православної церкви.

Впродовж 1992–1995 рр. ЄС неодноразово відступав від свого початкового курсу на підтримку офіційних Афін у македонському питанні.

⁸⁵ Declaration by the European Council on Former Yugoslavia, June 1992. – [Електронний ресурс]: <http://aei.pitt.edu/1420/>

Слід виокремити кілька причин такої ситуації. Насамперед, перший президент Македонії К. Глігоров активно сприяв розширенню зв'язків своєї країни з Євросоюзом⁸⁶. По-друге, ембарго Греції, головуючої в ЄС у 1994 р., накладене на процес європейської інтеграції Македонії, спричинило невдоволення таких впливових європейських держав, як Німеччина, Голландія та Італія, що назвали дії грецької сторони зайвими. Після цього керівництво ЄС звернулося до Європейського Суду, стверджуючи, що ембарго Греції порушує законодавство ЄС. Зі свого боку, Афіни звинуватили Брюссель у відмові виступити нейтральним посередником у суперечці з Македонією.

Ситуацію вдалося врегулювати лише після підписання 13 вересня 1995 р. Тимчасової угоди Македонії та Греції, в якій македонська сторона погодилася змінити свій державний прапор та частину Конституції шляхом внесення положень зі спростуванням будь-яких територіальних претензій до своїх сусідів. У листопаді Македонія отримала План дій з членства в НАТО.

З моменту здобуття незалежності країна отримує від Брюсселя все більшу фінансову допомогу. У 1992–1996 рр. за європейською програмою FARE Македонія отримала 85 млн євро, у 1996–1999 рр. ЄК надала країні 105 млн євро за програмами співробітництва з Грецією та прикордонної співпраці. Євросоюз також надав фінансову допомогу Македонії в сумі 45 млн євро під час боснійської кризи та 50 млн євро під час війни в Косово⁸⁷.

Після спалаху в країні збройного македонсько-албанського міжетнічного протистояння 2001 р. як відлуння війни в сусідньому Косово, Євросоюз і НАТО активізували свою участь в управлінні македонським конфліктом, розглядаючи останній як першу серйозну перевірку загальноєвропейської політики безпеки. У центрі уваги перебувало забезпечення опрацювання та імплементації відповідної мирної угоди, яка б закріпила права албанської нацменшини Македонії. Слід відзначити й активну миротворчу участь у цьому процесі української сторони, яка надала військову допомогу законному македонському уряду бойовими гелікоптерами, літаками та інструкторами, змусивши лідерів місцевої албанської нацменшини сісти за переговорний стіл.

Водночас головним стимулом для врегулювання Македонією своєї внутрішньої міжетнічної кризи залишалася перспектива прискорення європейської та євроатлантичної інтеграції країни. Укладення наприкінці 2001 р. Охридської мирної рамкової угоди стало можливим,

⁸⁶ Solving the problem through dialog // *Nova Makedonija*. – 1994. – 24 February. – №. 1691. – P. 2

⁸⁷ European Commission – CARDS assistance programme – Macedonia 2002-2006. – [Електронний ресурс]: http://cordis.europa.eu/home_en.html

насамперед, завдяки активній ролі ЄС і НАТО. Стимулом дотримання угоди були чіткі домовленості, які передбачали членство Македонії в обох згаданих європейських структурах, що спиралося на широку підтримку македонських громадян – понад 90% висловилися за вступ в Євросоюз і трохи менше – за приєднання до Альянсу.

Охридська угода, підписана також одним із міжнародних посередників – міністром закордонних справ України А. Зленком, складалася з наступних основних пунктів: відмова від застосування насильства в політичних цілях; збереження і відображення багатонаціонального характеру країни у громадському житті; відданість зміцненню органів місцевого самоврядування; добровільне роззброєння і розформування «етнічних албанських збройних угруповань» під контролем НАТО; забезпечення справедливого представництва національних громад на всіх рівнях. У документі також зачіпалося питання мов у країні: статус офіційних мов надавався тим, якими спілкується щонайменше 20% місцевого населення, що автоматично закріпило такий статус за албанською мовою. У додатку до угоди містилися поправки в македонську Конституцію, які виключили положення, що визначає країну як «національну державу»⁸⁸.

Таким чином, кожний крок на шляху приєднання країни до НАТО і ЄС був пов'язаний з прогресом у міжнаціональних відносинах, реформуванням системи управління та судової влади. Міжнародне співтовариство також направило збройні сили для підтримки миру в Македонії, спочатку під командуванням Альянсу, а потім у межах військової місії ЄС, започаткованої у травні 2003 р.

Македонія підписала Угоду про стабілізацію й асоціацію з ЄС у 2004 р. При наданні македонській стороні в грудні 2005 р. статусу країни-кандидата на вступ в ЄС головною причиною цього рішення зазначалося досягнення прогресу у виконанні Охридських домовленостей⁸⁹. Причому офіційний Брюссель пов'язав започаткування переговорного процесу зі здійсненням низки реформ.

У 2008 р. Македонія отримала від ЄК умови вступу в ЄС, до переліку яких увійшли конструктивний політичний діалог, ефективне застосування нового закону про поліцію, покращення бізнес-клімату, прискорення реєстрації прав власності, зміцнення незалежності судової влади. Як зазначається в останніх доповідях Єврокомісії по Македонії, в питаннях побудови усталених політичних інституцій наявне серйозне

⁸⁸ Ohrid Framework Agreement. 13 August 2001. – [Електронний ресурс]: <http://www.adi.org.mk/frameworkagreement.html>

⁸⁹ Commission opinion on the application from the Former Yugoslav Republic of Macedonia for membership of the European Union. – Brussels, 2005. – 7 p.

викривлення реальних результатів реформ через політичну нестабільність в країні. При цьому економічний стан оцінюється неоднозначно. З одного боку, спостерігається певне пожвавлення ділової активності, зберігається надходження прямих іноземних інвестицій, відбувається подальша диверсифікація виробництва, зростання обсягів зовнішньої торгівлі та якісні зміни в структурі експорту – підвищення частки товарів з високою доданою вартістю. З іншого боку, серйозною проблемою залишається державний борг, що перевищив 65% ВВП країни, високий рівень безробіття, а також невідповідний стан транспортної та енергетичної інфраструктури, що потребує модернізації. Необхідного прогресу не було досягнуто у питаннях захисту охорони навколишнього природного середовища, розв'язання релігійних проблем, вільного пересування фізичних осіб, розвитку науки та освіти.

Сподівання македонської сторони на швидке приєднання до НАТО не виправдалась. Під час саміту Альянсу в Бухаресті у квітні 2008 р. на вступ Македонії в Північноатлантичний блок Греція наклала вето на тій підставі, що не було досягнуто взаємоприйнятного рішення щодо назви країни. Тим самим офіційні Афіни порушили статтю 11 Тимчасової угоди між Македонією та Грецією, яка передбачає, що грецька сторона не блокуватиме євроатлантичну інтеграцію країни за використання останньою акроніму «Колишня Югославська Республіка Македонія». Водночас, грецьке керівництво висловило намір заблокувати також і подальший процес європейської інтеграції Македонії.

Після гострої політичної кризи, що супроводжувалася тривалими масовими акціями громадського протесту проти ізоляціоністської політики уряду на чолі з Н. Груєвським, його відставкою, в країні 11 грудня 2016 р. відбулися позачергові парламентські вибори, організовані за посередництва ЄС. Нову владу сформували політичні сили європейського спрямування, які серйозно взялися до розв'язання застарілих проблем у відносинах зі сусідніми державами. 30 вересня 2018 р. пройшов всемакедонський референдум, на який було винесене питання «Чи підтримуєте ви членство в ЄС та НАТО, схвалюючи Угоду між Республікою Македонія та Грецькою Республікою?». Вказаний документ стосувався перейменування країни на Республіку Північна Македонія, домовленість про що була досягнута напередодні між главами македонського та грецького зовнішньополітичних відомств у м. Преспа. Переважна більшість учасників опитування висловилися за запропоновану зміну назви країни, проте в плебісциті взяли участь менше 50% громадян з правом голосу, і його результати були визнані невстановленими.

Попри особистий спротив перейменуванню країни з боку македонського президента Дж. Іванова, а також масові акції громадянського

протесту в Греції, парламентам обох держав після складних внутрішньополітичних перепитів все ж таки вдалося на початку 2019 р. ратифікувати досягнуту Преспанську угоду про перейменування Македонії з внесенням відповідних поправок до її Конституції. Після цього Афіни скасували блокування європейської та євроатлантичної інтеграції македонської сторони, і 6 лютого 2019 р. головуєча в ЄС Румунія ініціювала започаткування переговорів про вступ Республіки Північна Македонія до ЄС ближчим часом, що було підтримано ЄК. Того ж дня посли 29 держав-членів НАТО та Македонії підписали Протокол про вступ Республіки Північна Македонія в Організацію Північноатлантичного договору.

З початком впровадження в Албанії у 1990-х рр. політичних і економічних реформ питання європейської інтеграції постало головним пріоритетом внутрішньої та зовнішньої державної політики, яку підтримали понад 90% албанських громадян після багатьох років ізоляціоністської комуністичної диктатури.

При цьому, слід відзначити, що Албанія, як і Македонія, залишались осторонь від війн на Балканському півострові, пов'язаних з розпадом колишньої Югославії. Проте албанська сторона зіткнулася з тяжкими наслідками внутрішньої економічної кризи 1997 р., під час якої в країні обвалилися фінансові піраміди й запанувала політична анархія.

Першим вагомим кроком ЄС на шляху започаткування реального співробітництва з оновленою Албанією стала ініціатива розробки і підписання з нею, як і з більшістю країн колишньої Югославії, Угоди про стабілізацію і асоціацію. У 2000 р. Албанія серед низки інших нових держав Балканського регіону офіційно отримує статус країни-кандидати на вступ в Євросоюз. На саміті ЄС у Загребі 2000 р. було підтверджено прихильність офіційного Брюсселя ідеї повної інтеграції балканських країн в ЄС та схвалено умови для вступу, зокрема, Албанії, серед яких: зміцнення торговельних і економічних регіональних зв'язків, ефективне освоєння європейської фінансової допомоги, подальша демократизація, реформування правової сфери, розвиток політичного діалогу, досягнення та імплементація домовленостей у межах процесу стабілізації і асоціації. Офіційні переговори про підготовку відповідного документа з албанською стороною планувалося започаткувати в березні 2002 р., проте дати неодноразово переносились, і остаточно Угода про асоціацію і стабілізацію між Республікою Албанія та ЄС була підписана 12 червня 2006 р.

Поширивши дію політики консолідації в тому числі на Албанію, ЄС постав перед складним історичним завданням – економічне відста-

вання цієї балканської країни було набагато більшим, ніж будь-яких інших держав, що вступали в ЄС. Таке гальмування стало наслідком великих структурних проблем, що сформувалися ще в роки неефективної адміністративно-командної системи. Саме по причині кризи в національній економіці, попри надані офіційним Брюсселем обіцянки та започатковану підготовку до членства, процес вступу в ЄС Албанії сповільнився. Угода з нею про стабілізацію і асоціацію набула чинності тільки через три роки після підписання та ратифікації Європарламентом і всіма державами Євросоюзу.

Після цього 28 квітня 2009 р. Албанія подала офіційну заявку на вступ в ЄС. Проте затвердили її лише в червні 2014 р., попередньо скасувавши візовий режим для албанських громадян в грудні 2010 р. На тлі загального зростання євроскептицизму європейські чиновники не роблять прогнозів відносно можливих дат приєднання Албанії до Євросоюзу, все більше концентруючи свою увагу на недостатню реалізацію країною реформ у сфері економіки та права. Це пов'язано також із політичними кризами всередині країни впродовж 2000-х рр., що суттєво гальмували процес албанської європейської інтеграції.

Албанія, окрім Туреччини, серед кола країн, які подали заявку на вступ в ЄС, найпізніше від усіх отримала офіційний статус країни-кандидата – тільки у 2014 р. Проте переговорний процес з нею досі не розпочався, і в албанській сторони в цьому зв'язку виникли небезпідставні побоювання повторення «турецького сценарію». Попри те, що у квітні 2018 р. ЄК рекомендувала Раді ЄС розпочати офіційні переговори з Албанією разом з Македонією про вступ в Євросоюз, питання подальшого просування процесу європейської інтеграції Албанії залишається невизначеним.

Останні звіти Єврокомісії свідчать про відносний прогрес Албанії у здійсненні необхідних перетворень, зокрема, в питаннях реформування політичної системи з одночасним збереженням гостроти проблеми корупції та організованої злочинності. Сучасний економічний стан країни визначається неоднозначно. До негативних факторів відносять: великі боргові зобов'язання, слабку диверсифікацію виробництва, значну частку тіньового сектору економіки, зростаючий рівень безробіття. Позитивними чинниками визнано: певне збільшення кількості нових робочих місць, низький рівень інфляції, збереження тенденції зростання ВВП, зменшення переліку технічних бар'єрів у торгівлі, відносна стабільність банківської системи за збереження кредитних і боргових ризиків. Певний прогрес спостерігається також у розвитку системи освіти, транспорту та інфраструктури у сфері енергетики.

Від початку 1990-х рр. необхідність вступу Албанії в НАТО була предметом глибокого консенсусу всього албанського суспільства. Членство в Альянсі підтримували близько 95% албанців, розглядаючи його як засіб покращення економічного стану своєї країни та гарантію подальшого вступу в ЄС. Албанія віддавна розглядалась як кандидат на приєднання до НАТО, причому в цілому як безконфліктний претендент. Попри те, що певні впливові кола офіційної Тирани виношували ідею створення в майбутньому якоїсь Великої Албанії з входженням до її складу населених етнічними албанцями сусідніх територій краю Косово, північно-західної Македонії та окремих районів Греції і Чорногорії, залучення Албанії в Альянс розглядалося його лідерами як запобігання розвитку подібного негативного сценарію.

Просування країни по шляху до НАТО теж було повільним і тривало 17 років. У 1992 р. албанська сторона приєдналась до Ради Північноатлантичного співробітництва, а у 1994 р. стала учасницею програми НАТО «Партнерство заради миру». Цього ж року в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі було відкрито військове представництво Албанії, а у 1995 р. офіційна Тирана приєдналась до Програми планування процесів і аналізу, здійснюваної в межах «Партнерства заради миру». Це надало країні можливість більш широко долучитися до розробки спільних з Альянсом заходів. Так, з 1996 р. албанські війська беруть активну участь у різноманітних місіях Альянсу – в Боснії і Герцеговині, в Афганістані та в Іраку. Лише у 2000 р. на території Албанії відбулось двоє військових навчань у межах Партнерства заради миру – «Adventure Express» та «Cooperative Dragon».

У 1999 р. албанська сторона приєднується до Плану дій з членства в НАТО, беручи на себе зобов'язання реформувати не лише збройні сили, а й політичну, виборчу та судову системи. Албанський уряд активно включився в діяльність по боротьбі з корупцією, тероризмом, організованою злочинністю, незаконним обігом зброї та наркотиків. Приступивши до реалізації військової реформи з метою формування війська, відповідного натівським стандартам, Албанія від 1999 р. витрачає щорічно на військові витрати близько 108 млн дол. США (приблизно 1,4% національного ВВП). Тим самим виконується одна з найважливіших умов євроатлантичної інтеграції країни щодо поступального нарощування обсягів її військового бюджету.

Від 2002 р. за кошти і під контролем американського Пентагону збройні сили Албанії розпочали виконання десятилітньої програми свого реформування, спрямованої на створення мобільної та високопрофесійної армії. Під час реформи було скорочено кількість застарілих озброєнь і бойової техніки, реалізовано масштабну програму з

утилізації великої кількості старих боєприпасів. ЗС Албанії отримали нові типи зброї та військового устаткування. Серед іншого, за допомогою НАТО було створено сучасну систему радіолокаційного спостереження, що дозволила значно підвищити можливості сил берегової охорони із захисту албанських територіальних вод. Держави Альянсу також взяли участь у підготовці та навчанні особового складу албанської армії.

У 2003 р. Албанія разом з Хорватією і Македонією ввійшла до складу Групи Адріатичної хартії з метою активізації спільного просування цих країн в євроатлантичні структури.

3 лютого 2008 р. Албанія офіційно бере участь в операції НАТО «Активні зусилля», в межах якої натівські ВМС ведуть патрулювання вод Середземного моря, контролюючи судноплавство та допомагаючи виявляти і стримувати терористичну діяльність та захищатись від неї. Станом на 2008 р. річний військовий бюджет країни вже перевищив 2% національного ВВП.

Принципове рішення про вступ Республіки Албанія в Організацію Північноатлантичного договору було схвалено на її Бухарестському саміті 2008 р. 1 квітня 2009 р. Албанія одночасно з Хорватією вступила в НАТО. Хоча й у військовому відношенні приєднання Албанії до НАТО стало не надто значущим, проте володіння країною необхідною інфраструктурою надало можливість блоку встановити контроль за всією Адріатикою.

Станом на сьогодні відносини ЄС і НАТО з країнами Балканського регіону визначаються прагненням останніх стати повноправними учасниками Європейського Співтовариства у зв'язку з можливістю отримання значних вигод від взаємного співробітництва. Водночас ці взаємини мають асиметричний характер через їхню нерівнозначність, бо сторонами виступають окремі держави з одного боку та європейські й євроатлантичні міждержавні структури, які представляють найбільш потужні світові угруповання регіонального і міжконтинентального рівня, з іншого.

Змістом цих взаємин є зовнішнє налаштування політик країн-членів і кандидатів у члени в Євросоюз і Альянс на здійснення політичної, економічної та безпекової трансформації, пов'язуванні національних економік балканських держав з фінансовою системою об'єднаної Європи, поширенню в громадянських суспільствах країн Балкан демократичних норм і цінностей.

Процеси європейської та євроатлантичної інтеграції у різних балканських державах виявилися нерівномірними, відрізняючись залежно від ступеня потужності їхньої дії. Їх вплив характеризується посту-

повою інтенсифікацією, починаючи від так званого «транзитного періоду» 1990-х рр. і закінчуючи набуттям членства або наданням статусу країни-кандидата у 2000-х – 2010-х рр.

Загалом у процесі європейської та євроатлантичної інтеграції у державах Балканського півострову впроваджено докорінні політичні реформи (місцевого самоврядування, адміністративні та судові перетворення), закріплено багатопартійність, набули чинності зміни в нормативно-правових актах, спричинені необхідністю відповідати нормам європейського законодавства. Для контролю за виконанням реформ у країнах регіону створювалися спеціальні інституції, що були координаційними центрами між національними владами та європейськими інституціями. Відповідно, європейська і євроатлантична інтеграція перетворилася на основоположний каталізатор розвитку регіональних держав і допомогла в короткі терміни пройти період трансформації їхніх політичної, соціально-економічної та військової систем.

З метою запровадження перетворень ЄС і НАТО застосовували особливі механізми поширення свого впливу на країни Балкан – такі як принцип умовності, що містив жорсткі політичні вимоги з можливістю вибору. Спроможність враховувати все різноманіття цих держав перетворилася на незамінний важіль зовнішнього впливу офіційного Брюсселя.

Велике значення мала економічна, гуманітарна та миротворча допомога країнам Західних Балкан у перехідний період, коли в залежність від ЄС і НАТО було поставлено економічні та безпекові національні системи, що дозволило зміцнити регіональну політику і взаємозв'язок між державами Балканського півострова ще до їхньої інтеграції в зазначені структури.

Водночас наслідки впливу європеїзації на країни регіону мали як позитивний, так і негативний характер. Останнє втілювалося, головне, у формування надзвичайної залежності цих держав від ЄС і США. Прикладом цього можуть слугувати світові економічні проблеми 2008–2009 рр., коли внаслідок кризи зони євро відчутно постраждали національні економіки країн Балкан, що були змушені звертатися за європейською і американською фінансовою допомогою, йдучи на серйозні поступки.

У підсумку слід зазначити, що через ускладнення геополітичних чинників держави Північноатлантичного договору прискорили процес євроатлантичної інтеграції, вповні охопивши ним усі балканські країни, крім Сербії. У серпні 2014 р. у Берліні за ініціативою Німеччини відбулася зустріч лідерів держав Західних Балкан, де було започатко-

вано так званий «Берлінський процес», метою якого стало запевнення політичних лідерів і громадськості західнобалканських країн у тому, що в майбутньому всі без виключення держави регіону обов'язково стануть частиною ЄС.

РОЗДІЛ 4

РОСІЯ, УКРАЇНА ТА БІЛОРУСЬ ЯК ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

4.1. Вплив російських ментальних особливостей на сучасний зовнішньополітичний курс Кремля

Гібридну війна, яку Росія у XXI ст. розпочала проти України і всього Західного світу, є доброю ілюстрацією до відомих слів прусського воєначальника, воєнного теоретика та історика XIX ст. К. фон Клаузевіца: «Війна є продовженням політики іншими засобами». Феномен війни осмислювався багатьма мислителями давнини й науковцями сучасності. Зокрема, й представниками історичної психології, в якій активно використовується поняття «менталітет». В історичній науці навіть сформувався окремий напрям – «історія ментальностей», а самі поняття «менталітет» і «ментальність» визнані фундаментальними поняттями в сучасній історії⁹⁰.

У загальному розумінні менталітет – це психологічна детермінанта поведінки людей, за будь-яких обставин вірних своєму природному «коду», що історично склався, певна інтегральна характеристика індивідів, сукупність їхніх уявлень, поглядів, почуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього, поведінки в ньому. Менталітет може бути соціокультурно диференційованим. Тоді йдеться про ментальність як про систему образів і уявлень соціальних груп, усі елементи якої тісно взаємопов'язані, і функції якої – бути регулятором їх поведінки і буття у світі. Часом менталітет розглядають як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про «національний менталітет» або «національний характер» як органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних певній етнічній спільноті (народу, нації), що історично склалася⁹¹.

⁹⁰ История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – 255 с.

⁹¹ Кукоба О.А. Доминанты российского национального менталитета // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2004. – № 2. – С. 193.

Національний менталітет є загальносвітовим феноменом, характерним і для моноетнічних, і для багатонаціональних суспільств, яким є Росія. Її національний менталітет являє собою складний конструкт. Він складається з ментальностей багатьох соціальних і культурних груп за домінуючою ролі менталітету населення, яке історично становить більшість всередині соціуму, тобто росіян.

І про менталітет, і про ментальність можна сказати, що це – механізми мислення, які не усвідомлюються, проте відбиваються в поведінці. Вони «розлиті» в культурі і буденній свідомості і виражають не так індивідуальні настанови особистості, скільки позаособовий бік суспільної свідомості. Їх можна умовно назвати колективним баченням світу. Тому вже сформований менталітет маси людей оберігатиме народ від будь-яких глибинних змін, що вимагатимуть від людей змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності.

Менталітет суттєво впливає на розвиток соціуму, на хід історії. Осягання сутності соціально-історичного процесу неможливе без урахування цього впливу. Як писав колись В. Теккерей: «Посієш характер – пожнеш долю». Як доля людини багато в чому визначається її характером, так і доля народу – його менталітетом. Для істориків, одне із завдань яких полягає в поясненні суті того, що відбувалося, чи відбувається, поняття «менталітет» є дуже важливим. Менталітет є у кожної нації, він виявляється в моделях сприйняття і поведінки, що впливають на політичне та економічне життя країни. Національний менталітет є продуктом тривалої еволюції спільноти і впливає на всі поточні процеси, визначає їх характер, динаміку, спрямування. Результати діяльності слугують формами об'єктивації менталітету.

Етнонаціональний фактор відіграє важливу роль у політичному процесі. Вивчення національного менталітету необхідне для розуміння того, з ким доведеться мати справу або вести війну. Звісно, лише етнопсихологічних характеристик недостатньо для пояснення політичних тенденцій, проте вони є важливими, бо можуть багато чого пояснити в реаліях минулого і сучасного. Зокрема, ментальні структури впливають на визначення змісту і векторів зовнішньої політики⁹², що підкреслює важливість їх аналізу.

Особливості російського національного характеру або менталітету цікавлять російських гуманітаріїв уже не одне століття. Можна сказати, що практично всі відомі мислителі XIX-XX ст. висловлювалися з цього приводу. Серед них: К. Аксаков, В. Белінський, М. Бердяєв, В. Даль,

⁹² Чугров С.В. Понятие внешнеполитического менталитета и методология его изучения // Полис. Политические исследования. – 2007. – № 4. – С. 46–65.

С. Булгаков, О. Герцен, М. Данілевський, І. Ільїн, К. Кавелін, Н. Карамзін, Л. Карсавін, І. Кириєвський, О. Лосєв, М. Надеждін, Ф. Нестеров, П. Флоренський і багато інших. У сучасній Росії також з'явилося чимало публікацій фахівців різного профілю, в яких не тільки з'ясовуються характеристики російського менталітету⁹³, а й робляться спроби визначити, як він реагує на виклики часу⁹⁴.

⁹³ Лихачов Д.С. О национальном характере русских // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С.3-6; Иваненков С.П. Размышления о российском менталитете // Россия – XXI. – 1994. – № 11-12. – С. 136-150; Иванов С.К. Сенокосов Ю.П. Размышления о России и русских. Штрихи к истории русского национального характера. – М., 1994. – 461 с.; Касьянова К. О русском национальном характере. – М., 1994. – 267 с.; Российская ментальность: материалы круглого стола // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 25-53; Мостовая И.В. Скорик А.П. Архетипы и ориентиры российской ментальности // Политические исследования. – 1995. – № 4. – С. 69-76; Ануфриева Е.А. Специфика русского характера // Социально-политический журнал. – 1996. – № 5. – С. 26-30; Бутенко А.П., Колесниченко Ю.В. Менталитет россиян и евразийство: их сущность и общественно-политический смысл // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 92-102; Абульханова К.А. Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М., 1997. – 336 с.; Ментальность россиян: Специфика сознания больших групп населения / под общ. ред. И. Дубова. – М., 1997. – 477 с.; Феценко Е.В. Менталитет человека, его эволюция и особенности в Западной Европе и в России. – Новосибирск, 1999. – 74 с.; Трофимов В.К. Генезис и сущность русского национального менталитета. – Ижевск, 2000. – 286 с.; Жидков В.С., Соколов К.Б. Десять веков российской ментальности: Картина мира и власть. – СПб., 2001. – 636 с.; Джидарьян И.А. Представление о счастье в российском менталитете. – СПб., 2001. – 242 с.; Вьюнов Ю.А. Слово о русских (характер, склад мышления и духовные ценности народа в историческом контексте). – М., 2002. – 296 с.; Гудзенко А.И. Русский менталитет. – М., 2003. – 444 с.; Антипова А.В. Природно-исторические ситуации и менталитет россиян // История и современность. – 2005. – Вып. 2. – С. 144-166; Сергеева А. Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность. – М., 2006 – 320 с.; Григорьева А.А. Базовые образы русского менталитета // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2007. – № 5. – С. 75-79; Кульшин Э.С. Эволюция российской ментальности. Два субэтноса // История и современность. – 2008. – № 2. – С. 48-54; Гостев А. А. Проблема российского менталитета в свете отечественной православно-христианской традиции // История отечественной и мировой психологической мысли: Ценить прошлое, любить настоящее, верить в будущее. – М., 2010. – С. 22-32; Кара-Мурза С.Г. Кто такие русские. – М., 2010. – 240 с.; Розов Н.С. Российский менталитет: наиболее конструктивные концепции и их критика // Мир России. – 2011. – № 1. – [Электронный ресурс]: <https://nsu.ru/inf/rozov/publ/rus-mentality.htm>; Полежаев Д. Русский менталитет: социально-философская концепция // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2012. – № 3. – С. 285-303; Фирсов Б.М. Апология «особого пути» и ментальность россиян: взгляд извне // Политическая концептология. – 2013. – № 4. – С. 49-57; Юревич А.В. Базовые компоненты национального менталитета // Вестник РАН. – 2013. – № 83. – С. 1083-1091; Журавлев А.Л., Кольцова В.А. Российский менталитет как предмет психологического исследования: сущностные характеристики и факторы формирования // Историогенез и современное состояние российского менталитета. – М., 2016. – Вып. 2. – С.7-37.

⁹⁴ Герасимов И. Российская ментальность и модернизация // Общественные науки и современность. – 1994. – №4. – С. 63-73; Шульгин Б.П. Российский менталитет в сценариях перемен // Социологические исследования. – 1999. – № 12. – С. 50-53; Барулин В.С. Российский человек в XX веке: потери и обретения себя. – СПб., 2000. – 431 с.; Веретенников Н.Я. Российская ментальность и современность. – Саратов, 2000. – 112 с.; Розов Н. Современный российский менталитет: разнообразие габитусов и направления изменений. – [Электронный ресурс]: <http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm>; Монахова И.Р. Российский менталитет в свете глобальных вызовов – вечных и современных // Век глобализации. – 2011. – № 2 (8). – С. 150-162.

В українській гуманітаристиці також є публікації, присвячені ментальним проблемам у цілому⁹⁵ та російським ментальним особливостям зокрема⁹⁶. Однак проблему їхнього впливу на формування зовнішньополітичного курсу Кремля практично не розроблено, хоча розуміння її значущості наявне. Підтвердженням цього може бути публікація 2016 р. Центром стратегічних і міжнародних досліджень США (CSIS) доповіді про зв'язок російської ідентичності із зовнішньою політикою РФ під авторством російського вченого І. Зевельова. Головна ідея цього документу полягає в тому, що в поточній нестабільній ситуації на міжнародній арені винувата саме російська ментальність⁹⁷.

Інший аспект проблеми – незмінність і змінність менталітету. Класики досліджень національного характеру акцентували стійкість його засадничих рис. Так, Л. Леві-Брюль писав: «Хоч би якими значними були зовнішні зміни в способі життя, менталітет залишається колишнім...»⁹⁸. Закріплюючись у психіці історично, певні риси передаються з покоління у покоління і актуалізуються в підходящих умовах.

Однак умови існування людей змінюються, що не може не вплинути на ментальні особливості. У процесі розвитку національного соціуму його первісні ідеї і цінності зазнають змін залежно від історичної ситуації, зміни обставин життя народу. Деякі культурні патерни слабшають, інші починають діяти активніше. Тому на кожному історичному етапі специфіка національного менталітету, зберігаючи його суть і характерні риси, відрізняється від попередніх і наступних епох. У кожній генерації носіїв менталітету – переплетення різноманітного старого і нового, проте ментальна інерція не здатна до перекроювання картини світу синхронно із суспільними перетвореннями і змінами. Разом з тим існує зворотний зв'язок: залежність змін суспільств від ментальних особливостей народів. Деякі компоненти національних менталітетів мають більш змінюваний характер, ніж інші, проте в кожному менталітеті існує відносно стабільне ядро.

⁹⁵ Калина Н.Ф. Лики ментальности и поле политики. – К., 1999. – 184 с.

⁹⁶ Дацюк С. Російська ментальність: загадка, вигадка і незмінна субстанція. 24.11.2015. – [Електронний ресурс]: <https://uainfo.org/blognews/1448375302-rosiyska-mentalnist-zagadka-vigadka-i-nezminna-substantsiya.html>; Козирецька С.А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмитість орієнтирів // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – 2016. – Вип. 42. – С. 239–244; Орлова Т. Російська бідність з точки зору історії ментальностей // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 49. – С. 120–131.

⁹⁷ Гимадеева А. Запад обвинил в новой холодной войне российский менталитет. – [Електронний ресурс]: https://pikabu.ru/story/zapad_obvinil_v_novoy_kholodnoy_voyne_rossiyskiy_mentalitet_4683975

⁹⁸ Леві-Брюль Л. Первобытный менталитет. – СПб., 2002. – С. 332.

У науковій літературі виокремлюється низка об'єктивних факторів, що впливають на формування, підтримку і трансформацію національного менталітету. Насамперед, це – природа, серед якої етнічна спільнота виростає і творить свою історію. Особливості довкілля зумовлюють суспільно-виробничу технологію, характер праці, а також образ світу. Важливе значення мають природно-географічні умови проживання тієї чи іншої спільноти. До них відносяться розміри і місце розташування країни, її рельєф, природу кордонів, клімат, наявність корисних копалин, флору і фауну, заселеність, географічне сусідство з іншими етносами. До цього переліку слід додати характеристики процесу людського спілкування (комунікації), оскільки тільки у взаємодії людей між собою в просторі і часі з'являються спільні почуття, уявлення, думки⁹⁹.

Серед факторів впливу на першому місці – географічний. Російський етнос формувався на території, яка не була захищеною природними перешкодами, такими як високі гори або океанські простори. Територіальне ядро етносу, що сформувався як російський, не надто сприятливе для тривалого проживання. Континентальному клімату притаманні значна мінливість погоди, різкі річні і добові стрибки температур, тобто сезонність, нерівномірність розподілу опадів, що часто призводить до посухи. Ранні заморозки і довга зима значно скорочують період сільськогосподарських робіт, що в Росії триває приблизно 130 днів. Ризикований характер землеробства, один врожай на рік при низькій врожайності не могли забезпечити селянам гарантованого і високого прибутку. Голод траплявся з певною періодичністю впродовж всієї російської історії. Бідність – постійний стан переважаючої більшості населення, яке впродовж століть мешкало по селах.

Територіальне ядро російської цивілізації склалося в переважно лісовій зоні з підзолистим типом ґрунту, що вимагало очищення ділянок від дерев і чагарнику, глибокого орання, постійного внесення добрив, загалом, значного напруження сил. Умови ведення сільського господарства вимагали об'єднання трудових зусиль. Це призвело до тривалого існування сільської общини і великої патріархальної селянської сім'ї. На початку XX ст. приблизно 90% населення Росії становили селяни. Саме в їхньому середовищі формувався національний менталітет. У сучасній РФ під впливом урбанізації демографічний склад населення змінився, однак селянська ментальність живе в середовищі городян першого-другого-третього покоління, особливо її живлять заклики до відродження традицій.

⁹⁹ Кукоба О.А. Указ. соч. – С. 194–195.

Сучасний російський історик Є. Миронов пише: «Суворий клімат вплинув і на формування особливого типу менталітету населення... Наодинці за таких умов прожити було неможливо. Звідси й набагато міцніша община, ніж на Заході, колективізм замість індивідуалізму, співпраця і взаємодопомога замість конкуренції і суперництва. Усе це сформувало особливий тип менталітету російського народу, пріоритет общинних цінностей, колективізм, роль держави у забезпеченні виживання населення»¹⁰⁰.

Таким чином можемо стверджувати, що однією з базових сутнісних характеристик російського менталітету є общинний колективізм. Його основні риси: співпричетність індивіда до справ й інтересів колективу, співпраця, «ембріональність» приватновласницьких прагнень, некористолобство, байдужість до правових норм, прагнення до вищої моральної правди, справедливості й рівності. Такий колективізм нівелює і придушує особистість, породжує зрівняльність і патерналізм, утриманство, сподівання у вирішенні власних проблем на державу, а не на власні сили, що часто переростає в месіанізм, у нетерпимість до інакодумства¹⁰¹. Общинність, колективізм сприяє гомогенізації населення, що полегшує управління ним, а населення, здебільшого, тому не опирається.

Низка дослідників вказує на внутрішню суперечливість, різноспрямованість ціннісних орієнтацій і настанов російського менталітету, його провідних рис. Серед позитивних називають «адаптивність і самостійність, винахідливість і сприйнятливість до нового, стійкість до нестач і терпіння, душевну теплоту, турботу про близьких. Ще відзначаються наявність сильного потягу до справедливості, праведного осягання життя, служіння високим ідеалам, Батьківщині, почуття обов'язку, безкорисливе подвижництво, здатність до самозречення». Як на слабкі риси російського народу вказують на «роз'єднаність, низьку самодисципліну і нездатність до самоорганізації без підкорення і примусу, правовий нігілізм, патерналізм і підданську культуру, максималізм і хитання від крайності до крайності»¹⁰².

Простежуючи історію складання менталітету, варто взяти до уваги російську цивілізаційну модель: община і лідер, якому всі мають бути незаперечно відданими. За таких умов формується підданська полі-

¹⁰⁰ Миронов Е.В. Особенности исторического пути развития России // История и современность. – 2011. – № 1. – С. 146.

¹⁰¹ Маймина Е.З. О социально-экономических особенностях развития России // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 118.

¹⁰² Розов Н.С. Российский менталитет: наиболее конструктивные концепции и их критика // Мир России. – 2011 – №1. – [Електронний ресурс]: <https://nsu.ru/filf/rozov/publ/rus-mentality.htm>

тична культура, яка в різний спосіб виявлялася в різних модифікаціях у всі часи існування російської держави, хоч би як вона називалася. І хоч як звався її керманич – «цар-батечко» або «сучасний національний лідер Росії»¹⁰³, така політична культура є патріархально-авторитарною. Відповідно до неї суспільство уявляється великою родиною на чолі із «батьком», який краще за всіх все розуміє і знає як діяти. За патерналістськими настроями приховується намагання виправдати власну соціальну пасивність, безпорадність, утриманство, залежність від того, що дасть держава як втілення батьківського піклування. Однак за те, що хтось бере на себе відповідальність за твою долю, треба чимось заплатити, насамперед свободою, підданством, громадянським приниженням. З іншого боку ці втрати необхідно чимось компенсувати, у випадку росіян – відчуттям причетності до чогось величного. Величності держави, велич якої забезпечує політика її лідера.

Російські дослідники підкреслюють значення природно-географічних обставин для формування системи влади, а також для складання менталітету. «Забезпечити цілісність і життєздатність етносу за умов його розпорошеності на великій території могла тільки сильна державна влада. Створення надміцної державної організації, здатної не тільки витримувати надвисокий тиск із зовні, а й подолати його, стало, таким чином, відповіддю Росії на історичний виклик»¹⁰⁴. Своєрідність державного устрою наклала глибокий відбиток на менталітет росіян, однією з провідних ознак якого стало прийняття етатизму, а народна мудрість визначила тактику пасивної адаптації до держави.

У сьогоденній Росії спостерігається відродження традиційного російського авторитаризму, що ідейно спирається на патерналістські настрої широких мас. Така система не тільки нав'язується «згори», а й має підтримку «знизу», бо правителю суспільною свідомістю делегується відповідальність і право приймати рішення на міжнародній арені та розв'язувати конфлікти в середині країни. У XIX ст. таке народне світобачення влучно описав М. Некрасов у вірші «Забуте село»: «Вот приедет барин, барин нас рассудит...».

Об'єктивно переважна більшість населення сучасної Росії «годується з руки держави». Це – державні службовці, військові і силовики, бюджетники, працівники державних підприємств, пенсіонери, а також члени їхніх родин. Так, станом на 2013 р. половину працюючих росіян – 33,6 млн осіб складали чиновники, силовики, працівники соціальної сфери та державних підприємств. Тобто половина працюючих грома-

¹⁰³ Галяс І.А. Указ. соч. – С.1–7.

¹⁰⁴ Кукоба О.А. Указ. соч. – С. 196.

дян РФ працює на державу та напряду залежна від державної влади¹⁰⁵. Усі вони зацікавлені в тому, щоб держава була спроможна здійснювати фінансування відповідних виплат. З іншого боку, величезність території країни і уявлення про її «невичерпні запаси» породила велими розмиту свідомість, погане розуміння того, як слід співвідносити свої права та інтереси з чужими правами, зокрема, з правами інших держав. Сутнісною рисою російського способу життя є безправ'я переважної частини населення, оскільки він ґрунтується на приматі державної влади над законом. Відповідно правовий нігілізм російського менталітету виявляється не тільки на національному рівні, а й на міжнародному. Яскравий приклад цього явища – порушення Москвою всіх базових угод з незалежною Україною 2014 р.

Французькому королю Людовіку XIV приписується фраза: «Держава – це я», натомість у сучасній РФ поширений мем: «Росія – це Путін. Путін – це Росія», який утворився у 2014 р. після публічно сказаних слів першого заступника глави Адміністрації президента РФ В. Володіна: «Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії»¹⁰⁶.

Такі особливості характеру радянських і пострадянських людей, як схильність до раболіпства й холуйства і/або примусу і насильства, лицемірство, цинізм, нетерпимість до інакодумства, шовінізм, про які писали російські суспільствознавці ще до агресії Росії проти України¹⁰⁷, безперечно впливають на російську зовнішню політику та подальшу ескалацію напруженості на міжнародній арені.

Як зазначає доктор філософських наук, керівник сектору філософії культури Інституту філософії РАН С. Нікольський: «Наш час відкрив, що поведінка мас пояснюється не тільки їх темрявою, пам'яттю про страх або відчуттям вузди, що не слабне. Значною мірою вона диктується й тим, що дії влади народ вважає правильними, підтримує і любить саме таку владу, саме існуючий у країні порядок визнає не тільки вірним, а й єдино можливим»¹⁰⁸. Це зумовлено «базовими константами

¹⁰⁵ Бульвінський А.Г. Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції // Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія. – К., 2017. – С.168–169.

¹⁰⁶ Володин: «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России». 23.10.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.mk.ru/politics/2014/10/23/volodin-est-putin-est-rossiya-net-putina-net-rossii.html>

¹⁰⁷ Мостовая И.В. Архетипы и ориентиры российской ментальности; Кессиди Ф.Х. О парадоксе России // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 87-91; Гудков Л.Д. Негативная идентичность. – М., 2004. – 816 с.; Левада Ю. Ищем человека: Социологические очерки. 2000–2005. – М., 2006. – 384 с.; Гудков Л.Д., Дубинин Б.В., Левин А.Г. Фоторобот российского обывателя // Мир России. – 2009. – № 2. – С. 22–33.

¹⁰⁸ Нікольський С.А. Об архитектуре российской власти и общества, или игры со Змеем Горынычем // Политическая концептология. – 2017. – № 3. – С. 135.

російського буття»: імперським статусом країни, самодержавним характером влади, зростанням власності і влади, з одного боку, і відсутністю власності у народу¹⁰⁹.

У Росії ніколи не було справжньої приватної власності, яка б охоронялася законом, так само, як і права і безпека приватного власника. Натомість на Заході приватна власність – основа свободи – економічної і політичної. Свобода неодмінно веде до розвитку, появи інновацій, змін, збільшення різноманітності, в решті решт до зростання складності устрою життя. Однак у російському суспільстві домінує консервативний тип мислення, в рамках якого будь-які соціальні трансформації сприймаються як зміни на гірше. Здавна однією з рис російського національного характеру є любов до простоти. У складнощах важко самотійно зорієнтуватися, тому росіяни звикли покладатись на «світлий розум» і «залізну руку» лідера. Своєю чергою самодержець може управляти у величезній державі, тільки максимально спростивши всі керовані об'єкти. Звідси, прагнення простоти – і «нагорі», і «внизу».

У західній системі цінностей головна – вільна особистість, у російській – держава і служіння їй. Як співали за радянських часів: «Была бы страна родная, и нету других забот», і люди не повинні сумніватися у цьому. На відміну від Заходу з раціональним типом свідомості громадян, у Росії домінує міфологічна емоційна свідомість, де розум викликає підозри, що ілюструє часто вживане кліше: «Ач, який розумний знайшовся!» із підкреслено негативною конотацією. Власне, у міфологічній свідомості нічого поганого немає. Всі народи із цього починали. Проте чимало з них на ній не затрималися, рушили шляхом переходу від міфологічної до логічної свідомості. Росія ж такому переходу пручається, милуючись власною емоційністю. Родовими ознаками російського менталітету стали нерозвиненість логічної свідомості, нелюбов до роздумів і навіть побоювання їх, догматизм і начотництво. Люди на з міфологічним мисленням не звикла розмірковувати, складнощі їй лякають, їй свідомістю легко маніпулювати. Це пояснює ситуацію з ефективністю обробки громадської думки засобами масової інформації у сьогоденній Росії.

Як традиційна російська свідомість віддзеркалюється в сучасній зовнішній політиці Кремля? Міфологічна емоційна свідомість формує певну культуру, стрижнем якої є «боротьба добра зі злом». Причому саме Росія «захищає добро», отже її дії виправдані, бо ведуться «заради порятунку світу». Росія в цій боротьбі – мучениця. Виступаючи на щорічному дискусійному клубі «Валдай» у жовтні 2018 р., президент

¹⁰⁹ Там же.

РФ В. Путін пояснив, що чекає на росіян у разі початку ядерної війни: «Агресор має знати, що відплата невідворотна. Ми – жертви агресії, ми як мученики потрапимо в рай. А вони просто здохнуть. Навіть розкається не встигнуть»¹¹⁰.

Ці слова президента Росії демонструють живучість у російському суспільстві міфу про рай і потрапляння туди за муки та образу росіян як «мучеників» за правду. Подібні уявлення були характерними і на початку російській агресії проти України, коли іноземні держави запровадили санкції проти РФ, і матеріальне становище значної частини населення РФ почало погіршуватись. Здавалося б, це мало викликати посилення протестних настроїв, а насправді спостерігалася масова консолідація, схвалення зовнішньополітичних дій влади.

Війни в Україні та Сирії на деякий час відвернули увагу росіян від реальних життєвих проблем. У 2014 р. увага і тривоги росіян були практично повністю сконцентровані на проблемах відносин із Заходом, Україною, Кримом і Донбасом. Навіть обвал цін на нафту, що тоді почався, турбував лише 9% респондентів соціологічних опитувань¹¹¹.

Російські оглядачі у 2016 р. писали: «І тут знову виявляється сила менталітету: притаманна російському народу-ідеалісту терплячість, здатність і готовність стоїчно переносити нестачі і труднощі в ім'я вищих цілей, перевага духовних цінностей над матеріальними»¹¹². Ці сучасні оцінки перегукуються з думками дослідників початку ХХ ст., зокрема професора університету Св. Володимира І. Сікорського, який писав: росіян відрізняє терпіння і страждання, що впливає з нього. «Потреба мучеництва є наче необхідною психологічною практикою, наче внутрішньою підготовчою вправою, без якої була б немислимою боротьба з перешкодами, що накладалися на людину суворою і бідною природою. Терпіння і покірливість долі мають бути, без сумніву, визнані як найвидатніші особливості російської душі»¹¹³.

Покірливість долі, тобто фаталізм і прагнення уникнути персональної відповідальності є однією з провідних рис російського національного характеру. Дійсно, яку відповідальність може нести людина, якщо все визначено наперед? «На все – воля Божа», «я як усі». У наш час спільнота із переважанням міфологічного мислення увійшла в руйнів-

¹¹⁰ Путин о ядерной войне: Мы попадем в рай, а они сдохнут. 18.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.segodnya.ua/world/russia/putin-o-yadernoy-voynе-my-poradem-v-ray-a-oni-sдохnut-1180919.html>

¹¹¹ Бызов Л.Г. Ценностная трансформация российского общества на фоне социально-политического кризиса и посткризисного синдрома // Общественные науки и современность. – 2016. – № 6. – С.12.

¹¹² Журавлев А.А., Кольцова В.А. Указ. соч. – С. 9.

¹¹³ Там же. – С. 10.

ну суперечність із ускладненням проблем сучасного глобалізованого світу, які потребують вирішення. Однак і російське суспільство, і влада ігнорують зміну умов та зростаючу складність світу, що вимагає приймати все більш складні рішення.

Нераціональність, сподівання на фарт, недалекоглядність – ці риси російського менталітету можна побачити в багатьох зовнішньополітичних акціях Кремля. Лише за останні роки «російський слід», тобто втручання було помічено в спробі державного перевороту в Чорногорії у 2015 р.¹¹⁴, каталонському русі за відокремлення від Іспанії у 2015–2017 рр.¹¹⁵, англійському Brexit 2016 р.¹¹⁶, заворушеннях «жовтих жилетів» у Франції у 2018 р.¹¹⁷, підтримці диктатури у Венесуелі¹¹⁸ та ін.

Російський національний характер влучно характеризується словами «бесшабашность» або «безбашенность». Стриманості і розважливості західної людини протистоїть нерозважливості росіянина, його безтурботність і неощадливість. Це обертається невмінням планувати, передбачати віддалені наслідки своїх дій, думати про завтрашній день (показова народна приказка: «День да ночь – сутки прочь»). Для російської людини некомфортно бачити поруч із собою іншу людину, яка активно будує своє життя, намагаючись його покращити, з перспективою на майбутнє. Тут дух росіянина повстає, починає цькувати «буржуя», «куркуля», «Гейропу» або Україну. Не випадково в масовій російській свідомості склався образ «хохла» – дрібного куркуля, жадібного і хитрого, який не поспішає ділитися «по-братськи».

Попри величезні території і багаті поклади корисних копалин, російський народ завжди жив бідно. Ця бідність впливає з неспроможності раціонально розпорядитися наявними ресурсами заради спільного добробуту громадян, як це має місце в Норвегії або Саудівській Аравії. Як зазначає доктор політичних наук В. Пастухов: «Росіяни легко йдуть на смерть і подвиг, проте організація свого повсякденного

¹¹⁴ Російський слід у Чорногорії: далі буде. 06.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.ar25.org/article/rosiyskiy-slid-v-chornogoriyi-dali-bude.html>

¹¹⁵ ЗМІ розповіли про «російський слід» референдуму у Каталонії. 26.09.2017. – [Електронний ресурс]: https://espresso.tv/news/2017/09/26/zmi_rozpovily_pro_rosiyskiy_slid_referenduma_u_kataloniyi

¹¹⁶ Британська преса виявила чіткий російський слід у референдумі щодо Brexit. 11.06.2018. – [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/8055538>

¹¹⁷ Франція розслідує російський слід у протестах «жовтих жилетів». 10.12.2018. – [Електронний ресурс]: <https://znaj.ua/world/193544-franciya-rozsliduye-rosiyskiy-slid-u-protestah-zhovtih-zhiletiv>

¹¹⁸ Лавров заявив, що «Росія зробить все» для підтримки Мадуро. 29.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/svit/lavrov-zayaviv-scho-rosiya-zrobit-vse-dlya-pidtrimki-maduro-1288194.html>

життя уявляється їм непосильним завданням»¹¹⁹. Замість того, аби витрачати кошти на поліпшення життя власного народу, мільярди витрачаються на військові потреби. Так, за даними SIPRI, у 2017 р. РФ вийшла на третє місце у світі за військовими витратами (69,2 млрд дол.)¹²⁰, і це при тому, що, за даними Росстату, за підсумками того ж 2017 р. у РФ четвертий рік поспіль відбувається падіння рівня життя громадян¹²¹.

Війну можна використовувати для виправдання нестач, що пояснюються підступами тих, хто ненавидить Росію: «Священна війна проти несправедливості в розподілі державної величі у світі відволікає від несправедливості в розподілі багатства і злиденності всередині країни»¹²². Тобто від незадоволення владою. Коли точиться війна, владі зручніше тримати власний народ у покорі, згуртовуючи його навколо себе. Спираючись на переконаність, що сильна влада спроможна одержати перемогу, активізується мобілізаційний колективізм, відбувається негативна консолідація – згуртування проти «ворогів». Нині Кремль, визначаючи свою політику на внутрішній і зовнішній арені, враховує і спирається на глибинні шари народної підсвідомості, де завжди дремає протистояння «своїх і чужих». Відповідно, у критичний час владою розпалюється ворожнеча проти того, хто начебто ненавидить Росію, хоче підкорити і загарбати її багатства. У ролі такого ворога історично виступає Захід. Разом з тим підспудно роздмухується ненависть і до тих, хто просто живе краще або хоче жити краще, ніж Велика Росія. У наш час у цю категорію потрапила Україна, яка захотіла жити «як в Європі» і почала рухатись у її бік.

Крім того, у Росії існують давні традиції насильницьким способом розв'язувати складні питання. Нерозуміння часто породжує прагнення застосувати силу, вдарити, зруйнувати, вбити. І для зовнішньої політики СРСР, і для сучасної зовнішньої політики РФ притаманна така риса, як високий рівень агресивності. За умов культу сили компроміс у Росії вважається ознакою слабкості, а насильство розглядається як найпростіша форма «узгодження» відносин та інтересів. Не дарма В. Путін

¹¹⁹ Блог Пастухова. Русский характер: существует ли русский «культурный код»? 01.06.2016. – [Електронний ресурс]: https://www.bbc.com/russian/blogs/2016/06/160601_blog_pastoukhov_russian_character

¹²⁰ SIPRI: Росія увійшла в трійку світових лідерів за кількістю військових витрат. 24.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://nv.ua/ukr/world/countries/sipri-rosiya-uvijshla-v-trijku-svitovih-lideriv-za-kilkistju-vijskovih-vitrat-103337993.html>

¹²¹ Уровень жизни в России отбросило на 9 лет в прошлое. 25.01.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/uroven-zhizni-v-rossii-otbrosilo-na-9-let-v-proshloe-10139968865>

¹²² Рубцов А.В. Цивилизационный выбор в постсоветском контексте: реальные и ложные цели // Политическая концептология. – 2018. – № 4. – С. 7.

публічно коментуючи зовнішньополітичну акцію Росії в Сирії підкреслив: «Если драка неизбежна – бить надо первым»¹²³.

Общинність російського менталітету зумовлює його антиіндивідуалізм. Для Російської держави людина – не більше, ніж «гвинтик», до того ж «незамінних немає». У російському народі поваги до особистості також завжди бракувало. Відчуття власної слабкості, приниженості зумовлює прагнення виявити зверхність, принизити опонента, якщо не фізично, так морально. Цим, зокрема, пояснюється поширеність мату в російському розмовному спілкуванні, в якому прийнято політичних опонентів таврувати як «дерьмократів», «ліберастов», а для інших народів винайдені глузливі прізвиська, наприклад, «піндоси» – для американців, «Гейропа» – для європейців. Однак поруч із зневажанням інших – пекуче бажання, аби Росію поважали у світі, хоча б через страх.

Потреба в повазі з боку інших і в самоповазі відноситься до базових людських потреб. Попри власні незavidні життєві досягнення такі відчуття зростають від усвідомлення належності до сильної, могутньої спільноти, так виникає гримуча суміш комплексів неповноцінності і величності. Сучасна російська влада спрямувала ці народні інтенції в актуалізацію міфу про відновлення, розширення імперії. При цьому використовуються слогани, які суперечать один одному: «Росію ніколи не поставити на коліна» і «Росія встає з колін», але для росіян це нормально, адже однією з рис російського менталітету є алогізм.

В. Путін своєю агресивною зовнішньою політикою намагається відтворити споконвічний імперський дискурс буття Росії. Базовими принципами цієї політики є: політичний консерватизм («соціальна стабільність і сильна держава»), традиціоналізм (захист національних традицій і цінностей, міцна сім'я, православ'я, антизахідництво, відновлення статусу Росії як великої держави) і «єдність народу і влади», тобто придушення опозиції, керовані вибори, використання засобів масової інформації з метою пропаганди¹²⁴.

Частиною російського менталітету є явище «народного імперіалізму», коли експансія і мілітаризм сприймається позитивно та виправдовуються. Так, у 1968 р., коли Чехословаччина зробила спробу зменшити залежність від Москви, радянські люди обурювалися: «Ми їх звільнили від фашизму, а вони...». Натомість офіційне засудження Німеччиною російської агресії проти України вилилось у 2015 р. у поширенні серед росіян гасла на кшталт: «Можемо повторити», а на

¹²³ Владимир Путин: Если драка неизбежна – бить надо первым. 22.10.2015. – [Електронний ресурс]: https://echo.msk.ru/blog/day_video/1645224-echo/

¹²⁴ Гудков Л. Инерция пассивной адаптации // Pro et Contra. – 2011. – Январь-апрель. – С. 26.

задньому склі автомобілів німецьких марок Mercedes-Benz, BMW, AUDI, Volkswagen, Porsche деякий час виблискували наліпки «На Берлін!». Це наочна ілюстрація антиномії російського менталітету: патріотизм і схилення перед Заходом, адже патріотично налаштовані водії обрали машини не вітчизняного виробництва.

Щодо Заходу як основного конкурента Росії, у російській масовій свідомості під впливом почуттів захвату і заздрості, наслідування і відкидання склався двоїстий образ – і як орієнтира, і як ворога. Це й не дивно, адже для російської влади західні базові інститути, насамперед, представницька демократія, правова держава, незалежний суд, гарантія приватної власності, прав і свобод людини, несуть велику небезпеку, адже всі вони у своєму функціонуванні спираються на повагу до людини. Водночас західні технічні новачії та товари приваблюють росіян.

Хоча дискусія між «західниками» і «слов'янофілами» в Росії почалася ще в середині XIX ст., проте у XXI ст. перших почав тіснити загальний антизахідний дискурс. Його головні ідеї старі: «Росія – не Європа», а отже, європейські моделі життя їй не підходять; Захід – це втілення вселенського Зла, а Росія веде проти нього «священну війну»; Захід зазіхає на багатства та незалежність Росії тощо.

Ось що, наприклад, пише у виданні «Военное обозрение» О. Самсонов: «Основним засобом подолання кризи (чужим коштом) для західного світу є велика війна. Вона дозволяє списати борги, зобов'язання, запустити військово-промисловий комплекс і економіку на всю потугу, зруйнувати стару інфраструктуру, аби потім створити нову, зруйнувати національні держави й держави-цивілізації, і в першу чергу Росію, пограбувати їх, привласнити чужі ресурси, необхідні для створення нового світового порядку... Боротьба зі злом, вселенською несправедливістю – це матриця російської цивілізації... Священна боротьба як сутність російського суперетносу гарантує волю до перемоги і гідність як стан розуму і душі. Росіяни набувають у такій ситуації сенс буття, прокидаються від мороку, стають воїнами і священниками», а господарі Заходу стали на шлях розпалювання четвертої світової війни, бо прагнуть «протягнути в майбутнє проект глобальної рабовласницької цивілізації»¹²⁵. Причому цинізм і лицемірство ситуації полягає в тому, що російська еліта, зокрема і пропагандистська, виводить свої гроші в західні банки, купує там нерухомість, виряджає дітей на навчання тощо.

¹²⁵ Самсонов А. Борьба со злом, вселенской несправедливостью – это матрица русской цивилизации. 21.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://topwar.ru/113967-borba-so-zlom-vselsenskoy-nespravedlivostyu-eto-matrica-russkoy-civilizacii.html>

Водночас російський президент постійно закликає до відродження традиційних цінностей, серед яких – патріотизм і державність, називаючи патріотизм єдиною національною ідеєю¹²⁶. У програмі патріотичного виховання ставка робиться на мілітаристсько-патріотичну свідомість. Патріотично налаштовані матусі влаштовують паради дитячих візочків, оздоблених у вигляді танків, чи літаків, в яких малеча одягнена в однострої часів Другої світової, а молодші школярі співають: «Если главный командир позовет в последний бой, дядя Вова, мы с тобой»¹²⁷.

Російська державна пропагандистська машина почала активно педальовати ідеї консерватизму і націонал-патріотизму, причому часто у їх вельми архаїчній формі, після того, як у 2011 р. мали місце масові акції протесту проти фальсифікації виборів до Державної Думи. Цей феномен одержав назву «нового російського консерватизму»¹²⁸. Він набув ще більшого розмаху після подій в Україні на початку 2014 р., оскільки російській владі необхідно було легітимізувати свою агресію проти України. Неупереджені російські науковці позначили у 2014–2015 рр. таку соціологічну аномалію як «посткримський синдром» з такими характерними рисами: консолідація громадської думки навколо президента РФ; перенесення фокусу уваги з внутрішніх проблем країни на зовнішні загрози й виклики; масова підтримка навіть таких спірних акцій уряду, як запровадження зустрічних контрсанкцій; різка поляризація в оцінці подій між лояльною владі більшістю і невдоволеною меншістю; високий рівень взаємної агресії; тотальне домінування в масовій свідомості оцінок і суджень, що формуються пропагандистськими передачами по основних каналах телебачення. Водночас у російському суспільстві спостерігався стрімкий сплеск націонал-патріотичних настроїв і очікувань, так званої «російської весни», з головною ідеєю об'єднання навколо сучасної Росії народів і земель, які будь-коли мали відношення до Російської імперії¹²⁹.

За президенства В. Путіна відчутно посилилася риторика «особливого шляху Росії»¹³⁰. Живучість міфу «особливості» часто пояснюється його «вкоріненістю в глибинах національної свідомості». Насправді ця

¹²⁶ Путин назвал патриотизм национальной идеей. 03.02.2016. – [Електронний ресурс]: https://www.bbc.com/russian/news/2016/02/160203_putin_patriotism_idea

¹²⁷ «Если главный командир позовет в последний бой, дядя Вова, мы с тобой». Депутат Госдумы с кадетами исполнила песню про Путина. 14.11.2017. – [Електронний ресурс]: <https://meduza.io/shapito/2017/11/14/esli-glavnyy-komandir-pozovet-v-posledniy-boy-dyadya-vova-my-s-toboy-deputat-gosdumy-s-kadetami-ispolnila-pesnyu-pro-putina>

¹²⁸ Бызов Л.Г. Консервативный тренд в современном российском обществе – истоки, содержание, перспективы // Общественные науки и современность. – 2015. – № 4. – С. 26–40.

¹²⁹ Бызов Л.Г. Ценностная трансформация российского общества на фоне социально-политического кризиса и посткримского синдрома. – С. 6–7.

¹³⁰ Фирсов Б.М. Указ.соч. – С. 51.

ідея здавна нав'язується владою через своїх «політтехнологів» і «пропагандистів», аби зберігати status quo і не допускати спроб його похитнути ліберальними і демократичними ідеями, що надходили із Заходу. Не особлива «духовність» росіян, а бажання правлячих кіл зберегти свою владу пов'язаних з нею преференцій є основою ідеологеми «особливого шляху» й відповідної міфології. Ця ідеологема також є однією з підвалин політичної легітимації авторитарного режиму¹³¹.

Парадокс полягає в тому, що прагнення врятувати все людство та навчити його жити «високодуховно» виявляють ті, хто не може налагодити життя у власній країні. Проте, посткримська ейфорія почала зникати з російського суспільства вже наприкінці 2015 р. Від 2016 р., незважаючи на пропагандистські зусилля влади, фокус громадської уваги почав зсуватися із зовнішньополітичного порядку денного на внутрішньоекономічні і внутрішньополітичні процеси, інтереси повернулися до звичного кола турбот, далеких від ідей «Русского мира», «духовных скреп», «традиционных устоев».

Дані Інституту соціології РАН за 2017 р. показали, що у росіян зовсім невеликий попит на протистояння із США, на реванш у пострадянських республіках (лише 8% адептів), на нарощування оборонних витрат (28% схвалення). Головний же запит – на соціальну справедливість, боротьбу з корупцією на верхівці (51% росіян)¹³². У 2017 р. більшість росіян знов повернулося до порядку денного початку 2010 рр. Найбільша турбота – дорожнеча життя – зазначили 65% опитаних, «повністю задовольняла» політична система російського суспільства лише 20% громадян, 75% росіян вважають, що «людям при владі не має ніякого діла до простих людей»¹³³. Відповідно рейтинг президента В. Путіна почав падати. Наприкінці грудня 2018 р. він був на рівні 36,5%, в січні 2019 р., за даними ВЦИОМ, впав до 33,4%¹³⁴. Аналогічним чином, згідно дослідження Левада-Центр, рівень підтримки зовнішньої політики Кремля влітку 2018 р. зменшився до 16% населення¹³⁵. Ситуація

¹³¹ Оболонский А.В. Идеологема особого пути, или «особый путь» в цивилизационный тупик // Политическая концептология. – 2018. – № 2. – С. 21–23.

¹³² Социальная справедливость и борьба с коррупцией вместо войны с Западом. 26.03.2018. – [Електронний ресурс]: http://ttolk.ru/articles/sotsialnaya_spravedlivost_i_borba_s_korrupsiyev_mesto_voynyi_s_zapadom

¹³³ Посткримская Россия: «Нет» противостоянию с Западом, «Да» социальной справедливости. 03.07.2018. – [Електронний ресурс]: http://ttolk.ru/articles/postkryimskaya_rossiya_net_protivostoyaniyu_s_zapadom_da_sotsialnoy_spravedlivosti

¹³⁴ ВЦИОМ: рейтинг доверия Путину достиг исторического минимума. 18.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.novayagazeta.ru/news/2019/01/18/148477-vtsiom-reyting-doveriya-putinu-dostig-istoricheskogo-minimuma>

¹³⁵ Левада-центр отметил снижение поддержки внешней политики Владимира Путина. 09.08.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ru/politics/09/08/2018/5b6aecd49a794787da>

характеризується загальною знервованістю, що підкріплюється економічною дестабілізацією, погіршується не завжди адекватними діями і заявами влади. Останні виявляють прірву між імперативами сучасної цивілізації і традиціоналістським менталітетом. Головна небезпека для сучасної Росії – відставання в розвитку, закладене на ментальному рівні.

Агресивна зовнішня політика Кремля дала імпульс формуванню ворожого для Росії міжнародного простору. Так, колишній керівник ЦРУ США Д. Петреус на конференції Raisina Dialogue, що проходила на початку січня 2019 р., заявив, що Путін став «найбільшим подарунком для НАТО від часів закінчення холодної війни», надав альянсу «новий привід жити»¹³⁶. Недалекоглядність російського національного характеру виявилася і в політиці Кремля щодо України, адже агресія 2014 р. зробила Україну більш прозахідною і змусила суспільство зробити остаточний цивілізаційний вибір на користь Європи. Не зважаючи на це, Росія продовжує розгортати гібридну війну, головним знаряддям якої є розпалювання конфліктів та сіяння хаосу, що має на меті підірвати впорядкованість існування Західного світу.

Стосовно країн пострадянського простору Росія, швидше за все, не обмежиться вже триваючою окупацією частин територій Грузії (з 2008) та України (з 2014). Сьогодні під загрозою російської експансії перебувають насамперед найближчі союзники Росії – Білорусь та Казахстан, щодо яких Кремль здійснює постійний тиск, як економічний, так і культурно-демографічний. Уся попередня російська історія показує, що це цілком реальний сценарій, адже без місії рятувати «братів» російський соціум втрачає екзистенційний сенс свого буття, а російській владі стає вкрай складно керувати величезною гетерогенною державою.

4.2. Доктринальні засади політики Росії щодо пострадянського простору

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. й появи на його колишній території низки нових незалежних держав, пострадянський простір залишився для Росії одним з ключових об'єктів уваги та діяльності. У Москві продовжували сприймати його як історично закріплений російський простір, який потребував упорядкування, виходячи з нових історичних умов та інтересів Росії.

9b9d10

¹³⁶ Екс-глава ЦРУ назвав Путіна «самым большим подарком для НАТО». – [Електронний ресурс]: www.rbc.ru/politics/09/01/2019/5c35a5b39a7947f81761090c?from=newsfeed

Зміст та еволюція доктринальних засад російської політики щодо пострадянського простору знайшли своє відображення у російських стратегічних документах зовнішньополітичного, оборонного та іншого характеру, що задавали офіційне цілепокладання у цій сфері. Зрозуміло, що в публічних документах представлено далеко не всі положення й елементи реальної політики.

Для з'ясування нормативного аспекту трансформації російської політики щодо пострадянського простору та колишніх радянських республік нами було проаналізовано тексти російських Воєнних доктрин (1993, 2000, 2010, 2014), Концепцій зовнішньої політики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016), Стратегій національної безпеки (1997, 2000, 2009, 2015), Стратегій державної національної політики (1996, 2012), послання президента РФ та ряд інших доктринальних документів.

Ця проблема певною мірою розроблялася російськими дослідниками А. Смирновим, О. Шкапяком, О. Богатуровим, І. Бургановою¹³⁷, трактувалася окремими російськими політиками (С. Лавров¹³⁸), проте, вважаємо, що український погляд на неї також важливий і потрібний.

Перш за все, з'ясуємо як трансформувалися самоідентифікація Росії та бачення нею свого статусу і місця у світі, викладені в офіційних доктринальних документах. У загальних рисах ці зміни виглядали так.

Бачення регіонально-цивілізаційної належності Росії за часів Б. Єльцина еволюціонувало. Так, у президентському Посланні до Федеральних зборів 1995 р. Єльцин висунув концепцію загальноєвропейського партнерства, явно натякаючи на те, що Росія є частиною «загальноєвропейського» простору і навіть висловивши намір «домогтися підключення Росії до механізмів узгодження політичних і економічних рішень в Євросоюзі»¹³⁹. У Посланні 1996 р. вже йшлося про те, що «Росія

¹³⁷ Смирнов А.И. Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ // Внешняя политика России: теория и практика. Учебное пособие / под общей редакцией С.В.Смольского, О.Д. Абрамовой; отв. редактор В.С. Буянов. – М., 2013; Шкапяк О.Н. Концепции внешней политики Российской Федерации 1993, 2000 и 2008 годов: сравнительный анализ // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – 2011. – №5. – С. 9–13; Богатуров А. Три поколения внешнеполитических доктрин России // Международные процессы. – 2007. – Т. 5. – № 1. – С.54–69; Бурганова И.Н. Сравнительный анализ концепции внешней политики РФ в редакции 2000 г. и 2013 г. в оценке вызовов национальной и международной безопасности // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – № 4. – Ч. 7. – С.90–92. – [Електронний ресурс]: <https://research-journal.org/wp-content/uploads/2016/04/4-7-46.pdf#page=90>

¹³⁸ Лавров С.В. Внешнеполитическая философия России // Международная жизнь. – 2013. – №3.

¹³⁹ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действительности государственной власти в России», 1995 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/72-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_o_dejstvennosti_gosudarstvennoj_vlasti_v_rossii_1995_god.html

– це цілий світ»¹⁴⁰, тобто здійснено номінування країни в термінах цивілізаційної природи. Надалі осмислення цивілізаційного місця нової Росії у світі в стратегічних документах пішло в євразійському дискурсі.

У Концепції національної безпеки 1997 р. Росію було позначено як «впливову європейсько-азійську державу»¹⁴¹, а в Посланні 1998 р. йшлося про «унікальну роль Росії як євразійської держави»¹⁴². У своєму останньому Посланні до Федеральних зборів 1999 р. Б. Єльцин знову повернувся до розширеного європейського позиціонування Росії як частини «Великої Європи без ліній розмежування» та «центру тяжіння традицій і культур Заходу і Сходу»¹⁴³.

В. Путін у своєму першому Посланні до Федеральних зборів 2000 р. вперше в доктринальних документах номінував Росію як «цивілізацію»¹⁴⁴. Утім, щодо суті цивілізаційної прив'язки в російських стратегічних документах часів першого президентства В. Путіна існувала невизначеність. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. бачимо нове цивілізаційно-геополітичне самовизначення Росії: «найбільша євразійська держава»¹⁴⁵, однак у Посланнях до Федеральних зборів часів першого президентства та початку другого Путін публічно притримувався іншого позиціонування Росії – європейського. Зокрема, у Посланні 2001 р. було задекларовано «курс на інтеграцію з Європою»¹⁴⁶, у Посланні 2002 р. – «кроки з інтеграції з Європою» та «активна робота з Євросоюзом, спрямована на формування єдиного економічного

¹⁴⁰ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия, за которую мы в ответе», 1996 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/73-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_zakotoruju_my_v_otvete_1996_god.html

¹⁴¹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. № 1300). – [Електронний ресурс]: <https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/snconold.htm>

¹⁴² Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Общими силами - к подъему России», 1998 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/75-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_obshhimi_silami_k_podemu_rossii_1998_god.html

¹⁴³ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия на рубеже эпох», 1999 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/76-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_na_rubezhe_jepokh_1999_god.html

¹⁴⁴ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. «Государство Россия. Путь к эффективному государству» (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 8 июля 2000 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/22401>

¹⁴⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г.). – [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html

¹⁴⁶ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 2001. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/36350>

простору»¹⁴⁷, у Посланні 2003 р. – «широке зближення та реальна інтеграція до Європи» позначалися як історичний вибір, першим кроком якого мав стати «розвиток стратегічного партнерства з Європейським Союзом», а формування єдиного економічного простору – в інтересах «Великої Європи»¹⁴⁸.

Однак надалі публічне позиціонування європейської належності Росії у програмних політико-правових документах В. Путіна почало слабнути, і в якійсь момент згадки про бажання інтегруватися до Європи зникли взагалі. Так, у Посланні 2004 р. згадувався лише концепт Великої Європи¹⁴⁹, у Посланні 2005 р. йшлося про те, що Росія є «найбільшою європейською нацією»¹⁵⁰, у Посланні 2007 р. – про стратегічне партнерство Росії з ЄС¹⁵¹.

Президент Д. Медведев продовжив концептуальну лінію на поступову відмову від публічної ідентифікації європейської цивілізаційної належності Росії. Хоча в Концепції зовнішньої політики 2008 р. Росію й було названо «найбільшою європейською державою»¹⁵², проте в посланнях до Федеральних зборів 2008, 2009, 2010, 2011 рр. Д. Медведев жодного разу не задекларував ані положення про європейську належність Росії, ані, тим більше, тезу про бажання інтегруватися з Європою.

Під час третього президентства В. Путіна в російських стратегічних та програмних документах з'являються формулювання, які свідчать про осмислення Росії як окремої цивілізації. Так, у Стратегії державної національної політики 2012 р. говориться, що «сучасну Російську державу об'єднує... єдиний культурний (цивілізаційний) код, який характеризується особливим прагненням правди і справедливості»¹⁵³, а в

¹⁴⁷ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 18 апреля 2002 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/36351>

¹⁴⁸ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 16 мая 2003 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/36352>

¹⁴⁹ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 26 мая 2004 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/36353>

¹⁵⁰ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 25 апреля 2005 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/36354>

¹⁵¹ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 26 апреля 2007 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/25522>

¹⁵² Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/news/785>

¹⁵³ Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 19 декабря 2012 г. № 1666). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/36512>

Посланні до Федеральних зборів 2012 р. В. Путін називає Росію «державою-цивілізацією»¹⁵⁴.

Дещо непослідовно в Концепції зовнішньої політики 2013 р. В. Путін, підкреслюючи культурно-цивілізаційне розмаїття світу, знову повертається до самовизначення Росії «як невід'ємної, органічної частини європейської цивілізації»¹⁵⁵. Однак, після агресії проти України 2014 р. та погіршення відносин із Заходом у російських стратегічно-програмних документах все сильніше починає проявлятися євразійське позиціонування Росії. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Росія ставить амбітне, але концептуально не вирішуване завдання «сполучення процесів європейської та євразійської інтеграції, що дозволить не допустити появи розділових ліній на європейському континенті»¹⁵⁶. Натомість у посланнях до Федеральних зборів часів третього президентства В. Путін замість колишніх концептуальних положень про бажання інтегруватися з Європою позначає Російську Федерацію як «тихоокеанську державу» (послання 2014 р.¹⁵⁷) та вводить концепт «великого євразійського партнерства» (послання 2016 та 2018 рр.¹⁵⁸) як інтеграційну модель для Євразії. На нашу думку, це є концептуальним заміником старої європейської ідеї Великої Європи у форматі ЄС+сателіти та РФ+сателіти на нову, євразійську, у форматі РФ+КНР+ШОС, який означає, що Росія змінює свій магістральний інтеграційний вектор із Заходу на Схід.

Визначення статусу Росії та її місця у світі також зазнало трансформацій. Уже в перших стратегічних документах часів президентства Б. Єльцина за Росією закріплюється статус великої держави. Так, зокрема, у Концепції зовнішньої політики 1993 р. йшлося про те, що Російська Федерація як велика держава з багатовіковою історією прагне повноправного та природного включення у світове співтовариство¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 г. – [Електронний ресурс]: <http://www.kremlin.ru/news/17118>

¹⁵⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г.). – [Електронний ресурс]: http://archive.mid.ru/bpr_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f

¹⁵⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451>

¹⁵⁷ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 4 декабря 2014 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/39443>

¹⁵⁸ Послание Президента Федеральному Собранию, 1 декабря 2016 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>; Послание Президента Федеральному Собранию, 1 марта 2018 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/56957>

¹⁵⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации, утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. // Дипломатический вестник. – 1993. – № 1-2. Спецвыпуск. – С. 3-23.

Великою країною, чие «місце у світі впродовж століть визначається особливою широтою і потужністю», Росію було названо і в Посланні до Федеральних зборів 1996 р.

Натомість з другої половини 1990-х рр. статусна самоідентифікаційна риторика посилюється. Так, у Концепції національної безпеки 1997 р. вже чітко говориться про особливий, високий статус Росії у світі та про те, що її національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатополярного світу, що формується». У своєму останньому – 1999 р. – Посланні до Федеральних зборів Б. Єльцин вже говорив про «велику світову державу».

Концепція національної безпеки 2000 р., перший стратегічний документ часів президентства В. Путіна, нових змістовних концептів щодо самоідентифікації не містила. У документі Росія номінується як «одна з найбільших країн світу з багатовіковою історією і багатими культурними традиціями». Крім того, повторюється положення про те, що національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатополярного світу»¹⁶⁰.

У наступному путінському стратегічному документі – Концепції зовнішньої політики 2000 р. – положення про Росію як велику державу та один з впливових центрів сучасного світу доповнюється тезами про національну могутність Російської Федерації та про те, що вона «має реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі». У своїх перших посланнях до Федеральних Зборів (2000, 2003) В. Путін наголошував на тому, що єдиний вибір для «великої Росії» це – стати «сильною країною».

За президентства Д. Медведєва на тлі заявлених ним намірів провести модернізацію Росії розпочався пошук нових самоідентифікаційно-статусних маркерів для країни. У першому доктринальному документі часів Д. Медведєва – Концепції зовнішньої політики 2008 р. – Росія називалася вже не великою державою, а «Новою Росією», яка, «ставши на міцний ґрунт національних інтересів, набула повноцінну роль у глобальних справах». Проте, вже в Стратегії національної безпеки 2009 р. номінування Росії було піднято на нову висоту: йшлося вже не про велику, а про світову державу. Зокрема говорилося, що національні інтереси Росії полягають «у перетворенні Російської Федерації на світову державу», йшлося не лише про забезпечення достойного місця у світі, а про перетворення Росії на «одну з лідируючих держав за рівнем

¹⁶⁰ Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г., № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г., № 24). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>

технічного прогресу, якості життя, впливу на світові процеси»¹⁶¹. Про наміри утвердити Росію як сучасну світову державу йшлося і в посланнях Д. Медведєва до Федеральних зборів 2009 та 2010 рр.¹⁶²

Після повернення В. Путіна на посаду президента РФ 2012 р. він деякий час уникав у доктринальних документах називати Росію великою чи світовою державою. У Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. присутнє лише формулювання, в якому РФ названо одним із впливових центрів сучасного світу.

Проте після початку воєнної агресії щодо України та бойових дій у Сирії у 2014–2015 рр. у російські стратегічні та програмні документи повертаються терміни величі та сили при позначенні Російської держави. Зокрема, у Посланні 2014 р. Путін зазначив, що Росія отримала санкції Заходу тому, що «стала занадто сильною», а в Посланні 2015 р. – що «Росія на повний голос заявила про себе як про сильну самостійну державу з тисячолітньою історією і великими традиціями»¹⁶³. Відповідно, у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія знову номінується як світова держава, а закріплення за нею «статусу однієї з лідируючих світових держав» визначається одним з довгострокових національних інтересів¹⁶⁴.

Наступним блоком нашого аналізу є загальне осмислення та відповідне позначення пострадянського простору у російських стратегічних документах. Так, вже в першому російському стратегічному документі – Концепції зовнішньої політики 1993 р. – для позначення пострадянського простору було використано термін «близьке зарубіжжя», яке має стати «поясом безпеки і добросусідства» на кордонах РФ. Про формування поясу добросусідства йшлося й у Концепції зовнішньої політики 2000 р. У наступних варіантах Концепції (2008, 2013, 2016) формулу було змінено на: «формування відносин добросусідства з суміжними державами», оскільки створити пояс добросусідства після війн із Грузією та Україною Москві очевидно не вдалося.

¹⁶¹ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., № 537). – [Електронний ресурс]: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>

¹⁶² Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 12 ноября 2009 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/31381>; Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 30 ноября 2010 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/33028>

¹⁶³ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 3 декабря 2015 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/40542>

¹⁶⁴ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г., № 683). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>

Територія колишнього СРСР концептуально трактувалась у Москві як певна просторова єдність, тому в Концепції зовнішньої політики 1993 р. фігурують такі поняття, як: єдиний воєнно-стратегічний простір, єдиний економічний простір, єдиний правовий простір, зовнішні кордони Співдружності незалежних держав, які слід захищати. Вже в першому посланні Б. Єльцина до Федеральних зборів 1994 р. до них додали єдиний інформаційний простір¹⁶⁵, у посланні 1995 р. – єдиний науковий та технологічний простір.

У Концепції національної безпеки 1997 р. з'являється новий політико-географічний маркер: єдиний економічний простір країн-учасниць СНД. В аналогічному документі 2000 р. фігурує прикордонний простір держав-учасниць СНД, у Воєнній доктрині 2000 р. – єдиний оборонний простір СНД¹⁶⁶, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. – зона вільної торгівлі СНД, у Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російській освітніх установах 2002 р. – єдиний освітній простір Співдружності. Згадуються навіть окрема «зона світу»¹⁶⁷, а в посланнях В. Путіна до Федеральних зборів 2006 та 2007 рр. – спільний гуманітарний простір у межах СНД¹⁶⁸. У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ 2008 р. йдеться про єдиний транспортний простір СНД¹⁶⁹, у Стратегії національної безпеки 2009 р. – про спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище на території країн СНД, у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр.¹⁷⁰ – про російський мовний, культурний та освітній простір у державах СНД.

Доктринально важливою темою зовнішньополітичного курсу Росії стало питання захисту співвітчизників у країнах пострадянського

¹⁶⁵ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Об укреплении Российского Государства» 1994 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/2007/02/04/poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html

¹⁶⁶ Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г., № 706). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>

¹⁶⁷ Концепция государственной политики Российской Федерации в области подготовки национальных кадров для зарубежных стран в российских образовательных учреждениях (одобрена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 18 октября 2002 г.). – [Електронний ресурс]: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/inter/conception/>

¹⁶⁸ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 10 мая 2006 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/23819>

¹⁶⁹ Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г., № 1662-р). – [Електронний ресурс]: <http://government.ru/info/6217/>

¹⁷⁰ Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016–2020 годы (утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г., № 481). – [Електронний ресурс]: <http://government.ru/docs/18169/>

простору, яка в різних формулюваннях присутня фактично в усіх російських стратегічних документах з початку 1990-х рр. У 1994 р. російський уряд ухвалив «Основні напрями державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників, які проживають за кордоном»¹⁷¹, а 1999 р. було прийнято окремий закон «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном»¹⁷².

Починаючи з другої половини 2000 рр. Росія коригує доктринальне ставлення до російської діаспори. До захисту додається ідея її використання для просування російських інтересів у країнах її постійного перебування. Згідно з Концепцією зовнішньої політики 2008 р., Москва розглядає «багатомільйонну російську діаспору – «Русский мир» – як партнера, зокрема й у справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури». Наміри «розширення закордонного російськомовного простору» підтверджено у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр.

У Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. Росія робить наголос на бажання стати лідером не лише російського, а й слов'янського світу. Прямо про це не заявлялося, але серед російських зовнішньополітичних пріоритетів раптом з'явилася окрема теза, присвячена саме слов'янській тематиці, якої у попередніх доктринальних документах не було: «розвивати міждержавні культурні і гуманітарні зв'язки слов'янських народів».

З часів Б. Єльцина у програмних документах при обґрунтуванні геополітичного статусу Росії закріпилися апеляції до імперського історичного наративу. У Посланні до Федеральних зборів 1995 р. йшлося про спроби Заходу потіснити Росію з її «історичних рубежів» і про потребу визнання «законних інтересів Росії» на просторі колишнього СРСР. Про «законні російські інтереси в СНД» згадувалося і в Посланні 1996 р.

В. Путін поглибив і розширив історичне обґрунтування геополітичного та державного статусу Росії. У Посланні 2003 р. він акцентував увагу на тому, що тисячолітній історичний шлях Росії це «утримання держави на великому просторі», заради чого російський народ поніс великі жертви, а тому слід «розглядати простір СНД як сферу наших стратегічних інтересів». Логічним висновком з такого концептуального

¹⁷¹ Постановление Правительства РФ от 31.08.1994 N 1064 (ред. от 24.02.1999) «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом» (вместе с «Основными направлениями государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом»). – [Електронний ресурс]: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=106359&fld=134&dst=100014,0&rnd=0.6756084097254944#06079341008329512>

¹⁷² Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом», 24 мая 1999 г. – [Електронний ресурс]: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059861>

підходу стала ключова теза послання 2005 р., згідно з якою «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття» і справжньою драмою для російського народу, а «цивілізаторська місія російської нації на євразійському континенті має бути продовжена». Д. Медведєв у своєму першому Посланні до Федеральних зборів 2008 р. також говорив про «народ із тисячолітньою історією, який освоїв і цивілізував величезну територію»¹⁷³.

Російську анексію Криму В. Путін у Посланні 2014 р. назвав «історичним возз'єднанням», наголосивши, що «саме тут знаходиться духовний витік формування багатолікої, але монолітної російської нації і централізованої Російської держави. Адже саме тут, в Криму, в стародавньому Херсонесі..., прийняв хрещення князь Володимир, а потім і хрестив всю Русь ... І це дає нам всі підстави казати, що для Росії Крим, давній Корсунь – Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне і сакральне значення».

У другій половині 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється нове концептуальне положення, ідеологічна суть якого зводилася до відстоювання Росією свого місця у світовій історії, зокрема, радянського бачення Другої світової війни, згідно з яким саме СРСР виграв її, не маючи жодних агресивних намірів щодо сусідів на її початку. Поява цього положення пов'язана з переосмисленням низкою постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940-х рр. проти своєї воли потрапили до сфери радянського впливу, ролі СРСР у цій війні.

Тому в Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'являється положення про наміри Росії протидіяти «спробам переписати історію і використати її з метою нагнітання конфронтації і реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії підсумки Другої світової війни», а в редакціях Стратегії національної безпеки 2009 та 2014 рр. «спроби перегляду поглядів на історію Росії, її роль та місце у світовій історії» віднесено до загроз національної безпеки. У Стратегії державної національної політики 2012 р. ідеологічний градус формулювань піднято до декларації намірів Росії протистояти «спробам фальсифікації історії» та «применшення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», а в Стратегії національної безпеки 2015 р. – «спробам фальсифікації російської і світової історії».

Ключову характеристику російського наративу щодо власне СНД у доктринальних документах можна описати через поняття інтеграція. Вже у Концепції зовнішньої політики 1993 р., в якій у поміркований

¹⁷³ Послание Президента России Дмитрия Медведева Федеральному Собранию Российской Федерации: 2008 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva/2990-poslanie-federalnomu-sobraniju.html

формі декларувалося прагнення Москви до «перетворення Співдружності на дієве міждержавне формування суверенних суб'єктів міжнародного спілкування, ґрунтоване на спільності інтересів...» з наголосом на добровільності процесів та на можливості різношвидкісних підходів до співробітництва в рамках СНД, містилося положення про створення стимулів для реінтеграції економік колишніх радянських республік. В Основних положеннях воєнної доктрини 1993 р. був пункт про пріоритетне для Росії значення відновлення і розширення коопераційних зв'язків підприємств та галузевих науково-дослідних установ ВПК країн СНД¹⁷⁴.

Однак у своєму першому посланні до Федеральних зборів 1994 р. Б. Єльцин уже широко окреслив коло бажаних інтеграційних форматів у СНД: це й Економічний союз, і спільний ринок Співдружності, і зона вільної торгівлі, і Митний та Платіжний союзи, і «створення Міждержавного комітету співробітництва, якому держави-члени Співдружності могли б передати низку регулюючих і контролюючих функцій». Фактично йшлося про програму економічної інтеграції конфедеративного типу. У Посланні 1995 р. до набору бажаних економічних форматів інтеграції було додано «систему колективної (регіональної) безпеки СНД», створення «єдиного військово-політичного союзу» і наміри «узгоджувати всередині СНД підходи до ключових питань європейської та міжнародної безпеки». Реалізація цих планів на практиці, аби до неї дійшла справа, означала б дрейф від конфедеративних до федеративних відносин.

У стратегічних документах, ухвалених після повторного обрання Б. Єльцина президентом РФ 1996 р., як одне із завдань державної політики чітко й однозначно висувається «сприяння процесу реінтеграції на нових засадах держав – колишніх республік СРСР у політичній, економічній і духовній сферах» (Концепція державної національної політики 1996 р.¹⁷⁵). У Концепції національної безпеки 1997 р. «формування на добровільній основі інтеграційного об'єднання держав-учасниць СНД» віднесено до національних інтересів Росії. Іншим важливим положенням цього документу є теза про те, що поглиблення відносин з СНД є «найважливішим чинником, що сприяє врегулюванню етнополітичних і міжнаціональних конфліктів». Особливо чітко це цинічне положення розуміла Грузія, яка 1991–1992 рр. відмовилася від приєд-

¹⁷⁴ Об Основных положениях военной доктрины Российской Федерации (Указ Президента Российской Федерации от 2 ноября 1993 г., № 1833) // Известия. – 1993. – 18 ноября. – №221.

¹⁷⁵ Концепция государственной национальной политики Российской Федерации, утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996, № 909. – [Електронний ресурс]: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>

нання до СНД та до Договору колективної безпеки й потрапила під загрозу розчленування через активізацію озброєних Росією сепаратистів. Лише після вимушеного приєднання у 1993 р. до обох організацій Москва змусила Абхазію заморозити свою активність.

Питання посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі під керівництвом Москви стало одним з найважливіших пріоритетів нового президента РФ В. Путіна. Ще перебуваючи в статусі виконувача обов'язків президента, він затверджує нову редакцію Концепції національної безпеки 2000 р., у якій серед загроз національній безпеці Росії зазначено «послаблення інтеграційних процесів у СНД». Виходячи із цього, до найважливіших завдань державної політики було віднесено «формування єдиного економічного простору з державами-учасниками СНД», розвиток інтеграційних процесів у рамках СНД та забезпечення воєнної безпеки РФ через ефективну взаємодію та співробітництво з країнами СНД. Зміцнення системи колективної безпеки в рамках СНД на основі ДКБ було віднесено до пріоритетних і у Воєнній доктрині 2000 р. У Посланні до Федеральних зборів 2001 р. наголошувалося, що «Росія залишається ядром інтеграційних процесів у Співдружності» і «стимулюватиме дальший розвиток інтеграційних процесів у СНД».

Проте вже з середини 1990-х рр. у російських програмних документах фіксуються «тривожні симптоми» у цьому дискурсі. У Посланні 1995 р. Б. Єльцин констатував скорочення торгово-економічних зав'язків, адже на долю країн СНД на той час припадало вже лише 20% загального зовнішньоторгового обороту РФ, тоді як у 1991 р. було 56%. У Посланні 1998 р. вперше чітко було сказано про пробуксовку інтеграційних процесів: «став ще більш помітним слабкий динамізм у розвитку СНД загалом. Далеко не всі ухвалені рішення виконуються. Зростає вантаж невирішених проблем у двосторонніх і багатосторонніх відносинах. Скорочується взаємний товарообіг». Песимістичні висновки щодо дієвості СНД прозвучали і в останньому зверненні Б. Єльцина до Федеральних зборів 1999 р.: «Говорячи про Співдружність загалом, ми не можемо не констатувати того, що, на жаль, ані економічно, ані політично воно поки не перетворилося на той механізм, який надійно забезпечує умови для взаємовигідного співробітництва».

З початку 2000 р. у стратегічних документах фіксується не лише пробуксовка інтеграційних процесів у форматі СНД, а й поступовий перегляд Москвою підходів до Співдружності з огляду на те, що загальний інтеграційний проект на базі СНД не складався. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. вже йдеться про те, що Росія виходить із концепції про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», про стратегічне партнерство з країнами СНД та з'являється прин-

ципова теза про врахування відповідності співпраці з партнерами по СНД задачам національної безпеки. У Посланні 2002 р. В. Путін наголосив, що «робота з країнами СНД... пріоритет, пов'язаний серед іншого з отриманням конкурентних переваг на світових ринках», а проекти у рамках СНД мають надати нові можливості російській економіці.

На доктринальному рівні Москва не відходила від визнання пріоритетності курсу на поглиблення процесів інтеграції в СНД. Це було ще раз підкреслено в Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російських освітніх установах 2002 р. У цьому документі навіть була описана стратегічна мета Росії щодо СНД та бажаний образ його майбутнього: «створення співтовариства держав, здатного стати у ХХІ ст. центром стійкого політичного, соціального, економічного і науково-технічного розвитку». Проте зараз уже можна говорити, що таке майбутнє для СНД як цілості не настане.

Перший чіткий акцент щодо позначення російських стратегічних інтересів у СНД було зроблено у Концепції зовнішньої політики 1993 р., де до найважливіших зовнішньополітичних завдань віднесено дотримання прав «етнічних росіян і російськомовного населення».

З початку 2000-х рр. Москва почала чіткіше артикулювати власні конкретні інтереси щодо країн пострадянського простору. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. чітко обумовлено, що практичні відносини з країнами СНД Росія будуватиме, виходячи з оцінки готовності кожної з них «враховувати інтереси Російської Федерації, зокрема у забезпеченні прав російських співвітчизників», а одним з її головних концептуальних інтересів є збереження і примноження «спільного культурного спадку». У наступному варіанті Концепції зовнішньої політики (2008) ці положення конкретизовано тезами про «захист освітніх, мовних, трудових, гуманітарних та інших прав і свобод» російських співвітчизників, а також про збереження і примноження спільного «культурно-цивілізаційного спадку» як важливого ресурсу СНД і кожної держави окремо. Ці акценти збереглися й у Концепції зовнішньої політики 2013 р.

Інтеграційні процеси у сфері освіти Росії потрібні були для «формування спільних підходів до виховання молодого покоління країн-учасниць СНД», «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру Співдружності» та «підтримки функціонування російської мови у державах-учасниках СНД». У Посланні 2002 р. В. Путін поставив конкретне завдання збільшення кількості студентів з країн СНД до 1% бюджетних місць у ВНЗ РФ.

Згідно з положеннями Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р., її демографічними пріоритетами на всьому пострадянському

просторі (країни СНД і Балтії) є сприяння добровільному переселенню співвітчизників та залучення молоді до навчання і стажування в Росії задля наступного отримання ними російського громадянства¹⁷⁶. Про необхідність розробки «прискороного порядку надання російського громадянства нашим співвітчизникам, носіям російської мови і російської культури, прямим нащадкам тих, хто народився і в Російській імперії, й у Радянському Союзі» йшлося у Посланні В. Путіна 2012 р. Країни СНД Росія почала відверто розглядати як демографічний резервуар для себе. Йдучи цим курсом, В. Путін 24 квітня та 1 травня 2019 р. видав укази про спрощений порядок отримання громадянства РФ для окремих категорій громадян України, насамперед з окупованих українських територій¹⁷⁷.

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. (2008) позначено ще декілька сфер, які особливо цікавили Москву в контексті СНД: «формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури», «перетворення російського рубля на провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД». Очевидно, що перше положення потрапило до документу після «газової війни» з Україною взимку 2006 р.

Новий прагматизм Москви щодо СНД виявився й в оцінці підписання договору про ЗВТ в межах СНД у Посланні В. Путіна 2011 р., де було констатовано, що «ринок безперешкодного збуту російської продукції, за найскромнішими оцінками експертів, розширено на 20%»¹⁷⁸.

У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. вперше в публічних доктринальних документах чітко стверджено політичну складову російської мовної політики на пострадянському просторі¹⁷⁹. По-перше, визначено, що підтримка і просування російської мови є «найважливішим елементом в розвитку інтеграційних процесів у державах-учасниках СНД», по-друге, задекларовано прагнення зберегти російську мову «як засіб міжнаціонального спілкування

¹⁷⁶ Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 9 октября 2007 г., № 1351). – [Електронний ресурс]: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/konceptiya/konceptiya25.html>

¹⁷⁷ Указ об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство России в упрощенном порядке. 24.04.2019. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/news/60358>; Подписан Указ об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке. 01.05.2019. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/news/60429>

¹⁷⁸ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 22 декабря 2011 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/34718>

¹⁷⁹ Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2011–2015 годы» (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 20 июня 2011 г., № 492). – [Електронний ресурс]: <http://fcp.economy.gov.ru/cgi-bin/cis/fcp.cgi/Fcp/File/FcpPass/306>

в державах-учасниках СНД», тобто щоб у кожній з країн СНД засобом міжнаціонального спілкування була не державна мова, а колишня імперська – російська.

У наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. інтереси Москви на пострадянському просторі конкретизовано через нову ціль: зміцнення позицій російської мови у національних системах освіти країн-учасниць СНД. Мету цих зусиль визначено максимально чітко: «Розширення географії і сфер застосування російської мови у світі сприятиме посиленню російського впливу... і, в кінцевому рахунку, захисту геополітичних інтересів Росії».

Новий російський підхід до СНД було сформульовано в Концепції зовнішньої політики 2013 р. Його сутність полягала в тому, щоб запустити практичну реалізацію Договору про зону вільної торгівлі. В Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. до цього додано акцент про зацікавленість Росії у розвитку на просторі СНД спільного ринку сільськогосподарської продукції¹⁸⁰.

Стратегічно долю СНД було вирішено після відмови України за часів президентства В. Ющенка від інтеграційних проектів у їх російському варіанті. Саме тому в Посланні 2006 р. В. Путіним було констатовано, що «суперечки навколо самої доцільності та подальшої долі Співдружності не вибухають досі. І ми зацікавлено працюємо над питаннями реформування СНД. Очевидно, що Співдружність допомогла без особливих втрат пройти період становлення партнерських відносин між новоствореними молодими державами». Справжня інтеграція на пострадянському просторі надалі відбувалася не в рамках СНД.

Концепція зовнішньої політики 2008 р. фактично фіксує розщеплення СНД як політичного суб'єкта та зниження доктринальних вимог до неї з боку Москви. У документі йдеться навіть не про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», а лише про «розвиток двостороннього та багатостороннього співробітництва». Що ж до інтересів Росії, то чітко сказано, що вони відтепер пов'язані з «регіональною та субрегіональною інтеграцією на просторі СНД», тоді як сама Співдружність є лише «форумом для багатостороннього політичного діалогу і механізмом багатопланового співробітництва».

Про СНД як звичайну регіональну організацію з певним економічним потенціалом йдеться у Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. Поряд з риторичними згадками про

¹⁸⁰ Основные направления деятельности правительства Российской Федерации на период до 2018 года (утверждено Председателем Правительства Российской Федерации 31 января 2013 г.). – [Електронний ресурс]: <https://legalacts.ru/doc/osnovnye-napravlenija-deyatelnosti-pravitelstva-rossiiskoi-federatsii-na-period-do/>

пріоритетність відносин та необхідність просування сучасних форм інтеграції у документі вперше фактично визнано наявність дезінтеграційних тенденцій і процесів у СНД, а також різне ставлення країн СНД до Росії та її планів, відмінності їхніх інтересів. Із цієї причини в Концепції з'явилося положення про те, що «практична взаємодія з кожною з держав будуватиметься з урахуванням ступеня їхньої зацікавленості у співпраці, реальної готовності враховувати інтереси Російської Федерації».

Той самий диференційований підхід до різних країн СНД було закладено і у Военній доктрині 2010 р.¹⁸¹. На відміну від Доктрини 2000 р., тут чітко прописано різні пріоритети військово-політичного співробітництва Росії з країнами СНД, які є членами ОДКБ, і тими, хто до неї не приєднався.

«Клубний» (форумний) характер існування СНД було фактично визнано і в Концепції зовнішньої політики 2013 р., в якій декларовано намір інтенсифікувати інтеграційні процеси з тими країнами СНД, які виявляють готовність до цього, та бажання розвивати з ними відносини стратегічного партнерства і союзництва. Саму Співдружність Росія бачить «як впливову регіональну організацію, форум для багатостороннього політичного діалогу». Погляд на СНД як на форум збережено в Концепції зовнішньої політики 2016 р.

Остаточне списання Москвою СНД з інтеграційних планів засвідчила задекларована в Посланні 2012 р. ініціатива В. Путіна про відмову до 2015 р. від практики виїзду громадян держав СНД до РФ за їхніми внутрішніми паспортами і переведення режиму перетину кордону на закордонні паспорти.

Важливою частиною російської політики щодо пострадянського простору є відбиття в доктринальних документах її силової складової. Уже в першому стратегічному документі (Концепція зовнішньої політики 1993 р.) закладено можливість силового тиску на країни пострадянського простору. Це випливає з проголошення Росією права «переконанням, у крайніх випадках і з використанням силових засобів, утверджувати принципи міжнародного права, включаючи права меншин, домагатися міцного добросусідства». В іншому місці адресат можливої погрози силою та використання сили визначений абсолютно чітко: «У разі односторонніх дій інших держав ближнього зарубіжжя, які б ущемляли інтереси Росії чи ухилялися від виконання взятих на себе зобов'язань, Росія шукатиме шляхи захисту своїх інтересів,.. не виключаючи за необхідності застосування власних заходів у відповідь».

¹⁸¹ Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 5 февраля 2010 г., № 146). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/30593>

Воєнна доктрина 1993 р. передбачала, що «інтереси безпеки Російської Федерації та інших держав-учасниць СНД можуть зажадати розміщення військ (сил) і засобів за межами території Російської Федерації», тобто на території інших країн СНД. Положення про можливість розміщення російських військ за межами російської території, зокрема, у конфліктних регіонах міститься й у Воєнних доктринах 2000 і 2010 рр. та в Стратегіях національної безпеки 2009, 2014, 2015 рр. У Посланні до Федеральних зборів 1994 р. Б. Єльцин заявив, що Росії не потрібно щоразу запитувати у міжнародного співтовариства дозвіл на ту чи іншу миротворчу операцію на просторі СНД, бо він є сферою особливої відповідальності та інтересів Росії.

У Концепції національної безпеки 1997 р. заявлено, що «перспектива розширення НАТО на Схід є неприйнятною для Росії, оскільки несе загрозу її національній безпеці». Це положення збереглося в наступних редакціях документа. Теза про негативне ставлення Росії до розширення НАТО наявна й у Концепціях зовнішньої політики 2000, 2008, 2013, 2016 рр.

З початку 2000-х рр. Москва в доктринальних документах починає все чіткіше публічно декларувати право на використання дедалі ширшого кола інструментів активного відстоювання своїх інтересів за кордоном. У Воєнній доктрині 2000 р. закладено можливість використання військ не лише для захисту, а й для тиску на інші держави, для чого передбачено «підтримку (за необхідності) політичних акцій Російської Федерації шляхом проведення відповідних заходів військового характеру, а також військово-морської присутності». У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до інструментів такого плану додано економічний тиск з наголосом на тому, що «Росія має бути готовою до використання всіх наявних в її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту національних інтересів». У редакції Концепції 2008 р. це положення було доповнено захистом російських національних інтересів в економічній сфері через використання конкурентних переваг.

У розвитку силовій складовій російської зовнішньої політики у Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'явився пункт про намір самостійно діяти в інтересах підтримки безпеки у світі на глобальному і регіональному рівні та для захисту своїх національних інтересів: «Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно...». Не минуло і двох місяців після схвалення цієї концепції, як у серпні 2008 р. російська армія почала «самостійно» діяти на території Грузії, розв'язавши проти неї війну.

У Стратегії національної безпеки 2009 р., явно маючи на увазі в першу чергу пострадянський простір і бажаючи чіткіше окреслити сферу

поширення свого силового поля, Росія задекларувала бачення моделі розвитку світу, в якій кризові ситуації на регіональному рівні мають урегулюватися без втручання зовнішніх сил: «Формується тенденція до пошуку вирішення наявних проблем і врегулювання кризових ситуацій на регіональній основі без участі нерегіональних сил». Це положення збереглось у редакції Стратегії 2014 р. у поєднанні з положенням про підтримку стратегічної стабільності в конфліктних регіонах за допомогою присутності там російських військ.

Воєнна доктрина 2010 р. містила низку відсутніх у редакції 2000 р. новел, які доктринально розширювали можливості для силових дій Росії за межами її кордонів. Зокрема, Москва вважала правомірним застосування війська не лише для відбиття агресії чи підтримки миру за рішенням РБ ООН, а й для «забезпечення захисту своїх громадян, які перебувають за межами Російської Федерації». Сам захист «громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них» став новою задачею Збройних Сил у мирний час. Зрозуміло, що «захищати» російських громадян Москва збиралася, передусім, у країнах пострадянського простору. Ще однією новою задачею Збройних Сил РФ стало «вжиття заходів для запобігання (усунення) загрози миру, придушення актів агресії (порушення миру)», апробоване на практиці 2008 р. у Грузії.

Крім цього, у документі було прописано підстави, які доктринально узаконювали оперативне використання російських військ за кордоном: «З метою захисту інтересів Російської Федерації та її громадян, підтримки міжнародного миру і безпеки формування Збройних Сил Російської Федерації можуть оперативно використовуватися за межами Російської Федерації». Це формулювання збережено в редакції Доктрини 2014 р. Саме так Москва і вчинила 2014 р. в Україні та 2015 р. – у Сирії.

У Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія фактично задекларувала право на застосування сили, не обмежуючи його ані загрозою збройного нападу, ані потребою підтримання миру або захисту своїх громадян. Для цього відтепер було достатньо вважати, що є загроза її національним інтересам, яку дипломатичними засобами зняти не вдається: «Застосування військової сили для захисту національних інтересів можливе тільки в тому випадку, якщо всі вжиті заходи ненавмисного характеру виявилися неефективними».

Організаційним форматам спільного захисту колишніх радянських республік почала приділятися окрема увага в стратегічних документах з часів президентства В. Путіна. Трансформація російського бачення цього сегменту політики щодо пострадянського простору виглядає наступним чином.

У Воєнній доктрині 2000 р. вперше було зафіксовано, що РФ «надає пріоритетного значення зміцненню системи колективної безпеки в рамках СНД на основі розвитку і зміцнення Договору про колективну безпеку» та «розвитку військового і військово-технічного співробітництва з державами-учасниками ДКБ СНД, виходячи з необхідності консолідації зусиль зі створення єдиного оборонного простору і забезпечення колективної військової безпеки». Документ передбачав формування країнами СНД змішаних військових підрозділів.

Без чіткого організаційного оформлення структури колективної безпеки країн СНД фактично не діяли. Саме тому 2002 р. було створено ОДКБ у складі Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії та Таджикистану, яка, як заявив В. Путін у Посланні 2003 р., має «забезпечити стабільність і безпеку на значній частині простору колишнього Радянського Союзу». У Посланні 2006 р. уточнено, що «Співдружність стала гарною основою і для формування ОДКБ. У цю структуру ввійшли країни, по-справжньому зацікавлені у тісній військово-політичній взаємодії». У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ОДКБ кваліфіковано як «ключовий інструмент підтримки стабільності і забезпечення безпеки на просторі СНД». У Стратегії національної безпеки 2009 р. місію ОДКБ сформульовано більш широко, вже без прив'язки до СНД. Вона розглядалася «як головний міждержавний інструмент, покликаний протистояти регіональним викликам і загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру».

Деталізацію концептуального бачення системи колективної безпеки в рамках ОДКБ здійснено у Воєнній доктрині 2010 р. У документі, по-перше, закріплено доктринальне положення про те, що «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу-члена ОДКБ як агресію проти всіх держав-членів ОДКБ і здійснить у цьому випадку заходи відповідно до Договору про колективну безпеку». Фактично Москва обіцяла своїм союзникам військовий захист від зовнішньої агресії. По-друге, Росія зобов'язалася виділяти військові контингенти до складу Колективних сил оперативного реагування (КСОР) «з метою оперативного реагування на військові загрози державам-членам ОДКБ», а також до складу миротворчих сил ОДКБ «для участі в операціях з підтримки миру». Хоч у цих документах і декларувався розвиток союзницьких відносин з країнами СНД, проте вони відійшли на другий план у порівнянні з ОДКБ, і співробітництво з ним у безпекових питаннях передбачалося на рівні взаємодії з ОБСЄ та ШОС. Усі ці норми збереглися в редакції Доктрини 2014 р.¹⁸²

¹⁸² Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г., №815) // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2014. – 30 декабря. – №6570 (298).

У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія розширила сферу діяльності ОДКБ як інституту забезпечення безпеки на увесь пострадянський простір, ширший, ніж простір СНД, який фігурував у редакції Концепції 2008 р., а також доктринально закріпила поняття «зони відповідальності» ОДКБ. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Москва передбачила для ОДКБ задачу протистояння сучасним викликам і загрозам не лише в «зоні відповідальності ОДКБ», а й у «прилеглих до неї районах». Це виглядало як спроба позиціонувати ОДКБ як своєрідну альтернативу НАТО в регіоні.

Важливою особливістю стратегічних документів постельцинської доби є поява в них теми євразійської інтеграції та наступне її посилення.

2001 р. з метою активного просування економічної інтеграції у середовищі найбільш прив'язних до Росії країн пострадянського простору почало діяти ЄвразЕС. Тема ЄвразЕС як нового пріоритету на шляху посилення інтеграційних процесів на просторі СНД з'являється в російських програмних документах, починаючи з першого послання В. Путіна до Федеральних зборів (2001, 2003, 2004).

Вперше в доктринальних документах євразійську організацію пострадянських держав згадано в Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російський освітніх установах 2002 р., де серед пріоритетів Росії вказано «формування спільного ринку праці Євразійського економічного співтовариства». У посланні 2006 р. В. Путін визнав, що ЄвразЕС є паралельним до СНД форматом, який ґрунтується на спільності інтересів його учасників. У посланні 2007 р. задекларовано бажання Росії ініціювати економічну інтеграцію «на всьому Євразійському просторі», насамперед, у форматах ЄвразЕС та ШОС.

Тему євразійської інтеграції як одну з цілей російської політики було розвинуто за часів президентства Д. Медведєва. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ставилися завдання: «активно працювати в рамках Євразійського економічного співтовариства з Білоруссю і Казахстаном над створенням Митного союзу і єдиного економічного простору, сприяти підключенню до цієї роботи інших держав-членів ЄвразЕС», а також сприяти «подальшому зміцненню ЄвразЕС як ядра економічної інтеграції, механізму сприяння реалізації великих водноенергетичних, інфраструктурних, промислових та інших спільних проектів». У посланні 2010 р. окреслено вектор розвитку євразійської інтеграції: «формування Єдиного економічного простору – від Арктики до Тихого океану, на всьому просторі Євразії».

Більш розгорнуто стратегічне бачення пріоритетів євразійської інтеграції РФ викладено в урядовій Концепції довгострокового соціально-

економічного розвитку РФ на період до 2020 р. де однією з цілей зовнішньої політики визначено «створення інтегрованого євразійського економічного простору спільного розвитку» через формування Єдиного економічного простору і спільного енергетичного ринку та створення спільного культурно-освітнього простору і митного союзу в рамках ЄврАзЕС. У Доктрині продовольчої безпеки 2010 р. до механізмів забезпечення продовольчої безпеки Росії віднесено «формування загального продовольчого ринку і єдиної товаропровідної мережі в рамках митного союзу держав-членів ЄврАзЕС»¹⁸³.

В останньому президентському посланні до Федеральних зборів Д. Медведєва у грудні 2011 р. вперше у програмних документах РФ декларується, що наступним кроком після запуску з 1 січня 2012 р. Єдиного економічного простору Росії, Білорусі та Казахстану буде створення до 2015 р. Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), «який багато в чому визначатиме майбутнє наших країн» та «стане сполучною ланкою Європейського і Азійсько-Тихоокеанського регіонів».

Повернувшись на посаду президента РФ, В. Путін в Указі від 7 травня 2012 р. «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації»¹⁸⁴ задав хронологічні рамки для виходу євразійської інтеграції на новий інституційний рівень: «сприяти поглибленню євразійської інтеграції в рамках Митного союзу і Єдиного економічного простору Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан і створенню станом на 1 січня 2015 р Євразійського економічного союзу, виходячи з відкритості цих процесів для приєднання інших держав, перш за все, членів ЄврАзЕС та учасників СНД». Як і раніше, ядром євразійської інтеграції було визначено Росію, Білорусь та Казахстан. У першому посланні до Федеральних зборів часів свого третього президентства (2012) В. Путін наголошував на тому, що «у XXI ст. вектор розвитку Росії – це розвиток на схід», а в посланні 2013 р. дав обіцянку «послідовно просуvalu євразійський процес»¹⁸⁵.

Бачення місця й ролі ЄАЕС на пострадянському просторі та в Євразії загалом було викладено в Концепції зовнішньої політики 2013 р., де підкреслено, що Євразійський економічний союз покликаний «не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі

¹⁸³ Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 января 2010 г., № 120). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/30563/page/1>

¹⁸⁴ Указ Президента Российской Федерации «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации», 7 мая 2012 года, № 605. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/35269>

¹⁸⁵ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 12 декабря 2013 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/38057>

СНД, а й стати визначальною для майбутнього країн Співдружності моделлю об'єднання, відкритою для інших держав. Новий союз, який будується на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою та Азійсько-Тихоокеанським регіоном». Йдучи цим шляхом, Росія взяла на себе зобов'язання «активно підтримувати процес євразійської інтеграції, реалізуючи разом з Білоруссю та Казахстаном завдання перетворення ЄврАзЕС і формування Євразійського економічного союзу...». Цілком прагматичне ставлення Москви до ЄАЕС засвідчено в затверджених у 2013 р. Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р., де відверто зазначено, що «інтеграція у форматі Митного союзу і Єдиного економічного простору дозволить відкрити нові ринки для російських виробників».

Після того, як з 01.01.2015 р. договір про Євразійський економічний союз вступив у силу, в новій редакції Основних напрямів діяльності уряду РФ на період 2018 р. (2015) Москва заявила про свої інтеграційні пріоритети: «Буде створено спільний ринок лікарських засобів і медичної техніки, планується поетапна гармонізація сфери фінансових ринків з виходом на створення наднаціонального фінансового регулятора, продовжиться рух до єдиного енергетичного ринку (єдині ринки нафти і нафтопродуктів, газу, електроенергії)»¹⁸⁶. Було задекларовано доктринальне положення про те, що ЄАЕС матиме зв'язки з іншими країнами та інтеграційними угрупованнями з явним натяком на те, що відтепер члени ЄАЕС мають спільно формувати політику щодо інших міжнародних суб'єктів. У Стратегії національної безпеки 2015 р. констатовано, що «формування Євразійського економічного союзу відкрило новий етап інтеграції на євразійському просторі». Геополітичний вектор нового етапу В. Путін прояснив у Посланні 2015 р., де було сказано, що «досягнуто принципової домовленості про сполучення євразійської інтеграції з китайською ініціативою «Економічного поясу Шовкового шляху»».

Поглиблення та розширення інтеграції Росії у рамках ЄАЕС з Вірменією, Білоруссю, Казахстаном та Киргизстаном стало одним з найважливіших завдань, визначених Концепцією зовнішньої політики 2016 р. Описуючи ключові цілі союзу, Росія намагалася копіювати засади діяльності ЄС. У документі сказано, що «ЄАЕС покликаний забезпечити свободу переміщення товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів, стати майданчиком для реалізації спільних інфраструктурних та інвестиційних проєктів». У Посланні 2018 р. В. Путін пішов далі, висуваючи мету перетворення ЄАЕС на глобальне конкурентне інтеграційне об'єд-

¹⁸⁶ Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2018 года (новая редакция) (утверждена Председателем Правительства Российской Федерации Д.Медведевым 14 мая 2015 г.). – [Електронний ресурс]: <http://government.ru/news/18119/>

нання та розгортаючи програму широкої інтеграції через «створення спільного ринку електроенергії, нафти, нафтопродуктів і газу, гармонізацію фінансових ринків, роботи митних служб».

У документах прямо про це ніде не говориться, однак з контексту зрозуміло, що Москва розглядає Євразійський економічний союз як євразійський аналог Європейського Союзу. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. йдеться лише про те, що «ЄАЕС здатний зіграти важливу роль у справі гармонізації інтеграційних процесів в Європейському та Євразійському регіонах».

Отже, можна стверджувати що за чверть століття після розпаду СРСР Росія еволюціонувала у цілях своєї зовнішньої політики від намірів інтегруватися з Європейським Союзом до створення власного Євразійського економічного союзу за участі частини колишніх радянських республік.

Окремі країни та регіони пострадянського простору трактуються в російських доктринальних документах по-різному, диференційовано. Зокрема, про Україну йдеться здебільшого в контексті проблем. В ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Україну разом з Білоруссю і Казахстаном згадано у зв'язку з необхідністю виводу з її території ядерних сил колишнього СРСР. Водночас у тому ж документі йдеться про те, що «з огляду на важливість взаємин з Україною, Білоруссю, Казахстаном, слід вести справу до вироблення з цими державами повномасштабних політичних договорів у першу чергу».

Б. Єльцин згадував про Україну в усіх своїх посланнях до Федеральних зборів. Незалежно від контексту – у доброзичливому тоні: і коли говорив про ліквідацію стратегічних ядерних озброєнь на українській території (1994, 1995), і коли наголошував на бажаності встановлення добросусідських відносин (1995, 1997) чи відносин стратегічного партнерства (1998, 1999).

На відміну від Б. Єльцина, В. Путін за час двох перших президентських термінів жодного разу не згадав про Україну в посланнях до Федеральних зборів. Д. Медведев зробив це лише один раз, 2010 р., і то лише через кому в довгому переліку країн (Китай, Індія, Бразилія, Республіка Корея, Сінгапур, Японія, Канада, Італія, Фінляндія, Україна, Казахстан), з якими Росія має «великий потенціал – у нарощуванні інноваційної складової співпраці».

Зникнення України з російських публічних програмних та стратегічних документів свідчило про те, що в Москві зрозуміли безперспективність спроб втягнути Україну до своїх геополітичних чи інтеграційних проектів, хоч на практиці цих спроб не полишали. Про Україну російські стратеги знову згадали тепер у негативному контексті, у зв'язку з подіями двох революцій (Помаранчевої та Революції гідності),

які сприяли дедалі більшому відходу України від Росії та її руху в бік Європейського Союзу.

У першому стратегічному документі, який з'явився після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні – Концепції зовнішньої політики 2008 р., – Україну згадано в контексті негативного ставлення Росії до планів її вступу до НАТО. За кілька місяців до цього Росії вдалося не допустити надання Україні та Грузії на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. Плану дій щодо членства. Надалі в Стратегіях національної безпеки 2009 та 2014 рр. Україна, поряд із Грузією, Азербайджаном та Казахстаном, згадується в контексті необхідності забезпечення безпеки державного кордону Росії з кожною з них за допомогою «високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів».

Після приходу до влади В. Януковича Україну вперше за тривалий час було згадано в російському доктринальному документі в союзницькому контексті: у Концепції зовнішньої політики 2013 р. ставилося завдання «вибудовувати відносини з Україною як з пріоритетним партнером у СНД, сприяти її підключенню до поглиблених інтеграційних процесів».

Парафування 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й наміри Грузії і Молдови зробити те саме 2013 р. спонукало Москву внести до Концепції застереження, згідно з яким, «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин з іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами-учасницями СНД узятих на себе зобов'язань у рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю». На практиці це вилилось у політику викручування рук щодо країн, які підписали чи мали намір підписати угоди про асоціацію з ЄС з метою недопущення розвитку учасниками СНД відносин з ЄС у форматах, які Москва вважала для себе небажаними.

Уперше за три свої президентські терміни В. Путін згадав про Україну в посланні до Федеральних Зборів лише в грудні 2013 р., у розпал Євромайдану в Києві, підкресливши, що українські партнери – режим В. Януковича – висловлювали зацікавленість у участі в окремих угодах Митного союзу.

Революція гідності 2013–2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України, зламавши інтеграційні плани Кремля щодо України, кардинально змінили доктринальне ставлення до неї як до фактично ворожої країни, на яку Москва дивиться крізь призму стратегічного суперництва із Заходом. Зокрема, у Военній доктрині 2014 р. явно під впливом подій Революції гідності з'являється нова зовнішня військова небезпека для Росії: «встановлення в державах, суміжних з Російською Федерацією, режимів, у тому числі в результаті повалення

легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації».

Окрім того, при описі особливостей сучасних військових конфліктів у Доктрині з'являються нові моменти, яких не було в редакції 2010 р., явно навіяні й легалізовані Москвою для себе досвідом російської агресії у Криму й на Донбасі. Йдеться, зокрема, про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій», а також про «використання фінансованих і керованих ззовні політичних сил, громадських рухів».

Політична оцінка подій Революції гідності в Україні дана Москвою в Стратегії національної безпеки 2015 р., де підкреслено, що «підтримка США й Європейським союзом антиконституційного державного перевороту в Україні призвела до глибокого розколу в українському суспільстві і виникнення збройного конфлікту. Зміцнення ультраправої націоналістичної ідеології, цілеспрямоване формування в українського населення образу ворога в особі Росії, неприкрита ставка на силове вирішення внутрішньодержавних суперечностей, глибока соціально-економічна криза перетворюють Україну на довгострокове вогнище нестабільності в Європі і безпосередньо біля кордонів Росії».

У цьому ж документі Росія на доктринальному рівні визнала «кольорові революції», інспіровані, на думку Москви, з-за кордону, загрозою її державній безпеці. Це стало наслідком концептуального неприйняття Москвою низки успішних народних рухів у ряді країн пострадянського простору, які привели до зміни влади в них: Трояндової революції 2003 р. у Грузії, Помаранчевої революції 2004 р. в Україні, Тюльпанової революції 2005 р. у Киргизстані та Революції Гідності 2013–2014 рр. в Україні. В аналогічному ключі Москва осмислила й невдалі антирежимні акції протесту в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009).

Цинічно заперечуючи свою збройну агресію проти України, анексію частини її території і розуміючи, що дестабілізувати її не вдалося, Москва під тиском міжнародних санкцій у Концепції зовнішньої політики 2016 р. змінила риторiku. У документі зазначається, що РФ «зацікавлена в розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків з Україною на основі взаємної поваги, побудові партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» та «політико-дипломатичному врегулюванні внутрішньо-українського конфлікту».

Іншою проблемною для Росії країною в стратегічних та програмних документах виступає Грузія. У президентському посланні 1995 р. Грузія була

єдиною пострадянською країною, з якою Росія здійснювала і спільну охорону кордонів, і, водночас, їхню делімітацію та на території якої Москва проводила «миротворчу» операцію. Позиція Москви щодо інших країн Південного Кавказу була зрозумілішою: делімітація кордону з Азербайджаном та охорона кордонів Вірменії. Однак у посланні 1999 р. Б. Єльцин декларував намір розвивати стійкі дружні відносини і з Грузією, і з Азербайджаном, і з Вірменією, не виділяючи більш і менш близьких союзників.

За часів президентства В. Путіна Грузія вперше згадується в посланнях до Федеральних зборів 2007 р. у контексті претензій Москви до країн Заходу, які «не ратифікували адаптований Договір про звичайні збройні сили в Європі, посиляючись при цьому на Стамбульські домовленості, які передбачають виведення російських підрозділів з Грузії та Придністров'я». Москва тим самим фактично відмовилася виводити війська з Грузії та Молдови навіть ціною зриву підписання ДЗЗСЄ (ДОВСЕ) у редакції 1999 р.

Напередодні російсько-грузинської війни до Концепції зовнішньої політики 2008 р. було внесене застереження для Тбілісі: «Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема, до планів прийому в члени альянсу... Грузії». А вже після війни в Стратегії національної безпеки 2009 р. Грузія, разом з кількома іншими країнами, фігурувала як така, безпеку на кордоні з якою Росія планувала забезпечити за рахунок створення високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів.

Обґрунтовуючи військову агресію проти Грузії, Д. Медведєв у посланні 2008 р. заявив, що «рішення про примус агресора до миру і операція, розпочата нашими військовими, здійснювалася не проти Грузії, не проти грузинського народу, а заради порятунку жителів республіки і російських миротворців. Для забезпечення міцної та довготривалої безпеки народів Південної Осетії та Абхазії». Те, що акцію проти Грузії у Москві розглядали як сигнал для Заходу відмовитися від проникнення на територію колишнього СРСР, Д. Медведєв не приховував, наголосивши, що «ми дійсно довели – зокрема і тим, хто спонсорував нинішній правлячий режим в Грузії, що в змозі захистити своїх громадян. Що ми в змозі на ділі відстоювати і наші національні інтереси». У посланнях 2008, 2009 р. Грузія цинічно трактувалася як агресор, який нібито напав на російських миротворців і розв'язав війну проти Осетії, російський військовий плацдарм на території Грузії.

Незважаючи на власну збройну агресію проти Грузії, у Концепціях зовнішньої політики 2013, 2016 рр. Москва декларувала, що «Росія зацікавлена в нормалізації відносин з Грузією у тих сферах, в яких до цього готова грузинська сторона, при врахуванні політичних реалій, які склались у Закавказзі». Фактично Москва прагне, щоб грузини визнали

втрату частини своєї території. Можливість нормалізації відносин у середньостроковій перспективі видається нереалістичною.

Складовою «грузинської проблеми» є поява в російських стратегічних документах часів третього президентства В. Путіна згадок про окуповані росіянами території Грузії – Абхазію та Південну Осетію – як про незалежні держави. Хоча визнання їхньої незалежності відбулося ще за президентства Д. Медведєва 2008 р., проте лише за В. Путіна вони почали фігурувати в російських доктринальних документах як союзники.

В Указі В. Путіна «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу РФ» 2012 р., а згодом і в Концепції зовнішньої політики 2013 р. до зовнішньополітичних цілей Росії віднесено сприяння «становленню Республіки Абхазія і Республіки Південна Осетія як сучасних демократичних держав». Потім у Воєнній доктрині 2014 р. Росія ставить собі завдання взаємодіяти з Абхазією і Південною Осетією «з метою забезпечення спільної оборони і безпеки» та «формування і розвитку союзницьких відносин», прозоро натякаючи Тбілісі про недоцільність будувати плани повернення втрачених територій, які на доктринальному рівні одержали статус союзників РФ. У Стратегії національної безпеки 2015 р. відносини із самопроголошеними державами піднесено до рівня одного з ключових напрямів зовнішньої політики.

Регіон Центральної Азії загалом розглядався у стратегічних документах РФ здебільшого крізь призму загроз та проблем.

Особливо детально проблемність регіону описано в ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р., де сказано, що регіон Південної і Західної Азії «безпосередньо пов'язаний з деякими внутрішніми конфліктами в СНД, що наочно проявляється в Таджикистані, який зазнає на собі безпосереднього впливу Ірану й Афганістану. Особливу загрозу містить у собі можливість злиття афганського і таджицького конфліктів через етнічну близькість народів, які населяють обидві країни... Звідси виходить ідея ісламського фундаменталізму. Саме тут – основний канал поширення цього вірусу на мусульманські регіони Росії і СНД». Усе це прямо зачіпає інтереси Росії, бо «спричиняє багато в чому дестабілізуючий вплив на міжетнічні, конфесійні відносини в СНД, ускладнюючи процеси державного становлення південних країн Співдружності, а також перспективи і характер розвитку міждержавних відносин з ними». Відтак, відносини «з ісламськими країнами Південної і Західної Азії не можуть будуватися без урахування їхньої лінії щодо населених мусульманами держав СНД і районів самої Росії, а також суперництва між ними за вплив у країнах ближнього зарубіжжя».

У документі Москва навіть висловила сподівання, що дружні відносини Росії з Туреччиною можуть здійснити позитивний вплив на

південні країни СНД у справі формування в них громадянського суспільства та в утвердженні ідей секуляризму. Надалі тема розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної Азії у російських стратегічних документах не фігурувала.

Великою проблемою на початку 1990 рр. було питання належної охорони південних кордонів країн Центральної Азії. Йому в Москві приділяли підвищену увагу. У посланні 1995 р. зазначалося, що Росія охороняє зовнішні кордони СНД, зокрема, кордони Киргизстану та Таджикистану, бере участь в охороні кордонів Туркменістану. Іншою проблемою для Росії у регіоні було становище російської меншини, через що в посланні 1995 р. відзначалося досягнення двосторонніх угод щодо прав національних меншин з Туркменістаном та Казахстаном. У посланні 1997 р. наголошувалася роль Москви в припиненні війни та встановленні миру в Таджикистані¹⁸⁷.

У Концепції національної безпеки 1997 р. до загроз національній безпеці Росії віднесено спроби інших держав ослабити її позиції у Закавказзі та Центральній Азії. Москву дуже турбував доступ до покладів вуглеводнів у прикаспійському регіоні. Тому в Концепції зовнішньої політики 2000 р. з'явилася конкретна норма про те, що «Росія домагатиметься вироблення такого статусу Каспійського моря, який дозволив би прибережним державам розгорнути взаємовигідне співробітництво з експлуатації ресурсів регіону на засадах справедливості, з урахуванням законних інтересів один одного». До Стратегій національної безпеки 2009 та 2014 рр. було включено доктринальне положення про перспективу тривалої боротьби міжнародних акторів за володіння джерелами енергоресурсів, зокрема, у басейні Каспійського моря та регіоні Центральної Азії. При цьому Росія не виключає застосування збройної сили для вирішення проблем, які можуть виникнути в умовах боротьби за ресурси та при порушенні балансу сил поблизу кордонів РФ та її союзників.

У Стратегіях 2009, 2014, 2015 рр. та Концепціях зовнішньої політики 2013, 2016 рр. з'являється положення про важливість для Росії зміцнення політичного потенціалу ШОС, стимулювання в її рамках кроків, які б сприяли зміцненню довіри й партнерства в регіоні Центральної Азії. Фактично Москва, не маючи можливості дієво протистояти поширенню економічного впливу Китаю в регіоні, задекларувала спільну з Пекіном відповідальність за ситуацію в Центральній Азії, доктринально допустивши його до своєї колишньої одноосібної зони інтересів.

¹⁸⁷ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Порядок во власти – порядок в стране», 1997 г. – [Електронний ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/74-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_porjadok_vo_vlasti_porjadok_v_strane_1997_god.html

З огляду на те, що «криза в Афганістані, яка поглиблюється, створює загрозу безпеці південних рубежів СНД», «нейтралізація терористичної загрози та наркозагрози, що походять з території Афганістану, недопущення дестабілізації обстановки в Центральній Азії та Закавказзі» у Концепції зовнішньої політики 2008 р. були віднесені до першочергових завдань. Такими вони залишились і в Концепції 2013 р.

Зростаючі загрози використання зброї у боротьбі за ресурси, тероризму та дестабілізації ситуації в Центральній Азії підштовхнули Росію прописати у Воєнних доктринах 2010, 2014 рр. окреме положення про виділення російських військових контингентів до складу Колективних сил швидкого розгортання Центральноазійського регіону колективної безпеки ОДКБ для оперативного реагування на виникнення гострих або критичних ситуацій.

Новелами Концепцій зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. у контексті вирішення суперечок щодо кордонів та використання ресурсів Каспійського моря стала поява норми про «зміцнення механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав на основі колективно схвалюваних рішень». Фактично це означало прагнення Москви доктринально закріпити положення про те, що спори стосовно Каспію вирішуватимуться не згідно з нормами міжнародного права, а за домовленістю сторін. Подібний механізм давав Москві з її значними важеями впливу на пострадянські прикаспійські держави додаткові можливості для продавлювання вигідних для себе рішень.

Країни Балтії розглядалися у російських стратегічних документах майже виключно в контексті вирішення двох проблем: дотримання прав російськомовного населення та безперешкодного доступу до Калінінградської області. Ці норми містились у Концепціях зовнішньої політики 1993, 2000, 2008 рр., а також у Концепції державної національної політики 1996 р. Фактично в усіх посланнях Б. Єльцина до Федеральних зборів фігурувала тема підтримки/захисту/дискримінації співвітчизників у країнах Балтії, насамперед, в Естонії та Латвії. Крім того, 1995 р. піднімалася тема виводу військ з країн Балтії і проблема кордону РФ з Естонією. У посланні 1997 р. висловлювалася стурбованість Москви «неминучим» членством країн Балтії в НАТО. В. Путін у посланнях до Федеральних зборів про «держави Прибалтики» згадав лише раз, 2007 р., як про фактор загрози для Росії, через те, що вони не підписали ДЗЗСЄ (ДОВСЕ), і це, за словами президента РФ, «створює для нас реальні небезпеки з непередбачуваними сюрпризами». У Концепціях зовнішньої політики 2013, 2016 рр. країни Балтії не згадуються взагалі, остаточно доктринально розчинившись для росіян в Європейському Союзі.

Натомість країни Балтії продовжують фігурувати в профільних стратегічних документах: демографічних, мовних. Так, у редакціях 2007 і 2014 рр. Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р. йдеться про бажаність залучення до міграції до Росії молоді з Латвії, Литви, Естонії через механізм навчання та стажування в Росії з можливістю наступного отримання російського громадянства після завершення навчання. У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. йдеться про намір просувати російську мову в країнах Балтії як мову міжнаціонального спілкування. Утім, у наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. ця задача відсутня, очевидно через усвідомлення утопічності її реалізації.

Також цікаво відмітити, що якщо в Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. у редакції 2013 р. ставилося завдання забезпечити інтеграцію Калінінградської області до ринків Балтійського регіону та ЄС з метою її розвитку, то після анексії Криму і початку збройної агресії проти України на Донбасі цей пункт у редакції Основних напрямів 2015 р. було знято.

Російські стратегічні документи показують, що впродовж чверті століття після розпаду СРСР у Росії не сумнівалися в тому, що Білорусь і Казахстан є її основними союзниками на пострадянському просторі. Ці держави згадуються в доктринальних документах майже виключно у позитивному контексті.

Як йшлося вище, ще в єльцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Білорусь та Казахстан, разом з Україною, трактувалися як країни, з якими «необхідно вести справу до вироблення ...повномасштабних політичних договорів у першу чергу». Україна потім із цього переліку випала, тоді як Білорусь і Казахстан так і залишилися найближчими партнерами Росії на пострадянському просторі.

У посланні 1994 р. Б. Єльцин згадував про пропозиції білоруського уряду щодо об'єднання грошових систем Росії та Білорусі; у посланні 1995 р. – про підписання пакету документів зі створення трьохстороннього Митного союзу між Росією, Білоруссю та Казахстаном; у посланнях 1997, 1998 рр. вже фігурує інтеграційна «четвірка»: Росія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан. Окремо згадується «російсько-білоруська інтеграція: відновлення духовної, культурної, людської, економічної і політичної спільності народів Росії і Білорусі... Наш об'єднавчий процес спирається на вагомі напрацювання, пов'язані не лише з багатовіковою історією спільного існування двох народів у рамках єдиної держави, а й із взаємодією в останні роки. Зближення наших країн йшло послідовно протягом останніх років, що знайшло вираження у створенні навесні 1996 р. Співтовариства Білорусі і Росії. Наші народи неодноразово

висловлювали послідовну волю бути разом» (1997). У посланні 1999 р. підкреслено приєднання до інтеграційної «четвірки» Таджикистану, наголошено на тому, що «принциповим проривом в інтеграційних процесах стало підписання в минулому році воістину історичної угоди – Декларації про подальше єднання Росії та Білорусі, яка докорінно змінила взаємовідносини наших народів. Російсько-білоруський союз – це не тільки об'єднання економічних, правових систем двох держав. Найголовніше, що стануть тісніші стосунки між людьми, буде відновлено давні господарські зв'язки».

Після низки трансформацій (Співтовариство Росії і Білорусі, Союз Білорусі і Росії) російсько-білоруські відносини було 1999 р. оформлено у вигляді Союзної держави. Нова реальність знайшла відображення в російських стратегічних документах. У Воєнній доктрині 2000 р. з'явилася положення про те, що Росія здійснює спільну з Білоруссю оборонну політику, координує з нею діяльність у галузі військового будівництва, використовує військову інфраструктуру. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до першочергових регіональних пріоритетів РФ віднесено «зміцнення Союзу Білорусі і Росії як найвищої на даному етапі форми інтеграції двох суверенних держав».

У 2000-х рр. розвиток Союзної держави йшов не за російським сценарієм. Мінськ намагався максимально використати союз з Москвою для отримання економічних преференцій. Тому в Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва скоригувала доктринальну лінію стосовно Союзної держави, підкресливши необхідність базування її діяльності на ринкових принципах. У документі, зокрема, наголошено, що Росія «продовжуватиме узгоджену лінію на створення умов для ефективного будівництва Союзної держави шляхом поетапного переведення відносин між Росією та Білоруссю на ринкові принципи в процесі формування єдиного економічного простору». Білорусь і Казахстан названо країнами, з якими Росія має намір активно працювати над створенням Митного союзу і Єдиного економічного простору в рамках ЄврАзЕС.

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. з'являється поняття «трійки» (Білорусь, Казахстан, Росія), яка виступає ядром економічної інтеграції і яка, за планами Москви, має створити Митний союз та ЄЄП. У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія планує, спільно з Білоруссю і Казахстаном, перетворити ЄврАзЕС на ЄАЕС, що, зрештою, й відбулося.

У Воєнних доктринах 2010, 2014 рр. Москва, підкреслюючи особливу цивілізаційну та геополітичну близькість Білорусі до Росії, декларує, що Білорусь перебуває під російським військовим захистом, і напад на неї Росія розцінюватиме як напад на себе: «РФ розглядає збройний

напад на державу – учасницю Союзної держави або будь-які дії із застосуванням військової сили проти неї як акт агресії проти Союзної держави і здійснить заходи у відповідь». Концепції зовнішньої політики 2013, 2016 рр. ставлять перед Росією чітке завдання щодо поступової інкорпорації Білорусі: «розширювати [стратегічну – 2016] взаємодію з Білоруссю в рамках Союзної держави з метою поглиблення інтеграційних процесів у всіх сферах».

Отже, доктринальні засади російської політики щодо пострадянського простору за понад чверть століття після розпаду СРСР зазнали суттєвих змін. Серед їх основних векторів слід виділити такі: а) перехід від загальних інерційних інтеграційних проєктів на кшталт СНД до обмежених форматів інтеграції типу Союзної держави Росії та Білорусі, ЄврАзЕС, ЄАЕС; б) відмова Росії від європейського інтеграційного вектору на користь вектору євразійського; в) визнання дезінтеграції пострадянського простору на окремі сегменти, в яких країни рухаються за власними геополітичними траєкторіями.

4.3. Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля

Сучасні збройні конфлікти відрізняються тим, що межі між внутрішнім і міжнародним протистоянням стираються. Як наслідок, будь-який формально незначний локальний конфлікт потенційно може мати серйозні наслідки в регіональному, і навіть загальносвітовому масштабі.

Дослідженням конфліктів (в т.ч. збройних) на пострадянському просторі займалося широке коло науковців, як з числа українських вчених (Г. Перепелиця¹⁸⁸, О. Маначинський¹⁸⁹, К. Поліщук¹⁹⁰, В. Мандрагеля¹⁹¹), представників нових держав Східної Європи¹⁹², так і дослід-

¹⁸⁸ Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. – К., 2003. – 431 с.; Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К., 2003. – 254 с.

¹⁸⁹ Конфликты и войны после распада СССР / В.Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, Ю.В. Егоров, В.А. Муха, А.А. Бортник. – К., 2008. – 420 с.; Маначинский А. Особенности конфликтов на постсоветском пространстве. // Підтекст. – 1998. – №33. – С.16–21, №34. – С.18–23; Маначинский А. Война или конфликт? // Підтекст. – 1998. – №37–38. – С.30–34.

¹⁹⁰ Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі 90-х років ХХ століття // Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». – 2015. – №37. – Ч. 3.

¹⁹¹ Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: монографія – К., 2003. – 570 с.

¹⁹² Абдулатипов Р.Г. Этнополитические конфликты в странах СНГ: некоторые миротворческие и правовые механизмы разрешения. – Баку, 1996. – 365 с.; Жирохов М. Семени распада. Войны и конфликты на территории бывшего СССР. – СПб., 2012. – 688 с.; Здравомыслов А. Межна-

ників із Заходу¹⁹³. Вони зробили значний внесок у розуміння витоків, перебігу та наслідків цих конфліктів, а також можливих напрямків/способів/механізмів їх врегулювання.

Агресивні дії Росії в Грузії та Україні змусили багатьох західних дослідників по-новому поглянути на збройні конфлікти в країнах, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу. Вони, зокрема, роблять висновок, що ключовим чинником, який впливав і впливає на ситуацію в цих «гарячих точках», є позиція та політика Російської Федерації, яка агресивними експансіоністськими діями намагається відновити втрачений вплив¹⁹⁴.

Серед актуальних українських досліджень останнього часу варто виділити публікації В. Горбуліна¹⁹⁵, Є. Магди¹⁹⁶, Р. Додонова¹⁹⁷, І. Зельмано-

циональные конфликты в постсоветском пространстве. – М., 1997. – 607 с.; Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. – М., 2005. – 223 с.; Мальшева Д.Б. Конфликты в развивающемся мире и СНГ: религиозный и этнический аспект. – М., 1997. – 122 с.; Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000): К истории падения сверхдержавы. – М., 2002. – 478 с.; Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве: (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). – М., 2002. – 312 с.; Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн.2. Россия, Украина, Белоруссия / общ. ред. А.Зверев, Б.Копштерс, Д.Тренин. – М., 1997. – 224 с.

¹⁹³ Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building. – London, 1998. – 214 p.; Hughes J., Sasse G.. Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States: An Institutional Approach. – London School of Economics and Political Science – [Електронний ресурс]: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/ec9fdf8c-c39a-4c11-97c3-869bd4f489ac.pdf>; Lynch Dov. Separatist States and Post-Soviet Conflicts // International Affairs (Royal Institute of International Affairs). – 2002. – Vol. 78. – № 4. – P. 831-848. – [Електронний ресурс]: <https://www.jstor.org/stable/3095759>; New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations / Bremmer I., Taras R. (eds.). – Cambridge, 1997. – 743 p.

¹⁹⁴ Post-Soviet «frozen conflicts». – [Електронний ресурс]: <https://www.euractiv.com/section/armenia/linksdossier/post-soviet-frozen-conflicts/>; Klimenko E. Protracted armed conflicts in the post-soviet space and their impact on Black Sea security // SIPRI Insights on Peace and Security. – 2008. – №8. – [Електронний ресурс]: https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-12/sipriinsight1808_0.pdf; Hamilton R. E. The Post-Soviet Wars: Part I // Foreign Policy Research Institute. – [Електронний ресурс]: <https://www.fpri.org/article/2017/12/post-soviet-wars-part-i/>; Hamilton R. E. The Post-Soviet Wars: Part II // Foreign Policy Research Institute. – [Електронний ресурс]: <https://www.fpri.org/article/2017/12/post-soviet-wars-part-ii/>; Klein M. Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space: Aims, Instruments and Perspectives // SWP Research Paper 2019/RP. – 01, January 2019. – [Електронний ресурс]: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2019RP01_kle.pdf; Fischer S. Not Frozen! The Unresolved Conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in Light of the Crisis over Ukraine // SWP Research Paper 9/2016. – Berlin, 2016. – [Електронний ресурс]: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2016RP09_fhs.pdf

¹⁹⁵ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К., 2017. – 496 с.; Горбулін В.П. Гібридна війна: все тільки починається // Дзеркало тижня. – 2016. – №11. – 25 березня; Горбулін В.П. 2017-й: далі буде... // Дзеркало тижня. – 2016. – №24. – 2 липня.

¹⁹⁶ Магда Є.В. Гібридна війна: жити і перемогти. – Харків, 2015. – 304 с.; Магда Є.В. Гібридна агресія Росії: Уроки для Європи. – К., 2017. – 268 с.

¹⁹⁷ Додонов Р.О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: монографія. – Вінниця, 2016. – 200 с.; Додонов Р.О. Закономірності розгортання збройних конфліктів у ХХІ столітті // Вісник Донецького національного університету. Серія: філософські науки. – 2017. – Травень. – С. 85-94.

вича¹⁹⁸, О. Алексейченка¹⁹⁹, колективні монографії науковців ІВІ НАНУ «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору»²⁰⁰, НІСД – «Режим Путіна: перезавантаження-2018»²⁰¹, «Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл»²⁰² та «Донбас і Крим: ціна повернення»²⁰³, ІПіЕНД НАНУ – «Донбас в етнополітичному вимірі»²⁰⁴ та інші, в яких розкривається справжня роль та цілі Російської Федерації у збройних конфліктах на території колишнього Радянського Союзу.

Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація докладно розглядаються Г. Костенком²⁰⁵, іншими українськими науковцями²⁰⁶. Юридичні аспекти збройних конфліктів проаналізовано у роботах С. Бескоровайного²⁰⁷.

На позначення криз на пострадянському просторі²⁰⁸ використовується низка термінів: «війна», «збройний/військовий/воєнний/локальний конфлікт», «гарячі точки», «заморожений конфлікт» тощо, що часто створює плутанину та спричиняє невірне розуміння суті та особливостей перебігу цих конфліктів. У вітчизняній²⁰⁹ та зарубіжній²¹⁰ науці

¹⁹⁸ Зельманович І. І. «Заморожені» конфлікти на пост-радянському просторі як вияв інституційної кризи політики ЄС // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2016. – № 3. – С. 127-135.

¹⁹⁹ Алексейченко О. В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 117. – С. 8-15.

²⁰⁰ Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за редакцією канд. іст. наук, доц. А.Г. Бульвінського – К., 2017. – 288 с.

²⁰¹ Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М.М. Розумний (заг. ред.). – К., 2018. – 480 с.

²⁰² Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. – К., 2019. – 560 с.

²⁰³ Донбас і Крим: ціна повернення / ред. кол.: В. П. Горбулін (гол. ред.). – К., 2015. – 474 с.

²⁰⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – 584 с.

²⁰⁵ Костенко Г.Ф. Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1999. – Вип. 2. – С. 48-57.

²⁰⁶ Мандрагеля В. Війни (збройні конфлікти) XXI ст.: зміна базових парадигм // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 84-91; Шевченко О. Збройні конфлікти та шляхи їх врегулювання // Соціальна психологія. – 2005. – № 2. – С. 28-37.

²⁰⁷ Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання // Юридична наука. – 2014. – № 3. – С. 116-126.

²⁰⁸ Особливості виконавчої влади в пострадянській країні: монографія / за заг. ред. О.О. Кордуна. – К., 2000. – 245 с.

²⁰⁹ Див., наприклад: Гуржій О., Пилявець Р. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: Проблемні питання. – [Електронний ресурс]: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hurzhiy-Oleksandr/Suchasna_voienno-istorychna_ta_voienna_terminolohiia_problemnii_pytannia.pdf; Пилишенко Я.С. Демаркація понять «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна». – [Електронний ресурс]: <http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/152571/151656>; Денисов С.Ф., Кардаш К.С. Воєнний конфлікт: зміст та співвідношення з близькими поняттями // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Юридичні науки». – 2012. – № 1(2). – С. 107-113; Сірий С. Сутність поняття «локальна війна» і «воєнний конфлікт» та їх типологія // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 124-134.

²¹⁰ Арцибасов І.Н., Егоров С.А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия – М., 1989. – 248 с; Барынькин В.М. Локальные войны на современном этапе (характер, содержание, классификация) // Военная мысль. – 1994. – №6. – С. 7-11; Клименко А.Ф. К вопросу о теории

продовжують точитися дискусії щодо змісту, обсягу та співвідношення цих понять.

На розуміння цих понять впливають також і семіотичні аспекти, контекст їх вживання. Так, Г. Яворська висуває тезу про два асиметричні модуси існування війни – фізичний та дискурсивний. При цьому в умовах сучасної гібридної війни дискурсивний модус набуває принципової ваги, адже конфлікт інтерпретацій під час гібридної війни використовується як різновид зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій²¹¹.

Найчастіше на позначення зіткнень на пострадянському просторі вживається поняття «збройний конфлікт», яке активно почало застосовуватися у міжнародній юридичній практиці після ухвалення Женевської конвенції 1949 р.²¹².

Щоправда, Конвенція чітко розмежовує внутрішні та міжнародні збройні конфлікти, в той час як сучасні гібридні конфлікти на пострадянському просторі мають змішаний характер. Саме тому на позначення таких конфліктів дослідниками та експертами пропонується «транснаціоналізована інсургенція» (І. Гомза)²¹³, «інтернаціоналізований внутрішній збройний конфлікт, який відбувається між урядом держави та однією або кількома внутрішніми групами за втручання інших держав з одного або обох сторін» (UCDP/PRIO)²¹⁴, «інтернаціоналізований збройний конфлікт» (internationalised armed conflict) (IISS)²¹⁵. Міжнародний кримінальний суд також вважає, що Україна переживає «міжнародний збройний конфлікт... паралельно з неміжнародним збройним конфліктом» (параграф 169)²¹⁶. У цьому ж ключі робить висновки RULAC²¹⁷.

военных конфликтов // Военная мысль. – 1992. – №10. – С. 24-35; Война и мир в терминах и определениях // под ред. Д.О. Рогозина – М., 2004. – 624 с.

²¹¹ Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // Стратегічні пріоритети. Серія: Політика. – 2016. – № 4. – С. 41-48.

²¹² Арцибасов І.Н., Егоров С.А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия – М., 1989. – С. 32-33.

²¹³ Гомза І. Гаситивогонь бензином: чому помилкова термінологія не допоможе вирішити кризу навколо України. – [Електронний ресурс]: <https://spa.ukma.edu.ua/quenching-fire-with-gasoline-translated/>

²¹⁴ Брік Т. «Громадянська війна» та інші кліше. Чому важливо вивчати термінологію, контекст і дані? – [Електронний ресурс]: <https://voxukraine.org/uk/gromadyanska-vijna-ta-inshi-klishe-chomu-vazhливо-vivchati-terminologiyu-kontekst-i-dani/>

²¹⁵ The Essence of Armed Conflict. ACS 2018 03 Essay 1. – [Електронний ресурс]: <https://www.iiss.org/publications/armed-conflict-survey/2018/armed-conflict-survey-2018/acs2018-03-essay-1>

²¹⁶ Report on Preliminary Examination Activities 2016. – [Електронний ресурс]: https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE_ENG.pdf

²¹⁷ International armed conflict in Ukraine. – [Електронний ресурс]: <http://www.rulac.org/browse/conflicts/international-armed-conflict-in-ukraine#collapse2accord>

Для цього дослідження ми виходимо з нормативно закріпленого визначення, яке міститься у Законі України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII (підпункти 1 та 7 пункту 1 статті 1)²¹⁸. Відповідно до цього доктринального документу, збройний конфлікт є різновидом воєнного конфлікту (як форми розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили). Він представляє собою збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт). Подібним чином визначається збройний конфлікт і у Воєнній доктрині України 2015 р.²¹⁹

«Заморожений» збройний конфлікт визначається експертами як ситуація, коли активний збройний конфлікт було де-факто припинено, але не було ані підписано мирний договір, ані прийнято іншого компромісного політичного рішення, яке б задовольнило сторони конфлікту²²⁰. При цьому конфлікт може у будь-який момент розгорітися з новою силою і в більших масштабах.

За своєю суттю ці конфлікти є гібридними²²¹ та воєнно-політичними²²², тобто спрямованими на досягнення політичних цілей, якими є:

- боротьба за домінування в певному регіоні, яке забезпечує пріоритет реалізації національних інтересів РФ на цьому рівні;
- створення залежних/лояльних політичних режимів, які здійснюватимуть вигідну для РФ політику (передусім – зовнішню);
- силовий вплив на характер та орієнтації зовнішньої політики в разі неможливості створення лояльних режимів;
- стримування розвитку певної держави за рахунок необхідності для неї витрачати/відволікати значні матеріальні та людські ресурси для протидії у гібридному протистоянні та штучно породженій нестабільності всередині суспільства.

Таким чином, більшість «гарячих точок» на пострадянському просторі можна віднести до гібридних внутрішніх збройних конфліктів,

²¹⁸ Про національну безпеку України від 21.06.2018, № 2469-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2018. – № 31. – ст.241.

²¹⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». – [Електронний ресурс]: // <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>

²²⁰ Семчинський К. В. Особливості примирення і миробудівництва в умовах заморожених конфліктів на пострадянському просторі // Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. – 2018. – Вип. 1. – С. 74–85.

²²¹ Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України. – [Електронний ресурс]: <http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war/>

²²² Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – С. 12, 16, 63.

які мають інтернаціоналізований характер через наявність зовнішньої підтримки однієї або обох ворогуючих сторін.

Остання характеристика є надзвичайно важливою для розуміння суті конфліктів на пострадянському просторі. Так, на думку Л. Лещенко²²³ з Інституту міжнародних студій Вроцлавського університету, довготривалий та розповсюджений серед науковців та політиків підхід щодо класифікації військових конфліктів на пострадянському просторі як таких, які не мають статусу міжнародних, применшував або навіть нівелював роль Російської Федерації як безпосередньої сторони конфліктів²²⁴, натомість підкреслював миротворчу та стабілізуючу її складову²²⁵.

Після розпаду Радянського Союзу на пострадянському просторі (на територіях Придністровського регіону Молдови, в Абхазії, Південній Осетії і Нагірному Карабасі на Південному Кавказі)²²⁶ виникли декілька вогнищ напруги, які й донині є неврегульованими і представляють загрозу регіональній та міжнародній безпеці²²⁷.

Ці збройні конфлікти за своїми характеристиками мають свою специфіку – різні хронологічні та географічні рамки, різні формальні і фактичні причини та приводи для їх початку, тривалість, масштаб, наслідки тощо. Вони також різні за типом. Але спільним для них виступає активне – пряме або приховане – втручання Росії у перебіг цих конфліктів.

Слід підкреслити, що розпад СРСР став не причиною, а лише каталізатором загострення конфліктів в регіоні. Процеси розпаду СРСР стали спонукою для переходу цих конфліктів у демонстративну чи/та агресивну його фазу, що проявилось у етнічних зіткненнях, локальних військових протистояннях та війнах у батальній фазі.

²²³ Лещенко Л. Рішення Європейського суду з прав людини щодо жертв військових конфліктів на пострадянському просторі. Висновки для України // Україна в умовах трансформації міжнародної системи безпеки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Львів, 23–24 травня 2017 р.). – Львів, 2017. – С.14.

²²⁴ Abresch W. A human rights law of internal armed conflict: the European Court of Human Rights in Chechnya // *European Journal of International Law*. – 2005. – Vol. 16. – № 4. – P. 741-767.

²²⁵ Див., напр.: Морозов Ю.В. Миротворческая деятельность России по урегулированию конфликтов в Европе. Ч.1: Операции на постсоветском пространстве. – М., 2007. – 135 с.; Гарант мира в любой точке планеты. Кто такие российские военные миротворцы. – [Електронний ресурс]: <https://tass.ru/armiya-i-opk/5826387>; Миротворцы в осаде. Почему нельзя выводить российских военных из Приднестровья – [Електронний ресурс]: <https://tass.ru/opinions/6476177>; Прилетел с миром. Россия продолжит свою миссию в Приднестровье // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2019. – № 188(7946).

²²⁶ Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття // Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». – 2015. – №37. – Ч. 3. – С.100-107.

²²⁷ Додонов Р.О. Закономірності розгортання збройних конфліктів у ХХІ столітті // Вісник Донецького національного університету. Серія: філософські науки. – 2017. – Травень. – С. 85-94.

У прихованій формі етнотериторіальні суперечки існували і в Радянському Союзі і в царській Росії, але виплеснулися назовні в період ослаблення центральної влади наприкінці 80-х років XX ст.²²⁸. Вже станом на березень 1991 р. було зафіксовано 76 внутрішніх екстериторіальних суперечок. Через рік вже на пострадянському просторі їх число зросло до 180²²⁹. А застосування збройних сил проти громадян почалося ще за часів формального існування СРСР у Тбілісі, Вільнюсі, Баку тощо²³⁰.

В основі цих конфліктів лежав цілий комплекс мовних, етнічних, соціально-економічних, політичних тощо суперечностей. Переважно це були регіони із застарілими, але не вирішеними до кінця соціальними проблемами, місця спільного проживання декількох національностей, зони етнічних та міжконфесійних конфліктів, коріння яких може сягати багатовікової давності.

Основними конфліктогенними регіонами на пострадянському просторі, де конфлікти знаходяться в «замороженому» стані, є території, так званих, самопроголошених «республік»²³¹ – Нагірно-Карабахської республіки (НКР) на спірній території між Азербайджаном та Вірменією, Придністровської молдавської республіки (ПМР) на території Молдови, Республіки Абхазія та Республіка Південна Осетія – обидві на окупованих Росією територіях Грузії. Більшість з цих «заморожених» чи, радше, «тліючих» конфліктів виникли на теренах колишнього Радянського Союзу ще на початку 90-х років²³².

З 2014 р. до цього переліку можна віднести і конфлікт на Сході України та в Криму, де Росія встановила свій ефективний контроль над так званими Донецькою народною республікою (ДНР) та Луганською народною республікою (ЛНР)²³³.

²²⁸ Этнотерриториальные конфликты. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. – [Електронний ресурс]: <https://military.wikireading.ru/14388>

²²⁹ Самая политическая карта СССР / О.Б.Глезер, В.А.Колосов, Н.Стрелецкий, А.И.Трейвиш // Московские новости. – 1992. – 17 марта.

²³⁰ «Крупнейшая геополитическая катастрофа». Как СССР стал Россией // Соловьев А. Герои 90-х. Люди и деньги. – [Електронний ресурс]: <https://document.wikireading.ru/31367>

²³¹ Бесчекова К.О. До питання про типологію конфліктів на пострадянському просторі // Вісник Донецького національного університету. Серія: філософські науки. – 2017. – Травень. – С. 68- 75; Локальные конфликты на территории бывшего СССР и РФ. – [Електронний ресурс]: <http://uaplace.com/istoriya/lokalnye-konflikty-na-territorii-byvshego-sssr-i-rf.html>; Воєнні конфлікти на території колишнього СРСР за участю РФ: Від Нагірного Карабаху до анексії Криму та окупації Донбасу. 09.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.slovoudilo.ua/2018/10/09/infografika/polityka/voynenni-konflikty-terytoriyi-kolyshnoho-srsr-uchastyu-rf>

²³² Власюк О.С. Проблеми врегулювання «заморожених» конфліктів у контексті розбудови нової архітектури безпеки в Чорноморському регіоні // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2007. – Вип.13. – С. 20-24.

²³³ До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України. – [Електронний ресурс]: <https://uin.gov.ua/informaciyini-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny>

Важливою характеристикою всіх зазначених «заморожених» конфліктів виступає активна військова участь у них Росії. З моменту офіційного розпаду Радянського Союзу на початку грудня 1991 р.²³⁴, Росія неодноразово застосовувала свої збройні сили у більшості збройних конфліктів на пострадянському просторі: у 1991–1993 рр. – під час воєн у Грузії, в Абхазії та Придністров'ї. Окрім того, у 1992–1999 рр. – під час осетино-інгушського конфлікту (1992), громадянської війни в Таджикистані (1992–1997), Першої чеченської війни (1994–1996), війни в Дагестані (1999), Другої чеченської війни (1999–2009). Опосередковано Росія і досі бере участь у конфлікті між Азербайджаном та Вірменією щодо Нагірного Карабаху.

Фактично, йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання Москви мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Ця експансія пройшла кілька етапів в просторі і часі та сягнула свого піку у 2014 р., коли Росія, порушивши свої міжнародні зобов'язання, відкинувши всю систему міжнародного права, яка склалася у світі після Другої Світової війни, здійснила акт неприхованої агресії щодо України.

На етапі розширення експансії (1996 – початок 2000-х рр., приблизно до кінця 2004 р.) відбувалося протікання двох паралельних процесів, які призвели до того, що в арсеналі впливу на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше обирати «жорстку силу».

З одного боку, такі країни пострадянського простору, як Україна, Грузія, Молдова, які хоча й декларували традиційну для них «політику багатовекторності», доволі чітко взяли курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Це особливо рельєфно проявилось в ході так званих «кольорових» або «оксамитових» революцій – ненасильницьких масових акцій протесту з демократичними гаслами²³⁵: Революція троянд (Грузія, 2003), Помаранчева революція (Україна, 2004)²³⁶, Тюльпанова революція (Киргизстан, 2005), спроба кольорової революції в Узбекистані у 2005 р. Серед республік колишнього СРСР ці революції призвели до зміни правлячих еліт в таких країнах як Грузія, Україна та Киргизстан, а також повної чи часткової переорієнтації їх зовнішньої політики²³⁷.

²³⁴ Крюков В. На захист Біловезьких угод, або Коли ж помер СРСР // Дзеркало тижня. – 2011. – №45. – 9-16 грудня.

²³⁵ Дергачов О. Кольорові революції // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 344.

²³⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція. – К., 2005. – 368 с.; Кульчицький С.В. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик. – К., 2011. – 412–415.

²³⁷ Романюк О. Посткомуністичні революції // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 16–28.

З іншого боку, хоча б формальне вирішення проблеми чеченського сепаратизму у першій половині 2000-х років суттєвим чином розв'язало Росії руки і на регіональній та міжнародній арені. «Піднявшись з колін», Росія вважала, що встановлення регіональної гегемонії в межах колишнього Радянського Союзу – необхідна умова завоювання світового престижу та статусу Великої держави²³⁸. І країни пострадянського простору, в яких відбулися «кольорові революції», суттєвим чином стояли на заваді реалізації цих планів.

З моменту приходу до влади у Росії В. Путіна елементи «жорсткої сили» почали застосовуватися все активніше. З часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і не приховану експансію/агресію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Під цією агресивною політикою припав на 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України. З цього моменту дії Росії повністю відповідають визначенню та ознакам агресії, встановлених ще у грудні 1974 р. резолюцією 3314 (XXIX) Генасамблеї ООН²³⁹.

Збройні конфлікти, які розгорілися в нових незалежних державах після розпаду Радянського Союзу мають різні типи, причини, учасників та перебіг. Вони є різними за своїми масштабами, практичними проявами і наслідками. Спільним є те, що участь в них Росії під прикриттям «миротворчої місії» де факто є військовим втручанням у конфлікт на боці однієї з ворогуючих сторін. Причому у більшості випадків такою стороною є «сепаратисти»/інсургенти – певні збройні угруповання, які виступають проти законного центрального уряду під гаслами самовизначення та відокремлення. Виняток складає випадок Таджикистану, де Росія надала військову допомогу маріонетковому центральному уряду, та формально міждержавний вірмено-азербайджанський конфлікт за Нагірний Карабах, де Росія намагається створити систему залежностей для двох країн, водночас надаючи явну перевагу Вірменії.

«Миротворча участь» Росії у збройних конфліктах має своїм наслідком не мирне врегулювання ситуації, а «заморозку» ситуації на рівні, коли безпосередні збройні сутички між ворогуючими сторонами припиняються, але конфлікт остаточно не вирішується.

²³⁸ The post-soviet space as the sphere of influence of Russia: «Compelling to friendship» mission. – [Електронний ресурс]: <https://www.geopolitica.info/the-post-soviet-space/>

²³⁹ Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. – [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74

Таблиця 7. Зони нестабільності на пострадянському просторі та роль Росії

Країна	Псевдодержавні (сепаратистські) утворення, час створення	Роль Росії в конфлікті
Молдова	Придністровська молдавська республіка / ПМР, березень-серпень 1992	<ul style="list-style-type: none"> • 14-а армія та спецназ ПДВ ЗС РФ втрутились у збройний конфлікт між Придністров'ям і Молдовою під приводом захисту російськомовного населення на боці «ПМР». • Здійснює ефективний контроль території ПМР, що підтверджено низкою рішень ЄСПЛ. • Затягує мирний діалог у такий спосіб, щоб контролювати і ПМР, і Молдову. • Видача російських паспортів жителям ПМР. • Вимагає від Молдови реалізації т. зв. Меморандуму Козака (2003), згідно з яким, Молдова має стати федерацією, у якій ПМР та Гагаузія дістали б права автономних адміністративних одиниць, які визнають верховенство Кишиніва, але з можливістю накладати вето на федеральні законопроекти.
Грузія	Республіка Абхазія; 1992–1994 Республіка Південна Осетія (Держава Аланія), січень 1991 – червень 1992, серпень 2008	<ul style="list-style-type: none"> • Грала роль миротворця, одночасно підтримуючи сепаратистів в Абхазії та Південній Осетії. • У 1994 р. окупувала Абхазію, у 2008 р. – Південну Осетію. • Здійснює ефективний контроль окупованих територій, фінансує сепаратистські режими. • Офіційно визнала «незалежність» псевдодержавних утворень у 2008 р. • Здійснює видачу російських паспортів громадянам Грузії, які проживали в Абхазії та Південній Осетії, що стало формальним приводом для втручання РФ.

Азербайджан/ Вірменія	Нагірно-Карабахська республіка / НКР (Республіка Арцах), 1988–1994	<ul style="list-style-type: none"> • Військова підтримка однієї зі сторін конфлікту – Вірменії, постачання зброї. • Фактично створила залежність Вірменії від військової та економічної допомоги. • У 2013 р. Кремль змусив Вірменію відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС, «посприявши» у приєднанні країни до ЄАЕС.
Україна	Луганська народна республіка / ЛНР; Донецька Народна республіка / ДНР, з березня-квітня 2014 р. Анексія Криму, перетворення його на суб'єкт РФ – з лютого 2014 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечила створення та підтримку, в т. ч. військову, сепаратистських утворень ЛНР та ДНР. • Здійснює ефективний контроль окупованих територій та анексованого Криму. • Брала безпосередню участь у воєнних діях (Іловайськ, Дебальцеве тощо), збила пасажирський літак рейсу МН17. • Після окупації перетворення Криму на мілітаризовану зону, що створює загрозу всьому Чорноморському регіону.
Таджикистан	1992–1997, громадянська війна	<ul style="list-style-type: none"> • У громадянській війні підтримала одну зі сторін конфлікту – уряд. Були задіяні ЗС загальною чисельністю біля 30 тис. осіб. • Забезпечила створення і постійну підтримку залежного від РФ уряду.

Результатом «заморозки» стає утворення на території, зайнятій озброєними сепаратистами («повстанцями», «народною армією» тощо), «сірої зони», яка не контролюється центральним урядом, і на якій створюються і підтримуються псевдодержавні утворення («народні республіки») з відповідними атрибутами: «кордонами», «урядом», «армією», «бюджетом» тощо.

Російська Федерація надає таким республікам серйозну військову, політичну, фінансову, матеріально-технічну допомогу на рівні, який дозволяє цим утворенням імітувати «самостійне існування». В реальності єдиною причиною і умовою їх існування є відповідна допомога Росії²⁴⁰.

²⁴⁰ Зельманович І. «Заморожені» конфлікти пострадянського простору: геополітичний аспект // Україна в умовах трансформації міжнародної системи безпеки. Матеріали міжнародної

Деякий виняток складає територія Придністров'я, де були сконцентровані основні промислові підприємства Молдови, завдяки яким ПМР має можливість частково наповнювати свій «бюджет», меншою мірою залежачи від Росії, аніж, наприклад, Абхазія. Однак Росія все одно залишається головним торгівельним партнером й інвестором чи власником цих підприємств.

У Нагірному Карабасі функції з організації підтримки «республіки» виконує російська проксі-сила – Вірменія, сама залежна від Росії в економічному та військовому плані. Окремо в цьому ряду стоїть Крим, щодо якого здійснена анексія з наступною інкорпорацією до складу Російської Федерації, яка офіційно не визнана жодною демократичною країною світу, ООН, ПАРЕ та іншими авторитетними міжнародними організаціями.

Значний вплив на збереження конфліктів у «замороженому» стані має присутність у цій зоні російських військ та озброєнь. Військові бази, гарнізони, об'єкти, розміщені на території інших держав, створюють додаткові загрози суверенітету цих або сусідніх країн і можуть у потрібний Росії момент перетворитися на плацдарм для вторгнення і анексії частини території. Це підтверджує досвід Вірменії, Таджикистану, Молдови, Грузії, України. В цих країнах російські військові бази, «миротворчі контингенти», «обмежені військові контингенти» стали донором озброєння для «народної армії» та точкою концентрації ударної військової сили Росії в «миротворчих операціях».

Ці військові бази стають вагомим аргументом Росії для створення потенційної загрози застосування військової сили, що стає ще одним інструментом тиску на «неслухняні» країни.

На сьогоднішній день військові бази Російської Федерації розташовані в таких зонах, як: Абхазія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Придністров'я, Сирія, Таджикистан, Південна Осетія²⁴¹, а також у Криму.

Закріпившись на певному плацдармі, Росія не виконує жодних домовленостей щодо виведення/відведення своїх військ, зменшення кількості озброєння тощо. Так було в Молдові, Грузії, Україні, Вірменії. В більшості випадків Росія навіть нарощує свою військову присутність в таких зонах, як (наприклад) Абхазія чи Південна Осетія²⁴². Таким чином кількість російських військових на кожній з цих окупованих грузинських територіях

науково-практичної конференції. (Львів, 23–24 травня 2017 р.). – Львів, 2017. – С. 93.

²⁴¹ Военные базы России: сколько их и где они находятся. – [Електронний ресурс]: <https://offshoreview.eu/2018/11/04/voennye-bazyi-rossii-skolko-ih-i-gde-oni-nahodyatsya/>

²⁴² Договор между Российской Федерацией и Республикой Абхазия о союзнничестве и стратегическом партнерстве от 24 ноября 2014 г. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/supplement/4783>

збільшилися від 500 до 4 тис.²⁴³. Деякий виняток складає колишня 14-та російська армія в Придністров'ї (нині ОГРВ), ротація і підтримка особового складу якої суттєво ускладнена внаслідок відсутності спільного кордону з РФ та блокади Придністров'я і ОГРВ з боку України.

На прикладі Абхазії стає зрозумілим, що навіть в разі досягнення домовленостей в рамках мінського чи нормандського форматів переговорів, за умови збереження нинішнього рівня санкцій та неефективного реагування ООН на агресію, РФ не буде їх виконувати, зберігаючи свою військову та економічну присутність на окупованих територіях.

Країни Заходу неодноразово безрезультатно закликали Росію виконати угоди про припинення вогню 2008 р. та відвести свої війська до позицій, на яких вони знаходилися до конфлікту, надавши доступ для гуманітарної допомоги у цих регіонах. Так, наприклад, 2018 р. Рада ЄС вказала Росії, що її військова присутність на окупованих територіях Грузії продовжує порушувати міжнародне право та взяті на себе зобов'язання²⁴⁴, а 9 серпня 2019 р. Естонія, Бельгія, Франція, Німеччина, Польща, Велика Британія і США закликали РФ вивести з Грузії війська²⁴⁵.

У найбільш загальному вираженні, механізм впливу Росії в означених конфліктах виглядає таким чином: розпалювання/підтримка певного внутрішньодержавного/міждержавного конфлікту – провокування/допущення кризи у конфлікті – доведення її до стадії збройного протистояння – втручання Росії у вигляді «миротворця»/захисника інтересів певної групи населення відповідних країн («російськомовні», громадяни РФ тощо) – «заморожування» конфлікту з метою збереження впливу на сторони конфлікту.

Прикметно, що подібна схема описана в якості ілюстрації до викладу «доктрини Герасимова» – статті, де було максимально концентровано викладено бачення Росією сучасних гібридних воєн²⁴⁶.

Слід зазначити, що такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн, їх локалізації, та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу.

²⁴³ Военные базы России: сколько их и где они находятся.

²⁴⁴ Declaration by the High Representative on behalf of the EU on the 10 years anniversary of the conflict between Russia and Georgia – Consilium. – [Електронний ресурс]: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/08/07/declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-on-the-10-years-anniversary-of-the-conflict-between-russia-and-georgia/?utm_source=dsms-auto&utm_medium=email&utm_campaign=Declarat

²⁴⁵ Russia should pull back forces from Georgia, say Estonia, six other countries. – [Електронний ресурс]: <https://bnn-news.com/russia-should-pull-back-forces-from-georgia-say-estonia-six-other-countries-204148>

²⁴⁶ Герасимов В. Ценность науки в предвидении // Военно-промышленный курьер. – 2013. – № 8 (476). – 27 февраля. – [Електронний ресурс]: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632>

**Таблиця 8. Військові бази та об'єкти РФ
на пострадянському просторі²⁴⁷**

Азербайджан	<ul style="list-style-type: none"> Окремий радіотехнічний вузол (РО-7, об'єкт 754), Габала (Габала-2). Штатна чисельність обслуговуючого персоналу – близько 900 військовослужбовців і понад 200 цивільних фахівців (міжурядовою угодою встановлено ліміт в 1500 осіб).
Вірменія	<ul style="list-style-type: none"> 102-а військова база, Гюмрі (Ленінакан), Єреван (найбільша на пострадянському просторі). На озброєнні – до 100 танків, близько 300 бронемашин, артилерійські системи і ЗРК різних типів. Чисельність особового складу – близько 4000 осіб.
Білорусь	<ul style="list-style-type: none"> Окремий радіотехнічний вузол «Волга», Ганцевичи (Барановичі). Чисельність обслуговуючого персоналу – близько 600 осіб. 43-й вузол зв'язку ВМФ РФ, Вілейка. Чисельність обслуговуючого персоналу – до 250 осіб.
Грузія (до 2008 р.)	<ul style="list-style-type: none"> Кілька батальйонів загальною чисельністю до 1000 осіб у Батумі. 62-а військова база у Ахалкалакі (чисельність контингенту – кілька сотень людей).
Абхазія (окупована РФ 1993 р.)	<ul style="list-style-type: none"> 7-а військова база (чисельність контингенту до 4000 осіб)
Південна Осетія (окупована РФ 2008 р.)	<ul style="list-style-type: none"> 4-а об'єднана військова база ВС РФ з чисельністю контингенту до 4000 осіб. Основні пункти базування: Цхінвалі, полігон в Дзарцемі, військове містечко та авіабаза в Джаві, військове містечко в 4 км на північ від Цхінвалі, аеродром спільного базування в селищі Курта (частина об'єктів знаходиться в стадії будівництва).

²⁴⁷ На основі інформації з відкритих джерел: Все Российские базы // Коммерсантъ Власть. – 2007. – №19. – С.69. – [Електронний ресурс]: <https://www.kommersant.ru/doc/766827>; Доля військової бази РФ на території Таджикистану – вирішена. – [Електронний ресурс]: <https://ukrainian.voanews.com/a/tajikistan-russia/1521008.html>; Привид ІДІЛ у Таджикистані: Як Росія використовує ісламський екстремізм у власних інтересах. – [Електронний ресурс]: <https://ua.112.ua/statji/pryvyyd-idil-v-tadzhikystani-yak-rosiia-vykorystovuye-islamskiy-ekstremizm-u-svoikh-interesakh-478768.html>; Военные базы России: сколько их и где они находятся; Военные базы России за рубежом. – [Електронний ресурс]: <https://rossaprimavera.ru/feed/voennye-bazy-rossii-za-rubezhom>; Lachowski Z. Foreign Military Bases in Eurasia // SIPRI Policy Paper. – №. 18. – [Електронний ресурс]: <https://www.sipri.org/sites/default/files/files/PP/SIPRIPP18.pdf>; Федеральный закон «О прекращении действия соглашений, касающихся пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины» от 02.04.2014 г. № 38-ФЗ. – [Електронний ресурс]: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/38251>

Казахстан	<ul style="list-style-type: none"> • 4-й Державний центральний міжвидовий полігон. • 5-й Державний випробувальний космодром (в складі Байконура). • Окремий полк транспортної авіації, Костанай. • Окремий радіотехнічний вузол, Приозерськ, полігон Сари-Шаган. • 20-а окрема вимірювальна станція РВСН (Нова Казанка Західно-Казахстанської обл.; входила до складу 4-го ГЦМП (скорочена 15 квітня 2010 р.). • Окремий радіотехнічний вузол («Балхаш-9», об'єкт 1291, ОС-2). • РЛС «Дар'ял-У». • Три випробувальних полігони 929-го Державного льотно-випробувального центру МО РФ ім. В.П. Чкалова – 85-й (Атирау), 171-й (Теректа) і 231-й (Тургай). Чисельність військовослужбовців – близько 3000 осіб. • 171-а авіаційна комендатура, Караганда – 50 осіб.
Киргизстан	<ul style="list-style-type: none"> • 999-а авіаційна база Кант, на якій дислоковано 5 штурмовиків Су-25, 4 навчально-тренувальних літака Л-39, 2 вертольоти Мі-8. • 338-й вузол зв'язку ВМФ «Марев» (станція «Прометей»), Кара-Балта (Спартак, Чалдовар) Чуйської обл. – забезпечує зв'язок в діапазоні наддовгих хвиль Головного штабу ВМФ Росії з підводними човнами на бойовому чергуванні. • 954-а випробувальна база протичовнового озброєння, Каракол (Исик-Кульська обл.) • Автоматична сейсмічна станція №1, Ічке-Суу (Исик-Кульська обл.) • Радіосейсмічна лабораторія (автономний сейсмічний пункт) №17, Майлуу-Сай
Молдова (Придністров'я)	<ul style="list-style-type: none"> • Оперативна група російських військ у Придністров'ї (ОГРВ) у складі 3 батальйонів (чисельність контингенту – 1400-1700 осіб).
Таджикистан	<ul style="list-style-type: none"> • 201-а військова база, Душанбе, Куляб (розформована у 2015 р.), Курган-Тюбе. • 1109-й окремих оптико-електронний вузол «Нурек» (оптико-електронний комплекс «Вікно», об'єкт 7680), Нурек
Україна (до 2014 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • Військово-морська база Чорноморського флоту, АРК, Севастополь. Чисельність особового складу – близько 13 000 військовослужбовців і 16 000 цивільних фахівців. З 2 квітня 2014 р. російські об'єкти в Криму функціонують як внутрішньоросійські.

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр., коли по багатьох республіках колишнього СРСР прокотилася перша хвиля політичних

заворушень та етнічних конфліктів, у них станом на 1 вересня 1991 р. загинуло 1,5 тис. та було поранено 16 тис. осіб²⁴⁸.

У всіх перерахованих вище конфліктах тією чи іншою мірою були задіяні російські війська (так звані миротворчі сили та прикордонники). Втрати російських військ у цих конфліктах склали 496 вбитих та 2 232 поранених²⁴⁹.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) оцінює загальну кількість жертв конфлікту в Україні із 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2019 р. на рівні 40–43 тисяч, включаючи 12,8–13 тис. загиблих. До цього числа фахівці ООН зарахували і пасажирів малайзійського літака, який збили над зоною бойових дій на Донбасі²⁵⁰.

За оцінками експерта Atlantic Council А. Аслунда, втрати України від агресії Росії станом на 2018 р. склали 100 млрд дол. І це без урахування, екологічних, гуманітарних та політичних збитків, а також поточних видатків на армію, тимчасово переміщених осіб тощо. Українські фахівці вважають, що реальна цифра збитків є більшою, ніж озвучена Аслундом і, враховуючи втрати людського капіталу, може становити не менше 300 млрд дол.²⁵¹

Згідно з дослідженням австралійського Інституту економіки та миру, лише 2016 р. Україна втратила 20,4% ВВП або 66,7 млрд²⁵².

З огляду на це, підтримка активних чи загроза відновлення активної фази «заморожених» збройних конфліктів можуть виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надає Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні. Адже заморожені конфлікти:

- відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б використовуватися для розвитку економіки та обороноздатності таких країн.

- гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, часто авторитарних рішень.

- підривають авторитет центральної влади, яка (в разі здійснення проти неї інформаційної війни) виглядає в очах населення як «неспроможна забезпечити захист своєї території», «веде війну з власним народом», «наживається на війні» тощо.

²⁴⁸ Новое время. – 1991. – №45. – С.13.

²⁴⁹ Россия и СССР в войнах XX века. / под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М., 2001. – С.553-565.

²⁵⁰ 13 тисяч: офіційні дані ООН щодо загиблих у війні на Донбасі.

²⁵¹ Агресія Росії проти України: обсяги втрат і можливості репарацій. – [Електронний ресурс]: https://espresso.tv/article/2018/03/30/agresiya_rosiyyi_protiv_ukrayiny_obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparatsiy

²⁵² Global Peace Index 2017. – [Електронний ресурс]: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/06/GPI-2017-Report-1.pdf>

Таблиця 9. Втрати всіх сторін під час основних збройних конфліктах на пострадянському просторі²⁵³

Збройний конфлікт		Втрати обох сторін	Кількість біженців
Молдова. Придністров'я (1992)		3,7 тис. осіб	
Грузія	Абхазія (1992–1994)	6,8 тис. осіб.	До 400 тис. грузинів (включаючи біженців 2008 р.)
	Південна Осетія (1991–1992)	Загинуло і пропало безвісти з обох боків близько 1,1 тис. осіб.	
	Південна Осетія (2008)	Загинуло понад 500 осіб (408 громадян Грузії: з них 170 військовослужбовців, 14 співробітників МВС, 228 цивільних осіб ²⁵⁴ ; 67 російських військовослужбовців; «Південна Осетія» – 32 військовослужбовці) ²⁵⁵	
Азербайджан/ Вірменія, Нагірний Карабах, активна фаза (1988–1994)		30 тис. загиблих	Понад 800 тис. вірмен (станом на 2001 р.)
Україна. Донбас (з 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2019 р.)		Загальні людські втрати 40–43 тис., включаючи 12,8–13 тис. загиблих ²⁵⁶	Обліковано 1 млн 353 тис. (на 28 січня 2019 р., включаючи біженців з Криму) ²⁵⁷
Таджикистан, громадянська війна (1992–1997)		Всі втрати – вбиті, поранені, ті, хто пропав безвісти, або захворів, склали близько 500 тис. осіб. За- гиблі – понад 50 тис. осіб.	1,5 млн внутрішніх біженців, 120 тис. у Афганістані

²⁵³ Якщо не зазначено інше, цифри подані за: Лавер О: Втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у війнах та етнічних конфліктах 1945–2005 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 16. – С. 455–463.

²⁵⁴ Примус до «миру»: 10 років тому Росія напала на Грузію і розв'язала першу війну XXI століття в Європі. – [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/svit/primus-do-miru-10-rokiv-tomu-rosiya-napala-na-gruziyu-i-rozv-yazala-pershu-viynu-xxi-stolittya-v-yevropi-1198176.html>

²⁵⁵ «П'ятиденна війна» в Грузії: репетиція анексії Криму та війни в Донбасі. – [Електронний ресурс]: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci-pyatyden-na-viyna-v-gruziyi-repetyciya-aneksiyi-krymu-ta-viyny-na-donbasi>

– роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливими для зовнішнього втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних воєн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт.

– створюють потенційні загрози як для національної безпеки цих країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної та безпеки.

Використовуючи ці чинники, Росія має змогу впливати на прийняття політичних рішень урядами країн, які зазнали такої гібридної агресії. Таким чином «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України стали явною перешкодою для швидкого просування цих країн шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції.

Важливою складовою у розумінні ролі Росії у збройних конфліктах на пострадянському просторі є докази її безпосередньої чи опосередкованої участі у них та наявність ефективного контролю над певною територією, який Кремль категорично та цинічно заперечує. Гібридна війна як особлива форма асиметричного конфлікту являє собою комбінацію як зовнішнього (міждержавного), так і внутрішнього конфлікту²⁵⁸. Таке розуміння відповідає особливостям визначення збройних конфліктів на пострадянському просторі як внутрішніх інтернаціоналізованих.

При цьому слід бути свідомим, що реальні політичні цілі в умовах гібридної війни приховані від широкого загалу, а юридичне доведення причетності тих чи інших осіб, структур чи держав до ініціювання та організації війни є складним завданням²⁵⁹. Скажімо, у 2014–2015 рр. Кремль офіційно заперечував присутність громадян Росії в зоні конфлікту, а президент РФ В. Путін стверджував, що на Донбасі воюють «учорашні шахтарі й трактористи»²⁶⁰. Такий же шлях – від повного за-

²⁵⁶ 13 тисяч: офіційні дані ООН щодо загиблих у війні на Донбасі. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html>

²⁵⁷ Обліковано 1 353 412 переселенців / Міністерство соціальної політики України. – [Електронний ресурс]: <https://www.msp.gov.ua/news/16617.html>

²⁵⁸ Перепелиця Г. Політика Росії – це крах міжнародної безпеки: причини та наслідки. – [Електронний ресурс]: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=19827&lang=ukr

²⁵⁹ Маначинский А. Когда слабый побеждает сильного // Независимое военное обозрение. – 2006. – 22 декабря. – [Електронний ресурс]: http://nvo.ng.ru/wars/2006-12-22/2_slabyi.html

²⁶⁰ Большое интервью Владимира Путина: о нормандском формате, доверии и контакте с Порошенко. 23.02.2015. – [Електронний ресурс]: https://www.vesti.ru/videos/show/vid/636725/#/video/http%3A%2F%2Fplayer.rutv.ru%2Fiframe%2Fvideo%2Fid%2F1180086%2Fstart_zoom%2Ftrue%2FshowZoomBtn%2Ffalse%2Fsid%2Fvesti%2FisPlay%2Ftrue%2F%3Facc_video_id%3D636725

перечення присутності російських військ²⁶¹ до виправдання анексії²⁶² пройшла російська позиція і щодо Криму.

Своєрідним ключем до методології доведення вирішального впливу Росії на ситуацію в зонах заморожених збройних конфліктів є низка прецедентних рішень ЄСПЛ, винесених ним щодо жертв збройних конфліктів на Кіпрі, а особливо – в Молдавії, Грузії та Азербайджані/Вірменії, ситуація в зонах «заморожених конфліктів» яких до певної міри схожа з нинішніми українськими реаліями («Ілашку та інші проти Молдови та Росії»²⁶³, «Мозер проти Молдови і Росії»²⁶⁴, в інших рішеннях ЄСПЛ²⁶⁵).

Європейський суд з прав людини знайшов свого часу вихід з ситуації, коли держава-агресор заперечує свою присутність на окупованих нею територіях, увівши до юридичної практики поняття «ефективний контроль». «Ефективний контроль»²⁶⁶ – ведення військових дій недержавними збройними угрупованнями проти урядових сил однієї держави за підтримки іншої держави, без якої згадані угруповання не могли би провадити свою діяльність²⁶⁷. Зокрема така підтримка може бути політичною, військовою, економічною, фінансовою, соціальною. Недержавні збройні угруповання можуть створювати органи влади за підтримки іншої держави, яка співпрацює з цими органами та може делегувати до них своїх представників²⁶⁸.

Таким чином, відсутність визнання з боку держави-агресора своєї присутності на певній території відтепер не є перешкодою у встанов-

²⁶¹ Пресс-конференция Владимира Путина по Украине. 04.03.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=ZwspcvYskvg&t=1754s>

²⁶² Владимир Путин: Реакцию Запада на присоединение Крыма в Москве считают абсолютно неадекватной. 16.11.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=8ArP2vmkduY>

²⁶³ Case of *Ilaşcu and others v. Moldova and Russia* (Application no. 48787/99), 08.07.2004 / HUDOC – European Court of Human Rights. – [Електронний ресурс]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-61886%22%5D%7D>

²⁶⁴ *Mozer vs. the Republic of Moldova and Russia* (Application no. 11138/10), 23.02.2016. – [Електронний ресурс]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appid%22%3A%5C%2211138%22%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-161055%22%5D%7D>

²⁶⁵ *Case of Ivanțoc and others v. Moldova and Russia* (Application no. 23687/05), 15.11.2011. FINAL 04.06.2012. – [Електронний ресурс]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-107480%22%5D%7D>; *Case of Catan and others v. Moldova and Russia* (Applications nos. 43370/04, 8252/05 and 18454/06), 19.10.2012 / HUDOC – European Court of Human Rights. – [Електронний ресурс]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-114082%22%5D%7D>

²⁶⁶ Overall Control – The Case against *Dusko Tadic* and the Concept of Control in the ILC-Articles on State Responsibility. – [Електронний ресурс]: <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/1560805>

²⁶⁷ Окупація та ефективний контроль: національне сприйняття та міжнародно-правові реалії [Електронний ресурс]: <https://mtot.gov.ua/ua/okupatsiya-ta-efektyvnyj-kontrol-natsionalne-spryjnyattya-ta-mizhnarodno-pravovi-realii>

²⁶⁸ «Правова абетка» № 25: ефективний контроль чи окупація? – [Електронний ресурс]: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-25-efektyvnyj-kontrol-chy-okupatsiya-2/>

ленні цього факту та у відновленні справедливості згідно міжнародних норм²⁶⁹.

Як впливає з судових рішень Європейського суду з прав людини, комплексними ознаками ефективного загального контролю/ефективного керівництва чи, принаймні вирішального впливу Росії на т. зв. Придністровську Молдавську Республіку (тобто фактичної окупації певної території Молдавії) є:

- розміщення на цій території військових частин чи/та військового обладнання певної країни (в т. ч. всупереч раніше досягнутим домовленостям щодо їх виводу, як це було у Молдавії та Грузії);

- участь у військових діях громадян Росії, які не проживають у цьому регіоні;

- створення можливостей для озброєння сепаратистів за рахунок складів військових гарнізонів, які базуються на цій території. Передача сепаратистам зброї та боеприпасів;

- порушення принципів нейтралітету підрозділами збройних сил, які мають виконувати миротворчі функції;

- подальша військова, економічна, фінансова та політична підтримка, що надається Росією цій території, завдяки якій ПМР зберігає відносну життєздатність. Продаж/постачання зброї чи/та військового обладнання сепаратистам.

Безумовними ознаками ефективного контролю виступають і такі ознаки як: пряма участь збройних сил Росії у військових діях на боці сепаратистів; військове та політичне сприяння приходу сепаратистів до влади; координація дій сепаратистів з боку Росії. Планування дій сепаратистів та координація дій між збройними силами Росії та озброєними підрозділами сепаратистів. Подібні критерії виділяють і експерти Української Гельсінської спілки²⁷⁰.

В цьому плані Україною та її партнерами зібрано достатньо доказів участі Росії у подіях на Сході нашої держави. Роль Росії розкривається у таких звітах: Моніторингу ХПГ «Насильницькі злочини, скоєні в ході збройного конфлікту на сході України у 2014–2018 рр.»²⁷¹; спеціальних підбірках доказів російської присутності на Донбасі від Мініс-

²⁶⁹ Разметаев А. С. «Ефективный контроль» як базовий концепт сучасного дискурсу окупаційних режимів: політико-інституційний вимір // Сучасне суспільство. – 2018. – Вип.1(15). – С.142. – [Електронний ресурс]: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/866/875>

²⁷⁰ Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації / за ред.: О.Павліченко, О.Мартиненко. – К., 2018. – С.5. – [Електронний ресурс]: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Vijskova-pidtrymka-zvit-dlya-sajtu1.pdf>

²⁷¹ «Насильницькі злочини, скоєні в ході збройного конфлікту на сході України у 2014–2018 рр.». – [Електронний ресурс]: <http://khp.org/index.php?id=1552383658>

терства інформаційної політики²⁷², повідомлень штабу ООС²⁷³, даних СММ ОБСЄ²⁷⁴, Міністерства оборони України²⁷⁵, Inform Napalm²⁷⁶, інших узагальнених даних²⁷⁷.

Велике значення мають фактологічні дані, які оприлюднюються закордонними аналітичними центрами – Forensic Architecture²⁷⁸, матеріали Робочої Групи Атлантичної ради²⁷⁹, публікації Bellingcat²⁸⁰, InformNapalm тощо.

Як впливає з аналізу офіційних доктринальних документів Російської Федерації, на глобальному рівні вона прагне позиціонувати себе як окремий незалежний полюс у багатополлярному світовому порядку

²⁷² Топ-10 доказів російської присутності на Донбасі. – [Електронний ресурс]: <https://mip.gov.ua/content/top10-faktiv-rosiyskoi-prisutnosti-na-donbasi.html>

²⁷³ На Донбасі бійці ЗСУ знаходять докази присутності російської армії. – [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/10624074-na-donbasi-biyci-zsu-znahodyat-dokazi-prisutnosti-rosiyskoji-armiji-video.html>

²⁷⁴ СММ ОБСЄ виявила на території ОРДЛО російську станцію розвідки Кредо-М1. – [Електронний ресурс]: https://dt.ua/UKRAINE/smm-obsye-viyavila-na-teritoriyi-ordlo-rosiysku-stanciyu-rozvidki-kredo-m1-314103_.html

²⁷⁵ Зведення Міноборони України щодо обстановки в районі проведення операції Об'єднаних сил. – [Електронний ресурс]: <http://www.mil.gov.ua/news/2019/09/18/zvedennya-minoboroni-ukraini-shhodo-obstanovki-v-raioni-provedennya-operaczi-obednanih-sil/>

²⁷⁶ Волонтери опублікували масштабну інтерактивну базу даних російської агресії. – [Електронний ресурс]: <https://informnapalm.org/ua/volontery-opublikuvaly-masshtabnu-interaktyvnuyu-bazu-danyh-rosiyskoji-agresiji/>; База даних і відеографіка новітнього озброєння ЗС РФ на Донбасі. – [Електронний ресурс]: <https://informnapalm.org/ua/baza-danyh-videografika-novitnogo-ozbrojennya-zs-rf-na-donbasi/>; Кадрова російська армія в Україні. Дослідження та інфографіка. – [Електронний ресурс]: <https://informnapalm.org/ua/kadrova-rosiyska-armiya-v-ukrayini-baza-danyh-ta-infografika/>; Російська армія в Україні. Інциденти та номери частин. – [Електронний ресурс]: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1B2OK50Cy9eBj190uRnga8M9QDX-saujFXW_nQ4n7nR0/edit?gid=941406428

²⁷⁷ Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації; Їх там нет. Докази присутності російських військ на Донбасі у 2017 році. – [Електронний ресурс]: <https://tyzhden.ua/News/195850>; СБУ про роботу «воєнторгу» на Донбасі: 700 танків, більше тисячі бронемашин і до 6 тисяч кадрових військових РФ. 10.06.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/1371926-sbu-pro-robotu-voentorgu-na-donbasi-700-tankiv-bilshe-tisyachi-bronemashin-i-do-6-tisyach-kadrovih-viyskovih-rf.html>

²⁷⁸ The Battle of Ilovaisk. Mapping Russian Military Presence in Eastern Ukraine. August–September 2014. – [Електронний ресурс]: <https://ilovaisk.forensic-architecture.org/>

²⁷⁹ Hiding in plain sight: Putin's war in Ukraine. – [Електронний ресурс]: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/hiding-in-plain-sight/>; Або український варіант цієї публікації: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/08/HPS_Ukrainian.pdf

²⁸⁰ Идентификация сепаратистов, причастных к сбитию МН17. – [Електронний ресурс]: <https://ru.bellingcat.com/novosti/ukraine/2019/06/19/mh17-separaty/>; Новые российские системы радиоэлектронной борьбы на востоке Украины. – [Електронний ресурс]: <https://ru.bellingcat.com/novosti/russia/2018/09/10/new-russian-ew-donbas/>; Въезд российской военной колонны в Украину попал на видео. – [Електронний ресурс]: <https://ru.bellingcat.com/novosti/ukraine/2018/08/24/osce-convoy-filmed/>; Как российские беспилотники наводили артиллерию сепаратистов на Донбассе. – [Електронний ресурс]: <https://ru.bellingcat.com/novosti/russia/2018/08/10/russian-artillery-guidance/>

та залишитись впливовим центром інтеграції в Євразії, передусім – на пострадянському просторі²⁸¹.

Втручання у конфлікти дозволяє таким чином демонструвати контроль чи, принаймні, вплив на проблемні регіони, а отже маркувати себе як впливового регіонального чи світового гравця. Таким чином, за рахунок «ближнього зарубіжжя»/пострадянського простору Росія поповнює дефіцит свого глобального впливу. У зовнішньополітичній сфері Росія хоче закріпити за собою виключне право на контроль хоча б за тією частиною Європи, яка не належить до НАТО й ЄС²⁸².

Такому позиціонуванню сприяє і відсутність консолідованої й адекватної реакції з боку Заходу на агресію РФ. Свого часу наслідком мовчазного консенсусу визнання РФ великою державою стало закріплення уявлення про те, що вона є тотожною СРСР, просто продовжує існування під іншою назвою, і від якої начебто тимчасово «відокремилися» території. Російська пропаганда активно підтримує такі уявлення серед міжнародної спільноти²⁸³.

Не в останню чергу завдяки цьому за останнє десятиліття Москві вдалося розширити свій вплив на пострадянському просторі. При цьому спостерігається дві основні тенденції – зміщення акценту на західний пострадянський простір, збереження високого рівня активності на Південному Кавказі та поступове згортання військової присутності у Центральній Азії²⁸⁴.

IISS запропонував навіть нове поняття на позначення спроб західних держав, передусім Росії та Китаю, «випробувати на міцність» Захід (США та їх союзників) – «війни толерантності» (tolerance warfare)²⁸⁵.

Це стратегія і тактика держав, які поєднуючи кібератаки та дезінформаційні кампанії з класичними військовими інструментами, намагаються віднайти межі готовності Заходу йти на компроміси та поступки, закриваючи очі на агресію. Ці зусилля, спрямовані на розхищення основ, перевірку «слабких місць», ствердження права в односторонньому порядку та отримання системної тактичної переваги над

²⁸¹ Strategic Survey 2018: The Annual Assessment of Geopolitics. Summaries. – [Електронний ресурс]: <https://www.iiss.org/-/media/files/publications/strategic-survey-2018/ssy-2018-summaries.ashx?la=en&hash=5C62CC5B914DA413D47C8F9991AD4A654527652B>

²⁸² Перепелиця Г. Ідеологія «руського міра» як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). – [Електронний ресурс]: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr

²⁸³ Парохонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. – К., 2019. – С.193.

²⁸⁴ Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space...

²⁸⁵ A new geopolitical challenge to the rules-based order. – [Електронний ресурс]: <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2018/11/challenge-rules-based-order>; Strategic Survey 2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.iiss.org/publications/strategic-survey>

нерішучими опонентами. Вони перевіряють здатність цілі стримувати та перемагати ці зусилля.

Попри розвинений інтеграційний дискурс та наявність численних інтеграційних проєктів на чолі з Москвою, сучасна Росія не може запропонувати моделі майбутнього, яка б була привабливою для більшості держав пострадянського простору. До того ж звужуються можливості Росії для реалізації масштабних інтеграційних проєктів. У результаті західних санкцій, а також падіння цін на енергоносії, за деякими оцінками, Росія лише у 2015 р. втратила близько 140 млрд дол. За оцінками Bloomberg, за чотири роки санкцій США і ЄС російська економіка впала на 6% порівняно з показниками, які могли бути без обмежувальних заходів²⁸⁶.

Водночас, інших потенційних центрів консолідації, на пострадянському просторі не існує і жодна з держав не заявляла про свої амбіції замінити Росію у цій якості. А Росія все ще володіє достатньою економічною та військово-політичною могутністю, необхідною для домінування. Це стимулює Росію до здійснення на пострадянському просторі більш жорсткої політики примусу у відповідності до уявлення цієї країни про свої геополітичні інтереси та пріоритети. Російські лідери вважають підтримку безпеки на пострадянському просторі виключною прерогативою своєї країни, включаючи право втручатися в односторонньому порядку.

Модель відносин, яку просуває Москва, базується не на співпраці між рівними партнерами, а на вимогах безумовного прийняття російської гегемонії у регіоні.

Тобто, не маючи змоги запропонувати привабливі і ефективні моделі інтеграції, Росія намагається не допустити розвитку альтернативних варіантів інтеграції на пострадянському просторі. В іншому разі, це поставило б під сумнів її верховенство і вплив в регіоні. Звідси випливає зацікавленість обмежувати євроінтеграційні прагнення таких країн-учасниць програми Євросоюзу «Східне партнерство» як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова й Україна та гальмувати процес посилення впливу НАТО і США на терені СНД²⁸⁷.

Проведення Росією «жорсткої» геополітики спирається на потужний (відносно інших країн регіону) економічний та військовий потен-

²⁸⁶ Here's One Measure That Shows Sanctions on Russia are Working – Bloomberg. – [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-16/here-s-one-measure-that-shows-sanctions-on-russia-are-working>

²⁸⁷ Алексейченко О.В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі: Геополітичний вимір // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». – 2013. – № 2. – [Електронний ресурс] http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305/2025

ціал. Для прикладу зазначимо що за даними МВФ ВВП Росії у 2018 р. складав 1 трлн 630,6 млрд дол. США, а ВВП України 124,6 млрд дол США, або приблизно у 13 разів меншим від рівня ВВП РФ.

За висновками західних експертів, російські збройні сили в рази на загал переважають, як кількісно, так і якісно, армії інших пострадянських країн. Після розпаду Радянського Союзу Росія успадкувала основну частину радянської армії, включаючи її арсенал та інфраструктуру. Крім того, Росія почала всебічно реформувати свої збройні сили восени 2008 р., після російсько-грузинської війни. Зокрема, російський оборонний бюджет зріс з 24,6 млрд дол. у 2008 р. до 45,6 млрд дол. у 2017 р.²⁸⁸.

За даними Стокгольмського інституту проблем миру (SIPRI), 2018 р. Росія витратила на армію 61,4 млрд дол. Для порівняння – витрати України на армію у 2018 р. склали 4,8 млрд дол.²⁸⁹ Дані Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IISS) також кореспондуються з цими цифрами²⁹⁰.

Щоправда, Росія за рівнем витрат на армію поступається вдсятеро США (649 млрд дол. у 2018 р. – SIPRI) та майже втричі – Китаю. Але найближчий конкурент Росії в Чорноморському регіоні – Туреччина – поступається Росії за цим показником утричі; а у Східній Європі – Польща – майже вшестеро²⁹¹. З першого погляду, це забезпечує Росії величезний силовий відрив та можливість ефективно використовувати його як інструмент реалізації регіональної політики. Але частина країн регіону об'єднана коаліційною угодою в рамках НАТО, що створює для силових розрахунків Кремля суттєві обмеження. Найбільш ймовірно, що Москва вважатиме кордони країн-членів НАТО своєрідними рамками для застосування військової сили чи погроз нею²⁹².

На момент початку війни проти України Росія (разом з Вірменією та Азербайджаном) входила до першої десятки країн (№7) у Глобальному індексі мілітаризації-2014 (GMI) Боннського міжнародного центру конверсії (BICC). Станом на кінець 2017 р. Росія залишалася в десятці, піднявшись на один щабель вгору. Україна за цей час піднялася з 20 на

²⁸⁸ Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. – [Електронний ресурс]: <https://www.swp-berlin.org/en/publication/russias-military-policy-in-the-post-soviet-space/>

²⁸⁹ World military expenditure grows to \$1.8 trillion in 2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.sipri.org/media/press-release/2019/world-military-expenditure-grows-18-trillion-2018>

²⁹⁰ On the up: Western defence spending in 2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2019/02/european-nato-defence-spending-up>

²⁹¹ Trends in World Military Expenditure, 2018. – [Електронний ресурс]: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-04/fs_1904_milex_2018.pdf

²⁹² Капітоненко М. Політика Росії щодо сусідніх держав (доктрина «обмеженого суверенітету»). – [Електронний ресурс]: <http://fpp.com.ua/polityka-rosiyi-shhodo-susidnih-derzhav-doktryna-obmezhenoogo-suverenitetu/>

14 місце²⁹³. Індекс мілітаризації відображає вагу і важливість військового апарату держави стосовно його суспільства в цілому. Він розглядає, зокрема, співвідношення військових витрат з ВВП та витратами на охорону здоров'я (у відсотках від ВВП), а також співвідношення чисельності важких озброєнь і всього населення країни.

Одним з інструментів утримання контролю над пострадянськими країнами із замороженими конфліктами є надання жителям непідконтрольних центральній владі територій статусу громадян Росії, як це вже відбулось зі значною кількістю населення Придністров'я (40%), Абхазії (85%) і Південної Осетії (90%)²⁹⁴. Росія, таким чином, отримала легальну можливість у будь-який час використати цей чинник як вагомий аргумент для надання військової допомоги «співвітчизникам», що, зокрема, відображено у Воєнній доктрині РФ.

Після окупації Криму Росією від практично усе доросле населення півострова у 2014 р. в примусовому порядку отримали російські паспорти²⁹⁵. З 14 червня 2019 р. у Росії почали видавати російські паспорти жителям окупованих частин Донецької та Луганської обл.²⁹⁶. Станом на 15 серпня 2019 р. російські паспорти вже отримали 25 тис. громадян України, які проживають на підконтрольних ДНР і ЛНР територіях Донбасу²⁹⁷. Росія таким чином може готуватися легітимізацію псевдодержав ДНР/ЛНР або ж готувати привід для введення військ на території України. Саме за таким сценарієм розвивалися події під час війни в Грузії в 2008 р.²⁹⁸.

Іншим якорем, який міцно прив'язує до Росії сепаратистські утворення є те, що вони здебільшого є залежними від Москви у фінансовому плані. Для прикладу, «державний бюджет» Абхазії з 2009 р. залежить від російської допомоги більш ніж на 50%²⁹⁹. У 2017 р. ВВС підрахувала, що сума дотацій склала з 2008 р. майже 37 млрд рублів (616 млн дол.)³⁰⁰. Натомість за оцінками Stratfor, на утримання

²⁹³ Global Militarization Index / Bonn International Center for Conversion. – [Електронний ресурс]: https://gmi.bicc.de/index.php?page=ranking-table&year=2017&sort=rank_asc

²⁹⁴ Кому Россия выдавала свои паспорта // Коммерсантъ. – 2019. – 16 апреля. – №67.

²⁹⁵ Громадянство Росії у Криму: під примусом чи з любов'ю? 29.12.0215. – [Електронний ресурс]: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151225_crimea_passports_citizenship_russia_sd

²⁹⁶ МВД начало выдачу российских паспортов жителям Донбасса. 14.06.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ru/society/14/06/2019/5d0341639a79478ba951be5d>

²⁹⁷ МВД приняло более 60 тыс. заявлений от жителей ДНР и ЛНР на получение гражданства России. 15.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://tass.ru/obschestvo/6765541>

²⁹⁸ Російські паспорти вже на Донбасі: як відповісти Україні. 29.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/u-putina-vidpovili-zelenskomu-schodo-rosijskih-pasportiv.htm>

²⁹⁹ Козловский С. Сколько денег Россия выделяет Абхазии и как их тратят. 08.08.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/features-40862115>

³⁰⁰ Там же.

«незалежної республіки» Російська Федерація лише щорічно витрачає близько 300 млн дол.³⁰¹.

За рахунок російських грошей фінансуються всі соціально-значимі витрати: заробітна плата працівників бюджетної сфери, допомога на дитину, пенсії, стипендії, харчування, медикаменти, поточне утримання мережі бюджетних установ³⁰². З 2015 р. за міжурядовою угодою РФ співфінансує підвищення в Абхазії зарплат основних категорій працівників «держустанов» до рівня, порівнянного з оплатою праці в Південному федеральному окрузі РФ. Це стосується і пенсій жителів Абхазії, що мають російське громадянство³⁰³.

Залежність Південної Осетії від російської фінансової допомоги ще більш тотальна, вона складає близько 90% доходів бюджету республіки. Так, у 2017 р. із загального доходу бюджету Південної Осетії в 8,1 млрд руб фінансова допомога Росії складала 7,3 млрд руб.³⁰⁴.

З 2008 р. Росія також фінансує виплату «російських» надбавок придністровським пенсіонерам у сумі близько 18 млн дол. щороку, а також будівництво соціальних об'єктів (у 2017 р. на 40 млн дол.) та дотує споживання населенням ПМР газу (станом на 2017 р. на 5,8 млрд дол.)³⁰⁵.

Активність Росії в зонах конфліктів, її фактичний контроль над невизнаними «республіками» і внаслідок цього – отримання нею серйозних важелів впливу на низку країн пострадянського простору, створює вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону. Однак низка показників свідчить про те, що Москва не досягла поставлених цілей.

Присутність Росії у Придністров'ї, на Південному Кавказі, Донбасі та в Криму, відкрита інтервенція в Грузії та Україні справді призвела до того, що Київ, Кишинів та Тбілісі втратили контроль над частиною своєї території. Це також віддалило перспективи їх вступу до НАТО. Однак ці країни наразі не демонструють готовності повернутися в

³⁰¹ Stratfor: Россия тратит \$5 млрд в год на квази-государства. 16.09.2015. – [Електронний ресурс]: <https://republic.ru/posts/56505>; The Logic and Risks Behind Russia's Statelet Sponsorship. 15.09.2015. – [Електронний ресурс]: <https://worldview.stratfor.com/article/logic-and-risks-behind-russias-statelet-sponsorship>

³⁰² Россия предоставит финансовую помощь Абхазии и Южной Осетии. – [Електронний ресурс]: <https://grani-ru-org.appspot.com/Politics/Russia/m.148686.html>

³⁰³ Бюджетникам в Абхазии повысят зарплату за счет российской помощи. – [Електронний ресурс]: <https://tass.ru/ekonomika/6503097/>

³⁰⁴ Финансовая помощь Южной Осетии и Абхазии со стороны России. 06.08.2018. – [Електронний ресурс]: <https://sputnik-abkhazia.ru/reference/20180806/1024614454/finansovaya-pomoshh-yuzhnoj-osetii-i-abkhazii-so-storonny-rf.html>

³⁰⁵ Россия возобновила финансирование Приднестровья. 11.08.2017. – [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/cis/2017-08-11/1_7049_pridnesrovie.html; Приднестровье: куда движется непризнанная республика. 01.11.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/blog-photo-41804843>

лоно метрополії. Більше того, відкритий акт агресії проти України змусив розглядати Росію як потенційну загрозу навіть найближчих російських союзників на пострадянському просторі – Білорусь та Казахстан.

Москва досягла певних успіхів у реалізації своєї стратегії лише щодо держав і псевдодержавних утворень, які прямо залежать від її військового захисту, таких як Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Вірменія та, певною мірою, Киргизстан і Таджикистан.

На нашу думку, базовий сценарій залишиться незмінним – ситуація в зонах заморожених конфліктів залишиться вибухонебезпечною бомбою з годинниковим механізмом, готовою у будь-який момент знову вибухнути, створюючи додаткові загрози світовій системі безпеки. При цьому руку на кнопці цієї бомби триматиме Росія – головний вигодонабувач нестабільності на пострадянському просторі. Тому логічно буде допустити, що у найближчий перспективі не варто очікувати суттєвих позитивних змін у врегулюванні заморожених конфліктів.

Світове співтовариство не виробить консолідованого бачення вирішення проблем на пострадянському просторі і не матиме достатньо ефективних інструментів врегулювання та важелів тиску на сторони та бенефеціарів заморожених конфліктів. Росія, у свою чергу, не відмовиться від своїх претензій на гегемонію у пострадянському просторі, попри явні збитки, які отримує від запроваджених щодо неї санкцій. Вона і далі залишається потужним (у військово-політичному плані) гравцем в Євразії, який не лише зацікавлений у домінуванні у регіоні, але й спроможний протистояти світовому співтовариству, шантажуючи його ядерною зброєю та вуглеводнями. Москва продовжуватиме явну і приховану, політичну, військову та матеріальну підтримку самопроголошених «республік» та намагатиметься нав'язати своє бачення шляхів і механізмів налагодження мирного життя на територіях тліючих конфліктів.

Для України, Грузії та Молдови максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій, буде не лише одним із найбільш ймовірних механізмів убезпечення від експансіоністських зазіхань Росії, але й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту розвитку подій Росією були створені та підтримуються ці зони нестабільності.

Розширення співпраці в рамках ГУАМ, а також розширення самої організації та її компетенції може стати гібридною відповіддю на зазіхання Росії на безальтернативність інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Україні в цій ситуації потрібно шукати всі можливості для максимального використання наявних міжнародно-правових механізмів

для відновлення територіальної цілісності на умовах дотримання національних інтересів. Стратегічний напрям – підтримка та розширення міжнародної коаліції демократичних держав, реально зацікавлених у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі з метою стабілізації ситуації в регіоні на засадах загальноновизнаних міжнародних норм та принципів.

Важливим елементом в гібридному протистоянні є вироблення українським суспільством та політикумом консолідованої позиції щодо допустимих меж компромісу при врегулюванні проблем, які виникли внаслідок російської агресії.

Для України був би важливим досвід Грузії та Молдавії щодо відносин з окупованими Росією територіями та спроб їх повернути. Цей досвід є важливим навіть з огляду на те, що обраний Грузією політико-дипломатичний шлях повернення окупованих територій, поки що не приніс Тбілісі жодних позитивних результатів³⁰⁶, а постійні заяви США щодо невизнання окупації частини Грузії³⁰⁷ також не мали у підсумку жодних реальних дій. Це має підштовхнути Україну шукати власні, більш дієві рецепти деокупації своїх територій.

4.4. Союзна держава Республіки Білорусь і Російської Федерації в системі геостратегічних пріоритетів Білорусії

Після розпаду СРСР нові незалежні країн прагнули знайти своє місце в системі міжнародних відносин та сформувати власні геостратегічні моделі державного розвитку. Необхідно також звернути увагу і на той факт, що процеси дезінтеграції діалектично пов'язані з інтеграційними потягами держав – від моменту проголошення незалежності новопосталі держави почали активну діяльність із пошуку політичних, економічних, соціально-гуманітарних партнерів.

Не була винятком і Республіка Білорусь, яка робила на міжнародній арені саме такі кроки. При цьому процеси її міждержавного співробітництва носять досить динамічний, хоч і дещо дискусійний характер. Насамперед ідеться про інтеграційне об'єднання, відоме під назвою Союзна держава Республіки Білорусь та Російської Федерації (далі – Союзна держава).

³⁰⁶ Іщенко Н. Чому Грузії не вдалося: 10 років невдач грузинської моделі примирення із сепаратистами. 08.08.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/08/8/7085363/>

³⁰⁷ Майк Помпео: США ніколи не смиряться з окупацією Грузії. 07.08.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.newsgeorgia.ge/majk-pompeo-ssha-nikogda-ne-smiryatsya-s-okkupatsiej-gruzii/>

Розглядаючи проблематику співпраці Республіки Білорусь та Російської Федерації на засадах інтеграції та формування міжнародної інституційної структури, важливо пам'ятати про багатоплановість такого співробітництва. Міждержавний союз Білорусі та Росії можна і треба розглядати з позицій низки наук – політичних, економічних, юридичних, а також історії та філософії.

Загальні питання міжнародної інтеграції у своїх працях розглядали Б. Баласса, О. Білорус, Е. Гааз, К. Дойч, Е. Етціоні, В. Іноземцев, Е. Кочетов, Ж. Моне, Т. Парсонс, П. Робсон, Н. Сімонія, Я. Тінберген, Н. Шапіро, Р. Шуман, Ю. Юданов.

Економічні аспекти міжнародної інтеграції знайшли своє відображення в дослідженнях О. Амоші, В. Будкіна, В. Вергуна, В. Гейця, І. Гладій, А. Кредісова, Д. Лук'яненко, Ю. Макогона, В. Новицького, А. Поручника, О. Рогача, А. Рум'янцева, А. Філіпенка, І. Школи, О. Шниркова.

Безпосередньо проблематика інтеграційного об'єднання Союзна держава Білорусі та Росії висвітлюється в працях Б. Пастухова, Ю. Малумова, П. Бородіна, Б. Біккіпіна, А. Воронцова, Ю. Годіна, В. Качалова, Ч. Кірвеля, І. Кліміна, С. Куракіної, С. Небренчина, Ю. Неділько, В. Нікопова, Г. Перепилиці, А. Розанова, С. Трахемінюка, Д. Ушкалової, С. Шадохіна та інших.

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених питанням міжнародної інтеграції, в українській науці практично залишається за межами розгляду існування такого об'єднання як Міждержавний союз Білорусь-Росія. Вважаємо, що такий стан справ потребує зміни, оскільки держави, які входять до згаданого союзу, є безпосередніми сусідами України, а відтак цей союз вимагає всебічного вивчення з метою прогнозування його подальшого розвитку. Існування в останні роки критичної напруженості у відносинах Україна-Росія тільки посилює необхідність уваги до зазначеного питання.

Процес здобуття державної незалежності Республікою Білорусь розпочався після прийняття Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь 27 липня 1990 р. (у 1990 р. використовувалось позначення Білоруської РСР)³⁰⁸. 25 серпня 1991 р. документ набув статусу конституційного акту. Вже з 19 вересня 1991 р. держава отримала свою сучасну назву³⁰⁹.

Одночасно з зазначеними подіями Білорусь розпочала встановлення дипломатичних відносин з іншими державами світу, активізувала

³⁰⁸ О государственном суверенитете Республики Беларусь: Декларация Верховного Совета Республики Беларусь от 27.07.1990, № 193-XII // Ведомости Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. – 1991. – № 31. – С. 536

³⁰⁹ Цітоў В.С. Беларусь // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1993. – Т. 1. С. 483

власну діяльність у міжнародних організаціях, а також спрямувала зусилля на пошук оптимальних моделей інтеграції країни в систему сучасних міжнародних відносин в усіх їх проявах. Слід згадати, що Білорусь, ще будучи однією з республік СРСР, у 1945 р., увійшла до числа засновників ООН і впродовж наступних 45 років була активним учасником більшості органів ООН. Так, до числа членів Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) Білорусь приєдналась у 1962 р., Програми розвитку ООН ПРООН – в 1965 р., Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ – у 1953 р., Організації ООН з питань освіти, науки та культури ЮНЕСКО – в 1954 р. і це далеко не повний перелік.

У 1991 р. влада Республіки Білорусь опинилась перед необхідністю вирішення дилеми: ігнорувати об'єктивність глобалізаційних процесів (і, тим самим, створити передумови для виключення своєї країни з еволюційних процесів державотворення, ізолюватись від решти світу і опинитись на узбіччі світових політичної та соціально-економічної систем), сліпо рухатись у їх кільватері (при цьому був і залишається ризик опинитись у неоколоніальній залежності від однієї або кількох світових держав-лідерів), або ж спробувати побудувати власну геостратегію на засадах проведення активної зовнішньої політики, спрямованої на інтеграцію до світової економіки з активним залученням до міжнародних політичних процесів. Саме на останньому варіанті й зупинилося керівництво Білорусі.

Упродовж кількох наступних років було налагоджено співпрацю з провідними світовими фінансовими (Група Світового Банку, МВФ) та європейськими регіональними (Рада Європи, ОБСЄ, Європейський Союз) організаціями. Паралельно Білорусь взяла участь у створенні з іншими колишніми республіками СРСР нової інтеграційної структури – Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Проте вже у середині 1990-х рр. така активність була дещо пригальмована під впливом зовнішніх обставин. США та низка країн ЄС відмовилися сприйняти бажання новоствореної держави на пошук власної моделі розвитку, визнавати зміни в Конституції Республіки Білорусь, спрямовані на посилення повноважень президента, ухвалені на референдумах 1995 та 1996 рр. та подальші вибори президента та парламенту, проведені згідно з нею. Одним із наслідків цієї ситуації стало згортання співпраці між Білорусією та Радою Європи, сповільнення політичного діалогу з ЄС та послаблення інтеграційної активності на цьому напрямі.

В такій ситуації цілком зрозумілими стали кроки, зроблені Республікою Білорусь задля пошуку альтернативних партнерів для інтеграції та багатосторонньої взаємодії. Зважаючи на низку причин,

вибір у стратегічні партнери Російської Федерації виявився досить очевидним.

По-перше, поділяючи відому позицію С. Гантінгтона³¹⁰, можемо констатувати, що однією з ключових обставин у налагодженні багатопрофільної співпраці між Росією та Білоруссю була цивілізаційна близькість цих держав. Йдеться, передусім, про практично відсутній мовний бар'єр, наявність спільних релігійних вірувань (в обох країнах найпоширенішою релігією є православ'я), культурні, соціальні зв'язки, що формувались упродовж тривалого часу, позитивне (в більшості) сприйняття іншої держави-партнера населенням (відповідно РФ та РБ).

По-друге, вагомим чинником для Білорусі була й залишається наявність стійких економічних зв'язків, в тому числі і на засадах міжнародної кооперації, з Росією, а також її суцільна енергетична залежність від останньої.

По-третє, попри окремі локальні проблеми, співпраця з РФ виявилася для Республіки Білорусь важливим джерелом стабільного розвитку впродовж подальших десятиліть.

Мотиви Росії окрім згаданих, включали в себе ще й чинники геополітичного та гео економічного характеру. Адже РФ отримувала можливість поширити свій вплив на територію сусідньої держави, зафіксувати своє ендемічне історичне та геополітичне поле та відсунути так зване перехресне поле далеко за межі власної території. З іншого боку, Росія отримала надійного та передбачуваного інтеграційного партнера у своїх подальших діях у східноєвропейському регіоні. Однак відмінності держав – незіставність їхніх розмірів та потенціалів, відмінності в цілях та завданнях зовнішньої політики та зовнішньоекономічної діяльності, призвели до того, що в подальшому сторони по-різному почали сприймати двосторонню співпрацю: те, що для Білорусі є стратегічним напрямом партнерства, для Росії є тільки одним з важливих векторів на рівні з БРІКС, ШОС та АТЕС.

Правовою передумовою для налагодження міждержавного співробітництва між Росією та Білоруссю, яке розпочалося разом з розпадом СРСР, стала Угода між РРФСР та БРСР від 18 грудня 1990 р.³¹¹, яка в подальшому створила передумови для цивілізованого розмежування новостворених незалежних держав і для їх всебічної співпраці.

³¹⁰ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2014. – 576 с.

³¹¹ Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Белорусской Советской Социалистической Республикой от 18 декабря 1990 г. // К союзу суверенных народов. Сборник документов КПСС, законодательных актов, договоров, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета / сост. А.И. Доронченков. – М., 1991. С. 490–497.

До перших кроків даних держав належить спільна участь в новоствореному СНД. Саме в рамках зазначеної структури та під її егідою впродовж 1992–1995 рр. були здійснені кроки, спрямовані на поглиблення білатеральної взаємодії між названими країнами. З метою її подальшого продовження та інтенсифікації в Мінську 21 лютого 1995 р. було підписано Угоду про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь³¹². Вже 2 квітня 1996 р. у Москві підписується Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі, в статті 1 якої зазначалось, що «Сторони вирішили на добровільній основі утворити глибоко інтегровану політично та економічно Співдружність Росії та Білорусі з метою об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів своїх держав для підйому економіки, створення рівних умов підвищення рівня життя народів та духовного розвитку особистості»³¹³.

29 квітня 1996 р. у Санкт-Петербурзі керівники парламентів двох країн підписали угоду про Парламентські Збори, які б об'єднували депутатів обох країн, надавали б їм трибуну для спільних дискусій та можливості розробки стандартів законодавчих актів з метою подальшої імплементації в національне законодавство обох держав.

Кінець ХХ ст. видався надзвичайно динамічним у політичному житті як Росії, так і Білорусі, що зумовило швидку зміну закладених у двосторонні міждержавні угоди підвалин та викликало необхідність модифікації та уточнення правової бази співпраці двох держав. Додавало актуальності цьому питанню і бажання керівництва обох країн до поглиблення партнерських відносин. 2 квітня 1997 р. шляхом підписання нової Угоди³¹⁴ Співдружність Росії та Білорусі було трансформовано в Союз цих держав. Вказаний документ, крім політичних та економічних питань, містив нові пункти про співпрацю у сферах права, боротьби з криміналом, національної безпеки та оборони. 23 травня 1997 р. відбулось підписання Статуту Союзу Білорусі та Росії, згідно якого того ж року було сформовано Вищу раду та Виконавчий комітет Союзу, а Парламентські Збори Співдружності були трансформовані в Парламентські Збори Союзу.

Упродовж 1997–1998 рр. було здійснене формування виконавчих органів Союзу, спільного бюджету, відбувалася розробка та реалізація

³¹² Договор про дружбу, добрососедство и сотрудничество между Российской Федерацией и Республикой Беларусь. – [Електронний ресурс]: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor1/>

³¹³ Договор о создании Содружества России и Беларуси. – [Електронний ресурс]: <http://www.soyuz.by/about/docs/dgovor2/>

³¹⁴ Договор о Союзе Беларуси и России. – [Електронний ресурс]: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor3/>

перших союзних програм, утворено Прикордонний та Митний комітети, Комітет з питань безпеки.

Наступним кроком у розвитку співпраці було перетворення партнерських відносин між країнами на модель державного будівництва конфедеративного типу. 8 грудня 1999 р. в Москві відбулося підписання Угоди про створення Союзної держави, а також прийнята Програма дій Республіки Білорусь та Російської Федерації з реалізації положень Угоди про створення Союзної держави. Процес ратифікації національними парламентами було завершено 26 січня 2000 р., після чого Угода набула юридичної сили.

Згідно даного документу (зокрема, ст. 2), основними цілями та завданнями інтеграційного об'єднання були:

- забезпечення мирного та демократичного розвитку народів держав-членів, підвищення добробуту та рівня життя населення;
- створення єдиного економічного простору для забезпечення соціально-економічного розвитку на основі об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів держав-учасниць, використання ринкових механізмів функціонування економіки;
- неухильне дотримання основних прав та свобод людини і громадянина згідно з загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права;
- реалізація узгодженої зовнішньої політики та політики у сфері оборони;
- формування єдиної правової системи демократичної держави;
- проведення узгодженої соціальної політики, спрямованої на створення умов, які б забезпечували достойне життя та вільний розвиток людини;
- гарантування безпеки Союзної держави та боротьба зі злочинністю;
- забезпечення миру, безпеки та взаємовигідної співпраці в Європі та світі, розвиток Співдружності незалежних держав.

Досягнення зазначених цілей мало здійснюватися поетапно, з врахуванням ступеня пріоритетності економічних та соціальних питань. Важливим моментом є той факт, що партнерство вибудовується на принципах збереження державного суверенітету та територіальної цілісності країн-учасниць, а також залишає такі необхідні атрибути незалежності як власний державний устрій, конституція, державний прапор, герб та гімн тощо. З огляду на це, нерідко згадувана теза про втрату самостійності Республікою Білорусь на користь Російської Федерації, яка після підписання Угоди про створення Союзної держави фігурувала в пресі і у висновках політиків та інших фахівців, виглядає як така, що не відповідає дійсності.

Сьогодні розвиток міжнародних партнерських відносин у рамках Союзної держави відбувається за кількома напрямками, основними з яких є: політична взаємодія, економічне співробітництво, військова та воєнно-технічна співпраця, правове, соціально-гуманітарне та культурне партнерство.

Розвиток політичної складової базується на засадах згаданих між-державних угод та прагненні політичних еліт двох держав до поглиблення співпраці при збереженні національного суверенітету. Недоліком такої моделі партнерства є гальмування інтеграційних імпульсів при досягненні доволі високого рівня взаємопроникнення політичних інструментів та механізмів, що може генерувати деяке непорозуміння та вносити контрпродуктивне охолодження в стабільні відносини. Позитивом тут буде можливість зовнішньополітичного маневрування та створення умов для використання підтримки партнера при формальному збереженні його нейтралітету з метою посередництва у вирішенні конфліктних або спірних питань у відносинах з третіми країнами (прикладом може служити використання міста Мінська як арени переговорів між зацікавленими сторонами у розв'язанні проблеми збройної агресії РФ на сході України, що розпочалась у 2014 р.).

Саме за такого формату політичної взаємодії забезпечується підтримка Союзної держави Білорусі та Росії з боку більшої частини населення обох держав. Такий формат також позбавляє місцевих політиків обох країн можливості використовувати об'єднання з метою здобуття популістських дивідендів на внутрішній арені.

Головні затримки імплементації Угоди про Союз Білорусі та Росії від 1999 р. виникли в площині економічних рішень. Йдеться про положення статті 13 Угоди про запровадження єдиної спільної валюти. Також упродовж останніх десяти років між РФ та РБ кілька разів виникали суперечки з приводу якості товарів, їх маркування чи сертифікації, які призводили до тимчасових обмежень доступу продукції однієї з країн на ринки іншої, що інколи тягнуло за собою навіть епізодичне відновлення митного контролю на кордоні між державами та деяке охолодження політичних відносин.

Ще одна проблема між партнерами виникла з приводу Митного союзу Євразійського економічного співтовариства. Свою діяльність він розпочав у 2007 р., коли главами Білорусі, Казахстану та Росії було підписано Угоду про створення єдиної митної території та формування в подальшому на цій основі окремого союзу. Упродовж 2008–2009 рр. на рівні національних парламентів, глав держав та глав урядів тривала робота з ратифікації близько 40 міжнародних угод та документів, що й

лягли в основу правової бази майбутнього об'єднання³¹⁵. З 2010 р. набув чинності Єдиний митний тариф, був затверджений єдиний перелік товарів, щодо яких застосовуються заборони або обмеження на ввезення або вивезення державами-учасниками митного союзу в рамках чинного на той час ЄврАзЕС у торгівлі з третіми країнами.

Основними результатами, на які зорієнтовані всі сторони проекту, були: формування передумов для подальшого економічного зростання, збільшення обсягів взаємної торговельно-інвестиційної діяльності, створення сприятливого ділового клімату та рівних умов конкуренції. Ще одним завданням, яке очікувалось вирішити, розглядалася консолідація позицій країн-учасниць у переговорах з СОТ з питань вступу в цю організацію.

Проте вже навесні 2010 р. у керівництва Білорусії виникла низка запитань, що призвело до гальмування нею процесу набуття чинності Митного кодексу Митного союзу. Головною проблемою називалися митні збори за експорт нафти з Російської Федерації. І хоча це питання виходило за межі компетенції новоствореного Митного союзу, однак воно було настільки чутливим для Білорусі, що тогочасний глава уряду С. Сидорський проігнорував чергове засідання вищого органу Митного союзу в Санкт-Петербурзі.

Зрозуміло, що подібний демарш був неможливий без погодження з президентом РБ та консультацій із зовнішньополітичним відомством. Таким чином керівництво Республіки Білорусь намагалось інструментами економічної дипломатії вирішити одразу кілька важливих для себе питань, головним з яких було повне скасування всіх митних зборів на нафту, що імпортувалася з Росії. 1 липня 2010 р. президент Білорусії О. Лукашенко на зустрічі з першим віце-прем'єром РФ І. Шуваловим намагався спрямувати дискусію в моральну площину, оперуючи емоційними категоріями: «Єдине ми хотіли б, щоб будь-які наші відносини були засновані на рівноправності та повазі. Якщо ми таке побачимо, ми підемо на будь-які компроміси та поступки, навіть якщо вони на деякий період будуть важкими»³¹⁶. Проте вже за декілька днів проблему набрання чинності Митним кодексом було успішно розв'язано, і з 6 липня 2010 р. він набув юридичної сили.

«Нафтогазове питання» і в подальшому неодноразово ставало джерелом суперечностей у відносинах Білорусі та Росії. Так, зокрема, 6 грудня 2018 р. на засіданні саміту Євразійського економічного союзу в

³¹⁵ Доклад «Итоги деятельности Минэкономразвития России в 2009 году и задачи на 2010 год» / Министерство экономического развития России. – М., 2010.

³¹⁶ РБК – Лукашенко одумался: Минск присоединяется к Таможенному союзу. 07.06.2010. – [Електронний ресурс]: <https://archive.is/20120909104217/www.rbcdaily.ru/2010/06/07/focus/484364>

Санкт-Петербурзі, де між главами цих держав спалахнула гостра суперечка з приводу цін на російський газ для білоруських споживачів³¹⁷, яка, за даними білоруських ЗМІ, отримала продовження в діях білоруської влади – її представники відверто заговорили навіть про загрозу державній незалежності³¹⁸.

Саме тому, говорячи про формування та розвиток Союзної держави Білорусі та Росії слід детальніше зупинитися на процесах, що відбувались в минулому та мають місце зараз у сфері економіки.

Головними економічними чинниками, що спонукали керівництво Білорусі до інтеграції з Росією, вважаємо можливість забезпечити на довготривалій основі для власних суб'єктів господарювання партнерів для кооперації та сталий ринок збуту високотехнологічного обладнання, що сприятиме створенню нових робочих місць в обох державах. Також до білоруських інтересів у Росії зараховують те, що остання може бути значним ринком для надлишкових трудових ресурсів, простором ділової активності та інвестиційним партнером, а також ринком збуту сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на відмінності в масштабах країн та їх економік, РФ від створення Союзної держави отримує економічних переваг не менше, ніж Білорусь. Зокрема, економічна інтеграція дозволяє наростити розмір внутрішнього ринку, використати вигідне гео економічне розташування Білорусі, її транспортну та зовнішньоторговельну інфраструктуру в інтересах обох країн, гарантувати стабільне сполучення з відокремленим регіоном РФ – Калінінградською обл.

Одним із головних показників зовнішньоекономічної активності країни є стан залучення в міжнародний розподіл праці, який концентровано відображається у рівні участі в міжнародній торгівлі та інвестиційному співробітництві. Тому для аналізу стану економічної взаємодії Білорусі та РФ звернімося саме до даного показника та його динаміки.

Слід зазначити, що згідно даних Комісії ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Республіка Білорусь обіймає доволі скромні позиції у світовій товарній торгівлі. Її частки у світовому експорті та імпорті є порівняно незначними і коливається з експорту від 0,11% до 0,25%, а з імпорту – від 0,13% до 0,25% ³¹⁹.

³¹⁷ Лукашенко поспорил с Путиным о цене на газ для Белоруссии. 06.12.2018. – [Электронный ресурс]: <https://www.interfax.ru/russia/641094>

³¹⁸ Источники: Было закрытое совещание у Лукашенко. «До конца стоят за независимость. Все поддержали это». 15.12.2018. – [Электронный ресурс]: <https://nn.by/?c=ar&i=222247&lang=ru>

³¹⁹ UNCTAD Stat. Datacenter. – [Electronic resource]: http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?IF_ActivePath=P,15912&sCS_ChosenLang=en

Загалом, зовнішня торгівля Білорусі впродовж 2000–2017 рр. розвивалася нерівномірно: якщо з 2000 р. до 2012 р. обсяги її зовнішнього торговельного обороту демонстрували динаміку зростання, то у 2013–2016 рр. спостерігається певне зниження темпів, яке в 2017 р. нарешті змінилося зростанням. Проте стверджувати, що негативна тенденція була подолана, ще зарано.

Загальна структура зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь наведена в табл. 10.

Таблиця 10. Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь
(млн дол. США)³²⁰

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Зовнішньо-торговий оборот	15972	32687	60168	80226	76583	56952	51147	63498
Експорт	7326	15979	25284	37203	36081	26660	23537	29267
Імпорт	8646	16708	34884	43023	40502	30292	27610	34231
Сальдо	-1320	-729	-9600	-5820	-4422	-3631	-4073	-4964

Аналіз зовнішньої торгівлі Білорусі показує, що для неї характерним є негативне зовнішньоторговельне сальдо (обсяги якого коливаються від 344 млн дол. США у 2012 р. до 9,6 млрд у 2010 р. та 4,9 млрд у 2017 р.). Не слід забувати також і про те, що ВВП Білорусі є досить залежним від експорту.

Найвагомішими експортними товарами Білорусі є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочна, м'ясна продукція, цукор. Основні статті імпорту припадають на енергоресурси (головним чином, на нафту та природний газ), сировину, матеріали та комплектуючі (сюди включаються метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва, частини машин), технологічне обладнання.

Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь в 2017 р. припадали на Російську Федерацію (44,1%), Україну (11,5%), Велику Британію (8,2%), Німеччину (3,8%), Нідерланди (3,8%), Польщу (3,7%), Литву (2,9%), Казахстан (2,0%). За розмірами товарного імпорту в Білорусь

³²⁰ Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический ежегодник. – Минск, 2018. – 371 с.

лідерами за підсумками 2017 р. стали: Росія (57,2%), Китай (8,2%), Німеччина (5,1%), Польща (3,9%), Україна (3,6%), Туреччина (2,4%), Італія (2,3%)³²¹. Як бачимо, домінуючим партнером Білорусі у зовнішній торгівлі є Росія.

Натомість місце Білорусі в структурі російської зовнішньої торгівлі є незначним. Так, у 2016 р. частка Білорусі в експорті товарів з Росії складала всього 5,0%, в імпорті – 5,3%³²². Наведені цифри підтверджують тезу про те, що в площині економіки рівноцінності партнерам досягнути не вдалося. З іншого боку, така мета і не ставилась, оскільки, як на момент створення, так і на сьогодні уряди обох держав усвідомлюють, що подібне завдання є практично недосяжним через різні масштаби країн, а тому воно не повинно включатися до програми інтеграційних заходів Союзної держави Білорусі та Росії.

Таким чином, географія зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь дозволяє констатувати наявність у її міжнародних зв'язках потужного акценту на РФ (масштаб партнерства тут зумовлено розмірами території та економіки Росії, а також безпосереднім сусідством та історичними і економічними зв'язками двох держав). При цьому білоруською стороною здійснюються кроки, спрямовані на диверсифікацію власних зовнішньоекономічних контактів з метою використання потенціалу перебування Білорусі на умовній осі між Заходом та Сходом.

Ефективною є співпраця двох держав в енергетичній сфері. Білорусь тут виступає не лише покупцем енергоносіїв у РФ, а й стабільним та надійним їх транзитером до країн ЄС.

Ще одним важливим індикатором розвитку двосторонніх та багатосторонніх економічних відносин можуть служити обсяги прямих іноземних інвестицій, спрямованих в економіку Білорусі, та інвестиційних вкладень за кордон суб'єктами білоруського бізнесу.

Як видно з даних, наведених у таблицях 11 і 12, головним партнером в інвестиційному співробітництві Білорусі, як і в зовнішній торгівлі, є Росія. Щодо цього напряму партнерства справедливими є ті ж підстави, що й стосовно міждержавної торгівлі, проте додатковим чинником тут є близькість законодавства Республіки Білорусь та Російської Федерації, а також відсутність мовного та ментального бар'єрів, які в інших обставинах виступають значними уповільнювачами процесів міжнародного інвестування. Крім того, обмежено тут можна враховувати інвестиційне партнерство ще з однією державою – Кіпром, який тривалий час розглядається бізнесом пострадянських країн крізь

³²¹ Там же; Внешняя торговля Республики Беларусь. – [Електронний ресурс]. http://belarusfacts.by/ru/belarus/economy_business/foreign_commerce/

³²² Российский статистический ежегодник. 2017: Статистический сборник. – М., 2018. – С. 569.

призму механізму уникнення оподаткування та отримання гарантій вкладених коштів у статусі іноземних інвестицій.

Таким чином можна констатувати, що Республіка Білорусь в цьому питанні значною мірою є залежною від свого партнера по Союзній державі. Разом з тим спроби диверсифікації (в першу чергу в питанні залучення прямих іноземних інвестицій) зазнають невдачі через низку чинників, серед яких політична недовіра до чинної влади Білорусі, регіональна нестабільність, недостатній промисловий потенціал країни з погляду потенційних партнерів.

Суперечності в розвитку Союзної держави виявились у відмінності позицій сторін з питань ціноутворення, розвитку сільського господарства, оподаткування та митної сфери, стандартизації та сертифікації продукції. У робочому порядку вони вирішуються урядами двох держав, проте їх поява та наявність через майже два десятиліття з моменту створення такого Союзу свідчить про проблеми в економічній взаємодії. Тому в науковій літературі можна зустріти думку про те, що сьогодні це інтеграційне об'єднання досягнуло максимуму свого розвитку, а подальше поглиблення співробітництва здійснюватиметься в рамках інших структур з ширшим колом учасників. На користь такої тези свідчить участь РФ та РБ в Євразійському економічному союзі, через механізми якого держави-члени отримують можливості вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, робочої сили, а також рівні умови та гарантії для господарюючих суб'єктів.

Проблемою у відносинах Росії та Білорусі є те, що іноді сторони намагаються досягнути власних цілей, які можуть відверто суперечити завданням та цінностям партнерів по союзу, а також використовують політичну та економічну кон'юнктуру для отримання ситуативної вигоди, що шкодить відносинам зі стратегічним партнером в цілому.

Як приклад згадаємо різке нарощення у 2014–2015 рр. експорту з Республіки Білорусь до РФ товарів, що насправді були вироблені в інших державах та підпадали під дію економічних санкцій з боку Росії, але ввозились туди під іншим маркуванням та з сертифікатами походження, які стверджували, що продукція є білоруською, а не реекспортованою в обхід санкцій. Наслідком цього були торгові обмеження з боку російської сторони, що шкодили інтересам усіх, зокрема, і добросовісних постачальників з Білорусі. Найгіршим тут був не стільки факт суперечок та обмежень між членами одного економічного об'єднання, скільки підризв взаємної довіри, який може мати далекосяжні наслідки для всіх спільних проектів за участю Росії та Білорусі, в числі яких

Євразійський економічний союз і Союзна держава Республіки Білорусь та Російської Федерації.

Як ми вже зазначали, важливим чинником формування та розвитку Союзної держави були геополітичні виклики та загрози, що викликали потребу в співробітництві – воєнному, військово-технічному та з питань безпеки. На цьому напрямі отримано значні результати, що полягають у створенні регіонального угруповання збройних сил Республіки Білорусь та Російської Федерації, співпраці з питань ППО, запровадженні єдиної нормативної бази в частині боротьби зі злочинністю, протидії організованим злочинним угрупованням, торгівлі людьми, наркотрафіку та тероризму.

Перспективними векторами подальшої інтеграції вважаються: формування спільної оборонної доктрини; переведення взаємодії армій двох країн в єдиний комплекс; створення єдиного командування або штабу об'єднаних збройних сил; об'єднання промислового потенціалу обох держав в єдиний військово-промисловий комплекс. Однак необхідною умовою таких кроків є перехід до єдиного державного устрою, що передбачає відхід від моделі Союзної держави в напрямі конфедерації.

Додатковим викликом для Республіки Білорусь та Союзної держави в цілому є наростаюче загострення у відносинах між країнами, що входять до блоку НАТО, та Росією. У таких умовах невідворотним вбачається момент, коли для Мінська постане питання вибору: чию сторону прийняти в даному протистоянні, що однозначно може мати доленосний характер.

На сьогодні білоруська влада вдало маневрує між антагоністами: держава зайняла максимально можливу нейтральну позицію щодо конфліктів за участю Росії, виступає майданчиком для переговорів з врегулювання збройного конфлікту на Сході України. Проте відвертий перехід на позиції країн Європи неминуче матиме наслідком перегляд відносин з Росією. Для білоруської економіки такий сценарій загрожує відверто катастрофічними результатами в силу переважної орієнтації саме на Росію в питаннях міжнародної торгівлі та кооперування. Альтернативний варіант, тобто поглиблення інтеграції в межах Союзної держави, може призвести до включення Білорусі в санкційні списки західного світу проти Росії та її союзників. Безумовно, такий сценарій також є небажаним для Мінська.

Підводячи підсумки, вважаємо, що проблематика функціонування Союзної держави Білорусі та Росії вимагає розмежування теоретичних і практичних висновків та різних акцентів з точки зору інтересів Білорусі та Росії.

З теоретичного погляду існування такого міждержавного об'єднання являє інтерес як предмет подальшого вивчення специфіки можливих форм прояву інтеграційної активності між державами. Разом з тим, досвід РБ та РФ свідчить про можливість, за наявності необхідних передумов, поглиблення партнерських відносин між державами до максимально можливої межі, за якою починається трансформація міждержавного об'єднання в конфедеративну державу. При цьому вигоди в багатьох сферах життя отримають обидва учасники процесу. Необхідною умовою тут буде об'єктивність інтеграційних процесів як на рівні держав, так і на рівні окремих юридичних та фізичних осіб, інакше процес створення союзної держави приречений на невдачу.

З практичного погляду для Білорусі ключове питання полягає у виборі владою та народом країни наступних кроків у співпраці з РФ, оскільки дії керівництва РБ впродовж часу дії Угоди 1999 р. подекуди характеризувалися непослідовністю та суперечливою різновекторністю.

При цьому владі Республіки Білорусь важливо враховувати те, що багатовекторність є ідеальною доктриною в розвитку двосторонніх контактів за умови так званого кооперативного міжнародного середовища. Йдеться про такий стан міжнародних відносин, за якого конфронтація між основними світовими акторами практично відсутня, а більшість контактів формується та розвивається на засадах співробітництва. Проте в умовах міжнародного середовища, що тяжіє до конфронтації, багатовекторність може зіграти погану службу для позиціонування держави в міжнародних відносинах, оскільки за такого стану справ покращення відносин з однією країною чи об'єднанням може автоматично означати погіршення їх з іншою державою чи міжнародною інституцією. Причому в останньому випадку нерідко уряд країни, що обрав для себе багатовекторність, опиняється в позиції, яку найбільш влучно характеризує шаховий термін «цугцванг». Чи не найяскравішою ілюстрацією такого положення може служити Україна у 2010–2013 рр.: відсутність чіткої позиції в міжнародних відносинах та нераціональні коливання між Сходом та Заходом привели політичне середовище країни в стан резонансу, наслідки якого відчують до даного моменту не тільки громадяни та економіка України, а й інші держави регіону.

Тому необхідною передумовою та вимогою до білоруської багатовекторності повинно бути чітке усвідомлення її власних пріоритетів в міжнародних (передусім економічних) відносинах та уникнення бажання «переграти» існуючих партнерів, оскільки стратегічна недооцінка інших держав може мати вкрай негативні наслідки для соціально-економічного розвитку країни.

Таблиця 11. Надходження прямих іноземних інвестицій в економіку Білорусі³²³

Країни походження інвестицій (інвестори)	2005		2013		2014		2015		2016		2017	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%
ВСЬОГО	451,3	100	14974	100	15084	100	11344	100	8560	100	9729	100
в тому числі:												
Російська Федерація	39,3	8,7	7281	48,6	6275	41,6	4896	43,2	4409	51,5	3696	38,0
Велика Британія	16,5	3,6	3202	21,4	2809	18,6	2339	20,6	1464	17,1	2591	26,6
Кіпр	7,9	1,8	1060	7,1	931	6,2	807	7,1	628	7,3	700	7,2
ФРН	6,0	1,3	163	1,1	380	2,5	98	0,9	103	1,2	142	1,5
Австрія	4,5	1,0	502	3,4	526	3,5	353	3,1	288	3,4	296	3,0
Литва	3,7	0,8	179	1,2	234	1,3	169	0,9	253	1,2	198	1,3
Китай	-	-	147	1,0	300	2,0	342	3,0	251	2,9	272	2,8
Нідерланди	8,6	1,9	741	4,9	1962	13,0	1220	10,8	114	1,3	244	2,5
Польща	7,3	1,6	180	1,2	158	1,0	195	1,7	210	2,5	324	3,3

³²³ Республіка Беларусь. Статистический ежегодник – Минск, 2018. – С.423-424.

Таблиця 12. Закордонні інвестиції Республіки Білорусь³²⁴

Країни надходження інвестицій (реципієнти)	2005		2013		2014		2015		2016		2017	
	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%	млн дол. США	%
ВСЬОГО	351,1	100	6341	100	5985	100	5141	100	3889	100	5547	100
в тому числі:												
Російська Федерація	265,4	75,6	2623	41,4	2254	37,7	2618	50,9	2183	56,1	3710	66,9
Велика Британія	4,7	1,3	1102	17,4	1091	18,2	1209	23,5	388	10,0	423	7,6
Україна	1,1	0,3	858	13,5	822	13,7	658	12,8	885	22,8	961	17,3
Казахстан	1,0	0,3	165	2,6	117	2,0	48	0,9	50	1,3	57	1,0
Австрія	7,6	2,2	266	4,2	114	1,9	117	2,3	88	2,3	82	1,5
Еквадор	-	-	28	0,4	65	1,1	32	0,6	30	0,8	19	0,3
ФРН	54,5	15,5	75	1,2	56	0,9	39	0,8	41	1,1	34	0,6
Польща	1,1	0,3	19	0,3	41	0,7	28	0,5	33	0,9	41	0,7
Швейцарія	-	-	23	0,4	16	0,3	11	0,2	19	0,5	22	0,4
Литва	-	-	79	1,3	17	0,3	20	0,4	23	0,6	45	0,8

³²⁴ Республіка Білорусь. Статистический ежегодник. – С 431-432.

Йдеться про розвиток сценарію, за якого відносини з ключовими партнерами зазнають погіршення, а адекватної компенсації з інших векторів не надійде в силу різних причин.

У випадку вибору подальшого розвитку Союзної держави Білорусі та Росії, керівництву РБ слід усвідомити невідворотність втрати частини суверенітету як умови інтеграції, причому для Білорусі такі втрати можуть виявитись більшими в силу різниці в розмірах, потенціалах, політичних та економічних можливостях країн. Для просування цього сценарію необхідно реалізувати положення угоди 1999 р. про перехід на єдину валюту, запровадження однакових з РФ митних тарифів та норм оподаткування, прийняти Конституційний Акт.

Проведене дослідження дозволяє підтвердити тезу, що необхідною умовою розвитку інтеграції між державами є об'єктивний характер процесів партнерства як на рівні держав, так і на рівні окремих юридичних осіб. В іншому випадку процес реального, а не лише формального створення Союзної держави Білорусі і Росії з високим рівнем ймовірності буде позбавлений перспектив, залишившись на проміжній стадії розвитку з компенсацією фактичних прорахунків інформаційними заходами в медійному полі двох країн, що дозволить деякий час утримувати загальну ситуацію в питаннях співробітництва від регресу.

Якщо ж пріоритетом розвитку Білорусі буде обрано збереження повної самостійності, тоді основні зусилля слід перенести на мікрорівень економіки з метою створення умов для подолання кризових тенденцій, що отримали місце внаслідок подій 2014 р. Разом з тим, необхідним є продовження політичного діалогу, соціально-економічного, військово-технічного, правового та гуманітарного партнерства з Російською Федерацією як на рівні Союзної держави, так і за допомогою інституцій СНД, ЄАЕС та Митного союзу Білорусі, Казахстану та Росії.

При цьому слід врахувати, що вибір Білоруссю такого курсу одним із наслідків матиме подальше обмеження інтеграції з Росією, а також призведе до виникнення суперечливих моментів у міждержавних відносинах. Під останнім ми маємо на увазі перспективи застосування російським керівництвом проти Білорусі санкції та різного роду обмеження у відповідь на спроби Мінська далі використовувати у своїх інтересах конфлікт між Росією та Західним світом.

Курс на віддалення від Москви вимагатиме від Мінська перегляду власної культурно-цивілізаційної ідентичності, що, в кінцевому підсумку, може сформувати загрози екзистенційного характеру для держави. Так, в останньому випадку з високою долею ймовірності

з'являться та активізуються рухи за приєднання усієї Білорусі або її частини до Литви, Польщі або ж створення об'єднання за участю зазначених держав. Такий сценарій перебігу подій також є загрозою державному суверенітету та незалежності Республіки Білорусь, а тому необхідними будуть адекватні, ефективні та своєчасні політичні та економічні рішення державної влади та самого білоруського суспільства.

В інтересах Російської Федерації необхідною є подальша співпраця та інтеграція з Республікою Білорусь як з державою, яка сприяє не тільки соціально-економічному співробітництву, а й виступає додатковим чинником геополітичної безпеки для Росії. Для окремих підприємств та галузей економіки РФ партнерство з відповідними структурами білоруської економіки на засадах міжнародної кооперації є вигідним, адже дозволяє зменшити втрати, які зазнала російська економіка від міжнародних санкцій, а також наростити виробництво товарів, доступ яких на внутрішній ринок було обмежено з 2014 р.

4.5. Український чинник трансформації пострадянського простору

Адекватне розуміння ролі України і впливу подій, які відбувалися на її території, на процеси трансформації пострадянського простору після розпаду СРСР слід вважати одним з найважливіших питань сучасного розвитку України. Зміст і значення цього впливу здебільшого некритично усвідомлюється вітчизняними та зарубіжними політиками й науковцями.

Вплив подій в Україні на пострадянський простір намагалися осмислювати американські дослідники Р. Асмус³²⁵, Т. Колтон, С. Чарап³²⁶, Е. Еплбаум.

Серед російських дослідників деякі аспекти проблеми побіжно розглядали Т. Ворожейкіна³²⁷, П. Баєв³²⁸, І. Кукліна³²⁹, А. Лисенков³³⁰,

³²⁵ Asmus R. Redrawing (Again) the Map of Europe: A Strategy for Integrating Ukraine into the West // *Ukraine after the Orange Revolution: Strengthening European and Transatlantic Commitments* / Joerg Forbrig and Robin Shepherd (edit.). – Washington, DC, 2005. – P. 85–112.

³²⁶ Колтон Т., Чарап С. Победителей нет: украинский кризис и разрушительная борьба за постсоветскую Евразию // *Россия в глобальной политике*. – 2017. – Декабрь. – Спецвыпуск. – 184 с.

³²⁷ Ворожейкина Т. Украина: неутраченные иллюзии // *Pro et Contra*. – 2014. – №3-4. – С. 6-25.

³²⁸ Баев П. Геополитика самоизоляции // *Pro et Contra*. – 2014. – №3-4. – С.73-86.

³²⁹ Куклина И.Н. Украинский кризис и трансформация постсоветского пространства // *Запад – Восток – Россия 2014. Ежегодник*. – М., 2015. – С. 61-66.

³³⁰ Лисенков А.В. Взаимоотношения Украины со странами СНГ после «Оранжевой» революции: интересы и результаты (2005–2009) // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*.

Г. Чуфрін³³¹, Н. Дергунова³³², В. Соловей³³³, М. Бочанова³³⁴, А. Скаков³³⁵ та ін. Серед українських дослідників варто згадати роботи О. Фісуна³³⁶ та П. Бовсунівського³³⁷.

Як друга за вагою і значенням союзна республіка у складі СРСР Україна безпосередньо була причетна до розпуску Радянського Союзу та припинення його існування як геополітичної реальності, а також тектонічних геополітичних зрушень у регіоні, на континенті та у світі, котрі слідували за цим.

Доти, доки в Україні 1 грудня 1991 р. не відбувся референдум про незалежність, на якому 90,32 % громадян підтвердили Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., і консервативні союзні сили, і реформатор М. Горбачов не втрачали надії на збереження СРСР у якомусь новому форматі (Союз суверенних держав тощо).

Проте після відмови восени 1991 р. українського керівництва брати участь у новоогарьовському процесі, а також безпрецедентно одностайних і багатьма неочікуваних результатів всеукраїнського референдуму про незалежність, і в Москві, і в інших союзних республіках остаточно зрозуміли, що СРСР не підлягає відновленню, що ідея нового союзного договору втратила актуальність, і потрібний пошук інших форматів співпраці.

Виходячи із цього, вважаємо цілком правомірним стверджувати, що фактором, який остаточно поховав СРСР, виявився саме вибір українським народом незалежності на грудневому референдумі 1991 р. Його наслідком стало термінове скликання наради керівників Росії, України та Білорусі, які 8 грудня 1991 р. підписали Біловезькі угоди, денонсувавши угоду про створення СРСР від 1922 р. У документі констатувалось, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування» й проголошувалося створення Співдружності

чевського. – 2011. – № 6. – С. 320-325.

³³¹ Чуфрін Г.И. Евразийская интеграция и украинский кризис // Запад – Восток – Россия 2014. Ежегодник. – М., 2015. – С. 2-94.

³³² Дергунова Н.В., Насыбуллова В.Н. Противоречия интеграционной политики Европейского Союза и Российской Федерации на европейской части постсоветского пространства (реализация прогнозов З. Бжезинского) // Власть. – 2014. – №11. – С.136-139.

³³³ Соловей В.Д. «Цветные революции» и Россия // Сравнительная политика. – 2011. – Т.2. – № 1. – С. 33-43.

³³⁴ Бочанова М.А. «Цветные революции»: актуальный ракурс // Среднерусский вестник общественных наук. – 2011. – №2. – С. 138-144.

³³⁵ Скаков А. Россия и ГУАМ // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – № 3-4. – С. 162-177.

³³⁶ Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримониальная интерпретация // Прогнозис. – 2006. – № 3. – С. 211-244.

³³⁷ Бовсунівський П.В. Військово-технічне співробітництво України й Республіки Азербайджан в контексті нагірно-карабахського конфлікту // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 103. – С. 32-34.

незалежних держав як своєрідного формату для цивілізованого розлучення та налагодження відносин за нових політичних реалій.

Про визначальний вплив українського референдуму на розпад СРСР заявив ключовий учасник тих подій Б. Єльцин. У посланні до Федеральних зборів РФ 1996 р. він наголосив на тому, що «після відділення прибалтійських республік і всеукраїнського референдуму про незалежність (1 грудня 1991 г.), на якому за незалежність України виступили навіть «російськомовні» регіони (включно з Кримом), розпад СРСР фактично відбувся»³³⁸.

Із цього рішення розпочався складний процес трансформації пострадянського простору. Упродовж 1990-х рр. Росія намагалася перетворити СНД на нове інтеграційне утворення на чолі із собою. У свою чергу, Україна, яка відмовилася підписувати статут СНД, не ставши, таким чином, формально його членом, постійно була тією силою, яка стримувала ці процеси і тенденції.

Натомість Україна виступала неформальним центром «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, мірою сил і можливості протистоячи їм. Починаючи з 1993 р., Україна надавала військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану в боротьбі з підтримуваними Москвою сепаратистами, українські добровольці у 1990 рр. воювали на боці Грузії³³⁹.

Згодом, у 1997 р. з метою протидіяти політичному й економічному диктату Москви на пострадянському просторі в Страсбурзі на зустрічі президентів Грузії, України, Азербайджану та Молдови було утворене регіональне об'єднання ГУАМ, яке після приєднання до нього 1999 р. Узбекистану тимчасово перетворилося на ГУУАМ. Організація задумувалася як певна інтеграційна альтернатива СНД за участі країн, орієнтованих на поглиблену співпрацю із Заходом. Як вважає російський дослідник О. Скаков, створення ГУАМ було спробою перетворити СНД на біполярну структуру³⁴⁰.

Прагнучи запропонувати союзним країнам пострадянського простору альтернативний до російського порядок денний, Україна 2007 р. ініціювала створення зони вільної торгівлі між членами ГУАМ, 2008 р. – енергетичної структури для контролю за транзитом російського газу через Україну.

³³⁸ Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия, за которую мы в ответе», 1996 г.

³³⁹ Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима: біографія. – К., 224 с.; У горах Сванетії. Історія. Факти. Особливості / Тригуб О.А., Бірюков І.І., Горбунов Д.Є., Клименко С.В., Сизоненко С.В. – Вінниця, 2006. – 143 с.; Бовсунівський П.В. Зазнач. твір. – С. 32-34.

³⁴⁰ Скаков А. Указ. соч. – С. 162-177.

Іншим інтеграційним форматом став запропонований Україною і Грузією у 2005 р. «Демократичний вибір» за участі низки країн Балто-Чорноморського регіону, покликаний виступити альтернативою проектам Росії в цій частині пострадянського простору. У грудні 2005 р. на саміті в Києві цю ініціативу формально було запущено: Україна, Грузія, Молдова, Румунія, Македонія, Словенія, Литва, Латвія та Естонія створили «Співтовариство демократичного вибору». У такий спосіб Україна спробувала посилити свій статус регіонального лідера пострадянських країн, орієнтованих на Захід, поглибивши водночас рівень взаємин з новими членами ЄС.

Фактором, який суттєво змінив ситуацію на пострадянському просторі, стала низка «кольорових революцій» у середині 2000-х рр. Ідеологія цих подій полягала у свідомому русі до цінностей ліберальної демократії (свободи слова, преси, політичної діяльності, вільних виборів тощо), у прагненні утвердити їх як суспільно-політичні практики, а також у намаганні подолати пережитки радянсько-номенклатурного типу управління з притаманними для нього корупцією, клановим характером влади, бажанням зберігати владу понад відведені законом терміни тощо. Відповідно ця революційна хвиля несла серйозну загрозу елітам пострадянських країн, в яких утвердилися авторитарні неопатримоніальні політичні устрої аж до перспектив відсторонення правлячих режимів від влади та втрати ними основних джерел прибутків.

Низка дослідників, зокрема, М. Макфаул, Д. Дрезн, М. Бочанова, Т. Немчинова та ін. схильні вважати, що «кольорові революції» стали початком четвертої хвилі демократизації у світі³⁴¹. Для нас важливо підкреслити, що про нову хвилю демократизації у світі почали говорити лише після Помаранчевої революції в Україні 2004 р., хоча започаткували її Бульдозерна революція 2000 р. у Сербії та Трояндова революція 2003 р. у Грузії. Отже, є підстави стверджувати, що явищем глобального рівня й значення поняття «кольорових революцій» та четвертої хвилі демократизації стали саме у зв'язку з подіями на пострадянському просторі, насамперед, з Помаранчевою революцією як найбільшим і найвідомішим репрезентантом тренду.

³⁴¹ Mc Faul M. Transitions from postcommunism // *Journal of Democracy*. – 2005. – July. – Vol. 16. – № 3. – P.5-19; Drezn D. The Fourth Wave of Democratization? // *Foreign Policy*. 24.05.2005. – [Електронний ресурс]: <http://foreignpolicy.com/2005/03/24/the-fourth-wave-of-democratization/#>; Бочанова М.М. «Цветные революции» на постсоветском пространстве в контексте четвертой «демократической волны» // *Среднерусский вестник общественных наук*. – 2009. – № 2. – С. 171-177; Немчинова Т.С. Проблема концептуального развития демократии в контексте четвертой волны демократизации // *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. – 2012. – Т.13. – Вып.4. – С.206-213.

Серія масових громадянських протестів, які привели до зміни влади в Грузії, Україні та Киргизії, відомі як Трояндова революція 2003 р., Помаранчева революція 2004 р., Тюльпанова революція 2005 р., спричинила запуск на пострадянському просторі двох процесів: його більш чіткої геополітично-цивілізаційної сегментації та своєрідної контрреволюційної стабілізації (термін О. Фісуна) більш стійких неопатримональних режимів у Росії, Білорусі, Казахстані, Азербайджані й деяких інших країнах³⁴².

«Кольорові» революції були спробою оновлення політичних інститутів і якісно нового обґрунтування політичної влади в суспільстві за допомогою неформальної мобілізації мас (визначення революцій четвертого покоління Д. Голдстоуна³⁴³) й означали початок процесу розпаду неопатриманіальної системи, яка до того нероздільно панувала у всіх пострадянських державах за виключенням країн Балтії. І найважливішою із цих революцій була саме Помаранчева, оскільки Україна є великою державою регіону і все, що відбувається в ній, неминуче впливає на її сусідів.

Українська влада на чолі з президентом В. Ющенком уперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для пострадянського простору, альтернативний до російського. Його основними елементами були поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів. Зрозуміло, що спроба Києва перехопити у Москви лідерство зустріла жорстку протидію з боку Російської Федерації.

Головним геополітичним наслідком цих подій для пострадянського простору став його очевидний розкол на дві частини, в одній з яких – більшій, євразійській – тривало зміцнення авторитарних режимів, тоді як в іншій – меншій, євроорієнтованій – розпочинався складний процес переходу до інституціоналізованих демократичних режимів.

Москва сприйняла Трояндову та Помаранчеву революції як інспіровані Заходом, оголосивши новообраних лідерів Грузії М. Саакашвілі та України В. Ющенка «маріонетками» США. Насправді ж революції означали, що суспільство низки пострадянських країн перестало вважати російський шлях розвитку привабливим для себе. Саме після цих подій «холодний мир» між Росією та Заходом, який настав по «холодній війні», почав стрімко холонути через те, що в Москві вирішили, що рівновага її інтересів із Заходом на пострадянському просторі порушена на користь останнього. Ситуацію погіршив вступ у 2004 р. країн Балтії

³⁴² Фісун А. Указ. соч. – С. 211.

³⁴³ Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения // Логос. – 2006. – № 5. – С. 61.

та ряду колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи до ЄС та НАТО.

Як зазначають американські дослідники Т. Колтон і С. Чарап, «саме «кольорові революції» 2003–2005 рр., передусім «помаранчева революція» в Україні 2004 р., запустили процес руйнування холодного миру»³⁴⁴. Падіння режимів, які були елементами статус-кво в регіоні, свідчило про ослаблення російського впливу, тим більше, що невдовзі за прикладом України та Грузії проти власних неопатримоніальних режимів спробували виступити громадяни в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009). Проте ці антивладні акції протесту були невдалими, режими встояли.

У відповідь на ці процеси владні еліти низки пострадянських країн почали вживати заходи для унеможливлення перемоги подібних рухів у своїх країнах. Зміст цих заходів зводився здебільшого до посилення ролі держави в економіці та в обмеженні чи постановці під контроль політичної конкуренції.

Участь російських ліберальних політиків Б. Немцова та А. Чубайса у Помаранчевому майдані³⁴⁵ створила у путінського режиму відчуття загрози повторення сценарію «кольорової революції» в Росії. Тим більше, що після українського Майдану російська ліберальна опозиція спромоглася організувати низку масштабних антипутінських демонстрацій («Марші незгодних» 2005, 2006, 2007, 2008 рр. та ін.), прагнучи змінити політичний режим легальними методами політичної боротьби.

Перспектива масових політичних протестів проти дій влади, тобто «майдани», є вкрай загрозливою для пострадянських країн з авторитарною політичною системою, бо спрямовані на руйнування її засад і делегітимізацію влади. Саме тому, як зазначає В. Соловей, «особливо гостру реакцію Кремля викликала «помаранчева революція» в Україні...», яку «крім втрати політичного впливу на Україну, Кремль підсвідомо екстраполював... на російську ситуацію...», а тому «під час другого президентського терміну Путіна був стерилізований виборчий процес, надмірно посилено законодавство по боротьбі з екстремізмом, репресувалася будь-яка несанкціонована громадська діяльність, переслідувалися неурядові організації, час від часу влаштовувалися антизахідні пропагандистські кампанії, були створені масові прокремлівські молодіжні та громадські організації та ін.»³⁴⁶.

³⁴⁴ Колтон Т., Чарап С. Указ. соч. – С. 68.

³⁴⁵ Немцов и Чубайс на оранжевом майдане. – [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=xltPkD6Ay3k>

³⁴⁶ Соловей В.Д. Указ. соч. – С. 39–40.

Однією з відповідей В. Путіна на Помаранчеву революцію стало створення у 2005 р. низки провладних молодіжних контрреволюційних рухів. Наймасовіший з них – молодіжний рух «Наші», учасники якого, сповідуючи ідеї російського націоналізму, антилібералізму, антифашизму, протистояння зовнішнім ворогам, недопущення «кольорової революції» в Росії, залякували і переслідували противників режиму Путіна³⁴⁷. Іншими молодіжними рухами з подібними цілями діяльності стали створені 2005 р. Євразійський союз молоді та «Молода гвардія Єдиної Росії». Один з керівників ЄСМ В. Коровін прямо заявляв: «нашу організацію створено з єдиною метою – протидіяти «помаранчевим» процесам, які набирають оберти»³⁴⁸.

Як пояснили згодом у фільмі ВВС «Путін, Росія і Захід» російські політичні технологи Г. Павловський та С. Марков, які працювали на виборах 2004 р. в Україні і на власні очі бачили розгортання антивладного народного руху, у відповідь на загрозу Помаранчевої революції треба було «швидко ввести в політично лояльний до Путіна простір молодих безробітних людей» у регіонах, розташованих приблизно в десяти годинах їзди на автобусі від Москви, «щоб вони за ніч могли приїхати на Червону площу і сказати: «Ми захистимо суверенітет країни»³⁴⁹.

Як влучно зазначили Т. Колтон та С. Чарап, в роки після «кольорових» революцій Росія перейшла до контрреволюційної політики в регіоні³⁵⁰. Її суть зводилася до активного використання дипломатії економічного тиску та примусу проти пострадянських країн. Найбільш яскравим її проявом стала серія економічних воєн Росії з Україною (газові 2005/2006 та 2008/2009 рр., сирні 2006 та 2012 рр. та інші), Молдовою (винні 2006 і 2013 рр.), Грузією (винна та міграційна 2006 р.), Білоруссю (енергетичні 2006–2007 та 2010 р., молочна 2009, м'ясна 2014 р.). Зворотнім боком такої політики стала втрата довіри з боку пострадянських партнерів Москви, сприйняття Росії як загрози.

Загалом хвиля «кольорових революцій» на пострадянському просторі привела до формування нових геополітичних реалій у регіоні, загострення суперництва між Росією та Заходом та його виходу на новий рівень.

³⁴⁷ «Путін Югенд» на шляху до створення Владіміром Путіним нової наддержави. 26.07.2007. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/967193.html>

³⁴⁸ Смазнов И. А. Евразийство в постсоветской России // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. Аспирантские тетради. – 2008. – № 29(65). – С.301.

³⁴⁹ «Наша» спасли Кремль от «оранжевой революции». 31.01.2010. – [Електронний ресурс]: <https://russian.rt.com/inotv/2012-01-31/Putin-Rossiya-i-Zapad-demokratiya>

³⁵⁰ Колтон Т., Чарап С. Указ. соч. – С. 71.

Найважливішим геополітичним наслідком Помаранчевої революції слід вважати підриив неподільного домінування Росії на пострадянському просторі, обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським вектором. Американський дипломат, аналітик Р. Асмус заявив у 2005 р., що «Помаранчева революція відкрила можливості для перегляду карти Європи і Євразії», маючи на увазі отриманий Заходом історичний шанс поширити на Україну і, можливо, Росію демократичний порядок³⁵¹. Така зміна підходів щодо пострадянського простору у частині західного політикуму спричинила й відповідне переосмислення своїх підходів і позицій Росією.

Як пишуть деякі російські автори, «події Помаранчевої революції в Україні 2004 р поставили Росію в умови відкритої конкуренції з Європейським Союзом на пострадянському просторі. Наявна перед тим пасивність та недооцінка зовнішньополітичної активності ЄС змінилися спробами Росії підвищити конкурентоспроможність своїх політичних проєктів у пострадянських республіках»³⁵².

У своїй промові на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р.³⁵³, яку ряд західних політиків сприйняв як найбільш агресивну з часів закінчення «холодної війни», президент РФ В. Путін виступив проти спроб США нав'язувати іншим країнам свої порядки, прозоро натякнувши, що розглядає розгортання передових сил НАТО в країнах Південно-Східної Європи як загрозу для Росії. Займаючи все більш агресивну позицію щодо НАТО, Росія змогла торпедувати надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. Фактично Росія змогла частково повернути собі право вето на ухвалення країнами пострадянського простору стратегічних зовнішньополітичних рішень, які не відповідали московському світобаченню.

Газова війна з Україною 2006 р. у поєднанні з чітким євроінтеграційним курсом Києва спонукали Росію переглянути політику щодо умов постачання газу країнам пострадянського простору. Відтоді газ за пільговими цінами мали змогу отримувати лише ті країни, які брали реальну участь у російських інтеграційних проєктах, усім іншим належало купувати його за ринковою ціною, або навіть, як у випадку з Україною, і вище ринкової.

Одним з найбільш масштабних українських проєктів трансформації пострадянського простору стала ідея диверсифікації постачання

³⁵¹ Asmus R. Op. cit. – Р. 90.

³⁵² Дергунова Н.В., Насыбуллова В.Н. Указ. соч. – С. 137.

³⁵³ Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10.02.2007. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>

вуглеводнів з регіону Каспію до ЄС з використанням маршрутів в обхід Росії, насамперед, по території країн-членів ГУАМ. Проте проекти нафтопроводу «Одеса-Броди-Плоцьк» та газопроводів «Білий потік» і Nabucco в силу різних причин не було реалізовано, хоч у разі успішної реалізації ці проекти створили б надійну економічну та геополітичну основу для діяльності ГУАМ. Натомість ідею постачання газу з пострадянського простору до країн ЄС без участі Росії було реалізовано у газопроводі TANAP (2018) за участі Азербайджану та Грузії.

Обравши стратегічний курс на євроінтеграцію, Україна першою з пострадянських країн 5 березня 2007 р. розпочала переговори з ЄС щодо укладення Угоди про асоціацію, включаючи зону вільної торгівлі. Почавши ці переговори, ЄС фактично дав добро на повну інтеграцію, але без участі у політичних структурах, які ухвалюють рішення. У січні 2010 р. аналогічні переговори розпочала Молдова, влітку 2010 р. – Грузія, Азербайджан та Вірменія. Будучи локомотивом цього процесу на пострадянському просторі, Україна своїм прикладом демонструвала іншим пострадянським країнам можливість іншої, неросійської, парадигми розвитку. Ключовим моментом цього курсу є переорієнтація внутрішніх законодавчих норм та стандартів на єсівські, що у свою чергу означає нормативно-правове відокремлення цих країн від радянської спадщини, серйозне реформування правил внутрішнього життя й адаптацію до правил Європейського Союзу.

У відповідь на парафування Києвом 30 березня 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й наміри Грузії і Молдови зробити це 2013 р., Москва почала застосовувати щодо країн, які обрали курс на підписання угод про асоціацію з ЄС, політику викручування рук з тим, щоб змусити їх відмовитися від відносин з Брюсселем у небажаних для Москви форматах. Це принесло певні плоди. Спочатку Вірменія у вересні 2013 р. відмовилась від Угоди про асоціацію з ЄС на користь участі в Євразійському економічному союзі³⁵⁴, а в листопаді 2013 р. й Азербайджан, щоправда без приєднання до ЄАЕС³⁵⁵.

Під тиском Росії 21 листопада 2013 р. уряд України ухвалив розпорядження «Питання укладання угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії й їхніми державами-членами, з іншої сторони», яким призупинив підготовку до укладання угоди про асоціацію

³⁵⁴ Вірменія вирішила вступити у Митний союз. 03.09.2013. – [Електронний ресурс]:<http://tyzhden.ua/News/88429>

³⁵⁵ Азербайджан теж відмовляється від асоціації з ЄС. 25.11.2013. – [Електронний ресурс]:<http://tyzhden.ua/News/94806>

між Україною та ЄС³⁵⁶. Саме це рішення привело до Євромайдану та наступних серйозних змін в Україні й на пострадянському просторі загалом.

Революція Гідності 2013–2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України кардинально змінили як доктринальне, так і практичне ставлення Росії до України, перетворивши її з дружньої та партнерської на фактично ворожу країну, на яку Москва дивилася кризь призму свого стратегічного суперництва із Заходом.

Як писав ще на початку ХХ ст. один з батьків геополітики Х. Макіндер, «той, хто править Східною Європою, панує над хартлендом. Той, хто править хартлендом, панує над світовим островом. Той, хто править світовим островом, контролює світ»³⁵⁷. Переорієнтацію України як серцевини Східної Європи на ЄС Москва сприйняла як суттєву втрату в боротьбі за домінування у хартленді (Євразії) та посилення конкурентного інтеграційного проекту.

У програмній «валдайській» промові 24 жовтня 2014 р. В. Путін визнав, що події в Україні мають серйозний вплив на ситуацію в регіоні та світі: «Україна... є одним з прикладів такого роду конфліктів, які впливають на загальносвітову розстановку сил»³⁵⁸. У Посланні до Федеральних зборів 2015 р. Путін визнав агресію проти України історичним для Росії вибором: «Перед нами не раз поставав принциповий, доленосний вибір шляху подальшого розвитку. І ще один такий рубіж ми пройшли 2014 року, коли відбулося возз'єднання Криму і Севастополя з Росією»³⁵⁹. У Москві розуміли, що перейшли Рубікон, що відверте порушення основ міжнародного права змінить відносини між країнами пострадянського простору та світом назавжди.

Як наслідок українських подій у Стратегії національної безпеки 2015 р.³⁶⁰ Росія на доктринальному рівні визнала «кольорові революції», інспіровані, на думку Москви, з-за кордону, загрозою державній безпеці.

³⁵⁶ Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 905-р. – [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80>

³⁵⁷ Mackinder H. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. – Washington, D.C., 1996. – P. 106.

³⁵⁸ Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». 24.10.2014. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>

³⁵⁹ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 3 декабря 2015 г.

³⁶⁰ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г. № 683). – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>

Український Майдан зразка 2013–2014 рр. та Революцію Гідності президент Росії В. Путін сприйняв як реальну загрозу для здійснюваного ним імперського сценарію розвитку Росії. Як наголосила польсько-американський історик Е. Еплбаум, «якщо Україна вибере європейський і демократичний шлях розвитку, то росіяни спитають: чому вони так не можуть? Російський і український народи сотні років були разом, то чому українці можуть бути європейцями, а росіяни ні? Власне цього і боїться Путін. Тому, коли він побачив на Майдані молодих людей з європейськими прапорами і антикорупційних гаслами, то для нього це був мабуть найбільший жах у житті. Він боїться настання таких подій у Москві. Мені здається, що через це він так гостро відреагував на Майдан»³⁶¹.

Своєю чергою, Т. Ворожейкіна підкреслює, що «від результату української кризи вирішальною мірою залежатиме й доля модернізації російського суспільства: чи збережуться в ньому ті, поки що ще слабкі і фрагментарні, тенденції до самоорганізації і відокремлення від держави, які намітилися в останні два десятиліття, чи відродження імперської політики і шовіністична консолідація населення навколо самодержавної влади в черговий раз ці тенденції зруйнує»³⁶².

З метою ідейної нейтралізації впливів нової української революції у Росії в січні 2015 р. було створено нову контрреволюційну організацію «Антимайдан». Один з ініціаторів цього кроку, член Ради Федерації Федерального зібрання РФ Д. Саблін чітко пояснив, що цю структуру створено для попередження «українського» сценарію зміни влади в Росії: «Антимайдан» створюється, насамперед, щоб протидіяти «кольоровим революціям», запланованим для нашої Батьківщини... Рік тому нам кинули виклик на Україні, і ми розуміємо, що є чимало бажаючих реалізувати подібний сценарій і в нашій країні... Ми не можемо допустити, щоб прозахідна меншість знову нав'язала більшості свою волю... У разі потреби ми, зрозуміло, вийдемо на вулиці міст, щоб протистояти тим, хто спробує розхитати ситуацію в Росії»³⁶³. Одним із своїх основних конкретних завдань «Антимайдан» бачить боротьбу з російською ліберальною опозицією³⁶⁴.

³⁶¹ Кремль понимает: все, что происходит в Украине, будет иметь влияние на Россию, поэтому Майдан для Путина - это был самый большой ужас в жизни, - историк Эплбаум. 08.03.2018. – [Електронний ресурс]: <https://censor.net.ua/n3054610>

³⁶² Ворожейкина Т. Указ. соч. – С.6.

³⁶³ Дмитрий Саблин: «Антимайдан» никому не позволит расшатать ситуацию». 20.01.2015. – [Електронний ресурс]: <http://portal-kultura.ru/articles/person/80034-dmitriy-sablin-antimaydan-nikomu-ne-pozvolit-rasshatat-situatsiyu/>

³⁶⁴ В России создается движение «Антимайдан». 15.01.2015. – [Електронний ресурс]: <http://mirror715.graniru.info/Politics/Russia/Parties/m.236898.html>

Після українського Євромайдану російська влада почала активно використовувати його образ як додатковий аргумент проти дій російської ліберальної опозиції, натякаючи, що будь-які опозиційні мітинги, навіть антикорупційної тематики, несуть у собі загрозу дестабілізації ситуації в країні, адже, як сказав В. Путін у березні 2017 р., «це ж стало приводом для державного перевороту на Україні й кинуло країну в хаос»³⁶⁵.

На нашу думку, влада Росії побоюється, що Україна може стати для населення пострадянських країн позитивним прикладом успішної реалізації єврінтеграційного курсу на засадах демократичного розвитку. У такій якості Україна складатиме серйозну загрозу планам Москви зацементувати вплив та лідерство на пострадянському просторі, бо уособлюватиме альтернативний до російського вектор розвитку на пострадянському просторі.

Уперше цей курс публічно підтримав новообраний у 2019 р. президент України В. Зеленський, який наголосив, що «Україна не відмовиться від своєї місії бути прикладом демократії для пострадянських країн... Ми будемо надавати притулок та допомогу... всім, хто готовий боротися пліч-о-пліч з нами за нашу і вашу свободу. Ми будемо надавати українське громадянство представникам усіх народів, які страждають від авторитарних та корумпованих режимів. У першу чергу – росіянам, які сьогодні страждають чи не найбільше»³⁶⁶.

У 2014–2015 рр. намітилась і зміцнилась унікальна для пострадянського простору тенденція. Росіяни, які завжди вважали свою країну ідеологічним, смислоутворювальним центром для всього пострадянського простору, на події в якій традиційно мають орієнтуватись народи країн-сателітів, почали стабільно проявляти підвищений інтерес до подій в Україні. Причиною цього інтересу стало усвідомлення того, що в Україні відбуваються процеси, від успішності перебігу яких залежить доля не лише України, а й інших пострадянських країн включно з Росією.

Колишнє правило 1990-х – початку 2000-х рр., про те, що перебіг політичних процесів в Україні повторює російський із запізненням на кілька років, перестало діяти. Інтерес росіян до українських подій, який постійно підігрівався російськими ЗМІ після 2014 р., як зацікавлений, так і ворожий, був втілений у мемі «Чё там у хохлов?». Вкрай

³⁶⁵ Путин сравнил антикоррупционные митинги в России с началом «арабской весны» и «Евромайдана». 30.03.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.novayagazeta.ru/news/2017/03/30/130292-putin-sravnil-antikorrupcionnye-mitingi-v-rossii-s-nachalom-arabskoy-vesny-i-evromaydana>

³⁶⁶ Зеленський В. З приводу заяв президента РФ Володимира Путіна хочу зазначити наступне. 27.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/zelenskiy95/posts/2236347569948940>

показовим у цьому контексті є той факт, що, згідно з дослідженням російської компанії «Медіалогія», користувачі російськомовного сегменту соціальних мереж у період з 01 по 23.04.2019 р. згадали вибори в Україні понад 8 млн разів³⁶⁷. А дебати між кандидатами у президенти України П. Порошенком та В. Зеленським 19.04.2019 р. показували в прямому ефірі російські телеканали «Росія 24», Russia Today, «Дождь» та ін. Хоча російська влада докладає величезні зусилля для дискредитації українського порядку денного, але так чи інакше, він став важливою частиною сучасного російського суспільного дискурсу, чого раніше ніколи не було.

Побоюючись розгортання на пострадянському просторі демократичного тренду, В. Путін в інтерв'ю телеканалу «Мир» 12 квітня 2017 р. заявив, що Росія не допустить «кольорових» революцій ані в Росії, ані в країнах ОДКБ (Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані): «Нічого такого допустити не маємо, всіляко прагнутиremo відповідним чином поводитися в Росії і всіляко підтримувати наших партнерів по ОДКБ»³⁶⁸.

Побоювання російського керівництва мали під собою певні підстави. Зокрема, частина російських і татарських націоналістів розглядали Майдан як приклад повалення влади, який, у разі реалізації подібного сценарію в Росії, зможе привести їх до створення, відповідно, російської і татарської національних держав³⁶⁹.

Як слушно відзначив экс-президент Грузії М. Саакашвілі, «у нас дуже складний регіон, де путінська Росія намагається всіх під себе піджати. Якщо Україна буде успішною, вона зможе стримати цю агресію. Ані маленька Грузія, ані маленька Молдова, ніхто сам по собі не здатний стримувати цю агресію, лише Україна. Стримувати не у військовому сенсі, хоч це теж важливо, але виграючи гібридне протистояння. Якщо Україна покаже, що вона здатна реально проводити реформи, у Путіна не залишиться аргументів. І ми тоді виграємо ідеологічну боротьбу в усьому регіоні ... Україна буде головним гарантом розвитку і незалежності всіх країн регіону, коли вона буде успішною. ...Успішна Україна – це гарантія успіху та

³⁶⁷ У російських соцмережах українські вибори згадали понад 8 млн разів. 24.04.2019. – [Електронний ресурс]: https://ms.detector.media/web/social/u_rossiyskikh_sotsmerezkhakh_ukrainski_vibori_zgadali_ponad_8_mln_raziv/

³⁶⁸ Путин: мы не допустим цветных революций в России и странах ОДКБ. 12.04.2017. – [Електронний ресурс]: https://www.gazeta.ru/politics/news/2017/04/12/n_9913283.shtml

³⁶⁹ Самсонов А. «Сегодня Украина, а завтра Россия». Татарские сепаратисты и исламисты призывают к российскому «Евромайдану». – [Електронний ресурс]: <http://ruspravda.info/Segodnya-Ukraina-a-zavtra-Rossiya.-Tatarskie-separatisti-i-islamisti-prizivayut-k-rossiyskomu-Evromaydanu-3284.html>; Сепаратистские тенденции в России и евромайдан. 26.02.2014. – [Електронний ресурс]: <https://rossaprimavera.ru/article/separatistskie-tendencii-v-rossii-i-evromaydan?gazeta=/gazeta/66>

локомотив усього регіону. І це ключ також до зміни Росії, перетворення її на нормального сусіда, без агресії, без імперських цих заморочок»³⁷⁰.

Українські події 2014 р. та наступна російська збройна агресія значно пришвидшили процеси сегментації пострадянського простору, зруйнувавши чинний status quo в регіоні. Головний їхній наслідок полягав у зменшенні можливостей для пострадянських країн здійснювати зовнішньополітичні маневри та реалізовувати політику багатовекторності. Після того, як Росія і Захід перейшли у режим конфронтації, перед усіма пострадянськими країнами постала проблема визначення, на чиєму вони боці і якої інтеграції бажають, адже виникло побоювання, що Москва захоче продовжити переділ кордонів на пострадянському просторі

По-перше, сама Росія в особі В. Путіна у його «валдайській» промові 2014 р. фактично визнала існування на пострадянському просторі двох інтеграційних парадигм, одна з яких розвивається поза контролем Росії. У баченні Путіна інтеграційні проекти на пострадянському просторі поділяються на негативні і позитивні. Перший представляють країни, які йдуть шляхом євроінтеграції, і цей шлях довів, зокрема, Україну «до державного перевороту», а європейські партнери «ввергли країну в хаос, у розвал економіки, соціальної сфери, у громадянську війну з величезними жертвами». Другий це – очолюваний Росією Євразійський економічний союз, який, за словами президента РФ, базується на «прозорій, зрозумілій основі»³⁷¹.

Російські політологи дещо деталізували це бачення, структуруючи пострадянський простір на три групи країн за їх ставленням до політики Росії щодо України. До першої І. Кукліна³⁷² віднесла членів ОДКБ, які сприйняли анексію українських територій як даність. При цьому, якщо президенти Білорусі та Казахстану реально намагалися відігравати роль миротворців-посередників, то президент Вірменії С. Саргсян у своїй заяві від 19 березня 2014 р. фактично підтримав відторгнення Криму, назвавши його прикладом реалізації права народу на самовизначення³⁷³. До другої групи належать Туркменістан, Узбекистан та

³⁷⁰ «После того как я поменяю Украину, я хочу стать мэром Одессы». Интервью Михаила Саакашвили – о депортации, родине и политическом будущем. 07.03.2018. – [Електронний ресурс]: <https://meduza.io/feature/2018/03/07/posle-togo-kak-ya-pomenyayu-ukrainu-ya-hochu-stat-merom-odessy>

³⁷¹ Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». 24.10.2014. – [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>

³⁷² Куклина И.Н. Указ. соч. – С.63–64.

³⁷³ Президент Армении счел аннексию Крыма «примером реализации права народов на самоопределение». 20.03.2014. – [Електронний ресурс]: https://zn.ua/UKRAINE/prezident-armenii-schel-anneksiyu-kryma-primerom-realizacii-prava-narodov-na-samooopredelenie-141524_.html

Азербайджан, які підкреслено дистанціювалися від проблеми, закликавши з повагою ставитися до територіальної цілісності країн. Третю групу склали «колішні республіки, які мріють вирватися з пострадянського простору»: Україна, Грузія, Молдова.

По-друге, Росія була вимушена остаточно згорнути політику, спрямовану на досягнення рівня стратегічного партнерства із Заходом, та спроби економічно «вбудуватися» в Західну цивілізацію, що тією чи іншою мірою робили і М. Горбачов, і Б. Єльцин, і певний час сам В. Путін. Як написав у статті «Самотність напівкровки», один з ідеологів путінського режиму В. Сурков, «4-й рік нашого століття пам'ятний важливими і дуже важливими зверненнями... Але найважливіше з тодішніх подій тільки тепер відкривається нам... Подія ця – завершення епічної подорожі Росії на Захід, припинення багаторазових і безплідних спроб стати частиною Західної цивілізації, поріднитися з «гарною родиною» європейських народів... Наша культурна і геополітична належність нагадує блукаючу ідентичність людини, народженої у змішаному шлюбі. Він всюди родич і ніде не рідний. Свій серед чужих, чужий серед своїх. Всіх розуміє, ніким не зрозумілий. Полукровка, метис»³⁷⁴.

Отже, з 2014 р. Росія остаточно пішла шляхом конфронтації із Заходом та самоізоляції. Захід, своєю чергою, вдався до стратегії стримування Росії, підкріпленої економічними та іншими санкціями, які впродовж часу їхньої дії лише розширювалися, що спричинило негативний вплив на російську економіку, зокрема, позбавивши Росію низки важливих для неї західних технологій. Наслідком цієї ситуації є неможливість проведення модернізації та пришвидшення відставання Росії від розвинутих країн світу. За оцінками експертів Bloomberg, впродовж 2014–2018 рр. через санкції західних країн Росії не вдалося забезпечити зростання економіки додатково на 6% ВВП³⁷⁵. За оцінками російського уряду, бюджет РФ втратив за цей період 173 млрд дол³⁷⁶.

По-третє, після початку збройної агресії проти України та анексії частини її території, головним напрямом російської зовнішньої політики стало будівництво власного «полюса сили» в особі Євразійського економічного союзу. Як відзначає П. Баєв, «українська криза здійснила негативний вплив на реалізацію цього проекту, і заради того, щоб утримати Союз на плаву, знадобилося його істотно полегшити, відкинувши складні проблеми, такі,

³⁷⁴ Сурков В. Одиночество полукровки (14+) // Россия в глобальной политике. – 2018. – №2. – [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/odinochestvo-polukrovki-14-19477>

³⁷⁵ Санкції Заходу вдарили: Bloomberg оцінив втрати економіки Росії. 16.11.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.obozrevatel.com/ukr/economics/sanktsii-zahodu-vdarili-bloomberg-otsiniv-vtrati-ekonomiki-rosii.htm>

³⁷⁶ Розвідка України назвала суми втрат Росії від санкцій. 26.01.2019. – [Електронний ресурс]: https://zik.ua/news/2019/01/26/rozvidka_ukrainy_nazvala_sumy_vtrat_rosii_vid_sanktsiy_1496573

як єдина валюта або загальне громадянство»³⁷⁷. Хоч Євразійський економічний союз у складі Росії, Казахстану, Білорусі, Вірменії та Киргизстану з 2015 р. почав діяти, російська агресія проти України серйозно налякала не лише ті країни, які не ввійшли до нього, а й союзників Росії по ЄАЕС.

Жодна країна СНД чи ЄАЕС офіційно не визнала анексію Криму Росією. Російська агресія проти України остаточно показала, що СНД не здатен вирішувати базові завдання, для яких його створено, у першу чергу – забезпечити повагу територіальної цілісності та недоторканності кордонів її членів. Грубо порушивши ст. 5 Договору про створення СНД, Росія підштовхнула його до розвалу, поховавши, разом з тим, і фетиш «слов'янської єдності».

Показовим щодо реального структурування пострадянського простору стало голосування в ООН 27 березня 2014 р. за Резолюцію 68/262 Генеральної Асамблеї на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України. З пострадянських країн її підтримали всі зорієнтовані на Захід країни ГУАМ (Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна) та Балтії (Латвія, Литва, Естонія). Проти проголосували лише критично залежні від Росії Вірменія та Білорусь, натомість країни Центральної Азії, незважаючи на тиск Москви або утрималися, як Казахстан та Узбекистан, або не брали участі в голосуванні, як Киргизстан, Таджикистан та Туркменістан³⁷⁸.

Приблизно такий самий розклад сил мав місце й під час голосування 17 грудня 2018 р. за Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН, яка закликала Росію вивести війська з території окупованого Криму. Її підтримали три держави ГУАМ (Грузія, Молдова, Україна; Азербайджан не голосував) та країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія), проти були Росія, Білорусь, Вірменія, а також Узбекистан. Інші країни Центральної Азії або утрималися (Казахстан, Киргизстан) або не брали участь у голосуванні (Туркменістан, Таджикистан)³⁷⁹.

Навіть найближчі союзники Росії по євразійській інтеграції, Білорусь та Казахстан, відмовилися підтримувати її політику запровадження жорсткого торгового режиму з Україною і піднімати мита на українські товари після підписання нею Угоди про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. Білорусь та Казахстан пішли в цьому питанні далі, вирішивши заробити на російському продовольчому ембарго: обидві

³⁷⁷ Баев П. Указ. соч. – С.79-80.

³⁷⁸ Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. 27.03.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/>

³⁷⁹ Росія та ще 18 країн: хто голосував проти «кримської» резолюції ООН. 18.12.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2603135-rosia-ta-se-18-krain-hto-golosuvav-proti-krimskoi-rezolucii-onn.html>

країни взялися постачати через свої території до Росії заборонені Москвою товари. У відповідь Росія 20 жовтня 2014 р. була змушена посилити режим контролю на кордонах з Білоруссю та Казахстаном, що прямо суперечило концепції євразійської економічної інтеграції³⁸⁰. Ці дії свого євразійського союзника і Мінськ, і Астана рішуче засудили, недвозначно підкресливши при цьому, як зазначає російський дослідник Г. Чуфрін, «своє бажання дистанціюватися від російсько-українського конфлікту, уникнувши при цьому погіршення відносин з країнами Заходу і поширення антиросійських санкцій на свої зв'язки з ними»³⁸¹.

Нові реалії міжнародних відносин, за яких міжнародне право перестало виконувати роль регулятора, найбільше стурбували країни Центральної Азії з їхніми задавненими територіальними та етнічними конфліктами. Після фактичної окупації Росією частини грузинських та українських територій жодна з них не могла бути впевненою у непорушності своїх кордонів.

Чи не найбільше російська агресія проти України 2014 р. занепокоїла Казахстан, у якому росіяни загалом складають п'яту частину населення, а в п'яти північних областях – від третини до половини населення. Як написав навесні 2015 р. головний науковий співробітник Інституту філософії, політології та релігієзнавства Комітету науки МОН Казахстану Р. Кадиржанов, «2014 рік абсолютно однозначно висвітлив цю ситуацію. Росія забирає Крим в Україні. Як поведуться росіяни у Казахстані? Більшість підтримує Росію... Раніше ми не знали страху перед Росією. Ми, казахи, не думали, що Росія може напасти на Казахстан, поки вона вела себе відповідно до принципів міжнародного права, найважливіший з яких – повага територіальної цілісності держав. І раптом повний відступ від цивілізованої поведінки»³⁸².

Найбільший виклик, який постав перед Казахстаном, це – ідентифікація казахських росіян себе як членів єдиної російської спільноти, що в контексті подій у Криму та на Донбасі почало сприйматися казахською громадськістю як потенційна проблема з лояльністю росіян до Казахської держави в разі ймовірного нападу Росії. Це змусило представників казахської еліти задуматися, «якщо Росія раптом нападе на Казахстан, як поводитимуться люди? Казахи беруть у руки зброю і йдуть давати відсіч. А росіяни? Вони стануть поряд з казахами чи

³⁸⁰ Чуфрин Г.И. Указ. соч. – С.92–94.

³⁸¹ Там же.

³⁸² Рустем Кадиржанов: Казахи напуганы: сегодня Украина, а завтра кто? 17.03.2015. – [Електронний ресурс]: <http://www.dialog.kz/comment/75275>

вийдуть назустріч агресору з хлібом-сіллю? На Україні як було? Пропаганда зробила свою справу, і росіяни стали казати, що українці – це фашисти. Якщо завтра зомбоящик почне погано говорити про казахів, цілком можливим є такий же розвиток подій»³⁸³.

Додаткову складність ситуації у Казахстані створює та обставина, що казахи як одна з найбільш русифікованих націй у зв'язку з подіями в Україні також опинилися поділеними. Частина з них, купившись на російські казки про «українських фашистів», підтримала у 2014 р. Росію.

Відповіддю казахської влади на потенційну загрозу російського сепаратизму та вторгнення стала активізація політики «казахизації» північних територій, зокрема, шляхом переселення сюди казахського населення з півдня країни. Навесні 2014 р., після кримського референдуму, з'явилася інформація про плани казахської влади переселити з півдня на північ 300 тис. казахів³⁸⁴. Прагнучи змінити етнічний баланс у прикордонних з Росією областях та убезпечитися від розвитку там сепаратистських тенденцій, казахський уряд влітку 2017 р. оголосив про плани впродовж 2018–2020 рр. переселити на північ з південних та західних регіонів 59 тис. казахських сімей³⁸⁵.

Крім того, у жовтні 2017 р. президент Казахстану Н. Назарбаєв підписав указ про поетапне переведення казахської мови з кирилиці на латинську графіку та затвердив новий алфавіт³⁸⁶.

Влада найбільш інтегрованої з Росією Білорусі після російської агресії проти України 2014 р. демонстративно не підтримала російський курс щодо України. У той час, як російський політикум тривалий час називав нову українську владу не інакше як «хунта», докладаючи значних зусиль для розколу України та створення на її території підконтрольної Москві «Новоросії», президент Білорусі О. Лукашенко 28 травня 2014 р. привітав новообраного президента України П. Порошенка, підкресливши, що для Білорусі «важливо, щоб Україна була стабільною і сильною державою»³⁸⁷. У Білорусі почали реально побоюватися за свою державність та незалежність.

³⁸³ Там же.

³⁸⁴ Казахстан приступил к «коренизации». 31.03.2014. – [Електронний ресурс]: <https://topwar.ru/42707-kazahstan-pristupil-k-korenizacii.html>

³⁸⁵ Великое переселение народов: «казахизация» севера как прививка от сепаратизма? 15.08.2017. – [Електронний ресурс]: <http://press-unity.com/analitika-stati/10393.html>

³⁸⁶ Куда язык доведет: почему Казахстан перешел на латиницу. 20.02.2018. – [Електронний ресурс]: https://www.gazeta.ru/politics/2018/02/20_a_11657323.shtml

³⁸⁷ Лукашенко поздравил Порошенко с победой на выборах и напомнил о дружбе. 28.05.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.segodnya.ua/politics/lukashenko-pozdravil-poroshenko-s-pobedoy-na-vyborah-i-napomnil-o-druzhbe-524190.html>

Водночас у Мінську почали говорити про необхідність зміцнювати суверенітет власної держави та про білоруську національну ідентичність, роздінюючи кроки, спрямовані на їхнє посилення й розвиток, як превентивні заходи проти ймовірних посягань Москви на білоруську державність.

Так, у липні 2014 р. президент Білорусі О. Лукашенко вперше за довгі роки виступив з промовою білоруською мовою, згодом анонсувавши збільшення кількості годин білоруської мови в школі. З 2014 р. білоруської мови стало більше на телебаченні й у рекламі, поширилася практика продажу одягу з елементами національного орнаменту, окремі мережі магазинів та заправок почали переходити на обслуговування клієнтів білоруською мовою. Фактично влада Білорусі почала обережно реалізовувати курс «м'якої білорусизації»³⁸⁸.

Як пишуть деякі стурбовані новим курсом Білорусі російські оглядачі, «справжній сплеск націоналістичних настроїв відбувся незабаром після возз'єднання Криму з Росією. Білоруська влада вирішила, що кримський сценарій може бути застосований і до неї, і гарантію від цього побачила в поширенні в суспільстві націоналістичних і русофобських ідей»³⁸⁹.

Після 2014 р. білоруська влада почала практикувати арешти проросійських активістів та публіцистів, звинувачуючи їх у підриві суверенітету та незалежності білоруської держави, чого раніше собі не дозволяла. Під час щорічної прес-конференції 29 січня 2015 р. О. Лукашенко заявив, що дав доручення спецслужбам вжити заходів проти російських «чорносотенців», які не тільки бігають по лісах, а й плювугають про Білорусь»³⁹⁰.

Йдучи цим шляхом, білоруська влада у 2016 р. за українським прикладом започаткувала День вишиванки й переглянула скептичне ставлення до Білоруської Народної Республіки, трактуючи БНР як один з етапів становлення сучасної білоруської державності³⁹¹. Відповідно у 2018 р. влада не лише дозволила провести в Мінську День волі, присвячений 100-річчю проголошення Білоруської Народної Республіки (хоча раніше святкуванням цього дня білоруські правоохоронці активно перешкоджали), а й підключила до святкувань

³⁸⁸ Почему Лукашенко полюбил белорусский язык и нацстроительство. 27.12.2016. – [Електронний ресурс]: <https://carnegie.ru/commentary/66512>

³⁸⁹ Батйкины надисты. Белорусские правые зачищают страну от России. Лукашенко не против. 03.04.2018. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/articles/2018/04/03/belonazi/>

³⁹⁰ Президент обещал принять меры к «чорносотенцам». 29.01.2015. – [Електронний ресурс]: http://by24.org/2015/01/29/alexander_lukashenko_promised_to_catch_all_pro_russian_cossacs_in_belarus/

³⁹¹ Администрация Лукашенко интересовалась у Академии наук ролью БНР в истории страны. Что ответили ученые? 01.03.2018. – [Електронний ресурс]: <https://belaruspartisan.by/politic/417385/>; Празднование юбилея БНР: 7 удивительных моментов. 26.03.2018. – [Електронний ресурс]: https://gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid=136928

державні установи. На концерті в центрі Мінська зібралося близько 50 тис. осіб, що стало наймасовішою акцією білоруських націоналістів із середини 1990-х рр.

Очевидно, що режим О. Лукашенка після подій 2014 р. в Україні вирішив додатково зміцнити позиції білоруської державності перед тиском Росії, контролювано підключивши до цього ресурс білоруських націоналістичних рухів, які, судячи по всьому, пішли на співпрацю з владою у цьому питанні.

Міжнародна криза навколо агресії Росії проти України сприяла виходу Білорусі з ізоляції з боку Заходу. Ці події змусили ЄС переглянути політику щодо Білорусі, столиця якої стала міжнародним майданчиком для переговорів з врегулювання кризи. Після того, як у Мінську 5 вересня 2014 та 12 лютого 2015 рр. двічі укладалися угоди щодо припинення збройного конфлікту на Донбасі, ЄС задля поліпшення дипломатичних відносин з Білоруссю спочатку у жовтні 2015 р. призупинив дію персональних санкцій проти президента О. Лукашенка та його оточення, запроваджених 2004 та 2011 рр. через порушення прав людини, а потім у лютому 2016 р. скасував їх³⁹². З жовтня 2015 р. уряд США почав реалізовувати політику послаблення санкцій щодо білоруських кампаній, запроваджених у 2006, 2007 та 2010 рр.

Водночас влада Білорусі не приховує побоювань, що український досвід делегітимізації та зміни влади можуть спробувати використати білоруські опозиціонери, взявши Майдан за приклад. У бойових діях на Донбасі беруть участь білоруські націоналісти, набуваючи відповідний досвід. Тому в березні 2017 р. у Білорусі як превентивний захід було здійснено затримання кількох десятків опозиційних активістів з «Білого легіону» та «Молодого фронту», які, за словами О. Лукашенка та представників КДБ Білорусі, у таборах на території України готувалися до організації масових безладів³⁹³. 24 березня 2017 р. О. Лукашенко прямо заявив: «Ситуація українська в Білорусі не зі мною. Не можу допустити, щоб у Білорусі повторився український варіант... І якщо влада цього не побачить, тоді буде ланцюгова реакція, її дуже складно зупинити, бо будуть втягнуті мільйони людей»³⁹⁴.

³⁹² ЄС зняв санкції з Білорусі та Лукашенка. 15.02.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/world/1265722-es-chastkovo-znyav-sanktsiji-z-bilorusi.html>

³⁹³ Лукашенко заявив про затримання «бойовиків, які тренувалися в Україні». 21.03.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/21/7138802/>; КГБ: среди задержанных активистов «Белого легиона» профессиональные боевики. 23.03.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.belta.by/society/view/kgb-sredi-zaderzhannyh-aktivistov-belogo-legiona-professionalnye-boeviki-239069-2017/>

³⁹⁴ Лукашенко: украинского варианта в Беларуси не допустят. 24.03.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.belta.by/printtv/president/view/lukashenko-ukrainskogo-varianta-v-belarusi->

Владні структури Азербайджану 2015 р., Казахстану 2016 р. також заявляли, що попередили розгортання протестних подій за сценарієм Майдану. Зокрема, І. Алієв 8 вересня 2015 р. заявив, що «в Азербайджані хотіли створити «майданівський рух». Хотіли залучити до цих брудних справ молодь і зробили їх нещасними. Для створення напруженості в Азербайджані було витрачено великі гроші... Ми захистили нашу країну від цих лих»³⁹⁵. Своєю чергою, Н. Назарбаєв 5 травня 2016 р. наголосив на тому, що «зараз час непростий, казахстанці не хочуть українських подій у Казахстані, я це знаю. Нехай всі чують. А хто хоче це сюди принести – ми застосуємо найжорсткіші заходи»³⁹⁶.

У Таджикистані в липні 2014 р. під впливом українських подій було здійснено превентивні заходи проти мітингової активності громадян. Парламент ухвалив зміни до відповідного закону, які забороняють участь в акціях протесту іноземців, осіб без громадянства, а також «людей у масках», а використання на мітингах запальних і вибухових сумішей на кшталт «коктейлів Молотова» трактуватиметься як застосування вогнепальної зброї і каратиметься відповідним чином³⁹⁷.

Іншою доленосною для всього пострадянського простору та ролі Росії у православному світі подією стало утвердження Української православної церкви у статусі канонічної, автокефальної, незалежної та самоврядної. Відповідне рішення, всупереч шаленому спротив Росії, Синод Вселенського патріархату ухвалив 11 жовтня 2018 р. 6 січня 2019 р. предстоятелю УПЦ було вручено патріарший і синодальний томос про надання автокефального церковного устрою.

Рішення Синоду Вселенського патріархату від 11 жовтня 2018 р. про «скасування зобов'язання Синодального листа 1686 року, виданого за обставин того часу, який надавав у порядку ікономії право Патріарху Московському висвячувати Київського митрополита, обраного собором духовенства та вірян його єпархії...»³⁹⁸, означає приведення кано-

ne-dopustjat-239199-2017/

³⁹⁵ При Президенте Азербайджана Ильхаме Алиеве состоялось совещание, посвященное экономическим вопросам и подготовке государственного бюджета на 2016 год. 08.09.2015. – [Електронний ресурс]: https://azertag.az/ru/xeber/Pri_Prezidente_Azerbaidzhana_Ilhame_Alieve_sostoyalos_soveshchanie_posvyashchenoe_ekonomicheskim_voprosam_i_podgotovke_gosudarstvennogo_byudzheta_na_2016_god_VIDEO-882954

³⁹⁶ Казахстанцы не хотят украинских событий, я это знаю – Назарбаев. 05.05.2016. – [Електронний ресурс]: <https://informburo.kz/novosti/kazahstancy-ne-hotyat-ukrainskih-sobytiy-ya-eto-znayunazarbaev.html>

³⁹⁷ Таджикистан опасается повторения украинского «майдана». 03.07.2014. – [Електронний ресурс]: https://ria.ru/cj_news/20140703/1014535330.html

³⁹⁸ Томос для України: повний текст історичного рішення Константинополя. 11.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/tomos-ukraina-konstantynopol-synod/29538824.html>

нічної церковної ситуації на сході Європи до того стану, який мав місце тоді, коли Росія ще не була проголошена імперією і не здійснила територіальні загарбання на заході, сході та півдні.

Ключовим моментом з погляду сучасної ситуації є те, що Вселенський патріархат своїм рішенням вивів колишні історичні території Київської митрополії (Україну та Білорусь) з канонічної залежності від Москви. Зусилля Києва привели до втрати РПЦ канонічного контролю над ключовою для Росії країною пострадіанського простору – Україною та до створення історичної й канонічної можливості для Білорусі претендувати на власну помісну, автокефальну, незалежну, самоврядну церкву.

У РПЦ чудово розуміють світове значення появи канонічної незалежної УПЦ у диптиху Вселенського патріархату, адже Москву відрізали від території, історії та традиції давнього Києва. Московський патріарх Кирило 27 липня 2018 р. заявив, що «спроби штучно відірвати Українську православну церкву від Московського патріархату здатні привести до катастрофи загальноправославного масштабу... Для Російської православної церкви Київ – це не звичайне місто в ряду інших. Київ це – мати міст руських, це – місце хрещення Русі і народження російського православ'я. Для нашої церкви Київ це така ж святиня, як для православних християн Царгород або Єрусалим»³⁹⁹.

30 жовтня 2018 р. Кирило висловився ще більш чітко: «це не просто боротьба за юрисдикцію, це боротьба за руйнування єдиної потужної православної сили у світі», яка, виявляється, є «островом свободи». Але це дуже специфічна свобода – свобода від впливу Заходу з його ідеалами: «Чому я називаю православ'я островом свободи? Тому що ми вільні від глобального обдурення і панування чужих над нами думок». Відтак, канонічна втрата України «виходить за межі політичного поля, вона має містичний вимір»⁴⁰⁰.

Таким чином, зусилля української влади та церкви, підтримані Вселенським патріархатом, привели до появи у 2018 р. Української помісної православної церкви, що означає: а) суттєве послаблення позицій Російської православної церкви через втрату нею, за різними даними, від третини до половини її прихожан; РПЦ перестала бути домінуючою за масштабом православною церквою світу; б) провал концепції «Русского мира», важливою складовою якої була церковна єдність навколо РПЦ; в) втрата РПЦ її історичної традиції, яка виводилася від хрещення

³⁹⁹ Патриарх Кирилл: попытки оторвать украинское православие от Москвы приведут к катастрофе. 27.07.2018. – [Електронний ресурс]: <https://tass.ru/obschestvo/5409399>

⁴⁰⁰ Патриарх Кирилл заявил о глобальном заказе на уничтожение РПЦ. 30.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.interfax.ru/russia/635706>

Русі великим київським князем Володимиром; г) суттєве зменшення канонічної території РПЦ, з якої після рішення Синоду Вселенського патріархату випадають Україна та – потенційно – Білорусь.

Все викладене вище дає нам підстави стверджувати, що події в Україні та позиція України, особливо у 1991, 1997, 2004, 2013–2014 та 2018 рр. мали суттєвий вплив на весь пострадянський простір та на його трансформацію.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ТА ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

5.1. Субрегіональна міжнародна система в Центральній Азії в контексті стратегій країн G7

Після розпаду СРСР у Центральній Азії відбувалися складні й різноспрямовані процеси, що загалом свідчили про поступове становлення нової геополітичної сукупності держав, розташованих у просторі між різними культурно-цивілізаційними ареалами. Уряди нових незалежних держав регіону стикалися з необхідністю узгодження процесів державного будівництва з формуванням нової системи зв'язків, визначенням принципів зовнішньої політики та способів участі в міждержавних відносинах.

На першому етапі, упродовж 1990-х рр., внутрішні інтереси консолідації нової національної державності вочевидь перевищували ступінь усвідомлення спільних інтересів країн регіону, підґрунтя яких визначають специфічні умови відносної географічної замкненості, спільні риси історичного минулого, етнокультурна і релігійна спорідненість народів та етносів, зацікавленість у розвитку економічних зв'язків та співпраці у сфері транспорту й транзиту. Відсутність прямого доступу до морських торговельних шляхів підвищує вагу сухопутних комунікацій і ставить країни ЦА в залежність від сприятливих відносин з прилеглими транзитними країнами, посилює роль регіональної стабільності та безпеки.

Впродовж 1990-х рр. усе більш відчутним ставав вплив зовнішніх акторів, які мали суттєво відмінні економічні та політичні інтереси і з різним ступенем інтенсивності намагалися втілювати власні стратегії конкурентного проникнення до центральноазійського регіонального простору. Тому принаймні з середини – кінця 1990-х рр. цей регіон почав розглядатися аналітиками і міжнародними оглядачами як ареал конкуруючих впливів та специфічних проектів трьох геополітичних акторів – Росії, США та Китаю. Проте, як зазначав росій-

ський дослідник О. Богатуров, Росія, Китай і США не змогли жорстко прив'язати країни регіону до своєї військово-політичної стратегії. Адже дистанціюючись від Росії та іміджу «частин колишнього СРСР», країни регіону не піддалися спокусі проголосити себе «частиною Заходу» й змогли подолати захоплення спочатку Туреччиною, а згодом – і Китаєм¹.

При цьому слід враховувати, що від самого початку становлення нової державності політичні кола країн ЦА апробували різні форми зовнішньополітичного позиціонування. За правління Н. Назарбаєва (1990–2019) Казахстан виступав протагоністом економічної реінтеграції пострадянського простору. Узбекистан пройшов шлях від обережної участі в прозахідному об'єднанні ГУУАМ та пошуків активної співпраці зі США до проголошення військового неприєднання², яке, однак, компенсується союзницьким договором з Росією (2005). Туркменістан проголосив статус постійного нейтралітету (1995), який був визнаний резолюцією ГА ООН № 50/80 від 12 грудня 1995 р. У Киргизстані урядові кола на певному етапі теж надихалися ідеями азійського нейтралізму, однак у підсумку віддали перевагу членству в ОДКБ та Євразійському економічному союзу, до якого входять лише дві країни ЦА (Казахстан і Киргизстан).

Субрегіональна міжнародна система ЦА, що складається з п'яти пострадянських республік, має виразну асиметричну конфігурацію, позначену відмінними формами зовнішньополітичного позиціонування країн регіону та різним ступенем впливу провідних сусідніх держав (Росія, Китай) та позарегіональних акторів, представлених здебільшого країнами G7. Саме поняття субрегіону ЦА іноді вважається дискусійним. З погляду логіки трансформації пострадянського простору до цього регіону відносять країни колишньої радянської Середньої Азії плюс Казахстан, а з погляду геополітичних процесів 1990-х – 2010-х рр. – п'ятірку країн Ценатральної Азії (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан) та Афганістан. Утім, доцільно нагадати й про інші підходи, висловлені від час дискусії 1970-х рр., зокрема на 19-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1976), коли культурно-історичний простір ЦА пропонувалося розширити до меж колишнього Тюркського каганату та Імперії

¹ Богатуров А. Отложенный нейтралитет? // Россия в глобальной политике. – 2010. – № 2. – Март-Апрель. – [Електронний ресурс]: <https://globalaffairs.ru/number/Otlozhennyyi-neitralitet-14859>

² Узбекистан був учасником Договору про колективну безпеку в 1992-1999 та в 2006-2012 рр. Членство Узбекистану в ОДКБ було призупинено в 2008 р. та офіційно припинено 19 грудня 2012 р. в зв'язку з затвердженням нової зовнішньополітичної доктрини, яка виключає членство країни у військових і військово-політичних об'єднаннях.

Великих Моголів. Американський дослідник Ф. Старр висував концепцію «Великої Центральної Азії» (2004), яка поширювалася на сусідні культурно споріднені ареали, зокрема, Сінцзян-Уйгурський автономний район КНР, Афганістан, Північно-Західну провінцію Пакистану та Кашмір³.

Після розпаду СРСР процес диверсифікації зовнішньополітичних зв'язків країн ЦА призвів до становлення нових форм багатосторонніх відносин, що різною мірою поєднували аспекти економічної інтеграції, взаємодії в торговельній і транспортно-комунікаційній сферах та взаємодію в питаннях безпеки.

Торговельні відносини в пострадянському просторі визначалися умовами зони вільної торгівлі між країнами СНД, що регулювалися базовими угодами 1994 і 2011 рр. та окремими двосторонніми домовленостями. Паралельно політичні кола країн ЦА висували ідею створення субрегіонального об'єднання інтеграційного типу, проте вона не дістала успішного втілення. Уособленням першої спроби створення багатофункціонального субрегіонального об'єднання стало Центрально-Азіатське економічне співтовариство (Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан), яке номінально проіснувало в період з 1994 по 2002 рр. На заміну йому було створено Організацію центральноазіатського співробітництва 2002–2005 рр., яка була ліквідована внаслідок об'єднання з ЄвразЕС (2005).

Запропонований Н. Назарбаєвим новий проект Центрально-Азіатського союзу за участю всіх п'яти країн ЦА (2007) зазнав невдачі через спротив президента Узбекистану І. Каримова (1990–2016). В рамках висунутих Казахстаном регіональних інтеграційних ініціатив було підписано безстроковий Договір про союзницькі відносини між Казахстаном і Киргизстаном (2003), який попри непоодинокі випадки загострення двосторонніх відносин продовжує вважатися чинним (зі змінами від 17 квітня 2008 р.).

Паралельно з рішенням про інтеграцію Організації центральноазіатського співробітництва до ЄвразЕС було прийнято рішення адаптувати до вимог законодавства ЄвразЕС 26 регіональних угод, попередньо укладених між державами ЦА. При цьому, згідно додатку 3 до Протоколу про інтеграцію Організації центральноазіатського співробітництва до ЄвразЕС від 23 червня 2007 р., 27 договорів між країнами ЦА продовжували вважатися чинними, включно з безстроковим «Договором про вічну дружбу» між Казахстаном,

³ Старр Ф. Партнерство для Центральной Азии // Россия в глобальной политике. – 2005. – Т. 3. – № 4. – С. 72-87; Cornell S.E., Starr S.F. Modernization and Regional Cooperation in Central Asia: A New Spring? // Silk Road Paper. – Washington, 2018. – 66 p.

Узбекистаном і Киргизстаном (1997), до якого в 1998 р. приєднався Таджикистан⁴.

Паралельно під час переговорів з проблематики регіональної інтеграції та створення Єдиного економічного простору було окреслено коло спільних завдань, що стосувалися поглиблення взаємодії в політичній, економічній, науково-технічній, природоохоронній та культурно-гуманітарній сферах, встановлення прямих зв'язків між господарюючими суб'єктами всіх форм власності, відвернення загроз безпеці, включно з протидією тероризму та порушенню територіальної цілісності, визначення засад узгодженої політики у сфері прикордонного і митного контролю.

Однією з особливостей субрегіональної міжнародної системи є участь країн ЦА в міжнародних організаціях різного функціонального типу та просторового поширення. У центральноазійському регіоні представлені пострадянські багатосторонні об'єднання та інтеграційні структури (СНД, ЄврАзЕС, ЄАЕС, ОДКБ), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (як трансрегіональна організація, діяльність якої поширюється на всю Північну Євразію), структури континентальної Азії (ШОС, Нарада з взаємодії та засобів довіри в Азії), ісламського світу (Організація ісламського співробітництва), а також менш впливові й активні міжнародні утворення на кшталт Організації економічного співробітництва (Іран, Пакистан, Туреччина, Афганістан, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан)⁵ та Тюркської ради (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туреччина та Узбекистан, який подав заявку на вступ у 2019 р.).

Серед активно діючих структур багатостороннього діалогу, до яких входять країни ЦА, доцільно відзначити Шанхайську організацію співробітництва⁶, яка серед своїх цілей проголошує забезпечення миру й стабільності в регіоні ЦА, розвиток співробітництва в політичній, торгівельно-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та іншій сферах. Інший вагомий напрям діяльності ШОС стосується гарантування

⁴ О ратификации протокола об интеграции организации «Центрально-Азиатское Сотрудничество» в Евразийское Экономическое Сообщество (Минск, 23 июня 2006 г.). 21.07.2007. – [Електронний ресурс]: https://egov.kz/cms/ru/law/list/Z070000294_

⁵ Діяльність організації була призупинена в 2012 р. у зв'язку з запровадженням міжнародних санкцій проти Ірану.

⁶ Специфіка ШОС полягає в тому, що вона не претендує й об'єктивно не може претендувати на роль військового блоку чи відкритої постійно діючої наради з питань безпеки, однак діє в якості інституціоналізованої багатоцільової структури, покликаній представляти інтереси країн-членів з регіональних і глобальних проблем.

безпеки в контексті боротьби з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом як насильницькими діями, переслідуваними в карному порядку.

Період функціонування об'єднання у форматі «Шанхайської п'ятірки», створеної внаслідок підписання угод між Казахстаном, Киргизстаном, Китаєм, Росією і Таджикистаном про зміцнення довіри у військовій сфері та взаємне скорочення військ у прикордонних районах (1996–1997), заклали передумови для поліпшення відносин між зазначеними країнами та врегулювання прикордонних проблем. Подальше розширення організації зумовило загальне ускладнення і розгалуження напрямів діалогу, включаючи гармонізацію розбіжностей в інтересах провідних учасників.

Довід діяльності ШОС засвідчив наміри його учасників вирішувати питання регіональної взаємодії без участі США, обмежуючи їх вплив на політику держав-членів. Другий вагомий аспект полягав у забезпеченні політичної стабільності на засадах невтручання у внутрішні справи. Цей напрям стосується не тільки гармонізації розбіжностей в інтересах між Росією та Китаєм, однак і пом'якшення суперечностей між новими учасниками – Індією та Пакистаном, відносини між якими тривалий час балансують на межі війни. За таких обставин ШОС виступає як рамкова структура, яка поєднує інтереси економічної експансії Китаю з ініційованим Росією та Казахстаном інтеграційним проектом ЄАЕС і повноваженнями ОДКБ як організації колективної безпеки⁷.

У 2013 г. китайські плани та проекти в регіоні Центральної Азії були об'єднані в рамках макроініціативи «Економічний пояс Шовкового шляху» (ЕПШШ), а у 2015 р. В. Путін і Сі Цзіньпін підписали Угоду про сполучення ЄАЕС і ЕПШШ.

Китай уже уклав угоду про вільну торгівлю з Пакистаном і почав відповідні консультації з Індією. Утім, попри швидке зростання обсягів взаємної торгівлі країн-членів ШОС (з 12,15 млрд дол. в 2001 р. до 67,47 млрд дол. у 2015 р., або в 5,6 рази), її центральноазійські учасники та Росія продовжують гальмувати створення у межах ШОС зони вільної торгівлі, побоюючись суцільного домінування китайського імпорту. За оцінками російських оглядачів, хоча і Москва, і Пекін розглядають центральноазійський регіон як принципово важливий з огляду на його значення для національної та регіональної безпеки, вони є конкурентами в питаннях розширення (у випадку КНР) і

⁷ Устав Организации Договора о коллективной безопасности. 07.10.2002. – [Електронний ресурс]: <http://www.odkb.gov.ru/b/azg.htm>

збереження (з боку РФ) свого впливу на країни ЦА. Водночас обидві держави були зацікавлені в створенні ШОС як інструменту формування поліцентричної системи міжнародних відносин, покликаної обмежити глобальну роль США⁸.

Проміжними формами узгодження різноспрямованих інтересів країн-учасниць виступають російсько-китайські переговори зі сполучення ЄАЕС із «Економічним поясом» проекту «Один пояс – один шлях» включно з гармонізацією регулювання торгівельно-економічних відносин, зближенням стандартів і регуляторних процедур, а також планування розвитку транспортної мережі разом з розробкою дорожньої карти розвитку мережі автомобільних і залізничних шляхів⁹. Натомість у китайській версії ідея розбудови транспортної інфраструктури подається як масштабний проект створення єдиної транспортної мережі, що поєднає Європу і Азію.

Зміни в співвідношенні сил упродовж останніх двадцяти років зумовили значне ослаблення впливу Росії, хоча й не забезпечили суцільного домінування КНР у регіональному просторі ЦА. Попри зацікавленість у розбудові транзитно-транспортних маршрутів у регіоні, у яких участь КНР є без сумніву основним фактором, розвиток економічних зв'язків країн ЦА з західними, південнокорейськими та японськими компаніями виконує роль важливого інструменту, що упереджує встановлення суцільного домінування китайського бізнесу. Політика дозованого залучення іноземного капіталу, зокрема в машинобудівельній галузі, слугує економічним відображенням зовнішньополітичної багатовекторності, якої традиційно продовжують дотримуватися такі країни, як Узбекистан, Казахстан і, меншою мірою, Киргизстан. Водночас у регіоні спостерігається посилення конкуренції трубопровідних і торгівельно-транзитних проектів, ініційованих або підтримуваних США, Китаєм, Росією, Іраном та Індією.

Після розпаду біполярної системи стан і динаміка міжнародних процесів у Центральній Азії розглядалися крізь призму співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників. Внутрішні обставини в країнах регіону характеризувалися встановленням президентських режимів авторитарного типу, що посилювало роль особистого чинника в міждержавних відносинах. Враховуючи брак водних ресурсів і складну

⁸ Агафонов Г.Д. и др. Взаимодействие России с Китаем и другими партнерами по Шанхайской организации сотрудничества / отв. ред. А. В. Болятко. – М., 2008. – 179 с.

⁹ Яковлев А.А. Евразийский экономический союз и китайская инициатива «Один пояс – один путь»: Возможности для сотрудничества // Вестник Института экономики Российской академии наук. – 2018. – № 1. – С. 204–211; В рамках ШОС создается «большая зона свободной торговли». 17.06.2018. – [Електронний ресурс]: <https://regnum.ru/news/economy/2432538.html>

кліматичну ситуацію, це призводило до загострення прикордонних проблем, перешкоджало міждержавному діалогу, негативно позначалося на торгівлі та умовах пересування громадян у багатоетнічних прикордонних областях і численних анклавів. Водночас стриманість урядів країн регіону в реагуванні на ускладнення міжетнічних відносин та заворушення в сусідніх країнах спростовувала прогнози багатьох експертів, згідно з якими регіон ЦА вважався потенційним ареалом геополітичної нестабільності та міждержавних конфліктів.

Оцінка наслідків глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. стимулювала в політичних колах країн ЦА дискусію щодо способів переходу до сталого розвитку, що зумовило посилення уваги до вирішення низки міждержавних проблем, які були законсервовані чи не дістали позитивного розв'язання в період після розпаду СРСР.

Утім, до певної міри хитка стабільність у Центральній Азії частково визначалася небезпекою війни в Афганістані, яка в різних формах тривала упродовж усього періоду незалежності п'яти країн регіону. За таких обставин асиметрична присутність і конкуруючі інтереси Росії, КНР та США, – з одного боку, утримували їх від відвертого тиску на уряди країн регіону та зумовлювали їх зацікавленість у збереженні регіональної стабільності, а з другого, – дозволяли місцевим урядам спрямовувати власні ресурси на зміцнення силових структур і протидію терористичній загрозі.

Зміна влади в Узбекистані (2016) стала поштовхом до перегляду засад і загального поживлення міждержавного співробітництва між країнами ЦА. Новий президент Узбекистану Ш. Мірзієєв висунув ініціативу відновлення п'ятистороннього політичного діалогу між урядами країн ЦА, покликаною активізувати врегулювання спірних і невирішених проблем, що виникли під час та після розпаду СРСР. Новий курс був проголошений на міжнародній конференції «Центральна Азія: одне минуле і спільне майбутнє, співпраця заради сталого розвитку та взаємного процвітання» (10-11 листопада 2017 р.). Продовженням цієї ініціативи стала перша консультативна зустріч глав держав Центральної Азії (15 березня 2018 р.), на якій розглядалися питання розширення політичного, торгівельно-економічного та гуманітарного співробітництва між країнами регіону.

Роз'яснюючи зміст регіональних ініціатив Узбекистану, Ш. Мірзієєв зробив наголос на подоланні існуючих суперечностей і зміцненні взаємної довіри як передумови перетворення Центральної Азії на стабільний економічно розвинений регіон. До основних пріоритетів нового етапу регіональної співпраці було віднесено:

- розвиток торгівельно-економічних зв'язків та створення сприятливих умов для зростання товарообігу і зміцнення кооперації, створення Регіонального економічного форуму;
- ефективне використання транзитно-логістичного потенціалу регіону, випереджальний розвиток транспортної інфраструктури, включаючи розробку регіональної Програми розвитку транспортних комунікацій;
- поглиблення міждержавної практичної взаємодії з метою забезпечення безпеки і стабільності, організацію регулярних консультативних зустрічей глав держав Центральної Азії;
- остаточне завершення процесу делімітації та демаркації державних кордонів;
- врегулювання проблем справедливого водокористування в регіоні;
- зміцнення культурно-гуманітарних зв'язків, відносин дружби і добросусідства¹⁰.

Обґрунтовуючи необхідність регулярних міждержавних і міждержавних консультацій, Ш. Мірзієєв зробив окреме застереження, що «мова не йде про створення нової міжнародної організації в Центральній Азії чи якусь інтеграційну структуру зі своїм статутом і наддержавними органами»¹¹.

У смислового відношенні ініціатива Ш. Мірзієєва відповідає концепції «співтовариства безпеки» (К. Дойч, Б. Бьюзан), яка передбачає взаємодію регіональних держав на засадах усвідомлення спільності їх інтересів і прагнення досягти вирішення існуючих спірних чи відкладених проблем на засадах взаємної вигоди не тільки на двосторонній, а й на багатосторонній основі¹².

Близькими за характером відносин прототипами «співтовариств безпеки» вважаються Вишеградська група і Північна рада у Європі, АСЕАН у Південно-Східній Азії та до певної міри Співдружність американських держав і деякі інші локальні структури діалогу в Західній півкулі.

Раціональний елемент нового підходу полягав у виділенні комплексу проблем регіону, що перешкоджали співпраці країн ЦА і потен-

¹⁰ Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на международной конференции «Центральная Азия: одно прошлое и общее будущее, сотрудничество ради устойчивого развития и взаимного процветания» в Самарканде. 10.11.2017. – [Електронний ресурс]: <http://uza.uz/ru/politics/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziye-10-11-2017>

¹¹ Там же.

¹² Deutsch K. W., Burrell S. A., Kann R. A. et al. Political community and the North Atlantic area: International Organization in the Light of Historical Experience. – Princeton, 1957. – 228 p.; Buzan B. People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. 2nd ed. – Colchester, 2007. – 318 p.

ційно могли бути вирішені власними силами на регіональному рівні – шляхом розв'язання спірних питань, врегулювання прикордонних проблем, усунення торгівельних перешкод, формування спільної позиції щодо розвитку регіональної інфраструктури тощо. Нове тлумачення кооперативних відносин мало ґрунтуватися на раціональній основі – усвідомленні та втіленні спільних інтересів близьких за культурою і рівнем економічного розвитку держав.

В узагальненому вигляді принципи нового формату регіональної взаємодії передбачають:

- сприйняття Центральної Азії як окремого географічного, геополітичного і культурно-цивілізаційного простору (наявність спільної історії, релігії, культури, традицій);

- усвідомлення специфіки регіональної архітектури, в якій перебігають різні інтеграційні проекти і структури. Такий підхід обумовлює свідому відмову від нових регіональних ініціатив інтеграційного характеру, які могли б суперечити наявним зобов'язанням країн регіону, що входять до ЄАЕС (Казахстан, Киргизстан) чи нейтральному або позаблоковому статусу інших (Туркменістан, Узбекистан);

- пропозиція про встановлення регулярного багаторівневого діалогу між державами регіону на трьох рівнях – глав держав і урядів, міністерств закордонних справ, а також експертних структур (аналітичних центрів, професійних об'єднань, творчих спілок, екологічних організацій), що має забезпечувати координацію дій між його безпосередніми учасниками¹³, дістала підтримку міністрів закордонних справ та урядів усіх країн ЦА;

- п'ятисторонній формат діалогу між країнами ЦА має істотно розширити ступінь їх автономії від зовнішніх впливів і рішень та посилити представництво інтересів регіону в діалозі з зовнішніми акторами;

- роль гуманітарної складової полягає в посиленні довіри між народами, активізації культурних і наукових контактів, створенні позитивного клімату в міждержавних відносинах, цілеспрямованому залученні коштів міжнародних організацій та координації зусиль зацікавлених структур.

П'ятисторонній формат діалогу передбачає узгоджену позицію країн ЦА щодо проблем Афганістану та перспектив урегулювання кризи в ньому. В рамках такого підходу на нараді міністрів закордонних справ Центральної Азії та Афганістану (Ашхабад, 11 грудня 2017 р.)

¹³ «Центральная Азия: одно прошлое и общее будущее, сотрудничество ради устойчивого развития и взаимного процветания». Коммюнике Международной конференции по обеспечению безопасности и устойчивого развития в Центральной Азии под эгидой ООН (Самарканд, 10-11 ноябрь 2017 г.). 11.11.2017. – [Електронний ресурс]: <https://mfa.uz/ru/press/news/2017/11/13084/>

було прийнято рішення про створення консультативного формату «Країни Центральної Азії – Афганістан» (C5+1)¹⁴. У перспективі, мірою досягнення прогресу в процесі врегулювання внутрішнього конфлікту, ця ініціатива має сприяти відновленню зруйнованої соціально-економічної інфраструктури Афганістану та його інтеграції в регіональні економічні процеси.

Оцінюючи перспективи нового регіонального формату у ЦА в контексті ролі зовнішніх впливів, директор Інституту стратегічних і міжрегіональних досліджень при президентові Узбекистану В. Норов відзначав:

– сприйняття ЦА як буферної зони між різними центрами – РФ, Китаєм, Індією, Іраном і Пакистаном, викликає певну геополітичну конкуренцію. Проте «всі країни Центральної Азії за останні чверть століття зуміли виробити зовнішню політику рівновіддаленості, особливо Узбекистан»;

– специфіка зовнішньополітичного позиціонування країн регіону полягає «у співпраці з однією країною без шкоди для інших держав». Коли Японія або Корея запропонували формати «країни ЦА+1», або ж формат взаємодії «ЄС плюс Центральна Азія», ці формати ніяк не суперечили існуючим міжнародним структурам, наприклад, СНД чи ШОС;

– свого часу СНД і ШОС дозволили країнам Центральної Азії зблизити свої позиції з багатьох питань – і регіональних, і міжнародних, а також мати спільні інтереси, в першу чергу з безпеки, стабільності, розвитку транспортно-логістичної інфраструктури. «З одного боку, є ініціатива Росії – проект «північ – південь», з іншого – транспортний коридор «схід – захід», запропонований Китаєм. Однак обидва вони не суперечать одне одному, а доповнюють один одного»;

– коли ми говоримо про те, що сьогодні країни Центральної Азії повинні взаємодіяти і консультуватися на регіональному рівні, це абсолютно не означає, що це якимось повинно йти врозріз з контактами за межами цієї п'ятірки держав. Наші зустрічі мають відкритий характер і не спрямовані проти інтересів кого-небудь;

– провідні партнери – Росія, Китай, США, ЄС, а також Індія та інші країни – розуміють, що «ми ніколи не давали приводу для того, щоб наші відносини загрожували якимось їх інтересам. Звідси така єдність як всередині регіону, так і з боку великих світових центрів»¹⁵.

¹⁴ Страны ЦА вводят новый формат диалога по Афганистану. 12.12.2017. – [Електронний ресурс]: <https://www.gazeta.uz/ru/2017/12/12/format/>

¹⁵ В. Норов: Центральная Азия – зрелый и самодостаточный регион. 15.11.2017. – [Електронний ресурс]: <https://news.rambler.ru/other/38416247-vladimir-norov-tsentralnaya-aziya-zrelyy-i-samodostatochnyy-region/>

Доцільно відзначити, що започаткування п'ятистороннього регіонального діалогу загалом відповідає рекомендаціям «Глобальної стратегії» ЄС в сфері зовнішньої політики і безпеки (2016), що декларує готовність до співпраці з регіональними кооперативними системами, які виступають у вигляді добровільних форм регіонального управління, дозволяють нейтралізувати загрози безпеці, скористатися економічними можливостями глобалізації, позитивно впливати на міжнародні відносини, сприяти підтримці миру й створювати умови для розвитку. Окрім цього, ініціатива Ш. Мірзієєва передбачає принцип спільної відповідальності, який оминає чутливий чинник регіонального лідерства. Водночас слід зазначити, що неінституціоналізований, суто добровільний формат діалогу (без створення організаційної структури чи секретаріату) означає також і відсутність чітких взаємних зобов'язань, що ускладнює спільну підготовку рішень.

29 листопада 2019 р. у Ташкенті відбулася друга Консультативна зустріч глав держав Центральної Азії. Зустріч підтвердила зацікавленість п'яти держав центральноазіатського регіону (ЦА5) в розширенні партнерства, зміцненні добросусідства і спільному вирішенні проблем загального характеру.

Тематика обговорення стосувалася поглиблення торгово-економічних та інвестиційних зв'язків, кооперації в різних галузях економіки, співпраці в сфері водокористування, енергетики, сільськогосподарського машинобудування, автомобілебудування, електротехнічної, текстильної промисловості, аграрного сектору, зміцнення транспортного взаємозв'язку і розширення транзитного потенціалу регіону.

Важливий аспект п'ятисторонньої співпраці стосувався координації зусиль країн регіону, спрямованих на сприяння в досягненні миру, національної злагоди та економічному відновленні Афганістану.

У прийнятій за підсумками зустрічі Спільній заяві відображено намір продовжувати «тенденцію на регіональне зближення» в формі регіональної міждержавної взаємодії поряд з диверсифікацією зв'язків в рамках багатосторонньої координації та кооперації.

Був затверджений і прийнятий «Регламент роботи по організації Консультативних зустрічей глав держав Центральної Азії», що включає в себе також проведення регулярних нарад міністрів закордонних справ (п'ятисторонні політичні консультації) та засідань експертного рівня.

У Спільній заяві держави Центральної Азії висловили готовність продовжувати всебічні зусилля по «залученню Афганістану до регіо-

нальних торгово-економічних та інфраструктурних проєктів, які мають сприяти просуванню мирного процесу».

Відзначено позитивний досвід країн ЦА5 в розробці і реалізації великих міжнародно-політичних ініціатив, включаючи прийняття декількох резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, таких як: «Міжнародне десятиріччя дій «Вода для сталого розвитку», 2018–2028 роки» (грудень 2016 р.), «Зміцнення регіонального та міжнародного співробітництва з метою забезпечення миру, стабільності та сталого розвитку в центральноазіатському регіоні» (червень 2018 р.), «Роль міжнародного співтовариства у запобіганні радіаційної загрози в Центральній Азії» (листопад 2018 р.), «Освіта і релігійна толерантність» (грудень 2018 р.), «Співпраця між ООН і Міжнародним Фондом спасіння Аралу» (квітень 2018 р. і травень 2019 р.) та ін.

Зустріч підтвердила спільну позицію держав-учасниць у межах Договору про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії. Було висловлено готовність спільно розробляти і просувати нові ініціативи та проєкти, спрямовані на зміцнення миру, стабільності, безпеки та підтримку сталого розвитку в Центральній Азії, забезпечувати «необхідні спільні заходи для врегулювання спільними зусиллями усіх питань розвитку та безпеки, що залишаються в регіоні» заради більшої стабільності та добробуту регіону та посилення «потенціалу своїх країн щодо відповіді на сучасні виклики і загрози»¹⁶.

Такі фактори, як наявність у країн ЦА власних особливих інтересів та індивідуальних зобов'язань у відносинах з третіми країнами, а також високий ступінь персоналізації зовнішньої політики всіх країн ЦА, вочевидь, знижують результативність співпраці.

На відміну від Росії та КНР, які безпосередньо присутні в міжнародних об'єднаннях та інтеграційних структурах за участю країн ЦА, в субрегіональному комплексі міжнародної взаємодії держави-учасниці «Великої сімки» виступали здебільшого в статусі позарегіональних акторів. Утім, залучення США і НАТО до воєнних дій в Афганістані (з 2001) змінило їх статус, перетворивши на невід'ємний елемент безпекового ландшафту регіону. Проте, окрім ситуації в Афганістані, за винятком окремих випадків, країни G7 рідко вдавалися до формулювання спільної позиції щодо проблем Центральної Азії.

Серед країн G7 зацікавленість США в регіоні ЦА залишається найбільш відчутною й визначається військово-політичними і геостратегічними чинниками, включно з більш чи менш вдалими спробами

¹⁶ Совместное заявление Консультативной встречи глав государств Центральной Азии. 29.11.2019. – [Електронний ресурс]: <http://turkmenistan.gov.tm/?id=20030>

контролю планування і будівництва маршрутів транспортування енергоносіїв. Натомість роль країн ЄС та Японії, які підтримують з країнами регіону активні економічні зв'язки та залучені до багатьох інвестиційних проектів, артикульована значно меншою мірою.

Показово, що у відносинах з країнами ЦА ЄС (з 2004), США (з 2015), Японія (з 2004) та Південна Корея (з 2007), поряд із двосторонніми відносинами, застосовують формат регулярних багатосторонніх переговорів «C5+1».

З погляду військового планування головний інтерес США визнається загальним стратегічним контролем ситуації в регіоні, забезпеченням військових контингентів, розміщених в Афганістані, та утриманням об'єктів передового базування в сусідніх країнах. У структурі Державного департаменту США країни ЦА й Афганістан з 2008 р. віднесено до відання Бюро по Центральній і Південній Азії. Зі свого боку Пентагон ініціював практику проведення нарад начальників генеральних штабів країн Центральної та Південної Азії, що забезпечує інформування регіональних партнерів про стан справ на афганському театрі бойових дій. Однак попри довготривалу участь в афганській війні США не мають домінуючого впливу на політику країн ЦА, у відносинах з якими час від часу виникають загострення та ускладнення.

Специфічний підхід у політиці США до регіону ЦА почав формуватися за часів адміністрації Б. Клінтона (1993–2001). Основні мотивації тоді визначалися очікуванням імовірної дестабілізації становища в країнах ЦА внаслідок економічного спаду та підривної діяльності радикальних ісламістів, а також з огляду на використання місцевих ресурсів альтернативними центрами сили, спроможними створювати передумови заперечення американського глобального лідерства. При цьому основна увага приділялася енергоресурсному потенціалу регіону, який розглядався як географічне продовження кавказько-чорноморського ареалу. У 1990-х рр. американське керівництво виявляло зацікавленість у побудові в регіоні м'якої буферної зони та заохоченні тяжіння Центральної Азії до євроатлантичного простору.

З погляду урядових структур США, регіональний простір був умовно поділений на два сектори: «північний» (Казахстан і Киргизстан) та «південний» (Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан). Вважалося, що ці сектори мають відокремлювати й розмежовувати зони інтересів Ірану, Китаю та Росії, перешкоджаючи їх спільним діям чи формуванню компромісних підходів щодо політичних процесів та економічних проблем регіону. Новий курс США був позначений

прийняттям Конгресом США «Акту про стратегію Шовкового шляху» (1999), який уособлював ідею спрямованого на Захід південного енергетичного коридору.

На тлі заснування п'ятистороннього «Шанхайського форуму» (1996-2001) як предтечі ШОС і налагодження Росією північного маршруту експорту центрально-азійських енергоресурсів, у політичних колах США посилювався вплив представників неоконсервативного напрямку, які пропонували оголосити центральноазійський регіон зоною життєво важливих інтересів США й закликали до його геополітичного переформатування. Поряд зі спробами зміцнення впливу в «південному» сегменті, США почали приділяти більшу увагу Казахстану, який пропонувалося схилити до участі в транспортному коридорі «Схід–Захід», та стримуванню впливу Китаю і Росії. Ознакою нового проекту стали спроби посилення впливу в Казахстані, Киргизстані та Узбекистані у форматі геополітичного трикутника «Астана–Бішкек–Ташкент»¹⁷.

Початок антитерористичної операції США в Афганістані (2001) підвищив значення регіону, спонукавши американське керівництво розпочати політику «довгострокового залучення». За адміністрації президента Дж. Буша-молодшого (2001–2009) розширення присутності в регіоні значною мірою мотивувалося намірами протидіяти альянсу Росії, Індії та Китаю і спробами використовувати «кольорові революції» для приведення до влади орієнтованих на США місцевих політичних режимів. Доцільно зауважити, що цей курс призвів до охолодження відносин з Казахстаном та Узбекистаном, підштовхнув останній до укладення Договору про союзницькі відносини з Росією від 14 листопада 2005 р. та зближення з КНР.

При цьому за умов тривалої війни в Афганістані та зростання ісламської загрози уряди країн регіону, так само як і російське керівництво, були зацікавлені в продовженні присутності США. Для США патова ситуація ускладнювалася кризовим становищем і нестабільністю Пакистану, який забезпечував головний маршрут постачання військового контингенту в Афганістані.

Нова модель політики США в регіоні була запропонована за адміністрації Б. Обами (2009–2017) у форматі регулярних зустрічей «С5+1». Новий механізм політичного діалогу на рівні міністрів закордонних справ був започаткований у листопаді 2015 р. під час візиту до країн регіону державного секретаря Дж. Керрі. За підсумками наради було ухвалено спільну декларацію про партнерство і співробітництво.

¹⁷ Дорофеев Д.В. Адміністрація Дж. Буша і новий регіон: Центральна Азія в геостратегії США // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 139–146.

Передбачалося, що на регулярних зустрічах «C5+1» обговорюватиметься широке коло проблем, включаючи економічні відносини, боротьбу з незаконним обігом наркотиків, гуманітарні питання та підтримку безпеки й стабільності в Афганістані¹⁸.

З погляду Держдепартаменту США, новий формат багатостороннього діалогу з країнами Центральної Азії мав відновити збалансовану співпрацю, яка, на відміну від попереднього періоду, уникала б використання регіональних суперечностей і протиставлення відносин з його учасниками.

Механізм нарад «C5+1», хоча й після значної перерви, дістав продовження за адміністрації Д. Трампа. 21 серпня 2019 р. в Нур-Султані (Казахстан) відбулася шестистороння зустріч високого рівня за участю міністрів закордонних справ країн регіону та заступника держсекретаря США з політичних питань Д. Хейла. Предмет обговорення стосувався переважно проблем регіональної економічної стабільності і партнерства, проблем безпеки в Центральній Азії, ситуації та сприяння відновленню Афганістану і профілактичного використання антитерористичного досвіду роботи з громадянами, «які поверталися з зони бойових дій у Сирії та Іраку». Натомість представники країн ЦА висловлювали більшу зацікавленість в обговоренні перспектив розширення торгівельних зв'язків, залучення інвестицій, реалізації багатосторонніх економічних проектів та можливостей сприяння США розвитку інфраструктури та транзитно-транспортного потенціалу Центральної Азії¹⁹.

На думку експертів країн ЦА, пожвавлення уваги США до Казахстану та Узбекистану зумовлено, насамперед, зацікавленістю в їх сприянні афганському врегулюванню. Якщо Узбекистану США відводять роль важливого політичного учасника і спонсора переговорів з афганської проблематики, то Казахстан цікавить Державний департамент США переважно з погляду економіки – як найсильніша країна регіону, яка після відставки Н. Назабаєва переживає процес транзиту влади і політичної трансформації. Серед американських політичних аналітиків уже висловлювалася думка, що Д. Трампу слід було б відвідати Казахстан, аби відновити партнерство й підтвердити його роль

¹⁸ Joint Declaration of Partnership and Cooperation by the Five Countries of Central Asia and The United States of America, Samarkand, Uzbekistan. 01.11.2015.– [Електронний ресурс]: <https://uz.usembassy.gov/joint-declaration-of-partnership-and-cooperation-by-the-five-countries-of-central-asia-and-the-united-states-of-america-samarkand-uzbekistan/>

¹⁹ Заместитель госсекретаря США Д. Хейл провел переговоры с главами МИД пяти стран Центральной Азии в формате «C5+1». 22.08.2019. – [Електронний ресурс]: http://russian.news.cn/2019-08/22/c_138328390.htm

як «опорної країни» в регіоні²⁰. До того ж, бажання Д. Трампа закінчити війну в Афганістані спонукає політичне керівництво США шукати підтримки з боку сусідніх з Афганістаном регіональних держав, які могли б активізувати свою участь у забезпеченні регіональної стабільності в разі скорочення чи завершення американської військової присутності²¹.

На відміну від періоду 2000-х рр., інтереси політичних кіл США в регіоні у 2010-х рр. набули відчутно прагматичних ознак. Увага американської дипломатії головно зосереджена на доступі до використання природних ресурсів, логістиці забезпечення воєнної операції в Афганістані, залученні сусідніх країн до діалогу з афганським урядом та виконанні програм з відновлення афганської інфраструктури. За адміністрації Д. Трампа спостерігається більш обережне ставлення до внутрішніх проблем країн ЦА, включно з критикою стану забезпечення прав людини. Водночас позиції американських компаній в енергетичному секторі ЦА суттєво ослабли в порівнянні з періодом 1990-х рр. за рахунок посилення впливу китайського капіталу.

Для бюрократичної і бізнес-еліти країн ЦА відносини зі США та ЄС видаються привабливими насамперед через зацікавленість у західному способі життя, здобутті освіти для дітей та доступі до технологій і фінансових потоків. Водночас ментально-ідеологічна налаштованість американської дипломатії ще в недавньому минулому викликала суттєві перестороги з приводу результатів політичного впливу США, а його наслідки й досі видаються непередбачуваними і ризикованими для відносин місцевих політичних режимів з Росією і КНР і їх традиційної практики зовнішньополітичної багатовекторності.

У цьому сенсі цікавим є приклад з історії відносин між США та Киргизстаном, де політичний вплив США суттєво посилювався після «тюльпанової» революції 2005 р. Ще з кінця 2001 р., за правління А. Акаєва (1990–2005), США розмістили авіабазу на території міжнародного аеропорту Манас неподалік від Бішкека, яка відігравала важливу роль у забезпеченні операції в Афганістані. Перебування в Киргизстані військової бази США викликало неабияке роздратування російського керівництва. У жовтні 2008 р. «революційний» президент Киргизстану К. Бакієв (2005–2010), спокусившись на пакет російських кредитів та інвестицій, оголосив рішення закрити авіабазу, яка ще кілька років по

²⁰ Coffey L. Can Kazakhstan be America's New Partner in Central Asia? // The National Interest. – 2019. – August 1. – [Електронний ресурс]: <https://nationalinterest.org/feature/can-kazakhstan-be-americas-new-partner-central-asia-70616>

²¹ Торогельдиева Ш. Новый импульс отношений США и Центральной Азии. 05.10.2019. – [Електронний ресурс]: <http://sodrugestvo.info/?p=304563&lang=ru>

тому продовжувала функціонувати в обмеженому вигляді (як пункт обслуговування літаків). Попередивши США про закриття бази в Манасі, К. Бакієв задовольнив російський запит на відкриття другої військової бази в киргизькому місті Кант, що мало зрівноважити вплив США в регіоні.

За президентства А. Атамбаєва (2011–2017) спостерігалось суттєве посилення конкуренції між Росією і Китаєм за вплив на політику Киргизстану, що супроводжувалося загостренням у відносинах зі США. У 2015 р., на тлі вступу Киргизстану до ЄАЕС, його уряд вдався до демонстративного жесту, ініціювавши припинення дії двостороннього договору 1993 р. про співпрацю зі США за місяць до офіційного завершення його чинності. Претензії з боку уряду Киргизстану викликала низка статей договору зі США, за якими гуманітарна допомога з боку США надходила і вивозилася з країни без обкладання податками, митними зборами чи іншими видами платежів, а цивільні й військові американські фахівці, які працювали в Киргизстані за програмами допомоги, мали привілеї, що були майже ідентичними дипломатичному статусу. Справжнім приводом для рішення про розірвання договору, оголошеного 21 липня 2015 р., стало присудження премії Держдепартаменту США в галузі прав людини киргизькому дисиденту, що перебував у в'язниці. Проте головний підтекст загострення киргизько-американських відносин був пов'язаний з погіршенням відносин між США та Росією і полягав у демонстрації розвороту країни в бік Москви²².

Утім, охолодження відносин мало здебільшого показовий характер. Адже невдовзі після виборів у жовтні 2017 р. новий президент Киргизстану С. Жеєнбеков висловив бажання відновити договірно-правову базу у відносинах зі США.

Серед країн регіону найбільш активні й розгалужені відносини США підтримують з Казахстаном і Узбекистаном, які вважаються стратегічними партнерами США. Як правило, ці відносини спираються на результати регулярних консультацій і президентських візитів, до яких готується підписання угод і економічних проєктів.

Пошук шляхів розв'язання конфлікту в Афганістані становить окремий і, по суті, найважливіший напрям політики США в регіоні. На Бухарестському саміті НАТО 2008 р. президент Узбекистану І. Каримов пропонував відновити роботу контактної групи «6+2» з Афганістану, яка в 1997–2001 рр. діяла в складі країн-сусідів Афганістану (Китай,

²² Ли У. Кыргызстан выходит из договора о сотрудничестве с США. 21.07.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.golos-ameriki.ru/a/ron-kyrgyzstan-us/2872298.html>

Іран, Пакистан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), США та Росії. Цю групу пропонувалося трансформувати у формат «6+3» шляхом залучення НАТО²³.

Водночас Узбекистан виступив з ініціативою розробки всеосяжного плану співпраці з Афганістаном, який пропонувалося узгодити з усіма зацікавленими сторонами. Утім, наприкінці 2000-х рр. зазначена ідея виглядала сумнівною з огляду на серйозні розбіжності між США/НАТО, Китаєм і Росією. Держдепартамент США висловлював сумніви в доцільності залучення Китаю до врегулювання афганської проблеми. У Москві також не бачили сенсу в створенні консультативного механізму у форматі «6+3», оскільки він закріплював присутність НАТО в Центральній Азії, що загрожувало змінити крихкий баланс у відносинах між Заходом і Росією й могло розглядатися як перешкода розвитку «сектору безпеки» в рамках ШОС²⁴.

Попри заперечення прямої військової присутності США на своїй території, якої уряд Узбекистану дотримувався після закриття американської військової бази «Ханабад» (2001–2005), Ташкент виявив готовність сприяти налагодженню центральноазійського коридору для постачання контингентів США і країн НАТО в Афганістані. У березні 2008 р. Узбекистан дозволив використовувати свої залізничні шляхи для перевезення невійськових вантажів й уклав відповідну угоду з ФРН. Своєю чергою Казахстан підписав і ратифікував два меморандуми зі США про наземний і повітряний транзит вантажів через територію Казахстану.

В 2009 р. на базі серії міждержавних угод була сформована Північна логістична мережа (Northern Distribution Network), яка включала три коридори – південний, центральний і східний, що перетинали території чотирьох держав ЦА окрім Туркменістану²⁵.

Основну роль у логістиці відігравав південний маршрут (через Туреччину, Грузію, Азербайджан, Казахстан і Узбекистан) – від турецького середземноморського порту Мерсин чи грузинського чорноморського порту Поті, через порти Баку, Актау і Курик на Каспії до узбецько-афганського кордону. Центральний маршрут, використання якого було припинено у 2015 р. через загострення американо-російських відносин і у зв'язку зі скороченням американського контингенту в Афганістані

²³ Ініціатива Узбекистана по афганскому урегулированию через создание Контактной группы «6+3» воплощается в реальность – дипломат. 21.11.2009. – [Електронний ресурс]: <https://regnum.ru/news/1227516.html>

²⁴ Гончаров П. Афганистан: назад в 1997 год? 25.07.2008. – [Електронний ресурс]: <https://ria.ru/20080507/106812925.html>

²⁵ Попов Д.С. Участие стран Центральной Азии в снабжении американских войск в Афганистане // Проблемы национальной стратегии. – 2014. – № 1. – С. 64.

та виведенням більшості контингентів союзників по НАТО, проходив через країни Балтії, Росію, Казахстан і Узбекистан. Східний маршрут проходив від портів Балтії через Росію, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. Загалом близько 80–90% вантажопотоку проходило через Узбекистан.

Уряд Узбекистану виявляв готовість сприяти планам адміністрації Б. Обама збільшувати обсяги економічної допомоги Афганістану включно з постачанням електроенергії та розбудовою залізниці. Водночас правлячі кола країн ЦА висловлювали певні перестороги з приводу намірів США міцно закріпитись у регіоні, вбачаючи в них перешкоду для пропонованих Китаєм транспортних і економічних проєктів, що потенційно могло б привести до загострення міждержавного суперництва.

Антитерористична операція в Афганістані, яку розпочав Дж. Буш-молodший, поступово переросла в затяжну війну без видимих кінцевих цілей. Лише за адміністрації Б. Обама Рада національної безпеки США скликала спеціальну експертну нараду з метою визначення кінцевої мети американської політики в Афганістані.

Висловлюючи підтримку ініціативі президента Узбекистану І. Каримова про створення контактної групи «6+3» за участю НАТО як організації, що здійснює антитерористичну операцію в Афганістані, посол США в Ташкенті Р. Норланд вказував на доцільність включення до неї уряду Афганістану як одного з учасників. Адже «суверенний Афганістан має легітимно обране керівництво і, коли йдеться про уряд Афганістану, не можна обійтися без них. ...Головне те, що всі сусідні країни намагаються допомогти Афганістану». За його словами, будівництво залізниці Хайратон – Мазарі-Шариф у перспективі дасть усім країнам ЦА вихід до моря, ринків і портів Південної Азії. Р. Норланд запевняв, що США не мають стратегічної мети довічно закріпитися в Афганістані разом з військовими базами: «...Ми залишимося в Афганістані лише доти, доки «Аль-Каїда» не припинить використовувати Афганістан як базу для нападу на США. Коли в Афганістані відновиться стабільність, встановиться управління, ... в нас не буде причин там залишатися. І діалог тут не обмежується Афганістаном, проте включає весь регіон, всі інші держави Центральної Азії. У них свої інтереси. Вони хочуть з нами працювати, і ми хочемо підтримати їх суверенітет, їх незалежність. І ми, звісно, будемо продовжувати грати свою роль у регіоні, але не у військовому плані»²⁶.

²⁶ Инициатива Узбекистана по афганскому урегулированию через создание Контактной группы «6+3» воплощается в реальность...

У 2017–2019 рр. у контексті сприяння врегулюванню афганської проблеми Узбекистан відігравав роль основного регіонального партнера США. Президент Узбекистану Ш. Мірзієєв позиціонував себе як потенційного посередника у внутрішньоафганському врегулюванні. Такий підхід обґрунтовує потребу у всебічному сприянні досягненню компромісу між урядом Афганістану і поміркованим крилом талібів, та в перспективі уможливило відновлення впливу Узбекистану в північних афганських провінціях, розширення торгівлі та інфраструктурної мережі з залученням коштів Азійського банку розвитку і міжнародних фондів допомоги Афганістану, контрольованих переважно США, та продовження залізниці Хайратон – Мазарі-Шариф до Кабула і в перспективі – до Пешавара.

Окрім залізниці на Кабул і Герат, ініційовані США масштабні економічні проекти пов'язані з постачанням електроенергії. Вони включають будівництво лінії електропередач Сурхан (Узбекистан) – Пулі-Хумрі, яка підключить Афганістан до єдиної енергосистеми ЦА, та лінії електропередач CASA-1000 (Central Asia – South Asia) з Киргизстану і Таджикистану до Афганістану і Пакистану.

Показово, що зближення зі США супроводжувалося передачею Міністерству оборони Узбекистану значних обсягів надлишкової військової техніки. За епізодичними повідомленнями, лише у 2015 р. США передали Узбекистану 328 бронемашин, у т.ч. 308 одиниць бронемашин MRAPs з посиленням протимінним захистом²⁷.

26–27 березня 2018 р. з ініціативи уряду Узбекистану й за підтримки ООН у Ташкенті відбулася масштабна міжнародна конференція, присвячена сприянню мирному врегулюванню ситуації в Афганістані. Окремий блок питань на конференції стосувався розширення економічних і політичних зв'язків, проектів економічного відновлення та розвитку транспортної, виробничої, енергетичної та соціальної інфраструктури. Учасники конференції ухвалили підсумкову декларацію, яка закликала до підвищення ролі «самих афганців» у мирному процесі. Документ закликав уряд Афганістану розпочати мирний діалог зі збройною опозицією, представленою рухом «Талібан», без будь-яких попередніх умов. Діючи загалом у контексті інтересів США, президент Узбекистану Ш. Мірзієєв стверджував, що конфлікт вже перестав бути суто афганським і трансформувався в складну міжнародну проблему. Унаслідок цього безпека Афганістану набула принципового значення в ширшому контексті – як чинник безпеки Узбе-

²⁷ Что Трамп готов предложить Мирзиёеву. 15.05.2018. – [Електронний ресурс]: <https://365info.kz/2018/05/chto-tramp-gotov-predlozhit-mirziyoevu/>

кистану й «запорука стабільності всього великого регіону Центральної та Південної Азії»²⁸.

Показово, що на конференції відбулася полеміка між міністром закордонних справ Росії С. Лавровим і заступником держсекретаря США Т. Шенноном. С. Лавров висловив сумнів з приводу тези Ш. Мірзі-йоева про безальтернативність переговорів між афганським урядом і талібами як шляху до відновлення безпеки в Афганістані. За словами С. Лаврова, через відсутність внутрішньоафганського політичного процесу «Талібан» повністю або частково контролює близько половини території країни. Оскільки таліби продовжують терористичну діяльність, включаючи диверсії на господарських об'єктах, ситуація в Афганістані продовжує деградувати. Водночас С. Лавров посилався на інформацію про те, що до північних провінцій країни активно проникає організація «Ісламська держава», яка вербує вихідців з Центральної Азії та Росії. При цьому С. Лавров піддав критиці позицію США з афганського питання через ігнорування будь-яких ініціатив Росії та небажання брати участь у московській конференції з питань Афганістану.

Своєю чергою заступник держсекретаря США Т. Шеннон наголошував на важливості ташкентської конференції й висловлював погрози в бік «Талібану», якщо його лідери і надалі відмовлятимуться від переговорів. Т. Шеннон порадив Росії утамувати амбіції й не виступати проти альтернативних міжнародних форматів з афганського врегулювання²⁹.

Попри розбіжності в підходах між Росією та США, готовність адміністрації Д. Трампа шукати способи закінчення війни сприяла узгодженню представниками президента Росії, МЗС КНР і Державного департаменту США «тристороннього консенсусу» щодо мирного процесу в Афганістані (25 квітня 2019 р.). Ухвалений документ зумовлював продовження міжафганських переговорів і закликав рух «Талібан» якомога скоріше взяти участь у переговорах про відновлення миру з представницькою афганською делегацією, яка має включати представників офіційного афганського уряду³⁰.

Паралельно в Катарі проходили тривалі таємні переговори між Держдепартаментом США і представниками руху «Талібану», на яких

²⁸ Итоги конференции в Ташкенте по Афганистану. 27.03.2018. – [Електронний ресурс]: <https://centre1.com/uzbekistan/itogi-konferentsii-v-tashkenta-po-afganistanu/>

²⁹ Там же.

³⁰ Joint Statement on Trilateral Meeting on Afghan Peace Process. Medianote / U.S. Department of State. April 26, 2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.state.gov/joint-statement-on-trilateral-meeting-on-afghan-peace-process/>

обговорювалися перспективи розподілу влади та можливості створення коаліційного уряду за участі талібів. У лютому 2019 р. агентство «Ройтерс» повідомляло, що представники США і «Талібану» узгодили попередні умови врегулювання в Афганістані, проте таліби відмовлялися від укладення перемир'я й продовжували терористичні акти. Кінець-кінцем на початку вересня 2019 р. непоступливість талібів спровокувала заяву Д. Трампа про припинення переговорів. Однак цей демарш означатиме лише затримку, а не припинення переговорного процесу, найбільшу зацікавленість у якому висловлюють сусідні держави ЦА.

Поступаючись впливу Китаю, який поступово розширює контроль над енергетичними ресурсами ЦА, США продовжують відігравати значну роль у моделюванні маршрутів транспортування нафти й газу. Зокрема, американці висловлюють зацікавленість у спрямуванні частини казахстанської нафти для завантаження вільних потужностей нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан та лобіюють прокладку газопроводу ТАПІ (Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія) потужністю 33 млрд м³ на рік, про початок будівництва якого було оголошено 13 грудня 2015 р. Водночас США, загрожуючи санкціями його потенційним учасникам, продовжують блокувати реалізацію альтернативного газопроводу «Мир» (Іран – Пакистан – Індія) потужністю 55 млрд м³ попри його менші ризики. За неофіційними даними, в обмін на гарантії безпеки для газопроводу ТАПІ США отримали дозвіл уряду Туркменістану на базування своїх ВПС на військовому аеродромі Мари-2.

На відміну від США, які в регіональній політиці надають перевагу проектно-цільовому підходу, у стратегії ЄС домінує програмно-цільова спрямованість. Ухвалена у 2007 р. «Стратегія партнерства ЄС з Центральною Азією» визначила низку довгострокових пріоритетів: у галузі прав людини, правових реформ, належного державного управління, демократії, освіти, економічного розвитку, торгівлі та інвестицій, енергетики й транспорту, довкілля, спільних загроз і міжкультурного діалогу. При цьому зазначалося, що виконання цих пріоритетів мало забезпечуватися відповідно до специфічних умов кожної окремо взятої країни ЦА.

Виконання стратегії мало забезпечуватися за допомогою таких інструментів, як постійний регіональний політичний діалог на рівні міністрів закордонних справ, впровадження низки європейських ініціатив («Європейської ініціативи в галузі освіти», «Ініціативи ЄС з верховенства права», сприяння застосуванню в країнах ЦА електронних засобів), регулярний «енергетичний діалог» з країнами ЦА

та індивідуальний «діалог з прав людини» з окремими країнами регіону³¹.

Цілі стратегії пов'язувалися з забезпеченням безпеки і стабільності в поєднанні з дотриманням прав людини і верховенства права. Артикуляція інтересів ЄС визначалася трьома чинниками: накопиченням місцевих і міжрегіональних проблем, що прямо чи побічно впливають на інтереси ЄС; розширенням ЄС, включенням Південно-Кавказького регіону до Європейської політики сусідства та Ініціативи спільної діяльності в Чорноморському регіоні; наявністю в ЦА значних енергетичних ресурсів, що зумовлювало потреби в диверсифікації маршрутів їх постачання, розширенні торговельних партнерів країн ЦА та актуалізувало важливість енергетичної безпеки.

Енергетичний блок інтересів охоплював: розробку нафтових, газових, гідроенергетичних ресурсів, вдосконалення енергетичної інфраструктури, розвиток нового енергетичного транспортного коридору «Каспійське море – Чорне море – ЄС», заохочення створення інтегрованого центральноазійського енергетичного ринку та створення умов для залучення інвестицій з ЄС³².

Стратегія ЄС передбачала транзит основного обсягу енергоресурсів ЦА по Транскаспійському (південному) енергетичному коридору. Для реалізації цих планів пропонувалося застосовувати програми INOGATE (Міждержавне транспортування нафті й газу до Європи – Бакинська ініціатива) та TRACECA (Транспортний коридор Європа – Кавказ – Центральна Азія), що фінансувались Інструментом співпраці у сфері розвитку (DCI) і Європейським інструментом сусідства і партнерства (ENPI)³³.

У рамках диверсифікації зовнішньої торгівлі країн ЦА стратегія ЄС обіцяла спрощення доступу їхньої продукції на ринки ЄС у межах оновленої Загальної системи преференцій ЄС (GSP – 2006/2015). У стратегії відзначалося, що в перспективі регіон ЦА зможе використовуватися як транзитна ланка в сполученні між ЄС і Далеким сходом, а також висловлювалася підтримка договору «Про створення в Центральній Азії зони, вільної від ядерної зброї» від 8 вересня 2006 р., який сприятиме зміцненню миру і безпеки на глобальному і регіональному рівнях³⁴.

Через понад десять років після ухвалення першого позиційного документу, 17 червня 2019 р. Рада ЄС затвердила оновлений варіант

³¹ Европейский Союз и Центральная Азия: новое партнёрство в действии. – Brussels, 2009. – С. 11. – [Електронний режим]: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/2010_strategy_eu_centralasia_ru.pdf

³² Там же. – С. 12.

³³ Там же. – С. 19.

³⁴ Там же. – С. 20.

стратегії ЄС щодо відносин з країнами Центральної Азії. У документі наголошено, що ЄС має намір вивести відносини з країнами ЦА на новий рівень, і міститься аналіз прорахунків, які призвели до скорочення впливу європейських структур на тлі активного нарощування економічної присутності КНР. Головні цілі ЄС стосуються зміцнення безпеки, сприяння торгівлі, в тому числі енергоносіями, попередження новітніх викликів, таких як гібридні загрози і кібератаки (ЄС висловлює готовність поділитися досвідом з кібербезпеки та ідентифікації гібридних загроз).

Серед головних напрямів стратегії ЄС виокремлено такі:

- загальні пріоритети стратегії ЄС у регіоні спрямовані на зміцнення стабільності (включаючи безпеку, боротьбу з корупцією, реформи, становлення демократії і верховенства права); розвиток економіки; активізацію політичного діалогу з залученням парламентів та структур громадянського суспільства;

- поширення досвіду європейської інтеграції в контексті нових завдань співпраці між країнами регіону. Відзначено, що перший неформальний саміт лідерів країн регіону в Астані (березень 2018 р.) дав «новий імпульс» регіональній взаємодії, що посилює «значимість досвіду ЄС при розробці спільних підходів до вирішення загальних проблем». Висловлюється сподівання, що основними ознаками у відносинах країн ЦА стануть співпраця і взаємопов'язаність, «засновані на певних правилах, а не конкуренція і суперництво». Країни регіону самі обирають форми й темпи такого регіонального співробітництва, а ЄС має намір «підтримувати ці процеси», виходячи зі свого досвіду;

- прискорення переходу до нових моделей економічного розвитку: диверсифікації економік, розвитку приватного сектора, поліпшення інвестиційного клімату, зменшення нерівності, використання відновлюваних джерел енергії;

- заохочення співпраці країн ЦА з Афганістаном. Єврокомісія готова сприяти залученню Афганістану до спільних з центральноазійськими державами програм і проектів та налагодженню сучасного прикордонного контролю між країнами ЦА та Афганістаном;

- забезпечення принципу рівності статей і посилення ролі жінок як засобу протидії радикалізації суспільства.

Підхід ЄС до країн ЦА стає більш індивідуалізованим. «Неексклюзивне партнерство» з країнами ЦА залежатиме від «готовності окремих країн проводити реформи, зміцнювати демократію, гарантувати права людини, верховенство права та незалежність судів, а також модернізувати і диверсифікувати економіку». Таке формулювання означає, що ЄС не має наміру ставити країни ЦА перед жорстким вибором

між різними формами інтеграційних зв'язків. Адже, як засвідчило підписання Угоди про розширене партнерство та співробітництво між ЄС і Республікою Казахстан від 21 грудня 2015 р., нові рамкові угоди ЄС з країнами ЦА сумісні з участю в інших інтеграційних утвореннях, таких як ЄАЕС.

Передбачається продовження фінансової підтримки програм у сферах верховенства права, захисту навколишнього середовища, ефективного використання водних ресурсів, торгівлі та управління кордонами, на які в бюджеті ЄС 2014–2020 рр. виділялося близько 1 млрд євро на рік. У переліку запланованих заходів у стратегії згадуються надання допомоги малому і середньому бізнесу, сприяння створенню європейських торговельних палат, поширення використання європейських методик статистичного обліку. ЄС обіцяє надавати сприяння вступу Узбекистану і Туркменістану до СОТ³⁵.

Доцільно відзначити, що Казахстан, головний торговельний та інвестиційний партнер ЄС у ЦА, уже визнаний країною з середнім рівнем розвитку. Припинення з 2017 р. допомоги ЄС за Інструментом співпраці в цілях розвитку Казахстану і Туркменістану супроводжувалося її перерозподілом між рештою держав ЦА.

Хоча в стратегії 2019 р. повторено згадку про зацікавленість ЄС у будівництві Транскаспійського газопроводу, європейські експерти висловлюють сумніви в реалістичності й рентабельності цього проекту. Навіть після підписання Конвенції про правовий статус Каспійського моря (2018), його ініціатори навряд чи зможуть подолати опір з боку Росії та Ірану, які вони чинитимуть з геополітичних та екологічних міркувань. До того ж слід враховувати такі чинники, як наявність дешевших альтернатив (наприклад, ініційований Росією газопровід Nordstream-2) та прогнози щодо скорочення попиту на газ у Європі у 2030–2035 рр., коли Транскаспійський газопровід ймовірно міг би запрацювати³⁶. До того ж, у Туркменістані, на газові ресурси якого європейські політики розраховували принаймні з середини 1990-х рр., і досі нема представницької місії ЄС.

Огляд політики США та ЄС в Центральній Азії свідчить як про спільні підходи так і тактичні розбіжності³⁷. Країни-члени Європейського

³⁵ Council Conclusions on the New Strategy on Central Asia. 10221/19. COEST 139. Brussels, 17 June 2019. – [Електронний ресурс]: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/council_conclusions_on_central_asia_strategy.pdf

³⁶ Blockmans S., Sahajpal M. The new EU strategy on Central Asia. Collateral Benefit? 21 June 2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.ceps.eu/the-new-eu-strategy-on-central-asia/>

³⁷ Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. U.S. Policy Toward Central Asia 3.0. – Washington, 2016. – 35 p.; Boonstra J., Panella R. Reasons Why the EU Matters to Central Asia. – [Електронний ресурс]: <https://voicesoncentralasia.org/three-reasons-why-the-eu-matters-to-central-asia/>

Союзу виступають кураторами ряду регіональних програм. Приміром, програмою з верховенства права опікувалися Франція і ФРН, а «водною програмою» – Італія та Румунія. Окремі європейські країни мають у регіоні власні інтереси, пов'язані з підтримкою проектів національного бізнесу.

Окрім США та європейських країн G7 помітну роль у відносинах з країнами ЦА посідає Японія, як будує відносини з країнами регіону на засадах поваги до багатоманітності, «конкуренції і координації» та «відкритого співробітництва». Діалог «C5+1» з Японією втілюється у кількох паралельних форматах – у вигляді нарад міністрів закордонних справ, нарад старших посадових осіб, «Токійського діалогу» (тематичних зустрічей з окремих тем і функціональних напрямів регіонального співробітництва та розвитку) і зустрічей експертів³⁸.

Офіційна допомога за програмами розвитку надається через Японське агентство міжнародного співробітництва або через програми спеціалізованих установ ООН. Японія надає перевагу чітко окресленим конкретним сферам реформування економіки та прикладним проектам. Візит до країн ЦА прем'єр-міністра Японії Сіндзо Абе (22-28 жовтня 2015 р.) супроводжувався підписанням масштабного пакету економічних угод на суму близько 30 млрд дол. Згідно з підписаними документами, 18 млрд дол. припадало на інвестиційні проекти в Туркменістані (видобуток газу, будівництво заводів з переробки та скраплення газу), близько 8,5 млрд дол. – на проекти в Узбекистані (модернізація енергетичної і транспортної інфраструктури, видобуток і переробка сировинних ресурсів, автомобілебудування, нафтогазова промисловість) і 1,5 млрд дол. – на проекти в Казахстані. Зокрема Японія підтвердила намір долучитися до будівництва в Казахстані першої АЕС³⁹.

У переліку узгоджених проектів – модернізація аеропорту Манас (Киргизстан) і Ташкентської ТЕЦ, будівництво заводу з виробництва аміаку і карбаміду в Навої (Узбекистан), налагодження збірки автомобілів Toyota в Казахстані. Японські корпорації забезпечуватимуть розробку газового родовища Галкиниш, призначеного для наповнення майбутнього газопроводу ТАПІ. Зацікавленість країн ЦА в розширенні економічної та технологічної співпраці з Японією серед іншого мотивується відсутністю політичних передумов, у залежність від яких ставиться виконання економічних програм, надання

³⁸ Central Asia plus Japan» Dialogue. – [Електронний ресурс]: <https://www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/index.html>

³⁹ Мордвинова А.Э. Синдзо Абе посетил Центральную Азию. – [Електронний ресурс]: <http://riss.ru/analytics/22667/>

кредитів і підписання контрактів з ЄС, США та Росією. При цьому масштабні економічні можливості та залучення коштів Азійського банку розвитку зумовлюють роль Японії як окремого економічного центру. У країнах ЦА інвестиційні проекти з залученням японських корпорацій розглядаються як можливість розвитку сучасних галузей виробництва і, до певної міри, – як альтернатива економічним планам і проектам КНР.

Зі свого боку, країни ЦА намагаються використовувати асиметричну політичну та економічну присутність США, ЄС та потужних в економічному відношенні держав Азії для створення нових виробничих потужностей з переробки сировинних ресурсів, локалізації інвестиційних проектів у галузі машинобудування та телекомунікацій, продовження традиційної багатовекторності у сфері зовнішньої політики. Доцільно відзначити, що раніше така багатовекторність викликала глузливо-дратівливі оцінки з боку багатьох західних експертів й тлумачилася ними як спроба місцевих режимів уникнути неминучих наслідків глобалізації, неолібералізму та західного домінування. Проте, мірою посилення Китаю, розвитку мережі запропонованих ним транзитно-транспортних і трубопровідних проектів та з огляду на перспективи його домінування в регіоні, сприйняття Заходом зовнішньополітичної риторики держав ЦА включно з елементами нейтралізму та рівновіддаленості стало більш позитивним.

5.2. Місце провідних країн Азії у трансформаційних процесах на пострадянському просторі

Після розпаду СРСР перед провідними країнами Азії виникли нові можливості для реалізації власних інтересів на пострадянському просторі, зокрема, через формування відповідної політики щодо новопосталих незалежних держав, насамперед у регіоні Центральної Азії. До провідних країн Азії, вплив яких на країни регіону є особливо значним, ми відносимо КНР, Індію, Іран, Туреччину та Афганістан.

Особливе місце серед цих країн належить Китайській народній республіці, яка на сьогоднішній день перетворилася на найбільшого гравця азійського регіону й одного з глобальних лідерів, що має реальні перспективи стати найбільш потужною і впливовою державою світу. Протягом останніх 30 років КНР незмінно зберігає за собою статус світового лідера за темпами зростання промислового й фінансового потенціалу, який з 2013 р. має другу за величиною економіку у світі, перетворившись на найбільшого світового експортера, кредитора,

споживача сировинних ресурсів, на державу з найбільшими у світі населенням, армією, а також золотовалютними резервами⁴⁰.

Сучасна китайська зовнішньополітична доктрина ґрунтується на тому, що у світовій політиці намітилася тенденція до формування багатополюсного світу, а в основі модернізованого зовнішньополітичного курсу КНР має лежати ідея «комплексної державної могутності»⁴¹. У практичній реалізації цього курсу Пекін покладається переважно на політику «м'якої сили», просуваючи свої інтереси не тиском, погрозами чи застосуванням військової сили, а за рахунок методів дипломатії та інструментарію фінансово-економічної співпраці.

Поява на території колишнього СРСР нових суверенних держав викликала у керівництва КНР певні побоювання стосовно майбутнього самого Китаю. Ці побоювання ґрунтувалися на таких чинниках:

- по-перше, після розпаду СРСР і колапсу світової соціалістичної системи внутрішньополітичний курс КНР надалі було спрямовано на побудову соціалізму, тоді як більшість держав-республік колишнього СРСР проголосили курс на перехід до ринкових відносин;

- по-друге, перед Комуністичною партією Китаю (КПК) постала необхідність дати пояснення населенню щодо можливості налагодження співробітництва з країнами пострадянського простору (зокрема, з Росією), які зреклися соціалістичної моделі та ідеалів комунізму і надалі культивованих у китайському суспільстві;

- по-третє, китайське керівництво побоювалося можливості подальшого зростання сепаратизму в країнах пострадянського простору, зокрема, у Росії та в країнах Середньої Азії.

Незважаючи на наявність серйозних викликів і загроз, китайське керівництво вирішило використати ситуацію на пострадянському просторі на свою користь. Для посилення впливу на новопосталі незалежні держави Китай почав реалізовувати політику, ґрунтовану на поступовому, розрахованому на довгострокову перспективу просуванні китайських компаній у регіоні, налагоджуючи рівноправні відносини з новопосталими державами⁴².

Китайська економічна політика щодо країн пострадянського простору базується на трьох принципах: по-перше, отримати доступ до природних ресурсів цих країн, життєво необхідних для китайського

⁴⁰ Самофалов В. Китай – США: «велика двійка» чи нова холодна війна? 09.08.2013. – [Електронний ресурс]: <https://sveola.blogspot.com/2013/08/09.html?view=flipcard>.

⁴¹ Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. – М., 2008. – С.127.

⁴² Дейли Д. Эффективное ценообразование – основа конкурентных преимуществ. – М., 2004. – С. 145.

економічного зростання; по-друге, показати керівництву країн-партнерів, що Китай є відповідальним партнером, який ставить перед собою довгострокову мету; по-третє, створити надійні ринки для збуту своїх товарів.

Дії Китаю з розвитку економічної співпраці з пострадянськими державами нагадують поведінку СРСР, який також формував і реалізовував довгострокові соціально-економічні програми. Але, на відміну від СРСР та США, для яких принципово важливим був ідеологічний аспект, КНР робить наголос виключно на економічному підході. Відтак, китайська держава й китайський бізнес опікуються, передусім, економічною ефективністю процесу просування. Довгострокова програма взаємин з пострадянськими державами визначила місце і роль кожного суб'єкта китайської економіки у цьому процесі. Зважаючи на те, що в КНР панує «державний капіталізм», поле для їхньої діяльності, певна річ, визначається й регулюється державою⁴³.

Процес становлення економічної політики Китаю щодо пострадянських країн пройшов, на нашу думку, три етапи, зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

Перший етап охоплює період від початку 1990-х рр. до 1995 р. У цей час політика КНР у регіоні перебувала в процесі формування і становлення, відзначаючись обережністю, зваженістю, поміркованістю. Її базові принципи відповідали концепції, розробленій ідеологом китайських реформ Ден Сяопіном: «Переходячи річку, треба твердо стояти на дні і відчувати ногами каміння». Тому зусилля Пекіну було зосереджено на встановленні дипломатичних відносин з державами пострадянського простору, створенні атмосфери довіри, вирішенні проблеми кордонів, забезпеченні стабільності китайських західних кордонів і розвитку торгово-економічних зав'язків⁴⁴.

Дотримуючись принципу добросусідства, КНР одним з перших серед великих держав заявив про визнання нових країн Центральної Азії, на початку 1992 р. встановивши з кожною з них дипломатичні відносини. Протягом 1992–1993 рр. у Пекіні з офіційними візитами побували президенти всіх п'яти країн регіону та більшість глав урядів, було підписано близько 90 міжурядових угод⁴⁵. Наступні кроки китайського керівництва було спрямовано на вирішення проблем, пов'язаних зі сферою безпеки і кордонів. У травні 1992 р. під час візиту

⁴³ Медведев Р. Подъем Китая. Что такое социализм по-китайски? – М., 2012. – С.67.

⁴⁴ Парамонов В.В. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы. 14.06.2012. – [Електронний ресурс]: <http://www.ca-portal.ru/article:2903>

⁴⁵ Седнев В.В. Эволюция внешней политики КНР у 80-90-х гг. // Сходознаство. – 1999. – №7-8. – С.240.

тодішнього міністра закордонних справ РФ А. Козирева відбувся обмін ратифікаційними грамотами угоди між Китаєм і Росією про східну ділянку кордону, а також підписано нову торгівельну угоду.

У жовтні 1992 р. було створено робочу групу в складі об'єднаної делегації Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та Росії і делегації КНР (за формулою «4+1»), яка зайнялася вирішенням прикордонних питань. Унаслідок копіткої роботи групи 26 квітня 1994 р. між Казахстаном і Китаєм було підписано угоду про державний кордон, що набула чинності 29 червня 2003 р. після ратифікації парламентами обох країн. Подібні угоди про кордони між Китаєм і Киргизстаном було підписано 1996 р. і 1999 р., з Таджикистаном – у 1999–2002 рр.⁴⁶.

Економічні зв'язки між КНР і державами пострадянського простору перебували в цей період у стадії зародження, обмежуючись здебільшого прикордонною торгівлею. Головними статтями експорту Китаю до нових партнерів були продовольчі товари і вироби легкої промисловості, китайський імпорт з них включав переважно різноманітну сировину. Загалом протягом 1992–1995 рр. товарообіг між КНР і країнами пострадянського простору склав понад 4,8 млрд дол⁴⁷. Більша його частина припадала на Росію, Казахстан і Киргизстан, з якими Китай мав пряме транспортне сполучення⁴⁸. Натомість економічні відносини КНР з іншими країнами пострадянського простору, в тому числі, з Україною, були незначними.

1994 р. було сформульовано основні принципи зовнішньої економічної політики Китаю щодо пострадянських країн, а саме: підтримка дружніх добросусідських відносин і мирне співіснування; розвиток взаємовигідного співробітництва і сприяння спільному процвітання; повага до вибору кожної з держав і невтручання у внутрішні справи інших країн; повага суверенітету, сприяння регіональній стабільності.

Другий етап формування політики КНР охоплює період із середини 1990-х рр. до подій 11 вересня 2001 р. у США. У цей час Китай переглядає свою зовнішню політику щодо пострадянських країн у напрямі її значної активізації. Китайське керівництво відмовляється від «стратегії очікування», розробляючи нову «стратегію поступового проникнення в регіон»⁴⁹. Насамперед зростаюча активність

⁴⁶ Седнев В.В. Зазнач. твір. – С.232–242.

⁴⁷ Демиденко С. КНР и государства ЦАР // Центральная Азия. Геополитика и экономика региона. – М., 2010. – С.143–161.

⁴⁸ Дейли Д. Указ. соч. – С.234–138.

⁴⁹ Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип.47. – С.107–112.

почала виявлятися щодо пострадянських країн Центральної Азії. Це було продиктоване не лише глобальними і довготривалими економічними проблемами, а ще й комплексом питань безпеки регіону, зокрема зростанням уйгурського сепаратизму, міжнародного тероризму, ісламського радикалізму⁵⁰.

Переговори щодо зниження рівня військової присутності в прикордонних районах завершилися підписанням у Шанхаї і Москві «Угоди про зміцнення довіри у військовій сфері в прикордонному районі» (1996) і «Угоди про взаємне скорочення збройних сил у прикордонному районі» (1997)⁵¹. Комплекс домовленостей щодо кордонів між КНР, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном і Росією послужив підґрунтям для створення 1996 р. «Шанхайської п'ятірки» за участі цих країн. Ця організація стала з одного боку, інструментом узгодження політики центральноазійських країн, Росії і Китаю, з іншого боку, саме вона послужила своєрідним поштовхом для посилення економічних позицій КНР у регіоні.

Починаючи із цього моменту, Китайська Народна Республіка стає головним ініціатором створення багатопрофільної регіональної організації, яка після приєднання до неї 2001 р. отримала назву «Шанхайської організації співробітництва». ШОС забезпечувала співпрацю в економічній та енергетичній областях, створюючи умови для дальшого розвитку багатосторонніх зв'язків КНР з пострадянським державами Центральної Азії в економічній сфері. У другій половині 1990-х рр. намітилося значне зростання товарообігу між ними (станом на 2000 р. він склав 3,8 млрд дол.⁵²), а також прямих інвестицій КНР в економіку регіону.

З другої половини 90-х рр. XX ст. найважливішою сферою китайських інтересів у регіоні стала енергетика, а тому до центральноазійських країн прийшли великі нафтові і газовидобувні компанії Китаю.

Так, Китайська національна нафтогазова корпорація (CNCC) з 1997 р. почала видобуток нафти у Західному Казахстані⁵³. Паралельно Китай почав системно входити в енергетичну галузь Республіки Туркменістан. Окрім того, китайські інвестори розпочали у 1990-х рр. освоєння мережі залізничного транспорту Туркменістану. Саме китайські локо-

⁵⁰ Сыроежкин К. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству: В 3-х кн. Кн.1: В начале пути.– Алматы, 2010. – 336 с.

⁵¹ Боровой В. Политика КНР в Центральной Азии (90-е гг. XX в. – нач. XXI в.): дис... канд. ист. наук. – Минск, 2005. – С. 21–29.

⁵² Кожухар О. Зазнач. твір. – С.112.

⁵³ Седнев В.В. Зазнач. твір. – С.232–235.

мотиви забезпечують тепер 90% загальної транспортної потужності країни⁵⁴.

Загалом період із середини 1990-х до 2001 р. можна вважати переломним у розвитку економічних відносин між КНР і країнами пострадянського простору. Пекін визначився з пріоритетами, зосередившись на розвитку співпраці в рамках регіональної системи безпеки і на програмі просування своїх економічних інтересів. Розпочалася практична реалізація низки конкретних проектів в окремих країнах.

Третій етап у розвитку економічної політики КНР щодо пострадянських країн отримав назву «всебічне співробітництво». Його початок умовно рахуємо від 2001 р., триває він до сьогодні⁵⁵. У цей період Китай зробив ставку на кардинальне зміцнення позицій в економіці пострадянських країн за рахунок суттєвого збільшення обсягів торгівлі, інтенсифікації проектно-інвестиційної і фінансової діяльності та кредитування значущих для КНР галузей національних економік партнерів.

Насамперед китайський бізнес зміцнює позиції у нафтогазовому секторі країн ЦА, де вплив колишнього галузевого монополіста в регіоні – Росії – слабшає⁵⁶. Активізація економічного проникнення до Центральної Азії стає головним елементом у стратегії Пекіна. Користуючись цим, Туркменістану, Казахстану та Узбекистану вдалося суттєво диверсифікувати мережу постачання газу до китайських ринків в обхід Росії, діставши бажану транзитну незалежність від Москви, якої поки що не позбулися зав'язані на російський імпорт газу Таджикистан та Киргизстан.

З 2000-х рр. Китай почав активно реалізовувати проекти з видобутку і транспортування нафти й газу в Казахстані, Узбекистані і Туркменістані. Так, зокрема, китайська сторона фінансувала будівництво й експлуатацію великого газогону Туркменістан-Узбекистан-Казахстан-Китай, першу нитку якого було пущено в експлуатацію 2010 р. Станом на березень 2017 р. газогоном ЦА – Китай було прокачано 170 млрд м³ природного газу⁵⁷. Магістраль від кордону Туркменістану й Узбекистану по території останнього та Казахстану прямує до КНР,

⁵⁴ Туркменистан и Китай сообщают возрождают Великий Шелковый путь. 03.04.2017. – [Електронний ресурс]: <http://niros.ru/obschestvo/94552-turkmenistan-i-kitay-soobscha-vozhrozhdayut-velikiy-shelkovyy-put.html>

⁵⁵ Кожухар О. Зазнач. твір. – С.112.

⁵⁶ Lo Bobo. Axis of Convenience: Moscow, Beijing, and the New Geopolitics. – Washington, DC, 2008. – Р.46.

⁵⁷ Сычева А. М., Спивак В. Ю. Проекты китайских нефтегазовых корпораций в государствах Центральной Азии // Центральная Азия: роль в перестройке мировых рынков нефти и природного газа. – М., 2014. – С. 33–42.

через КПП «Хоргос» заходячи до Сіньцзян-Уйгурського автономного району (СУАР) Китаю. Нині в складі газогону функціонують три гілки довжиною понад 1,8 тис. км кожна. Їхня сукупна щорічна пропускна потужність складає 30 млрд м³. У вересні 2014 р. було розпочато будівництво четвертої гілки D довжиною у 1000 км. Вона має пройти через Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан до СУАР Китаю в південній його частині, де з'єднається з внутрішнім китайським газогоном, який поєднає захід та схід КНР. Потужність четвертої гілки D, що запрацює у 2020 р., складатиме 30 млрд м³ природного газу на рік⁵⁸.

2010 р. було введено в дію нафтопровід Казахстан-Китай, будівництво якого здійснювалося на паритетних засадах у два етапи (Атасу-Алашанькоу – 965 км, гілка запущена 2005 р.; Кенкіяк-Кумколь – 794 км)⁵⁹. У червні 2012 р. Китай підписав угоду з Таджикистаном про будівництво ТЕЦ «Душанбе-2» та експлуатацію спільного цементного комбінату⁶⁰.

Окрім того, що Китай є найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії, головним імпортером нафти та газу, які вони видобувають, він виступає ще й у ролі найбільш вигідного кредитора. Станом на 2016 р. Китай надав країнам ЦА близько 30 млрд дол. США кредитів. Зокрема, Казахстану – понад 13,5 млрд, Туркменістану – понад 12,4 млрд, Узбекистану – понад 2,2 млрд, Таджикистану – понад 1,7 млрд та Киргизстану – понад 1,1 млрд. Кредити мають пільговий характер: відсоткова ставка 1,5–3%, термін до 20 років з пільговим терміном⁶¹.

Експерти наголошують на таких особливостях китайського кредитування країн ЦА: кредити освоюються китайськими компаніями та напряму пов'язані із залученням китайського устаткування та робочої сили; кредитні кошти спрямовано виключно на реалізацію сировинних та інфраструктурних проєктів, в яких зацікавлений Китай. Водночас кредити значною мірою допомагають створювати інфраструктуру між ЦА та КНР, що важливо ще й тому, що в часи СРСР регіон був ізольований від транспортної системи Китаю. Нині Пекін концентрує зусилля на створенні та реконструкції об'єктів (логістичних центрів, автомагістралей, залізниць), що дозволяють нарощувати товарообмін.

⁵⁸ Кожухар О. Зазнач. твір. – С.108.

⁵⁹ ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод». – [Електронний ресурс]: http://www.kcp.kz/projects/atasu_alashankou

⁶⁰ Шустов А. Китай усиливает позиции в Центральной Азии. 27.06.2012. – [Електронний ресурс]: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1340792940

⁶¹ Страны СНГ и Балтии в глобальной политике Китая. Доклад группы экспертов // Проблемы национальной стратегии. – 2012. – № 1. – С.7–16

Реалізуючи свою економічну політику в регіоні, Пекін і китайський бізнес виявляють неабияку гнучкість і виваженість, використовуючи на свою користь економічні чи політичні складнощі партнерів. У цьому контексті прикладом може бути політика щодо Туркменістану. Починаючи з 2009 р., керівництво КНР, скориставшись глибокою фінансово-економічною кризою, в якій опинилася ця держава у зв'язку з падінням світових цін на енергоносії, протягнуло їй «руку допомоги». На початку 2010 р. загальний обсяг китайських фінансових ресурсів у Туркменістані складав 1,1 млрд дол, зокрема, 42% – у нафтогазовій галузі⁶². Саме в цей період розпочалась активна стадія реалізації проєктів з видобутку і транспортування нафти і газу (запуск газопроводу Туркменістан-Узбекистан-Казахстан-Китай тощо)⁶³.

На сьогоднішній день китайські компанії домінують у туркменській економіці, потіснивши звідти росіян. КНР є єдиною країною, яку туркмени допустили до розробки родовищ на суходолі. Слідом за інвестиціями в енергетику китайські компанії почали брати участь у фінансуванні проєктів в інфраструктурному секторі. Станом на 2016 р. з експортованих Туркменістаном 48 млрд м³ газу КНР отримала близько 30-35 млрд⁶⁴. Проблема, однак, полягає в тому, що Китай, на долю якого припадає лівова частка туркменського газового експорту, здійснює оплату за нього шляхом погашення багатомільярдних кредитів, наданих Туркменістану. Така форма фінансових розрахунків і економічних відносин з Пекіном викликає в Ашгабата невдоволення, що зростає на тлі падіння світових закупівельних цін на енергоносії. Водночас відмова Росії купувати туркменський газ із січня 2016 р.⁶⁵ ще більше посилює залежність Туркменістану від Китаю.

Характерною рисою економічної політики КНР на пострадянському просторі є ставка на поглиблення двостороннього співробітництва. Так, впродовж 2000–2013 рр. обсяг двосторонньої торгівлі між КНР та РФ зріс більш ніж у десять разів, з 8 до 89,2 млрд дол. США. Після російської анексії Криму, збройної агресії на сході України та ускладнення відносин Росії із США і країнами ЄС, Кремль ініціював «поворот на Схід», який, в основному, вилився в посилення російсько-китайських відносин. Підписані на цій хвилі угоди заклали правову базу для збільшення обсягів

⁶² Сотрудничество по газу с Центральной Азией / Китайская национальная нефтегазовая корпорация (CNPC). – [Електронний ресурс]: http://www.cnpc.com.cn/ru/zytrqgdzt/zytrqgdzt_2.shtml

⁶³ Изимов Р. Китай и Туркменистан: региональное измерение. 17.08.2016. – [Електронний ресурс]: <https://cabar.asia/ru/ruslan-izimov-kitaj-i-turkmenistan-regionalnoe-izmerenie/>

⁶⁴ Сыроежкин К. Присутствие Китая в энергетическом секторе Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – № 1. – С.37.

⁶⁵ Россия отказалась от покупки туркменского газа и увеличила поставки из Узбекистана. 04.01.2016. – [Електронний ресурс]: https://www.newsru.com/russia/04jan2016/gazprom_gas.html

економічних взаємин між Росією і КНР. Так, якщо за підсумками 2015 р. торговельний оборот між ними знизився на 28,6%, склавши 68,06 млрд дол.⁶⁶, то на кінець 2018 р., за даними Головного митного управління КНР, товарообіг у доларовому еквіваленті в порівнянні з попереднім 2017 р. збільшився на 27,1%, сягнувши понад 107 млрд дол. Експорт з КНР до Росії виріс на 12% – до 47,97 млрд дол., імпорт з Росії до КНР – на 42,7% до 59,08 млрд дол.⁶⁷. При цьому, за даними Федеральної митної служби РФ, частка Китаю в загальному обігу зовнішньої торгівлі РФ у 2018 р. зросла в порівнянні з 2017 р. з 14,9% до 15,7%⁶⁸.

У торговельних зв'язках між КНР і Росією помітною є асиметрія на користь Китаю. Для Пекіна Росія більше не є головним напрямом зовнішньої політики, а тільки одним з основних елементів загальної стратегії Китаю. Незважаючи на певні успіхи в розвитку стратегічного партнерства, відносини між Росією і Китаєм не можна охарактеризувати як такі, що ґрунтуються на принципах довіри, через відсутність розуміння істинних намірів один одного, конкуренцію в Центральній Азії, російську заклопотаність щодо долі її Далекого Сходу і «підйому Китаю». Росія бачить себе рівним партнером КНР, але в реальності все більше потрапляє в залежне становище від нього з перспективою стати в майбутньому «сировинним придатком».

Важливим елементом зовнішньої політики Пекіна на пострадянському просторі, включно з Центральною Азією, є інвестиційна політика. Наприкінці 1990-х рр. сукупний китайський фінансовий ресурс у країнах Центральної Азії складав біля 1 млрд дол.⁶⁹. Станом на 2016-2018 рр. обсяги зросли більш, ніж у двадцять разів, майже до 30 млрд дол. Так, зокрема в Казахстані у 2018 р. працювало близько двох тисяч підприємств з китайським капіталом⁷⁰, загальний обсяг китайських інвестицій складав 15,6 млрд дол. Починаючи з 2018 р., головним інструментом китайських інвестицій в економіку Казахстану вперше стали прямі інвестиції, обсяг яких складав 9,5 млрд дол. або 60,3% всіх іноземних інвестицій⁷¹.

⁶⁶ Кіктенко В. Сучасна модель російсько-китайських відносин: асиметричне стратегічне партнерство // Східний світ. – 2016. – № 2-3. – С.28.

⁶⁷ Задачи на сложение и умножение. О росте товарооборота между Россией и КНР. 15.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://ria.ru/20190115/1549352861.html>

⁶⁸ Товарооборот между Россией и КНР превысил 100 млрд. дол. 12.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.vestifinance.ru/articles/117781>

⁶⁹ Даниленко С. Політико-економічні пріоритети Китаю в Центральній Азії // Міжнародні відносини. – 2016. – №1. – С.15

⁷⁰ Румер Е., Менон Р., Тренин Д., Чжао Х. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. – М., 2008. – 243 с.

⁷¹ За 2018 год Китай вложил в Казахстан 15,6 миллиардов инвестиций // Комсомольская правда. – 2018. – 23 ноября.

У Туркменістані станом на 2017 р. діяло понад тридцять заснованих на китайському капіталі підприємств, а загалом в країні було зареєстровано близько сімдесяти інвестиційних проектів на загальну суму 4 млрд дол. і 2,3 млрд юанів⁷². Майже 80% з них припадають на галузі паливно-енергетичного комплексу.

Щодо Узбекистану, то тут прослідковується активізація діяльності Китаю, пов'язаної зі створенням північної гілки проекту «Один пояс – один шлях». Станом на 2018 р. в Узбекистані на китайських інвестиціях працювало понад сімсот підприємств, загальний обсяг товарообігу між країнами складав 2,81 млрд дол. (другий після РФ торговельний партнер)⁷³. Ташкент, утім, ставить перед собою завдання в найближчі роки ще збільшити товарообіг.

Основною проблемою економічної політики Китаю щодо Киргизстану і Таджикистану є формування надійних економічних та міжнародно-правових умов для імпорту з них гідроресурсів та електроенергії. За даними киргизького Міністерства фінансів, станом на 2018 р. обсяг китайських інвестицій в економіку країни становив близько 30% від усіх інвестицій. Загальний обсяг товарообороту між Киргизією і КНР складав, за киргизькою статистикою, 1,5 млрд дол, за китайською, – 5 млрд дол⁷⁴. Китай міцно утримує за собою позицію головного зовнішньоторговельного партнера Киргизстану.

У Таджикистані станом на 2018 р. Китай брав участь у реалізації понад п'ятдесяти інвестиційних проектів⁷⁵. Узявши в 1990 рр. «дешеві» китайські кредити, Таджикистан тепер не в змозі розрахуватися за ними. Станом на 2017 р. «китайський» борг Республіки Таджикистан складав 1,2 млрд дол. Щоб вийти з боргової ями, таджицьке керівництво змушене шукати різні варіанти, віддаючи, приміром, китайським кредиторам на освоєння золоторудні запаси в родовищах «Верхній Камарз», «Тарор», «Джилау», «Чоре»⁷⁶.

⁷² Туркменистан и Китай довели объем товарооборота до 10 млрд. Долларов // СНГ сегодня. – 2018. – 10 февраля.

⁷³ Узбекистан и Китай намерены увеличить товарооборот в 7 с лишним раз. 21.09.2018. – [Електронний ресурс]: <http://kabar.kg/news/uzbekistan-i-kitai-namereny-uvlichit-tovarooborot-v-7-s-lishnim-raz/>

⁷⁴ Киргизия и Казахстан: китайские объятия все более тяжелы. 04.02.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.ritmearasia.org/news-2018-02-04-kirgizija-i-kazahstan-kitajskie-objatija-vse-bole-tjazhely-34778>

⁷⁵ Китай готови инвестировать в крупные промпредприятия в Таджикистане. 30.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://tj.sputniknews.ru/country/20181030/1027275146/tajikistan-china-investirovanie-krupnye-prompredpriyatiya.html>

⁷⁶ Таджикистан расплатился с Китаем золоторудным месторождением. 16.04.2018. – [Електронний ресурс]: <https://easdaily.com/ru/news/2018/04/16/tadzhikistan-rasplatilsya-s-kitaem-zolotorudnym-mestorozhdeniem>

Отже, на початку ХХІ ст. Китай розширив, поглибив, активізував економічну присутність у Центральній Азії. Ця політика стала головним елементом у реалізації стратегічних планів Пекіна в регіоні.

Поряд з економічними інтересами важливим компонентом зближення країн ЦА з Китаєм є позитивний імідж китайської моделі побудови «соціалізму з китайською специфікою». Ця модель викликала резонансну зацікавленість з боку еліт центрально-азійських країн пострадянського простору ефективністю, гнучкістю, чіткими і зрозумілими перспективами подальшого розвитку. Проблеми соціально-політичного розвитку Китаю у 80–90-ті рр. ХХ ст. багато в чому співпадали з проблемами, що виникли у колишніх середньоазійських республік після розпаду СРСР та певною мірою зберігаються понині. Сильним боком китайської економічної політики в ЦА, окрім гнучкої взаємодії на двосторонній основі та наявного значного фінансового ресурсу, є спроможність Пекіну запропонувати широкий спектр напрямів для співробітництва. Відносна слабкість промисловості та ресурсний характер економік країн ЦА створюють відповідне підґрунтя для розширеної економічної співпраці з Китаєм.

Виходячи із зазначеного, можемо спрогнозувати, що в майбутньому реалізовувана Китаєм політика може привести до посилення економічного впливу КНР на країни регіону та поставити під питання гегемонію в Центральній Азії Росії та США, що в майбутньому неминуче призведе до загострення суперництва між США, КНР і РФ у центральноазійському регіоні.

Інші пострадянські країни, зокрема Азербайджан та Грузія, розглядаються Пекіном здебільшого як транзитери китайських товарів до Європи в обхід Росії за Транскаспійським міжнародним транспортним маршрутом («Шовковий вітер»), який є одним з коридорів китайського проекту «Один пояс, один шлях».

Політика КНР щодо України на сьогоднішній день характеризується наступними чинниками: Пекін не засудив агресію Росії проти України, не підтримав західну політику санкцій проти РФ. Україна не перебуває у векторі «м'якої сили» Китаю, привертаючи увагу китайської сторони лише як одне з джерел ресурсів до Піднебесної (впродовж 2010 рр. понад 80% українського експорту в КНР складали мінерали та сільськогосподарські продукти). Обсяги торгівлі КНР з Україною надзвичайно малі з погляду Пекіна, що не дає підґрунтя Китаю інвестувати в Україну заради політичних дивідендів. Хоча КНР є одним з найбільших торговельних партнерів України (у 2018 р., за даними Держстату України, обсяг експорту товарів у КНР склав 2,2 млрд дол. США, імпорту – 7,6 млрд), проте частка України у зовнішній торгівлі КНР складає

лише 0,2%. Найбільш перспективними для України сегментами торгівлі з КНР є продукція АПК та ВПК.

Країни пострадянського простору входять до кола інтересів Китаю у рамках проголошеного китайським лідером Сі Цзіньпіном 2013 р. нового великого проекту «Один пояс – один шлях». Офіційною датою початку його реалізації вважається 2 грудня 2014 р., коли ЦК КПК і Держрада КНР прийняли «стратегічний план будівництва Економічного поясу Шовкового шляху і Морського шовкового шляху ХХІ ст.». До реалізації проекту планується залучити майже 65% світового ВВП. Ключове значення для здійснення ініціативи «Один пояс – один шлях» мають країни Центральної Азії та Росія. Саме через їхню територію проходять основні маршрути, що з'єднують Китай з ринками Європи, Близького Сходу і Північної Африки.

Поряд з КНР дедалі більшою стає присутність у країнах пострадянського простору Індії. Насамперед це стосується держав Центральної Азії та РФ. Індія посідає особливе місце серед країн постколоніального світу, адже від самих початків існування як незалежної держави вона торує власний шлях розбудови демократичного суспільства, розвитку економіки, зміцнення позицій у системі міжнародних відносин. Існування демократичних традицій, дотримання зважених принципів у зовнішньополітичній діяльності та успіхи в проведенні економічних реформ сприяли тому, що Індія нині є не лише визнаним лідером у південноазійському регіоні, а й одним з провідних гравців на геополітичній карті світу, позиції якого з кожним роком зміцнюються. Індія є економічно потужною країною. За даними Світового банку, 2017 р. вона посідала шосте місце у світі (після США, Китаю, Японії, Німеччини та Великої Британії) за рівнем ВВП – 2,6 трлн дол.⁷⁷. Динаміка щорічного приросту цього показника з початку 2000 рр. була досить стабільною, залишаючись у межах 6–6,5%⁷⁸, а у 2018 р., за даними Світового банку, він сягнув 7,3%⁷⁹.

ІТ-революція, розпочата в Індії у 1990 рр., вивела її на передові рубежі в глобальному масштабі. Так, у 2006 р. частка Республіки Індія становила вже дві третини обсягу світового ринку офшорних ІТ-послуг і половину обсягу ринку аутсорсингу бізнес-процесів⁸⁰. Частка Індії на

⁷⁷ Уся економіка світу в одній діаграмі. 16.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://landlord.ua/news/usia-ekonomika-svitu-v-odnii-diahrami-infohrafika/>

⁷⁹ Перга Т. Проблеми економічного розвитку Індії на початку третього тисячоліття // Індія: давнина і сучасність. Збірник наукових праць. – К., 2017. – Вип.2. – С.123.

⁷⁹ Світовий банк оприлюднив прогноз для світової економіки на 2018-2020 роки. 10.01.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vsemirnyy-bank-obnarodoval-prognoz-mirovoy-1515593854.html>

⁸⁰ Ткачева Н. В. Индийская ИТ-революция и индустрия аутсорсинга // Медиаскоп. – 2009. – №4.

світовому ринку комп'ютерних технологій зросла з 16,5% 2000 р.⁸¹ до 18,5% 2015 р.⁸². Третина висококваліфікованих комп'ютерних фахівців у світі є індійцями за походженням⁸³.

Важливу роль у формуванні політики Індії щодо пострадянських країн, зокрема, у визначенні пріоритетних напрямів співпраці відіграв попередній досвід індійсько-радянського співробітництва. У часи «холодної війни» Індія мала власне, чітко визначене місце в системі міжнародних відносин – одного з лідерів Руху неприєднання та партнера СРСР. Москва, починаючи з 1965 р., всіляко підтримувала Делі у збройних конфліктах з Пакистаном. До 90-х рр. XX ст. частка радянської бойової техніки становила майже 70% озброєння індійської армії⁸⁴. Розпад Радянського Союзу зачепив фундаментальні цінності індійського суспільства, пов'язані з ідеями соціалізму, що після краху СРСР виявилися дискредитованим. Зникнення СРСР стало унаочненням неефективності моделі соціалістичної економіки, до побудови якої прагнула Індія.

Індійські політики та науковці центристського спрямування приділяли значну увагу дослідженню моделей економічного розвитку пострадянським країн та їхнім зусиллям, спрямованим на перехід до ринкових відносин. На думку С. Кхилані, А. Кохлі, Б. Найара, а також лауреата Нобелівської премії А. Сена, не зважаючи на те, що уряди більшості колишніх радянських республік беззастережно пов'язали політичне майбутнє зі спробами здійснити економічні перетворення за західним зразком, у республіках колишнього СРСР були відсутні необхідні для втілення таких реформ механізми та інститути, не існувало прошарку підприємців та власників капіталів⁸⁵. Така недовіра до економіки країн пострадянського простору негативно вплинула на ставлення Індії до колишніх радянських республік після розпаду СРСР.

Як зазначає російський дослідник Ф. Юрлов, в індійському суспільстві існували два основні підходи до розвитку подій на пострадянському просторі. Прибічники першого сприймали розпад Радянського Союзу як наслідок об'єктивного історичного розвитку. Серед них були здебільшого представники ліберально-демократичних кіл. Ті,

⁸¹ Индия – IT-гуру нового века? 28.11.2000. – [Електронний ресурс]: http://www.cnews.ru/articles/indiya_itguru_novogo_veka

⁸² Аналитика: Индия — самый быстро развивающийся онлайн-рынок в мире. 23.09.2015. – [Електронний ресурс]: <https://roem.ru/23-09-2015/207711/india-sea/>

⁸³ Гхош М. Індія: розставляючи крапки над «і» / Посольство Індії в Україні. – К., 2002. – С. 2.

⁸⁴ Гаджиев, К.С. Геополитика: учебник для академического бакалаврата. – М., 2014. – С. 435–436.

⁸⁵ Sen A. The Argumentative Indian. Writings on Indian History, Culture and Identity. – New Delhi, 2006. – 432 p.

хто схилявся до другого підходу, бачили цей процес як деформацію і порушення ходу історії, як крок назад, як втрату цінностей соціалізму. Такі ідеї відстоювали індійські «ліві». При цьому, прихильники обох підходів погоджувалися з безпрецедентною важливістю змін у міжнародній системі як для Індії зокрема, так і для світової спільноти загалом⁸⁶.

Чимало індійських дослідників розглядали події в СРСР, передусім, як наслідок нездатності радянської тоталітарної системи задовольнити потреби народу⁸⁷. Інші, серед яких особливе місце займає індійський політолог К. Субхаш, вважали, що економіка СРСР зазнала краху через бюрократичні деформації та корупцію, котрі вразили всю систему, створену Й. Сталіним та вдосконалену Л. Брежнєвим. Важливим фактором, який спричинив розпад СРСР, на його думку, стали невинуваті військові витрати, які не мали нічого спільного із соціалістичною ідеологією⁸⁸.

Додатковим негативним чинником формування стратегії зовнішньої політики Індії щодо країн пострадянського простору виявилася нездатність індійського керівництва вчасно передбачити розпад СРСР і адекватно оцінити його політичні, економічні й безпекові ризики для Індії. Той факт, що Індія, на відміну від багатьох інших держав світу, не виступила із засудженням подій серпня 1991 р. в СРСР, на нашу думку, негативно відобразився на формуванні її відносин з країнами пострадянського простору. Більше того, напередодні краху СРСР, у листопаді 1991 р., з офіційним візитом до Радянського Союзу прибув голова МЗС Індії М. Соланкі, який зустрівся з ключовими фігурами як у керівництві СРСР (М. Горбачов, І. Сілаєв), так і в керівництві РРФСР (Б. Єльцин, Є. Гайдар, А. Козирєв), домовившись, зокрема, про продовження на наступні двадцять років дії Договору про мир, дружбу та співробітництво між Індією та СРСР від 1971 р.⁸⁹. Тому розпуск СРСР згідно з Біловезькими угодами вже 8 грудня 1991 р. став для Індії болючим ударом.

Найбільшу увагу на пострадянському просторі Делі приділяє Росії та країнам ЦА. На відміну від КНР, у політиці Індії в регіоні переважають безпековий та енергетичний фактори, у той час як економічний

⁸⁶ Юрлов Ф. Индия: на пути к глобальной державе. Внешнеполитические приоритеты, амбиции и проблемы // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 8. – С. 2–10.

⁸⁷ Еріка М. Китай і Індія посилюють свій вплив у Центральній Азії. 16.03.2012. – [Електронний ресурс]: <https://ukrainian.voanews.com/a/india-and-china-03-17-2012-142926775/918482.html>

⁸⁸ Синха Я. Многополярный мир – наша общая цель // Международная жизнь. – 2003. – № 3. – С. 46–50.

⁸⁹ Давидович Л. Політика Республіки Індія щодо країн пострадянського простору (1991–2004 р.р.): автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2011. – С.16.

чинник не відіграє надто помітної ролі. Цей підхід кореспондується зі сучасною безпековою політикою Індії, в основі якої лежить концепція «васудхайвакутумбакам» – «світ як велика родина», сутність якої полягає в тому, що всі держави світу, як члени єдиної родини, мають об'єднатись у боротьбі із загрозами, що виникають у процесі світової еволюції. Ця концепція базується на принципах плюралізму, синергізму та мирного співіснування⁹⁰.

Загалом можна виділити чотири основні вектори (складові) зовнішньої політики Індії на пострадянському просторі. *Перший вектор* пов'язаний зі співпрацею з Російською Федерацією, зокрема в рамках ООН, яка особливо активізувалася на початку ХХІ ст. Підтримка Росією ідеї постійного членства Індії в Раді Безпеки ООН була дуже важливою для Делі. У подальшому висока динаміка розвитку взаємовідносин між Індією та Росією як спадкоємницею СРСР у всіх сферах політичного та економічного життя, інтенсивна військово-технічна співпраця та проведення спільних індо-російських досліджень у галузі атомної енергетики вивели їх на новий рівень, який з жовтня 2001 р. став офіційно називатися «відносинами стратегічного партнерства»⁹¹.

Виходячи із сьогоденних даних, можна стверджувати, що відносини між Росією та Республікою Індія у військово-стратегічній сфері і надалі розвиваються, хоча це співробітництво не можна назвати безпроблемним. Так, 2009 р. Індія відмовилась від закупівлі російських Іл-78, а 2017–2018 рр. – від спільного виробництва чи закупівлі Іл-214, МіГ-29К та Су-57. Утім, у жовтні 2018 р. Росія й Індія уклали контракт на поставку індійським збройним силам п'яти ЗРК С-400 вартістю понад 5 млрд дол.⁹² Також сторони досягли домовленості про спільне виробництво російських вертольотів Ка-226 Т та про закупівлю чотирьох російських фрегатів для індійських збройних сил. Окрім того, було презентовано проект будівництва двох нових реакторів за російською технологією на АЕС у штаті Тамілнад⁹³.

Другий вектор стосується співпраці Індії з пострадянськими країнами ЦА в енергетиці. Тут Делі цікавить, передусім, забезпечення надійних шляхів постачання нафти та газу. Для цього Індією було підписано низку меморандумів про співпрацю в енергетичному секторі з Казахстаном, Туркменістаном, Узбекистаном. У лютому 2019 р. Націо-

⁹⁰ Синха Я. Указ. соч. – С. 46–56.

⁹¹ Декларация о стратегическом партнерстве между Российской Федерацией и Республикой Индией от 4 ноября 2000 г. – [Електронний ресурс]: <http://docs.cntd.ru/document/901783728>.

⁹² Росія й Індія уклали контракт на поставку комплексів С-400. 05.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-india-s-400/29527433.html>

⁹³ Індія та Росія підписали угоду про постачання зброї на мільярди доларів. 15.10.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28056079.html>

нальна компанія «Казахінвест» і найбільший енергетичний конгломерат Індії «NTPC Limited» підписали меморандум про співробітництво в проєктах будівництва сонячних електричних станцій, а також про участь індійських компаній у проєктах з модернізації діючих вугільних станцій на території Казахстану⁹⁴. У 2000 рр. Індію було підписано угоди про поставки газу з Туркменістаном і з Таджикистаном, що передбачали індійські інвестиції в деякі інфраструктурні проєкти, зокрема, у будівництво трубопроводу Туркменістан-Афганістан-Пакистан. До реалізації цього проєкту, втім, справа не дійшла через складну внутріполітичну ситуацію в Афганістані. Сьогодні Індія не входить до десятки найбільших інвесторів в енергетику країн ЦА, оскільки більшість декларованих спільних проєктів залишилась на папері. Відомий французький аналітик М. Ларюель із цього приводу констатує, що Індія втратила шанс стати впливовим гравцем в енергетичній сфері в Центральній Азії⁹⁵.

Щоправда в останній час Індія здійснює спроби реанімувати раніше заморожені проєкти. Так, на початку 2019 р. представники Індії спільно з Іраном та Росією підписали договір про співробітництво в організації транспортного коридору «Південь – Північ», який було заплановано майже 20 років тому назад для транспортування вантажів, минаючи завантажений Суецький канал⁹⁶. Утілення цього проєкту, з одного боку, дозволить майже вдвічі скоротити залізничний шлях постачання індійських вантажів через Іран, Кавказ та Росію в країни Балтійського регіону, з іншого, він розглядається індійським керівництвом як альтернатива китайському проєкту «Один пояс, один шлях».

Третій вектор стосується співпраці у фармацевтичній галузі. До 30% фармацевтичних продуктів надходить до Центральної Азії саме з Індії⁹⁷.

Четвертий вектор визначається бажанням Делі не залишатись осторонь інтеграційних процесів у регіоні ЦА та навколо нього. Так, у 2017 р. Індія приєдналася до Шанхайської організації співпраці, яка набуває все більшого значення як об'єднавчий та координаційний субрегіональний центр, стаючи, відтак, ще більш привабливим з погляду індійських інтересів.

⁹⁴ Астана и Нью-Дели подписали меморандум о сотрудничестве в энергетике. 13.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://easaily.com/ru/news/2019/02/13/astana-i-nyu-deli-podpisali-memorandum-o-sotrudnichestve-v-energetike>

⁹⁵ Laruelle M. Dynamiques migratoires et changements sociétaux en Asie centrale. – Paris, 2010. – P. 112

⁹⁶ Проект «Север-Юг»: РФ, Индия и Иран создают конкуренцию Суецкому каналу. 05.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://topwar.ru/153597-proekt-sever-jug-rf-indija-i-iran-sozdajut-konkurenciju-sujeckomu-kanalu.html>

⁹⁷ Еріка М. Зазнач. твір.

Відносини Індії з країнами Південного Кавказу є формальними, ситуативними. Співпраця з Вірменією одержала новий імпульс 2017 р., коли під час візиту до Єревану віце-президента Індії М. Ансарі було підписано угоди про співпрацю у воєнно-технічній, сільськогосподарській, машинобудівній, фармацевтичній галузях, у сфері інформаційних технологій⁹⁸.

Серед колишніх радянських республік-країн Східної Європи найбільш активну співпрацю Індія має з Україною. За даними Держстату України, у 2018 р. до України імпортовано індійських товарів на суму 617 млн дол. США. Індійський ринок для України є значно привабливішим: 2018 р. український експорт склав 2,1 млрд дол. США⁹⁹. Відносини з Молдовою і Білоруссю не є для Делі пріоритетними. Це стосується як політики, так і економіки. Так, у 2018 р. імпорт товарів з Індії до Білорусі склав 167 млн дол, експорт – 304 млн дол¹⁰⁰. До Молдови з Індії було імпортовано товарів на 31 млн дол, експортовано – лише на 332 тис. дол¹⁰¹.

Вагомий вплив на трансформаційні процеси в «мусульманських» країнах пострадянського простору здійснюють Туреччина та Іран. У нових незалежних державах, що виникли після розпаду СРСР, утворився своєрідний ідеологічно-ціннісний вакуум, зумовлений відмовою еліт і суспільств від ідеалів комунізму та пошуком нових орієнтирів. Такий стан відкрив вікно можливостей для Туреччини, яка не приховує претензій на роль одного з лідерів ісламського світу. У боротьбу за посилення впливу над південними регіонами колишнього СРСР під гаслом «спільної віри» включився й Іран. В умовах порушення балансу сил у регіоні та послаблення РФ відома з минулого конкуренція за впливи в Центральній Азії між Москвою, Анкарою (Стамбулом) і Тегераном актуалізувалась¹⁰².

Розпад СРСР, що виявився неочікуваним для правлячих еліт більшості центральноазійських республік, призвів до дестабілізації їх внутрішнього становища, поставивши перед складним зовнішньополі-

⁹⁸ Арутюнян С. Армения и Индия обсуждают военно-техническое сотрудничество. 26.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://rus.azatutyun.am/a/28453394.html>

⁹⁹ Географічна структура зовнішньої торгівлі послугами у 2018 році. – [Електронний ресурс]: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/gsztp/xls/gsztp_4k2018_u.xls

¹⁰⁰ Данные о внешней торговле Республики Беларусь по отдельным странам в 2018 году. – [Електронний ресурс]: <http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/statistika-vneshneekonomicheskoy-deyatelnosti/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/operativnye-dannye/dannye-o-vneshney-torgovle-respubliki-belarus-po-otdelnym-stranam/>

¹⁰¹ Внешняя торговля Республики Молдова (2016-2018). – [Електронний ресурс]: http://statistica.gov.md/public/files/serii_de_timp/comert_exterior/serii_infraanuale/Com_Ext_2016_2018.zip

¹⁰² Шеръязданова К.Г. Зигзаги внешней политики Турции. – [Електронний ресурс]: <http://credonew.ru/content/view/1132/67>

тичним вибором. Однак вибір подальшого цивілізаційного розвитку в новоутворених держав регіону був не такий широкий, як це могло здатися на перший погляд. Він коливався між ісламізацією усіх сторін суспільно-політичного життя за зразком Ісламської Республіки Іран та створенням світських республік з ісламською специфікою за турецьким прикладом. І Туреччина, і Іран були зацікавлені в поширенні власної моделі розвитку на регіон.

У лютому 1992 р. на зустрічі з президентом США Дж. Бушем-старшим у Вашингтоні тогочасний прем'єр-міністр Туреччини С. Демірель заявив про готовність його держави взяти участь у розвитку нових тюркських держав, запропонувавши їм більш наближену до сучасності модель ісламу, ніж фундаменталістські варіанти мусульманського суспільства, подібні до того, що панує в Ірані. 17 лютого 1992 р. газета «Times» зазначала із цього приводу: «побоювання поширення ідей фундаменталізму в Центральній Азії змусили Вашингтон підтримати політику Анкари щодо цього регіону»¹⁰³.

Відтак, Туреччина й Іран розпочали боротьбу за розширення присутності та посилення впливу на пострадянському просторі в його «мусульманській» частині. Тегеран при цьому робив ставку на ісламське начало як визначальний елемент історичного минулого центральноазійських республік, Анкара – на спільне тюркське походження. Турецькі лідери постійно акцентували увагу на етнічній, мовній, культурній спільності тюркських народів, певною мірою відроджуючи ідеї об'єднання Турану – світу тюркомовних народів, які займають територію «від західного Китаю до східного узбережжя Середземного моря»¹⁰⁴. Турецький політолог О. Аслан сформулював цю ідею дуже чітко: «мова, якою ми користуємося від Мюнхена до Китаю, не англійська і не якась інша, а саме турецька... Ми повинні готуватися до Союзу турецьких держав, для мільйонів співвітчизників Туреччина повинна стати старшим братом і лідером»¹⁰⁵.

Політика Туреччини щодо простору колишнього СРСР була досить продуманою, передбачаючи проникнення до регіону Центральної Азії та на Південний Кавказ по кількох лініях: політичній, економічній, ідеологічній. Анкара використовувала як можливості державного апарату, так і потенціал приватного турецького бізнесу, а також ресурси різноманітних громадських, релігійних та політичних організацій.

¹⁰³ Цит. за: Beddoes L. M. CentralAsia // Economist. – 1998. – Vol. 346. – №8054. – Р. 1.

¹⁰⁴ Гаджиев А.Г. К вопросу о значении Турции на международной арене. 31.07.2010. – [Електронний ресурс]: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/31-07-10.htm>

¹⁰⁵ Aydin M. Contending Agendas for the Black Sea Region: A Turkish Alternative // Sarem Journal of Strategic Studies. – 2010. – № 14. – January. – Р. 32.

Так, ще в грудні 1990 р. Туреччина скликала в Стамбулі Міжнародний курултай Туркестану, на якому в центрі уваги опинилися «зовнішні тюрки», зокрема, й колишні радянські¹⁰⁶. 1992 р. у структурі турецького МЗС було створено окремий підрозділ – Агентство тюркської співпраці та розвитку (ТІКА), яке мало опікуватися питаннями економічної, культурної та технічної співпраці, та Центр культури і мистецтв. Основним напрямом діяльності ТІКА стало надання економічної допомоги, розвиток спільних проектів і програм, регулювання правових, технічно-економічних, соціальних, екологічних питань співпраці з тюркськими країнами¹⁰⁷. До пріоритетних завдань ТІКА входить сприяння структурним і ринковим перетворенням, швидкій інтеграції тюркських народів у світове господарство. При виконанні цих функцій представники ТІКА залучають до участі в окремих проєктах міністерства, підприємства та банки, співпрацюють з міжнародними організаціями, включаючи ООН, і структурами іноземних держав.

У березні 1992 р. С. Демірель заявив, що Туреччина стане «культурним центром та історичним магнітом для новоутворених держав»¹⁰⁸. Починаючи з 1993 р., у Туреччині на регулярній основі проводяться зустрічі з керівниками тюркських держав ЦА для консультацій та здійснення спільних зовнішньополітичних акцій. За прямої та опосередкованої підтримки з боку державного керівництва та відповідних відомств у Туреччині активізувалися громадські організації, земляцтва, громади, фонди, що мали на меті встановлення та розвиток контактів, реалізацію спільних проєктів з громадськістю «мусульманських» країн СНД та республік у складі РФ.

Стимулюючи роль у появі й активізації подібних організацій відіграла на початку 1990 рр. публічна позиція вищого керівництва Туреччини. 1992 р. президент Туреччини Т. Озал проголосив XXI ст. «століттям Туреччини», а С. Демірель на XII Всесвітньому економічному форумі у Давосі 1992 р. заявив, що після розпаду СРСР «від Адріатики до Китайської стіни виник великий тюркський світ», опіку над яким Анкара готова взяти на себе. 1994 р. у виступі на організованій агентством ТІКА конференції «Євразія в наші дні» С. Демірель, який на той час став президентом Туреччини, окреслив той світ, який вважав євразійським: «Йдеться, передусім, про тюркомовні республіки або про

¹⁰⁶ Мамантов Г.И. Современная Турция и её ориентиры. – Ростов на Дону, 2001. – С.237.

¹⁰⁷ Шлыков П. В. Политический ислам в Турции: поиски новой идентичности // Востоковедение. – 2008. – № 4. – С. 62–63.

¹⁰⁸ Bal I. Rise of Turkey as a Model in International Relations in Post Cold War Era and American Ratification // Eurasian Studies. – 2000. – № 18. – P. 127–136.

сусідів Туреччини», наголосивши на тому, що його країна «не прагне ані до пантюркізму, ані до панісламізму», і зазначивши, що «у жоден з періодів своєї історії велике тюркське співтовариство, яке населяє територію від Адріатики до Китайського моря, не існувало як єдина держава»¹⁰⁹.

У найбільш концентрованій формі бажаний для Анкари формат взаємин Туреччини з тюркськими пострадянськими державами охарактеризував колишній міністр Туреччини зі зв'язків з тюркомовними республіками СНД А. Чей. 19 січня 2000 р. в інтерв'ю агентству «Рейтер» він заявив, що Турецька республіка як спадкоємниця великої Османської імперії має утворити союзне об'єднання з Азербайджаном, Казахстаном, Узбекистаном, Киргизстаном, Туркменістаном навіть ціною посилення конфронтації з Росією, бо Росія надто слабка, щоб протистояти нам¹¹⁰.

Український науковець О. Ірхін вважає, що турецьку економічну і гуманітарну експансію, яка здійснювалася з метою консолідації тюркських держав, доцільно розділити на два етапи: 1) 1992–1997 рр. – час активної експансіоністської політики Туреччини; 2) з 1997 р. – усвідомлення турецькою елітою обмеженості своїх матеріальних ресурсів і початок відновлення економічного і політичного потенціалу РФ у регіоні¹¹¹.

На нашу думку, основною причиною зміни турецької політики на пострадянському просторі стало все ж не посилення економічного і політичного потенціалу РФ у регіоні, а зміна турецького керівництва після перемоги на парламентських виборах 1995 р. ісламістської Партії благоденства на чолі з Н. Ербоканом. Саме з цього моменту змінюється вектор турецької зовнішньополітичної орієнтації з пантюркістського «кемалізму» на «османізм» з відповідною переорієнтацією вектору на країни Балканського півострова і Північної Африки як колишні території Османської імперії¹¹².

Розвиток нової політики продовжився після приходу до влади 2002 р. Партії справедливості та розвитку (наступниці Партії благоденства) на чолі з Р. Ердоганом. Одним з її провідних прибічників у державних органах став А. Давут-оглу, тодішній головний радник із зовнішньополітичних питань прем'єр-міністра, сама ж вона отримала

¹⁰⁹ Надеин-Раевский В. Турция, Россия и тюркоязычные народы после распада СССР // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – №4. – С.44.

¹¹⁰ Ирхин А.А. Внешнеполитическая стратегия США в отношении Турецкой Республики: дис.... канд. політ. наук. – К., 2006. – С.123–125

¹¹¹ Там же. – С. 34–39.

¹¹² Кулешова К. Вплив турецької моделі зовнішньої політики на політику держав пострадянського простору // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 93. – Ч. 1. – С. 152–153.

назву «неоосманізм». В її основу було покладено погляд, згідно з яким за умов руйнування звичної конфігурації світу й системи міжнародних відносин Туреччина отримує історичний шанс відновити позиції в межах колишньої Османської імперії: у Північній Африці, на Близькому Сході та Балканах. Сам А. Давут-оглу назвав нову політику Туреччини: «нуль проблем із сусідами». Анкара прагнула до зменшення воєнно-політичної залежності від США та Ізраїлю, а також до активізації економічної експансії до держав регіону з метою посилення свого впливу та закріплення за собою статусу регіонального лідера¹¹³.

Розуміння й підтримки ані в Центральній Азії, ані на Кавказі ідеї і гасла, пов'язані зі створенням нового тюркського союзу під проводом Анкари як «старшого брата», не знайшли. Пантюркістський проєкт не викликав у місцевих еліт ентузіазму, передусім, через відверте небажання знову перетворюватися на «молодших братів». Саме тому лідери тюркських держав ЦА вкрай обережно підходили до ідеології пантюркізму. Зокрема, президент Казахстану Н. Назарбаєв казав: «у нас були такі ідеї. Багатьом здавалося, що Туреччина зможе розв'язати наші проблеми. Це означало відмовитися не лише від щойно здобутої незалежності, розірвати традиційні стосунки зі сусідами, а й замість одного «старшого брата» посадити собі на шию іншого... Я запропонував відновлювати втрачені зв'язки цивілізовано, поважаючи щойно здобуту незалежність, суверенітет кожної держави»¹¹⁴.

Нині Анкара змістила акценти з ідеологічних питань на питання практичні, дещо послабивши пантюркістську риторику й узявши на озброєння тактику, побудовану на принципах так званої «realpolitik». Зокрема, турецький бізнес брав активну участь у переносі столиці Казахстану з Алма-Ати до Акмоли (Астани). На початку ХХІ ст. у центральноазійському регіоні діяло понад 2,5 тис. турецьких підприємств, обсяг турецьких інвестицій складав 8,4 млрд дол., а загальна сума будівельних контрактів – 4 млрд дол.

Особливу увагу Туреччина приділяє Республіці Туркменістан, яка є цікавою для Анкари, передусім, з погляду участі Туреччини в реалізації китайського проєкту «Один пояс – один шлях». Південний маршрут проєкту має йти по акваторії Каспійського моря, в чому Туреччина дуже зацікавлена. Для його реалізації турецькі компанії беруть участь у будівництві інфраструктури в п. Туркменбаши, уже

¹¹³ Павленко В., Бочарніков В., Свешніков С. Політика безпеки і воєнно-політичні відносини Туреччини // Наука і оборона. – 2015. – №1. – С.5.

¹¹⁴ Волович О. Між Сходом і Заходом. Туреччина на європейсько-азійському роздоріжжі // Політика и час. – 1998. – №8. – С.24-27.

вклавши в неї 2 млрд дол¹¹⁵. Також турецькі економісти та бізнесмени були радниками президентів Туркменістану С. Ніязова та Казахстану Н. Назарбаєва¹¹⁶.

Тривала історія відносин Туреччини та РФ традиційно характеризується геополітичною конкуренцією, переважно зосередженою на Кримі, Південному Кавказі та Близькому Сході. Однак, нинішнє керівництво Турецької Республіки намагається посилити співробітництво з Росією, що можна пояснити не лише трансформацією національних інтересів, а й знаходженням спільної мови між лідерами держав на особистому рівні. Туреччина ініціює більш активну участь у низці міжнародних організацій за участі країн пострадянського простору. Так, зокрема, Анкара не приховує бажання підвищити свій статус у ШОС навіть ціною відмови від претензій на членство в ЄС, з 2016 р. офіційно заявляючи про готовність змінити статус партнера по діалогу в ШОС (з 2012) на статус спостерігача¹¹⁷. До останнього часу ці наміри не знаходили розуміння з боку РФ, можливо, через розбіжність позицій з питань врегулювання сирійського конфлікту.

Також Туреччина оголосила про намір увійти до зони вільної торгівлі в рамках ЄАЕС, проте й у цьому питанні реакція Росії виявилася стриманою попри очевидні переваги для останньої¹¹⁸. Основною причиною побоювань РФ є, на нашу думку, велика регіональна вага Туреччини, яка спільно з дружнім їй Казахстаном (а в перспективі – і з Азербайджаном) потенційно може створити певну противагу РФ у рамках інтеграційних об'єднань за участі пострадянських країн. Утім, цей чинник не заважає РФ та Туреччині розглядати двосторонні відносини з урахуванням довгострокової перспективи, про що свідчить масштаб і тривалий характер спільних російсько-турецьких проєктів («Південний потік», АЕС «Аккую»)¹¹⁹.

Ісламська Республіка Іран одразу після розпаду СРСР на початку 90-х років ХХ ст. значно активізувала свою діяльність у нових державах Центральної Азії, насамперед у Таджикистані, Узбекистані та Туркменістані, намагаючись освоїти нові ринки збуту, а також забезпечити контроль над маршрутами експорту центральноазійських енергоресурсів.

¹¹⁵ Юлдашева Г. Центральная Азия в современных турецко-иранских отношениях // Центральная Азия и кавказю. – 2014. – Т. 17. – Вып. 4. – С.46.

¹¹⁶ Международные отношения в Центральной Азии / под. ред. А.Д. Богатурова. – М., 2018. – С. 273–274.

¹¹⁷ Не ЄС а ШОС: зміна зовнішньополітичного курсу Туреччини? 04.02.2013. – [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/17WVj>

¹¹⁸ Павленко В., Бачарніков В., Свешніков С. Зазнач. твір. – С.7.

¹¹⁹ Шерьязданова К.Г. Указ. соч.

Іншою складовою політики Ірану в регіоні ЦА є ідеологія. На думку російського експерта О. Князева, одним з важливих ідеологічних концептів зовнішньої політики Ірану є «експорт ісламської революції»¹²⁰. З. Бжезінський у книзі «Велика шахівниця» писав: «...відродження ісламу в Середній Азії стало органічною складовою прагнень нинішніх правителів Ірану»¹²¹. Утім, для практичної реалізації такого «експорту» існують вагомі перешкоди: шийтська доктрина Ірану є не зовсім прийнятною в регіоні, в якому переважають суніти.

Винятком тут є Таджикистан, етнокультурна та мовна близькість Ірану з яким зумовила більш високий порівняно з іншими країнами ЦА рівень взаємин двох держав. Заснований на цій близькості особливий характер ірано-таджицьких відносин став одним з важливих факторів розширення сфери політичного та ідеологічного впливу Тегерану¹²². Крім того, керівництво Ірану у 1990-х рр. намагалось активно використовувати у власних інтересах боротьбу в Таджикистані між колишньою комуністичною партноменклатурою на чолі з Р. Набієвим і «демоісламською» опозицією, підтримуючи останню¹²³. Перемога світських сил на чолі з Е. Рахмоном (примирення 1997 р.) послабила вплив Ірану на політичні процеси в Таджикистані.

Претензії Тегерану на домінування в Таджикистані зустрічають опір і з боку Росії. Значне невдоволення Москви викликає спільний таджицько-іранський проект з будівництва залізниці та ЛЕП через територію Афганістану та Пакистану протяжністю в 1000 км від Рогунської ГЕС, в якій Іран висловив готовність вкласти 500 млн дол¹²⁴.

Іранський політичний істеблішмент продовжує розглядати Таджикистан не просто як важливого партнера в регіоні, а й як частину «Великого Ірану». Вагому роль у просуванні іранських інтересів відіграє переважно ідеологічний концепт «Арійської єдності», який передбачає інтеграцію іраномовних держав регіону та створення в перспективі етноорієнтованої осі: Тегеран – Кабул – Душанбе. Як зауважував з цього приводу у 2006 р. президент Ірану М. Ахмадинежад, «у нас усе повинно бути єдиним – економіка, культура та мистецтво; треба зняти

¹²⁰ Князев А. Региональная стратегия Ирана в Центральной Азии – эволюция и приоритеты 11.07.2011. – [Електронний ресурс]: http://www.http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5930

¹²¹ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів; Івано-Франківськ, 2010. – С.47–48.

¹²² Белокреницкий В. Геополитическая вертикаль в сердце Азии // Pro et Centra. – 1997. – №2. – С.18.

¹²³ Орлова Т. Історія пострадянських країн. Підручник. – К., 2014. – 502 с.

¹²⁴ Дорошко М.С., Шпакова Н.В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. – К., 2011. – С.177.

всі перешкоди, які нас розділяють»¹²⁵. Важливою є й інша теза цього ж політика, висловлена на зустрічі з міністром закордонних справ Таджикистану Х. Заріфі 28 червня 2013 р.: «безпека Таджикистану й Афганістану залежить від Ірану, а безпека Ірану залежить від безпеки у цих державах»¹²⁶.

Ірано-таджицькі відносини нині перебувають у складній фазі розвитку. Це пов'язане з тим, що у 2017 р. Таджикистан виступив проти вступу Ірану до ШОС. Офіційною причиною цього кроку стало надання Іраном притулку лідеру опозиційної Партії ісламського відродження Таджикистану М. Кабірі, якого вдома було звинувачено в тероризмі і підготовці збройного виступу¹²⁷. Фактично Тегеран продовжує лінію на підтримку ісламської опозиції в Таджикистані. Росія як один з основних гравців у ШОС виступає посередником у примиренні між двома сторонами.

Специфіку ірано-туркменських відносин зумовлено сусідством держав. На нашу думку, головна особливість взаємин між Туркменістаном та Іраном полягає в тому, що взаємна привабливість базується на відсутності іншого вибору. Зокрема, для Ірану чималий інтерес становить офіційно закріплений з 1995 р. постійний нейтралітет як основа зовнішньої політики Туркменістану. Наслідком цього є дистанціювання Ашгабада від участі в міжнародних блокових структурах, що певним чином забезпечує північний кордон Ірану.

Відносини Туркменістану та Ірану формуються на основі економічної доцільності за повного ігнорування керівництвом обох держав політичних проблем. У Туркменістані працюють представництва понад двохсот іранських фірм, будується близько сотні промислових об'єктів. Іран є найбільшим імпортером туркменської нафти та електроенергії, другим після КНР імпортером газу¹²⁸. Утім, і в економічній сфері відносини держав не позбавлені проблем і суперечностей. Так, 2015 р. Іран виступив проти будівництва Транскаспійського газогону по дну Каспійського моря, в якому зацікавлений Туркменістан. Мотиви такої позиції слід шукати у побоюваннях іранської сторони, що газогін зашкодить іранським пропозиціям щодо розмежування Каспійського моря. До того ж, Іран сам розраховує в перспективі вийти на європейський газовий ринок, і зайві конкуренти йому не потрібні.

¹²⁵ Цит. за: Захарченко А. Ісламський чинник у світовій політиці. – Одеса, 2016. – С.35.

¹²⁶ Абдулло Р. Президенты Ирана и таджикско-иранские отношения // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – Т. 16. – Вып. 3. – С.197–200.

¹²⁷ Персидский барьер: преодолет ли Иран сопротивление Таджикистана в ШОС. 29.06.2018. – [Електронний ресурс]: <https://tj.sputniknews.ru/analytics/20180629/1025974239/shos-blok-chleny-organizacii-iran-tajikistan.html>

¹²⁸ Дорошко М.С., Шпакова Н.В. Зазнач. твір. – С.182.

Загалом іранську центральноазійську політику слід охарактеризувати як достатньо збалансовану. Рубежем, який дозволяє вести мову про її корекцію, можна вважати 2005 р., коли до влади в Ірані прорвалися неоконсерватори на чолі з М. Ахмадинежадом. У зовнішній політиці вони синтезували кілька парадигм з попереднього періоду: досягнення статусу регіональної держави (доктрина останнього шаха Ірану М. Пехлеві, 1941–1979 рр.), максимум прагматизму в економіці (концепція президента А. Хашемі-Рафсанджані, 1989–1997 рр.), послідовна інтеграція у світову економіку (ідеї президента М. Хатамі, 1997–2005 рр.). Щодо держав ЦА ці стратегії на сучасному етапі реалізуються з урахуванням досвіду розвитку країн регіону в пострадянський період¹²⁹.

Важливе місце в політиці Ірану в Центральній Азії приділяється зміцненню регіональної економічної співпраці. Пріоритетами тут залишаються транспорт, енергетика, торгівля, а також екологія (з прив'язкою до Каспію)¹³⁰. Подібна політика свідчить про схильність нинішнього іранського керівництва до проведення «realpolitik», а не якоїсь форми релігійного месіанства.

Вплив Афганістану на країни пострадянського простору до недавнього часу недооцінювався, хоча на сьогоднішній день ця держава дедалі більше впливає на економіку та соціальну сферу країн Центральної Азії, і цей вплив може нести в собі низку ризиків для регіону. Громадянські війни, що тривають з 1978 р., не дозволили Афганістану провести реформування національної економіки, яка так і лишилася глибоко архаїчною. Вона й досі зосереджена на традиційному сільському господарстві, яке не дає високих прибутків, проте дозволяє задовольнити мінімальні життєві потреби населення.

Безкінечні війни спровокували «локальну мілітаризацію»: польові командири, які утримували владу на місцях, потребували зброї. Не маючи можливості оплатити її звичайним шляхом, племенні вожді й командири стали заохочувати виробництво наркотиків. Унаслідок цього в Афганістані було сформовано «наркоекономіку», в якій прямо чи опосередковано задіяна половина населення країни. На початок 2000-х рр. близько 75% всього героїну у світі виготовляється з вирощеного в Афганістані опіуму¹³¹. З цього часу в Афганістані поблизу таджицького кордону починає створюватися ціла мережа лабораторій з виробництва героїну.

¹²⁹ Захарченко А. Знач. твір. – С.35.

¹³⁰ Юлдашева Г. Указ. соч. – С.51–54.

¹³¹ Международные отношения в Центральной Азии. – С. 385.

Пострадянський простір, насамперед країни Центральної Азії, цікавлять афганських наркоторговців як маршрути транзиту наркотичних речовин. За даними управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), через ці країни нині експортується половина всіх виготовлених в Афганістані наркотичних засобів¹³². Найбільша їхня частина йде по наркотрафіку через Туркменістан, кордон якого з Афганістаном майже прозорий. Контрабанда наркотиків іде й по території Таджикистану й Узбекистану, в основному в напрямку Хорог – Ош. Далі наркотики потрапляють до Киргизії й Казахстану, а потім – до Росії та Європи¹³³. Цьому сприяє і прозорий російсько-казахстанський кордон, через який на територію Росії надходить основна кількість наркотичних засобів. За даними МВС РФ, до Росії через Казахстан щороку потрапляє 93% марихуани, 85% гашишу, 78% опію. Усе це призводить до тяжких наслідків, пов'язаних зі зростанням кількості наркозалежних. За оцінками ООН, у 2018 р. кількість наркозалежних у Казахстані склала 80–100 тис., у Таджикистані – 45–55 тис., в Узбекистані – 65–91 тис. осіб¹³⁴.

Щоб якось справитися з ситуацією, пострадянські країни Центральної Азії 1996 р. приєдналися до Конвенції ООН про наркотики, психотропні речовини і незаконний обіг наркотиків. Крім того, по лінії ООН з травня 1996 р. діє Меморандум про співпрацю в боротьбі з наркотрафіком, підписаний Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, Киргизією і Туркменістаном. На його основі в тому ж році було схвалено регіональну програму співробітництва у сфері боротьби з наркотиками. ООН намагається реалізовувати проекти з виявлення масштабів культивування опіумного маку і коноплі в Казахстані, Киргизії і Таджикистані¹³⁵. Поряд з цим 2006 р. Казахстан, Узбекистан, Киргизія уклали угоду про створення Центральноазійського регіонального інформаційного та координаційного центру (ЦАРИКЦ). Одним з напрямів діяльності цієї структури є збір і аналіз оперативної інформації щодо незаконного обігу наркотиків, а також координація регіональних правоохоронних заходів у цій сфері¹³⁶.

¹³² Афганский наркотрафик без границ. 07.04.2018. – [Електронний ресурс]: <https://topwar.ru/139375-afganskiy-narkotrafik-bez-granic.html>

¹³³ Князев А. К истории и современному состоянию производства наркотиков в Афганистане и их распространение в Центральной Азии. – Бишкек, 2004. – С. 234–238.

¹³⁴ Международные отношения в Центральной Азии. – С.387.

¹³⁵ Волошенко І. Проблема наркотрафіку в пострадянських країнах Центральної Азії // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 101. – Ч. І. – С. 91–92.

¹³⁶ ЦАРИКЦ: Укрепляя Межрегиональное Сотрудничество по Противодействию Незаконному Обороту Наркотиков. – [Електронний ресурс]: https://www.unodc.org/centralasia/en/news/caricc_enhancing-inter-regional-counternarcotic-cooperation-ru.html

На практиці це співробітництво розвивається досить складно. Основною причиною невдач у боротьбі з наркоторгівлею є слабка захищеність кордонів між Афганістаном та Туркменістаном і Таджикистаном. Відносно надійно захищеним є лише узбецько-афганський кордон по р. Амудар'я. За оцінками ЗМІ, у пострадянських країнах Центральної Азії багато працівників митних служб тією чи тією мірою причетні до наркоторгівлі. Пункти догляду і контролю на кордонах і транспортних магістралях виявилися малоефективним заслоном на шляху транспортування наркотиків¹³⁷.

Наркобізнес у країнах Центральної Азії тісно пов'язаний з екстремістськими організаціями, передусім, з Ісламським рухом Узбекистану, які на початку 2000 рр. контролювали до 70% центральноазійської наркоторгівлі¹³⁸. Наркобізнес прагне контролювати державну владу або суттєво впливати на неї. Таким чином афганські «наркоекономіка» та наркотрафік стали реальною загрозою внутрішній безпеці і стабільності більшості країн пострадянського простору, насамперед держав Центральної Азії та Росії.

Загалом можемо констатувати, що на тлі складних трансформаційних процесів, які переживають пострадянські країни, у регіоні Центральної Азії помітно зростає роль та вплив КНР, Індії, Туреччини, Ірану та Афганістану. Формуючи свою зовнішню політику щодо країн пострадянського простору, кожна з них намагається реалізувати свої геополітичні, економічні, а Туреччина та Іран ще й релігійно-духовні інтереси. Сукупність цих впливів значно посилила зв'язки центральноазійських країн з провідними країнами Азії, спричинивши значні інфраструктурні трансформації в них та відкривши нові зовнішньополітичні вектори розвитку.

5.3. Моделі економічних і політичних реформ у державах Центральної Азії в умовах сучасних глобальних викликів

Політичні та соціально-економічні реформи на пострадянському просторі реалізовувались у різних формах та за різними моделями – від запозичення зарубіжного досвіду до пошуку власного «особливого» шляху. Саме таким «особливим» шляхом пішли усі п'ять центральноазійських держав.

¹³⁷ Международные отношения в Центральной Азии. – С. 385.

¹³⁸ Всесвітня Доповідь про наркотики (World Drug Report) / Управління ООН по наркотикам і злочинності (ЮНОДК). – [Електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/drug2010.pdf>.

Видатний американський дослідник Ф. Фукуяма у 2016 р. спрогнозував, що невдовзі Центральна Азія з периферії глобальної економіки перетвориться на один з її центрів¹³⁹. І дійсно, сьогодні можна спостерігати значне посилення зацікавленості центральноазійським регіоном з боку багатьох центрів прийняття рішень і в Європі, і в Азії, і в Сполучених Штатах Америки. Стратегії, спрямовані на просування своїх інтересів у Центральній Азії, активно розробляють і використовують Росія (CAEC), Індія (Connect Central Asia), Китай (Новий Шовковий шлях), США (C5+1 Regional dialogue), Європейський Союз. Крім того, високу зацікавленість у розширенні своєї присутності в регіоні проявляють Іран, Південна Корея і Туреччина.

У цьому зв'язку країни центральноазійського регіону отримали нові можливості, однак одночасно з'являються і нові виклики, пов'язані з позицією різних політичних акторів, що проявляють себе в регіоні. «Незважаючи на наявність реальної деструктивної бази для такого роду прогнозних моделей – сьогодні Центральна Азія досі зберігає певну стійкість (не зважаючи на об'єктивний комплекс внутрішніх проблем розвитку та зовнішніх викликів, що постійно змінюються)»¹⁴⁰.

Вирішення політичних та соціально-економічних завдань ускладнюється не лише суперечливим зовнішнім впливом, а й проблемами інституційного характеру всередині країни. А внутрішні політичні та соціально-економічні питання накладаються на історично зумовлені непрості відносини між усіма державами Центральної Азії.

Такий складний спектр проблем породжує безліч прогнозів щодо майбутнього центральноазійського регіону. Серед найпопулярніших з них – кризи у випадку передачі влади, порушення балансу сил в елітах і, як наслідок, масові заворушення. На даний момент усі країни Центральної Азії успішно пройшли цей етап і питання транзиту влади наразі не стоїть. У всіх державах регіону (за виключенням Киргизстану) станом на кінець 2010-х рр. зберігається високий ступінь консолідації політичної еліти, слабкий ступінь інституціоналізації та сильна роль неформальних інститутів. Клани все ще залишаються важливим фактором громадської організації і політичного життя країн Центральної Азії. В умовах специфічного розвитку політичних інститутів, характерного для всіх країн регіону, неформальні клани

¹³⁹ Fukuyama F. Exporting the Chinese Model / Project Syndicate. – [Електронний ресурс]: <https://www.project-syndicate.org/onpoint/china-one-belt-one-road-strategy-by-francis-fukuyama-2016-01?barrier=accesspaylog>

¹⁴⁰ Центральная Азия 2027: меняющийся стратегический ландшафт. Вероятные сценарии на десять лет вперед / Т.Т. Шаймергенов, М.А. Абишева. – Астана, 2017. – С.10.

є виразником інтересів різних верств суспільства на державному рівні.

Здійснення реформ у політичній та соціально-економічній сферах у країнах Центральної Азії напряду залежить від подолання корупції, фактично підтримуваної сильною виконавчою владою та залежною від неї судовою системою.

Згідно з Індексом сприйняття корупції¹⁴¹, який щорічно складається Transparency International, держави Центральної Азії оцінюються експертами наступним чином:

Таблиця 13. Місце країн Центральної Азії у світовому рейтингу сприйняття корупції

Країна	2018 рік	2017 рік	Місце
Казахстан	31	31	124
Киргизстан	29	29	132
Таджикистан	25	21	152
Узбекистан	23	22	158
Туркменістан	20	19	161

Казахстан прийняв нову Антикорупційну стратегію на 2015–2025 рр., орієнтовану на скорочення рівня корупції в таких сферах, як державна служба, квазидержавний сектор, приватний сектор, судові та правоохоронні органи. У рамках реалізації цієї політики було здійснено кілька інституційних реорганізацій антикорупційного органу. Під час останньої, у 2016 р., було утворено Агентство в справах державної служби та протидії корупції, в рамках якого діє Національне бюро з протидії корупції.

Казахстан, як і майже всі держави Центральної Азії, є учасником Стамбульського плану дій з боротьби проти корупції з 2004 р. СПД підтримує антикорупційні реформи в Азербайджані, Вірменії, Грузії, Казахстані, Киргизстані, Монголії, Таджикистані, Узбекистані та Україні за допомогою оцінок і постійного моніторингу зусиль країн з реалізації рекомендацій на підтримку виконання Конвенції ООН проти корупції.

У доповідях СПД формуються рекомендації щодо подолання корупції в кожній з країн. Так, у липні 2018 р. у проміжній доповіді щодо

¹⁴¹ Corruption perceptions index 2018 / Transparency International. – [Електронний ресурс]: <https://www.transparency.org/cpi2018>

Казахстану було зазначено, що з 29 рекомендацій лише з 1 досягнуто «значного прогресу», 10 – «прогресу», а 18 рекомендацій позначили як такі, що «не досягли прогресу»¹⁴².

Складна ситуація у цій сфері і в Киргизстані. 19 лютого 2019 р. президент Киргизстану С. Жеенбеков, який займає цю посаду з листопада 2017 р., відправив у відставку директора антикорупційної служби Державного комітету національної безпеки. Він різко розкритикував співробітників антикорупційних органів та доручив посилити боротьбу з «перевертнями в погонах». Проте, на думку киргизьких дослідників, заява С. Жеенбекова і звільнення чиновників – це спроба позбавитися впливу свого попередника А. Атамбаєва і поставити в силових структурах свої кадри. Серед тих співробітників силових відомств, які потрапили під хвилю звільнень, є як і ті, хто дійсно викликав серйозні підозри в корумпованості, так і високопрофесійні кадри. Наприклад, справа Р. Матраїмова (якого в народі назвали Раїм-мільйон), колишнього заступника митної служби, звільненого з посади ще в листопаді 2017 р. Однак станом на 2019 р. уряд і суд не визначилися, чи повернути йому посаду. Президент доручив перевірити його прибутки, однак у відомстві, яке буде займатися цією справою, працює молодший брат відстороненого чиновника. При цьому секретар Ради безпеки Киргизстану Д. Сагинбаєв заявив, що не вважає, що такий факт може завадити справедливому слідству.

З іншого боку, колишній прем'єр-міністр Киргизстану С. Ісаков, який і звільнив Р. Матраїмова, був заарештований 5 червня 2018 р. за лобіювання інтересів іноземної держави. Екс-прем'єр одразу був взятий під варту, а вже 5 лютого 2019 р. його справа була передана в прокуратуру.

Побудову власної команди під прикриттям боротьби з корупцією вбачає в діях С. Жеенбекова і співробітниця Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS) в Берліні Б. Ешмент, яка зазначає, що «так діяли і його попередники. Тема корумпованості найкращим чином підходила для того, щоб зсунути непотрібних людей з їхніх постів і посадити туди потрібних. Поки у мене немає достатніх підстав вважати, що на цей раз буде інакше»¹⁴³.

¹⁴² Борьба с коррупцией в странах Восточной Европы и Центральной Азии Антикоррупционные реформы в Казахстане. 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией / OECD. – [Електронний ресурс]: <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>

¹⁴³ Киргизия, Таджикистан, Узбекистан: борьба с коррупцией или за власть? 26.02.2018. – [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/2tdQb>

Опублікований 2018 р. моніторинг СПД дає такий рейтинг ступеня виконання рекомендацій Третього раунду моніторингу Киргизстану: «не виконано» – 4 рекомендації, «частково виконано» – 14, «в основному виконано» – 4, «виконано повністю» – 0¹⁴⁴.

Таджикистан прийняв або розробив низку важливих проектів нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення правового регулювання запобігання корупції. Зокрема декілька разів оновлювався Кодекс етики державного службовця (2004, 2010, 2015, 2017), були прийняті законодавчі зміни щодо превентивних обмежень для держслужбовців, декларування майнового стану членів уряду і членів їх сімей, розроблені законодавчі зміни щодо запобігання конфлікту інтересів.

З 2006 р. Таджикистан провів кілька інституційних поліпшень, спрямованих на посилення координації здійснення антикорупційної політики та запобігання корупції. Зокрема, 14 грудня 2010 р. був створений новий колегіальний координаційний орган, підзвітний Президенту, – Національна рада з протидії корупції. У 2013 р. вийшов Указ президента Таджикистану «Про стратегію щодо протидії корупції в Республіці Таджикистан на 2013–2020 роки»¹⁴⁵. Крім того, проведені структурні зміни, спрямовані на посилення превентивної складової в діяльності Агентства з державного фінансового контролю і боротьби з корупцією, до повноважень якого входить виявлення та розслідування корупційних злочинів в органах прокуратури, внутрішніх справ, національної безпеки, військового управління, контролю за наркотиками, податкових та митних органах.

Ще з березня 2006 р. у Таджикистані існує система електронних закупівель, проте експерти звертають увагу на необхідність її подальшого удосконалення. Країна робить серйозні зусилля щодо поліпшення інвестиційної привабливості, у тому числі шляхом спрощення регулювання.

Проте, Організація економічного співробітництва і розвитку у своєму звіті за 2017 р. назвала корупцію і бідність двома основними проблемами сучасного Таджикистану. У звіті організації¹⁴⁶ зусилля

¹⁴⁴ Антикоррупционные реформы в Кыргызстане. Четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. – [Електронний ресурс]: <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kyrgyzstan-4th-Round-Monitoring-Report-2018-RUS.pdf>

¹⁴⁵ О Стратегии по противодействию коррупции в Республике Таджикистан на 2013-2020 годы. Указ Президента Республики Таджикистан от 30 августа 2013 года. – [Електронний ресурс]: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=62825

¹⁴⁶ Антикоррупционные реформы в Таджикистане. Четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. – [Електронний ресурс]: <http://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Tajikistan-Round-4-Monitoring-Report-RUS.pdf>

Душанбе з викорінення корупції і хабарництва називають недостатніми і поверхневими. Серед причин, що заважають подолати корупцію в країні, є недостатня прозорість судових органів. Загалом, судова система багато в чому залежить від рішення президента та парламенту.

Також взаємодія держави з громадянським суспільством у сфері формування і здійснення антикорупційної політики є досить слабкою, серйозності намірів уряду щодо поліпшення ситуації в цій сфері, на думку експертів, поки не продемонстровано. За даними Четвертого раунду моніторингу в рамках СПД, стан виконання рекомендацій виглядає наступним чином: «не виконано» – 8 рекомендації, «частково виконано» – 9, «в основному виконано» – 1, «виконано повністю» – 0¹⁴⁷.

Таджицьке Агентство боротьби з корупцією головним корупціонером у країні назвало банківську сферу – у 2018 р. тут було виявлено 305 фактів корупційних злочинів. На другому місці – місцеві органи державної влади (232 корупційних злочини), на третьому місці – сфера охорони здоров'я, на четвертому (96 корупційних злочинів) – сфера освіти¹⁴⁸.

В Узбекистані президент країни Ш. Мірзієєв незабаром після вступу на посаду в січні 2017 р. підписав закон про заходи з запобігання корупції в державних органах. Цей закон обіцяє громадянам, які будуть повідомляти про корупцію, захист з боку держави, а співробітників держорганів під загрозою покарання зобов'язує повідомляти про всі відомі їм правопорушення. Крім того, закон розширив доступ громадськості до інформації про діяльність державних органів¹⁴⁹.

Ще один важливий аспект ситуації в Узбекистані полягає в тому, що до недавнього часу гучні корупційні справи, включаючи й пов'язані з оточенням сім'ї першого президента країни І. Карімова, вела могутня Служба національної безпеки (СНБ). Прокуратура фактично лише супроводжувала її дії. Однак у січні-лютому 2019 р. серед керівництва СНБ відбулася чистка, президент особисто пригрозив низці керівників СНБ тюремними термінами, а її головою призначив колишнього генерального прокурора.

Уже згадана Б. Ешмент погоджується з тим, що в Узбекистані гучні випадки викриття корупції були політично вмотивованими, оцінюючи всю державну систему Узбекистану як дуже корумповану. «Включно

¹⁴⁷ Там же.

¹⁴⁸ Шодиев Х. Почему таджикские врачи становятся коррупционерами? 25.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/society/20190225/pochemu-tadzhikskie-vrachistanovuyatsya-korruptsionerami>

¹⁴⁹ О противодействии коррупции. Закон Республики Узбекистан. – [Електронний ресурс]: <https://www.gov.uz/ru/news/view?id=8715>

з тією її частиною, яка в стінах СНБ займалася відстеженням випадків корупції. Шавкат Мірзійоев відсік голову СНБ, служба буде перебудована, але це не означає, що всі співробітники раптом стануть прихильниками реформ і борцями з корупцією. Час покаже, якою мірою йому вдасться залучити їх в цю боротьбу. Тим більше, що раніше надходило досить багато повідомлень про те, що СНБ більше інших інститутів влади отримувала нелегальні доходи різного характеру», – зазначає німецький експерт¹⁵⁰.

Про певні успіхи країни на шляху подолання корупції свідчить Проміжна доповідь про виконання рекомендацій Третього раунду моніторингу СПД для Узбекистану 2016 р. З 23 рекомендацій, висловлених Узбекистану, лише 1 показала «відсутність прогресу», 13 – «прогрес» і 5 – «відчутний прогрес»¹⁵¹.

У Туркменістані не існує спеціально призначеного урядового органу, відповідального за боротьбу з корупцією. У червні 2017 р. було утворено Державну службу з боротьби з економічними злочинами для розслідування службових зловживань та випадків корупції на державних підприємствах. Служба регулярно звітує перед президентом і не може вважатись незалежним та об'єктивним органом. Хоча в Туркменістані існує законодавство щодо боротьби з корупцією, а президент Г. Бердімухамедов публічно заявив, що миритися з корупцією не буде, результатів такої боротьби поки що не видно, свідченням чому є 161 місце Туркменістану (з 180 країн) у світовому Індексі сприйняття корупції.

Формально відповідальними за боротьбу з корупцією є Міністерство внутрішніх справ, Міністерство національної безпеки та Генеральна прокуратура. Однак непрозорість економічної, фінансової та банківської систем Туркменістану створюють підґрунтя для розквіту корупції. Найбільш поширеним її видом є вимагання хабаря за сприяння бізнесу, вкладання інвестицій, надання ліцензій та мит та у сфері державних закупівель.

У березні 2014 р. парламент Туркменістану прийняв закон про боротьбу з корупцією, який встановлює правові та інституційні рамки для виявлення та розслідування її випадків. Закон забороняє, зокрема, приймати урядовцям подарунки (особисто або через посередника) від іноземних держав, міжнародних організацій та політичних партій¹⁵².

¹⁵⁰ Киргизия, Таджикистан, Узбекистан: борьба с коррупцией или за власть? 26.02.2018. – [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/2tDQb>

¹⁵¹ Стамбульский план действий по борьбе с коррупцией. Третий раунд мониторинга. Узбекистан Промежуточный доклад. – [Електронний ресурс]: <http://www.oecd.org/corruption/acn/Uzbekistan-ACN-Progress-Update-2016-RUS.pdf>

¹⁵² Закон Туркменистана о противодействии коррупции. 01.03.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.turkmenbusiness.org/content/zakon-turkmenistana-o-protivodeistvii-korrupsii>

Це суттєво обмежує можливості державних службовців подорожувати в справах бізнесу за рахунок іноземних юридичних осіб. Також у країні відсутні неурядові організації, що брали б участь у моніторингу та розслідуванні корупції.

22 і 23 листопада 2018 р. у Брюсселі Євросоюз провів міністерські консультації ЄС – Центральна Азія, під час яких були розглянуті питання розвитку економічних, політичних, культурних зв'язків з державами регіону, а також прав людини і сприяння процесу реформ у цих країнах. На цій зустрічі було прийнято рішення відкрити нове постійне представництво ЄС у Туркменістані. І хоча верховний представник Євросоюзу з питань закордонних справ Ф. Могеріні зазначила, що представництво в Ашгабаті є чіткою позитивною відповіддю на зацікавленість цієї країни тісніше співпрацювати з ЄС, за словами правозахисників, у розвитку цих відносин економічні міркування переважають і екологічні, і гуманітарні проблеми.

Однак справжня мета цього зближення – просування проектів будівництва Транскаспійського трубопроводу і транспортного мультимодального коридору «Каспійське море – Чорне море». Туркменський експерт С. Айтаков вважає, що «бюрократія ЄС просто не знає, як бути з Ашгабатом». «З одного боку, йдеться про порушення прав людини в масовому порядку, про велику кількість зниклих у тюрмах Туркменістану, про колосальні екологічні проблеми, що виникли через мегапроекти туркменської влади. А з іншого боку, величезні запаси туркменського газу змушують європейських політиків стримувати свій запал у відстоюванні «європейських цінностей». Можливо, відкриття представництва ЄС, як думають у Брюсселі, – єдиний шлях, щоб хоч якось змусити дотримуватися «мінімальної пристойності» туркменську владу. На думку С. Айтакова, це доводить, що європейці або погано знають туркменські реалії, або навмисно шукають виправдань для ігнорування цих проблем¹⁵³.

Отже, однією з найбільших перешкод у боротьбі з корупцією в Центральній Азії є своєрідне «привласнення» владою держави, коли провладні чиновники або групи осіб отримують контроль над прийняттям загальнонаціональних рішень. У країнах центральноазійського регіону не існує механізму стримувань і протидії, що зазвичай заважали б потужним приватним особам і групам здійснювати широкомасштабний вплив на урядові рішення. Хоча уряди країн заявляють про пріоритетність боротьби з політичною корупцією, реальних кроків у

¹⁵³ Панфилова В. Евросоюз откроет представительство в Туркменистане. 07.03.2019. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0223051869300000000000011000000>

цьому напрямі не спостерігається. Без дієвих механізмів стримувань і противаг недемократичні традиції продовжують існувати, що підтримує довіру громадян не лише до власних урядів, а й до міжнародних організацій, які мають сприяти боротьбі з корупцією.

Боротьба з корупцією є одним з найважливіших чинників успішного реформування усіх сфер політичного та економічного життя суспільства. Проте, лише цей показник не створює загальної картини демократичних трансформацій у державах Центральної Азії. Наприклад, Киргизька Республіка, займаючи друге місце в регіоні за рівнем боротьби з корупцією, значно випереджає всі інші держави регіону в рейтингу демократичних трансформацій і єдина з усіх визначається країною з «гібридним режимом».

Таблиця 14. Індекси демократії країн Центральної Азії у 2018 р.

Країна	Загальна оцінка індексу демократії	Місце в світовому рейтингу	Вибірчий процес і плюралізм	Функціонування уряду	Політична участь	Політична культура	Громадянські свободи	Тип режиму
Киргизстан	5,11	98	6,58	2,93	6,67	4,38	5,00	Гібридний
Казахстан	2,94	144	0,50	2,14	4,44	4,38	3,24	Авторитарний
Узбекистан	2,01	156	0,08	1,86	2,22	5,00	0,88	Авторитарний
Таджикистан	1,93	159	0,08	0,79	1,67	6,25	0,88	Авторитарний
Туркменістан	1,72	162	0,00	0,79	2,22	5,00	0,59	Авторитарний

Киргизька Республіка — єдина країна в Центральній Азії, влада в якій змінювалась у результаті революційних подій. З 2010 р. в країні зберігається період відносної політичної стабільності. Перша мирна передача влади в історії Киргизстану відбулась з інавгурацією президента А. Атамбаєва у грудні 2011 р. У жовтні 2015 р. Киргизстан успішно провів конкурентні парламентські вибори, у грудні 2016 р. відбувся загальнонаціональний конституційний референдум. А 15 жовтня 2017 р. пройшли вибори президента, що були визнані іноземними спостерігачами легітимними і прозорими. Однак запекла політична боротьба всередині країни триває.

**Таблиця 15. Індекс демократії країн Центральної Азії
у 2006–2018 рр.¹⁵⁴**

Країна	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2011	2010	2008	2006
Киргизстан	5,11	5,11	4,93	5,33	5,24	4,69	4,34	4,31	4,05	4,08
Казахстан	2,94	3,06	3,06	3,06	3,17	3,06	3,24	3,30	3,45	3,62
Узбекистан	2,01	1,95	1,95	1,95	2,45	1,72	1,74	1,74	1,74	1,85
Таджикистан	1,93	1,93	1,89	1,95	2,37	2,51	2,51	2,51	2,45	2,45
Туркменістан	1,72	1,72	1,83	1,83	1,83	1,72	1,72	1,72	1,72	1,83

Перемогу на президентських виборах 2017 р. отримав С. Жеєнбеков, ставленник попереднього президента А. Атамбаєва. Проте, не пройшло й півроку, як Жеєнбеков почав звільняти команду свого попередника, самого Атамбаєва почали звинувачувати у корупції і погрожувати притягнути до кримінальної відповідальності.

Соціал-демократична партія Киргизстану, очолювана екс-президентом А. Атамбаєвим звинуватила нових можновладців у тому, що «вони стали на шлях сімейно-кланового правління» й оголосила про перехід в опозицію до чинної влади і президента С. Жеєнбекова. Сам А. Атамбаєв виступив із заявою, попросивши вибачення «за те, що привів С. Жеєнбекова до влади». «Усе життя я боровся з сімейно-авторитарним режимами і не розгледів нутро такої людини... підтримував таку людину, таку сім'ю привів до влади і за це прошу вибачення у киргизького народу». «Сооронбай Жеєнбеков... ти ділиш народ. Я спеціально привів тебе з Ошської області, Кара-Кульджи, щоб народ не ділився на південь і північ, був єдиний. А ти вніс великий розкол, почав ділити наш народ. Ось ми бачимо, що почав втручатися аж до читання молитви... Зупинись, поки не пізно!», – сказав Атамбаєв¹⁵⁵.

8 серпня 2019 р. А. Атамбаєв був заарештований за звинуваченнями у корупції, а його прихильники на мітингах почали вимагати відставки президента С. Жеєнбекова¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Democracy Index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy / The Economist Intelligence Unit Limited 2019. – [Електронний ресурс]: https://www.prensa.com/politica/democracy-index_LPRFIL20190112_0001.pdf

¹⁵⁵ Атамбаєв сравнил Жээнбекова с Бакиевым и обвинил в «семейном правлении». 18.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://rus.azattyq.org/a/kyrgyzstan-aksy-events-atambayev-zheebekov/29827337.html>

¹⁵⁶ Экс-президент Кыргызстана Алмазбек Атамбаев арестован. В страну вернулся политик Бабанов. 09.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/news-49289520>

Попри критичне ставлення до влади, громадяни Киргизстану висловлюють чітку підтримку демократичним інститутам. Останнє загальнонаціональне опитування громадської думки, проведене Міжнародним республіканським інститутом у березні 2016 р., підтверджує це. На запитання «Наскільки Ви задоволені тим, як розвивається демократія в Киргизстані?» 57% респондентів відповіли, що «задоволені повністю» або «частково», а 77% вважають корисними «активні опозиційні партії»¹⁵⁷.

Якщо Киргизстан в останнє десятиліття працює над парламентською системою правління, шліфуючи свою виборчу систему за принципами демократії, то в сусідніх державах ситуація інша.

Рисою, яка об'єднує майже всі країни ЦА, є те, що офіційно всі лідери держав (наразі, крім С. Жеєнбекова) наділені колосальними повноваженнями і мають право на свій розсуд змінювати Конституцію.

Так, у 2010 р. Г. Бердимухамедову, президенту Туркменістану, за ініціативи Ради старійшин було присвоєно титул Аркадаг (Покровитель) (його попередник С. Ниязов за рішенням парламенту з 1993 р. носив титул Туркменбаши – батько всіх туркменів). Наслідував Аркадаг від свого попередника і незвичайний таланти: якщо праця С. Ниязова «Рухнама» вивчалась як найвеличніший філософсько-літературно-релігійний твір у всіх навчальних закладах, то творчість його наступника вирізняється розмаїттям жанрів і тем – від філософських та медичних до текстів з конярства. Для прикладу – лише мала частина з них: «Ім'я добре нетлінне» (присвячено його дідові Бердимухамеду Аннаєву), «Туркменія – країна здорових і високодуховних людей», «Ахалтекинець – наша гордість і слава», «Політ небесних скакунів» тощо.

Державний департамент США випустив щорічну доповідь про становище з правами людини в країнах світу за 2018 р., в якій зробив висновок, що в Туркменістані немає свободи політичних виборів¹⁵⁸. Хоча Конституція 2016 р. і проголошує Туркменістан світською і демократичною державою, у країні діє авторитарний уряд, контрольований президентом Г. Бердимухамедовим. Так, правки до конституції Туркменістану 2016 р. продовжили термін повноважень президента з п'яти до семи років.

Пізніше за решту центральноазійських президентів почесне звання отримав президент Таджикистану Е. Рахмон. У 2015 р. парламент країни надав йому офіційний статус Лідера нації (Пешвої Міллат), а

¹⁵⁷ Transformation Index BTI. BTI 2018. Kyrgyzstan Country Report. – [Електронний ресурс]: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/KGZ/>

¹⁵⁸ 2018 Country Reports on Human Rights Practices. – [Електронний ресурс]: <https://www.state.gov/reports/2018-country-reports-on-human-rights-practices/>

також титул «Засновник світу і національної єдності». Відповідно до закону «про Лідера нації», Рахмон отримав низку привілеїв. За ним зберігається довічне право впливати на політику держави – навіть після відставки з посади президента. Крім того, він звільняється від відповідальності «за дії в період виконання повноважень глави держави»¹⁵⁹. А вже 15 листопада 2016 р. були опубліковані поправки до закону «Про засновника миру та національної єдності – лідера нації»¹⁶⁰, які передбачають зниження мінімального віку для кандидатів на посаду президента з 35 до 30 років (очевидно, для того, щоб у виборах 2020 р. міг брати участь старший син президента Рустам Емомалі). Через місяць після прийняття закону на офіційному сайті державної інформаційної агенції «Ховар» була опублікована стаття теолога А. Мухаккіка з пропозицією визнати дружину Рахмона «лідером ісламських жінок».

Але лідирує в цьому списку, на нашу думку, колишній президент Казахстану, який і після своєї відставки залишився першою людиною в державі. У 2010 р. Н. Назарбаєв був проголошений парламентом «Елбаси», тобто Лідером нації, а з 2018 р. став довічним головою Ради національної безпеки¹⁶¹. Ці повноваження зберігаються за Назарбаєвим і після його відставки.

У прийнятому 2010 р. Законі «Про першого президента – Лідера нації» йдеться, що перший президент володіє довічною недоторканністю, він не може бути підданий затриманню, арешту, обшуку, допиту і огляду. Недоторканність поширюється і на все майно, що належить першому президенту і членам його сім'ї. Гарантується недоторканність банківських рахунків всієї родини Назарбаєвих. Тому, хто наважиться осквернити зображення Лідера нації або якимось чином його образити, загрожує до трьох років в'язниці. І, нарешті, державні органи повинні погоджувати з елбаси всі ініціативи. Цікаво, що казахстанський політолог А. Майлибаєв вважає, що «інститут казахстанського Президента є історичним спадкоємцем ханської влади, яка, своєю чергою, мала величезний демократичний потенціал»¹⁶².

¹⁵⁹ Неприкосновенным стал президент Таджикистана Эмомали Рахмон. – [Електронний ресурс]: <https://golosislama.com/news.php?id=28599>

¹⁶⁰ Конституционный закон Республики Таджикистан об основателе мира и национального единства – лидере нации (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2016 г., №11, ст. 872). – [Електронний ресурс]: http://mmk.tj/ru/library/konst_zakon_ob_osnovatele_mira.doc

¹⁶¹ Мажилис одобрил пожизненное право Назарбаева возглавлять Совбез. 16.05.2018. – [Електронний ресурс]: https://forbes.kz/process/majilis_odobril_pojiznennoe_pravo_nazarbaeva_vozglavlyat_sovbez/

¹⁶² Майлибаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). – Алматы, 2001. – С. 453

У 2018 р. у Казахстані відбувся Круглий стіл на тему «Інститут президентства в контексті політичного реформування в Республіці Казахстан». На ньому зазначалося, що «модель державного устрою під керівництвом Першого Президента Республіки Казахстан – Єлбаси Нурсултана Абішовича Назарбаєва виявилася найбільш вдалим варіантом політичного розвитку казахстанського суспільства. Тільки інститут президентства і особиста відповідальність Єлбаси за ситуацію в країні змогли вберегти Казахстан від остаточної розрухи, хаосу, військових зіткнень і помаранчевих революцій»¹⁶³.

Відставка 19 березня 2019 р. першого президента Республіки Казахстан Н. Назарбаєва, який очолював республіку майже три десятиліття, завершила період пострадянського транзиту влади в Центральній Азії. Ще одна країна центральноазійського регіону зруйнувала прогнози аналітиків щодо дестабілізації ситуації через зміну керівництва в державі. Прийшовши до влади ще до розпаду СРСР, Н. Назарбаєв п'ять разів обирався на пост президента, на останніх виборах у 2015 р. він набрав, за офіційними даними, 97,75% голосів. При цьому жодні вибори в Казахстані не були визнані західними спостерігачами вільними і чесними.

Перший президент підготував законодавчу базу для передачі влади потенційному наступнику: в 2018 р. у країні був прийнятий закон, що наділяє Назарбаєва правом довічно головувати в Раді безпеки, а статус цього органу підвищили з консультативно-дорадчого на конституційний. Радбез, згідно із законодавством, відповідає за національну безпеку і обороноздатність країни, «збереження внутрішньополітичної стабільності, захист конституційного ладу і національних інтересів країни на міжнародній арені». Тепер із цим органом необхідно погоджувати призначення на високі державні посади.

Також Н. Назарбаєв перед відставкою провів кадрові перестановки, змінив уряд, силовиків, розставивши по місцях тих людей, які мали б забезпечити спадкоємність до виборів, а потім доти, доки він буде фізично в хорошій формі.

Питання правонаступності влади, як сказав у відеозверненні сам Н. Назарбаєв, «вирішене конституційно»: повноваження президента переходять до голови Сенату парламенту до закінчення виборного терміну, а потім повинні відбутися нові президентські вибори. Виборний термін Назарбаєва, згідно з Конституцією, закінчується у 2020 р. Посаду голови Сенату з 2013 р. займав Касим-Жомарт Токаєв, давній

¹⁶³ Круглий стол на тему «Институт президентства – основа модернизации политической системы Республики Казахстан». – [Електронний ресурс]: <http://presidentlibrary.kz/ru/news/kruglyy-stol-na-temu-institut-prezidentstva-osnova-modernizacii-politicheskoy-sistemy>

соратник Н. Назарбаєва, який працював у різні роки прем'єр-міністром та міністром закордонних справ. У казахстанській пресі зазначається, що К. Токаєв є представником Старшого жуза (род жалайир).

20 березня 2019 р., К.-Ж. Токаєв вступив на посаду президента Казахстану. Після церемонії присяги Токаєв виступив з промовою, в якій відзначив важливість Назарбаєва для Казахстану, а також перелічив всі його заслуги як елбаси. У той же день парламент проголосував за перейменування столиці країни Астани в Нур-Султан та обрав дочку першого президента Д. Назарбаєву спікером Сенату парламенту. Також було запропоновано спорудити монумент на честь першого президента в столиці, назвати центральні вулиці всіх міст ім'ям Назарбаєва тощо. «Також фотографії і портрети елбаси будуть неодмінним атрибутом в будівлях і навчальних закладах. Уся його діяльність буде забезпечуватися Законом «Про президента». За ним зберігається вся інфраструктура. Він буде єдиним елбаси батьком народу», – заявив Токаєв¹⁶⁴.

На думку казахстанського політолога Є. Єділова: «З юридичного погляду термін «Лідер Нації» або «Елбаси» актуальним стає тільки зараз – з моменту складення повноважень першим президентом. До останнього моменту це був, по суті, лише свого роду «додатком» до його основної посади»¹⁶⁵.

Однак вже 9 квітня 2019 р. К.-Ж. Токаєв, не чекаючи обумовленого строку, після консультацій з ключовими політикам країни, оголосив про проведення позачергових президентських виборів 9 червня 2019 р. Н. Назарбаєв на з'їзді партії Нур Отан висунув кандидатуру К.-Ж. Токаєва на пост президента, на що той відповів: «Я піду на вибори щоб продовжити стратегічний курс першого президента на всебічний розвиток нашої країни. Свое завдання бачу в забезпеченні наступності політики нашого лідера»¹⁶⁶. Отримавши на виборах 70,96% голосів підтримки К.-Ж. Токаєв став обраним президентом Казахстану.

Отже, структура і сутність влади в Казахстані по суті не змінилася, змінилися лише деякі зовнішні формальності. Колишній президент Н. Назарбаєв, як і раніше, буде все контролювати, або, принаймні, намагатися. Від протистояння всередині країни (як це відбувається в Киргизстані) убезпечує жорстка вертикаль, вибудована Назарбаєвим, і неможливість внесення змін до Конституції теперішнім президентом.

¹⁶⁴ Токаєв предложил переименовать Астану в Нурсултан. 20.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://rus.azattyq.org/a/29831602.html>

¹⁶⁵ Как в Казахстане отреагировали на решение Назарбаева уйти в отставку. – [Електронний ресурс]: <https://www.msn.com/ru-ru/news/article/>

¹⁶⁶ Токаева выдвинули кандидатом в президенты Казахстана. 23.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://sputnik.by/politics/20190423/1040901322/Toakaeva-vydvynuli-kandidatom-v-prezidenty-Kazakhstana.html>

Таким чином, без усвідомлення соціокультурних особливостей регіону важко зрозуміти принципи побудови всієї політичної системи в Центральній Азії. Казахстанський професор А. Нисанбаєв зазначає: «Для того, щоб краще зрозуміти характер влади в Казахстані, спочатку необхідно вивчити традиційну політичну культуру казахів, ієрархію цінностей, політичні традиції та їх ролі в житті сучасного Казахстану»¹⁶⁷.

Порівнюючи процеси політичної трансформації в країнах Центральної Азії з демократичним переходом в інших країнах, можна стверджувати, що принципові відмінності зумовлені саме культурно-цивілізаційними особливостями регіону ЦА. Насамперед, це традиційна практика організації політичної влади в регіоні, що значною мірою характеризується ідеями патерналізму, клановості та трайбалізму. Також на формування державності в країнах Центральної Азії впливають процеси ісламського відродження, адже іслам в країнах регіону є не лише релігією, але також способом життя переважної більшості населення, формуючи їхні традиції та менталітет. Іслам в країнах Центральної Азії регулює соціокультурну сферу, зокрема взаємини між людьми, поведіння в побуті, сімейно-шлюбні відносини, істотно впливає на суспільно-політичне життя. Ці особливі риси, природно, посилюють характеристики авторитаризму, що принциповим чином впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень, їхню динаміку та можливий результат.

Основні макроекономічні ризики для розвитку регіону на сьогодні пов'язані з необхідністю реалізації структурних реформ. З розвитком міжнародної торгівлі і все більшим залученням до процесів глобалізації регіон зазнає труднощів у зв'язку із зарегульованістю і закритістю економік у центральноазійських країнах. Що більше відкладається проведення реформ, то болючіше вони в підсумку виявляться для населення, що створює загрозу дестабілізації політичних систем.

Економічні моделі країн Центральної Азії поступово вичерпують себе. Багато в чому центральноазіатські економіки зберігають сировинний характер. При цьому падають ціни на основні експортні товари держав Центральної Азії – нафту, газ і метали. Казахстанська модель зростання, орієнтована на конвертацію нафтогазових доходів у національний розвиток, стикається з викликами через зниження вартості нафти на світових ринках.

Проблема пошуку нової моделі економічного зростання актуальна й для Узбекистану, Туркменістану, Киргизстану і Таджикистану. Модель зростання, яка базувалася на експорті сировини і припливі гро-

¹⁶⁷ Нысанбаев А.Н. Казахстан. Демократия. Духовное обновление. – А., 1999. – С. 304.

шових переказів є нестійкою, що створює низку серйозних проблем в довгостроковій перспективі.

**Таблиця 16. Індекс економічної свободи країн
Центральної Азії за 2019 р.¹⁶⁸**

Країна	Казахстан	Киргизстан	Узбекистан	Таджикистан	Туркменістан
Загальний рахунок	65,4	62,3	53,5	55,6	48,4
Право власності	59,3	49,9	49,8	47,8	31,6
Цілісність уряду	40,3	27,2	25,5	36,4	20,3
Ефективність судочинства	56,1	27,9	34,3	52,1	29,8
Податкове навантаження	93,4	94,1	91,3	91,8	95,9
Державні витрати	83,7	54,2	67,4	64,6	2,0
Фіскальне здоров'я	41,0	78,4	98,7	60,3	92,3
Свобода бізнесу	73,9	73,4	72,5	67,3	30,0
Свобода праці	86,2	79,8	58,7	49,2	20,0
Монетарна свобода	70,9	74,4	58,9	68,5	73,4
Свобода торгівлі	80,0	78,6	62,6	73,6	76,0
Свобода інвестицій	50,0	60,0	10,0	25,0	10,0
Фінансова свобода	50,0	50,0	10,0	30,0	10,0

Успішній реалізації структурних реформ у всіх країнах Центральної Азії сприятиме стійке економічне зростання. Інституційні реформи повинні замінити модель зростання, засновану на експорті сировини, на ту, яка сприяла б економічному розвитку на основі інноваційного приватного капіталу шляхом скорочення ролі держави в економіці.

¹⁶⁸ 2019 Index of Economic Freedom. – [Електронний ресурс]: <https://www.heritage.org/index/explore?view=by-variables&u=636852183303039433>

На початку 2018 р. уряд Республіки Казахстан затвердив Стратегічний план розвитку до 2025 р. Він покликаний створити основу для реалізації раніше оголошеної ініціативи «Модернізація 3.0», спрямованої на поліпшення результатів соціального та економічного розвитку держави.

Стратегічний план розвитку передбачає перехід Казахстану до нової моделі економічного зростання і фокусується на зростанні людського капіталу, підтримці справедливої конкуренції, зміцненні регіонального розвитку та урбанізації, посиленні прозорості та підзвітності. Передбачаються подальші зусилля з реструктуризації і приватизації державних підприємств, підвищення ефективності державного управління, підтримання відкритих конкурентних можливостей для приватного та громадського секторів.

У Казахстані з 1 січня 2019 р. підвищено мінімальний розмір заробітної плати в 1,5 рази, що складає 42 500 тенге (109 дол.), знижений індивідуальний прибутковий податок для громадян з низькими заробітками, введений єдиний сукупний платіж для самозайнятих осіб у пенсійну систему і систему соціального страхування.

Економічна ситуація в Киргизстані залишається порівняно сприятливою значною мірою завдяки притоку інвестицій і грошових переказів трудових мігрантів. Це сприяє відносній стабільності киргизького сома і низькому рівню інфляції. Прем'єр-міністр Киргизстану М. Абилгазієв пообіцяв з 1 вересня 2019 р. підвищення пенсій та заробітної плати для вчителів¹⁶⁹, проте президент С. Жеєнбеков висловив протилежну думку: «І вчителі, медики, і представники інших сфер потребують збільшення заробітної плати. Їх заробітна плата буде збільшена, коли в країні буде підйом в економіці, коли судова влада стане справедливою. Все тісно взаємопов'язано між собою. З огляду на цю обставину, ми віддали пріоритет судовій системі»¹⁷⁰.

Суттєвого підйому в економіці очікувати не варто, оскільки, незважаючи на те, що грошові перекази з-за кордону допомагають підтримувати економіку Киргизстану, вони призводять і до негативних наслідків. «Приплив коштів і зростання споживання призвели до скорочення експорту і зростання цін, знижуючи здатність Республіки Киргизстан конкурувати на зовнішніх ринках. РФ перешкоджає розвитку

¹⁶⁹ Повысит зарплату учителей и пенсии в Кыргызстане обещают осенью. 24.07.2019. – [Електронний ресурс]: https://24.kg/vlast/124340_povyisit_zarplatu_uchiteley_ipensii_vkyrgyzystane_obeschayut_osenyu/

¹⁷⁰ Сооронбай Жээнбеков: Судей, которые выносят несправедливые решения, ожидает ад. 11.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://vesti.kg/politika/item/59295-sooronbaj-zheebekov-sudej-kotorye-vynosyat-nespravedlivye-resheniya-ozhidaet-ad.html>

киргизстанського бізнесу, тому не пускає [киргизькі товари] на свій ринок»¹⁷¹, – зазначає бішкекський економіст Е. Казибаєв.

Тим не менш, зростання ВВП Киргизстану в 2018 р. складає 3,5%, а найближчими роками уряд Киргизстану планує зростання економіки в межах 5%. Основні етапи соціально-економічного розвитку країни уряд М. Абилгазієва виклав у програмі розвитку Киргизстану до 2022 р.¹⁷².

Надзвичайно цікавим є розвиток економіки Узбекистану. Реформи, ініційовані обраним у 2016 р. президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим, призвели до різкої зміни економічного курсу. З огляду на центральне географічне розташування Узбекистану в регіоні, особливого значення набувають ініціативи президента щодо регіонального співробітництва, зняття торгових і транспортних бар'єрів, що вже вплинуло на збільшення рівня торгівлі та інвестицій між Узбекистаном, Таджикистаном і Киргизстаном.

У лютому 2017 р. уряд Узбекистану ініціював програму ринкових реформ, що включає в себе п'ять пріоритетних областей: вдосконалення державного управління та державного будівництва; забезпечення верховенства закону і судова реформа; підтримка економічного зростання і лібералізація економіки; зміцнення систем соціального захисту; безпека та реалізація конструктивної зовнішньої політики¹⁷³.

У 2017–2018 рр. в Узбекистані був запущений комплекс інституційних реформ, спрямованих на освоєння нових ринків, сприяння участі приватного сектора і поліпшення ділового клімату. Проведена у вересні 2017 р. лібералізація обмінного курсу призвела до знецінення сума до долара США майже на 50%, але дозволила прибрати паралельний тіньовий валютний ринок. Крім того, Центральний банк Узбекистану оголосив про намір повністю перейти до режиму плаваючого валютного курсу. Також у липні 2019 р. Узбекистан відновив офіційні переговори щодо вступу до СОТ¹⁷⁴.

Ринкові реформи, розпочаті в Узбекистані спричинили зростання інтересу до неї з боку іноземних інвесторів і міжнародних організацій.

¹⁷¹ Канат Алтынбаев. Власти Кыргызстана обеспокоены экономическими рисками, связанными с денежными переводами из России. 03.05.2019. – [Електронний ресурс]: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/05/03/feature-01

¹⁷² Программа развития Кыргызской Республики на период 2018–2022 гг. «Единство, доверие, созидание». – [Електронний ресурс]: <http://www.ecology.gov.kg/public/images/programm.pdf>

¹⁷³ О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах в «Год поддержки активного предпринимательства, инновационных идей и технологий». Указ Президента Республики Узбекистан. 21.01.2018. – [Електронний ресурс]: <http://uza.uz/ru/documents/o-gosudarstvennoy-programme-po-realizatsii-strategii-deystvi-23-01-2018>

¹⁷⁴ Узбекистан начал официальные переговоры по вступлению в ВТО. 24.07.2019. – [Електронний ресурс]: <https://uz.sputniknews.ru/politics/20190724/12077315/Uzbekistan-peregovory-v-VTO.html>

Як наголошується в проектному документі бюджетної підтримки Світового Банку, на відміну від багатьох кризових країн, «ринкова трансформація Узбекистану заснована на сильній політичній волі керівництва, відбувається в контексті стійкої макроекономічної структури і спирається на наявні серйозні резерви, на тлі низьких державних і зовнішніх зобов'язань»¹⁷⁵.

Для фізичних осіб з 1 січня 2019 р. почав діяти єдиний податок на доходи в розмірі 12%¹⁷⁶. До цього часу фізичні особи в Узбекистані платили до 22,5% залежно від розміру доходів. Скасовані страхові внески до позабюджетного пенсійного фонду, а також заплановано підвищення заробітних плат працівників сфери освіти й охорони здоров'я. Узбекистан є країною з постійно зростаючою робочою силою, що може бути використано для подальшого сприяння економічному розвитку країни. Працевдатне населення в Узбекистані може збільшитися на 4 млн осіб до 2030 р., – йдеться у звіті групи експертів Світового банку і Міжнародної фінансової корпорації¹⁷⁷.

Сполучені Штати збільшили обсяг фінансової допомоги Узбекистану майже в три рази за два роки, з 10,1 млн дол. у 2016 р. до 28,1 млн дол. у 2018 р. Виконувачка обов'язків помічника держсекретаря США у справах Південної і Центральної Азії Е. Уеллс зазначила, що збільшення фінансової допомоги США Узбекистану є ключовим фактором підтримки Вашингтоном поточної програми реформ¹⁷⁸.

Президент Узбекистану Ш. Мірзіяєв підписав закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Узбекистан у зв'язку з демократизацією порядку формування уряду і посиленням його відповідальності» (набув чинності 1 квітня 2019 р.). Згідно з поправками, Законодавча палата уповноважена приймати рішення щодо політичного, соціального і економічного життя, формувати внутрішню і зовнішню політику, а також розглядати і затверджувати кандидатів на членство в уряді за поданням прем'єр-міністра. Голова уряду і члени уряду щоквартально звітуватимуть перед Законодавчою палатою і Сенатом про реалізацію державної програми.

¹⁷⁵ Центральная Азия на пороге глобальных экономических вызовов: лето 2018 года. 22.08.2018. – [Електронний ресурс]: <http://inozpress.kg/news/view/id/53234>

¹⁷⁶ Как изменится налоговая система Узбекистана: сравнительная таблица. – [Електронний ресурс]: https://www.norma.uz/nashi_obzori/kak_izmenitsya_nalogovaya_sistema_uzbekistana_sravnitelnaya_tablica

¹⁷⁷ Создание рынков в Узбекистане. От стабилизации к конкурентоспособности / World Bank Group. – [Електронний ресурс]: <https://ifcextapps.ifc.org/ifcext/pressroom/ifcpressroom.nsf/0/DB900DCFB1FC05E7>

¹⁷⁸ США в три раза увеличили финансовую помощь Узбекистану. 28.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://news.tj/ru/news/centralasia/20190228/ssha-utroili-finansovuyu-pomosh-uzbekistanu>

Модель економічного розвитку Республіки Таджикистан залишається вразливою не зважаючи на зростання економіки на 7,3% за підсумками 2018 р., а вироблений ВВП склав понад 7,3 млрд дол. США¹⁷⁹. Основними джерелами зростання є державні інвестиції, державне будівництво та державні капітальні вкладення. Зокрема, для прискорення будівництва Рогунської ГЕС Таджикистан випустив єврооблігації. Іншим серйозним ризиком в економіці Таджикистану залишається ситуація у фінансовому секторі – рівень прострочених зобов'язань в банківській системі становить близько 36-40%, що серйозно впливає на платоспроможність економіки в цілому.

Також у порівнянні з усіма країнами регіону, крім Туркменістану, діловий клімат і бізнес-середовище в Таджикистані залишаються несприятливими. Упродовж 2018 р. ціла низка великих інвесторів у сфері телекомунікацій, нафто- і газовидобутку заявили про закриття своїх представництв і виведення бізнесу з країни. Відповідно до звітів міжнародних організацій, бізнес у Таджикистані перебуває під величезним пресом регуляторного тиску, непрозорого податкового адміністрування і нестабільного податкового законодавства.

Інформація про економічну ситуацію в Туркменістані залишається обмеженою. Згідно доповіді аналітиків ООН «Світовий економічний стан і перспективи в 2019 році», за підсумками 2018 р. Туркменістан увійшов до групи країн з перехідною економікою та доходами населення вище середнього світового рівня¹⁸⁰. Уряд повідомляє про прогрес у завершенні розробки газогону ТАПІ вартістю 10 млрд дол., що дозволить вивести газ на ринки Південно-Східної Азії через Афганістан. Інші джерела повідомляють, що обсяги видобутку та експорту газу в Туркменістані скоротилися на тлі втрати ринку Ірану, через що Туркменістан зіткнувся з проблемою фінансування імпорту основних товарів.

2019 р. у Туркменістані проходить під гаслом «Туркменістан – Батьківщина процвітання», проте, 1 січня 2019 р. набули чинності нові правила, згідно з якими електроенергія, газ, питна вода та харчова сіль стають для жителів країни платними. Метою реформи називають розвиток вільних ринкових відносин в економіці Туркменістану і «впорядкування вартості житлово-комунальних послуг»¹⁸¹.

¹⁷⁹ Чоршанбиев П. Рост экономики в Таджикистане превысил ожидания властей. 16.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/economic/20190116/rost-ekonomiki-v-tadzhikistane-previsil-ozhidaniya-vlastei>

¹⁸⁰ Туркменистан – в числе лидеров по росту ВВП. 20.02.2019. – [Електронний ресурс]: <https://turkmenportal.com/blog/17531/turkmenistan-v-chisle-liderov-po-rostu-vvp>

¹⁸¹ С 1 января 2019 года население страны будет обеспечено электроэнергией, газом, питьевой водой и столовой солью по льготным ценам. 25.09.2018. – [Електронний ресурс]: <http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article14730&cat11>

Після проголошення «Програми розвитку систем науки і освіти, охорони здоров'я і спорту на 2019–2025 роки» і виявлення фактів неефективного використання коштів у системі освіти, президент Г. Бердімухамедов підписав постанову, відповідно до якої починаючи з 2019 р. поряд з поетапним поділом науково-дослідних установ Академії наук на підрозділи, протягом трьох років вона не фінансуватиметься з державного бюджету. Таке рішення прийнято «з метою підвищення ролі Академії наук в економіці Туркменістану, забезпечення конкурентоспроможності наукових досягнень, розвитку діяльності науково-дослідних установ на комплексній основі»¹⁸².

Важливим чинником, що впливає на економічний розвиток держав Центральної Азії, є боротьба провідних геополітичних гравців за розподіл впливу і ресурсів. Торгівельна війна між Китаєм і США може справити суттєвий вплив на центральноазійські країни, враховуючи, що Китай є основним інвестором великих регіональних інфраструктурних проектів.

Тим не менш, економічний вплив Китаю в центральноазійському регіоні зростає. Якщо у 1990-х рр. загальна торгівля між КНР і державами Центральної Азії становила менше 1 млрд дол. на рік, то 2017 р. цей показник досяг 30 млрд дол. у порівнянні з 18,6 млрд дол. загального товарообігу між Росією і Центральною Азією»¹⁸³.

Наприклад, постійно зростає товарообіг Узбекистану з Китаєм. За офіційними даними, у 2018 р. він склав 6,4 млрд дол., а вже за перший квартал 2019 р. зріс на 50%. Обсяг залучених китайських інвестицій і кредитів в економіку Узбекистану перевищив 8 млрд дол. Згідно з домовленостями, укладеними в травні 2017 р., реалізуються проекти загальною вартістю понад 4,5 млрд дол.¹⁸⁴.

Китай залишається одним із найбільших зовнішньоторговельних партнерів Казахстану, питома вага якого в загальному товарообігу країни у 2018 р. склала 15,7% (11,7 млрд дол.). Китай посідає 4-е місце за іноземними інвестиціями в Казахстан, обсяг залученого китайського капіталу до 2018 р. склав 15,6 млрд дол.¹⁸⁵.

¹⁸² Будет изменена система финансирования Академии наук Туркменистана. 29.01.2019. – [Електронний ресурс]: <http://www.tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article16484&cat11>

¹⁸³ Канат Алтынбаев. Россия теряет влияние в Центральной Азии в условиях растущего экономического влияния Китая. 08.10.2018. – [Електронний ресурс]: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2018/10/08/feature-01

¹⁸⁴ В I квартале 2019 года товарооборот между Узбекистаном и Китаем вырос на 50%. 25.04.2019. – [Електронний ресурс]: <https://uztag.info/ru/news/v-i-kvartale-2019-goda-tovarooborot-mezhdu-uzbekistanom-i-kitaem-vyros-na-50>

¹⁸⁵ Казахстан увеличит товарооборот с Китаем. 07.06.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.zakon.kz/4972603-kazakhstan-uvlechit-tovarooborot-s.html>

За підсумками останніх трьох років Китай займає перше місце в товарообігу Киргизстану з іншими країнами. Обсяг взаємної торгівлі Киргизстану і Китаю в 2018 р. склав 2 млрд. дол.¹⁸⁶, що перевищило обсяг торгівлі з Російською Федерацією.

Таджикистан потрапив до числа країн з наростаючою фінансовою вразливістю через зобов'язання перед Китаєм. Зовнішній борг Таджикистану на початок січня 2019 р. становив 2,9 млрд дол, або 38,9% ВВП. Близько 40% боргу припадає на китайський державний Ексімбанк, якому країна заборгувала близько 1,3 млрд дол¹⁸⁷. На думку таджицьких урядовців, китайські інвестиції необхідні для розвитку економіки країни, тому що жодна інша країна не погоджується надати кредити Таджикистану на тих умовах, які надає Китай. Товарообіг між Таджикистаном і Китаєм у 2018 р. склав понад 651 млн дол. У Душанбе висловлюють впевненість в тому, що до 2020 р. можна підвищити товарообіг між країнами до рівня понад 3 млрд. дол.¹⁸⁸. У 2018 р. міжнародні донори призупинили свої програми підтримки державного бюджету Таджикистану через те, що Душанбе з 2015 р. не може погодити з МВФ умови отримання пільгового кредиту, оскільки МВФ вимагає посилення банківський нагляд, запровадити вільну конвертацію валют, підвищити прозорість державних підприємств і держбюджету в цілому. Недоотримані від донорів кошти таджицька влада компенсувала за рахунок додаткового податкового навантаження на приватний бізнес, накладаючи штрафи із пенею під час додаткових виїзних перевірок і аудитів¹⁸⁹.

Іншою важливим чинником економічної ситуації в регіоні стало введення та посилення санкцій західних країн щодо Росії та Туреччини – важливих торговельних партнерів центральноазійських країн, що спричинило падіння курсу турецької ліри та російського рубля. У разі різкого відтоку капіталу із цих країн і девальвації національних валют, вартість обслуговування зовнішнього боргу в доларах США в країнах Центральної Азії різко зростає, що може спровокувати економічну і бюджетну кризи.

¹⁸⁶ В 2018 году товарооборот между КР и КНР впервые перевалил за 2 млрд долларов – Абдрахманов. 13.05.2019. – [Електронний ресурс]: <http://kabar.kg/news/v-2018-godu-tovarooborot-mezhdu-kr-i-knr-vpervye-perevalil-za-2-mlrd-dollarov-abdrakhmanov/>

¹⁸⁷ Maria Levina Can Central Asia countries pay their external debts? 17.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://www.timesca.com/index.php/news/26-opinion-head/20949-can-central-asia-countries-pay-their-external-debts>

¹⁸⁸ Зарифи Алишер. Глава Минфина РТ: Доля Китая во внешнем долге Таджикистана составляет около 48%. 03.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://rus.ozodi.org/a/30090194.html>

¹⁸⁹ Международные доноры приостановили программы бюджетной поддержки Таджикистана. 22.01.2019. – [Електронний ресурс]: <https://rus.ozodlik.org/a/29722838.html>

Крім того, здешевлення російської валюти може скоротити вплив грошових переказів трудових мігрантів з Росії, що складають значну частину доходів населення і є джерелом підтримки платіжного балансу в Таджикистані та Киргизстані.

Потік мігрантів до Росії знижується: за даними Росстату у 2018 р. спостерігалось скорочення міграційного приросту майже з усіх країн Центральної Азії (за винятком Туркменістану)¹⁹⁰. Потенційні працівники тепер прагнуть знайти роботу в Кореї, країнах Близького Сходу або Європі. Це впливає не тільки на економічне життя, а й на цивілізаційний вектор розвитку країн регіону. Але для більшості мігрантів альтернативи російському ринку праці все ще не існує.

Трудова міграція негативно впливає на економічний розвиток у зв'язку з відтоком з країни місцевих професіоналів (викладачів, лікарів, інженерів, агрономів тощо). При збереженні поточної моделі зростання країнам-експортерам трудових ресурсів не вдасться вийти на шлях сталого розвитку, адже місцевий ринок праці переживає складності через відтік кваліфікованої робочої сили. Це стримує розвиток трудомістких галузей економіки і знижує інвестиційну привабливість Центральної Азії.

Майже всі центральноазійські держави залежать від Москви з політичної або економічної точки зору, будучи учасниками міжнародних організацій, очолюваних Москвою – ЄАЕС і ОДКБ. Проте на практиці Росія не здатна успішно співпрацювати, наприклад, в енергетичному секторі центральноазійського регіону.

Так, Росія зіпсувала відносини з Киргизстаном, коли не змогла виконати свої зобов'язання в будівництві ГЕС «Камбар-Ата-1» у 2015 р. в стратегічному гідроенергетичному проекті на півдні країни. Москва не зацікавлена в розвитку та економічному посиленні країн регіону.

При цьому регіон є важливим елементом у стратегічній ініціативі Китаю «Один пояс, один шлях». Китай як друга за величиною економіка світу сьогодні є основним економічним партнером для країн Центральної Азії.

Після врегулювання водно-енергетичних відносин між країнами регіону гідроенергетична галузь Киргизстану і Таджикистану стануть ще більш привабливими для Китаю в довгостроковій перспективі.

Уперше центральноазійська інтеграція отримала правове оформлення в угоді про заходи щодо поглиблення економічної інтеграції на 1994–2000 рр., підписаній двома найбільшими державами регіону – Казахстаном та Узбекистаном у 1993 р.

¹⁹⁰ Ежемесячный мониторинг социально-экономического положения и самочувствия населения 2015 г. – ноябрь 2018 г. – [Електронний ресурс]: <https://www.ranepa.ru/images/News/2018-12/19-12-2018-monitoring.pdf>

Таблиця 17. Мігранти з країн Центральної Азії

Країна	Кількість мігрантів у 2017 р., осіб ^a	Країни, куди виїхали мігранти	Грошові перекази трудових мігрантів у 2018 р., % ВВП ^b
Казахстан	4 млн	Росія, Україна, Узбекистан	0,2
Узбекистан	1,99 млн	Росія, Україна, Білорусь	8,5
Киргизстан	760 тис	Росія, Україна, Казахстан	35,1
Таджикистан	580 тис	Росія, Афганістан, Киргизстан	32,2
Туркменістан	240 тис	Узбекистан, Росія, Казахстан	0,0

Джерело: ^a Сколько граждан стран Центральной Азии эмигрировало с 1990 по 2017 гг.? – [Електронний ресурс]: [http://www.ca-irnews.com/ru/digest/49862-](http://www.ca-irnews.com/ru/digest/49862-6)

^b Migration and Development Brief 29. Recent Developments and Outlook / KNOMAD, april 2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.knomad.org/sites/default/files/2018-04/Migration%20and%20Development%20Brief%2029.pdf>

Однак протягом наступних років ці ідеї не отримали практичної реалізації. Казахстан продовжував продукувати інтеграційні проекти, але шанси активізувати регіональну співпрацю з'явилися лише з приходом до влади в Узбекистані Ш. Мірзієєва, який почав перезавантажувати узбецьку зовнішню політику, що отримало у засобах масової інформації назву «узбецької весни»¹⁹¹.

Сутність процесу, започаткованого Ш. Мірзієєвим, полягає у намаганні вирішити регіональні питання, досягнути регіональної єдності. З боку Республіки Узбекистану були зроблені безпрецедентні кроки щодо нормалізації відносин з сусідами. Зокрема, вдалося знайти спільну мову з керівництвом Киргизстану і Таджикистану в питаннях демаркації і делімітації державних кордонів. Ш. Мірзієєв закликав вирішити це питання і перетворити киргизько-узбецький кордон в «кордон дружби», у результаті чого 4 жовтня 2017 р. було підписано Договір про Державний кордон з Киргизстаном, що заклав основи для

¹⁹¹ О некоторых аспектах реформ в Узбекистане / Институт стратегических и межрегиональных исследований при Президенте Республики Узбекистан, 28.12.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.isrs.ru/uz/tahliliy-sharhlar/ozbekistonda-islohotlarning-ayrim-jihatlar-haqida>

вирішення прикордонного питання¹⁹². З Таджикистаном впродовж 2017–2019 рр. вдалося домовитися про відновлення регулярного авіасполучення.

З'являються сподівання, що державам Центральної Азії буде легше вирішити і таке гостре питання, як нестача водних ресурсів для поливу і пиття.

Водні ресурси в Центральній Азії поступово скорочується. А у зв'язку з високими темпами зростання населення в регіоні відзначається і зростання рівня споживання води. За даними міжнародного наукового журналу Nature, у регіоні на один долар ВВП споживається 2,5 кубометра води, що ставить центральноазійські республіки в один ряд зі світовими лідерами з неефективного використання водних ресурсів¹⁹³. Проблема полягає в нерівномірному розподілі водних ресурсів між країнами центральноазійського регіону і масових втратах води через застарілі методи зрошення. Зокрема, в Узбекистані полив сільськогосподарських земель проводиться архаїчним способом, що збільшує витрату води в кілька разів. При тому, що зрошувальне землеробство є основою сільського господарства Узбекистану, на яке припадає 90% всіх споживаних країною водних ресурсів.

Колишній президент Республіки Казахстан Н. Назарбаєв, виступаючи у 2018 р. на VIII сесії наради сторін конвенції з транскордонних вод зазначив, що боротьба за володіння джерелами води стає найважливішим фактором для політики. У Казахстані, за його даними, налічується понад 60 транскордонних басейнів, що охоплюють майже половину площі земної кулі. На їх території проживає 40% населення планети. Саме тому, зауважив президент, питання використання водних ресурсів та транскордонних річок є однією з пріоритетних сфер міжнародного співробітництва¹⁹⁴.

А у червні 2018 р. в м Душанбе відбулася Міжнародна конференція високого рівня з Міжнародного десятиліття дій «Вода для сталого розвитку», 2018–2028 рр., організована урядом Таджикистану у співпраці з ООН.

Таджикистан володіє величезними запасами водних ресурсів, акумульованих у численних льодовиках, річках, озерах та підземних

¹⁹² Ратифицирован договор об узбекско-кыргызской государственной границе. 04.10.2017. – [Електронний ресурс]: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/ratificirovan_dogovor_ob_uzbeksko-kyrgyzskoy_gosudarstvennoy_granice

¹⁹³ Olli V. Resources: Curb vast water use in central Asia. 01.10.2014. – [Електронний ресурс]: <https://www.nature.com/news/resources-curb-vast-water-use-in-central-asia-1.16017#consumers>

¹⁹⁴ Назарбаєв: Борьба за источники воды приводит к столкновению между народами. 10.10.2018. – [Електронний ресурс]: <https://informburo.kz/novosti/nazarbaev-borba-za-obladanie-istochnikami-vody-privodit-k-stolknoveniyu-mezhdu-narodami.html>

водних системах. На його території формується близько 60% водних ресурсів Центральної Азії. Усього в льодовиках Таджикистану зосереджено до 500 куб. км води, ще 44 куб. км води містяться в озерах. Потенційна потужність річок країни складає 32 млн кВт·год. Киргизстан також має потужний гідроенергетичний потенціал річок, що становить близько 174 млрд кВт·год, а їхня потужність – 19,8 млн кВт·год. Величезні обсяги водних ресурсів сконцентровані в 6580 льодовиках, запаси яких складають близько 760 млрд м³. Одночасно з цим кількість води, яку споживають ці дві країни, є найменшою серед інших держав регіону: Туркменістан – 5,104 м³ на рік на душу населення, Казахстан – 2,360 м³ на рік, Узбекистан – 2,194 м³ на рік, Киргизстан – 1,916 м³ на рік, Таджикистан – 1,837 м³ на рік¹⁹⁵.

Водні проблеми Центральної Азії не є проблемою дефіциту води як такої, а, скоріш, результатом комплексу політичних, геополітичних, економічних і соціальних причин. Ці причини проявились особливо чітко після отримання незалежності, коли природні ресурси (вода, нафта, газ) стали використовуватись як механізм тиску на сусідів. Досі країни, розташовані в нижньому басейні двох найбільших річок регіону – Сирдар'ї та Амудар'ї, діють з позиції сили щодо багатих водними ресурсами Таджикистану і Киргизстану.

Відповідно до Конвенції ООН з використання водних ресурсів, прийнятої 1997 р., країни верхньої течії не мають права продавати воду, вони лише можуть торгувати послугами, пов'язаними з водою, такими, наприклад, як водозабір і водопостачання. Влада Таджикистану й Киргизстану вважає ці умови неприйнятними, оскільки вони накладають на них колосальні витрати за утримання та оновлення гідростанцій, які в основному потрібні для задоволення сільськогосподарських потреб сусідів. Таджикистан і Киргизстан вважають, що мають право будувати нові станції, основним призначенням яких стане виробництво електроенергії для місцевого використання і експорту. Своєю чергою Узбекистан вважає, що будівництво на транскордонних річках вимагає попередньої згоди всіх країн регіону. Таджикистан, тим часом, у 2018 р. закінчив будівництво Рогунської ГЕС, випустивши для цього облігації внутрішнього займу. І якщо у 2012 р. перший президент Узбекистану І. Карімов заявив з цього приводу, що в Центральній Азії може початися війна через воду¹⁹⁶, то команда нового президента навіть не

¹⁹⁵ Караев С. Пять проблем охраны водных ресурсов Таджикистана. 22.03.2019. – [Електронний ресурс]: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/society/20190322/pyat-problem-ohrani-vodnih-resursov-tadzhikistana>

¹⁹⁶ Ислам Каримов требует согласования по Рогуну со странами низовья. 07.09.2012. – [Електронний ресурс]: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/economic/20120907/islam-karimov-trebuets>

виключає варіант, за якого Узбекистан на певних умовах стане акціонером Рогунської ГЕС¹⁹⁷.

Центральноазійський регіон ще до недавнього часу не сприймався як серйозний геополітичний гравець. Сьогодні ситуація суттєво змінюється, і є підстави вважати, що найближчим часом міжнародний інтерес до Центральної Азії буде тільки зростати. Геополітичне розташування країн Центральної Азії забезпечує їм роль євразійського транзиту та відкриває широкі можливості й перспективи. Таким чином, відбувається нове позиціонування Центральної Азії. На думку казахстанських дослідників, «регіон стає євразійським епіцентром міжнародної активності, справжнім хартлендом»¹⁹⁸.

5.4. Особливості інтеграційних процесів на Південному Кавказі

Особливе місце в посткомуністичній трансформації колишнього СРСР посідають держави Південного Кавказу. Адже після розпаду радянської імперії і краху комунізму вони, з одного боку, мали визначитися зі своєю цивілізаційною належністю, а з іншого, одразу після здобуття державної незалежності опинилися в полі зору нових геополітичних гравців, насамперед США та ЄС, що цілком зрозуміло, зважаючи на те, що Південний Кавказ завжди відігравав і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні розміри регіону і порівняно нечисленне населення, до нього прикуто пильну увагу основних світових гравців, які приділяють значну увагу максимізації власної присутності на цій важливій геостратегічній території¹⁹⁹.

Як місце перетину світових цивілізацій, світових релігій і завдяки своєму географічному розташуванню, Південний Кавказ неминуче ставав у минулому і є сьогодні ареною, на якій відбуваються зіткнення інтересів США, ЄС, Російської Федерації, Туреччини та Ірану. Для США як гегемона сучасного світу цей регіон представляє серйозний інтерес з огляду на його розміщення і потенціал для вирішення важливих завдань американської геополітики.

У таких складних зовнішніх умовах країни регіону неодмінно мали визначитися з власними векторами пострадянської трансформації та інтеграції у глобальні проекти з метою запобігання загрозам здобу-

soglasovaniya-po-rogunu-so-stranami-nizovyya

¹⁹⁷ Неожиданный маневр Узбекистана в энергетике. 30.11.2017. – [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/2oXH2>

¹⁹⁸ Центральная Азия 2027: меняющийся стратегический ландшафт. – С. 77.

¹⁹⁹ Jaliashvili J., Shah A.. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus. – [Електронний ресурс]: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>

тому суверенітету. Азербайджаном, Вірменією та Грузією було обрано дещо схожі, однак і істотно відмінні шляхи щодо вибудовування відносин з ключовими гравцями на міжнародній арені.

Проблематика Південного Кавказу в цілому і Азербайджану, Вірменії та Грузії, зокрема, привертає дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, що відбуваються в суспільстві й економіці згаданих країн. Конфлікти в Нагірному Карабасі, Абхазії, Придністров'ї, російсько-грузинська війна 2008 р., окупація Криму і війна на Донбасі у 2014 р. засвідчують не лише посилення цивілізаційних конфліктів, інспірованих колишньою метрополією (РФ) з державами, утвореними на втрачених радянською/російською імперією територіях, а й потребують визначення ступеня впливу глобального Заходу і «Русского мира» на інтеграційні процеси в країнах Південного Кавказу.

Серед доробку учених з цієї проблематики слід згадати праці А. Богатурова²⁰⁰, С. Гвоздкова²⁰¹, Ю. Гончар²⁰². Вагомий внесок у дослідження постбіполярної системи зробили американські дослідники З. Бжезінський²⁰³ та С. Хантінгтон²⁰⁴, які запропонували власне бачення моделей сучасного світоустрою й інтересів ключових геополітичних гравців у нових перспективних регіонах. Реалізації зовнішньополітичних інтересів США у постбіполярному світі і, зокрема, на пострадянському просторі, присвячена монографія І. Дудко²⁰⁵. Праці таких дослідників і експертів, як М. Демурина²⁰⁶, В. Журавльова²⁰⁷, К. Затуліна²⁰⁸, Н. Лапіна²⁰⁹ та О. Романюка²¹⁰ показують перебіг посткомуністичних трансформацій і потенціал інтеграційних проектів, що можуть бути привабливими для всіх пострадянських держав.

²⁰⁰ Богатуров А. Глобальные аспекты влияния США в XXI в. – [Електронний ресурс]: <http://www.obraforum.ru/pdf/bogaturov-US-civ-Nov2007.pdf>

²⁰¹ Гвоздков С. Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 112-116.

²⁰² Гончар Ю. Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х - 90-ті роки): автореф. ...дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.

²⁰³ Бжезінський З. Великая шахматная доска...

²⁰⁴ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций...

²⁰⁵ Дудко І. Національні інтереси США у постбіполярному світі. – К., 2003. – 208 с.

²⁰⁶ Демурин М. Россия и страны СНГ: цивилизационный выбор. – [Електронний ресурс]: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36199>

²⁰⁷ Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории // Глобализация и гуманитарное знание. – 2004. – № 1. – С. 43–46

²⁰⁸ Затулин К. Выбор Армении в пользу ассоциации с ЕС означает определенный цивилизационный выбор. – [Електронний ресурс]: <http://www.tert.am/ru/news/2013/07/14/zatulin/1486226>

²⁰⁹ Лапин Н. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. – [Електронний ресурс]: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1137

²¹⁰ Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35–50.

Загалом слід відзначити, що попри наявність значної кількості праць, проблематика інтеграційних перспектив у країнах регіону після анексії Криму і розв'язання Росією конфлікту на сході України набуває особливої актуальності. Посилення агресії РФ на пострадянському просторі вочевидь зумовлює необхідність для Азербайджану, Вірменії та Грузії визначити той вектор інтеграції, який дозволить їм не лише забезпечити реалізацію зовнішньополітичних інтересів, а й убезпечити себе від зазіхань наявного (РФ) чи потенційних агресорів.

В умовах стрімкої глобалізації і переходу світової глобальної цивілізації в інформаційну, постіндустріальну добу колишні радянські республіки мали визначити вектор суспільного розвитку, оскільки попри намагання ідеологів комунізму побудувати єдину культурно, економічно і соціально країну з утворенням нової спільноти людей – «радянського народу» різниця культур, релігій і традиційного укладу життя народів колишнього СРСР була очевидною і стала одним з факторів занепаду і розпаду радянської імперії.

Усі вони після проголошення державної незалежності від колишньої метрополії постали перед необхідністю зміни моделі суспільного розвитку від тоталітарної до такої, яка відповідала б їх потребам у: а) захисті власної ідентичності, власних релігійних і культурних цінностей; б) пошуку власного місця у світі, що глобалізується.

Альтернативним комуністичному для держав європейської частини колишнього СРСР став західний цивілізаційний вибір. Адже поразка СРСР у «холодній війні» засвідчила не лише нежиттєздатність «суспільства загальної рівності», а й окреслила ті переваги, які давала західна демократія порівняно з ідеологією колективницького тоталітаризму – акцент на домінуванні цінності людини та її прав. Залежно від стану розвитку суспільних інститутів у країнах пострадянського простору здобутки їх у використанні досвіду демократичних перетворень за західними зразками були більш чи менш значними.

Слід зауважити, що експансія «американського способу життя» і цінностей на територію колишнього СРСР викликала опір Росії, яка традиційно вважала і вважає себе одним з головних цивілізаційних центрів, а територію колишньої Російської імперії – неодмінно належною до російських історичних земель і зоною виключно російських інтересів.

Після отримання незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією соціально-економічна і політична ситуація в цих країнах стала вкрай нестабільною, що було пов'язано з проблемами становлення державності. Адже на початку 1990-х рр. усі держави Південного Кавказу виявилися втягнутими у військові конфлікти на етнічному

грунті – йдеться про вірмено-азербайджанську війну за Нагірний Карабах (1990–1994) та грузино-абхазьку (1992–1993, 1998) й грузино-південноосетинську (1991–1992) війни. Інспіровані провальною етнічною політикою часів СРСР, ці конфлікти й досі позначаються не лише на відносинах між їхніми сторонами, а й на інтеграційних перспективах всього Південного Кавказу²¹¹. Протистояння, що тривають понад 25 років, не лише грають роль ефективної протидії інтеграційним намірам цих країн, а й слугують інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає інтеграційним проектам Заходу в регіоні.

Якщо на першому етапі становлення державності в країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів їх інтеграційні вектори були спрямовані в бік Росії і колишніх союзних республік, то згодом вони поступово почали переорієнтовуватися на Захід, насамперед, на Європейський Союз. Країни Південного Кавказу поступово налагоджують співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО і ЄС. Намагання Грузії й Азербайджану зблизитися з НАТО, яке активно просувалося на схід, і активізація регіональної політики Туреччини так само, як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію так званої «історичної Росії», зумовили багатовекторність політики Азербайджану, Грузії та навіть Вірменії у зовнішній політиці. Особливу увагу було приділено ЄС і США й пропонованим ними інтеграційним проектам.

Вибір країнами Південного Кавказу інтеграційних перспектив між пропонованим Росією євразійським проектом та колективним заходом здійснювався з урахуванням того, що РФ не сприймає країни регіону як рівноправних партнерів. Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу і оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки невдовзі після розпаду СРСР, з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було, очевидно, недостатньо для проведення ефективної політики безпеки в регіоні. Тому інші країни регіону в певному сенсі відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійних стратегічних партнерів. Залученню до зони безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами, на думку дослідників, сприяло те, що Росія тут, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу» почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському

²¹¹ Маркедонов С. Победа «и – и». Как Армении удается совмещать европейскую и евразийскую интеграцию. 27.11.2017. – [Електронний ресурс]: <http://carnegie.ru/commentary/74820>

басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам²¹².

Одним з найважливіших інтеграційних векторів держав Південного Кавказу став європейський. Адже ЄС для нових демократій, особливо в 1990-х рр., був не лише новим ринком збуту, а й орієнтиром у пошуках стабільності та життєвих норм і цінностей.

Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому були підписані Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей мала сприяти зміцненню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 р. в Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію, де спільною метою визначались продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні. Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів та інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм і стандартів стала розроблена у 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми найближчими сусідами з метою зміцнення загального соціального добробуту, політичної стабільності і регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод та прав людини²¹³.

Водночас тіснішій інтеграції держав Південного Кавказу з ЄС активно перешкоджала і перешкоджає Росія, яка намагається утримати країни регіону у сфері свого впливу. Використовуючи економічні та військові важелі впливу, Російська Федерація намагається не допустити тісної інтеграції Грузії, Азербайджану та Вірменії з європейськими й євроатлантичними структурами, адже це дозволить їм не лише остаточно порвати з російським і радянським минулим, а й отримати новий геополітичний і цивілізаційний орієнтир у ХХІ ст.

²¹² Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. – Баку, 2014. – С. 323.

²¹³ Алексанян А. Современные вызовы интеграционным процессам на Южном Кавказе: европейское и евразийское измерения // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – Т. 17. – Вып. 3. – С. 36.

Слід відзначити, що попри наявність значного проросійського лобі, в Грузії загальний вектор її інтеграційних прагнень спрямований у бік ЄС та НАТО. В умовах фактичної окупації Росією Абхазії і Південної Осетії, Північноатлантичний альянс здається єдиним способом забезпечити себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ на державний суверенітет.

Початок стосунків Грузії й НАТО припадає на першу половину 90-х рр. XX ст. Так, 5 червня 1992 р. Грузія приєднується до Ради північноатлантичної співпраці (РПАС), створеної в грудні 1991 р. задля поглиблення взаємовідносин Північноатлантичного альянсу з країнами Центральної та Східної Європи. У 1997 р. на заміну РПАС було створено Раду євроатлантичного партнерства (РЕАП), до числа 27 країн-партнерів якої увійшла й Грузія. Основним завданням РЕАП було забезпечення регулярних консультацій і співпраці між членами Альянсу та партнерами. Показово, що один із перших заходів, організованих РЕАП – семінар з регіональної співпраці – був проведений у жовтні 1998 р. саме в Грузії²¹⁴.

На початку 2000 рр. починається новий етап взаємовідносин Грузія – НАТО, що було пов'язано зі зміною політики Альянсу в бік більш активного розширення у східному напрямку. Важливим елементом цього процесу був Празький саміт НАТО 2002 р. Його вважають історичним, оскільки саме тоді Болгарію, Румунію, Словаччину, Словенію та країни Балтії було запрошено приєднатися до Північноатлантичного альянсу. І саме тоді було активізовано стосунки НАТО з Україною, Грузією та Азербайджаном, які також почали розглядатися як перспективні члени блоку. У роботі саміту особисто брав участь тодішній президент Грузії Е. Шеварднадзе, який зробив офіційне оголошення про наміри Грузії приєднатися до Альянсу²¹⁵. Також на Празькому саміті було затверджено План дій партнерства проти тероризму, який забезпечив структуру для посилення багатосторонньої співпраці в боротьбі з терористичними загрозами.

Там же було презентовано новий механізм реформ країн-партнерів у формі Індивідуального плану дій партнерства (ІПДП). Такі плани мали розроблятися на дворічний термін і об'єднувати весь спектр способів співпраці, за допомогою яких держава-партнер взаємодіє з Альянсом з метою здійснення комплексних реформ – інституційних, оборонних та загальнополітичних. У листопаді 2004 р. саме Грузія першою розробила та погодила ІПДП з НАТО, ставши прикладом у створенні

²¹⁴ Довідник НАТО – Office of Information and Press NATO – 1110. – Brussels, 2001. – С. 42–44.

²¹⁵ Шеварднадзе виступит с речью на саммите НАТО в Праге. – [Електронний ресурс]: <https://civil.ge/ru/archives/157548>

подібних планів для інших країн-партнерів²¹⁶. Важливою позитивною рисою ПДП є те, що вони створюються з огляду на індивідуальні потреби окремої держави-партнера й мають гнучкі обсяги і якісні виміри співпраці.

Російсько-грузинська війна 2008 р. ускладнила процес євроатлантичної інтеграції Грузії – шанси отримати згоду країн-членів на вступ до Альянсу держави з невирішеними територіальними проблемами, які можливо в перспективі доведеться вирішувати силою зброї, значно знижуються. Однак хід інтеграції не зупинився, а за деякими напрямками навіть активізувався. 15 вересня 2008 р. у Тбілісі відбулося виїзне засідання НАТО, під час якого було прийнято рамковий документ про створення комісії НАТО – Грузія. Її метою визначено поглиблення політичного діалогу та співпраці Грузії і Альянсу, а також допомогу в повоєнному відновленні Грузії.

Співпраця Грузія – НАТО продовжує успішно розвиватися. Завдяки регулярній участі в підготовці та проведенні навчань «Партнерство заради миру» Грузія змогла активно сприяти євроатлантичній безпеці шляхом підтримки операцій під проводом Альянсу. Грузинські війська співпрацювали з силами НАТО під час операції з підтримання миру в Косово (КФОР) з 1999 по 2008 рр. Також Грузія з 2004 р. була однією з найбільш активних учасниць Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані, які завершили свою місію у 2014 р. Після істотного збільшення свого контингенту в жовтні 2012 р., його грузинська частина в цій структурі перевищила 1500 військовослужбовців, що робило її найбільшою учасницею МССБ серед країн – не членів НАТО і п'ятою – за обсягом участі серед усіх держав, що долучилися до місії. Сьогодні вона є однією з найактивніших учасників «Рішучої підтримки» – нинішньої місії Альянсу для підготовки, консультування та допомоги афганським силам, та продовжує забезпечувати транзит ресурсів, призначених для розгорнутих в Афганістані військ.

Республіка Грузія постійно бере участь у спільних навчаннях, а також періодично надає майданчик для їх проведення. Зокрема, починаючи з 2011 р., в країні відбуваються щорічні багатонаціональні військові навчання «Моторний дух» («Agile Spirit»), а з 2014 – ще й «Благородний партнер» («Noble Partner»). Так, у «Noble Partner – 2017» взяли участь більш ніж 2 800 військових з восьми країн-членів і партнерів НАТО – Грузії, США, Великої Британії, Німеччини, Туреччини, Словенії, Вірменії та України²¹⁷, хоча до 2015 р. це були суто грузинко-американ-

²¹⁶ Довідник НАТО. – С. 199–200.

²¹⁷ Морпехи поділяються к военным учениям Agile Spirit в Грузии. 16.05.2018. – [Електронний ресурс]: [https://spnputnik-georgia.ru/politics/20180516/240491979/morpexi-podklyuchatsya-k-voennym-](https://spnputnik-georgia.ru/politics/20180516/240491979/morpexi-podklyuchatsya-k-voennym)

ські навчання. Наймасштабнішими стали навчання Agile Spirit 2019, у яких взяли участь понад 3 тис. військових з 14 країн – членів і партнерів Північноатлантичного альянсу – Грузії, США, Великобританії, Латвії, України, Польщі, Норвегії, Бельгії, Туреччини, Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії, Литви²¹⁸.

Альянс активно підтримує реформування сфери оборони та безпеки Грузії. Співпрацю в цій галузі було значно посилено на саміті НАТО 2014 р. в Уельсі, де схвалено пакет важливих програм НАТО – Грузія, зокрема щодо зміцнення оборонного потенціалу країни, підготовки та тренування військових, посилення зв'язків та розвитку взаємодії з Альянсом тощо. Ці заходи спрямовані на посилення обороноздатності Грузії, а також на подальшу її підготовку до членства в НАТО. У рамках цього пакету (станом на червень 2017 р.) понад 40 радників з країн-членів НАТО та країн-партнерів підтримують Грузію у формі проведення експертиз або надання відповідних ресурсів²¹⁹.

Таким чином, на сьогоднішній день грузинська армія фактично відповідає стандартам НАТО, грузинський контингент бере участь в операціях Альянсу в Афганістані, має досвід бойових дій у Косово та Іраку. Військова реформа в Грузії, проведена під керівництвом інструкторів Альянсу та завдяки його фінансовій підтримці, якісно поліпшила грузинську армію.

Як заявив віце-президент США М. Пенс під час візиту до Тбілісі у 2017 р., США підтримують прагнення Грузії отримати членство в НАТО і позитивно оцінюють її витрати на оборону, які перевищують норму для країн-членів НАТО в 2% ВВП. Для США Грузія попри наявні територіальні конфлікти і часткову втрату суверенітету внаслідок агресії РФ є фактично стратегічним партнером у регіоні, її прагнення відновити територіальну цілісність і стати членом Альянсу знаходить широкую підтримку у Вашингтоні. М. Пенс, який у липні 2017 р. відвідав Грузію під час проведення там маневрів країнами-членами НАТО, підкреслив, що США «рішуче засуджують» окупацію грузинської території Росією²²⁰. Своєю чергою, після навчань 2019 р., глава оборонного відомства Грузії Л. Ізора заявив, що «інтеграція Грузії з Північноатлантичним

ucheniyam-agile-spirit-v-gruzii.html

²¹⁸ В Грузии завершились военные учения НАТО Agile Spirit 2019. 09.08.2019. – [Електронний ресурс]: <https://easaily.com/ru/news/2019/08/09/v-gruzii-zavershilis-voennye-ucheniya-nato-agile-spirit-2019>

²¹⁹ Relations with Georgia. 16.03.2019. – [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_38988.htm?selectedLocale=en

²²⁰ Пенс заявил, что США поддерживают стремление Грузии стать членом НАТО. 01.08.2017. – [Електронний ресурс]: <http://gordonua.com/news/politics/pens-zayavil-chto-ssha-podderzhivayut-stremlenie-gruzii-stat-chlenom-nato-200608.html>

альянсом є історичним вибором країни». За словами грузинського міністра, «співпраця і динаміка відносин між Грузією і Північноатлантичним альянсом зростає»²²¹. Отже, європейська і євроатлантична інтеграція розглядаються США і колективним Заходом як основний інтеграційний напрям для нинішньої Грузії.

Про серйозність намірів Тбілісі говорить не лише той факт, що у вересні 2008 р. вона розірвала дипломатичні стосунки з Росією внаслідок визнання останньою незалежності Абхазії і Південної Осетії, а й проведений ще в січні 2008 р. консультативний референдум з питання вступу в НАТО (77% – за). У цьому плані грузинські еліти виглядають достатньо послідовними і рішучими.

Інтеграція до європейських структур також є одним із ключових моментів грузинського зовнішньополітичного курсу і реалізується керівництвом країни цілком послідовно. Так, у травні 1992 р. Грузія стала членом Організації з безпеки і співробітництва в Європі. У тому ж місяці вона приєдналася до Договору про звичайні збройні сили в Європі, а у вересні – до акціонерів Європейського банку реконструкції та розвитку, основною метою якого є допомога країнам у проведенні ринкових реформ та в їх подальшій міжнародній економічній інтеграції. У червні 1996 р. між Грузією і ЄС було підписано угоду про партнерство та співробітництво, що набула чинності в 1999 р.²²². Ця угода є своєрідною юридичною базою, що регулює взаємовідносини Грузія – Євросоюз. Її умовами передбачалося посилення політичного діалогу, подальший розвиток ринкової економіки та демократії, розширення торгівельних стосунків та збільшення інвестицій, досягнення гармонічних економічних взаємин тощо. Також декларувалося створення основ для законодавчого, економічного, соціального, фінансового, наукового, технологічного та культурного співробітництва. Особливий наголос робився на необхідності проведення Грузією правових та інституційних реформ відповідно до стандартів Євросоюзу.

У квітні 1999 р. Грузія продемонструвала свою підтримку європейських цінностей, ставши членом Ради Європи – міжнародної організації, яка сприяє співробітництву у сфері прав людини та демократичного розвитку. А у червні 2004 р. Грузія долучилася до Європейської політики сусідства, справедливо вважаючи її важливим механізмом зближення з Євросоюзом. Тоді ж було утворено парламентський Комітет з інтеграції з Європою. Головною метою його діяльності є сприяння інтеграції Грузії до структур Європи та ЄС, а також своєчасне та ефективне виконання

²²¹ В Грузии завершились военные учения НАТО Agile Spirit 2019.

²²² Дуднік О.Я. Зовнішня політика Республіки Грузія в контексті сучасної геополітичної ситуації. – [Електронний ресурс]: <http://vmv.kymu.edu.ua/v/03/dudnik.htm>

Угоди про асоціацію. Цього ж року було введено пост державного міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

У 2009 р. Грузія приєдналася до нового проекту Євросоюзу – «Східне партнерство», спрямованого на розвиток інтеграційних зв'язків ЄС з цією країною, а також з Україною, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією та Білоруссю. Серед його основних пріоритетів: розвиток у цих країнах досконалої системи управління, економічна інтеграція з ЄС, енергетична безпека, лібералізація візового режиму в комплексі з посиленням боротьби з незаконною міграцією тощо.

Офіційне започаткування проекту відбулося 2009 р. під час спеціального саміту Східного партнерства в Празі, де 7 травня було прийнято відповідну декларацію. На третьому саміті (Вільнюс, 28–29 листопада 2013 р.) відбулося парафування Угоди про асоціацію, а також Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між ЄС та Грузією. Тоді ж було підписано Угоду про включення Грузії до цивільних місій та військових операцій ЄС, що передбачало залучення країни до операції з управління кризами та можливість здійснення спільного внеску до процесу забезпечення світової безпеки.

Очевидно, що деструктивна позиція Росії в останні десятиліття є вагомою причиною зростання інтеграційних контактів держав Південного Кавказу з ЄС та США. Грузія, яка стала жертвою російської агресії у 2008 р., першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р., що набула чинності в липні 2016 р. і була спрямована передусім на досягнення політичної асоціації та економічної інтеграції між Євросоюзом та Грузинською державою.

Водночас грузинське суспільство досі неоднозначно ставиться до євроорієнтованих інтеграційних процесів. На думку грузинського аналітика З. Анджапаридзе, жителі Грузії переважно розглядають інтеграцію до ЄС як спосіб вирішення актуальних проблем країни. І лише невелика частина грузинського суспільства дійсно поділяє те, що називають європейськими цінностями. А в останні роки навіть ті громадяни, які підтримують інтеграцію до ЄС, висловлюють стурбованість щодо того, наскільки негативно цей процес вплине на стан збереження національної ідентичності. За його словами, дослідження, проведені Фондом «Європа» в період між 2009 та 2015 рр., показали, що впродовж 2013–2015 рр. кількість людей, які думають, що поглиблення інтеграції Грузії з ЄС ставить під загрозу грузинські звичаї та традиції, зросла з 31% до 45%²²³.

²²³ Anjaparidze Z. Georgia persists in its bid to join the EU. 05.07.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.euractiv.com/section/enlargement/opinion/georgias-european-bid-stands-the-test/>

Водночас деякі дослідники зі Сполучених Штатів Америки вважають, що керівництво Грузії має достатній потенціал для того, щоб зробити набагато більше, ніж робиться нині, для швидкого досягнення їхніх європейських та євроатлантичних інтеграційних планів. Так, В. Кортні, Д. Фрід та К. Яловіц стверджують, що наразі Грузію слід вважати ключовим тестом щодо можливості реформ на колишньому радянському просторі. А також, що саме завдяки подіям у сучасній Грузії та Україні випробовується потенціал Євросоюзу до подальшого розширення. Вони відзначають, що завдяки вигідному географічному положенню біля Росії, Ірану й Туреччини та її ролі як транзитного пункту, що об'єднує Європу, Близький Схід і Азію, а також дієвій участі в експортних маршрутах каспійських нафти та газу, країна є дуже важливою для євроатлантичної спільноти.

Однак при цьому аналітики роблять висновок, що на сьогодні про швидке включення Грузії до НАТО та ЄС говорити зарано. На їхню думку, задля збільшення своїх шансів на приєднання до зазначених організацій, Тбілісі має посилити практичну взаємодію з євроатлантичними інститутами, а також активніше брати участь у військових навчаннях НАТО і розширювати свої економічні зв'язки з ЄС. Поки Грузія стоїть на шляху втілення іноді болісних, але економічно і політично виправданих реформ, Захід буде зацікавлений у тому, щоб досить активно підтримувати її прагнення до НАТО та ЄС й виступатиме за підтримку її самостійності, незалежності та територіальної цілісності. Отримана нещодавно можливість безвізових подорожей до більшості країн Євросоюзу, Угода про асоціацію між ЄС та Грузією тощо мають спонукати грузинів до підтримання стабільного курсу на захід. І мірою того, як Грузія продовжуватиме більш глибоко вбудовуватися до системи європейських стандартів, ЄС може запропонувати їй більш щедрі можливості для інтеграції²²⁴.

На сьогодні в Грузії, за словами новообраного голови уряду країни М. Бахтадзе, прискорилося робота зі створення дорожньої карти ще активнішої євроінтеграції. Також у травні 2018 р. було досягнуто домовленості з головою Єврокомісії Ж.-К. Юнкером про започаткування регулярних щорічних зустрічей представників урядів Європи та Грузії з метою обговорення успіхів останньої на шляху євроінтеграції. Все це є складовою політики «незворотної інтеграції» країни до ЄС та НАТО, закріпленої в програмі нового прем'єр-міністра Грузії²²⁵.

²²⁴ Courtney W. Fried D. Yalowitiz K. Where is Georgia Headed? 22.05.2018. – [Електронний ресурс]: <https://nationalinterest.org/feature/where-georgia-headed-25926>

²²⁵ Глава правительства Грузии работает над планом евроинтеграции. 29.06.2018. – [Електронний ресурс]: <https://regnum.ru/news/polit/2440264.html>

Водночас факти активної участі Грузії в інтеграційних контактах з ЄС та НАТО не означають, що ця держава не намагається диверсифікувати свої зовнішні взаємини. У листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого роду документа з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року: причина посиленого інтересу до угоди лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення торгівельних зв'язків, що особливо важливо на тлі певного спаду, що намітився в торгівлі з ЄС²²⁶.

Вірменія і Азербайджан мають дещо відмінну від грузинської ситуацію з інтеграційними проектами. На відміну від Грузії, яка є жертвою агресії з боку Росії, Вірменія і Азербайджан є двома сторонами нагірно-карабаського конфлікту, у якому Росія виступає як «миротворець» і арбітр, опосередковано виступаючи на боці Вірменії, але водночас постачаючи наступальне озброєння Азербайджану. Економічна залежність від Росії ще більше заплутує ситуацію стосовно вибору зовнішньополітичної стратегії обох країн.

Попри членство в Євразійському економічному союзі та ОДКБ на чолі з Росією, Вірменія, на саміті Східного партнерства 24 листопада 2017 р. підписала Всебічну й посилену угоду про партнерство з ЄС, яка замінила дещо вужчу за змістом УПС 1996 р., але не містить положень про вільну торгівлю.

Підписання цієї угоди стало своєрідним компромісом після відмови президента Вірменії С. Саргсяна під тиском Росії восени 2013 р. підписувати угоду про асоціацію з ЄС. Він тоді заявив, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувався у Євразійський економічний союз, членом якого Вірменія стала з 2015 р.

Пояснюючи дії своєї країни, прем'єр-міністр Вірменії Т. Саркісян заявив, виступаючи на саміті Європейської народної партії в Брюсселі у 2014 р., що Вірменія прагне бути мостом, який з'єднує її партнерів, і саме керуючись цим принципом країна ухвалила рішення про вступ до Митного союзу. Одночасно він стверджував, що «наші стосунки з ЄС продовжать залишатися найважливішим пріоритетом зовнішньої політики Вірменії»²²⁷.

Значною мірою підписання Вірменією Угоди про розширене партнерство з ЄС також було наслідком агресивної політики Росії, яка почала проявлятися ще до українських подій 2014 р. На думку політичного експерта Р. Меграбяна, рішення про вступ Вірменії до Євразійського

²²⁶ Маркедонов С. Указ. соч.

²²⁷ Подписание политической части Соглашения об ассоциации с ЕС – лучший путь для Армении: премьер. 21.03.2014. – [Електронний ресурс]: <https://regnum.ru/news/polit/1781457.html>

економічного союзу було результатом безпрецедентного шантажу зі сторони Москви, яка вміло грала на неврегульованому карабаському конфлікті і використовувала нею ж інспіровану енергетичну залежність Вірменії²²⁸.

У Єревані чітко розуміють, що Росія продовжує вживати всіх заходів для протидії роботі Мінської групи ОБСЄ щодо укріплення режиму перемир'я і реалізації заходів зі зміцнення довіри між сторонами конфлікту. Широкомасштабні поставки наступальної російської зброї Азербайджану змушують вірменські еліти обережно ставитися до своїх союзницьких зобов'язань стосовно свого стратегічного північного партнера. Намагання вибудовувати партнерські стосунки з ЄС та США показують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проектах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, в першу чергу з боку Азербайджану, який перебуває у значно вигіднішому економічному становищі і має потенціал вирішити карабаський конфлікт на свою користь за умови невтручання в нього інших сторін.

Водночас, не зважаючи на членство Вірменії в ОДКБ, в останні роки отримала певний розвиток співпраця цієї країни з Північноатлантичним альянсом. Так, збройні сили Вірменії є учасником нинішньої місії НАТО в Афганістані «Рішуча підтримка» та миротворчої операції в Косово. Вірменські військові періодично беруть участь в організованих Альянсом військових навчаннях. Зокрема, як уже зазначалося, Вірменія була учасницею «Noble Partner – 2017».

Нещодавно плани Вірменії щодо продовження співпраці з НАТО в рамках згаданих миротворчих місій підтвердив секретар Ради національної безпеки Вірменії А. Григорян. На його думку, це дає можливість вірменським військовослужбовцям отримати досвід, аналогічний тому, що й у азербайджанських військових, які активно контактують з Альянсом, зокрема проходять навчання в Туреччині. Він вважає, що це допоможе повніше розуміти принципи дії армії Азербайджану і, відповідно, ефективніше протидіяти їй в нагріно-карабаському конфлікті. Особливо з огляду на те, що, за словами Григоряна, політика Єревана щодо Нагірного Карабаху нині перетворюється з «оборонної» на «активно оборонну» й характеризується можливістю певних превентивних кроків з боку Республіки Вірменія. Водночас високопосадовець виключає можливість виходу його держави з ОДКБ²²⁹. Прем'єр-міністр

²²⁸ Россия фактически оккупировала Армению. 15.10.2015. – [Електронний ресурс]: <https://ru.krymr.com/a/27307755.html>

²²⁹ Кривошеев К. Армения назвала одной из целей сотрудничества с НАТО желание «понять, как работает азербайджанская армия». 16.07.2018. – [Електронний ресурс]: <https://www.>

Н. Пашинян також підтвердив, що Вірменія не прагне до членства в НАТО, оскільки її цілком влаштовує статус члена ОДКБ. Однак Єреван не планує припиняти участь у миротворчих місіях та спеціальних програмах Альянсу²³⁰. Подібні заяви підкреслюють намагання керівництва Вірменії модифікувати домінуючий проросійський зовнішньополітичний вектор шляхом посилення диверсифікації геополітичних можливостей країни.

На відміну від Грузії та Вірменії, для яких інтеграційна складова їх зовнішньополітичного курсу на сьогодні цілком очевидна, Азербайджан має дещо окреме становище. У порівнянні зі своїми сусідами по Південному Кавказу, Баку оперує серйозними економічними і фінансовими можливостями, а також має репутацію важливого енергетичного гравця. На сьогодні Азербайджан утримується від прямої участі в інтеграційних проектах, не залежно від їх напряму – європейського чи євразійського. Баку, зважаючи на тісні контакти (військові, економічні, фінансові) з Росією, просуває себе як партнера і РФ, і Євросоюзу в цілому. Не підписуючи рамкових угод з Брюсселем, Азербайджан, утім, не припиняє участі в програмі Східного партнерства.

Хоча в процесі реалізації інтеграційних планів Азербайджан і не планує ставати асоційованим членом ЄС, Баку запропонував ЄС «з урахуванням досягнутого рівня співробітництва підписати угоду про партнерство» на заміну УПС 1996 р. За словами Н. Мамедова, заступника глави Адміністрації президента Азербайджану, така угода відповідає ступеню двостороннього співробітництва, а також забезпечить взаємну повагу і рівноправ'я сторін²³¹.

Для Азербайджану важливими є стосунки зі США, до яких він виявляє серйозний інтерес з огляду на зацікавленість Вашингтону в перевагах, які має Баку в порівнянні зі своїми сусідами. У цілому слід виділити три ключових моменти, що визначають ступінь залучення і впливу США на інтеграційні процеси в Азербайджані:

- по-перше, Азербайджан цікавить США як альтернативна «нафтова діжка» і джерело надходження енергоресурсів до Європейського Союзу;
- по-друге, Азербайджан через своє географічне розташування цікавий для США своїми транзитними можливостями і як майданчик для дислокації американських військових баз, станцій стеження тощо,

kommersant.ru/doc/3688045

²³⁰ Эхо Москвы. В гостях: Никол Пашинян. 25.07.2018. – [Електронний ресурс]: <https://echo.msk.ru/programs/beseda/2246298-echo/>

²³¹ Азербайджан отказался от ассоциации с Евросоюзом. 25.11.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.km.ru/world/2013/11/25/evropeiskii-soyuz-es/726011-azerbaidzhan-otkazalsya-ot-assotsiatsii-s-evrosoyuzom>

оскільки сусідами Азербайджану є геополітичні опоненти, представники конкуруючих цивілізацій – Іран та Росія;

– по-третє, важливим фактором для США є можливість завдяки інтенсифікації своєї цивілізаційної присутності в Азербайджані оволодіти новим геополітичним простором на Євразійському континенті.

Нарешті, Азербайджан, зважаючи на значні обсяги енергоресурсів, що є під його контролем, перетворився на бажану мету і зону підвищеного інтересу для американського капіталу.

З іншого боку, Азербайджан, потрапивши до цивілізаційного вакууму, який спричинив розпад СРСР, також був зацікавлений у налагодженні співробітництва з Америкою, яка виглядає значно привабливішою, ніж безапеляційний і архаїчний «Русский мир». При цьому Азербайджан не ігнорує необхідність розбудови стосунків з Росією, яка є одним із його головних торговельних партнерів і роботодавців для гастарбайтерів з цієї країни.

Таким чином, з огляду на ситуацію, що складається в регіоні Південного Кавказу, можемо зробити висновок, що на сьогодні Азербайджан, Вірменія та Грузія балансують на грані інтересів США, ЄС, Росії та інших потужних гравців у регіоні, однак поступово схиляються у бік прийняття західної суспільної парадигми як базової моделі інтеграції у XXI ст.

Так європейська цивілізація загалом та ЄС зокрема стає для країн Південного Кавказу прикладом для наслідування і привабливою консолідаційною структурою, хоча ступінь інтенсивності взаємин з нею є для кожної з цих країн власний. Зокрема, якщо Азербайджан та Вірменія заявляють про свої плани співпраці з Євросоюзом на рівні партнерства/асоціації, то Грузія цілеспрямовано намагається стати повноцінною частиною цього об'єднання. На наше переконання, нинішні, об'єктивно досить невеликі шанси Грузії стати членом ЄС у найближчій перспективі залежать передусім від концептуального рішення керівництва Євросоюзу щодо шляхів подальшого розвитку та підвищення стабільності цієї інтеграційної структури. У разі, якщо Євросоюз зробить ставку на посилення ролі ЄС як міжнародного гравця, у тому числі й за рахунок додаткового розширення, шанси держав Південного Кавказу на набуття повноцінного членства в ЄС зростають. Вони мінімізуються, якщо вибір майбутнього ЄС буде зроблено на користь посилення акценту на внутрішню політику.

Водночас відбувається поступовий прогрес у розвитку взаємовідносин з Північноатлантичним альянсом, який також має для різних країн Південного Кавказу свою специфіку. Вірменія взаємодіє з НАТО лише в межах окремих проектів та кількох миротворчих місій. Співпраця Азербайджану з Альянсом є набагато більш активною, на рівні

Індивідуального плану партнерства. Тут варто згадати, що один з найпотужніших членів НАТО – Туреччина – є традиційним військовим і стратегічним союзником Азербайджану.

Грузія ж бачить НАТО єдиним дієвим джерелом убезпечення себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ. Тому, незважаючи на наявність невирішених територіальних суперечок, ставить собі за мету отримання статусу повноцінного члена Північноатлантичного альянсу вже в порівняно близькому майбутньому. Однак, на нашу думку, позитивне чи негативне вирішення цього питання залежить не стільки від зусиль Грузії, спрямованих на виконання всіх належних умов для приєднання до НАТО, скільки від геополітичної кон'юнктури.

ВИСНОВКИ

Аналіз концепцій міжнародної інтеграції, існуючих у суспільних науках, дає підстави констатувати, що на сучасному етапі різноманітність соціально-економічних, географічних, геополітичних, історичних і соціокультурних умов породжує розмаїття форм міжнародної інтеграції, кожна з яких по суті своїй є унікальною та реалізує конкретні економічні, соціальні, геополітичні та культурно-історичні цілі. Однак різноманітність проявів міжнародної інтеграції, не скасовує наявності в їх формуванні та розвитку певних закономірностей.

Оскільки найбільших успіхів міжнародна економічна інтеграція досягла на європейському континенті, основні теорії та практичні моделі регіональної інтеграції у другій половині ХХ ст. розроблялися на прикладі функціонування Європейського Союзу, зосереджуючись на осмисленні причин формування інтеграційних союзів, ролі владних структур та їх повноважень у цих процесах. Так з'явилися теорії інтеграції, що визнавали необхідність політичного чинника в процесі інтеграції, визначальними серед яких є концепції функціоналізму і федералізму.

З початку 1970-х рр. у результаті переосмислення досвіду реального історичного розвитку в країнах Азії, Африки і Латинської Америки трактування модернізації як глобальної ліберальної трансформації стало все частіше піддаватися критиці, що призвело до суттєвих концептуальних змін у теоретичних підходах до проблем інтеграції. Наслідком перегляду колишніх положень став висновок про варіативність шляхів, способів і методів культурно-політичних і соціально-економічних перетворень. Почало визнаватися значення локальних культур і цивілізацій, їх право на власну долю, говорилося про можливості самобутнього розвитку на ґрунті унікальних традицій.

На основі дослідження новітніх тенденцій суспільного розвитку виникла теорія комунікативної інтеграції, відповідно до якої поділ

світу на держави і наявність державних кордоні не мають практичного значення. Відповідно світ ділиться на певні культурно-цивілізаційні співтовариства, об'єднані у першу чергу не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями. Наявність цих спільних ознак уможливорює певну єдність належних до різних територій і держав культурних суб'єктів, що забезпечує підвищений рівень довіри і взаєморозуміння між ними.

У результаті перегляду концепцій соціально-економічного розвитку одним з основних методологічних принципів у суспільних науках поступово стає комплексний формаційно-цивілізаційний підхід, згідно з яким процеси, що протікають у конкретних суспільствах, аналізують з урахуванням їх соціокультурних, історичних, географічних особливостей та визнається багатовекторність трансформаційного розвитку в сучасному світі. Стає все більш очевидним, що ті чи інші успіхи інтеграційних процесів безпосередньо залежать від того, наскільки органічним є перебіг соціально-політичних і економічних перетворень, наскільки він вписується в національні інститути, сприймається в конкретному суспільстві, враховує його «культурно-генетичний код».

* * *

Упродовж чверті століття з часу розпаду СРСР у 1991 р. перед новими незалежними державами постала об'єктивна необхідність формування власного курсу щодо трьох основних складників європейської та євразійської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США), з Росією та результатів розвитку відносин між Росією і Заходом. Держави пострадянського простору постали перед вибором: з ким і в яких організаційних рамках іти у XXI ст.

Ідеологічно в основі як європейського інтеграційного проекту, який оформився в ЄС, так і західного впливу на трансформацію пострадянського простору лежить дискурс верховенства прав людини, дотримання законів та демократії. Однак, якщо в європейських державах формування і впровадження демократичних інститутів та практик поступово виростало з відповідних економічних відносин, то в пострадянських державах ці інститути формувалися паралельно зі спробами пристосуватися до капіталістичної економіки.

Важкою перепорою на шляху європейської інтеграції пострадянських країн є «парадокс пострадянської демократії», суть якого в тому, що політикуму нових незалежних держав важко забезпечити

по-справжньому демократичне функціонування створених і запущених у дію демократичних інститутів, оскільки демократія в цих країнах має вузьку соціальну базу, що зумовлено критичним рівнем бідності значної частини населення та незначним розвитком середнього класу; інститути громадянського суспільства є недостатньою мірою сформовані, активні та функціональні; партійні системи – незрілі та обмежено дієздатні, а для реального вкорінення нових демократичних інституцій у суспільстві минуло надто мало часу.

Одним з ключових чинників, що впливає на швидкість та спрямованість процесів трансформації пострадянського простору є затиснутість регіону між двома інтеграційними об'єднаннями: розширеним Європейським Союзом на заході та очолюваним Росією Євразійським економічним союзом на сході, які перебувають у стані конкурентної боротьби за впливи на пострадянські країни. Спроби національних лідерів більшості нових незалежних держав тривалий час маневрувати між центрами сили привели лише до наростання хаотизації міжнародних відносин у регіоні, його подальшої геополітичної фрагментації і відтягнули в часі необхідність чіткої цивілізаційної та геополітичної самоідентифікації нових незалежних країн.

Практика трансформації пострадянських держав упродовж понад чверті століття засвідчує, що лише ті країни, які рішуче порвали з радянським минулим, як країни Балтії, змогли якнайдалі пройти дорогою ствердження демократії, успішно інтегрувавшись до ЄС та НАТО. Консервація ж концептуальної і практичної невизначеності щодо радянського минулого, його традицій і досвіду стає вагомим стримуючим фактором модернізаційних та євроінтеграційних процесів.

У дослідженні обґрунтовано теоретичне положення про те, що конкуренція європейського та євразійського інтеграційних векторів на пострадянському просторі сутнісно виявляється як конкуренція між європейським прикладом успішного розвитку та російським прикладом опертя на силу, що в практичній площині виливається у використання методів «м'якої сили» (soft power) та «жорсткої міці» (hard power) відповідно.

* * *

Політика ЄС щодо пострадянських країн завжди будувалася і продовжує будуватися на засадах прагматизму, раціоналізму, європей-

ської й євроатлантичної солідарності. Важливе значення для неї мають фактори, зумовлені конкуренцією з Росією.

У дослідженні показано, що ставлення міжнародних безпекових структур (ООН, ОБСЄ, НАТО), Європейського Союзу та його країн, Ради Європи та її органів (ПАРЕ, Комітет міністрів Ради Європи, Венеціанська комісія, Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи тощо) до пострадянських країн, окрім впливу на нього геополітичних та економічних чинників, значною мірою зумовлено й дією аксіологічних, ідеологічних і правових засад існування «колективного Заходу» взагалі й Євросоюзу, зокрема.

Європейські норми і цінності, відображені в основоположних актах Євросоюзу й закладені в основу великої низки його регулятивних документів, на зовнішньополітичному напрямі відіграють роль своєрідного джерела амбівалентності в позиціях і діях ЄС в безпековій царині. Певна декларативність, неоднозначність позицій ЄС в цілому і окремих його країн-членів у ставленні й оцінці конфліктів на пострадянському просторі пов'язана з самими ціннісними засадами європейського світу, його ідеологічними постулатами та їх нормативним втіленням в основоположних документах Євросоюзу.

Аналіз засадничих документів ЄС (Лісабонської угоди, Хартії основоположних прав Євросоюзу та ін.) показав, що фундаментальною основою не лише ліберальної ідеології, а й усієї європейської системи цінностей є легітимність, належність самоцінного існування та суб'єктності усіх складників соціального цілого з особою та її групами включно, а відтак і цінності розмаїття – культур, етносів, релігій, регіонів тощо.

Задля підтримки розмаїття й суб'єктності його носіїв (етнічних і мовних груп та регіонів) інституціями ЄС напрацьовано та ухвалено й значною кількістю країн визнано як керівництво для дії низку нормативних актів. Починаючи з кінця 1980 рр., в європейському об'єднанні відбувається відхід від ставлення до регіонів як передусім суб'єктів економічного життя і ствердження їх статусу як середньої ланки між центральним і муніципальним урядами.

Однак піднесення ролі регіонів в житті Євросоюзу, набуття їхніми інституціональними органами широких повноважень, що, серед іншого, мало на меті й зниження конфліктогенного потенціалу в країнах, мали зворотній ефект, дозволяючи використовувати і документи, і інституції ЄС для підкріплення орієнтацій окремих частин країн на їх федералізацію. Подібне відбувається й у зовнішньополітичній площині: у сепаратистських конфліктах на територіях країн пострадянського простору Європейський Союз прагне

не зважати на очевидну участь у них іншої держави й шукати їх причини у внутрішніх чинниках та правомірному прагненні регіонів до більшої суб'єктності. А отже звичне для Європи надання регіонам більшої самостійності вбачається найкращим способом досягнення компромісу – цілком у згоді зі сповідуванню системою цінностей, у межах якої компроміс є єдино належним способом знаходження порозуміння й ствердження суб'єктності обох сторін взаємодії.

Як виявило дослідження, **резолютивні документи ЄС та міжнародних безпекових структур, ухвалені в процесі пошуку можливостей розв'язання конфліктів у країнах пострадянського простору, а також напрацьовані місіями та політичними лідерами, запропоновані та прийняті пакети договірних документів щодо цих проблем, спрямовані на пошук компромісу і фактично зводяться до пропозицій надання «бунтівним регіонам» особливого статусу.** Водночас усі ці документи та пропозиції не мають практичних наслідків, оскільки прийнятний для Європи «особливий статус» регіонів є реальною перешкодою відновлення суверенітету країн, постраждалих від інспірованого в них сепаратизму.

У кінцевому підсумку «особливий статус» забезпечуватиме підконтрольність самих держав зовнішнім силам, вплив яких і призвів до виникнення конфлікту. Прийняття та виконання країною вимог «досягнутого компромісу» в ситуації зовнішньої збройної підтримки сепаратизму, як доводить досвід Грузії й Молдови, які неодноразово робили низку конкретних практичних кроків для забезпечення особливого статусу окупованих регіонів, конфлікт не розв'язує, лише переводить його у заморожений стан.

Тільки відкрита російська агресія проти України дещо сприяла перегляду оцінок інших конфліктів у країнах пострадянського простору. Усі документи європейських інституцій, ухвалені з приводу російської агресії в Україні, на відміну від документів, ухвалюваних щодо інших конфліктів, вирізняються термінологічною однозначністю і значно більшою послідовністю в обстоюванні територіальної цілісності країни. Однак запропонований алгоритм розв'язання конфлікту не зазнав жодних принципових змін: спочатку надання регіону конституційно закріпленого особливого статусу з невинувато великим його впливом на внутрішню і зовнішню політику держави й лише потім – введення російських військових і відновлення державних кордонів й суверенітету на всій території держави.

Виявлено, що **в останні роки посилилася активність створених на пострадянському просторі невизнаних республік на зовнішньопо-**

літичному напрямі. Виниклі за участі Росії й підтримувані нею, незаконні квазідержавні утворення на територіях держав пострадянського простору не лише намагаються в будь-який спосіб й уже безуспішно домогтися своєї присутності (і, таким чином, легалізації де-факто) в міжнародних структурах і в Євросоюзі, зокрема, а й активно «визнають» одне одного, створюючи особливий «паралельний світ», що існує і певним чином розвивається поруч з реальним, слугуючи відчутним фактором дискредитації й розхитування усталених норм міжнародного життя.

На нашу думку, хоча ЄС та його країни-члени де-юре не визнаватимуть такі утворення як «нові суверенні держави», однак у згоді із засадничими європейськими цінностями та спираючись на стійку тенденцію регіоналізації Європи, і надалі вбачатимуть найприйнятнішим способом розв'язання проблем «пошук компромісу» – надання квазідержавам автономного чи федеративного статусу в складі постраждалих держав. Як доводить досвід придністровського, грузинсько-південно-осетинського, грузинсько-абхазького та нагірно-карабаського конфліктів, такий шлях на практиці призводить до заморожування конфліктів на невизначений час та створює перешкоду для вступу постраждалих від сепаратизму країн в Євросоюз та НАТО.

Для збереження загальноєвропейської стабільності та забезпечення економічного розвитку в умовах наростання глобальної взаємозалежності необхідна тісна й прагматична співпраця усіх центрів сили на основі дотримання норм міжнародного права. Однак **ідея побудови Великої Європи стає все більш примарною** через неясність подальших перспектив розвитку самого Євросоюзу, перехід відносин між Росією та Заходом у конфронтаційний стан «холодного миру», спроби США, низки європейських країн і Туреччини витіснити Росію з різних частин пострадянського регіону.

Ключовими проблемами Євросоюзу, що впливають на його політику щодо країн пострадянського простору є кризові явища в економіці низки країн-членів, труднощі, пов'язані з посиленою міграцією економічних та політичних біженців з країн «третього світу» до європейських країн та зростання впливу правих націоналістичних партій у державах ЄС.

Невизначеність Євросоюзу щодо євроінтеграційних перспектив пострадянських країн пояснюється побоюваннями певних західноєвропейських політичних кіл, що подальше розширення ЄС на схід може призвести до зниження його ефективності як організації, значних додаткових фінансових витрат зі структурних фондів Євросоюзу для підтримки нових, менш розвинених членів, зростання міграційних

потоків з країн-нових членів ЄС в західноєвропейські країни, посилення конфлікту з Росією.

У формалізованих відносинах ЄС із країнами пострадянського простору сформувалася певна інтеграційна логіка та внутрішня градація країн. Її суть проста – що демократичнішими є політичні режими, то тісніших відносин з ЄС прагнуть ці країни.

За рівнем формалізації відносин виділено п'ять груп пострадянських країн за ступенем наближеності до ЄС. **Перша** – Естонія, Латвія та Литва, з якими одразу (1995) було підписано договори про асоціацію і які з 2004 р. є членами ЄС та НАТО. **Друга** – країни, з якими спочатку було підписано УПС, потім запропоновано співпрацю у форматі «Східного партнерства» і які потім підписали угоди про асоціацію з ЄС (2014) – Україна, Грузія та Молдова. Ці країни прагнуть рано чи пізно стати членами Європейського Союзу. **Третя** – члени Євразійського економічного союзу, з якими ЄС підписав угоди про розширене співробітництво і партнерство – Казахстан та Вірменія (2015, 2017). Переговори про аналогічний рівень формалізованих відносин ЄС веде і з Азербайджаном та Киргизстаном. Ці чотири країни, політичні режими яких характеризуються певним лібералізмом, а в політичній системі функціонують окремі елементи демократії, прагнуть максимально широких економічних відносин з ЄС, але без політичної чи інтеграційної складової. **Четверта** – члени Євразійського економічного союзу з жорсткішими авторитарними політичними режимами, відносини з яким формалізовані підписаними угодами про партнерство і співробітництво – Росія (1994), Узбекистан (1996), Таджикистан (2004), але які не прагнуть підвищувати нині існуючий рівень формального співробітництва з ЄС. **П'ята** – Білорусь та Туркменістан з якими через ситуацію із правами людини навіть підписані у 1990 рр. УПС залишаються не ратифікованими.

* * *

Розкрито вплив екзогенного фактору в особі колективного Заходу на процеси модернізації посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи, який передбачав допомогу в усіх сферах: дипломатичній – через взаємодію урядів; економічній – через західні інвестиції та надання режиму найбільшого сприяння в торгівлі згідно з правилами ГАТТ/СОТ; інституційній та військовій сферах – завдяки відкриттю для країн регіону перспектив інтеграції до європейських та євроатлантичних структур; культурній – через

розширення наукових обмінів, підтримку освітніх і громадських проектів тощо.

Знайшло подальше теоретичне обґрунтування концептуальне положення про те, що визначальну роль в успішності модернізаційних процесів у країнах ЦСЄ відіграв їх нерозривний зв'язок з процесом європейської інтеграції, адже саме під час цього процесу і відбулися найважливіші модернізаційні зміни. Зокрема, важливу роль тут відіграла інтенсифікація політичної співпраці через Європейські асоційовані угоди, що стали основними правовими інструментами реалізації інтеграційних стратегій держав-кандидатів.

Євроінтеграційний досвід країн ЦСЄ – це насамперед інституційні зміни внутрішнього характеру: зміни механізмів і процедур ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо. Тобто інструментів, які б уможлилювали конструктивний екзогенний вплив.

Оскільки політика урядів країн Вишеградської групи тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства в ЄС, це стало своєрідним каталізатором для формування та вкорінення інфраструктури демократичних політичних режимів – демократичної політичної системи, ринкової економіки, відповідного законодавства, становлення впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища.

У роботі показано, що європейська інтеграція для країн Балтії була головним каталізатором проведення в них суспільно-політичних реформ та економічного зростання. Досвід країн Балтії показав, що економічна інтеграція як шлях подолання торговельних бар'єрів та адаптації внутрішнього ринку до європейських стандартів була ефективним засобом, який забезпечував основу для переходу співпраці країн Балтії та ЄС у політичну та безпекову площину.

Результативність демократичного транзиту в Латвії, Литві та Естонії, а також синхронність їх інтеграції у Європейський Союз дають підстави говорити про створення єдиного балтійського політичного простору на теренах колишнього СРСР. Особливостями цього простору є спільність геополітичних цілей та інтересів, тотожність політичних систем, стандартизованість правових інститутів у європейському середовищі.

Участь у процесах європейської та євроатлантичної інтеграції означає для держав Західних Балкан, у першу чергу, модернізацію та

демократизацію політичних, економічних та безпекових інститутів, розвиток громадянського суспільства. Додатковими результатами європеїзації Балкан стали покращення рівня життя населення та підвищення безпеки.

На відміну від країн Вишеграду та Балтії, які мали приблизно однаковий рівень та вектор розвитку, країни Західних Балкан є досить різними. Їх можна поділити на три групи: перша, Словенія та Хорватія, країни які в часи СФРЮ були найбільш розвинутими, є етнічно консолідованими, однозначно самоідентифікують себе як частину Європи (католики) і змогли відносно швидко відірватись від Сербії та стати членами ЄС; друга, країни обтяжені внутрішніми міжетнічними конфліктами, які в часи СФРЮ були слабо розвинутими, важко відривались від впливу Сербії, і для яких інтеграція в ЄС є способом уберегтись від розколу, поновлення конфлікту чи збереження своєї територіальної цілісності, це БіГ, Македонія, Косово та Чорногорія; третя, це країни з великодержавними інтенціями, Сербія та Албанія, які залучаються до ЄС задля нівелювання цих внутрішньополітичних налаштувань.

Для Євросоюзу і НАТО інтеграція та приєднання країн Західних Балкан стали механізмом зняття міжетнічної напруги та замирення конфлікту в регіоні, інструментом забезпечення стабільності та безпеки в Південно-Східній Європі.

У результаті дослідження було з'ясовано, що на практиці міжнародний вплив виявляється здебільшого не стільки через «взаємозв'язки» (linkages) недемократичних режимів із розвиненими демократіями (за допомогою торгівлі, міграції, комунікацій, освітніх та наукових обмінів), а завдяки успішному використанню «важелів» (leverages) – цілеспрямованого впливу на ці режими. Тому підписання Угоди про асоціацію, запровадження безвізового режиму, програма розширеної співпраці з МВФ та Світовим банком, програми військової співпраці з НАТО стали саме тими важелями цілеспрямованого впливу, які, незважаючи на численні перешкоди і інерційність політичних систем, стимулювали процеси модернізації та демократичного транзиту в країнах Вишеградської групи та Балтії і можуть виконати аналогічну функцію і в тих країнах пострадянського простору, які обрали шлях євроінтеграції.

* * *

Політичний курс США щодо пострадянських країн та регіону загалом у 1990-х – 2010-х рр. характеризується неоднозначністю й багатови-

мірністю змісту у контексті тлумачення американських національних інтересів. У 1990-х рр. на початку 2000-х рр. американці (адміністрації Дж. Буша-старшого, Б. Клінтона, частково Дж. Буша-молодшого) робили акцент на впорядкуванні військової ситуації в межах республік, особливо щодо ядерної зброї; підтримці демократії; заохоченні та допомозі в утвердженні ринково орієнтованої економіки; утвердженні американських економічних впливів у посткомуністичних країнах.

Основна суперечність американської політики щодо пострадянських країн на початковому етапі відносин полягала в активній політичній підтримці рухів на демократизацію режимів та лібералізацію пострадянських економік на фоні стриманого схвалення тенденцій до реальної державної незалежності.

У роботі доведено, що недооцінка проблематики окремих пострадянських республік з боку американського політикуму та аналітиків на початковому етапі формування політичного курсу США щодо країн СНД витікала зі спроб дивитись на особливості політичного та соціально-економічного стану пострадянського регіону крізь призму розвитку Російської Федерації як центру чи провідної країни СНД.

Переважання російського вектору американської політики на пострадянському просторі пояснювалось низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників, зокрема тим, що: політичні кола США не були готові до розпаду СРСР та пов'язаних з цим міжнародних змін; перспективою розповсюдження ядерної зброї і появи поряд з Росією ще трьох ядерних держав – України, Білорусі та Казахстану; політикуми нових незалежних держав демонстрували готовність підпорядкуватися Росії; Америка керувалася ідеєю демократизації Росії як базовим чинником своєї стратегії на пострадянському просторі на перспективу, яка, як уявлялось Вашингтону, мала забезпечити демократизацію країн СНД, приборкати можливу російську агресію тощо; західні країни сприймали ядерний статус Росії та традицією її присутності в глобальних справах як даність.

Своєрідним піком американсько-російського співробітництва стала поява на початку президентства Дж. Буша-молодшого в американсько-російських відносинах наративу стратегічного партнерства, насамперед у контексті глобальної міжнародної війни з тероризмом після терористичної атаки на США 11.09.2001 р., частиною цієї війни у Вашингтоні почали сприймати і дії Росії у Чечні (Друга чеченська війна).

Наростання напруження в американсько-російських відносинах у контексті проблематики пострадянського простору розпочалось

через посилення протистояння щодо впливів на нові незалежні держави у першій половині 2000-х рр. Воно було пов'язане насамперед із загостренням фундаментального конфлікту інтересів у питанні видобутку та транспортуванні на Захід енергоносіїв з країн каспійського і кавказького регіонів, а також явними розходженнями сторін у ставленні до процесів демократизації в Україні і Грузії, які проявились у Революції троянд у Грузії (2003) і Помаранчевій революції в Україні (2004), що привели до влади в обох країнах євроатлантично орієнтовані політичні сили. Для Росії проблема полягала не тільки в процесах демократизації, а й у тенденціях неконтрольованого Москвою економічного та військового співробітництва США і країн СНД.

Другу половину 2000-х – першу половину 2010-х рр. в американсько-російських відносинах можна охарактеризувати як період «холодного миру» з накопиченням суперечностей в американсько-російських відносинах. Реперними точками цього процесу стали вихід Росії з міжнародної антитерористичної коаліції після вторгнення США в Ірак (2003), збройна агресія проти Грузії (2008) та збройна агресія проти України (з 2014), які стали кроками Москви щодо перерозподілу на свою користь сфер впливу на пострадянському просторі.

Збройна агресія Росії проти України 2014 р. стала останньою ланкою критичної маси суперечностей, що повернули американську адміністрацію від стану «холодного миру» до стану «холодної війни» в російсько-американських відносинах та значно посилили увагу США до пострадянського простору.

Причини цього полягали у тому, що втрата під російським тиском Україною державної і територіальної цілісності чи підкорення її Росії фундаментально змінила б ситуацію у центрі Європи (В. Зімерман), сприяла б перетворенню Росії на імперію (З. Бжезинський) та відновленню нею статусу світового геополітичного («цивілізаційного») центру, здатного впливати і змінювати сталий світоустрій.

Зміна американського бачення ролі Росії на пострадянському просторі та у світі привела до нормативного закріплення за РФ статусу агресора у Стратегії національної безпеки 2015 р. та визнання Росії викликом міжнародному статусу США у СНБ 2017 р.

Американська політика на пострадянському просторі має виразні регіональні відмінності. Зокрема, попри проблеми з демократією, країни Південного Кавказу продовжують перебувати в колі безпекових і енергетичних інтересів США. Натомість американські впливи в центральноазійському регіоні не мають стабільного характеру.

За президентства Д. Трампа відбулись зрушення у відносинах США з країнами європейської частини пострадянського простору. Зокрема, тенденції до налагодження або поглиблення відносин зі Сполученими Штатами почали виявляти країни, які традиційно перебували під впливом Росії (Білорусь), або мали невизначену позицію (Молдова).

Оцінюючи перспективи поглиблення впливів Сполучених Штатів на пострадянському просторі на сучасному етапі, можемо стверджувати, що вони, принаймні на європейській частині колишньої радянської імперії, залежатимуть від послідовного дотримання американською адміністрацією норм міжнародного права та ліберальних цінностей.

Серйозні негативні наслідки для державності та інтеграційних перспектив країн пострадянського простору можуть мати висловлені у 2019 р. Д. Трампом ідеї щодо можливості відновлення членства Росії у G-8 без припинення агресії проти України (як причини виключення РФ з G-8). Реалізація цього сценарію стане кроком у напрямі формування принципово нових підходів до взаємовідносин провідних міжнародних акторів, базованих на нівелюванні міжнародного права та ігноруванні інтересів середніх і малих держав.

* * *

Одним з визначальних чинників, що впливають на сучасний російський зовнішньополітичний курс є історично сформовані особливості російського менталітету. Найважливішими з них у контексті нашої теми є: общинний колективізм, звичка гуртуватись навколо держави та покладатись на неї (патерналізм), відчуття співпричетності до загальних справ, прагнення причетності до великого (великої держави), шовінізм, служіння державі, схиляння перед авторитетами (схильність до раболіпства), підданська культура, звичка до безправ'я, а тому байдужість до правових норм (правовий нігілізм, влада вища за закон), нетерпимість до інакодумства, нелюбов до роздумів, догматизм, месіанство, ірраціоналізм, емоційна міфологізація, здатність до самопожертви, невисока цінність життя, а тому готовність вмерти та вбивати.

Аналіз російських стратегічних документів показав, що статусна самоідентифікація Росією щодо свого місця у світі постійно зростала: велика держава, яка прагне повноправного включення у світове співтовариство (1993), велика держава, як один із впливових

центрів світу (1997), велика держава, що має національну могутність та реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі (2000), світова держава, яка набула повноцінну роль у глобальних справах (2009), одна з лідируючих світових держав (2015). Під час дослідження було встановлено кореляцію між підвищенням Росією своєї доктринальної самономінації від великої до світової держави з періодом, коли вона розв'язала війни проти Грузії (2008) та України (2014).

Тривалий час поняття пострадянського простору було для Росії тотожним трактуванню СНД, яку в Москві сприймали, як своєрідну номінацію простору колишнього СРСР. Відповідно територія колишнього СРСР аж до кінця 2000-х рр. трактувалась у Москві як певна просторова єдність, що позначалася рядом просторових маркерів: єдиний воєнно-стратегічний, економічний, правовий простір, зовнішні кордони СНД (1993), єдиний економічний простір (1997), зона вільної торгівлі, прикордонний простір, єдиний оборонний простір (2000), єдиний освітній простір, окрема «зона світу» (2002), єдиний транспортний простір (2008), спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище (2009).

З другої половини 2000 рр. Росія скоригувала своє концептуальне ставлення до російської діаспори, позначивши її поняттям «Русский мир» і прагнучи тепер не лише її захищати, як це було впродовж усіх 1990 – першої половини 2000 рр., а й використати для просування російських інтересів у країнах пострадянського простору.

Ключовою характеристикою російського доктринального наративу щодо СНД з початку 1990 рр. є поняття інтеграція. Проте вже з початку 2000-х рр. у російських стратегічних документах визнається послаблення інтеграційних процесів у СНД, а тому В. Путін намагається вдихнути в них нове життя, наповнити конкретним інтеграційним змістом.

Визначено, що російські інтереси в СНД спрямовані на досягнення двох глобальних завдань: посилення російського культурно-ідеологічного впливу в країнах СНД та використання їхніх демографічних й економічних ресурсів. Ці свої інтереси Росія фіксувала в доктринальних документах досить чітко: дотримання прав етнічних росіян і російськомовного населення (з 1993), збереження спільного культурно-цивілізаційного спадку (з 2000), відновлення позицій Росії як головного освітнього центру СНД, підтримка функціонування російської мови у країнах СНД (з 2002), добровільне переселення співвітчизників, залучення молоді до навчання і стажування в Росії задля наступ-

ного отримання ними російського громадянства (з 2007), формування спільної транспортної й енергетичної інфраструктури, перетворення російського рубля на провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД (з 2008), збереження російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в країнах СНД (з 2011), створення спільного ринку с/г продукції (з 2013), зміцнення позиції російської мови в національних системах освіти країн СНД (з 2015).

Наприкінці 2000-х рр. у російських стратегічних документах було фактично визнано сегментацію пострадянського простору та розщеплення СНД як політичного суб'єкта, появу дезінтеграційних процесів у ній, і відповідно, відбулося зниження доктринальних вимог до неї з боку Росії. Москва змирилась із остаточним переходом СНД до клубного (форумного) характеру існування та визнала, що проводитиме диференційовану політику щодо різних регіонів та країн СНД.

Уже в перших російських стратегічних документах (1993) були обґрунтовані можливості силового тиску на країни пострадянського простору та розміщення на їх території російських військ, а з початку 2000-х рр. Росія почала доктринально закріплювати більш широкі підстави для власних закордонних силових дій. Зокрема, військовий тиск для підтримки політичного тиску на інші держави, використання економічних важелів тиску (2000), самостійні дії за кордоном, не зважаючи на позицію партнерів, запобігання загрози миру, придушення актів агресії (2008), вирішення регіональних кризових ситуацій без участі нерегіональних сил (2009), застосування, зокрема й оперативне, військ для захисту російських громадян за кордоном (2010), підтримка стратегічної стабільності за допомогою присутності там російських військ (2014) і врешті, нічим не обумовлене застосування військової сили в разі загрози національним інтересам (2015). Усі ці нові доктринальні підходи були апробовані Росією на практиці під час збройної агресії щодо Грузії (2008), України (з 2014) та Сирії (з 2015).

Обґрунтовано положення про те, що фактично з другої половини 2000-х рр. Росія на доктринальному рівні відмовилася від спроб створити спільну систему колективної безпеки на пострадянському просторі й перейшла до формування безпекової організації з найближчих союзників, декларуючи за ОДКБ статус основної безпекової структури із зоною відповідальності в межах всього пострадянського простору та навіть у прилеглих регіонах.

Поява на початку 2000-х рр. у російських стратегічних документах теми євразійської інтеграції було, на нашу думку, своє-

рідним визнанням безперспективності інтеграційних зусиль у форматі СНД та пошуком формату реалізації інтеграційних планів зі схильними до цього країнами пострадянського простору. Спочатку, у 2008 р., ядром євразійської економічної інтеграції було визначено ЄврАзЕС, з 2012–2013 рр. – Євразійський економічний союз (ЄАЕС), а основними партнерами Росії у цьому процесі – Білорусь та Казахстан.

Початок діяльності у 2015 р. ЄАЕС засвідчив, що Москві знадобилося чверть століття після розпаду СРСР для того, щоб урешті створити на пострадянському просторі більш-менш дієздатний і, водночас, підконтрольний їй економічний інтеграційний союз. Хоча й у дуже урізаному в порівнянні з СРСР складі.

У російських стратегічних документах досить чітко простежується сегментація пострадянського простору на чотири групи країн: а) основні союзники Росії на пострадянському просторі – Білорусь та Казахстан, б) постійно проблемний регіон Центральної Азії, в) держави, які несуть для Росії найбільшу ідеологічну загрозу – Україна та Грузія, г) країни Балтії, які у 2010-х рр. поступово зникають із російських стратегічних документів, розчинившись для Москви в ЄС.

Поява з кінця 2000-х рр. у російських стратегічних документах положень про важливість зміцнення потенціалу ШОС та механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав свідчать про те, що Росія була змушена допустити у свою колишню одноосібну центральноазійську зону інтересів Китай та Іран.

Важливим механізмом збереження Росією свого впливу на пострадянському просторі є «заморожені конфлікти». Саме тому активне – пряме або приховане – військове втручання Росії у перебіг збройних конфліктів було в усіх випадках.

У найбільш загальному вираженні, механізм впливу Росії в означених конфліктах виглядає таким чином: розпалювання чи підтримка певного внутрішньодержавного (міждержавного) конфлікту – провокування чи допущення кризи у конфлікті – доведення її до стадії збройного протистояння – втручання Росії у вигляді «миротворця» (захисника) інтересів певної групи населення відповідних країн («російськомовні», громадяни РФ тощо) – «заморожування» конфлікту з метою збереження впливу на його сторони. Результатом «заморожки» стає утворення на території, зайнятій озброєними сепаратистами («повстанцями», «народною армією» тощо), «сірої зони», яка не контролюється центральним урядом, і на якій створюються і підтримуються псевдодержавні

утворення. Таким чином, більшість «гарячих точок» на пострадянському просторі можна віднести гібридних внутрішніх збройних конфліктів, які мають інтернаціоналізований характер через наявність зовнішньої підтримки однієї або обох ворогуючих сторін.

Підтримка активних чи загроза відновлення активної фази «заморожених» збройних конфліктів, з огляду на фактичний контроль над невизнаними «республіками», виступають серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску, а тому надає Москві реальні військово-політичні важелі контролю ситуації в регіоні. Додатковими важелями військового впливу Росії у регіоні виступають: присутність у зоні конфліктів російських військових баз та озброєнь; отримання значною кількістю населення Криму (до 100%), Південної Осетії (90%), Абхазії (85%) і Придністров'я (40%) статусу громадян Росії; постійна фінансова підтримка сепаратистських режимів; загроза застосування ядерної зброї, передусім тактичної та новітніх зразків неядерної зброї.

Це втручання ми розглядаємо як практичний прояв неоголошеної експансії Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання Москви мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів. Експансія пройшла кілька етапів. З часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і не приховану експансію/агресію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Пік цієї агресивної політики припав на 2014 р., коли Росія, порушивши свої міжнародні зобов'язання, відкинувши всю систему міжнародного права, яка склалася у світі після Другої Світової війни, здійснила акт неприхованої агресії щодо України.

Росія Путіна вважала, що встановлення регіональної гегемонії в межах колишнього Радянського Союзу – необхідна умова завоювання світового престижу та статусу великої держави. І країни пострадянського простору, в яких відбулися «кольорові революції», суттєвим чином стояли на заваді реалізації цих планів. Фактично ж за рахунок «ближнього зарубіжжя» Росія поповнює дефіцит свого глобального впливу.

Росія – головний вигодонабувач нестабільності на пострадянському просторі. Тому логічно буде допустити, що у найближчій перспективі не варто очікувати суттєвих позитивних змін у врегулюванні заморожених конфліктів. Досвід Грузії та Молдови щодо

відносин з окупованими чи контрольованими Росією територіями та спроб їх повернути показав, що політико-дипломатичний шлях повернення окупованих територій не дає жодних позитивних результатів.

Стратегічною проблемою Росії на пострадянському просторі є те, що вона не може запропонувати моделі майбутнього, яка б була привабливою для більшості держав пострадянського простору. Тому Росія намагається компенсувати цей пробіл, не допускаючи розвитку альтернативних варіантів інтеграції на пострадянському просторі. Звідси випливає зацікавленість обмежувати євроінтеграційні прагнення таких країн-учасниць програми Євросоюзу «Східне партнерство» як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова й Україна та гальмувати процес посилення впливу НАТО і США на терені СНД. Більше того, «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України стали явною перешкодою для швидкого просування цих країн на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Однак аналіз дійсності показує, що **Москва не змогла досягти своїх стратегічних цілей використовуючи інструмент збройних конфліктів та «сепаратистських республік».** Присутність Росії у Придністров'ї, на Південному Кавказі, Донбасі та в Криму, відкрита інтервенція проти Грузії й України та втрата контролю над частиною своєї території не змусили Київ, Кишинів та Тбілісі продемонструвати готовності повернутися в лоні метрополії чи відмовитись від свого проєвропейського курсу

* * *

Виділено ключові чинники, що визначили найбільш тісний на пострадянському просторі формат інтеграції – Союзна держава Білорусі та Росії. Такими концептуальними чинниками стали: по-перше, цивілізаційна близькість країн (відсутність мовного бар'єру; спільна православна віра; глибокі культурні та соціальні зв'язки; позитивне сприйняття іншої держави населенням); по-друге, наявність давніх стійких економічних зв'язків; по-третє, співпраця з Росією виявилась для Білорусі ключовим джерелом стабільного соціально-економічного розвитку.

Союзна держава Білорусі та Росії є вкрай специфічним варіантом міждержавного партнерства, який балансує на межі інтеграційного об'єднання, широкомасштабного двостороннього співробітництва та формування єдиної держави конфедеративного типу.

Доведено, що з початку ХХІ ст. дії білоруської влади щодо інтеграційного курсу стали неоднозначними: задекларований курс на формування Союзної держави гальмується, а стратегічне партнерство з РФ плавно трансформувалося на багатовекторну політику на зразок української в 1990-х рр.

Відповідно з 2000-х рр. з огляду на намагання Мінська отримати від Росії ряд односторонніх економічних преференцій, Москва була вимушена скоригувати свою доктринальну позицію щодо відносин з Білоруссю у складі Союзної держави, почавши переведення їх на ринкові принципи.

Розкрито ключові проблеми у двосторонніх російсько-білоруських відносинах, що перешкоджають подальшій економічній інтеграції двох країн. Це зокрема, прозорість російсько-білоруського кордону для громадян з третіх країн; реекспорт в Росію з Білорусі с/г і продовольчих товарів з країн, які запровадили економічні санкції проти Росії і проте яких Росія запровадила продовольче ембарго; заборона для низки білоруських підприємств постачати свою продовольчу продукцію на російський ринок під різними приводами; проблема ціни на газ та нафту для Білорусі.

Упродовж двадцяти років існування Союзної держави сторони так і не змогли врегулювати суперечності з питань ціноутворення, розвитку сільського господарства, оподаткування та митної сфери, стандартизації та сертифікації продукції. Це дозволяє висунути гіпотезу про те, що дане інтеграційне об'єднання досягло максимуму свого розвитку. Подальший його розвиток можливий лише за умови втрати Білоруссю частини свого суверенітету та реалізації ідей переходу на єдину валюту, запровадження однакових з РФ митних тарифів та норм оподаткування, прийняття спільної Конституції.

Також встановлено **ключові фактори білоруської економічної залежності від Росії:** фактичне дотування білоруського бюджету; постійне вливання в білоруську економіку дешевих кредитів; продаж енергоресурсів за нижчими від світових цінами; збереження критичної залежності провідних білоруських підприємств від кооперації з російськими партнерами; російська орієнтованість білоруської зовнішньої торгівлі.

Білорусь є найбільш залежною від торгівлі з країнами СНД/ЄАЕС пострадянською державою. На країни СНД припадає понад 55% білоруського товарного експорту та понад 63% імпорту (2018), а на ЄАЕС – понад 40% експорту та понад 60% імпорту (2019).

* * *

Основними російськими пріоритетами у створенні та функціонуванні СНД у ході дослідження нами були виділені такі: збереження за Росією ключової ролі на пострадянському просторі та закріплення території СНД як винятково російської сфери впливу; збереження економічної співпраці та політичних контактів у межах колишнього СРСР; отримання механізму формування майбутньої конфедерації; перетворення СНД на міжнародно-політичний суб'єкт; уникнення збройних конфліктів; забезпечення російського контролю над стратегічною зброєю масового знищення, яку, окрім Росії, успадкували Україна, Білорусь і Казахстан; збереження контролю над військово-стратегічним простором через створення об'єднаного командування збройними силами та контроль над зовнішніми кордонами кран СНД, насамперед у Центральній Азії; збереження політичної, економічної та культурної транспарентності кордонів між державами СНД; збереження доступу до дефіцитних корисних копалин та надлишкової робочої сили інших пострадянських країн.

Чвертьстолітнє існування СНД підтвердило на практиці версію про те, що вона була насамперед амортизаційним механізмом так званого цивілізованого «розлучення» республік після розпаду СРСР, а не ефективним механізмом нової інтеграції, хоча такі спроби Москвою активно й здійснювались.

Серед причин невдачі СНД у якості інтеграційного проекту нами було виділено її геополітичну та геоекономічну асиметричність; відсутність відчутних економічних вигід; безперспективність економічної інтеграції через схожість структури господарств країн-учасників; посилену економічну конкуренцію між країнами-учасницями; втрату більшістю країн статусу основних торгових партнерів один для одного; сприйняття постійних інтеграційних ініціатив Москви як загрозу державності та національній безпеці; перетворення на віртуальне об'єднання зі складною і забюрократизованою системою управління; невдоволення більшості країн-членів асиметричністю можливостей щодо захисту своїх політико-економічних інтересів в організації.

Дані статистики засвідчують, що для Росії торгівля з іншими країнами СНД давно не має великого економічного значення й постійно зменшується, так у 1994 р. на країни СНД припадало 54,6% товарообігу РФ, у 1997 р. – 24%, у 2000 р. – 18,6%, у 2010 р. – 14%, у 2018 р. – 12%. Загальною стратегічною тенденцією розвитку зовнішньоеконо-

мічної діяльності усіх країн СНД є активна переорієнтація експортних товаропотоків із пострадянського простору в бік інших гео економічних центрів світу.

В цілому на пострадянському просторі Росія скеровує два паралельних процеси – реінтеграції передусім лояльних країн через євразійські об'єднання та дестабілізації тих країн, які обрали західний вектор своєї зовнішньої політики у якості пріоритетного та намагаються вийти з-під геополітичного впливу РФ. Політична складова інтеграційних процесів у регіоні Євразії завжди превалювала над економічною, оскільки Росія розглядала всі інтеграційні проекти лише у якості інструментів збереження геополітичного та гео економічного впливу на пострадянському просторі.

У дослідженні обґрунтовано нову періодизацію історії євразійської інтеграції, яка складається з п'яти етапів: 1995–2006 (зближення та створення ЄврАзЕС), 2007–2009 (передінтеграційний, створення комісії Митного союзу), 2010–2011 (початок функціонування Митного союзу «трійки»), 2012–2014 (формування ЄЄП та початок діяльності Євразійської економічної комісії) та з 2015 р. (запуск ЄАЕС).

Виділено особливості євразійської інтеграції: 1) ЄАЕС є формою закріплення РФ свого впливу на пострадянському просторі в умовах жорсткої конкуренції з США, ЄС та КНР та основним важелем для відновлення могутності Росії на міжнародній арені через формування окремого євразійського центру впливу майбутньої багатополлярної світової системи; 2) відсталість, слабкість, сировинний характер економік, нерівномірний соціально-економічний розвиток, асиметричність країн євразійського об'єднання; 3) авторитарний характер політичних режимів країн членів; 4) превалювання політичної складової об'єднання над економічною та тотальний контроль Росії над організацією; 5) форсований, бюрократичний характер інтеграції на основі російського бачення та інтересів.

* * *

Після розпаду СРСР у Центральній Азії відбувалися складні й різноспрямовані процеси, що свідчили про поступове становлення нової геополітичної сукупності держав, розташованих у просторі між різними культурно-цивілізаційними ареалами.

Тривалий час після здобуття незалежності внутрішні інтереси консолідації нової національної державності перевищували ступінь

усвідомлення спільних інтересів країн центральноазійського регіону, не зважаючи на посилення в регіоні конкуруючих впливів та специфічних проектів трьох геополітичних акторів – Росії, США та Китаю. Урядові кола країн Центральної Азії вважали відносини з провідними позарегіональними державами своєрідним компенсатором, який мав зменшувати їх залежність від сусідніх країн, насамперед від Росії і КНР.

Ідея створення субрегіонального інтеграційного об'єднання типу у форматах Центрально-азійського економічного співтовариство та Організації центрально-азійського співробітництва у 1990-х – 2000-х рр. через міждержавні проблеми та опір ідеї з боку РФ не була втілена в життя.

Однак зміна влади в Узбекистані у 2016 р. стала поштовхом до перегляду засад міждержавного співробітництва між країнами регіону та відновлення п'ятистороннього політичного діалогу між урядами країн Центральної Азії, покликаною активізувати врегулювання невирішених проблем, що виникли під час та після розпаду СРСР і сприяти розширенню політичного, торговельно-економічного та гуманітарного співробітництва.

На відміну від колишніх європейських радянських республік, які здійснювали реформи та трансформацію своїх країн, орієнтуючись на західний досвід та приклад і планували приєднатися до європейського інтеграційного проекту (окрім Білорусі), **усі п'ять центральноазійських держав зосередили свої зусилля на пошуку власного «особливого» шляху розвитку.** Залучення центральноазійських держав до інтеграційних проектів типу ЄвразЕС, ЄАЕС чи «Великого шовкового шляху» суттєво не вплинуло на формування їх економічних та політичних режимів.

Чверть століття трансформації дозволяють чітко виокремити ключові особливості державного розвитку країн середньої Азії. Це «привласнення» владою держави, коли провідні чиновники або клани отримують необмежений контроль над прийняттям загальнонаціональних рішень; відсутність механізмів стримувань і противаг; наявність у лідерів держав колосальних повноважень, включно з можливістю на свій розсуд змінювати конституцію; зарегульованість і закритість економік, які багато в чому базуються на експорті сировини; постійний відтік кваліфікованої робочої сили за кордон.

Культурно-цивілізаційні особливості регіону Центральної Азії, насамперед поширеність і впливовість ідей патерналізму, клановості та трайбалізму, а також процеси ісламського відродження і

вплив ісламу на регулювання соціальних і суспільно-політичних відносин, посилюють характеристики авторитаризму в державах регіону, що принциповим чином впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень, їхню динаміку та можливий результат.

Не буде перебільшенням стверджувати, що пошуки власного «особливого» шляху розвитку привели держави Центральної Азії до формування авторитарних політико-економічних режимів, які є модернізованими формам традиційної для регіону ханської влади. Своєрідним маркером появи новочасних ханів під формальною назвою президентів є офіційне наділення їх звеличувальними титульними іменами: Туркменбаши (батько всіх туркмен) – С. Ніязов, Аркадаг (покровитель) – Г. Бердимухамедов, Пешвої Міллат (лідер нації) – Е. Рахмон, Ёлбаси (лідер нації) – Н. Назарбаєв. І. Каримова неофіційно іменували падишахом.

Усі ці чинники створюють низку серйозних проблем та загроз у довгостроковій перспективі, адже за збереження поточної моделі зростання та політичного режиму центральноазійським країнам не вдасться вийти на шлях сталого економічного розвитку.

* * *

У сучасному складі (Китай, Росія, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Пакистан та Індія) ШОС претендує на представництво узагальнених інтересів країн континентальної Азії з проблематики глобального регулювання.

Росія у рамках ШОС надає перевагу традиційній спрямованості на проблеми безпеки, включно з попередженням тероризму, екстремізму і сепаратизму. Натомість інтереси КНР стосуються забезпечення континентальних маршрутів постачання нафти й газу з країн ЦА, активізацію економічної взаємодії включно зі встановленням зони вільної торгівлі та формуванням мережі торговельно-транзитних маршрутів у межах проекту «Пояс і шлях». Водночас і РФ і КНР розглядають ШОС як інструмент формування поліцентричної системи міжнародних відносин, покликаної обмежити глобальну роль США.

Трансформація політики США щодо регіону Центральної Азії пройшла три етапи: у 1990-х рр. ця політика визначалась очікуванням імовірної дестабілізації становища в країнах регіону внаслідок економічного спаду та підривної діяльності радикальних ісламістів та увагою до енергоресурсного потенціалу регіону;

початок антитерористичної операції США в Афганістані у 2001 р. підвищив значення регіону, спонукавши американське керівництво розпочати політику «довгострокового залучення» зі створенням військових баз; з 2015 р. запрацювала нова модель політики США в регіоні у форматі регулярних зустрічей «C5+1» та акцентом на відносинах з Казахстаном і Узбекистаном, які вважаються стратегічними партнерами США.

Наполегливе просування модернізаційних змін у Центральній Азії у 2000-х рр. наштовхнулось на відторгнення місцевих еліт, які трактували позицію американців як втручання у внутрішні справи центральноазійських суспільств. На практиці це невдоволення проявилось у витискуванні американської військової присутності з регіону, що привело до закриття американських авіабаз – на території Узбекистану (Карши-Ханабад, 2005) та Киргизстану (Манас, 2014).

Фактично у 2010-х рр. відбулось відчутне звуження рівня залучення США до центральноазіатського регіону, своєрідним індикатором чого стало значне скорочення фінансових надходжень з боку США – і до всього регіону, і до кожної окремої країни після завершенням активної фази війни в Афганістані.

В основі обох стратегій Європейського Союзу щодо відносин з країнами Центральної Азії (2007, 2019) лежать цілі забезпечення безпеки і стабільності в регіоні у поєднанні з дотриманням прав людини і верховенства права та сприянням торгівлі, насамперед транзиту енергоносіїв.

У ході дослідження було виділено ряд спільних підходів політики США та ЄС в Центральній Азії, це зокрема: прагнення утримувати видобуток і транспортування енергетичних ресурсів регіону під контролем західних компаній та скорочувати роль Росії в їх транзиті в західному напрямку; конкуренція з інфраструктурними проектами, ініційованими КНР та проектом ЄАЕС; підтримка ідеї формування регіональної спільноти та взаємодії країн ЦА в питаннях безпеки, торговельно-економічних, транзитно-транспортних і культурно-гуманітарних зв'язків; координація програм і фондів сприяння відновленню інфраструктури Афганістану; сприяння програмам демократичної освіти; критика цензури та репресивних практик з боку урядів; поширення прагматичних підходів, включно з визнанням пріоритетної важливості поліпшення соціально-економічних умов життя людей.

Розкрито концептуальне бачення трансформації політики Китаю щодо пострадянських країн. Вона пройшла кілька етапів й

еволюціонувала від «стратегії очікування» (1991–1995) до «стратегії поступового проникнення» (1995–2001) і «всебічного співробітництва» (з 2001). Загалом стратегія китайської політики щодо країн пострадянського простору базується на трьох принципах: по-перше, отримати доступ до природних ресурсів цих країн, життєво необхідних для китайського економічного зростання; по-друге, показати керівництву пострадянських країн, що Китай не просто зростаюча наддержавна, а й відповідальна сила, що ставить перед собою довгостроковий мету; по-третє, створити надійні ринки для своїх товарів.

У центральноазійському регіоні КНР робить наголос передусім на економічному підході, проводячи тут політику «м'якої сили» та розглядаючи країни регіону у двох іпостасях: як сировинний і енергетичний придаток економіки КНР та як транзитерів у реалізації проекту «Великий шовковий шлях». У практичній площині китайське керівництво робить ставку на довгострокові економічні, насамперед інфраструктурні, проекти, що дозволять у майбутньому прив'язати ці країни до економіки КНР.

Обґрунтовано концептуальне положення про те, що на сьогоднішній день намітилася тенденція наростання асиметрії в російсько-китайських економічних відносинах на користь Китаю. Для керівництва КНР сучасна Росія більше не є головним питанням зовнішньої політики, а тільки одним з основних елементів загальної стратегії Китаю. Незважаючи на певні успіхи стратегічного партнерства, відносини між Росією і Китаєм не можна охарактеризувати як такі, що ґрунтуються на принципах довіри, через відсутність розуміння істинних намірів один одного, конкуренцію в Центральній Азії, російську заклопотаність щодо «підйому Китаю» на Далекому Сході. Російська Федерація бачить себе рівним партнером КНР, але в реальності все більше потрапляє в залежне становище від нього з перспективою стати в майбутньому «сировинним придатком» більш потужного Китаю, економіка якого станом на 2018 р. у понад вісім разів переважає російську.

Дедалі більше посилення економічного впливу КНР на країни регіону неминуче приведе до загострення суперництва між КНР, Росією і США в центральноазійському регіоні. У результаті підриву Росією системи міжнародної безпеки у зв'язку з анексією Криму у 2014 р. відносини між трьома ключовими зовнішніми акторами в Центральній Азії, які раніше найкраще описувалися поняттям «конкуренція», тепер, зі збільшенням поляризації та зміною «правил гри», можуть опинитися на грані конфронтації.

На відміну від КНР Індія у своїй політиці щодо країн пострадянського простору робить ставку на питання безпеки, військово-технічне співробітництво (насамперед з РФ); протидію сепаратизму та міжнародному тероризму; спільну розробку шляхів диверсифікації джерел енергопостачання; політичну співпрацю, зокрема в частині підтримки своєї територіальної цілісності, а також ідеї набуття Індією статусу постійного члена Ради Безпеки ООН.

Японія буде відносити з країнами центральноазійського регіону на засадах поваги до багатоманітності, тобто не виставляючи політичних передумов для реалізації економічних проєктів. Такий підхід сприяє зацікавленість країн Центральної Азії в розширенні економічної та технологічної співпраці з Японією, інвестиційні проєкти з корпораціями якої розглядаються як можливість розвитку сучасних галузей виробництва і, до певної міри, – як альтернатива економічним планам і проєктам КНР.

Посилення впливу Туреччини та Ірану на держави Центральної Азії та Південного Кавказу після розпаду СРСР відбувалось одразу за кількома напрямками: політичним, економічним та ідеологічним. Насамперед Стамбул та Тегеран цікавили доступ до енергоресурсів і вихід на нові ринки збуту власних товарів. В ідеологічній сфері Іран зробив ставку на спільне ісламське та культурно-історичне минуле центральноазійських республік, а Туреччина – на їх єдине тюркське походження, акцентуючи увагу на етнічній, мовній та культурній спільності народів так званого Турану.

Особливістю турецького входження в регіон було активне залучення до цього процесу потенціалу як державних інституцій, так і приватного турецького бізнесу, а також ресурсів різноманітних громадських, релігійних та політичних організацій. Для політики Ірану щодо країн Центральної Азії, насамперед, стосовно Таджикистану, Узбекистану та Туркменістану пріоритетними були сфери енергетики, національної безпеки та бажання посилити вплив ісламу в його шийтському варіанті. Однак ідеї «експорту ісламської революції» у центральноазіатських країнах не були сприйняті, оскільки у регіоні переважають суніти.

* * *

Серйозним стримуючим чинником для інтеграційних перспектив Південного Кавказу є триваючі вже понад чверть століття етнічні конфлікти навколо статусу Нагірного Карабаху, Абхазі

та Південної Осетії. На сьогодні вони є замороженими, хоча кожен мав активну та кровопролитну військову фазу та періодично загострювався: вірмено-азербайджанську війну за Нагорний Карабах (1990–1994), грузино-абхазьку (1992–1993, 1998) й грузинсько-південноосетинську (1991–1992) війни. **Ці протистояння не лише грають роль ефективної протидії інтеграційним намірам цих країн, а й слугують інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає інтеграційним проектам Заходу в регіоні.** Практичними механізмами задіяння цих інструментів є використання внутрішніх конфліктів, відкрита чи опосередкована підтримка воєнничого етнічного сепаратизму, байдуже ставлення до порушення територіальної цілісності держав тощо.

Кожна з трьох держав Південного Кавказу реалізує різновекторний інтеграційний сценарій. Грузія цілеспрямовано намагається стати частиною ЄС та НАТО, вважаючи, що лише в такий спосіб зможе забезпечити свою державність від російських зазіхань. Азербайджан утримується від прямої участі в євразійських чи європейських інтеграційних проектах, просуваючи себе як партнера Росії та ЄС загалом. Вірменія є членом євразійських інтеграційних проектів ЄАЕС та ОДКБ через побоювання втратити підтримку Росії перед лицем Азербайджану та Туреччині. Хоча Вірменія й вважає приєднання до євразійських інтеграційних проектів найкращим способом забезпечити свою державність від потенційних зазіхань тюркських сусідів, однак вона також бере участь і в низці програм ЄС та НАТО, намагаючись у такий спосіб диверсифікувати геополітичні можливості країни.

Геополітична різновекторність бачення країнами Південного Кавказу свого майбутнього означає, що ми вже не можемо розглядати Південний Кавказ як геополітичну цілісність, у цьому розумінні регіон на сьогодні є дезінтегрованим. Символічним надрегіональним об'єднуючим чинником для регіону є на сьогодні не російська, а європейська цивілізація, зокрема ЄС, який виступає для Грузії, Вірменії та Азербайджану прикладом для наслідування і привабливою консолідаційною структурою, хоча ступінь інтенсивності взаємин з ним є для кожної з цих країн власною.

* * *

У дослідженні концептуально обґрунтовано нове бачення ролі України в процесах трансформації пострадянського простору.

Зокрема, обґрунтовано положення про те, що саме Всеукраїнський референдум про незалежність 1991 р. запустив процес розпуску СРСР та появу т. зв. пострадянського простору, країни якого Росія намагалась по новому зібрати у форматі СНД.

Упродовж усіх 1990-х та початку 2000-х рр. Україна була ключовою силою, яка стримувала трансформацію СНД на більш інтегроване об'єднання на чолі з Росією. Більше того, Україна виступала неформальним центром «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, надаючи посильну військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану в їхній боротьбі з підтримуваними Москвою сепаратистами.

Процес структурної трансформації пострадянського простору у формі його геополітичної сегментації розпочався зі створення у 1997 р. орієнтованого на Захід регіонального об'єднання ГУАМ з метою протидіяти політичному й економічному диктату Москви на пострадянському просторі.

Серія масових громадянських протестів, що привели до зміни влади в Грузії, Україні та Киргизії у 2003–2005 рр., посилили в середині 2000-х рр. процес геополітичної сегментації пострадянського простору на три групи країн, вектори розвитку яких розходились: в одній ішов складний процес побудови демократичної політичної системи з традиціями змінюваності влади (Україна, Грузія, Молдова), інша продовжила йти шляхом укорінення авторитарних режимів (Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Окремо стоять Вірменія та Киргизстан, які за своїми політичними процесами тяжіють до групи євроорієнтовних країн, але їх геополітичне становище змушує їх залишатись на євразійському векторі розвитку.

Україна в часи президентства В. Ющенка вперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для пострадянського простору, альтернативний до російського, його основними елементами були: поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів. Створення у 2005 р. «Співтовариства демократичного вибору» було спробою України посилити свій статус регіонального лідера групи пострадянських країн, орієнтованих на Захід.

Помаранчева революція в Україні запустила процес руйнування відносин «холодного миру» між Росією і Заходом, який існував з часів перемоги Заходу у «холодній війні», та посилила геополітичне суперництво між ними. Геополітичним значенням Помаранчевої революції став підриг неподільного домінування Росії на пострадянсь-

кому просторі та обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським сегментом.

Народжена й успішно апробована в Україні соціально-політична традиція Майдану стала чинником, який почав впливати на весь пострадянський простір, адже тепер еліти всіх пострадянських країн мали враховувати те, що українці довели – авторитарний пострадянський режим може бути усунутий від влади народом. Зокрема, Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан та Таджикистан на офіційному рівні визнати приклад Майдану загрозою державній безпеці.

Одним з наслідків Помаранчевої революції в Україні став перехід Росії до політики жорсткого економічного тиску щодо інших пострадянських країн, що вилилась у низку торгових воєн з Україною, Грузією, Молдовою, Білоруссю тощо. Зворотнім боком такої нової російської політики стала втрата довіри до Мокви з боку її пострадянських партнерів та сприйняття Росії як загрози.

Почавши у 2007 р. першою серед країн пострадянського простору переговори з ЄС про укладення Угоди про асоціацію, Україна започаткувала процес цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору, адже слідом за Україною у 2010 р. аналогічні переговори з ЄС розпочали Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

Прагнення Росії перешкодити процесам цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору через формалізоване приєднання низки пострадянських країн до європейського цивілізаційного простору привело спочатку до безпрецедентного політико-економічного тиску на ці країни, а потім і до відкритої збройної агресії проти України у 2014 р.

* * *

Російська агресія проти України 2014 р. виявила наступні тенденції у розвитку пострадянського простору:

– зробила неможливим поєднання євразійського та європейського векторів інтеграції, усі пострадянські держави мали обрати або один, або жодного. У результаті дефрагментація пострадянського простору за геополітично-цивілізаційними ознаками на три сегменти зміцнилась. Станом на сьогодні на пострадянському просторі за критерієм участі в інтеграційних процесах можна виділити три групи країн: ті, які ідуть шляхом інтеграції з ЄС (Україна, Молдова, Грузія), учасники Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Вірменія) та країни, які в силу різних причин ухиляються від участі в інтеграційних об'єднаннях (Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан, Таджикистан).

– небажання практично всіх країн односторонньо орієнтуватися на Росію. Навіть найближчі союзники Росії – Білорусь і Казахстан – почали побоюватись загроз державній безпеці з боку Москви і почали вживати заходи для зміцнення національної ідентичності білорусів і казахів та зменшення російських культурних впливів;

– продемонструвала практичний провал концепту «Русского мира» на пострадянському просторі, який ґрунтувався на ідеї загальноросійської ідентичності, оскільки в умовах України створити «Новоросію», граючи на мовних, культурних чи національних почуттях громадян, не вдалося.

CONCLUSIONS

The analysis of the concepts of international integration existing in the social sciences lays the grounds to ascertain that on the present stage we have the diversity of socio-economic, geographical, geopolitical, historical and socio-cultural conditions that provide the numerous forms of international intergation, and each one of them is essentially unique and implements specific social, geopolitical and cultural-historical goals. However, the diversity of the forms of international integration doesn't cancel the existence of certain patterns in their formation.

As the international economic integration has reached its greatest successes on the European continent, the main theories and practical models of regional integration in the second half of the XX century have been developed taking into account the example of the European Union's functioning, focusing on the understanding of reasons for the formation of integration unions, and the role of the authority structures and their powers in these processes. In this way the theories of integration have emerged that recognize the need for a political factor in the integration process, among which the defining ones are the concepts of functionalism and federalism.

Since the early 1970s, as a result of rethinking of the experience of real historical development of countries of Asia, Africa and Latin America, the interpretation of modernization as a global liberal transformation has become increasingly criticized, leading to significant conceptual changes in theoretical approaches to the problems of integration. The consequence of the revision of the former provisions was the conclusion about the variability of the ways and methods of cultural-political and socio-economic transformations. The importance of local cultures and civilizations, and their right to their own fortune, has begun being recognized, and the possibility of the original development on the basis of their unique traditions was being mentioned.

Based on the study of the latest trends in social development, the theory of communicative integration has emerged, according to which

the division of the world into states and the presence of state borders are of no practical importance. Accordingly, the world is divided into certain cultural and civilization communities that are united primarily not by a territory or a state, but by common culture, formal and informal norms, customs and values. The presence of these common features allows for a certain unity of the cultural entities belonging to various territories and states, which provides for an increased level of trust and understanding between them.

As a result of the revision of the concepts of socio-economic development, one of the main methodological principles in the social sciences is becoming the complex formation and civilization approach, according to which the processes that take place in specific societies are analyzed while taking into account their socio-cultural, historical and geographical features, and recognizing the multidirectional nature of transformation development in the modern world. It is becoming increasingly obvious that the successes of integration processes are directly dependent on how organic the socio-political and economic transformation is, how it fits national institutions, and how it is perceived in a particular society and takes into account its «cultural-genetic code».

* * *

During the quarter of a century since the collapse of the USSR in 1991, the new independent states faced the objective need to form their own course up to the three main components of European and Eurasian politics: relations with the West (NATO, EU, USA), relations with Russia, and according to the results of the Russia–West relations. The states of the post-Soviet space faced a choice: with whom and in what organizational frameworks to enter the 21st century.

Ideologically, the basis of both the European integration project that took shape in the EU and the Western influence on the transformation of the post-Soviet space is the discourse of the rule of human rights, the rule of law and democracy. However, while in the European states the formation and implementation of the democratic institutions and practices gradually grew out of relevant economic relations, in the post-Soviet states these institutions were formed in parallel with the attempts to adapt to the capitalist economic order and the global economy.

A significant obstacle to the European integration of the post-Soviet countries is the «paradox of the post-Soviet democracy», the essence of which is that it is difficult for the politicians of the new independent states

to adhere to democratic norms, to ensure truly democratic functioning of the democratic institutions created and launched in these countries, since the democracy in these states has a narrow social base, caused by a critical poverty level of a large part of the population and a weak development of the middle class; the civil society institutions are weak, insufficiently active or functional; party systems are immature and limited in capacity, and too little time has passed for the new democratic institutions to become truly rooted in society.

One of the key factors affecting the speed and focus of the post-Soviet space transformation processes is the region's position between the two integration unions: the enlarged European Union in the west and the Russia-led Eurasian Economic Union in the east, which are in a competitive struggle for influence on the post-Soviet countries. The attempts of the national leaders of most of the new independent states to maneuver for a long time between the centers of power have only led to increasing the state of chaos in international relations in the region, its further geopolitical fragmentation, and delayed a necessity of a clear civilization and geopolitical self-identification of the new independent countries.

The practice of transforming the post-Soviet states for more than a quarter of a century shows that only those countries that have resolutely broken with the Soviet past, like the Baltic states, have been able to advance on the path towards establishing democracy, and successfully integrated with the EU and NATO. The preservation of the conceptual and practical uncertainty about the Soviet past, its traditions and experience become a major deterrent for modernization and European integration processes.

The study substantiates the theoretical position that the competition between the European and Eurasian integration vectors in the post-Soviet space is essentially manifested as a competition between the European example of successful development and the Russian example of relying on a strength, which in practical terms results in the use of the methods of «soft power» and «hard power» correspondingly.

* * *

The EU policy towards the post-Soviet countries has always been and continues to be based on pragmatism, rationalism and the European and Euro-Atlantic solidarity. The factors caused by the competition with Russia are important for this policy.

The study shows that the attitudes of the international security structures (UN, OSCE, NATO), the European Union and its member countries, the Council of Europe and its bodies (PACE, the Committee of Ministers of the Council of Europe, the Venice Commission, the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe, etc.) to the post-Soviet countries, besides the influence of geopolitical and economic factors, is determined by the axiological, ideological, and legal foundations of the existence of the «collective West» in general, and the European Union in particular.

The European norms and values, reflected in the fundamental acts of the European Union and laid down in the basis of a large number of its regulatory documents, in the foreign policy direction play the role of a kind of a source of ambivalence in the EU positions and actions in the security field. **Certain ambiguity of the EU as a whole, and of its individual member states in the attitude and assessment of the conflicts on the post-Soviet space are related to the fundamental values of the European world, its ideological postulates and their normative implementation in the basic documents of the European Union.**

The analysis of the basic documents of the EU (the Lisbon Treaty, the Charter of Fundamental Rights of the European Union, etc.) has shown that the fundamental basis not only of liberal ideology but of the whole European system of values is the legitimacy, respect for the democratic rights of all members of society, including private persons as well as social, regional, religious and ethnic communities.

In order to support the diversity and subjectivity of its carriers (ethnic and linguistic groups and regions), the EU institutions have developed and approved a range of regulations that have been recognized as a guide for action by a significant number of countries. Beginning in the late 1980s, the European Union has been moving away from treating the regions primarily as the subjects of economic life and asserting their status as a middle section between the central and municipal governments.

However, the enhancement of the role of regions in the European Union, the obtaining of broader powers by their institutional bodies, which, among other things, aimed at reducing the conflict potential in the countries, had the opposite effect. It allowed to use both the documents and the EU institutions to support strivings of certain parts of countries towards federalization. The same is taking place in the foreign policy area: in the separatist conflicts on the territories of the post-Soviet space, no matter how obvious is the fact of their inspiration and active promotion by the Russian Federation, the European Union tries to

disregard the obvious involvement of the other state, and seeks their causes in the internal factors and a legitimate desire of the regions for greater self-dependence. Consequently, it is commonly seen for Europe to give regions greater autonomy as the best way to reach a compromise – in harmony with a followed value system, in which a compromise is the only proper way to reach understanding and affirm the self-dependence of the two interacting parts.

As revealed by the research, the **resolution documents of the EU and international security institutions adopted in the process of searching for conflict solution in the post-Soviet countries, and elaborated by the missions and political leaders, proposed and adopted packages of treaty documents on these issues, aimed at finding a compromise, actually lead to proposals to give the «rebel regions» a special status.** At the same time, all these documents and proposals have no practical implications, since the «special status» of the regions acceptable to Europe is a real obstacle to the restoration of the sovereignty of the countries which have suffered from the separatism inspired in them.

Ultimately, a «special status» will ensure the control of the states themselves by the external forces, whose influence has led to the emergence of the conflict. Acceptance and implementation of the requirements of the «compromise» in the situation of the external armed support for separatism, as proved by the experience of Georgia and Moldova that have repeatedly made a number of concrete practical steps to ensure the special status of the occupied regions, does not resolve the conflict, but rather transfers it to a frozen status.

Only the open Russian aggression against Ukraine has somewhat contributed to the re-evaluation of other conflicts in the post-Soviet countries. All documents of the European institutions approved regarding the Russian aggression in Ukraine, in contrast to the documents adopted with regard to the other conflicts, differ in their terminological unambiguity and greater consistency in defending the territorial integrity of the country. However, the proposed algorithm for resolving the conflict has not undergone any fundamental changes: first – granting the region a constitutionally assigned special status with unjustifiably large influence on the internal and foreign policy of the state, and only then – withdrawing of the Russian military troops, and restoring the state borders and sovereignty over entire territory of the state.

It is revealed that **in recent years the activity of the unrecognized republics created in the post-Soviet space has increased in the foreign policy area.** The illegal quasi-state formations that emerged with Russia's

participation and are supported by it on the territories of the post-Soviet states are not only trying by all means to obtain presence (and thus – de facto legalization) in the international structures and in the European Union (and have certain success in this direction), but also actively «recognize» each other, creating a special «parallel world» that exists and in certain ways is developing alongside the real one, serving as a tangible factor of discredit and violation of the established norms of international life.

In our view, although the EU and its member states de jure will not recognize such entities as «new sovereign states», however, in accordance with the fundamental European values and based on the consistent trend of regionalization of Europe, they will continue to see a «search for a compromise», – granting the autonomous or federal status to the quasi-states within the states that suffered from separatism as the most acceptable way of solving these problems. As proved by the experience of the Transnistrian, Georgian-South Ossetian, Georgian-Abkhazian and Nagorno-Karabakh conflicts, such a way in practice leads to freezing of the conflicts for an indefinite period of time, and creates an obstacle for the accession of the countries affected by separatism to the EU and NATO.

In order to maintain the pan-European stability and ensure economic development in the context of the increasing global interdependence, close and pragmatic cooperation of all centers of power is required, based on compliance with the international law. However, **the idea of building a Greater Europe is becoming more illusive** due to the lack of clarity about the future prospects of the EU itself, the transition of relations between Russia and the West into a confrontational state of the «cold peace», and the attempts by the USA, several European countries and Turkey to displace Russia from different parts of the post-Soviet region.

The EU's key problems affecting its policy towards the post-Soviet space countries are the crisis in the economy of a number of the member states, the difficulties associated with increased migration of the economic and political refugees from the «third world» countries to the European countries, and the growing influence of the right-wing nationalist parties in the EU countries.

The EU's uncertainty about the European integration prospects of the post-Soviet countries is explained by the fears of certain Western European political circles that further EU enlargement to the east could lead to reducing of its effectiveness as an organization, to significant additional financial costs from the EU structural funds to support new, less-developed member states, the growing migration from the new EU member-countries

to Western European countries, and the intensification of the conflict with Russia.

In the EU's formalized relations with the countries of the post-Soviet space, a certain integrational logic and an internal gradation of the countries were formed. Its essence is simple - the more democratic the political regimes are, the closer relations with the EU these countries endeavor.

Five groups of the post-Soviet countries are identified by the degree of their closeness to the EU. The first one includes Estonia, Latvia and Lithuania, with which the Association Agreements were signed immediately (in 1995), and which have been EU and NATO members since 2004. **The second one** includes the countries with which the PCA was first signed, then they were offered cooperation in the form of the Eastern Partnership, and subsequently signed association agreements with the EU (in 2014) – Ukraine, Georgia and Moldova. These countries aspire to become members of the European Union sooner or later. **The third group** are those countries that are members of the Eurasian Economic Union with which the EU has signed the Extended Cooperation and Partnership Agreements – Kazakhstan and Armenia (2015 and 2017). Negotiations on a similar level of the formalized EU relations are underway with Azerbaijan and Kyrgyzstan. These four countries, whose political regimes are characterized by a certain liberalism and in whose political systems separate elements of democracy operate, seek the widest possible economic relations with the EU, but without a political or integration component. **The fourth group** are the members of the Eurasian Economic Union with the authoritarian political regimes, whose relations are formalized by the signed partnership and cooperation agreements – Russia (1994), Uzbekistan (1996), Tajikistan (2004), but who do not seek to increase the current level of formal cooperation with the EU. **The fifth group** includes Belarus and Turkmenistan where because of the human rights situation even the PCAs signed in the 1990s remain not ratified.

* * *

The influence of the collective West as the exogenous factor is releaved as regards the processes of modernization of the post-communist countries of the Central and Eastern Europe. which implied provision of assistance in all areas: the diplomatic – through the interaction of governments; the economic – through western investmen and granting of the most favored nation trade regime in accordance with GATT / WTO rules; in the institutional and military spheres – through opening up the prospects of integration to the European and Euro-Atlantic structures for the

countries of the region; and the cultural – through the expansion of scientific exchanges, and support for educational and community projects, etc.

Further theoretical justification was found for the conceptual proposition that the crucial role in the success of the modernization processes in the CEE countries was played by their inextricable link with the process of the European integration, because during this process the most important modernization changes took place. Particularly important here was the intensification of the political cooperation through the European Associated Agreements, which became the main legal instruments for the implementation of candidate countries' integration strategies.

As regards the European integration experience of the CEE countries it is first and foremost the institutional changes of the internal nature: changes in the mechanisms and procedures of political decision-making, mechanisms of incorporation of the political class, political control and political responsibility, reconciliation of interests, etc. That is the tools that would allow a constructive exogenous influence.

Since the policies of the governments of the Visegrad Group countries have been for a long time subordinated to the implementation of the European integration strategy and the realization of the formal criteria for the EU membership, this has become a kind of catalyst for the formation and rooting of the infrastructure of democratic political regimes – democratic political system, market economy, corresponding legislation, formation of the influential civil society, and a competitive political environment in general.

The paper shows that for the Baltic countries the European integration was a major catalyst for their socio-political reforms and economic growth. The experience of the Baltic states has shown that the economic integration, as a way of overcoming trade barriers and adapting the internal market to the European standards, has been an effective means of providing the basis for the transition of the Baltic-EU cooperation to the political and security field.

The effectiveness of democratic transit in Latvia, Lithuania and Estonia, as well as the synchronization of their integration into the European Union, give a reason to speak about the creation of the single Baltic political space on the territory of the former USSR. The features of this space are the common of geopolitical goals and interests, the identity of political systems, and the standardization of legal institutions in the European environment.

Participation in the processes of the European and Euro-Atlantic integration means for the Western Balkan countries, first, the modernization

and democratization of the political, economic and security institutions, and the development of civil society. An additional result of the Europeanization in the Balkans has been the improvement of the standard of living and strengthening of security.

Unlike the Visegrad and the Baltic countries, which had roughly the same level and vector of development, the Western Balkan countries are quite different. They can be divided into three groups: firstly, Slovenia and Croatia, the most developed countries of the SFRY at the time, being ethnically consolidated, uniquely self-identifying as part of Europe (the Catholics) and being able to break away from Serbia relatively quickly and become the EU members; secondly, the countries burdened with internal interethnic conflicts, which were underdeveloped in the times of the SFRY, faced difficulty in breaking away from the influence of Serbia, and for which the EU integration is a way of avoiding the split, renewal of conflict or the preservation of their territorial integrity, they are Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Kosovo, and Montenegro; thirdly, these are countries with great-power intentions, Serbia and Albania, which want to join the EU to counteract these internal political factors.

For the European Union and NATO, the integration and accession of the Western Balkans has become a mechanism for removing the ethnic tensions and reconciliation in the region, and a tool for ensuring stability and security in Southeastern Europe.

The study found that in practice the international influence is manifested not so much through the «linkages» of the undemocratic regimes with the advanced democracies (through trade, migration, communications, educational and scientific exchanges), but through a successful use of the «leverages», i.e. through a targeted influence on these regimes. That is why the signing of the Association Agreement by Ukraine, the introduction of a visa-free regime, the enhanced cooperation program with the IMF and the World Bank, the military cooperation programs with NATO have become precisely those levers of purposeful influence that, despite numerous obstacles and inertia of the political systems, have stimulated the processes of modernization and democratic transition in the Visegrad Group and the Baltic States, and can fulfill a similar function in those countries of the post-Soviet space that have chosen the path of the European integration.

* * *

The US policy towards the post-Soviet countries and the region as a whole in the 1990s-2010s is characterized by ambiguity and multidimensionality in

the context of interpreting American national interests. In the 1990s, and in the early 2000s, the Americans (the administration of J. Bush Sr., B. Clinton, and partly J. Bush Jr.) emphasized the need to settle the military problems within the republics, especially with regard to nuclear weapons; support for democracy; encouragement and assistance in establishing a market-oriented economy; the consolidation of the American economic influence in the post-communist countries.

The main contradiction of the US policy concerning the post-Soviet countries at the initial stage of the relations was the active political support for the movement towards democratization of regimes and liberalization of the post-Soviet economies against a background of the restrained approval of the tendencies towards real state independence.

It is proved in the paper that the underestimation of the problems of certain post-Soviet republics by the American politicians and analysts at the initial stage of the working-out of the US policy towards the CIS countries stemmed from the attempts to look at the peculiarities of the political and socio-economic status of the post-Soviet region through the lens of the development of the Russian Federation as a center or a leading CIS country.

The predominance of Russian orientation of the US policy in the post-Soviet space was explained by a number of the objective and subjective factors, in particular by the following: the US political circles were not ready for the collapse of the USSR and corresponding international changes; the prospects of nuclear proliferation and the emergence of three other nuclear powers alongside Russia: Ukraine, Belarus and Kazakhstan; the politicians of the newly independent states demonstrated their willingness to submit to Russia; the US were guided by the idea of democratization of Russia as the basic factor of the US prospective strategy in the post-Soviet space, which, as Washington imagined, was to ensure democratization of the CIS countries, to curb possible Russian aggression, etc.; the Western countries took Russia's nuclear status and tradition of its presence in global affairs as reality.

A kind of a peak in the US-Russian cooperation was reached with the emergence of a strategic partnership narrative in the US-Russian relations at the beginning of the George Bush Jr.'s presidency first of all in the context of the global war with terrorism after the terrorist attack upon the United States on September 11, 2001. Those in Washington began treating Russia's actions in Chechnya (the Second Chechen War) as a part of that global war.

The escalation of tensions in the US-Russian relations in the context of the post-Soviet space problems began with intensification of the confrontation over the influence on the new independent states in the first half of the 2000s. It was primarily related to the exacerbation

of a fundamental conflict of interests regarding the oil and gas extraction and transportation from the Caspian and Caucasus regions to the Western countries, as well as the apparent differences as regards the democratization processes in Ukraine and Georgia, which were manifested in the Rose Revolution in Georgia (2003) and the Orange Revolution in Ukraine (2004), that brought to power in both of these countries the Euro-Atlantic-oriented political forces. For Russia, the problem is not only in the processes of democratization, but also in the tendencies of the economic and military cooperation between the US and the CIS countries uncontrolled by Moscow.

The second half of the 2000s – the first half of the 2010s can be characterized as a period of the «cold peace» in the US-Russian relations with the accumulation of contradictions between them. The benchmarks of this process were Russia's withdrawal from the international anti-terrorist coalition following the US invasion of Iraq (2003), the armed aggression against Georgia (2008), and the armed aggression against Ukraine (2014), which reflect Moscow's intention to redistribute the spheres of influence in the post-Soviet space.

Russia's armed aggression against Ukraine in 2014 became the latest link in a critical mass of contradictions that returned the US administration from the «cold peace» to the «cold war» in Russian-US relations, and greatly increased the attention of the US to the post-Soviet space.

The reasons for this were that the loss of the state and territorial integrity by Ukraine under Russia's pressure or its submission to Russia would fundamentally change the situation in the center of Europe (V. Zimmerman), would help transform Russia into an empire (Z. Brzezinski), and restore its status as a world's geopolitical («civilization») center capable of influencing and changing the sustainable world order.

The change in the US vision of Russia's role in the post-Soviet space and in the world has led to a normative definition of Russia's aggressor status in the 2015 US National Security Strategy, and recognition of Russia's challenge to the US international status in the 2017 National Security Strategy.

The US policy in the post-Soviet space has clear regional differences. In particular, despite the problems with democracy, the South Caucasus countries continue to stay in the field of the U.S. security and energy interests.

Shifts in the US relations with the countries of the European part of the post-Soviet space took place under D. Trump's presidency. In particular, tendencies towards establishing or deepening relations with the United States have been demonstrated by the countries that have been traditionally

under the influence of Russia (Belarus) or have an uncertain position (Moldova).

Assessing the prospects for deepening of the US influence on the post-Soviet space at the present stage, we can state that they, at least in the European part of the former Soviet empire, will depend on the US administration's consistent adherence to the international law and liberal values.

Serious negative consequences for the statehood and integration prospects of the post-Soviet countries can be caused by the ideas expressed in 2019 by D. Trump about the possibility of renewing Russia's membership in the G-8 without ending the aggression against Ukraine (that was the reason for Russia's exclusion from the G-8). The implementation of this scenario will be a step towards the forming of the fundamentally new approaches to the relations of the leading international actors based on ignoring the international law and neglecting the interests of the medium and small states.

* * *

One of the determinant factors influencing today's Russian foreign policy is the historically formed features of the Russian mentality. The most important of them in the context of our theme are: communal collectivism, the habit of rallying round the state and relying on the state (paternalism), a sense of involvement in common affairs, the desire to participate in something great (great state), chauvinism, serving the state, submitting to authority (inclination to servility), submissive culture, habit of lawlessness, and therefore indifference to legal norms (legal nihilism, power above the law), intolerance to differently minded, dislike for reflection, dogmatism, messianism, irrationalism, emotional mythologisation, the capacity for self-sacrifice, the low value of life, and therefore the willingness to die and kill.

The analysis of Russian strategic documents showed that Russia's status self-identification with respect to its place in the world has grown steadily: a great power seeking full inclusion in the world community (1993), a great power as one of the influential centers of the world (1997), a great state with national power and a real potential to secure the honorable place in the world (2000), a world power that plays the important role in global affairs (2009), one of the world's leading powers (2015). The study found a correlation between Russia's rise in its doctrinal self-nomination from a major to a world power with the period when it unleashed wars against Georgia (2008) and Ukraine (2014).

For a long time, the notion of the post-Soviet space was identical to Russia's interpretation of the CIS, which was perceived in Moscow as a kind of nomination of the space of the former USSR. Accordingly, until the end of the 2000s, the territory of the former USSR was interpreted in Moscow as a certain spatial unity, designated by a number of spatial markers: a single military-strategic, economic, legal space, the external borders of the CIS (1993), a single economic space (1997), a free trade zone, border area, common defense space (2000), common educational space, separate «world zone» (2002), common transport space (2008), common humanitarian and information and telecommunications environment (2009).

Since the second half of 2000s, Russia has adjusted its conceptual attitude to the Russian diaspora, designating it by a notion of the «Russian world», and now seeking not only to protect it, as it did throughout 1990s – the first half of 2000s, but also to use it in order to promote Russian interests in the post-Soviet countries.

A key feature of Russia's CIS doctrinal narrative since the early 1990s is the notion of integration. However, since the beginning of the 2000s, the Russian strategic documents have recognized the weakening of integration processes in the CIS, which is the reason why V. Putin is trying to breathe new life into them, and to fill them with specific integration content.

It has been determined that the Russian interests in the CIS are aimed at achieving two global goals: strengthening Russian cultural and ideological influence in the CIS countries, and using their demographic and economic resources. Russia has fixed these interests in its doctrinal documents quite clearly: respect for the rights of ethnic Russians and the Russian-speaking population (since 1993), preservation of a common cultural and civilization heritage (since 2000), restoration of Russia's position as the main educational center of the CIS, support for the functioning of the Russian language in the CIS countries (since 2002), voluntary resettlement of compatriots, the possibility for young people to study and work on probation in Russia for the subsequent receipt of the Russian citizenship (since 2007), creation of joint transport and energy infrastructure, transformation of the Russian ruble into a leading regional reserve currency in the CIS (since 2008), preservation of the Russian language as a means of international communication in the CIS countries (since 2011), creation of a common market for agricultural products (since 2013), and strengthening of the position of the Russian language in the CIS national education systems (since 2015).

In the late 2000s the Russian strategic documents actually recognized the segmentation of the post-Soviet space and the splitting of the CIS as

a political subject, the emergence of disintegration processes in it, and accordingly, the doctrinal demands on it by Russia decreased. Moscow put up with the final transformation of the CIS into the club (forum) for discussions, and has acknowledged that it will pursue a differentiated policy for different regions and countries of the CIS.

Already in the first Russian strategic documents (1993), the possibilities of a forceful pressure on the post-Soviet countries and the deployment of Russian troops on their territory were substantiated, and from the early 2000s Russia began to fix in its doctrines the broader reasons and forms for its own foreign forceful actions. In particular, military pressure to support political pressure on other states, the use of economic pressure levers (2000), independent actions abroad, regardless of the position of partners, prevention of the threat to peace, suppression of the acts of aggression (2008), settlement of regional crises without the participation of non-regional forces (2009), the use, including operational, of troops to protect Russian citizens abroad (2010), the maintenance of strategic stability through the presence of the Russian troops there (2014), and, ultimately, the unwarranted use of military force in the event of a threat to the national interests (2015). All these new doctrinal approaches have been tested by Russia in practice during armed aggression against Georgia (2008), Ukraine (since 2014) and Syria (since 2015).

It is substantiated that in fact since the second half of the 2000s, at the doctrinal level, Russia has abandoned its attempts to create a common collective security system in the post-Soviet space and proceeded to form the security organization with its closest allies, declaring the status of the CSTO as the main security structure with its zone of responsibility covering the entire post-Soviet space and even the surrounding regions.

The mentioning of the Eurasian integration in the Russian strategic documents in the early 2000s was, in our opinion, a kind of recognition of the hopelessness of the integration efforts in the form of the CIS and the search for a new form for the implementation of integration plans with the post-Soviet countries inclined to it. Initially, in 2008, the core of the Eurasian economic integration was the EurAsEC, from 2012 to 2013 – the Eurasian Economic Union (EAEU), and the main partners of Russia in this process were Belarus and Kazakhstan.

Beginning in 2015, the EAEU testified that it took Moscow a quarter of a century after the collapse of the USSR to finally create a more or less viable and, at the same time controlled by it, economic integration union in the post-Soviet space, although in a very reduced composition in comparison with the USSR.

In the Russian strategic documents one can clearly trace the segmentation of the post-Soviet space into four groups of countries: a) the main allies of Russia in the post-Soviet space – Belarus and Kazakhstan, b) the constantly problematic region of Central Asia, c) the states that carry the greatest ideological threat to Russia – Ukraine and Georgia, and (d) the Baltic States, which gradually disappeared from Russian strategic documents in the 2010s, dissolving for Moscow in the EU.

The appearance in the late 2000s in the Russian strategic documents of the theses regarding the importance of strengthening of the SCO potential and the mechanism of cooperation among the five Caspian states indicates that Russia was forced to allow China and Iran into its former single Central Asian interest zone.

An important mechanism for Russia's preservation of its influence in the post-Soviet space is the «frozen conflicts». That is why active (direct or covert) military intervention by Russia in the course of armed conflicts was present in all cases.

In the most general terms, the mechanism of Russia's influence in these conflicts is as follows: provoking or supporting a particular internal (interstate) conflict – provoking or allowing a crisis in a conflict – bringing it to the stage of an armed confrontation – Russian intervention in the form of a «peacemaker» (defender) of the interests of certain groups of the population of the respective countries («Russian-speaking», citizens of the Russian Federation, etc.) – «freezing» the conflict in order to maintain influence on its sides. The result of «freezing» is the formation in the territory occupied by armed separatists («insurgents», «people's army», etc.), of the «gray zone», which is not controlled by the central government, and in which pseudo-state formations are created and maintained. **Thus, most of the «hot spots» in the post-Soviet space can be attributed to hybrid internal armed conflicts, which become international by nature because of the external support of one or both warring parties.**

The support of the active conflicts or the threat of renewal of the active phase of the «frozen» armed conflicts, given the actual control over the unrecognized «republics», are a serious instrument of the foreign policy pressure, and therefore gives Moscow real military and political levers of control over the situation in the region. Additional levers of Russia's military influence in the region include: the presence in the conflict zone of the Russian military bases and weapons; obtaining by a large number of the Crimean population (up to 100%), South Ossetia (90%), Abkhazia (85%) and Transnistria (40%) of the status of Russian citizens; constant financial

support for the separatist regimes; the threat of using nuclear weapons, especially tactical and newest non-nuclear weapons.

We consider this intervention as a practical manifestation of Russia's unannounced expansion in the post-Soviet space, which is based on Moscow's desire to have a decisive influence on the foreign and domestic policies of the former USSR republics, which the present Russia considers to be a zone of its priority geopolitical interests. The expansion went through several stages. Since the war in Georgia in August 2008, one can speak of explicit and unconcealed expansion/aggression with the use of the whole arsenal of «hard power» – from economic levers to direct armed aggression and occupation of a part of the territory. The peak of this aggressive policy came in 2014, when Russia, in breach of its international obligations, discarding the entire system of international law which was established in the world after the World War II, committed the act of unconcealed aggression against Ukraine.

Putin believed that establishing a regional hegemony within the former Soviet Union was a prerequisite for gaining the world prestige and a status of a great state. And the countries of the post-Soviet space, in which the «colour revolutions» took place, significantly hindered the implementation of these plans. In fact, at the expense of the «near abroad» Russia is replenishing the deficit of its global influence.

Russia is the main beneficiary of instability in the post-Soviet space. Therefore, it is logical to assume that no significant positive changes in the settlement of frozen conflicts should be expected in the near future. The experience of Georgia and Moldova concerning the relations with the territories occupied or controlled by Russia has shown that the political and diplomatic way of returning the occupied territories has not yielded any positive results.

The strategic problem of Russia in the post-Soviet space is that it cannot propose a model of the future that would be attractive to the majority of the states of the post-Soviet space. That is why Russia attempts to compensate for this failure by preventing the development of the alternative versions of integration in the post-Soviet space. This explains its interest in limiting the eurointegration aspirations of the countries that are participants in the EU «Eastern Partnership» Program, such as Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova and Ukraine, as well as in slowing down the process of increasing the influence of the NATO and USA in the CIS space. Moreover, the «frozen» conflicts in Georgia and Moldova, as well as the still active conflict in Ukraine have become an obvious obstacle to a rapid advancement of these countries along the path towards the European and Euro-Atlantic integration.

However, the reality analysis shows that Moscow has failed to achieve its strategic goals using the instrument of armed conflicts and «separatist republics». Russia's presence in Transnistria, the South Caucasus, the Donbas and the Crimea, open intervention against Georgia and Ukraine and the loss of control over a part of their territory did not force Kyiv, Chisinau or Tbilisi to show readiness to return to the bosom of the mother country or to abandon their pro-European course.

* * *

The key factors are identified that determined the closest format of integration in the post-Soviet space – the Union State of Belarus and Russia. Such conceptual factors were: firstly, the civilization closeness of the countries (lack of a language barrier; common Orthodox faith; deep cultural and social ties; positive perception of another country by the population); secondly, the existence of the longstanding economic ties; thirdly, cooperation with Russia has emerged as a key source of sustainable socio-economic development for Belarus.

The Union State of Belarus and Russia is a very specific variant of an inter-state partnership, which balances on the verge of integration, large-scale bilateral cooperation, and formation of a single state of a confederate type. It is proved that from the beginning of the XXI century. the actions of the Belarusian authorities concerning the integration course have become ambiguous: the declared course towards the formation of the Union State is slowed down, and the strategic partnership with the Russian Federation has been gradually transformed into a multi-vector policy similar to the Ukrainian one in the 1990s.

In the 2000s, in view of the attempts by Minsk to obtain a number of unilateral economic preferences from Russia, Moscow was forced to adjust its doctrinal position on the relations with Belarus within the Union State, beginning to use the market principles in the bilateral economic relations.

The key problems in the bilateral Russian-Belarusian relations, which hinder further economic integration of the two countries, are revealed. This is in particular the transparency of the Russian-Belarusian border for the third-country nationals; re-export to Russia from Belarus of the agricultural and food products from the countries that have imposed economic sanctions against Russia, but on which Russia has imposed a food embargo; a ban on a number of Belarusian enterprises to supply their food products to the Russian market under various pretexts; and the problem of gas and oil prices for Belarus.

During the twenty years of existence of the Union State, the parties have not been able to resolve the controversy over pricing, agricultural development, taxation and customs, product standardization and certification. This makes it possible to hypothesize that this integration association has reached the maximum of its development. Further development is possible only if Belarus loses some of its sovereignty and realizes the ideas of the transition to a single currency, the introduction of customs tariffs and taxation standards that are identical with the Russian Federation, and the adoption of a common Constitution.

Key factors of the Belarusian economic dependence on Russia were also identified: actual subsidizing of the Belarusian budget; constant infusion of cheap loans into the Belarusian economy; sale of energy resources at lower than world prices; preservation of the critical dependence of leading Belarusian enterprises on cooperation with Russian partners; and Russian orientation of the Belarusian foreign trade.

Belarus is the post-Soviet state most dependent on the trade with the CIS / EAEU countries. The CIS countries account for more than 55% of Belarus' merchandise exports and more than 63% of imports (2018), and the EAEU accounts for more than 40% of exports and more than 60% of imports (2019).

* * *

The main Russian priorities in the creation and functioning of the CIS that have been highlighted in the course of the study are the following: the preservation of Russia's key role in the post-Soviet space and the consolidation of the territory of the CIS as an exclusively Russian sphere of influence; maintaining economic cooperation and political contacts within the former USSR; obtaining a mechanism for the formation of the future confederation; transformation of the CIS into an international political entity; avoidance of the armed conflicts; ensuring the Russian control over strategic weapons of mass destruction, which, in addition to Russia, was inherited by Ukraine, Belarus and Kazakhstan; maintaining control over the strategic military space through the creation of a joint command of the armed forces and control over the external borders of the CIS, especially in Central Asia; preserving political, economic and cultural transparency of the borders between the CIS states; maintaining access to scarce minerals and excess labor in other post-Soviet countries.

The twenty-five year existence of the CIS confirmed in practice the assertion that it was primarily the «shock-absorber» for the so-called civilized «divorce» of the republics after the collapse of the USSR, and not

an effective mechanism of new integration, although such attempts were actively undertaken by Moscow.

Among the reasons for the failure of the CIS as an integration project we highlighted its geopolitical and geo-economic asymmetry; lack of tangible economic benefits; futility of economic integration due to the similarity of the structure of the economies of the participating countries; increased economic competition between the participating countries; the loss by the most countries of their status as major trading partners for each other; the perception of Moscow's continuing integration initiatives as a threat to the statehood and national security; transformation into a virtual union with a complex and bureaucratic management system; and the dissatisfaction of most Member States with the asymmetric ability to protect their political and economic interests in the organization.

These statistical data shows that for Russia the trade with other CIS countries has long been of little economic importance and is constantly decreasing, so in 1994 the CIS countries accounted for 54,6% of the turnover of the Russian Federation, in 1997 – 24%, in 2000 – 18,6%, in 2010 – 14%, in 2018 – 12%. The general strategic tendency of the development of foreign economic activities of all CIS countries is the active re-orientation of the export flows from the post-Soviet space to other geo-economic centers of the world.

In general, in the post-Soviet space, Russia is directing two parallel processes – the reintegration of primarily loyal countries through Eurasian unification and the destabilization of those countries that have chosen the Western vector of their foreign policy as a priority and are trying to get out of Russia's geopolitical influence. The political component of integration processes in the Eurasian region has always prevailed over the economic one, since Russia considered all integration projects only as instruments for maintaining its geopolitical and geo-economic influence in the post-Soviet space.

The study substantiates the new periodization of the history of the Eurasian integration, which consists of five stages: 1995–2006 (rapprochement and creation of the EurAsEC), 2007–2009 (pre-integration, creation of the Customs Union commission), 2010–2011 (the beginning of the functioning of the Customs Union of the «three»), 2012–2014 (the formation of the CES and the start of operations of the Eurasian Economic Commission) and from 2015 (launch of the EAEU).

The features of the Eurasian integration are highlighted: 1) The EAEU is a form of consolidation of the Russian Federation's influence in the post-Soviet space under conditions of fierce competition with the US, EU and

China and the main lever for restoring Russia's power in the international arena through the formation of a separate Eurasian center of influence for the future multipolar world system; 2) backwardness, weakness, a resource-based character of economies, uneven socio-economic development, asymmetry of the Eurasian countries; 3) the authoritarian nature of the member states' political regimes; 4) the prevailing political component of the union over the economic, and total control of Russia over the organization; 5) the forced, bureaucratic nature of the integration based on the Russian vision and interests.

* * *

After the collapse of the USSR, complex and diverse processes took place in the Central Asia, testifying to the gradual emergence of a new geopolitical group of states located in the space between different cultural and civilizational areas.

For a long time after achieving independence, the internal interests of consolidating the new national statehood exceeded the degree of awareness of the common interests of the countries of the Central Asian region, despite the intensification of competing influences in the region and the specific projects of the three geopolitical actors – Russia, the USA and China. Government circles in the Central Asian countries considered relations with the leading non-regional states to be a kind of compensator, which was to reduce their dependence on neighboring countries, especially on Russia and the PRC.

The idea of creating a sub-regional union of an integration type in the formats of the Central Asian Economic Community and the Organization of Central Asian Cooperation in the 1990s – 2000s was not realized because of the interstate problems and the resistance to this idea on the part of the Russian Federation.

However, the change of government in Uzbekistan in 2016 was the impetus for a revision of the principles of interstate cooperation between the countries of the region and the resumption of a five-way political dialogue between the governments of the countries of Central Asia, designed to step up the settlement of unresolved problems that arose during and after the collapse of the USSR and trade, economic and humanitarian cooperation.

Unlike the former European Soviet republics, which were reforming and transforming their countries, focusing on the Western experience and example and planning to join the European integration project (except Belarus), **all five Central Asian states focused on finding their own**

«special» path development. Central Asian countries' involvement in integration projects such as the EurAsEC, the EAEC or the Great Silk Road did not significantly affect the formation of their economic and political regimes.

A quarter of a century of the transformation makes it possible to clearly identify the key features of state development in Central Asian countries. It is «appropriation» of the state by ruling regimes' officials or clans which gain unlimited control over national decisions; lack of containment and counterbalancing mechanisms; the presence of enormous powers of the state leaders, including the possibility to change constitutions at their will; regulated and closed economies, which are largely based on exports of raw materials; constant outflow of skilled labor abroad.

Cultural and civilizational features of the Central Asian region, above all the prevalence and influence of ideas of paternalism, clan and tribalism, as well as the processes of Islamic revival and influence of Islam on the regulation of social and socio-political relations, enhance the characteristics of authoritarianism in the states of the region, influencing the principles and the depth of the transformations, their dynamics and possible result.

It is no exaggeration to claim that the search for its own «special» path of development has led the Central Asian states to the formation of authoritarian political and economic regimes, which are modernized forms of traditional Khan-dominated power in the region. A peculiar marker of emergence of the modern-day khans under the formal name of presidents is the official granting of glorious title names to them: for example Turkmenbashi (father of all Turkmen) – S. Niyazov, Arkadag (patron) – G. Berdimuhamedov, Peshvoi Millat (leader of the nation) – E. Rakhmon, Yelbasy (leader of the nation) – N. Nazarbayev. I. Karimov was unofficially called a padishah.

All of these factors create a number of serious problems and threats in the long run, since maintaining the current growth model and political regime will not allow Central Asian countries to embark on the path of sustainable economic development.

* * *

In its current composition (China, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Pakistan and India), the SCO is seeking to represent the common interests of continental Asian countries on global regulatory issues.

Within the SCO, Russia prefers the traditional focus on security issues, including the prevention of terrorism, extremism and separatism. Instead, China's interests relate to the provision of continental oil and gas supplies from the CA countries, the intensification of economic cooperation, including the establishment of a free trade area and the establishment of a network of trade and transit routes within the Belt and Road project. At the same time, **both Russia and China view the SCO as a tool for shaping a polycentric system of international relations designed to limit the global role of the United States.**

The transformation of the US policy towards the Central Asian region went through three stages: in the 1990s, this policy was determined by the expectation of a probable destabilization of the situation in the countries of the region due to the economic downturn and subversive activities of the radical Islamists and the US interest in the region's energy resources. The beginning of the US counterterrorism operation in Afghanistan in 2001 increased the region's importance, prompting the US leadership to launch a long-term engagement policy with the creation of military bases. Since 2015 the US launched the new policy model in the region in the form of regular C5+1 meetings, with emphasis on relations with Kazakhstan and Uzbekistan, which are considered the US strategic partners.

The persistent advancement of modernization change in the Central Asia in the 2000s ran into rejection by the local elites who interpreted the position of the US as interfering in the internal affairs of the Central Asian countries. In practice, this discontent was manifested in the displacement of the US military presence from the region, which led to the closure of US air bases – in Uzbekistan (Karshi-Hanabad, 2005) and Kyrgyzstan (Manas, 2014).

In fact, in the 2010s, there was a noticeable narrowing of the level of US involvement in the Central Asian region, a kind of indicator of a significant reduction in financial revenues from the US - to the entire region and to each country after the end of the active phase of the war in Afghanistan.

Both European Union strategies concerning relations with the Central Asian countries (2007, 2019) are underpinned by the objectives of security and stability in the region, combined with the respect for human rights and the rule of law, and the promotion of trade, notably the transit of energy.

The study highlighted a number of common US and EU policy approaches in the Central Asia, including: the desire to keep the region's energy production and transportation under the control of Western

companies and reduce Russia's role in their Western transit; competition with infrastructure projects initiated by the PRC and the EAEC project; support for the idea of forming a regional community and cooperation of the CA countries in matters of security, trade, economic, transit, transport, cultural and humanitarian ties; coordination of programs and funds for the reconstruction of Afghanistan's infrastructure; promoting democratic education programs; criticism of censorship and repressive practices by governments; the promotion of pragmatic approaches, including the recognition of the priority of improving the socio-economic conditions of people's lives.

The conceptual vision of China's post-Soviet policy transformation has been revealed. It has gone through several stages and has evolved from a «waiting strategy» (1991–1995) to a «gradual penetration strategy» (1995–2001) and «comprehensive cooperation» (since 2001). In general, the China's post-Soviet policy strategy is based on three principles: firstly, to get the access to natural resources of those countries vital to China's economic growth; secondly, to show to the leadership of the post-Soviet countries that China is not just a growing superpower, but also a responsible force that sets long-term goals; thirdly, to create reliable markets for its export goods.

In the Central Asian region, the PRC emphasizes primarily the economic approach, pursuing a «soft power» policy here and considering the countries of the region in two aspects: as a raw material and energy appendage of the PRC economy and as transit countries in the implementation of the Great Silk Road project. In practical terms, the Chinese leadership relies upon long-term economic, first and foremost, infrastructure projects that will enable them to bind these countries to China's economy in the future.

The conceptual position is substantiated that today there is a tendency of increasing asymmetry in the Russian-Chinese economic relations in favor of China. For China's leadership, modern Russia is no longer a major foreign policy issue, but only one of the main elements of China's overall strategy. Despite some strategic partnership successes, the relations between Russia and China cannot be characterized as based on trust, due to a lack of understanding of each other's true intentions, competition in the Central Asia, and Russian concern for «China's rise» in the Far East. Russia sees itself as an equal partner of China, but in reality, it increasingly becomes dependent on it with the prospect of becoming in the future the «raw material appendage» of a more powerful China, whose economy is more than eight times that of Russia in 2018.

The increasing economic impact of the PRC on the countries of the region will inevitably exacerbate rivalry between the PRC, Russia and the US in the Central Asian region. As a result of Russia's undermining of the international security system due to the annexation of Crimea in 2014, relations between the three key external actors in Central Asia, formerly best described by the concept of «competition», now, with increasing polarization and changing «rules of the game», may be on the verge of confrontation.

Unlike the PRC, India, in its policy towards the post-Soviet countries focuses on security, military and technical cooperation (primarily with the Russian Federation); combating separatism and international terrorism; joint development of ways of diversification of energy sources; political cooperation, in particular in support of its territorial integrity, as well as the idea of India becoming a permanent member of the UN Security Council.

Japan builds relations with the countries of the Central Asian region on the basis of respect for diversity, that is, without setting political preconditions for the implementation of economic projects. This approach contributes to the interests of the Central Asian countries in expanding economic and technological cooperation with Japan, whose corporations' investment projects are seen as the opportunity to develop modern industries and, to some extent, as the alternative to China's economic plans and projects.

The strengthening of the influence of Turkey and Iran on the states of the Central Asia and the South Caucasus after the collapse of the USSR took place in several directions: political, economic and ideological. First of all, Istanbul and Tehran were interested in access to energy and entering new markets for their own goods. In the ideological sphere, Iran has relied on the common Islamic and cultural and historical past of the Central Asian republics, and Turkey on their common Turkic origin, focusing on the ethnic, linguistic and cultural community of the peoples of the so-called Turan.

The peculiarity of the Turkish entry into the region was the active involvement of the potential of both state institutions and private Turkish business in this process, as well as the resources of various public, religious and political organizations. For Iran's policy concerning the Central Asian countries, first of all, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan the priority areas included energy, national security and the desire to strengthen the influence of Islam in its Shiah form. However, the ideas of «exporting the Islamic Revolution» were not accepted in the Central Asian countries, as the Sunni dominates this region.

* * *

The ethnic conflicts over the status of Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia have been a major deterrent to the integration prospects of the South Caucasus for over a quarter of a century. Today, they are frozen, although each had an active and bloody war phase, and periodically exacerbated: the Armenian-Azerbaijani war over Nagorno-Karabakh (1990–1994), Georgian-Abkhazian (1992–1993, 1998), and Georgian-South Ossetian (1991–1992) wars. **These confrontations not only play the role of effectively counteracting the integration intentions of these countries, but also serve as a tool by which Russia impedes Western integration projects in the region.** Practical mechanisms for using these instruments are the use of internal conflicts, open or indirect support for militant ethnic separatism, indifference to violations of the territorial integrity of states, and the like.

Each of the three states in the South Caucasus implements a multi-vector integration scenario. Georgia is purposefully trying to become a member of the EU and NATO, believing that only in this way will it be able to protect its state from Russian attacks. Azerbaijan refrains from participating directly in the Eurasian or European integration projects, promoting itself as a partner with Russia and the EU as a whole. Armenia is a member of the Eurasian Integration and CSTO projects because of fears of losing Russia's support in the face of Azerbaijan and Turkey. Although Armenia considers joining Eurasian integration projects to be the best way to protect its statehood from potential encroachments of Turkic neighbors, it also participates in a number of the EU and NATO programs, seeking to diversify the country's geopolitical capabilities.

The geopolitical heterogeneity of the views of the South Caucasus countries of their future means that we can no longer regard the South Caucasus as a geopolitical whole, in this sense the region today is disintegrated. **The symbolic supra-regional unifying factor for the region today is not the Russian but the European civilization,** in particular the EU, which acts as an example for Georgia, Armenia and Azerbaijan, and has the attractive consolidation structure, although the degree of intensification of its relations with these countries is specific in each country.

* * *

The study conceptually substantiates a new vision of Ukraine's role in the processes of transformation of the post-Soviet space. In particular,

it substantiates that the All-Ukrainian referendum on independence in 1991 initiated the process of dissolution of the USSR and the emergence of the so-called post-Soviet space, which Russia was trying to re-assemble in the CIS format.

Throughout the 1990s and early 2000s, Ukraine was a key force holding back the transformation of the CIS into a more integrated union led by Russia. Moreover, Ukraine acted as an informal center of the «resistance forces» against Russia's imperial and integration plans in the CIS, providing strong military and technical assistance to Georgia and Azerbaijan in their fight against Moscow-backed separatists.

The process of structural transformation of the post-Soviet space in the form of its geopolitical segmentation began with the creation in 1997 of the West-oriented regional association of GUAM in order to counter the political and economic dictates of Moscow in the post-Soviet space.

The series of mass civil protests that led to a change of government in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan in 2003–2005 exacerbated in mid-2000s the process of geopolitical segmentation of the post-Soviet space into three groups of countries with diverging development vectors: the first one was undergoing a process of building a democratic political system with traditions of power change (Ukraine, Georgia, Moldova), and the other continued to move through the entrenchment of authoritarian regimes (Russia, Belarus, Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan). Armenia and Kyrgyzstan stand apart, which in their political processes tend to be part of a group of the Euro-oriented countries, but their geopolitical position forces them to remain on the Eurasian vector of development.

For the first time in the post-Soviet history, Ukraine proposed a new agenda for the post-Soviet space, alternative to Russia's, under President Viktor Yushchenko's presidency, expanding the principles of democracy, diversifying energy supply routes and resolving the «frozen» conflicts. The creation of the «Community of Democratic Choice» in 2005 was Ukraine's attempt to strengthen its status as a regional leader of a group of post-Soviet countries focused on the West.

The Orange Revolution in Ukraine started the process of destroying the Cold Peace relations between Russia and the West, which existed since the West's victory in the Cold War, and intensified geopolitical rivalry between them. The geopolitical significance of the Orange Revolution was to undermine Russia's undivided dominance in the post-Soviet space and limit its integration capabilities to the exclusively Eurasian segment.

Born and successfully tested in Ukraine, the socio-political tradition of the Maidan became a factor that began to affect the entire post-Soviet space, because now the elites of all the post-Soviet countries had to take into account what the Ukrainians proved – the authoritarian post-Soviet regime could be removed from power by the people. In particular, Russia, Belarus, Kazakhstan, Azerbaijan and Tajikistan officially recognize the example of the Maidan as a threat to national security.

One of the consequences of the Orange Revolution in Ukraine was Russia's transition to a policy of tough economic pressure on other post-Soviet countries, which resulted in a series of trade wars with Ukraine, Georgia, Moldova, Belarus, etc. The downside of such a new Russian policy was the loss of confidence in Moscow by its post-Soviet partners and the perception of Russia as a threat.

Starting in 2007 as the first among the post-Soviet countries to negotiate with the EU on the Association Agreement, Ukraine has begun the process of the civilization disintegration of the post-Soviet space, since after Ukraine in 2010, the EU began similar negotiations with Moldova, Georgia, Armenia and Azerbaijan.

Russia's desire to impede the processes of the civilization disintegration of the post-Soviet space through the formalized accession of a number of the post-Soviet countries to the European civilization space first led to unprecedented political and economic pressure on these countries and then to the open armed aggression against Ukraine in 2014.

* * *

The Russian aggression against Ukraine in 2014 revealed the following trends in the development of the post-Soviet space:

- it made the combination of the Eurasian and European vectors of integration impossible, all post-Soviet states had to choose either one or none. As a result, the defragmentation of the post-Soviet space by geopolitical-civilizational features into three segments has strengthened. As of today, in the post-Soviet space, three groups of countries can be distinguished by the criterion of participation in integration processes: those that follow the path of integration with the EU (Ukraine, Moldova, Georgia), members of the Eurasian Economic Union (Russia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Armenia), and countries that, for various reasons, shy away from participating in integration associations (Uzbekistan, Azerbaijan, Turkmenistan, Tajikistan).

- the reluctance of virtually all countries to unilaterally focus on Russia. Even Russia's closest allies – Belarus and Kazakhstan – began to fear threats

to state security from Moscow and began to take steps to strengthen the national identity of Belarusians and Kazakhs, and reduce Russian cultural influences;

– demonstrated the practical failure of the concept of the «Russian World» in the post-Soviet space, which was based on the idea of an all-Russian identity, because in the conditions of Ukraine it was not possible to create «Novorossiya» by playing on the linguistic, cultural or national feelings of citizens.

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграфи 4.2, 4.5, висновки)

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 4.4)

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 2.6)

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграфи 1.1, 1.2)

Дудко Ірина Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, професор кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України (параграф 2.4)

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України (параграф 3.1)

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 3.3)

Кондратенко Олег Юрійович, доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (параграф 2.5)

Кордун Олексій Олександрович, заступник керівника аналітично-інформаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень (параграф 4.3)

Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (передмова)

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних відносин ім. І.Ф. Кураса НАН України (параграф 5.3)

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграфи 2.1, 2.2)

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (параграф 4.1)

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 1.3)

Стельмах Вікторія Олександрівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 3.2)

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 5.4)

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 5.1)

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 2.3)

Фощан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 5.4)

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (параграф 5.2)

LIST OF AUTORS

Bulvinskyi Andriy Hrygorovych, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of the History of New Independent States of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraphs 4.2, 4.5, conclusions)

Bohdanovich Ivan Ivanovych, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Director for Research, Organization and General Affairs of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 4.4)

Demenko Oleksandr Fedorovych, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 2.6)

Dobrovolska Angelina Borysivna, Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraphs 1.1., 1.2.)

Dudko Iryna Dmytrivna, Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of the Department of Parliamentarism and Political Management of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (paragraph 2.4)

Zelenko Galina Ivanivna, Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Theoretical and Applied Problems of Political Science of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (paragraph 3.1)

Kyrychenko Oleksandr Vasyliovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 3.3)

Kondratenko Oleg Yuriiiovych, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (paragraph 2.5)

Kordun Oleksiy Oleksandrovych, Deputy Head of the Analytical and Information Division of the National Institute for Strategic Studies (paragraph 4.3)

Kudryachenko Andriy Ivanovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine» (preface)

Liashenko Tetyana Mykhailivna, Doctor of Political Sciences, Leading Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine (paragraph 5.3)

Meteliova Tetyana Oleksandrivna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Leading Research fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraphs 2.1, 2.2)

Orlova Tetyana Volodymyrivna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Chair of History of Global Ukrainity, Taras Shevchenko National University of Kyiv (paragraph 4.1)

Rudyakov Pavlo Mykolayovych, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution «Institute of World History, NAS of Ukraine» (paragraph 1.3)

Stelmakh Victoria Oleksandrivna, Candidate of Political Science, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 3.2)

Tkachenko Ihor Volodymyrovych, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 5.4)

Tolstov Serhiy Valeryanovych, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 5.1)

Fomin Serhiy Serhiyovych, Candidate of Economic Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow at the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 2.3)

Foschan Yaroslav Ihorovych, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 5.4)

Tsapko Oleg Mykhailovych, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine» (paragraph 5.2)

Наукове видання

ІНТЕГРАЦІЙНІ ВИМІРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Монографія

Літературні редактори

Рудяков П.М., доктор філологічних наук,
Метельова Т.О., кандидат філософських наук

Технічний редактор

Стельмах В.О., кандидат політичних наук

Редактори перекладу

Зернецька О.В., доктор політичних наук,
Олійник О.М., кандидат економічних наук,
Фомін С.С., кандидат економічних наук,
Прип'юк Є.О., кандидат економічних наук

Верстка

Кірсенко С. М.

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк 35,00.

Наклад 200 прим. Зам. 19-227

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс».

03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.

www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000.